

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1987

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

1987

ΑΘΗΝΑΙ 1991

TOMOS 142 (1987)

ISSN 1105-0969

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 10672

Τηλ. (01) 3600 589, Fax (01) 3625 531

Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου, τῶν φωτογραφιῶν καὶ τῶν σχεδίων χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἡ Ἑταιρεία διατηρεῖ τὸ δικαίωμα τῆς πλήρους καὶ ὀριστικῆς δημοσιεύσεως τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν ποὺ περιλαμβάνονται σὲ τοῦτο τὸν τόμο.

ΓΡΑΦΕΙΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης: Ἐλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Σελ.

Ευεργέτες	ια'
Διοικητικὸν Συμβούλιον κατὰ τὰ ἔτη 1987-1988	ιγ'
Ἐπίτιμοι ἀντιπρόεδροι	ιε'
Ἐπίτιμοι σύμβουλοι	ις'
Ἐπίτιμοι ἑταῖροι	ιζ'
Ἀντεπιστέλλοντες ἑταῖροι	ιθ'
Τακτικοὶ ἑταῖροι	κα'
Πρόλογος	κζ'
Ἐκθεση τοῦ Γεν. Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας Γεωργίου Μυλωνᾶ περὶ τοῦ ἔργου αὐτῆς κατὰ τὸ ἔτος 1987	κθ'

Α' ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. Ἀνασκαφή Ραμνοῦντος ὑπὸ Βασιλείου Χ. Πετράκου (πίν. 1)	1-14
2. Ἑρευνες στὴ Σαλαμίνα ὑπὸ Δημητρίου Πάλλα (πίν. 2-16)	15-43
3. Ἀνασκαφή Μυκηνῶν ὑπὸ (†) Γ. Ε. Μυλωνᾶ - Σ. Ε. Ἰακωβίδη (πίν. 17-21)	44-51
4. Ἱερὸ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα Ἐπιδάφρου ὑπὸ Β. Κ. Λαμπρινουδάκη (πίν. 22-52)	52-65
5. Ἀνασκαφή Σικυῶνος ὑπὸ Καλλιόπης Κρυστάλλη (πίν. 53-57)	66-68

6. 'Ανασκαφή Καλλιθέας Πατρῶν ὑπὸ Θανάση Παπαδόπουλου
(πίν. 58-63) 69-72
7. 'Ανασκαφή Μεσσήνης ὑπὸ Πέτρου Γ. Θέμελη
(πίν. 64-80) 73-104
8. 'Εργασίαι ἐπὶ ὕλικού ἐκ Πυλίας ὑπὸ
Γεωργίου Στυλ. Κορρέ 105-106
9. 'Ανασκαφή Θέρμου ὑπὸ 'Ι. Α. Παπαποστόλου 107
10. 'Ανασκαφή Φθιωτίδων Θηβῶν ὑπὸ Παύλου 'Ηρ.
Λαζαρίδη (πίν. 81-88) 108-117
11. 'Ανασκαφή Δωδώνης ὑπὸ Σ. 'Ι. Δάκαρη
(πίν. 89-90) 118-122
12. 'Ανασκαφή τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Παντανάσσης
Φιλιππιάδος (πίν. 91-93) 123-124
13. 'Ανασκαφή 'Εφύρας ὑπὸ Θανάση Παπαδόπουλου
(πίν. 94) 125
14. 'Ανασκαφή Βεργίνας ὑπὸ Μανόλη 'Ανδρόνικου, Στέλλας
Δρούγου, Χρ. Σαατσόγλου Παλιαδέλη, Παν. Φάκλαρη, 'Αγγ.
Κοτταρίδου, Μπ. Τσιγαρίδα (πίν. 95-99) 126-148
15. 'Ανασκαφή στὸν ὄχυρὸ βυζαντινὸ οἰκισμὸ τῆς Ρεντίνας
ὑπὸ Νικολάου Μουτσόπουλου (πίν. 100-111) 149-160
16. 'Ανασκαφή Γυμνασίου ἀρχαίας 'Αμφιπόλεως ὑπὸ
Καλλιόπης Δημ. Λαζαρίδη (πίν. 112-120) 161-171
17. 'Ανασκαφή στὸ Ντικιλὶ Τὰς ὑπὸ Χάιδως
Κουκούλη Χρυσανθάκη (πίν. 121-122) 172-176
18. 'Ανασκαφή στὰ ἀρχαῖα 'Αβδηρα ὑπὸ Χάιδως Κουκούλη
Χρυσανθάκη (πίν. 123-134) 177-185
19. 'Ανασκαφή Σύναξης Μαρωνείας ὑπὸ Χαραλάμπους
Μπακιρτζῆ (πίν. 135-141) 186-197
20. 'Ανασκαφικὴ ἔρευνα στὸν 'Αγιο Χαράλαμπος Μαρωνείας
ὑπὸ Θεολόγου 'Αλιπράντη (πίν. 142-147) 198-205

	Σελ.
21. 'Ανασκαφή Μεσημβρίας υπό 'Ανδρέα Βαβρίτσα (πίν. 148-151)	206-211
22. 'Εργασίες στη Δῆλο υπό Φωτεινῆς Ζαφειροπούλου (πίν. 152-156)	212-216
23. 'Ανασκαφή Πάρου υπό Δημήτρη Σκιλάρντι (πίν. 157-166)	217-240
24. 'Ανασκαφή Θήρας ('Ακρωτηρίου) υπό Χρίστου Ντούμα (πίν. 167-173)	241-254
25. 'Ανασκαφή Μινώας 'Αμοργού υπό Λίλας Μαραγκοῦ (πίν. 174-187)	255-266
26. Στερέωση Ταξιάρχου Μιχαήλ "Ανω Κορακιάνας Κερκύρας υπό Παναγιώτη Βοκοτόπουλου (πίν. 188-190)	267-268
27. 'Ιερὸ 'Ερμῆ καὶ 'Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου υπό 'Αγγελικῆς Λεμπέση (πίν. 191-198)	269-289
28. 'Ανασκαφή Ζάκρου υπό Νικολάου Πλάτωνος (πίν. 199-210)	290-324
29. 'Ανασκαφή στην Καρδάμαινα (ἀρχαία 'Αλασάρνα) τῆς Κῶ υπό Γεωργίας 'Αλευρᾶ, Σοφίας Καλοπίση, "Αννας Λαιμοῦ, Μαίρης Παναγιωτίδη (πίν. 211-216)	325-355
Β' ΜΟΥΣΕΙΑ	356
Γ' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΙΣ	357-359
Δ' Α' ΤΑΚΤΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1987	360-373
Β' ΤΑΚΤΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1987	374-381
ΠΙΝΑΚΕΣ	383

ΕΥΕΡΓΕΤΕΣ

Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΟΘΩΝ
Η ΒΑΣΙΛΙΣΣΑ ΑΜΑΛΙΑ
Ο ΓΟΥΛΙΕΛΜΟΣ Β' ΤΗΣ ΟΛΛΑΝΔΙΑΣ
ΤΟ ΕΘΝΙΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
Η ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΦΙΛΑΡΧΑΙΩΝ
Η ΕΝ ΛΟΝΔΙΝΩ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΣ
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΕΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΙΤΩΝ
ΟΙ ΕΝ ΚΑΛΚΟΥΤΑ ΕΛΛΗΝΕΣ
Η ΕΝ ΚΩΝ/ΠΟΛΕΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΟΙ ΕΝ ΣΕΡΒΙΑ ΕΛΛΗΝΕΣ
ΟΙ ΕΝ ΙΑΣΙΩ ΕΛΛΗΝΕΣ
ΟΙ ΕΝ ΜΑΓΧΕΣΤΡΙΑ ΕΛΛΗΝΕΣ
STRATFORD CANNING
MARTIN WILLIAM LEAKE
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΜΑΝΑΚΗΣ
DUC DE MONTRENSIER
ΜΑΝΤΖΟΥΡΑΝΗΣ
KONSTANOWITZ GERMANI
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩΝΙΔΗΣ
DUC A. DE LUYNES
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΘ. ΜΑΚΡΗΣ
ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΕΥΔΟΞΙΑΔΟΣ
Σ. Ν. ΦΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΠΕΝΑΡΔΑΚΗΣ
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΡΣΑΚΗΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΤΟΥΡΝΑΡΗΣ
ΣΙΜΩΝ Γ. ΣΙΝΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΩΜΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΗΠΕΤΡΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΡ. ΣΟΥΤΣΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΥΓΓΡΟΣ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ
ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ ΜΑΖΟΥΡΙΝΗΣ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΠΑΤΡΩΝ
ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
HILARION ROUX
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΒΟΥΤΣΙΝΑΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΑΛΛΙΑΝΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ
ΟΔΥΣΣΕΥΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
HEINRICH SCHLIEMANN
ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ ΒΑΛΛΙΕΡΗΣ
ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΧΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΗΦΑΙΣΤΙΔΗΣ
ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ
ΣΟΛΩΝ ΧΡΗΣΤΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ Ι. ΠΡΩΙΟΣ
ΟΘΩΝ Α. ΚΟΝΤΟΣΤΑΥΛΟΣ
ΠΑΥΛΟΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ
BENIAMIN ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ
Ν. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ
ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΔΗΛΙΓΙΑΝΝΗΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΡΙΦΗΣ
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΤΣΙΒΑΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ
GEORGES CLEMENCEAU
A. E. H GOEKOOP
ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΗΜΟΦΙΛΟΣ ΧΟΣΤΕΒΑΣ
WILLIAM RATON
ΑΔΕΛΦΟΙ ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΟΥ
ΠΕΤΡΟΣ ΣΤ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ
ΜΙΧΑΗΛ ΒΛΑΣΤΟΣ
ΦΟΙΒΟΣ ΦΑΡΜΑ-ΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΟΡΛΑΝΔΟΣ
ΙΔΡΥΜΑ ΨΥΧΑ
ΕΛΠΙΣ ΜΑΝΤΖΩΡΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. & ΛΕΛΑ ΜΥΛΩΝΑ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 1987 - 1988

ΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΠΟΝΗΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ

ΓΕΝ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ

(† 15 Ἀπριλίου 1988)

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

ΑΓΓΕΛΟΣ ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΝΤΑΣ

ΛΑΖΑΡΟΣ ΕΦΡΑΙΜΟΓΛΟΥ

ΜΑΡΙΑ ΘΕΟΧΑΡΗ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΥΒΕΛΑΚΗΣ

ΠΑΥΛΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΠΕΤΡΑΚΟΣ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΙ

Oscar Broneer	(76, 1987)
Pierre Amandry	(139, 1987)
Homer Thompson	(204, 1987)
Doro Levi	(256, 1962)
André Grabar	(304, 1987)
Ἑλένη Ahrweiler	(689, 1987)

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

- Bernard Ashmole (426, 1977)
Georges Daux (303, 1968)
Benjamin Dean Meritt (41, 1938)
Emil Kunze (255, 1962)
Βάσος Καραγιώργης (258, 1972)
Pierre Demargne (309, 1968)
Paul Lemerle (355, 1972)
Åke Åkerström (358, 1987)
Hector W. Catling (365, 1987)
John Chadwick (365, 1987)
Emmett L. Bennett Jr (366, 1987)
Jean Pouilloux (399, 1987)
Georges Roux (422, 1987)
Κωνσταντῖνος Καραμανλῆς (491, 1983)
Μελίνα Μερκούρη (690, 1987)
Ἰωάννης Γεωργάκης (691, 1987)
Olivier Picard (692, 1987)
Luigi Beschi (693, 1987)
Giovanni Pugliese Carratelli (694, 1987)
Sir Steven Runciman (625, 1987)
Robin Hägg (696, 1987)
Antonino di Vita (697, 1987)
Helmut Kyrieleis (698, 1987)
Herbert Hunger (699, 1987)
Ἰωάννα Τσάτσου (717, 1987)
Βερόνικα Μητσοπούλου Leon (768, 1987)

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΕΤΑΙΡΟΙ

- Walther Wrede (60, 1938)
Hamit Zübeyr Kosay (72, 1938)
Jeanne Robert (253, 1961)
Otto Demus (305, 1968)
Hubert Gallet de Santerre (306, 1968)
Ulf Jantzen (357, 1972)
James R. McCredie (359, 1972)
Hans Günter Buchholz (363, 1974)
William C. Brice (397, 1974)
Arthur Dale Trendall (398, 1974)
Ulrich Hausmann (421, 1977)
Peter M. Warren (700, 1987)
Nicolas J. Coldstream (701, 1987)
Paavo Castrén (702, 1987)
Hermann F. Mussche (703, 1987)
Jacques Perreault (704, 1987)
Jan Jaap Hekman (705, 1987)
Pierre Ducrey (706, 1987)
Armin Hohlweg (707, 1987)
Denis Knoepfler (708, 1987)
Hans Georg Beck (709, 1987)
Bernard Andreae (710, 1987)
Hubert Faensen (711, 1987)
José António Falcão (712, 1987)
Günter Kopcke (713, 1987)
Paul Zanker (714, 1987)
Δημήτριος Περίδης (715, 1987)
Βασίλειος Βιτσαξής (716, 1987)

Ὅδυσσεὺς Ἑλύτης (718, 1987)

Johannes Koder (719, 1987)

Rismag Gordesiani (720, 1987)

Takashi Seki (721, 1987)

Vasile Dragut (722, 1987)

Tanino de Santis (723, 1987)

Μίνως Κυριακοῦ (769, 1987)

ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΕΣ ΕΤΑΙΡΟΙ

Ibraim Noshay (75, 1938)

Iwan Velkoff (77, 1938)

Henri Ducoux (79, 1938)

Karl Kübler (80, 1938)

Peter M. Fraser (254, 1962)

Αικατερίνη Melrose (360, 1972)

Asher Ovadiah (362, 1973)

Jerome W. Sperling (466, 1980)

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1988

Σ η μ. — Οί δι' ἀστερίσκου σημειούμενοι Ἑταῖροι εἶναι ἰσόβιοι.

1. Ἀγγελίδου Ζωζώ
2. *Ἀδαμίδης Κωνσταντῖνος
3. Ἀλαβάνος Κωνσταντῖνος
4. *Ἀλεξανδρῇ - Τζάχου Ὀλγα
5. *Ἀλεξίου Στυλιανός
6. *Ἀναστασιάδης Ἀναστάσιος
7. *Ἀναστασιάδου Αἰκατερίνη
8. *Ἀνδρειωμένου Ἀγγελικῇ
9. Ἀνδρέου Ἡλίας
10. *Ἀνδρόνικος Ἑμμανουήλ
11. Ἀντουράκης Γεώργιος
12. Ἀπέργης Μάκης
13. *Ἀποστολίδης Νικόλαος
14. Ἀραβαντινός Διονύσιος
15. *Ἀρβανίτης Ἀθανάσιος
16. *Ἀργυροπούλου-Κωνσταντινίδη Εὐ.
17. Ἀσημακοπούλου - Ἀτζακᾶ Παν.
18. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου Μυρτάλη
19. *Βαβρίτσας Ἀνδρέας
20. Βαγιακάκος Δικαῖος
21. *Βαλάσης Θωμᾶς
22. Βάλδκιρχ - Κοτιώνη Ἀλεξάνδρα
23. Βάλτερ - Καρύδη Ἑλένη
24. Βαρελᾶ Μαρία
25. Βαρουφάκης Γεώργιος
26. Βασιλάκης Ἀντώνιος
27. *Βασιλείου Ἰωάννης
28. Βασιλείου Σπύρος
29. Βασιλικού Ντόρα
30. *Βασιλόπουλος Γεράσιμος
31. Βαφείδης Ἀθανάσιος
32. *Βελουδίου Μαρία
33. Βέρτη-Καλοπίση Σοφία
34. Βλαχάκη Καίτη
35. Βλάχος Ἀγγελος
36. Βλάχος Γεράσιμος
37. Βοβολίνης Σπυρίδων
38. Βοκοτόπουλος Παναγιώτης
39. Βολανάκης Ἰωάννης
40. Βορίδης Κίμων
41. Βότση - Κρυστάλλη Καλλιόπη
42. Βουδούρης Ἀγγελος
43. Βουδούρογλου Ξενοφών
44. Βούλγαρης Χρήστος
45. Βρανούσης Λεάνδρος
46. *Γαλανόπουλος Ἀγγελος
47. Γαλλῆς Κωνσταντῖνος
48. Γαρμπῆς Πέτρος
49. *Γερούλανος Ἰωάννης
50. Γεωργακάς Δημήτριος
51. Γεωργακόπουλος Βασίλειος
52. Γεωργάνας Ἰάκωβος
53. Γεωργίου Παῦλος
54. Γεωργουσόπουλος Κωνσταντῖνος
55. *Γιαλοῦρης Νικόλαος
56. *Γιαννακόπουλος Γεώργιος
57. Γιαννουλίδου Καλλιόπη
58. Γιούρη Εὐγενία
59. Guest-Παπαμανώλη Ἄννα
60. Γκιολῆς Νικόλαος
61. Γκόφας Δημήτριος
62. Γουλανδρῇ Αἰκατερίνη Ν.
63. *Γουλανδρῇ Ν.
64. Γούναρης Γεώργιος
65. Γριτσόπουλος Τάσος
66. Γρυπάρης Μιχαήλ
67. *Δαβάρης Κωνσταντῖνος
68. *Δάικος Γεώργιος
69. *Δαΐκου Μαρία
70. *Δάκαρης Σωτήριος
71. Δανασσῆς Ἀντώνιος
72. *Δασκαλάκης Γεώργιος

73. *Δασκαρόλης Ἀθανάσιος
74. Δεληγιάννη-Δωρῆ Ἑλένη
75. Δεκουλάκου Ἰφιγένεια
76. Δεληβορριάς Ἀγγελος
77. Δεσπίνης Γεώργιος
78. Δεσποτοπούλου-Τσακατίκα Ὀλγα
79. Δημακόπουλος Ἰορδάνης
80. Δημακοπούλου Αἰκατερίνη
81. Δημητριάδου-Dinsmoor Ἀναστ.
82. Δημητροκάλλης Γεώργιος
83. *Δοντᾶς Γεώργιος Σπ.
84. Δοξιάδης Ἀπόστολος
85. *Δρανδάκης Νικόλαος
86. *Δροσογιάννη-Κουτσοκώστα Φανή
87. Δρούγου Στέλλα
88. *Egon Matrona
89. *Egon Nicholas
90. Εὐαγγελᾶτος Σπυρίδων
91. *Ἐφραίμογλου Λάζαρος
92. *Ἐφραίμογλου Οὐρανία
93. *Ζακυθινὸς Διονύσιος
94. Ζαφειρόπουλος Ἀλέξανδρος
95. *Ζαφειρόπουλος Νικόλαος
96. Ζερβουδάκη Ἡώς
97. Ζίας Νικόλαος
98. *Ζολώτας Ξενοφῶν
99. Ζοῦμπος Ἀναστάσιος
100. Ζῶης Ἀντώνιος
101. Ζώρα Καλλιόπη
102. *Ἡλιόπουλος Γεώργιος
103. Θέμελης Πέτρος
104. Θεοδοσίου Ἀγγελος
105. *Θεοχάρη Μαρία
106. Θεοχάρη Μαρία Δ.
107. *Θεοχάρης Περικλῆς
108. *Θρεψιάδη Ἀντιγόνη
109. Θωμόπουλος Θεόδωρος
110. *Ἰακωβίδης Σπυρίδων
111. Ἰακωβίδου Ἀθηνᾶ
112. Καββαδίας Γεώργιος
113. Καθάρειος Χρ.
114. Καλλέρης Ἰωάννης
115. *Καλλίας Κωνσταντῖνος
116. Καλλιγᾶ-Γερονίου Αἰμιλία
117. Καλλιγᾶ Εἰρήνη
118. Καλλιγᾶς Παῦλος
119. Καλλιγᾶς Πέτρος
120. *Καλογεροπούλου Ἀθηνᾶ
121. *Καλοκύρης Κωνσταντῖνος
122. *Καμπίτογλου Ἀλέξανδρος
123. Καμπόλη Ἄννα
124. *Κανελλόπουλος Παῦλος
125. Κάντα Ἀθανασία
126. Καπετανάκης Ροῦσος
127. *Καπετανόπουλος Ἡλίας
128. *Καράγιωργα-Σταθακοπούλου Θεοδ.
129. *Καραμανάλη - Σιγανίδου Μαρία
130. Καρανίκος Αὐρήλιος
131. *Καρδάρᾳ Χρυσούλα
132. Καρέτσου - Ἰωαννίδου Ἀλεξάνδρα
133. *Καρούζου-Παπασπυρίδη Σέμνη
134. Καροῦσος Γεώργιος
135. *Καρρᾶς Κωνσταντῖνος
136. *Κασκαρέλης Διονύσιος
137. Καψάσκη Μαρία
138. Καψάσκης Κωνσταντῖνος
139. Κεραμόπουλλος Ἀντώνιος
140. *Κεραμόπουλλος Δημήτριος Ἀ.
141. Κισκύρας Δημήτριος
142. Κοκολάκης Μίνως
143. *Κοκοτὸς Γεώργιος
144. Κόκκινος Δημήτριος
145. Κοκκολιάδης Σπυρίδων
146. Κοκκοροῦ-Ἀλευρᾶ Γεωργία
147. Κόκκου Ἀγγελικὴ
148. Κόλλιας Ἡλίας
149. Κομίνης Ἀθανάσιος
150. *Κονοφάγος Κωνσταντῖνος
151. Κοντέλλης Παῦλος
152. *Κοντολέοντος Εὐρυδίκη
153. Κοντὸς Παναγιώτης
154. Κοντοῦ-Θεοφανοπούλου Δήμητρα
155. Κορρῆς Γεώργιος
156. *Κορρῆς Στυλιανὸς
157. *Κόρσος Δημήτριος
158. *Κορωνάιος Δημήτριος
159. Κοσμάς Γεώργιος
160. *Κουβελάκης Γεώργιος
161. Κούκου Ἑλένη
162. Κουκούλη - Χρυσανθάκη Χάιδω
163. Κουλεϊμάνη-Βοκотоπούλου Ἰουλία
164. Κουμανούδης Ἰωάννης
165. Κουνουπιώτου - Μανωλέσου Ἑλένη
166. Κούσουλας Φάνης
167. *Κουταλίδης Τρύφων
168. *Κουταλίδου Χριστίνα

169. Κουτρούμπας Δημήτριος
170. Κρανιδιώτης Νικόλαος
171. Κριμπᾶς Κωνσταντῖνος
172. Κριτζᾶς Χαράλαμπος
173. Κροντηρᾶ-Νασούφη Λήδα
174. Κυριαζῆ Ἀβα
175. Κυριαζῆ Ἀγγέλα
176. *Κυριαζῆ Ἡλέκτρα
177. Κυριαζῆς Κωνσταντῖνος
178. Κυριαζόπουλος Βασίλειος
179. *Κυριακουλάκος Παναγιώτης
180. Κύρου Ἀδωνις Κ.
181. *Κωνσταντινόπουλος Γρηγόριος
182. *Κωνσταντίνου Ἰωάννα
183. Κωστόπουλος Ἰωάννης
184. *Κωττάκης Μιχαῖλ
185. Λαζαρής Ἀνδρέας
186. *Λαζαρίδης Παῦλος Ἡρ.
187. *Λαζαρίδου Ἑλλη
188. Λάλη Ἐνυ
189. Λαμπρινουδάκης Βασίλειος
190. *Λαναρᾶς Χρήστος
191. *Λάτσης Ἰωάννης
192. Λεβεντάκης Νικόλαος
193. *Λέκκας Εὐάγγελος
194. Λεμπέση Ἀγγελική
195. Λεμπέσης Γεώργιος
196. Λιάγκουρας Ἀγγελος
197. Λιβαδάρας Νικόλαος
198. Λοβέρδου - Τσιγαρίδα Κ.
199. Λοῖζου Ἀλεξάνδρα
200. Λούβαρης Νικόλαος
201. Λουκάκης Θεόδωρος
202. Λουκᾶς Ἰωάννης
203. Λουρίδης Ὁρέστης
204. Λῶς Ματθαῖος
205. *Μαλάμου Ἑλλη
206. Μανάφης Κωνσταντῖνος
207. Μανέας Χρήστος
208. *Μανούσακας Μανούσος
209. *Μαντζούφας Γεώργιος
210. *Μαντζῶρου Ἑλπίς
211. Μαραγκοῦ Αἰλα
212. *Μαρτῖνος Ἀναστάσιος
213. *Μαρινόπουλος Ἰωάννης
214. *Μαρκεζίνης Σπυρίδων
215. *Μαστροκώστας Εὐθύμιος
216. Μαυρόγιαννης Διονύσιος
217. Μαυρολέων Βασίλειος
218. Μαυρομάτη Μαρία Ἀ.
219. Μελισσηνοῦ Χριστίνα
220. *Μερίκας Γεώργιος
221. *Μεταξᾶς Ἀνδρέας
222. Μεταξᾶς Νικόλαος
223. Μεταξᾶς - Μεσσηνέζης Διον.
224. Μίκαρος Νικόλαος
225. Μιράσγεζη Μαρία
226. *Μιτσός Μάρκελλος
227. Μιχαλᾶ Νίκη-Ἐλευθερία
228. Μιχαηλίδης Μύρων
229. *Μιχαηλίδης - Νουάρου Γ.
230. Μιχαηλίδου - Νουάρου Εὐθυμία
231. Μοδιάνο-Λεῶν Λίντα
232. Μοδιάνο Μάριος
233. Μολοκότος Μιχαῖλ
234. Μουρίκη Ντούλα
235. *Μούσουλος Λουκᾶς
236. Μουστάκα Λήδα
237. Μουστάκας Χαράλαμπος
238. *Μουτσόπουλος Νικόλαος
239. *Μπακαλάκης Γεώργιος
240. Μπακιρτζῆς Χαράλαμπος
241. *Μπακόπουλος Ἀγγελίλας
242. Μπαμπινιώτης Γεώργιος
243. Μπέζη Ἑλένη
244. *Μπόνης Κωνσταντῖνος
245. Μπορμπουδάκης Ἐμμανουήλ
246. Μπουνητῆς Γεώργιος
247. Μπούρα - Φιλιππίδου Λασκαρίνα
248. Μπουραζέλης Κωνσταντῖνος
249. *Μπούρας Χαράλαμπος
250. *Μπουφίδης Νικόλαος
251. Μπρούμης Ἰωάννης
252. Μπρούσκαρη Μαρία
253. Μυλωνᾶς Κωνσταντῖνος
254. *Μυλωνᾶς Παῦλος Κ.
255. Νικολαΐδου-Κουρκουτίδου Εὐτυχία
256. Νικολάου Γεώργιος
257. Νικολάου Ἰνώ
258. Νικολόπουλος Παναγιώτης
259. Νικονᾶνος Νικόλαος
260. Νταῖ Ἑρική - Εἰρήνη
261. Ντεγιάννης Ἰωάννης
262. Ντίνα Ἀσπασία
263. *Ντούμας Χρῖστος
264. *Ξυλᾶ Κυριακή

265. *Ξυλᾶ Σταματία
266. *Ξυλᾶς Μάρκος
267. Ξυλᾶς Μιχαήλ Γ.
268. Oekland - Παπαδάκη Στυλιανή
269. *Οἰκονομίδου Ἀδαμαντία
270. Οἰκονομόπουλος Ἀθανάσιος
271. Οἰκονομόπουλος Κλεομένης
272. Οἰκονόμου Ἡλίας
273. Παλιούρας Ἀθανάσιος
274. *Πάλλας Δημήτριος
275. Παναγιωτίδη Μαρία
276. *Παναγιωτόπουλος Ἀρης
277. Παναγιωτόπουλος Γεώργιος
278. *Πανταζόπουλος Νικόλαος
279. *Παντελίδου - Γκόφα Μαρία
280. Παντερμαλῆς Δημήτριος
281. Πάντος Πάντος
282. Παπαγεωργίου Χάρης
283. *Παπαδημητρίου Κωνσταντῖνος
284. *Παπαδημητρίου Τάσος
285. Παπαδόπουλος Ἀθανάσιος
286. *Παπαδόπουλος Θωμᾶς
287. *Παπαδόπουλος Στυλιανός
288. Παπαδοπούλου Λίτσα
289. *Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου Φ.
290. Παπαθανάση - Μουσιοπούλου Κ.
291. *Παπαθανασόπουλος Γεώργιος
292. Παπαϊωάννου Ἀγγελος
293. Παπακωνσταντίνου Ἑλένη Μιχ.
294. Παπακωνσταντίνου Ἑλένη
295. Παπαμιχαήλ Μιχαήλ
296. Παπαμιχαήλ Παντελῆς
297. Παπαμιχαήλ - Κουτρούμπα Ἄννα
298. Παπαντωνίου Ἐλπιδοφόρος
299. *Παπαντωνίου Ροζαλίνδη
300. Παπαπάνος Κωνσταντῖνος
301. Παπαποστόλου Ἰωάννης
302. Παπαστάμου Δημήτριος
303. Παπαστάμου Μαρία
304. Παπαχατζῆς Νικόλαος
305. Παπαχριστοδούλου Ἰωάννης
306. Παπίδας Λεωνίδας
307. Παρλαμᾶ Στυλιανή
308. Πασαδαῖος Ἀριστείδης
309. *Πατέρας Γεώργιος
310. *Παυλάκης Ἰωάννης
311. *Παυλόπουλος Παναγιώτης Γ.
312. *Πελεκίδης Χρύσης Εὐστρ.
313. Πέννας Χαράλαμπος
314. *Πέππα - Δελμούζου Κωνσταντίνα
315. Περαντινός Νικόλαος
316. *Πετράκος Βασίλειος
317. Πετρονώτης Ἀργύρης
318. Πετρουνάκος Γεώργιος
319. *Πέτσας Φώτιος
320. Πηλαβάκης Ἀριστείδης
321. Πιαλόπουλος Συμεών
322. *Πλάτων Νικόλαος
323. Ποιμενίδης Γεώργιος
324. Πολέμης Δημήτριος
325. *Πολίτης Κάρολος
326. Πολίτης Χαράλαμπος
327. *Ποταμιάνος Ἀνδρέας
328. *Πουλατζᾶς Ἰωάννης
329. Πουλιανός Ἀρης
330. Πουρναρόπουλος Γεώργιος
331. Προκοπίου Γεώργιος
332. Προμπονᾶς Ἰωάννης
333. *Πρωτονοταρίου - Δεῖλᾶκη Εὐαγγ.
334. Ραυτοπούλου Ἑλένα
335. Ρογκάν Ἀλκης
336. *Ρουμπάνης Γεώργιος
337. *Ρωμαῖος Κωνσταντῖνος
338. *Ρωμιοπούλου Αἰκατερίνη
339. Σακελλαράκη - Σαπουνᾶ Ἐφη
340. Σακελλαράκης Ἰωάννης
341. Σακελλαρίδη Χριστίνα
342. *Σακελλαρίου Ἀγνή
343. *Σακελλαρίου Μιχαήλ Β.
344. Σαμπετάι Ραφαήλ Μ.
345. Σαπουνᾶς Θωμᾶς
346. Σαραντόπουλος Κωνσταντῖνος
347. *Σεργόπουλος Γεώργιος
348. Σημαντώνη-Μπουρνᾶ Εὐαγγελία
349. *Σιαφάκας Ἀναστάσιος
350. *Σιμόπουλος Ἀρης
351. *Σιμωνᾶς Παναγιώτης
352. Σῖνος Στέφανος
353. Σιτινᾶ Μαρία
354. Σιφωνιοῦ-Καράπα Ἀναστασία
355. Σκαρπαλέζος Σπυρίδων
356. Σκιαδᾶς Ἀριστόξενος
357. Σκιλάρντι Δημήτριος
358. Σκουλᾶς Νικόλαος
359. *Σολομωνίδης Γεώργιος
360. *Σπηλιωτόπουλος Ἐπαμ.

361. Σπυρόπουλος Θεόδωρος
362. Σταθάτος Κωνσταντῖνος
363. *Σταθάτου Χριστίνα
364. *Σταθόπουλος Μιχαήλ
365. *Στασινοπούλου - Τουλούπα Ἑβη
366. *Σταυρόπουλος Κωνσταντῖνος
367. Στεργιάδης Στέργιος
368. Στεργιόπουλος Πέτρος
369. *Στράτου Νία
370. Συμεώνογλου Σαράντης
371. Συριόπουλος Κωνσταντῖνος
372. *Σχοινιωτάκης Ἐμμανουήλ
373. *Τακόπουλος Γεώργιος
374. *Τακοπούλου Ἄννα
375. *Τεγοπούλου - Ἡλίου Ἀλεξάνδρα
376. Τζαβέλλα Τερψιχόρη - Χαρά
377. *Τζαννετάτος Θησεύς
378. Τζεδάκις Ἰωάννης
379. Τζουβάρα-Σούλη Χρυσή
380. *Τούντας Κωνσταντῖνος
381. Τουράτσογλου Ἰωάννης
382. Τουρτόγλου Μενέλαος
383. Τριαντάφυλλος Διαμαντῆς
384. Τριανταφυλλόπουλος Δημ.
385. *Τριανταφυλλόπουλος Ἰωάννης
386. Τριάντη Ἀλίκη
387. Τρυπάνης Κωνσταντῖνος
388. Τσάκος Κωνσταντῖνος
389. Τσαμπαρλάκης Ἰωάννης
390. Τσαντίλας Ἰωάννης
391. *Τσαπόγας Μάκης
392. Τσαρουχᾶς Βάγιας
393. Τσιγαρίδας Εὐθύμιος
394. Τσιμπίδης - Πεντάζος Εὐάγγελος
395. Τσιποπούλου Μεταξία
396. Τσιρίγου Δημήτρα
397. *Τσιροπινᾶς Δημήτριος
398. Τσίτουρας Δημήτριος
399. Τσόλας Ὀρέστης
400. *Τωμαδάκης Νικόλαος
401. Φάκλαρης Παναγιώτης
402. Φαράκλας Νικόλαος
403. *Φατούρου - Ἑσυχάκη Κάντω
404. *Φαφαλήος Πανάγος
405. *Φιλιππάκη Βαρβάρα
406. *Φουρλῆς Στυλιανός
407. Φυλακτόπουλος Γεώργιος
408. Φωτίου Κωνσταντῖνος
409. Χαιρέτη Μαρία
410. Χαλιωρῆς Χριστόδουλος
411. *Χαμπούρη Χρυσούλα
412. Χανιώτης Ἄγγελος
413. *Χαραμῆ Ἀγγέλα
414. Χατζῆ Δέσποινα
415. *Χατζηδάκης Ἐμμανουήλ
416. *Χατζηκακίδης Ἀθανάσιος
417. Χατζημιχάλη - Σβορώνου Ἰωάννα
418. Χατζημιχάλης Ἰωάννης
419. *Χατζηνικολάου Ἄννα
420. Χουρμουζιάδης Γεώργιος
421. *Χρήστου Χρύσανθος
422. Χριστοδούλου Γεώργιος
423. Χριστόπουλος Παναγιώτης
424. Χριστοπούλου Δωροθέα
425. Χωρέμης Ἄγγελος
426. Ψαρούδα-Μπενάκη Ἄννα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Εἶναι λίγα τὰ πνευματικὰ ἰδρύματα τῆς Χώρας μας τὰ ὁποῖα ἔχουν ἰσόχρονο βίο μὲ τὸ Ἑλληνικὸ Κράτος. Ἡ Φιλεκπαιδευτικὴ Ἑταιρεία (1836), Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία (1837) καὶ τὸ Πανεπιστήμιον Ὁθωνος, κατόπιν Ἑθνικὸν καὶ Καποδιστριακόν (1837), εἶναι τὰ ἀρχαιότερα.

Τὸ 1987 ὑπῆρξε τὸ ἔτος ἐορτασμοῦ τῆς συμπλήρωσης 150 χρόνων βίου καὶ δράσης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Οἱ ἐορτὲς περιγράφηκαν ἤδη ἄλλοῦ καὶ ἐπιβεβαιώθηκε, μὲ τὴν ἀθρόα συμμετοχὴ σ' αὐτὲς Ἑλλήνων καὶ ξένων, ἡ σημασία τῆς Ἑταιρείας γιὰ τὴν πρόοδο τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας καὶ τὴ διαφώτιση τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας.

Σὲ ὅλους τοὺς ζωντανούς ὁργανισμούς, ἰδιαίτερα τοὺς πνευματικούς, ἐπέτειοι τόσο σπάνιες δείχνουν, ὅχι μόνο τὴ δύναμη τοῦ αἰωνοβίου ἰδρύματος ἀλλὰ καὶ τὰ γηρατειά του, διότι αὐτόματα ἐξετάζεται ἡ συνολικὴ προσφορὰ του καὶ ἂν σήμερα ἐκπληρώνει τὸν σκοπὸ του σύμφωνα μὲ τὶς πραγματικὲς ἀνάγκες τῆς κοινωνίας. Στὴν Ἑταιρεία ἦταν ἔκδηλο τὸ ἀπόκαμα, ἡ ἔλλειψη κατανόησης τῶν σημερινῶν ἀνθρώπων καὶ τὸ ἀδιέξοδο στὸ ὁποῖο εἶχε φθάσει. Ἡ ἐνεργητικότητα ποὺ φανέρωναν οἱ πολλὲς ἀνασκαφὲς καὶ ἡ λογιστικὴ σχέση μὲ τὰ ἔργα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, δὲν ἦταν παρὰ ἐπίφαση δράσης καὶ ζωτανίας. Ἀντίθετα ἡ Ἑταιρεία συρόταν ἀπὸ ἀσύντακτες δυνάμεις σὰν ἀκυβέρνητο πλοῖο.

Ἡ ἄσκοπη καὶ κούφη πολυμέρεια ἄρχισε νὰ ἐλκύει μὲ δύναμη μαγνήτη, λογῆς λογῆς ἄτομα ποὺ ἀποπειράθηκαν νὰ δώσουν στὴν Ἑταιρεία νέο χαρακτήρα βλέποντας τὴν ἀδυναμία στὴν ὁποία βρισκόταν καὶ τὴ βαθμιαία ἀπολίθωση καὶ ἀπονέκρωσή της. Ὁ θάνατος τοῦ Προέδρου τῆς Παναγχιώτῃ Ζέπου στὶς 19 Μαΐου 1985 σημάδεύει τὴν ἀρχὴ μιᾶς περιόδου ταραγμένης καὶ γεμάτης μεταλλαγῆς. Ἡ περίοδος αὐτὴ τερματίστηκε στὶς 19 Ἰουνίου 1988. Μέσα στοὺς 37 μῆνες αὐτοῦ τοῦ διαστήματος ἡ Ἑταιρεία ξεπέρασε καὶ ἐξονδετέρωσε τὶς ἐπιβουλὲς ποὺ εἶχαν ἐνεργητικὰ ἐκδηλωθεῖ. Τὰ τρία χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν τὴν 19 Ἰουνίου 1988 ἄρκεσαν γιὰ τὴν ἀνασύνταξη τῶν πραγμάτων καὶ τὸ σβήσιμο καὶ τῶν σημαδιῶν τῆς μεγάλης κρίσης τὴν ὁποία θυμόμαστε μόνο γιὰ νὰ μὴν ξαναβρεθοῦμε ἀντιμέτωποι μὲ ἄλλη παρόμοια.

Ἡ συμπλήρωση τῶν 150 χρόνων τῆς δράσης τῆς Ἑταιρείας καὶ ὁ ἐορτασμός τῆς σπάνιας γιὰ τὰ ἐλληνικὰ πράγματα ἐπετείου ἀποκτᾷ, τώρα ποὺ ἔχουμε καὶ τὴ γνώση ὅσων τὴν ἀκολούθησαν, συμβολικὴ πιά σημασία. Εἶναι ἡ ὀδυνηρὴ ἀρχὴ νέας πορείας καθορισμένης ἀπὸ τὴν κοινὴ ἐπιθυμία τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ ἐθνικῆς προκοπῆς.

ΕΚΘΕΣΗ
ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΑΥΤΗΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1987

Κυρίαί και Κύριοι,

Τὸ ἔτος 1987 ὑπῆρξεν ὄχι μόνον ἔτος ἐνεργείας καὶ προσφορᾶς εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιολογικὴν ἐπιστήμην, ἀλλὰ ἔτος ἀγαλλιάσεως καὶ ἑορτῶν διὰ τὴν συμπλήρωσιν, μὲ τὰς εὐλογίας τοῦ Παναγάρχου Θεοῦ, μακρᾶς ζωῆς 150 ἐτῶν τῆς Ἑταιρείας μας. Ἡ συμμετοχὴ εἰς τὰς ἑορτάς μας τῆς Πολιτείας, τῶν ἐταίρων μας καὶ τῶν φίλων μας ἀπέδειξαν τὴν ἐκτίμησιν τοῦ ἔργου τῆς καὶ τὴν ἀναγνώρισιν τῆς προσφορᾶς εἰς τὴν Πατρίδα, καὶ προοιωνίζουσιν τὴν λαμπρὰν διὰ τὸ μέλλον πορείαν τῆς. Διὰ τὸ ἐπιδειχθὲν ἐνδιαφέρον εἵμεθα εὐγνώμονες πρὸς τοὺς συμμετασχόντας εἰς τὴν χαρὰν μας καὶ ἰδίως πρὸς τὸν Πρόεδρον τῆς Δημοκρατίας κ. Χρῆστον Σαρτζετάκη καὶ τὴν Ὑπουργὸν Πολιτισμοῦ κ. Μελίνα Μερκούρη, οἱ ὅποιοι ὄχι μόνον ἐλάμπρυναν διὰ τῆς παρουσίας των τὴν τελικὴν μας Συνέλευσιν εἰς τὸ Ἡρώδειον, ἀλλὰ διὰ λόγων μεστῶν ἐλπίδων καὶ εὐχῶν ἐνεθάρρυναν τὰς προσπάθειάς διὰ τὸ μέλλον. Εἰς τοὺς μετασχόντας ἐταίρους καὶ φίλους μας εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς Ἑταιρείας καὶ ἐργασθέντας διὰ τὴν πλήρη ἐπιτυχίαν τῆς ἐκφράζω ἀπὸ τοῦ βήματος τούτου τὰς εὐχαριστίας τοῦ Συμβουλίου τῆς, δηλαδὴ τῆς ψυχῆς τῆς Ἑταιρείας.

Προτοῦ προχωρήσω εἰς τὴν ἐξιστόρησιν τῶν κατὰ τὸ 1987 ἐρευνῶν καὶ ἀνασκαφῶν τῆς Ἑταιρείας, κατὰ πανάρχαιον ἔθος τῆς Πατρίδος, ὀφείλω νὰ ἀποτίσω φόρον τιμῆς εἰς τοὺς ἐκλιπόντας ἐταίρους καὶ συναθλήσαντας, οἱ ὅποιοι ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἐστήριξαν καὶ ἐπλούτισαν τὴν ζωὴν τῆς.

Κατὰ τὸ ἔτος 1987, ἡ Ἑταιρεία ἐθρήνησε τὸν θάνατον προσφιλοῦς καὶ σεβαστοῦ συνεργάτου, ἅμα δὲ καὶ ἐπιφανοῦς πνευματικοῦ ἀνθρώπου καὶ εὐεργέτου τῆς Πατρίδος, τοῦ *Κωνσταντίνου Τσάτσου*. Τὰ τῆς ζωῆς του ἐν γένει θὰ λεχθοῦν προσεχῶς ὑπὸ τῶν συναδέλφων του. Ἐδῶ θὰ ἀναφέρω ὀλίγα τινὰ καὶ θὰ ἐπισημάνω μόνον τὸ ἀπύθμενον κενὸν ποὺ ἐδημιούργησεν ὁ θάνατός του εἰς τὴν ζωὴν τῆς Πολιτείας, τῆς λαμπρᾶς καὶ φωτεινῆς ζωῆς τῆς Ἑλλάδος μας. Οἱ ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων θρηνοῦν τὸν ὁδηγητὴν πατέρα των, οἱ νεώτεροι στεροῦνται τοῦ φωτεινοῦ ἀστέρος ποὺ ἔλαμπε παραδειγματικὰ εἰς τὸ ἀνθρώπινον περιβάλλον, ὅλοι μας ὅμως ἔχουμε παράδειγμα φωτεινὸν ὡς πολικὸν ἀστέρα ποὺ δείχνει τὸν δρόμον τῆς δράσεως καὶ τῆς ἐπιτυχίας τῶν ἀνθρώπων βλέψων. Ἡ μνήμη του θὰ μείνῃ εἰς τὴν καρδίαν καὶ τὰς σκέψεις μας.

Θρηνοῦμεν καὶ τὸν θάνατον τοῦ ἐταίρου μας *Χάρη Τούλ*, τοῦ μελιχίου Ἀσκληπιάδου, καλλιεργητοῦ τῶν γραμμάτων καὶ θιασώτου τῆς Ἐπιστήμης. Αἰωνία των ἡ μνήμη.

Θὰ μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ ἀναφέρω καὶ ἐφέτος ὅτι αἱ ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι τῆς Ἑταιρείας μας διακρίνονται εἰς τρεῖς κατηγορίας: εἰς ἐρέυνας καὶ ἀνασκαφὰς ποὺ χρηματοδοτοῦνται ὑπὸ τῆς Πολιτείας διὰ τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ, εἰς ἀνασκαφὰς ποὺ ἐνισχύθησαν καὶ ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου Βορείου Ἑλλάδος καὶ ὑπὸ Νομαρχιακῶν Συμβουλίων καὶ εἰς ἐρέυνας καὶ ἀνασκαφὰς ποὺ ἐχρηματοδοτήθησαν ἀπὸ τοὺς ἰδίους πόρους τῆς Ἑταιρείας, εἰς τοὺς ὁποίους περιλαμβάνονται αἱ χορηγίαι διαφόρων δωρητῶν.

Αἱ χρηματοδοτοῦμεναι ὑπὸ τῆς Πολιτείας ἀνασκαφαὶ περιλαμβάνουν ὡς καὶ ἄλλοτε ἐδηλώθη, τὰς ἀνασθηλωτικὰς ἐργασίας τῆς Ἀκροπόλεως, τὴν ἀνασκαφὴν τῶν μνημείων τῆς Νοτίας τῆς κλιτύος συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς περιοχῆς τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου, τὸ ἀνασθηλωτικὸ πρόγραμμα γιὰ τὴ συντήρησιν τῶν μνημείων τοῦ Ἀσκληπείου τῆς Ἐπιδαύρου, καὶ τὰς στερεωτικὰς ἐργασίας τῆς Κάτω Ζάκρου. Αἱ ἀνασκαφαὶ καὶ ἐργασίαι αὗται γίνονται ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ μὲ τὴν ἄμεσον ἐποπτείαν καὶ κατεῦθυνσιν τῆς Ὑπουργοῦ Πολιτισμοῦ κ. Μελίνας Μερκούρη καὶ εἰδικῶν Συμβουλίων. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν αὐτῶν δίδονται εἰς τὸ κοινὸν κατὰ συχνὰ διαστήματα διὰ τοῦ ἡμερησίου καὶ περιοδικοῦ Τύπου καὶ ὡς ἐκ τούτου αἱ ἐκθέσεις των δὲν συμπεριλαμβάνονται εἰς τὸ Ἔργον. Αἱ γενόμεναι ἐργασίαι εἰς τὴν Βόρειον Ἑλλάδα ἀναφέρονται περιληπτικῶς εἰς τὸ Ἔργον, διότι ἀνεκοινώθησαν δημοσίᾳ εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Συνάντησιν τῆς Θεσσαλονίκης ὁργα-

νωθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου Βορείας Ἑλλάδος καὶ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (12 - 13 Δεκεμβρίου 1987) καὶ τὰ συμπεράσματα πρόκειται νὰ γίνουν εὐρύτερον γνωστὰ προσεχῶς. Εἰς τὴν Ὑπουργὸν κ. Μ. Μερκούρη καὶ εἰς τὸν Ὑπουργὸν Β. Ἑλλάδος κ. Στ. Παπαθεμελῆ ὀφείλονται αἱ εὐχαριστίαι καὶ οἱ ἔπαινοι τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης διὰ τὰς ἀνασκαφὰς αὐτὰς καὶ ἐρεῦνας.

Εὐχαριστίαι ἀκόμη ὀφείλονται εἰς τοὺς δωρητάς, καὶ ἰδίᾳ εἰς τὸ Ἴδρυμα Ψύχα καὶ τὴν Πρόεδρον τοῦ Συμβουλίου του κυρίαν Χριστίαν Σταθάτου, ὅχι μόνον διὰ τὴν οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν ποὺ παρέχει εἰς τὴν Ἑταιρείαν, ἀλλὰ καὶ διὰ βοηθήματα ποὺ ἀφειδῶς δίδει κατ' ἔτος εἰς ἀρχαιολόγους διὰ τὴν συνέχισιν τοῦ ἔργου των.

Πρέπει καὶ πάλιν νὰ τονίσω ὅτι αἱ γενόμεναι κατὰ τὸ 1987 ἀνασκαφαὶ καὶ ἐρευναι ἔφεραν εἰς φῶς τὴν ὅλην ὥψιν τῆς ζωῆς καὶ τῆς πολιτιστικῆς δράσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν, μυθολογικῶν ἀκόμη χρόνων μέχρι καὶ τῶν πρωτοχριστιανικῶν. Καλύπτουν δὲ ὁλόκληρον τὸν ἐλεύθερον ἑλλαδικὸν χῶρον ἀπὸ τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης πρὸς Βορρᾶν, μέχρι τῆς Κρήτης πρὸς Νότον καὶ ἀπὸ τοῦ Ἰονίου πρὸς Δυσμὰς, μέχρι τοῦ Αἰγαίου συμπεριλαμβανομένου πρὸς Ἀνατολάς.

Ἄς στρέψωμεν ἤδη τὴν προσοχὴν μας εἰς τὰς γενομένας ἀνασκαφὰς καὶ ἐρεῦνας κατὰ τὴν ἐπέτειον τῆς ἰδρύσεως τῆς Ἑταιρείας μας καὶ τὴν συμπλήρωσιν 150 ἐτῶν ἐργασίας καὶ προσφορᾶς εἰς τὴν Πατρίδα καὶ τὴν Ἐπιστήμην.

(Ἀκολουθεῖ ἡ ἔκθεσις περὶ τῆς ὁποίας βλ. *Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1987.*)

.....

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

(Πίν. 1)

Συνεχίστηκε για δέκατη τρίτη χρονιά η ανασκαφή του Ραμνούντος. Τὴν ἐποπτεία της εἶχε, ὅπως καὶ τὰ προηγούμενα χρόνια, ἡ κυρία Ἑλένη Θεοχαράκη καὶ τὴ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση τῶν εὐρημάτων ἔκαμε ἡ δεσποινὶς Ἀναστασία Βουτσινᾶ. Ἐργοδηγὸς τῶν μαρμαρικῶν ἐργασιῶν ἦταν ὁ κ. Νικόλαος Καραμαλῆς. Τὰ σχέδια τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τὶς ἀναπαραστάσεις φιλοτέχνησαν οἱ ζωγράφοι κυρία Μανόλια Σκουλούδη καὶ κ. Γιάννης Γιαρμενίτης.

Κατὰ τὴν ἐφετινὴν περίοδο ἀνασκαφῆ καὶ ἔρευνα ἔγινε ΝΔ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης καὶ στοὺς περιβάλλοντες τοῦ βόρειου δρόμου.

Ἡ Δυτικὴ Οἰκία

Ὅπως σὲ παλιότερη ἔκθεσή μου ἔχω γράψει ἡ θέση τῶν μνημείων στὸν Ραμνούντα ὀρίζεται, ὡς πρὸς τὰ σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος, σύμφωνα μὲ τὴ σχέση τους μὲ τὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης τὸ ὁποῖο θεωρῶ ὡς τὸ κέντρο τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου. Ἡ Δυτικὴ οἰκία τῆς ὁποίας θὰ ἀκολουθῇ ἡ περιγραφή τῆς ἀνασκαφῆς βρίσκεται ἀκριβῶς ΝΔ τοῦ ἱεροῦ καὶ σὲ ἀπόσταση 120 μ. περίπου ἀπὸ τὸν μεγάλον ναό. Ἐρευνα μικροῦ τμήματός της εἶχε γίνῃ παλαιότερα (ΠΑΕ 1976, 20 πίν. 10α). Ἐφέτος ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφή ἢ μάλλον ὁ καθαρισμός της, γιατί καὶ ἡ οἰκία αὐτὴ δὲν εἶχε διαφύγει τῆς ὀξυδέρκειας τοῦ Στάη, ὁ ὁποῖος τὴν ἐρευνῆσε πλήρως, καὶ σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε νὰ μὴν ὑπολειφθεῖ τίποτε ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες ἐπιχώσεις καὶ ἡ χρονολόγησή της, μὲ ἀνασκαφικὰ κριτήρια, νὰ εἶναι ἀδύνατον.

Οἱ γενικὲς διαστάσεις τοῦ σπιτιοῦ εἶναι 27 μ. ἀπὸ Α πρὸς Δ (βόρεια πλευρά, ἐνῶ ἡ νότια εἶναι 19.50 μ.) καὶ 16 μ. ἀπὸ Β πρὸς Ν. Γύρω ἀπὸ κεντρικὴ αὐλὴ 9×11 μ. παρατάσσονται δωμάτια καὶ στεγασμένοι χῶροι. Τὴ βόρεια πλευρὰ καταλαμβάνει ἐπιμήκης χῶρος ἐσωτ. διαστ. 2.30×11 μ., τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰ τέσσερα δωμάτια, τὸ γωνιακὸ (ΒΑ γωνία) ἐσωτ. διαστ. 2.20×3.50 μ., τὸ ἐπόμενον τὸ ὁποῖο ἔχει στὴ ΒΑ γωνία του ἐστία, 3×4.40 μ., τὸ τρίτον 2×2.80 μ. καὶ τὸ ἄλλο γωνιακὸ (ΝΑ γωνία) 2.70×4.10 μ. Στὴ νότια πλευ-

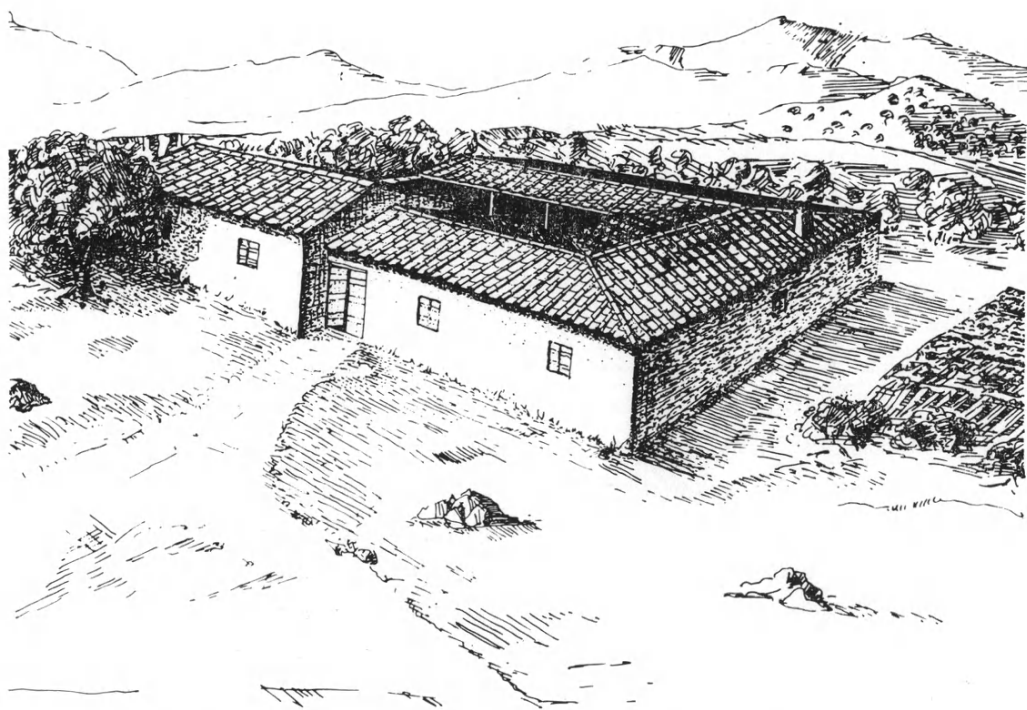
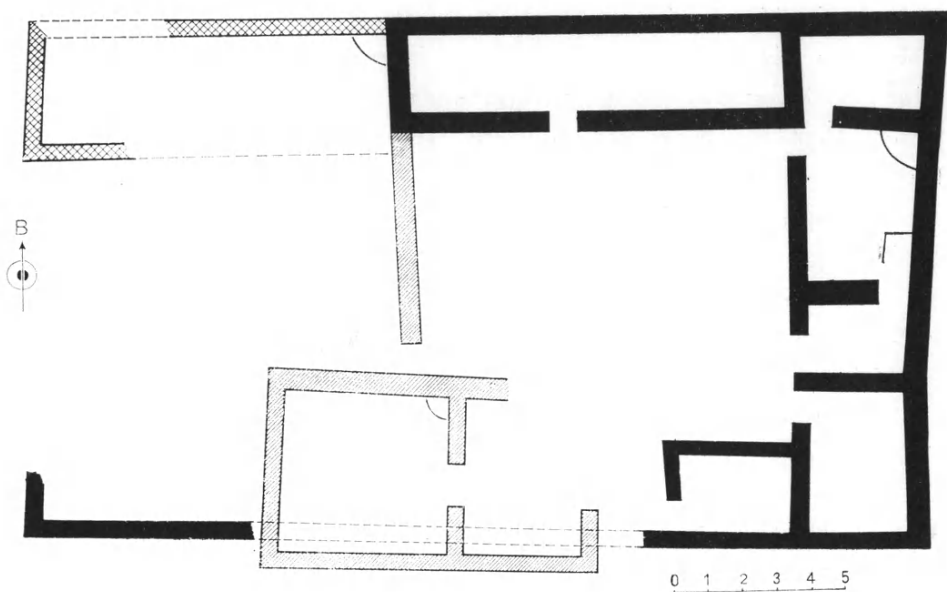
ρὰ ὑπάρχει πρὸς Δυσμὰς τοῦ γωνιακοῦ δωματίου ἄλλο, διαστ. 2.20×3.10 μ. Μεσολαβεῖ πρὸς Δυσμὰς ἡ θύρα τῆς αὐλῆς καὶ ἀκολουθοῦν δύο δωμάτια, τὸ πρῶτο ἐσωτερ. διαστ. 3.40×4.50 μ. καὶ τὸ δεύτερο 4.65×4.80 μ.

Ἡ αὐλὴ κλεινόταν δυτικὰ ἀπὸ τοῖχο· μεταξὺ ὅμως τοῦ τοίχου αὐτοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ δωματίου τῆς νότιας πλευρᾶς ὑπάρχει ἀνοιγμα τὸ ὁποῖο ὀδηγεῖ σὲ δευτέρη αὐλὴ, ἀνοικτὴ ἀπὸ τὰ δυτικὰ καὶ τὰ νότια. Στὸ βόρειο μέρος τῆς αὐλῆς ὑπῆρχε πάλι ἐπιμήκης στεγασμένος χῶρος ἐσωτ. διαστ. 3.10×10 μ.

Τὰ δύο δυτικὰ δωμάτια τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ σπιτιοῦ εἶναι κτισμένα κατὰ 0.75 μ. νοτιότερα τῶν δύο ἀνατολικῶν δωματίων γιὰ λόγους ποὺ θὰ ἐξηγηθοῦν παρακάτω. Ὁ νότιος τοῖχος ὅμως, κατὰ τὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ σπιτιοῦ συνεχιζόταν πρὸς τὰ δυτικὰ ὡς μαντρότοιχος καὶ ἀνάλημμα. Ἐτσι ἡ δυτικὴ αὐλὴ φαίνεται ὅτι ἦταν κλεισμένη καὶ νότια καὶ δυτικὰ (εἰκ. 1-2).

Ὁ μακρὸς ἄξονας τοῦ σπιτιοῦ ἔχει προσανατολισμὸ ἀπὸ Α πρὸς Δ καὶ ἡ εἴσοδος στὴν αὐλὴ εἶναι στὴ νότια πλευρά. Ὁ προσανατολισμὸς αὐτὸς ὀφείλεται σὲ δύο λόγους. Πρῶτος ἡ προστασία τῶν ἐνοίκων ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς βόρειους ἀνέμους τοῦ Ραμνοῦντος καὶ δεύτερος ἡ σχέση τους μὲ τὸν πρὸς Νότον κάμπο τοῦ Λιμικοῦ ὅπου θὰ βρίσκονταν τὰ κτήματά τους, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ δρόμου ποὺ ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὴ νότια ὁδὸ πρὸς τὰ ΒΔ. Γιὰ λόγους κλιματικοὺς λοιπὸν ὁ βόρειος μακρὸς τοῖχος τοῦ σπιτιοῦ εἶναι συνεχῆς χωρὶς ἀνοίγματα καὶ πρὸς Νότον αὐτοῦ πλὴν τῆς μακρᾶς ἀποθήκης ὑπάρχει μόνο ἓνα κατοικήσιμο δωμάτιο, τὸ ΒΑ γωνιακό.

Οἱ τοῖχοι τοῦ σπιτιοῦ σώζονται, τὰ κατώτατα μέρη τους, σὲ κακὴ κατάσταση, διαταραγμένοι ἢ καθισμένοι. Ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἀκατέργαστες πέτρες στὶς ὁποῖες ἔχει δοθεῖ μὲ τὸ σφυρὶ κάπως κανονικὸ σχῆμα. Στους ἀρμούς γίνε-ται χρῆση πλακοειδῶν βυσμάτων γιὰ τὸ γέμισμά τους. Σὲ δύο σημεῖα τοῦ σπιτιοῦ, στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου καὶ στὸν βορρονότιο τοῖχο ποὺ κλείνει δυτικὰ τὴν αὐλὴ ὁ βράχος ποὺ ἐξέχει πρὸς τὰ ἄνω ἔχει ἐνσωματωθεῖ στὰ θεμέλια. Τὸ πάχος τῶν τοίχων εἶναι $0.45-0.50$ μ. πλὴν τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ βόρειου, τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ ἀνατ. τμήματος τοῦ νότιου ποὺ ἔχουν πάχος 0.60 μ. Τὸ πλάτος τῶν ἀνοιγμάτων τῶν θυρῶν εἶναι $0.90-1$ μ. καὶ ὅπου διασώθηκαν κατώφλια εἶναι κυρίως στῆλες ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τοῦ νότιου δρόμου. Ὡς κατώφλι τοῦ ἐπιμήκους χώρου στὸ βόρειο μέρος τῆς αὐλῆς χρησίμευε τὸ κάτω μέρος τῆς ἐπιτύμβιας στήλης ἀρ. 280 ποὺ δημοσίευσα (ΠΑΕ 1976, 20· SEG 28, 277 τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.), ἐνῶ τὸ ἄνω ἐνεπίγραφο μέρος

Εἰκ. 1-2. Κάτοψη καὶ ἀναπαράσταση τῆς δυτικῆς οἰκίας τοῦ Ραμνοῦντος
(σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη).

τῆς εἶχε βρεθεῖ χτισμένο στοῦ δυτικὸ τμήμα, τὸ πέραν τῆς θύρας τῆς αὐλῆς, τοῦ νότιου τοίχου τοῦ σπιτιοῦ. Τὸ κατώφλι ἐπίσης τοῦ δωματίου τῆς ΝΑ γωνίας ἀποτελεῖται ἀπὸ λίθο ποὺ προέρχεται ἀπὸ κυκλικὸ ταφικὸ περίβολο, ἐνῶ στοῦ κατώφλι τῆς θύρας τῆς αὐλῆς ἔχει χρησιμοποιηθεῖ τμήμα ἐπιτύμβιας στήλης.

Τεχνητὸ δάπεδο ἀπὸ πατημένο κόκκινο χῶμα μὲ μικρὲς πέτρες διαπιστώθηκε μόνον στοῦ δυτικὸ δωμάτιο τῆς νότιας πλευρᾶς.

Ἡ στέγη τοῦ σπιτιοῦ ἦταν ἀπὸ λακωνικὲς κεραμίδες ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν θραυσμάτων κεραμίδων αὐτοῦ τοῦ τύπου ποὺ βρέθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφή.

Ἡ ποσότητα τῶν λίθων ποὺ βρέθηκε ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια τῆς οἰκίας δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ τὴν ἀνωδομή τῆς. Φαίνεται πὺς τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν τοίχων ἦταν ἀπὸ ὠμές πλίνθους, τεχνικὴ ποὺ ἔχει διαπιστωθεῖ καὶ σὲ ἄλλα κτίρια τοῦ ἀρχαίου Ραμνοῦντος.

Ἡ ΝΑ οἰκία δὲν χτίστηκε ἐξ ἀρχῆς ὅπως φαίνεται στοῦ σχέδιο ποὺ παραθέτω (εἰκ. 1). Πρῶτα κατασκευάστηκαν τὰ δωμάτια τῆς βόρειας, τῆς ἀνατολικῆς καὶ τὰ δύο ἀνατολικότερα τῆς νότιας πλευρᾶς. Ἡ εἴσοδος στὴν αὐλὴ θὰ ἦταν σὲ ἄλλο σημεῖο γιατί, ὅπως ἤδη εἰπώθηκε, ὁ τοῖχος τῆς νότιας πλευρᾶς συνεχίζεται μέχρι μήκους 26.40 μ., ὅπου καὶ γωνιάζει πρὸς Β. Ὁ τοῖχος ποὺ κλείνει τὴν ἀνατολικὴ αὐλὴ ἀπὸ Δ εἶναι νεώτερη προσθήκη.

Προσθήκη νεώτερη εἶναι καὶ ὁ βόρειος χῶρος τῆς δυτικῆς αὐλῆς. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ δὲν συνδέεται ὀργανικὰ μὲ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ὑπολοίπου σπιτιοῦ. Μετὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ δυτικοῦ μέρους τοῦ σπιτιοῦ φαίνεται ὅτι δρόμος καὶ ὕδραγωγεῖο ποὺ περνοῦσαν νότιά του ἀχρήστευσαν τὸ δυτικότερο τμήμα τοῦ νότιου τοίχου. Τρίτη κατὰ σειρὰν κατασκευὴ εἶναι τῶν δύο δυτικῶν δωματίων τῆς νότιας πλευρᾶς καὶ τὸ ἀνοιγμα τῆς θύρας τῆς αὐλῆς. Τὰ δύο δωμάτια καθὼς χτίστηκαν νοτιότερα τοῦ ὑπολοίπου σπιτιοῦ κατέλαβαν καὶ τμήμα τοῦ δρόμου ποὺ περνοῦσε ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ σπίτι.

Τὸ σπίτι στὴν ἀρχικὴ του μορφή εἶναι σχεδὸν τετράγωνο, 15.50×16 μ., μὲ τὶς προσθήκες ὅμως γίνεται ἐπίμηκες ὀρθογώνιο, 15×27 μ. Τὸ σχῆμα τοῦτο εἶναι συνηθισμένο στὴν Ἀττικὴ καὶ γενικὰ στὴν κυρίως Ἑλλάδα ὅπου ἐκτείνονται περισσότερο κατὰ πλάτος μὲ τὴν εἴσοδο σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς μακρὲς πλευρές. Εἶναι εὐρύχωρο καὶ οἱ στεγασμένοι χῶροι τοῦ σχηματίζουν τὸ σχῆμα Π. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ὑπάρχει καὶ τὸ μαγειρεῖο μὲ ἐστία στὴ ΒΑ γωνία.

Τὰ ἄλλα δωμάτια θὰ χρησίμευαν ὡς ὑπνοδωμάτια. Ὁ ἐπιμήκης χώρος βόρεια τῆς αὐλῆς θὰ χρησίμευε ὡς ἀποθήκη καὶ πιθανῶς εἶχε ἐμπρὸς ὑπόστεγο. Βάσεις ξυλίνων στύλων δὲν βρέθηκαν. Τὸν ἴδιο προορισμὸ θὰ εἶχε καὶ ὁ ἀνάλογος χώρος τῆς δυτικότερης αὐλῆς στὴ ΒΑ γωνία τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἐστία. Ἄλλη, τρίτη, ἐστία, ὑπάρχει καὶ στὸ δυτικότερο δωμάτιο τῆς νότιας πλευρᾶς.

Βόρεια ὁδὸς

Ἡ ἐπιθυμία τοῦ ἀνασκαφέως καὶ τῶν συνεργατῶν του εἶναι νὰ παραδοθεῖ ὁ Ραμνοῦς, μετὰ τῇ λήξῃ τῆς ἔρευνας, ὅσο τὸ δυνατόν σὲ καλύτερη κατάστασις. Τὰ κινητὰ ἀρχαῖα ἔχουν ἤδη ἀπὸ μακροῦ ἐξασφαλισθεῖ. Ἦλθε ἡ ὥρα καὶ τῶν μνημείων πού βρίσκονται κατὰ χώραν. Πρὶν ἀπὸ χρόνια παραδόθηκε πλήρως ἀνασθηλωμένος ὁ περίβολος τοῦ Διογείτονος (ΙΑΕ 1976, 27 πίν. 15). Ἀπὸ τῇ χρονίᾳ τούτῃ ἀρχίζει καὶ ἡ συστηματικὴ συντήρησις καὶ ἀναστήλωσις καὶ τῶν ὑπολοίπων περιβόλων.

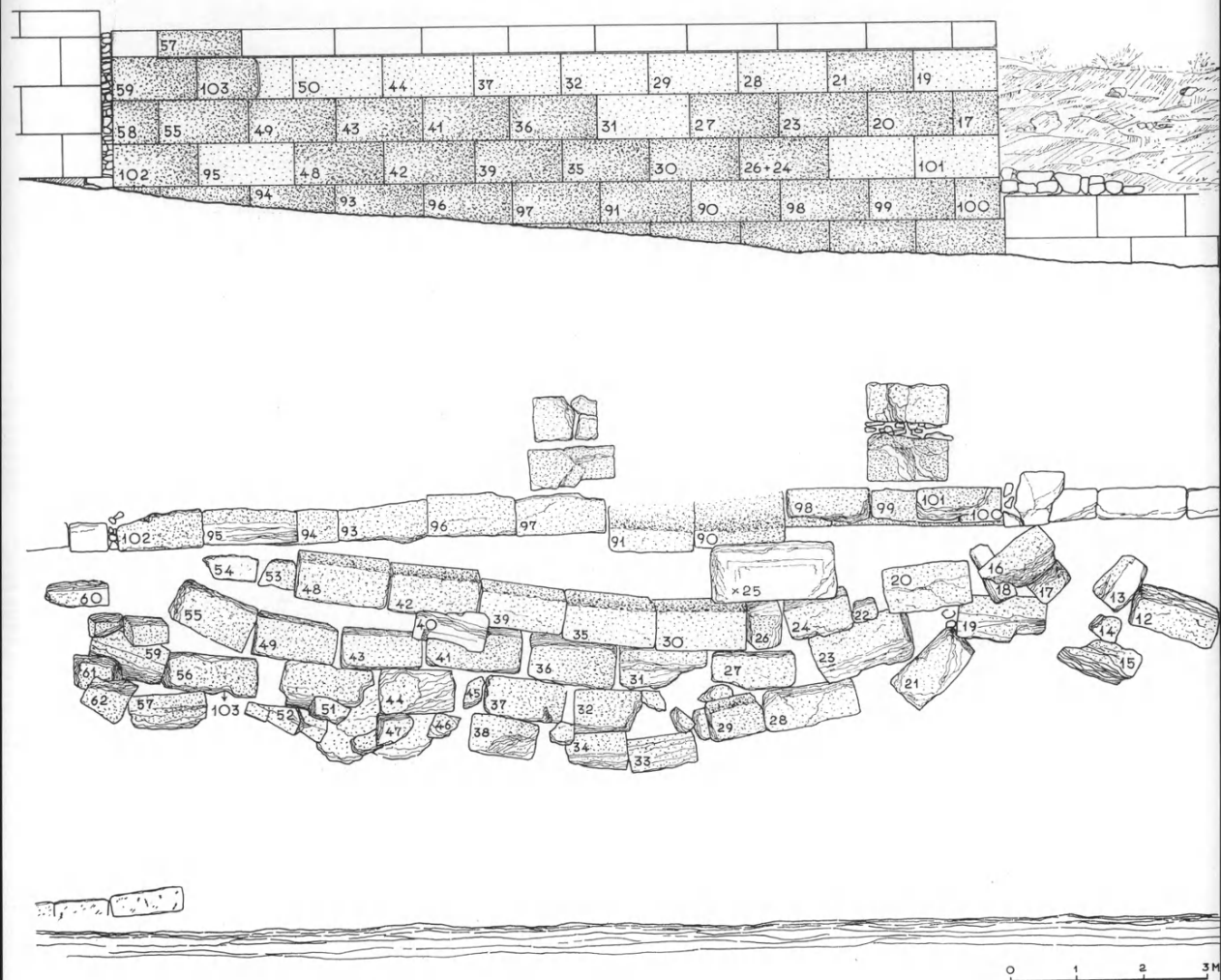
Ὁ περίβολος τοῦ Φανοκράτους

Τοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους (ΙΑΕ 1978, 4· ΑΕ 1979, 29) ἔγινε ἀναστήλωσις τῆς πρόσοψός του μὲ σκοπὸ νὰ διασωθοῦν ἀπὸ τὴ φθορὰ οἱ σκορπισμένοι στὸν βόρειο δρόμο παρόπλινθοί του, νὰ προστατευθεῖ ἡ ἀρχαία ἐπίχωση τοῦ περιβόλου καὶ νὰ ἀποκτήσῃ ὁ ἀρχαῖος δρόμος, σὲ μικρὸ ἔστω βαθμό, τὴν ἀρχαία μορφή του.

Ἡ πρόσοψις τοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους, ὅπως εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὴν ἐδῶ σχεδιαστικὴ ἀπεικόνισή του, κατέρρευσε ἀκαριαίως ἔπειτα ἀπὸ μεγάλες βροχές. Ἡ κανονικότητα τῆς θέσης τῶν λιθοπλίνθων του πάνω στὸ κατὰστρωμα τῆς βόρειας ὁδοῦ, μάλιστα τοξοειδῶς, ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ πίεσις τῶν χωμάτων κατὰ τὴ στιγμὴ τῆς κατάρρευσης ἦταν μεγαλύτερη στὸ μέσον τοῦ περιβόλου παρὰ στὰ ἄκρα.

Τὸ σχέδιον πού παραθέτω τῆς κάτοψης τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1978 καὶ τῆς πρόσοψης τοῦ περιβόλου ὅπως ἀποκαταστάθηκε δὲν εἶναι ἐκ τῶν πραγμάτων ἀπόλυτα ἀκριβές (εἰκ. 3).

Ὁ περίβολος τοῦ Φανοκράτους μῆκ. 13.35 μ. ὅπως ἀνασθηλώθηκε ἔχει πέντε δόμους στὸ βόρειο ἄκρο του (ὑψ. 3.50 μ.) καὶ τρεῖς στὸ νότιο (ὑψ. 2.45 μ.) καὶ τοῦτο ἐξαιτίας τῆς ἔντονης κατωφέρειας τῆς βόρειας ὁδοῦ στὸ σημεῖο

Εἰκ. 3. Ὅψη καὶ κάτοψη τοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους (σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη).

ἐκεῖνο. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν βρέθηκε σχεδὸν ὁλόκληρος γκρεμισμένος. Στὴ θέση τοὺς ἦταν μόνο οἱ δύο κατώτατοι δόμοι (ὑψ. 0.50 καὶ 0.65 μ.) ποὺ χρησίμευαν γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ ὀριζοντίου ἐπιπέδου τῆς εὐθυνηρίας καὶ οἱ δύο νότιοι παρόπλινθοι τῆς πρώτης κανονικῆς σειρᾶς (ἀρ. 102, 95).

Ἡ δεύτερη, ἡ 95, ἦταν σὲ μεγάλο βαθμὸ κατεστραμμένη καὶ ἀντικαταστάθηκε. Στὸν ἴδιο δόμο, τὸν πρῶτο κανονικὸ (ὑψ. 0.65 μ.), ἀντικαταστάθηκε ἐπίσης ἡ κατεστραμμένη παρόπλινθος 101 ἐνῶ ἔλειπαν τελείως ἀπὸ τὸ κατὰστρωμα τοῦ δρόμου οἱ 26 καὶ 24.

Ὁ δεύτερος κανονικὸς δόμος (ὑψ. 0.65 μ.) ἀναστήλωθηκε πλήρως σχεδὸν μὲ τίς δικές του παροπλίνθους πλὴν τῆς 31 ἡ ὁποία καὶ αὐτὴ δὲν βρέθηκε.

Τοῦ τρίτου δόμου (ὑψ. 0.65 μ.) σώζονταν μόνον τρεῖς παρόπλινθοι, νότια οἱ 59 καὶ 103 καὶ βόρεια ἡ 21. Οἱ ὑπόλοιπες ἀντικαταστάθηκαν.

Ἀπὸ τὴν ὀρθογώνια ἐπίστεψη ὑψ. 0.45 μ. σώθηκε μόνο μία παρόπλινθος ἡ ὁποία μᾶς φανεώνει τὸ ὕψος καὶ τὴ μορφή της.

Ἡ περίπτωση τοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους εἶναι χαρακτηριστικὴ τῶν προβλημάτων ποὺ παρουσιάζουν ὀρισμένα μνημεῖα. Παρὰ τὴν ὀρθὴ ἀναστήλωση, ἡ προσθήκη νέου ὕλικου εἶναι μεγάλη. Προκρίθηκε ὅμως ἡ λύση ποὺ δόθηκε γιὰ τὰ πρῶτα πρῶτα ἔπαυσε ἡ φθορὰ τῶν παροπλίνθων ποὺ κείτονταν στὸ κατὰστρωμα τοῦ δρόμου. Δεύτερο, προστατεύθηκε ἡ ἐπίχωση τοῦ περιβόλου ἡ ὁποία μὲ τὰ χρόνια καὶ τίς βροχὲς φθειρόταν καὶ τρίτο ἀπέκτησε ὁ βόρειος δρόμος στὸ σημεῖο ἐκεῖνο, ἔστω ὅχι πλήρως, μορφή καὶ ἔπαψε νὰ δίνει τὴν ἐντύπωση χειμάρρου. Μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἐκπαιδευτικὴ σημασία ποὺ θὰ ἔχει ἡ ἀναστήλωση τῶν μνημείων ὅταν ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἔρευνα στὴ βόρεια ὁδὸ καὶ ἀποκτήσει ὁ δρόμος σ' ὅλο του τὸ μῆκος περίπου τὴν ἀρχαία του μορφή. Μετὰ τὸν Κεραμεϊκὸ ὁ Ραμνοῦς εἶναι τὸ μόνο μέρος τῆς Ἀττικῆς ὅπου εἶναι δυνατὴ ἡ σπουδὴ τῆς μνημειώδους ταφικῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὸ φυσικὸ της περιβάλλον.

Ὁ περίβολος τοῦ Ἀθηνοδόρου

Ὁ περίβολος αὐτὸς ἀνασκάφηκε κατὰ τὸ παρελθόν (ΙΑΕ 1975, 25· 1976, 34). Ἡ φετινὴ τελικὴ του ἔρευνα ἔγινε μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς ἀναστήλωσής του.

Ὁ περίβολος εἶχε στὴν πραγματικότητά ἀνασκαφεῖ πρὶν ἀπὸ ἐμένα, ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους ἀρχικά, τὸν Στάη, καὶ πιθανῶς στὰ χρόνια μας καὶ ἀπὸ ἄλλους ἀρχαιολόγους. Οἱ λιθόπλινθοι του εἶχαν μετακινηθεῖ ἀπὸ τίς ἀρχικές,

τὶς ἀρχαῖες θέσεις ποὺ εἶχαν καταλάβει μετὰ τὴν πτώση τους. Ἡ εὕρεση τῆς θέσης τους στὸ μνημεῖο ἔγινε μὲ ὁδηγὸ τὰ τεχνικά τους χαρακτηριστικά, ἐργασία τὴν ὁποία ἔφερε σὲ πέρας ἡ κυρία Ἑλ. Θεοχαράκη ποὺ ἐπέβλεπε συνεχῶς τὴν ἀναστήλωση. Τὸ ἀποτέλεσμα ἀποδεικνύει τὴν ὁρθότητα τῶν συμπερασμάτων τῆς μελέτης καὶ τῆς μεθόδου ποὺ ἀκολουθήθηκε.

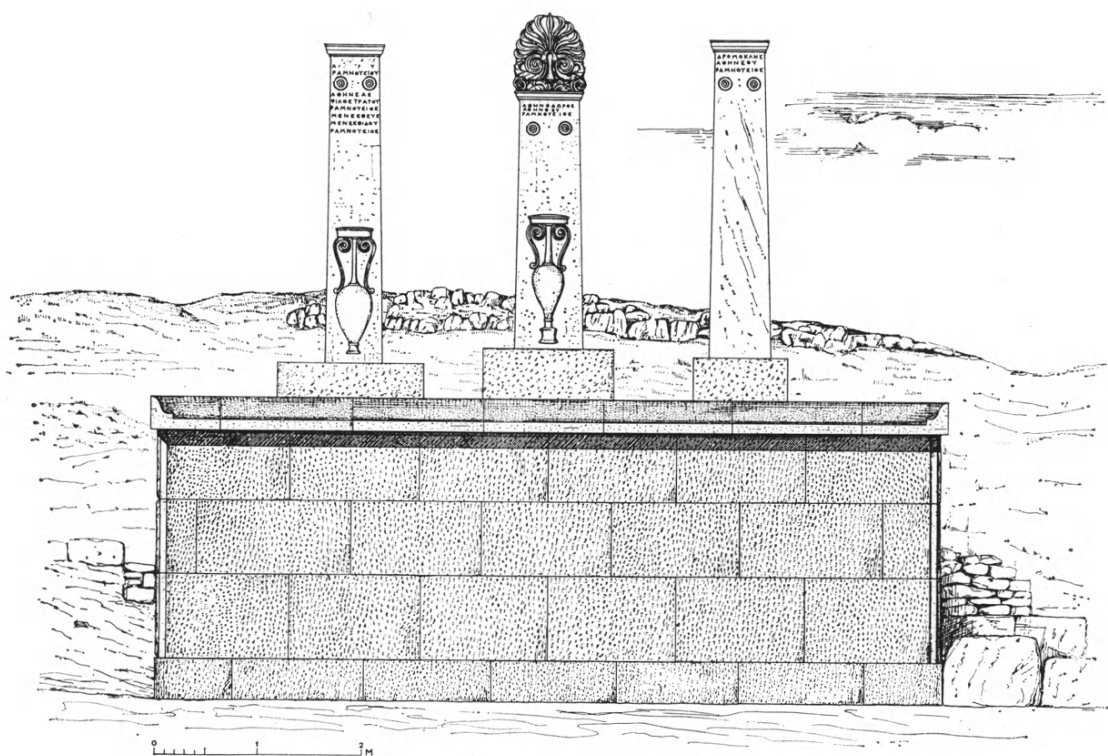
Ἀπὸ τὸν περίβολο βρίσκονταν στὴ θέση τους ἡ εὐθυνηρία, ὁ πρῶτος δόμος, τοῦ ὁποίου ὀρισμένες μαρμαρόπλινθοι εἶχαν σαλευθεῖ καὶ ἡ ἀκραία ἀριστερὴ (νότια) λιθόπλινθος τοῦ δευτέρου δόμου. Μετακινήθηκαν λοιπὸν καὶ ἐπανατοποθετήθηκαν, πλὴν τῆς ἀκραίας ἀριστερῆς, οἱ λιθόπλινθοι τοῦ πρώτου δόμου. Ἔτσι ἔγινε δυνατὴ ἡ ἐξέταση τῆς εὐθυνηρίας ἡ ὁποία εἶναι δουλεμένη στὴν ἄνω ὄψη μὲ βελόνι καὶ χτένι. Οἱ λιθόπλινθοι εἶναι συνδεδεμένες μὲ συνδέσμους σχήματος διπλοῦ Τ ποὺ διατηροῦνται σὲ σχετικῶς καλὴ κατάσταση, οἱ ἀκραῖες ὅμως ἔχουν ὑποχωρήσει ἐλαφρά. Τοῦτο δὲν διορθώθηκε γιατί συνεπαγόταν μεγάλη ἐπέμβαση στὸ μνημεῖο. Ἡ διαφορὰ ποὺ ὑπῆρχε ἐξουδετερώθηκε μὲ τὴν προσθήκη ἐλασμάτων μολύβδινων μεταξὺ εὐθυνηρίας καὶ πρώτου δόμου. Ἡ ἔξω περασὶὰ τοῦ πρώτου δόμου εἶναι χαραγμένη στὴν εὐθυνηρία μὲ αἰχμηρὸ ἐργαλεῖο.

Ὁδηγὸς κατὰ τὴν ἀναστήλωση ὑπῆρξε ἡ διαπίστωση ὅτι ὁ ἀρχαῖος τεχνίτης τοποθετοῦσε τὶς λιθοπλίνθους τοῦ περιβόλου ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο. Ἡ πρώτη, βορειοτάτη, λιθόπλινθος κάθε δόμου τοποθετήθηκε κατευθεῖαν στὴ θέση της. Οἱ ὑπόλοιπες χρειάστηκαν μοχλοβόθρια γιὰ νὰ τοποθετηθοῦν. Ἀπὸ τὶς θέσεις τῶν μοχλοβοθρίων αὐτῶν βρέθηκαν τὰ μήκη τῶν λιθοπλίνθων τοῦ κάθε δόμου καὶ ἡ ἀκριβὴς θέση τους. Στὴν ἔλλειψη αὐτῆς τῆς γνώσης ὀφείλονται καὶ οἱ ἀνακρίβειες στὴ θέση τῶν λιθοπλίνθων ποὺ παρατηροῦνται στὴν ἀναπαράσταση ΠΑΕ 1976, 36 εἰκ. 16. Στὴν ἐκθεση τούτῃ δημοσιεύεται νέα ἀναπαράσταση ἀκριβῆς πλέον καὶ ὡς πρὸς τὴν ὄψη τοῦ περιβόλου καὶ ὡς πρὸς τὰ ἐπιστήματά του (εἰκ. 4).

Τὰ ἐπιστήματα τοῦ περιβόλου

Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου ἦταν γεμισμένο μὲ ισόμηκες πώρινο βάθρο, ὅχι γιὰ τὴ στήριξη ἐπιτύμβιου ναύσκου τοῦ ὁποίου δὲν βρέθηκαν λείψανα ἀλλὰ γιὰ τρεῖς ὑψηλὲς καὶ βαρύντατες στῆλες τῆς οἰκογενείας, στὴν ὁποία ἀνήκε ὁ περίβολος, τὶς ἐξῆς:

1 (262). Στήλη μὲ ἀνθέμιο ὕψ. 3.39, πλ. 0.575-0.67, πᾶχ. 0.23 μ. Ὑψ. γρ. 0.028-0.03 μ. ΠΑΕ 1976, 36 (SEG 28, 267).

Εἰκ. 4. Ἀναπαράσταση τοῦ περιβάλλοντος τοῦ Ἀθηνόδωρου καὶ τοῦ Δρομοκλῆ
(σχ. Μανόλιας Σκουλούδη).

Ἀθηνόδορος

Ἀθηνέου

Ῥαμνούσιος

2 (100). Στήλη μὲ κυμάτιο καὶ ἄβακα, σὲ 31 θραύσματα, ὕψ. 3.30, πλ. 0.55, πᾶχ. 0.22-25 μ. Ὑψ. γρ. 0.035-0.04 μ. Ἀρχικὲς δημοσιεύσεις IG II² 7344· Pouilloux, *La Forteresse* ἀρ. 59. Βελτιωμένη ἐπανεκδόση IAE 1975, 29 (SEG 26, 301)· IAE 1976, 37 (SEG 28, 268).

Ἀρομ[ο]κλή[ς]

Ἀθην[έου]

Ῥαμνού[σιος]

3 (95). Στήλη σπασμένη σὲ 39 κομμάτια καὶ ἐλλιπὲς ὕψ. ὑπολογιζομένου 3.33, πλ. 0.45-0.55, πᾶχ. 0.21 μ. Ὑψ. γρ. 0.03-0.04 μ. Ἔχει ἄνω δύο ἀπλοὺς ρόδακες (ὁ δεξιὸς φθαρμένος) καὶ κάτω ἀνάγλυφη λουτροφόρο. Ὅλα τὰ κομμάτια βρέθηκαν ἐμπρὸς ἢ λίγο βόρεια τοῦ περιβόλου τοῦ Ἀθηνόδωρου.

IG II² 7341· Pouilloux, *La Forteresse* ἀρ. 58· IAE 1975, 29 (SEG 26, 299).

[- - - - -]

A[- -] M. .Y

3 Ῥα[μ]νον[σί]ου

Ἀθηνέας

Φ[ιλ]οστράτ[ο]υ

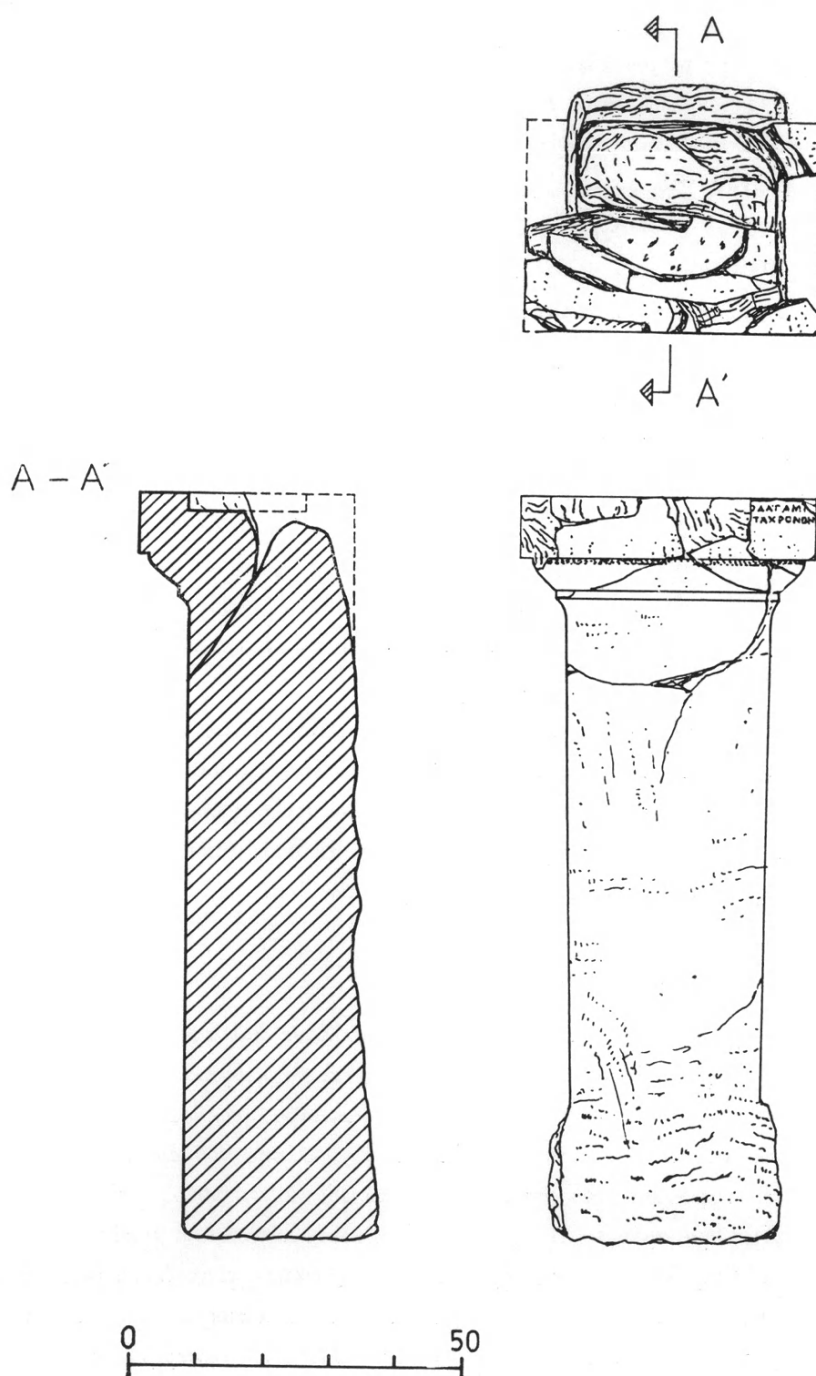
6 Ῥ[α]μνούσιος

M[εν]εσθεὺς

M[εν]εσθίδου

9 Ῥαμνούσιος

Στὴν ἐδῶ δημοσίευση οἱ στίχοι 1-3 εἶναι νέοι. Τὸ κείμενό τους εἶναι χαραγμένο σὲ θραύσματα ποὺ βρέθηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια. Οἱ στίχοι 4-6 διαβάστηκαν ἀπὸ τοὺς Kirchner, Peek καὶ S. Dow ὡς [Δ]η[μ]έας / [..]οστράτ[ου] / [Ῥ]αμνούσι[ος] ([Δ]η[μ]έας / [Δημ]οστράτου / [Ῥ]αμνούσιος). Μὲ τὰ νέα θραύσματα καὶ τὴ νέα ἀνάγνωση ποὺ παραθέτω ἀποδεικνύεται

Εἰκ. 5. Βάθρο με ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Ἀθηνοδώρου καὶ τοῦ Δρομοκλῆ (σχ. Μανόλιας Σκουλούδη).

ὅτι ὁ Ἀθηνέας ἦταν συγγενὴς τοῦ Ἀθηνοδώρου καὶ τοῦ Δρομοκλῆ, ἴσως ἀνηψιός, γιὸς τρίτου ἀδελφοῦ. Ἀναθεώρηση χρειάζονται τὰ συμπεράσματα τοῦ J. K. Davies, *Athenian Propertied Families* ἀρ. 7737 (σ. 251) σχετικὰ μὲ τὸν ὑποθετικὸν Δημέα καὶ τὶς συγγένειες ποὺ εἰκάζει.

4 (815). Στὰ ἐπιστήματα τοῦ περιβόλου ἀνήκει καὶ βάθρο ἀπὸ γαλάζιο ντόπιο μάρμαρο, συγκολλημένο, ὕψ. 1.12, πλ. ἄνω στὸν ἄβακα 0.436, στὸ σῶμα 0.303-0.345, πλάχ. 0.37 μ. (εἰκ. 5). Ἀνω φέρει ἄβακα καὶ ἰωνικὸ κυμάτιο. Στὰ πλάγια καὶ πίσω ἀδρότατα ἐργασμένο, κάτω ἄπεργο σὲ ὕψος 0.21 μ. Ὑψ. γρ. 0.09-0.012 μ. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ βάθρου βρέθηκε στὰ ἐρείπια τοῦ περιβόλου τοῦ Ἀθηνοδώρου, τὸ κάτω καὶ μέγιστο σὲ μικρὴ ἀπόσταση πρὸς Βορρὰ μέσα σὲ μπάζα παλιᾶς ἀνασκαφῆς.

[-] ο [. τ] ὁδ' ἀγαμίας

[-] ANE [. πάν] τα χρόνον

Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διαπιστωθεῖ τί ἔφερε τὸ βάθρο τοῦτο ποὺ ἦταν ἰδρυμένο στὸν περίβολο. Τὸ ἐπιγράμμα, τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἀναφέρεται σὲ κάποιον ἄγαμο πρόσωπο ποὺ εἶχε ταφεῖ ἐκεῖ.

Ὁ περίβολος τοῦ Ἀθηνοδώρου κατασκευάστηκε σὲ χώρῳ ὅπου εἶχαν γίνεαι παλαιότερα ταφές. Κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ ἐσωτερικοῦ του χάριν τῆς ἀναστήλωσής του βρέθηκε σὲ κομμάτια ὄχι ὅμως πλήρης τριποδικὴ ἐρυθρόμορφη πυξίδα τοῦ δευτέρου τετάρτου τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. στὴν ὁποία εἰκονίζεται σκηνὴ ἀναφερόμενη σὲ τελετὴ σχετικὴ μὲ γάμο (πίν. 1α).

Ἀνώνυμος περίβολος μὲ ἀποθήκη

Ἀνάμεσα στοὺς περιβόλους τοῦ Ἱεροκλέους καὶ τοῦ Ἀθηνοδώρου, στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ βόρειου δόμου, βρίσκονται τὰ λείψανα ταφικοῦ περιβόλου κατασκευασμένου ἀπὸ γαλαζωπὸ ντόπιο μάρμαρο, μήκους 6.90 μ. Ἀπὸ τὸν περίβολο σώζεται ἡ ἀνισοῦψῆς ἐξαιτίας τῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους εὐθυντηρία καὶ ὁ πρῶτος δόμος ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕξι λιθοπλίνθους ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ τρεῖς εἶναι θραυσμένες. Ἡ ὅψη τους εἶναι ἀδρῆ, λατομείου, χωρὶς ἐπεξεργασία πλὴν τοῦ ἐπιμελοῦς ὀρθογωνισμοῦ τὸν ὁποῖο ἔχουν ὑποστεῖ. Τὸ μάρμαρο τῶν πλίνθων εἶναι γαλάζιο, ὅπως τοῦ μεγάλου ναοῦ καὶ προέρχεται ἀπὸ λατομεῖο ποὺ βρίσκεται σὲ πολὺ μικρὴ ἀπόσταση, δυτικά. Ὁ περίβολος τοῦτος δὲν

παρουσιάζει ὁμοιότητες με τοὺς λοιποὺς τῶν ταφικῶν δρόμων τοῦ Ραμνουῦντος. Εἶναι κατασκευασμένος δυτικότερα ἀπ' ὅ,τι οἱ γειτονικοί του τοῦ Ἱεροκλέους καὶ τοῦ Ἀθηνοδώρου καὶ δείχνει φανερά ὅτι δὲν ἀνήκει στὸν ἴδιο μ' αὐτοὺς τεχνικὸ κύκλο. Ἡ τοιχοδομία του εἶναι ἀμελής. Ὁ μοναδικὸς σωζόμενος δόμος εἶναι χτισμένος ἀπὸ λιθοπλίνθους κακοκομμένες, ἀκανονίστου ὀρθογώνιου σχήματος καὶ χωρὶς καμία ἐπεξεργασία, ἡ δὲ εὐθυντηρία ἐπὶ τῆς ὁποίας βαίνει εἶναι φτιαγμένη ἀπὸ πλακοειδεῖς ἀδούλευτες πέτρες τοποθετημένες ὅπου παρίσταται ἀνάγκη.

Μετατροπὲς στὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου με τὴν προσθήκη τοίχων παρατηροῦνται ἀμέσως νότια τοῦ περιβόλου. Καθαρισμὸς στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου ἀποκάλυψε ὀρθογώνια κατασκευὴ ἀπὸ ἀργεῖς πέτρες, προφανῶς κάποιον τάφο, ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη ἀνασκαφεῖ. Ἡ ἔρευνα στὸ ἐσωτερικὸ θὰ χρονολογήσει ἀκριβῶς τὸν περίβολο τοῦ ὁποίου ἡ σπουδαιότητα ἔγκειται στὸ γεγονός ὅτι εἶναι φαίνεται παλιότερος ἀπὸ τοὺς γειτονικούς του.

Τὰ συμπεράσματα τοῦτα στηρίζονται στὴ χρονολόγηση τῶν κεραμεικῶν εὕρημάτων ποὺ βρέθηκαν συγκεντρωμένα σὲ χώρο προσφορῶν (Opferplatz) ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν περίβολο. Τὸ εὕρημα περιλαμβάνει ποικιλία ἀγγείων, χαρακτηριστικῶν ταφικῶν ποὺ ἐκτείνονται χρονολογικὰ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. μέχρι τῶν μέσων, ἢ καὶ λίγο ἀργότερα, τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Στὰ παλαιότερα ἀγγεῖα ἀνήκουν τρεῖς λευκὲς λήκυθοι ποὺ σώζονται ἀποσπασματικὰ καθὼς καὶ μεγάλα ταινιωτὰ πινάκια. Στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἀνήκουν θραύσματα ἐρυθρομόρφων ἀγγείων ὅχι καλῆς ποιότητας καὶ καλλιτεχνικῆς ἀξίας. Σὲ μερικὰ διακρίνονται μέρη παράστασης ἐπαυλείων. Τέλος στὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἀνήκει σειρὰ μικρῶν μελαμβαφῶν ἀσήμαντων ἀγγείων πολὺ κοινῶν στὶς ταφὲς τῆς ἐποχῆς.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ περιβόλου δὲν ἀποκάλυψε ἐπιτύμβιες στῆλες ἢ γλυπτὰ καὶ ἡ δοκιμαστικὴ τομὴ ποὺ ἔγινε ἐμπρὸς του ἦταν ἄκαρπη. Ἀποκαλύφθηκε μόνον βαθὺ ρέμα μέσα στὸ ὁποῖο δὲν βρέθηκαν οὔτε οἱ λιθόπλινθοι τῶν ὑπερκειμένων δόμων τοῦ περιβόλου. Ὁ περίβολος ἂν ἦταν ὀλόκληρος μαρμαρίνος φαίνεται ὅτι λεηλατήθηκε ἤδη στὰ ἀρχαῖα χρόνια. Ἄν ὅχι θὰ ἦταν κατασκευασμένος, κατὰ τὸ ἀνώτερο μέρος του, ἀπὸ ὠμές πλίνθους.

Νέες ἀποθήκες

Γιὰ τὴν ὁλοκληρωτικὴ προστασία ὅλων τῶν κινητῶν ἀρχαίων τοῦ Ραμνοῦντος, κυρίως τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ μεγάλου ναοῦ, τῶν σπονδύλων, τῶν ἀντιθημάτων κλπ., κατασκευάστηκε κοντὰ στὸ συγκρότημα τῶν ἀποθηκῶν καὶ τῶν ἐργαστηρίων τοῦ Ραμνοῦντος μεγάλη ἐπιμήκης ἀποθήκη μῆκ. 32.30 μ. καὶ πλ. 8.25 μ. κεραμοσκεπῆς καὶ ἀθέατη ἀπὸ τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο. Στὴν ἴδια περιοχὴ συνελέγησαν οἱ χιλιάδες τῶν θραυσμάτων τῶν μαρμάρων καὶ τοῦ πώρου τὰ ὅποια ἀποτέλεσαν μεγάλους κύβους. Στούς κύβους αὐτοὺς περιλαμβάνονται τὰ θραύσματα ἐκεῖνα γιὰ τὰ ὅποια δὲν ὑπάρχει πλέον ἐλπίς νὰ ταυτιστοῦν ἢ νὰ συγκολληθοῦν. Ἐπὶ δώδεκα χρόνια ἡ συστηματικὴ ἔρευνά τους καὶ μελέτη ἀπέδωσε ὅ,τι ἦταν δυνατόν. Ἄλλοι ἀνθελήσουν στὸ μέλλον θὰ μπορέσουν, μὲ συγκεντρωμένα ὅλα τὰ θραύσματα τῶν μνημείων τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης, νὰ ἀποπειραθοῦν νέες ἔρευνες, πιθανῶς ἐπιτυχέστερες ἀπὸ ὅσες ἔγιναν ἕως τώρα.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

2. ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗ ΣΑΛΑΜΙΝΑ

(Πίν. 2 - 16)

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Ἐπανάλαβα ἐφέτος, μετὰ ἀπὸ δεκαετίες, περιορισμένες ἀνασκαφικὲς ἐρευνες στὴ Σαλαμίνα μὲ σκοπὸ τὴν ἐνδεχόμενη διευκρίνηση μακρῶν αἰώνων κενοῦ στὴ μεσαιωνικὴ ἱστορία τοῦ νησιοῦ. Τὸ κενὸ ἀρχίζει ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ., ἀπὸ τὴν ἐποχὴ δηλαδὴ τοῦ Παυσανία, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ἀφιερῶσει τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀφήγησής του γιὰ τὴ Σαλαμίνα (Ἀττικά XXXV, 2 - XXXVI, 1 Loeb) στὰ μυθικὰ πρόσωπα τοῦ νησιοῦ ὡς στὸν Αἶαντα καὶ στοὺς ἀμέσους ἀπογόνους του, καθὼς καὶ στὴ σχέση τῶν τελευταίων τούτων μὲ τὴν Ἀθήνα, καί, ἀφοῦ μνημονεύσει τὰ τῆς λατρείας τοῦ Αἶαντος στὴ Σαλαμίνα ὅσο καὶ στὴν Ἀθήνα καὶ τὰ περὶ τοῦ τάφου του στὴν Τροία, δὲν βρίσκει τίποτε τὸ ἐνδιαφέρον νὰ πεῖ γιὰ τὴν πόλιν Σαλαμίνα. Θυμίζω ὅτι ἦταν κτισμένη στὴ νότια κλιτὺ τοῦ μικροῦ ἀκρωτηρίου τῆς Κολούριδος, τῆς σημερινῆς Πούντας, ν' ἀπλώνεται ἀπὸ τὴ ράχη τῆς πρὸς τὴν κοιλάδα, μὲ τὸν μικρὸ ἄλλ' ἀσφαλὴ ὄρμο, ὅπου πιθανῶς ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰ. καὶ κάπως στὰ ὑψηλὰ τῆς κοιλάδας συνοικίσθηκε τὸ Ἀμπελάκι. Ἡ πόλις εἶχε περιτεχισθεῖ μόλις κατὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ.¹.

Μετὰ τὰ μυθολογικὰ σημειώνει ὁ περιηγητὴς τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος (γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἐπιγραφές), τὸ τρόπαιο, ποὺ ἔστησε ὁ Θεμιστοκλῆς μετὰ τὴν ἱστορικὴ ναυμαχία, καὶ ἱερὸ τοῦ Κυχρέως, ἰδρυμένο καὶ τοῦτο μετὰ τὴ ναυμαχία, ἀλλ' ἀπλῶς ὅτι ἀπαντοῦν στὸ νησί, χωρὶς τοπογραφικοὺς προσδιορισμούς. Εἶχε

1. Γιὰ τὴν ἀρχαία πόλιν: A. MILCHHOEFER στὸ E. CURTIUS - J. A. KAUPERT, *Karten von Attika VII - VIII*, 26 κέ. DIETRICH MÜLLER, *Topographisches Bildlexikon zu den Historien Herodots* (Tübingen 1987) 695 κέ. Ἡ ταύτιση τῆς Πούντας πρὸς τὴν Κόλουριν τῆς ἐπιγραφῆς IG II/III 2α 1590a Add. σ. 810 ἀπὸ τὸν ΑΝΤΩΝ. ΧΑΤΖΗ, Τὰ ἀρχαῖα ὀνόματα τῆς νήσου Σαλαμίνας, AE 1931, 67-68. Βλ. καὶ Δ. Ι. ΠΑΛΛΑ, Ἀρχαιολογικὲς ἐπισημάνσεις στὴ Σαλαμίνα AI 42 (1987) (ὑπὸ δημοσίευση).

ὁμῶς τότε συνομιλήσει μὲ κατοίκους τοῦ νησιοῦ ἔξω ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς πόλης —λέγουσι δὲ οἱ περὶ τὴν Σαλαμίνα (=γύρω ἀπὸ τὴν πόλιν τῆς Σαλαμίνας) οἰκοῦντες—, ἀπὸ τὸ στόμα τῶν ὁποίων καταγράφει ἀφ' ἑνὸς τοπικὴ αἰαντολογικὴ παράδοση καὶ ἀφ' ἑτέρου ἓνα σαλαμινιακὸ γεγονὸς, ποῦ εἶχε συμβεῖ πρὶν περὶπου ἀπὸ τέσσερις αἰῶνες καὶ ποῦ ὡς τότε συνιστοῦσε ἱστορικὴ τοπικὴ παράδοση· ὅτι δηλαδὴ πολὺ μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ Αἴαντος οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν τιμωρήσει σκληρῶς τοὺς Σαλαμινίους, μὲ τὸ νὰ τοὺς ἐκδιώξουν ἀπὸ τὶς ἐστίες των, ἐπειδὴ εἶχαν ἀποτινάξει τὴν ἐξάρτησίν των ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ προσχωρήσει στὸν Κῆσσανδρο (318 π.Χ.). Ὁ Πausanias κατέγραψε τὸ ἱστορικὸ τοῦτο συμβάν μετὰ τὰ περὶ Αἴαντος καὶ τῆς λατρείας του, αὐτῆς τῶρα στὴν Ἀθήνα, γιὰ νὰ θυμηθεῖ ἀμέσως ἐρείπια ἀγορᾶς στὴ Σαλαμίνα καὶ ναὸ τοῦ Αἴαντος νὰ περικλείει ξοανὸ του (ἄγαλμα ἐξ ἐβένου ξύλου: Πausan. Ἀττ. XXXV, 2-4). Τὰ ἐρείπια ἀφοροῦν στὴ θεωρουμένη τότε παλαιὰ πόλιν τῆς Σαλαμίνας, τὴ μαρτυρούμενη ὅτι βρισκόταν στὰ νότια τοῦ νησιοῦ, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Αἴγινα (Στραβ., Γεωγρ. IX 1,9)². Ἀλλὰ, μὲ τὸ ν' ἀρυσθεῖ τὶς σαλαμινιακὰς παραδόσεις του ὁ Πausanias ἀπὸ πρόσωπα ποὺ κατοικοῦσαν ἔξω ἀπὸ τὴν πόλιν, ὑποδηλώνει ὅτι ὁ τόπος τῆς δὲν τὸν εἶχε κρατήσει, ὅτι κατὰ τὸ μάλλον ἢ ἥττον δὲν εἶχε πληθυσμό³.

Ἡ κατόπιν ἀναμφισβήτητη μνεία τῆς Σαλαμίνας ἀπαντᾷ μόλις μετὰ τὰ τέλη τοῦ 10ου αἰ. μ.Χ., προερχόμενη ἀπὸ τὸν βιογράφο τοῦ Ὀσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, μὲ τὴν πληροφορία ὅτι τὸ νησί, ὁρμητῆριον σαρακηνῶν πειρατῶν, ἦταν ἀκατοίκητο⁴· πληροφορία ὡστόσο συζητήσιμη⁵, γιὰ τὸν λόγο ὅτι δὲν εἶναι ἴσως προγενέστερη —ἢ πολὺ προγενέστερη— ὁρισμένων μεσοβυζαντινῶν ναυδρίων τῆς Σαλαμίνας, συγκεκριμένως αὐτῶν ποὺ φέρονται ὡς τοῦ Ἀγίου Ἰωάν-

2. ΣΤΡΑΒ., Γεωγρ. IX 1, 9: «Ἐχει μὲν ὁμώνυμον πόλιν, τὴν μὲν ἀρχαίαν ἔρημον πρὸς Αἴγινα τετραμμένην καὶ πρὸς νότον τὴν δὲ νῦν ἐπὶ χερσονησοειδοῦς τόπου συνάπτοντος πρὸς τὴν Ἀττικὴν». Γιὰ τὴ νομιζόμενη ἀρχαία πόλιν: ΑΔ (ΠΑΛΛΑΣ, ὅπως στὴ σημ. 1).

3. ΠΑΛΛΑΣ αὐτ.

4. Βίος τοῦ Ὀσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε: ΣΠΥΡ. ΛΑΜΠΡΟΥ, Νέος Ἑλληνομνήμων 3, 1906, 155. ΟΔ. ΛΑΜΨΙΔΟΥ, Ὁ ἐκ Πόντου Ὀσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε (Ἀθῆναι 1982) 182.

5. Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ, Βροχὴ <*Βοϊκή: Σαλαμῖνος τοπωνυμικά - τοπογραφικά - ἱστορικά, Ἀθηνᾶ 80, 1988, 124 κέ.

νη του Νηστευτῆ στη θέση Πέρανι στὰ ΝΑ τοῦ νησιοῦ⁶ καὶ τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου στὰ ΒΔ⁷. Τεκμηριώνεται ὅμως ὀργανωμένος βίος στὸ νησί κατὰ τὸ μεταξὺ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ διάφορα μαρμαρίνα μέλη παλαιοχριστιανικῶν ἐκκλησιῶν, ποὺ ἀπαντοῦν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, κυρίως δὲ στὶς δύο μεγάλες κοιλάδες, ποὺ διαμορφώνονται πρὸς Β καὶ πρὸς Ν τοῦ ὄρεινοῦ ὄγκου τοῦ Μαυροβουνίου, ποὺ ὑψώνεται στὴ μέση τοῦ νησιοῦ, καὶ ποὺ μαρτυροῦν, ὅπως ἔχω ἤδη παρατηρήσει, ὅτι κατὰ τοὺς ἑλληνιστικούς, τοὺς ρωμαϊκοὺς καὶ τοὺς χρόνους τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος εἶχεν ἀναπτυχθεῖ στὶς περιοχὲς των ἀξιόλογη οἰκιστικὴ δραστηριότητα⁸. Ἡ δραστηριότητα ἐκείνη στὴ Σαλαμίνα, ποὺ διαπιστώνεται καθὼς καί, πιθανότατα, στοὺς πρωτοβυζαντινοὺς χρόνους μὲ τὴ σκοτεινὴ τους περίοδο, εἶναι σύστοιχη πρὸς τὰ γενικότερα τότε δεδομένα τόσο τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου ὅσο καὶ τῶν παραλίων τῆς μεσογειακῆς λεκάνης.

Ἡ προκειμένη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἀπέβλεπε ἀπλῶς σὲ ἐπισημάνσεις ἐπιπολῆς, γιὰ τὴν ἔγνευση καὶ τὸν προσδιορισμὸ θέσεων, ποὺ νὰ εὐνοοῦν ἐνδεχομένως συστηματικὲς ἀνασκαφικὲς ἔρευνες· ἢ καὶ μόνον νὰ διαλευκαίνουν ἀπορίες καὶ νὰ συνηγοροῦν σὲ συμπεράσματα συναγόμενα ἀπὸ τὴν ἀνάλυση ὅσων φιλολογικῶν πηγῶν καὶ ὅσων ὑλικῶν καταλοίπων προσφέρονται σήμερα στὸν ἔρευνητὴ τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας τῆς Σαλαμίνας.

Ἡ καταχώρηση τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς προκειμένης ἔρευνας ἀκολουθεῖ τὴν ἡμερολογιακὴ σειρὰ τῶν σχετικῶν ἐργασιῶν.

1. Πυργιακόνι

Καμαρωτὸς τάφος. Στὴ θέση Πυργιακόνι, στὰ ΝΔ τοῦ νησιοῦ, ὅπου ἡ Κοιλάδα Κανάκιανι, ξενίζει ἡ παρουσία μεμονωμένου καμαρωτοῦ τάφου χριστιανικῶν χρόνων· προϋποθέτει μόνιμη ἐγκατάσταση στὴν περιοχή, ὅπου ὅμως δὲν εἶναι αἰσθητὰ ἄλλα λείψανα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ὁ τάφος, μέσα στὸν ἐκεῖ πευκῶνα, ἦταν ἀπὸ πολὺ πρὶν ἀνασκαμμένος καὶ ἄδειος. Τὸν εἶχαν παραβιάσει ἀρχαιοκάπηλοι, προφανῶς, μὲ τὸ νὰ διανοίξουν στὴν καμάρα του τρύπα γιὰ τὴν ἀθροδὸ των στὸ ἐσωτερικὸ του. Κατόπιν ἐλευθερώθηκεν ἀπὸ ἄλλους ἢ εἰ-

6. Βλ. κατωτ. σ. 22 κ.ε.

7. Δ. Ι. ΠΑΛΛΑ, Τὸ τρίκογχον ναὸδριον τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου εἰς τὴν Σαλαμίνα, *ΕΕΒΣ* 48, 1988 (ὑπὸ δημοσίευση).

8. ΠΑΛΛΑΣ, ὅπως στὴ σημ. 1.

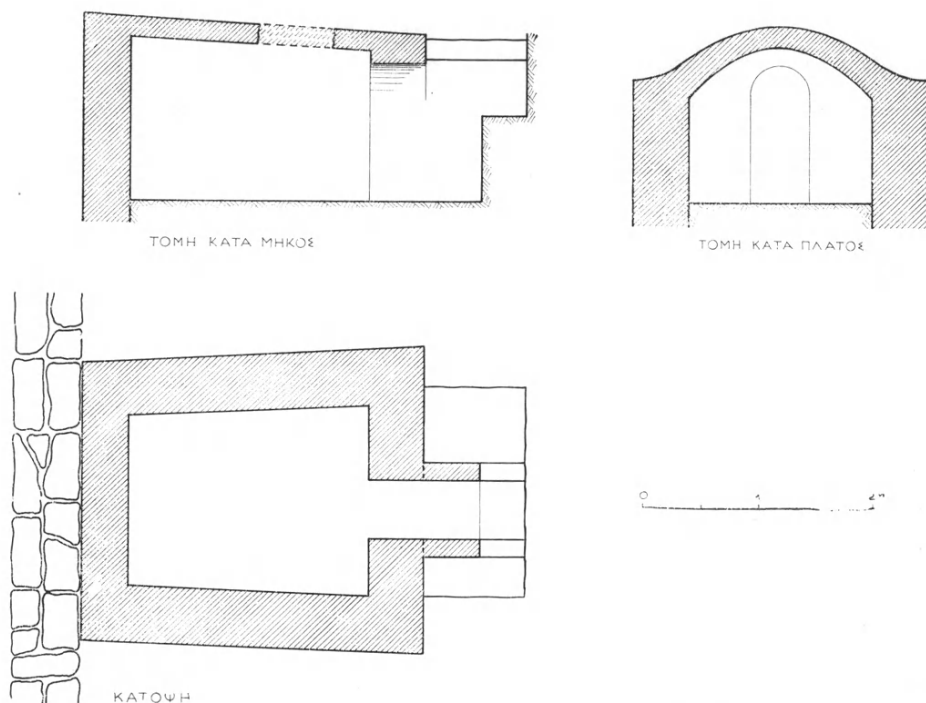
σοδός του καὶ —γιὰ ἀναζήτηση θησαυρῶν!— διατρυπήθηκεν ὁ ἀπέναντι τῆς εἰσόδου τοῦχος.

Ὁ τάφος, προσανατολισμένος ἀπὸ Α πρὸς Δ, συνίσταται ἀπὸ καμαρωτὸ θάλαμο ὀρθογωνίου σχήματος ἐλαφρῶς ἀκανονίστου καὶ ἀπὸ μικρὸ δρόμο (εἰκ. 1), νὰ ἐπικοινωνοῦν μεταξύ των μὲ τοξωτὴ θυρίδα (πίν. 2). Ἡ ἀρχὴ τοῦ δρόμου διαμορφώνεται σὲ βαθμίδα, νὰ διευκολύνει τὴν κάθοδο· τὰ τοιχώματά του καταλήγουν ἐπάνω, πρὸς τὰ μέσα, σὲ κατὰ μῆκος ἐγκοπὴ (πατούρα) γιὰ τὴν ὑποδοχὴ ὀριζόντιου καλύμματος ἀπὸ πλάκες (πίν. 3α). Ἡ κορυφὴ τῆς καμάρας ἔχει ἐλαφρὰ κλίση πρὸς Α (εἶναι κατὰ ± 0.10 μ. χαμηλότερη). Ὁ τάφος κτίσθηκε σὲ ὄρυγμα, ποὺ διανοίχθηκε γιὰ νὰ τὸν περιλάβει, σ' ἐπαφὴ δὲ πρὸς τὴν ἀνατολικὴ ὀψὲ τοῦ τοίχου προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ (πίν. 4α)^{8α} καὶ σαφῶς μὲ συλήματα ἀπὸ τὸ ἐκεῖ πρόχειρο προϊστορικὸ ὕλικό. Στὴν τοιχοδομίᾳ, ἀργολιθοδομὴ μὲ σχετικῶς μεγάλους λίθους, ἡ συνεκτικὴ ὕλη —ἀσβεστοκονίαμα— χρησιμοποιοῦντο μὲ μεγάλη φειδῶ· παρέχεται ἐντύπωση ὡσὰν ἀπὸ ξηρολιθιά (πίν. 3β), μ' ἐξαίρεση τὴν καμάρα (πάχ. 0.17 μ.) βεβαίως, ἡ ὁποία κτίσθηκε μὲ λίθους μικροῦς πλακοειδεῖς. Παρέμβλητα κεραμεϊκὰ ἀποτμήματα λείπουν τελείως. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου τὸ ἐπίχρισμα ἦταν κακῆς ποιότητος καὶ ἔχει ἐκπέσει σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου. Φροντίδα ἰδιαίτερη εἶχε καταβληθεῖ στὸ ἐξωτερικὸ τῆς καμάρας, ἡ ὁποία εἶχε δεχθεῖ ἀρκετὸ ἀσβεστοκονίαμα, εἶχε δὲ τοῦτο μ' ἐπίμονη κατεργασία λειανθεῖ, γιὰ νὰ διασφαλίσαι τὴ στεγανότητά τοῦ τάφου. Ὁ προϊστορικὸς τοῦχος ἀπαντᾶται σὲ βάθος ὀλίγων ἐκατοστῶν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους (πίν. 4α)· φαίνεται καὶ μέσα ἀπὸ τὴν τρύπα, ποὺ, ὅπως σημείωσα, διάνοιξαν στὴ στενὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ τάφου.

Ὁ τύπος τοῦ τάφου εἶναι ὁ συνηθισμένος ἀπὸ τὰ παλαιοχριστιανικὰ ὡς τὰ ὑστεροβυζαντινὰ χρόνια⁹. Τὸ μέγεθός του καὶ τὸ σχετικῶς ἄνετο σύστημα προσπέλασης ὁδηγεῖ σὲ χρόνους παλαιοχριστιανικοῦ ἀκόμη, ἀλλὰ πιθανῶς ὄχι πρὶν ἀπὸ τὸν 6ον αἰ. μ.Χ. Εἶναι ἀξιοσημείωτὴ κάποια ἀδεξιότητα τῶν κατασκευαστῶν στὴν καμπύλη τῆς καμάρας καὶ ἡ ἔλλειψη οἰκονομικῆς ἄνεσης, ποὺ

8α. ΠΑΛΛΑΣ, ὅπως στὴ σὺμ. 1.

9. Παραδείγματα: Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ, Οἱ χριστιανικοὶ καμαρωτοὶ τάφοι, *ΑΕ* 1937, ΙΙΙ, 847 κέ. Πρβλ. ΕΥΤΕΡΠΗΣ ΜΑΡΚΗ, Ἀνίχνευση παλαιότερων ἐπιδράσεων στὴν παλαιοχριστιανικὴ ταφικὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴ νεκρικὴ λατρεία, *Πρακτικά Α' Διεθνοῦς Συμποσίου: Ἡ Καθημερινὴ Ζωὴ στὸ Βυζάντιο* (Ἀθήνα 1989) 89 κέ.

Εἰχ. 1. Σαλαμίνα, Πυργιακόνι, καμαρωτός τάφος. Κάτοψη καὶ τομή.

διαφαίνεται ἀπὸ τὴν πενιχρότητα στὴ χρήση κονιάματος καὶ τὴν κακὴ ποιότητά του· ὥσάν νὰ προδίδεται, γιὰ τοὺς κατασκευαστές του, ὅτι βρίσκονται συγχρόνως τόσο μέσα στὴν ἐλληνιστικὴ παράδοση ὅσο καὶ ἔξω ἀπὸ τοὺς χρόνους της. Στὴν περιοχὴ, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ προκειμένου τάφου, δὲν εἶναι αἰσθητὰ λείψανα παλαιοχριστιανικοῦ οἰκισμοῦ οὔτε συναφοῦς θρησκευτικοῦ οἰκοδομήματος, ποὺ νὰ τὸν ἐντάσσουν σ' ἓνα ὁμοιογενὲς σύνολο· πιθανῶς συνδέεται πρὸς κάποια ἑκτακτὴ περίσταση.

Μέσα στὸν τάφο εὐρέθησαν ἀσήμαντα ὄστρακα χονδρῶν ἀγγείων, τὰ ὁποῖα ὅμως φαίνεται νὰ εἶχαν διολισθήσει ἀπὸ τὸ γύρω ἔδαφος.

2. Πέρανι

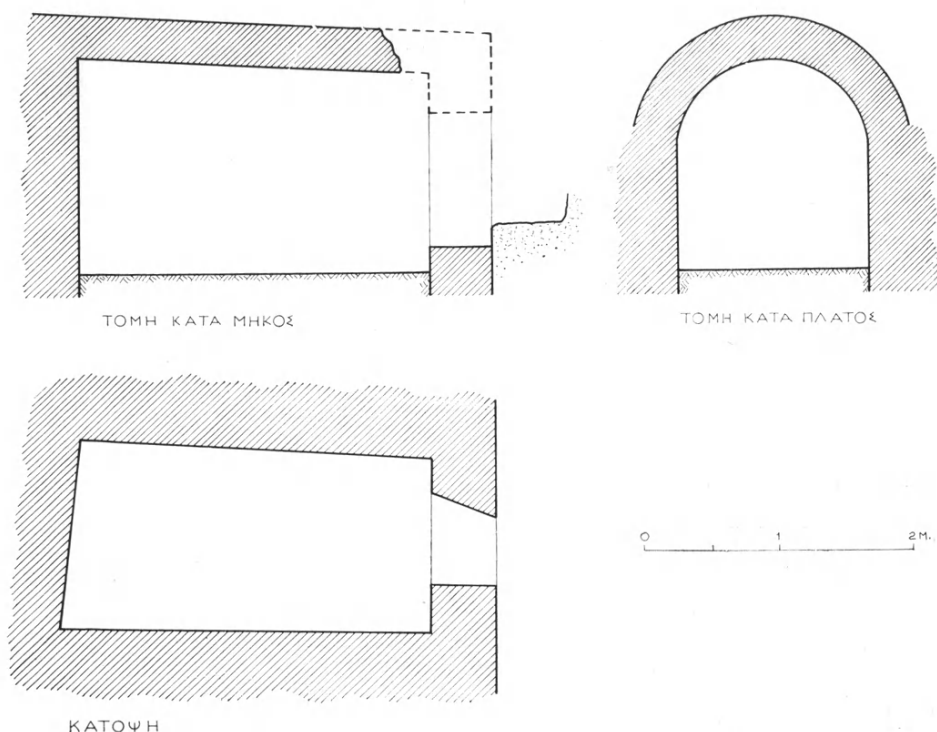
Τὸ Πέρανι εἶναι σχετικῶς εὐρύχωρη κοιλάδα στὰ ἀνατολικά μέρη τῆς Σαλαμίνας, ὅπου ἀνοίγεται πρὸς τὴ θάλασσα, σὲ ἡμερον ὄρμο.

α) *Καμαρωτός τάφος*: Ὁ τάφος αὐτός εἶχε ἐπισημανθεῖ πρὶν ἀπὸ ἔτη ἀπὸ τὸν κ. Εὐθύμιο Μαστροκώστα σὲ συνάφεια πρὸς λείψανα ἐκκλησίας, τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος εἶχε θεωρήσει ὡς λείψανα παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς¹⁰. Τὸ ἐκκλησιαστικὸ τοῦτο οἰκοδόμημα ὑψωνόταν στὴν πλαγιά λόφου, ποὺ χωρίζει τὸ Πέρανι ἀπὸ τὴν πρὸς τὰ νότιά του μικρὴ κοιλάδα τοῦ Μαρουδῆ, ἀκριβέστερον στὴν κορυφὴ μαστοῦ τοῦ λόφου τούτου, διαμορφωμένη σὲ ἄνδηρο νὰ προέχει πρὸς Β. Ἀτυχῶς στὰ ἐρείπια τῆς ἐκκλησίας ἔκτισαν τελευταίως ἐξοχικὴ κατοικία σὲ μορφὴ ἀνεμόμυλου (οἰκοπεδοφαγικὴ ἀπληστία μὲ ρομαντικὴ ἔμφαση) καὶ κατέστρεψαν τὸν ἀρχαιολογικὸ αὐτὸ χῶρο, ὁ ὁποῖος ἐν τούτοις εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ ἐρευνηθεῖ. Ὑποχρεώθηκα νὰ περιορισθῶ στὴν ἔρευνα μόνον τοῦ τάφου.

Ὁ τάφος βρίσκεται ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ ἄνδηρο, ἀνατολικῶς τῆς ἐκκλησίας. Εἶναι ὅμοιου τύπου καὶ ὅμοια κατασκευῆς πρὸς τὸν τάφο στὸ Πυργιακόνι, ἀλλ' ἐπιμηκέστερος (μακρὲς πλευρὲς 2.60-2.62 μ.), κατὰ τὸ πλάτος στενότερος (1.30-1.42 μ.) καὶ κάπως ὑψηλότερος (1.62-1.50 μ.), μὲ τὴν καμάρα του νὰ χαμηλώνει ἐπίσης ἀπὸ Δ πρὸς Α. Εἶναι δὲ καὶ μὲ τρόπο ἀπλούστερο προσιτός· στερεῖται δηλαδὴ δρόμου (πίν. 4β). Στὴν εἴσοδό του σκάμμα σχημάτιζε χωμάτινη βαθμίδα, ποὺ τὴν καταργοῦσαν ὕστερα ἀπὸ κάθε χρῆση γεμίζοντας τὸ σκάμμα (εἰκ. 2). Ἀφηνόταν ἔτσι ἓνα στόμιο, ποὺ τὸ ἐκλείναν ἢ μὲ ὄρθια πλάκα ἢ μὲ πρόχειρο τοιχάριο. Δύο πλακοειδεῖς λίθοι, ποὺ βρέθηκαν στὴν περιοχὴ τῆς εἰσόδου, ἴσως ἀνῆκαν στὸ σύστημα ἀσφάλισης τοῦ τάφου. Οἱ τοῖχοι εἶναι ἀργολιθοδομικοί, ὅπως τοῦ τάφου στὸ Πυργιακόνι, ἀλλὰ τοῦ ἐδῶ τάφου μὲ μικρότερους λίθους. Εἶναι δὲ καὶ ἡ καμάρα ἰσχυρότερη (πάχ. 0.32 μ.). Στὸ ἐσωτερικὸ διατηροῦνται λείψανα ἐπιχρίσματος. Ἐξωτερικῶς, οἱ τοῖχοι εἶναι ἀνώμαλοι ὡς στὸ ὕψος τῆς γένεσης τῆς καμάρας (πίν. 4β)· βεβαίως, γιὰτὶ ἀρχικῶς, καθὼς ἦσαν κτισμένοι σ' ἐπαφὴ πρὸς τὶς παρειὰς τοῦ σκάμματος, μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὑψωνόταν ὁ τάφος, δὲν ἦσαν ὁρατοί.

Ὁ τάφος αὐτός, σὲ μορφὴ ἀπλούστερη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ τάφου ποὺ ἀνασκάφηκε στὸ Πυργιακόνι (πίν. 2), ὀδηγεῖ σὲ χρόνους πιθανῶς ὑστερότερους κατὰ τι, ἀλλ' ὅμως δύσκολους. Ἡ ἐδῶ παρουσία του συνδέεται ἀσφαλῶς πρὸς τὴν

10. ΕΥΘΥΜ. Ι. ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑ, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Ἀττικῆς, Φωκίδος καὶ Μαγνησίας, ΑΕ 1956, Ἀρχ. Χρον., 34.

Εἰκ. 2. Σαλαμίνα. Πέρανι, καμαρωτὸς τάφος. Κάτοψη καὶ τομή.

ἄλλοτε ἐκκλησία, τῆς ὁποίας ἡ ἔρευνα, ὅσον τουλάχιστον ἐπιτρέπει ἡ κατά-
σταση, ποὺ προέκυψεν ἐκεῖ ἀπὸ τὶς οἰκοδομικὲς ἐργασίες, ἐνδέχεται νὰ προ-
σπορίσει ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια πολὺ χρήσιμα γιὰ τὴ συναρμολόγηση μιᾶς ἱ-
δέας περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ νησιοῦ κατὰ τοὺς χρόνους τοὺς μετὰ τὸν 6ο αἰ.
ὡς στὶς ἀρχὲς τῆς δεύτερης χιλιετίας.

Ὁ τάφος βρέθηκε τελείως κενός· χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς γύρω καλλιερ-
γητὲς ὡς βοηθητικὸς χώρος.

β) *Παναγία*: Ἡ Παναγία εἶναι καμαρωτὸ μονόχωρο ναῦδριο, μὲ ἡμικυ-
κλικὴν ἀψίδα, στὴν ἀρχὴ τῆς κοιλάδας τοῦ Πέρανι. Κτίσθηκε γύρω στὰ μέσα
τοῦ περασμένου αἰώνα. Ἀποτμήματα ἀρράβδωτων κιόνων ἔξω ἀπὸ τὴν ἐκκλη-
σία καὶ ἓνα παλαιοχριστιανικὸ ἐπίθημα, τοῦτο ἀναχρησιμοποιημένο στὸ παρά-
θυρο τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ¹¹, μὲ παρακίνησαν στὸ νὰ διενεργήσω ἐρευνητικὲς

11. Αὐτ. εἰκ. 13.

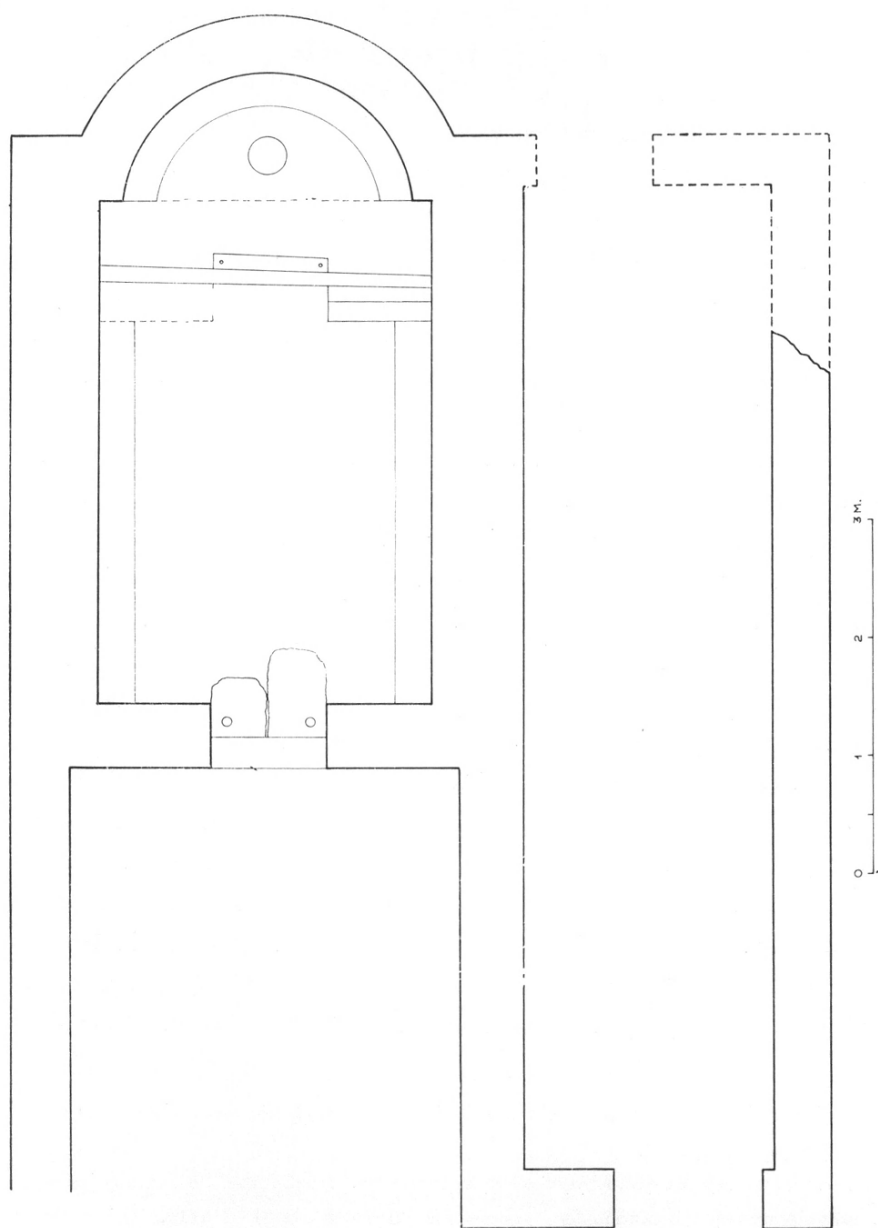
τομὲς ἔξω ἀπὸ τὸ ναῦδριο, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὅμως ἀποκόμισα τὴν βεβαιότητα ὅτι, τουλάχιστον στὴν ἐκεῖ θέση δὲν λανθάνει παλαιότερο κτίσμα. Τὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ποὺ ἀπαντῶνται στὴν Παναγία, μεταφέρθηκαν ἐκεῖ ἀπὸ ἄλλη θέση. Ἀπὸ τομὴ βορείως τῆς ἐκκλησίας περισυλλέχθηκε ἀπότμημα κεραμίδας (μῆκ. 0.16, πλάτ. 0.10, πάχ. 0.03 μ.), μετὴν κυρτὴ ἐπιφάνεια ἀδρῆ καὶ τὴν κοίλη νὰ ἔχει παράλληλες ραβδώσεις καθὼς περίπου οἱ δακτύλιοι πίων (πίν. 5α).

γ) *Ναῦδριο τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Νηστευτῆ*: Στὴν κορυφὴ μαστοῦ ἄλλου λόφου, τούτου ἀνάμεσα στὸ Πέρανι καὶ στὴν ἐπόμενη μικρὴ κοιλάδα τῆς Κύριζας, πρὸς τὰ ΒΑ, ἀπέναντι τῶν παραπάνω λειψάνων ἐκκλησίας καὶ τοῦ ἐκεῖ καμαρωτοῦ τάφου¹², οἱ περίοικοι κάτοχοι ἐξοχικῶν κατοικιῶν εἶχαν ἀναμοχλεύσει καὶ κατόπιν ἡ Α΄ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων ἀνέσκαψε, πρὶν περίπου ἀπὸ μία δεκαπενταετία, τὰ ἐρείπια ναυδρίου, στὰ ὁποῖα ἡ παράδοση ἀπέδιδε τὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Νηστευτῆ. Εἶχε θεωρηθεῖ ὅτι τὸ ναῦδριο εἶναι κτισμένο στὴ θέση παλαιότερης τρίκλιτης βασιλικῆς¹³. Ἐπιχείρησα καθαρισμὸ τοῦ χώρου καὶ μικρὴ συμπληρωματικὴ ἔρευνα.

Στὴν πραγματικότητά εἶχε ἀποκαλυφθεῖ μικρὴ ἐγκατάσταση ἀποτελούμενη ἀπὸ αὐλὴ, ναῦδριο στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς καὶ ἐπιμήκη χῶρο προσκτισμένο σ' ἐπαφὴ πρὸς τὴ νότια πλευρὰ τοῦ ναυδρίου (εἰκ. 3). Τὸ ναῦδριο εἶναι μικρῶν διαστάσεων (μῆκ. 4.21-4.16, πλάτ. 2.76-2.85 μ. ἐσωτερικῶς) εἶναι προσιτὸ ἀπὸ Δ καὶ ἀπολήγει σὲ ἡμικυκλικὴν ἀψίδα. Φαίνεται δὲ νὰ στεγαζόταν μετὰ ἡμικυλινδρικήν στέγη, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὸ πάχος τῶν μακρῶν τοίχων (βόρειου τοίχου πάχ. 0.75, νότιου 0.80 μ.). Τῶν ἄλλων τοίχων τὸ πάχος εἶναι μικρότερο (ἀπὸ 0.50 ὠς 0.55 μ.). Τὸ μεγαλύτερο πάχος τοῦ νότιου τοίχου, καθὼς εἶναι διάμεσος μετὰ τοῦ ναυδρίου καὶ τοῦ ἐν ἐπαφῇ στενοῦ χώρου, ὑποδηλώνει ὅτι καὶ ὁ χῶρος αὐτός, μάλιστα στενός, ἐνδέχεται νὰ ἦταν καμαρωτός ἐπίσης. Αὐτὸς ἦταν προσιτὸς ἀπὸ τὴν αὐλὴ, μετὰ θύρα στὴ στενὴ δυτικὴ πλευρὰ του. Τὸ πλάτος τῆς αὐλῆς φαίνεται νὰ εἶναι ὅσο καὶ τῶν δύο παράλληλων κτισμάτων· τὸ μῆκος τῆς μένει ἀπροσδιόριστο, γιατί στὰ δυτικὰ τῆς μέρῃ ἐπεκτάθηεν ὁ χῶρος ἐξοχικῆς κατοικίας προσφάτως.

12. Βλ. εὐθὺς ἄνωτ.

13. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗ, Βυζαντινὰ καὶ μεσαιωνικὰ μνημεῖα Νομῶν Ἀττικῆς καὶ Πειραιῶς ΑΔ 27, 1972, Χρον., 191, πίν. 133α-β.

Εικ. 3. Σαλαμίνα, Πέρανι, ναύδριο τοῦ Ἀγ. Γεωργίου τοῦ Νηστευτῆ. Κάτοψη.

Ἡ τοιχοδομία τοῦ ναυδρίου συνίσταται ἀπὸ μεγάλους καὶ μικροὺς ἀκανόνιστους λίθους, ἀλλὰ καὶ δόμους ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, μὲ χρήση ἄφθονου ἀσβεστοκονιάματος. Ὡς γεμίσματα ἀπαντοῦν θραύσματα ἀπὸ πλίνθους, κατὰ κανόνα ὁμῶς χρησιμοποιοῦνται λατύπες καὶ ἄλλοι μικροὶ πλακοειδεῖς λίθοι (πίν. 5β). Τὸ δάπεδό του ἦταν ἄλλοτε στρωμένο μὲ ἀκανόνιστες λίθινες πλάκες καὶ πλίνθους. Σ' ἐπαφή πρὸς τὶς μακρὲς πλευρὲς ἐκτείνονται, σὲ ὅλο τὸ μῆκος των, ἀπὸ ἓνα ἔδρανο (πλάτ. καὶ ὕψ. 0.30 μ.).

Τὸ ἱερὸ βῆμα εἶναι ὑψηλότερο κατὰ 0.10 μ. Τὸ δάπεδό του, στρωμένο κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ὅπως καὶ τοῦ κυρίως ναοῦ, σώζεται σὲ καλὴ κατάσταση. Σ' ἐπαφή πρὸς τὸν τοῖχο τῆς ἀψίδας κυκλοτερὲς ἔδρανο (πλάτ. 0.28, ὕψ. 0.35 μ.) παρέχει τὴν ἐντύπωση συνθρόνου· παρουσιάζεται δηλαδὴ ὡς μορφολογικὸ ὑποκατάστατο λειτουργικῆς κατασκευῆς, ποὺ ἀπαντᾷ σὲ παλαιοχριστιανικὰ καί, ἀργότερα, σὲ ἐπίσημα ἐκκλησιαστικὰ οἰκοδομήματα. Στὸ μέσον τῆς χορδῆς τῆς ἀψίδας σώζεται κατὰ χώραν ἡ ἁγία τράπεζα, μονόλιθη, ἀπὸ ἀποτμήμα —τὸ κάτω μέρος— ἀρράβδωτου κίονα (διαμ. 0.32 μ.) μὲ συμφυῆ βάση (πίν. 6β). Εἶναι σύλημα ἀπὸ οἰκοδόμημα τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος. Ἡ βάση του (πίν. 6α) συνίσταται ἀπὸ κυκλοτερῆ πλίνθο (διαμ. 0.47 μ.) καὶ σπείρα σὲ κατατομὴ τέταρτου κύκλου, νὰ θυμίζει ἐχίνο δωρικοῦ κιονοκράνου, ἀλλὰ χωρὶς τοὺς δακτυλίους¹⁴. Ἐμπηγμένος στὸ δάπεδο, ἐξέχει κατὰ 0.71 μ.

Τὸ διαχωριστικὸ φράγμα τοῦ βήματος διασώθηκε ὀρθίον (πίν. 6β), δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ ἁγίου θυρίου (ὥραίας πύλης), ἐδῶ ὡς ἀπλοῦ ἀνοίγματος. Στὸ θυρίον χρησιμοποιήθηκε μονόλιθο μαρμαρίνο κατώφλι, σύλημα προφανῶς ἀπὸ παλαιοχριστιανικὴ ἐκκλησία. Στὴν περιοχὴ του δὲν παρατηροῦνται λαξευμένες στὸ δάπεδο ἐγκοπὲς ἢ κάτι παρόμοιο, ποὺ νὰ ὑποσημαίνει παρουσία ὀρθίων μελῶν τοῦ φράγματος, μὲ προορισμὸ των νὰ φέρουν ἐπιστύλιο· συνάγεται δὲ ἀπὸ τοῦτο ὅτι τὸ ἐδῶ φράγμα τοῦ βήματος ἦταν χαμηλό¹⁵. Οἱ πλάκες του ὁμῶς

14. Πρβ. πρὸς τὸ κιονόκρανο περίπου ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ τῆς Σαλαμίνας: ΠΑΛΛΑΣ, (ὅπως στὴ σημ. 1) σημ. 83.

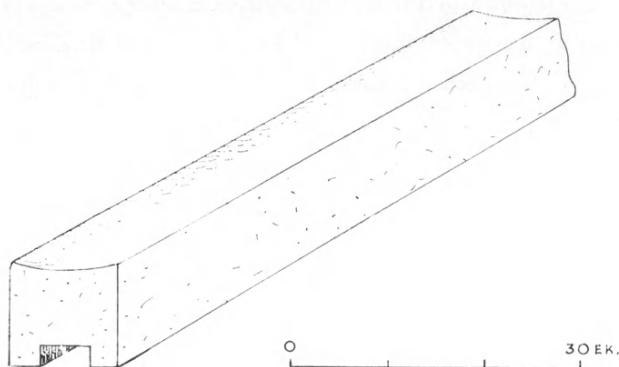
15. Πρβ. τὰ παραδείγματα χαμηλοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου σὲ ἐκκλησίαις τῆς βυζαντινῆς Ἀνατολῆς (Καππαδοκίας, νησιῶν τοῦ Αἰγαίου): D. I. PALLAS, Eine anikonische lineare Wanddekoration auf der Insel Ikaria, *JbÖb* 23, 1974, 271, 277 καὶ Les décorations aniconiques des églises dans les îles de l'Archipel, *Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst*, Friedr. Wilh. Deichmann gewidmet, II (Mainz 1986) 174.

υψώνονται ὀρθιες ὥσάν ἐπάνω ἀπὸ μιὰ προέχουσα βαθμίδα, συνέχεια τῶν πλαγίων ἐδράνων, τὰ ὁποῖα φαίνονται ἔτσι ν' ἀπολήγουν στὰ ὅρια τοῦ ἁγίου θυρίου. Ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς κατασκευές, τὶς ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ φράγμα, ἀπέμεινε μόνον ἡ πρὸς Ν (τῆς πρὸς Β διακρίνεται στὸ ἔδαφος ὁ τύπος).

Ἡ κρηπίδα, ποὺ σώζεται ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ φράγμα τοῦ βήματος, παρουσιάζει στὴν ἄνω ἐπιφάνειά της καὶ σ' ἐπαφή πρὸς τὴν πώρινη ὀρθία πλάκα τοῦ φράγματος κατὰ μῆκος ἐγκοπὴ (πλάτ. 0.13, βάθ. 0.09 μ.), ἡ ὁποία φαίνεται νὰ συνιστᾷ τύπο ἀποτμήματος μαρμάρινου πεσσίσκου, ποὺ ἀποσπάσθηκε ἀπὸ ἐκεῖ κατὰ τὴν πρώτη ἔρευνα τοῦ μνημείου. Ἀνάμεσα στὸ μαρμάρينو ὕλικό, ποὺ εἶχε βρεθεῖ κατὰ τὴν πρώτη ἔρευνα τοῦ μνημείου, ἀπότμημα πεσσίσκου τετραγωνικῆς διατομῆς (0.115×0.115, σωζόμενου μῆκ. 0.55 μ.), δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι τὸ μάρμαρο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο δημιουργήθηκε ὁ κενὸς αὐτὸς τύπος. Ὁ πεσσίσκος (πίν. 7α) ἔχει κατὰ τὸ μῆκος τῆς μιᾶς ἀπὸ τὶς πλευρές του ἐγκοπὴ (πλάτ. 0.055, βάθ. 0.02 μ.)· ἡ ἀντίθετή της πλευρὰ εἶναι κατὰ μῆκος ἐλαφρῶς κοίλη (εἰκ. 4). Σύλλημα καὶ τὸ μάρμαρο τοῦτο φαίνεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ὅπου εἶχεν ἀρχικῶς τὴ θέση του στὸ ἄκρο, νὰ ἀκουμπάει σὲ κίονα. Ἀναχρησιμοποιημένο τὸ ἀπότμημα τοῦτο ἐδῶ, μὲ τὴν ἐγκοπὴ πιθανῶς πρὸς τὰ ἐπάνω, ἴσως συγκρατοῦσε ὀρθιο μαρμάρينو ἀνάγλυφο θωράκιο, πακτωμένο ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν ὀρθία κατὰ χώραν πώρινη πλάκα, ν' ἀπέκρυπτε τὴν εὐτελή της ὄψη. Πρὸς τὴν ὑπόθεση αὐτὴν ὁδηγεῖ ἡ παρουσία μεταξὺ τοῦ μαρμάρινου ὕλικου, ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὴν πρώτη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἑνὸς ἀποτμήματος ἀπὸ μαρμάρينو παλαιοχριστιανικὸ θωράκιο (0.185×0.175, πᾶχ. 0.045 μ.), στὴν κύρια ὄψη τοῦ ὁποίου διασώζεται ἀνάγλυφο κόσμημα: μέρος κύκλου ἀπὸ δύο ἐφαπτόμενες ταινίες, τὴν ἐξωτερικὴ πλατιά καὶ ἐπιπεδική, τὴν ἐσωτερικὴ στενὴ καὶ πρισματικὴ (πίν. 7β)¹⁶.

Ἄλλο ἀπότμημα πεσσίσκου (μῆκ. 0.695, πλευρὲς 0.19×0.20 μ.) παρουσιάζει στὴ μία ἀπὸ τὶς βάσεις του κοιλότητα (διαμ. 0.11, βάθ. 0.045 μ.)

16. Ἡ ὀπίσω ὄψη τῆς πλάκας ἀφέθηκε σχεδὸν ἀκατέργαστη. Ἡ ἐδῶ διπλὴ ταινία —τὸ συστατικὸ στοιχεῖο τοῦ διακοσμητικοῦ θέματος— προῆλθε ἀπὸ ἀπλούστευση ἀρχικοῦ κοιλόκυρτου κυματίου, μὲ μετατροπὴ δηλαδὴ τῶν ἐπιφανειῶν του ἀπὸ καμπύλων σὲ πρισματικές. Ὡς πρὸς τὴν πορεία τῆς καλλιτεχνικῆς αὐτῆς μορφῆς, ἀπὸ τὸν μαλακὸ φωτισμὸ πρὸς τὸν σκληρό: Δ. Ι. ΠΑΛΛΑ, Παλαιοχριστιανικὰ θωράκια μετὰ ρόμβου, *BCH* 74, 1950, 233.

Εἰκ. 4. Σαλαμίνα, Πέρανι, ναῦδριον τοῦ Ἀγ. Ἰωάννη τοῦ Νηστευτῆ. Σχέδιο τοῦ πεσίσκου τοῦ πίν. 7α.

μὲ ἐπιφάνεια ἀδρή (πίν. 8α), ἡ ὁποία προδίδει ὄψιμους χρόνους λάξευσής της· ἐννοῶ τοὺς χρόνους ποὺ χρησιμοποιήθηκε στὸ προκείμενο οἰκοδόμημα. Πιθανῶς ἦταν στημένο ὄρθιο, ἔξω ἀπὸ τὸ φράγμα, στὴν περιοχὴ τῆς βόρειας οἴονεϊ κρηπίδας καὶ σ' ἐπαφὴ πρὸς τὸ θυρίον, γιὰ νὰ χρησιμεύει ἐκεῖ ὡς ὑποστάτης καν- δήλας ἢ θυμιατηρίου.

Ἡ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ ναυδρίου, ἐνῶ χαμηλὰ φαίνεται ὅτι συνεχί- ζεται πρὸς Ν, ὅτι δηλαδὴ συνιστᾷ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ παραπλεύρως ἐπι- μήκους χώρου (πίν. 5β), ἀμέσως ὑψηλότερα παρουσιάζεται ὥστόσο ὡς κανο- νικὴ γωνία. Ὑποδηλώνει δὲ τοῦτο ὅτι στὴ θέση αὐτὴ ὑπῆρχεν ἀνοιγμα ἐπι- κοινωνίας τοῦ πλάγιου τούτου χώρου πρὸς τὰ ἔξω. Ὁ χώρος αὐτός, διαστά- σεων $\pm 7.50 \times 2.10$ μ. (ἐσωτερικῶς), καθὼς παρουσιάζεται μὲ δύο ἀπέναντι ἀ- νοίγματα, εἶναι δύσκολο νὰ ἐξηγηθεῖ ὅτι χρησίμευε γιὰ κατοίκηση· ἀρμόζει μάλλον νὰ λειτουργοῦσε ὡς ἀποθήκη ἢ σταῦλος. Θὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἐπάνω ἀπὸ τὸν χώρο τοῦτο ἐκτεινόταν γιὰ κατοίκηση ὄροφος, προσιτὸς ἀπὸ τὴν αὐλὴ μὲ τὴ βοήθεια ξύλινης κλίμακας. Συνάγεται, συνεπῶς, ὅτι τὸ ἐξεταζόμενο μνη- μεῖο συνιστοῦσε ἢ μονύδριο, καταφύγιο κάποιου ἀναχωρητῆ, ἢ τὸ ὑποστατικὸ μικροῦ γαιοκτήμονα, ἐφοδιασμένο μὲ εὐκτήριο. Τὸ δεύτερο δὲν ἦταν ἀσυνή- θιστο¹⁷.

17. Τὸ ἐπιβλητικότερο παράδειγμα προσφέρεται ἀπὸ τὸ μεγάλο ὑποστατικὸ τοῦ Πρω- τοπαθαρίου Λέοντος στὸν Ὁρχομενόν, τῆς Σκριποῦς, ὅπου ὡς εὐκτήριος οἶκος εἶχε κτισθεῖ

Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ μνημείου δὲν ὑπάρχουν ἐπαρκεῖς ἐνδείξεις. Ὁ ζῆλος, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ἰδρυτὴς τοῦ μετέφερε μαρμάρινα σιλητήρια ἀπὸ ἄλλης θέσης —πιθανῶς ἀπὸ τὴν ἐκκλησία μὲ τὸν καμαρωτὸ τάφο¹⁸, τὴν ὁποία θὰ ὑποθέσουμε ἤδη ἐρειπωμένη, ἢ ἀπὸ ἐρείπια ποῦ ἀπαντοῦσαν στὴν περιοχὴ τῆς Κακηβίγλας¹⁹— προδίδει καλαίσθητη διάθεση, ποῦ ὅμως δὲν διαφαίνεται καὶ στὴν τοιχοδομία, ἀπλούστατη ἀργολιθοδομή. Ἐνδέχεται βεβαίως ἡ κρίση αὐτὴ νὰ εἶναι παρακινδυνευμένη, ἐπειδὴ στηρίζεται μόνον στὰ σωζόμενα —μόνον τὰ κάτω— μέρη τῶν τοίχων· ὑποδηλώνεται ὥστόσο στὴν τοιχοδομία, μὲ τὴν παρεμβολὴ μεγάλων λίθων μὲ πελεκημένη τὴν ὄψη, κάποια βούληση ὑπέρβασης ἀπὸ τὸ ἀπλὸ στὸ λιγότερο ἀπλὸ, ποῦ θυμίζει χρόνους γύρω ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ τρόπου διαμόρφωσης τῶν ὑψηλότερων ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων μὲ τοιχοδομία πλινθοπερίβλητη²⁰. Ἡ ἐντύπωση αὐτὴ πρωιμότητος, ποῦ συναγεται ἀπὸ τὴν τοιχοδομία ἐπικουρεῖται ἀπὸ τὴν παρουσία ὑπόνομιας συνθρόνου καὶ τοῦ πιθανότατα χαμηλοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου, λειτουργικῶν κατασκευῶν φορτισμένων μὲ παλαιοχριστιανικὲς ἀναμνήσεις²¹. Παλαιοχριστιανικὲς ἀναμνήσεις προδίδει ἀκόμη καὶ ὁ πολὺς γιὰ ἓνα τόσο μικρὸ ναῦδριο φωτισμός,

ἡ μεγαλοπρεπὴς ἐκκλησία τῆς Παναγίας (βλ. Δ. Ι. ΠΑΛΛΑ, Ἡ Παναγία τῆς Σκριποῦς, *ΕΕΣΜ* 6, 1976-1977, 64 κέ.· τοῦ ἴδιου, *Συναγωγὴ μελετῶν βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας [τέχνη - λατρεῖα - κοινωνία]* Β' (Ἀθήνα 1987-1988) 630 κέ.

18. Βλ. ἀνωτ. σ. 20-21.

19. Βλ. ΠΑΛΛΑΣ (ὅπως στὴ σημ. 1).

20. Πρβ. τὰ κάτω μέρη τῶν τοίχων τῆς βασιλικῆς τοῦ Μάστρου καὶ τῶν τρουλωτῶν ἐκκλησιῶν τῆς Παναγίας τῆς Κορακονησίας καὶ τοῦ Ἀγίου Βασιλείου πρὸς τὴ Γέφυρα τῆς Ἀρτας (ΠΑΝΑΓ. Δ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Ἀντικὴν Στερεάν Ἑλλάδα [Θεσσαλονίκη 1975] 16 καὶ 34 εἰκ. 2-3 καὶ 48, πίν. 32α, 34α καὶ 36β)· ἐπίσης τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τῆς Σκάλας τῆς Λακωνίας (DOMENIQUE HAYER, Saint-George de Scala (Laconie), *ΔΧΑΕ* IV, 12, 1984, 284 εἰκ. 5. Πρβ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟ, ἔ.δ. 142 κέ.

21. Παραδείγματα ἐπιβίωσης συνθρόνου ἢ, ἀπλῶς, παρουσίας ἡμικυκλικῆς κρηπίδας, ὡς ἰδεατοῦ συνθρόνου: Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗ, *Συμβολαὶ εἰς τὴν μελέτην τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Νάξου* (Ἀθήνα 1972) 188. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟ, ἔ.δ. 130, 135 καὶ 136. ΜΥΡΤΑΛΗΣ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Νέος ἀνεικονικὸς διάκοσμος ἐκκλησιῶν στὴ Νάξο: Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Ἀδισαροῦ, *ΔΧΑΕ* IV, 12, 1984, 331. Ὡς πρὸς τὸ χαμηλὸ φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου βλ. ἀν. σημ. 15.

ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὰ σχετικῶς πολλὰ φωτιστικὰ ἀνοίγματα τοῦ²². Ἴσως δὲν εἶναι ἀπαράδεκτη χρονολόγηση τοῦ μονυδρίου ἢ ὑποστατικοῦ τούτου τὸ ἀργότερον σὲ χρόνους γύρω ἀπὸ τὸ τέλος τῆς πρώτης χιλιετίας²³.

Παραλλήλως πρὸς τὰ παραπάνω μαρμάρινα μέλη σημειώνω καὶ τὰ ἑξῆς:

— Ἐπίθημα. Κάτω βάση 0.25×0.25 , ἄνω 0.30×0.53 , ὕψ. 0.13μ . (πίν. 8β). Στὶς λοξότμητες στενὲς ὀφεις ἀνθεμιοειδὲς φύλλο ἄκανθας ἀνάμεσα σὲ δύο ἡμίφυλλα ὁμοίας ἄκανθας. Θυμίζει τὸ ἀναχρησιμοποιημένο στῆν ἐκκλησία τῆς Παναγίας²⁴. Μεταφέρθηκε στῆν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Σαλαμίνας.

— Βάση ἀμφικιονίσκου παραθύρου (πίν. 8γ, ἄνω). Οἱ στενὲς πλευρὲς ἐλαφρῶς λοξότμητες.

— Κιονόκρανο ἀμφικιονίσκου. Κάτω βάση 0.145×0.48 , ἄνω 0.19×0.63 , ὕψ. 0.13μ . (πίν. 8γ, μέσον). Οἱ στενὲς λοξότμητες πλευρὲς του, ἀποστρογγυλεμένες, διαχωρίζονται ἀπὸ τὶς μακρὲς μέσω βαθιᾶς χαραγῆς. Ἐλλιπὲς κατὰ τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο ἄκρα του.

22. Μὲ βάση τὸ μαρμάρينو ὕλικό, ποῦ ἀπέδωσε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα (βλ. κατωτ. πίν. 8γ), ἀνασυγκροτοῦνται πιθανῶς τρία ἢ τέσσερα δίλοβα παράθυρα: ἓνα στῆν ἀψίδα, ἓνα πιθανῶς ἐπάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο καὶ ἓνα ἢ δύο στῆ βόρεια πλευρὰ τῆς ἐκκλησίας.

23. Περὶ τῶν ἱστορικῶν ὄρων στῆ Σαλαμίνα καὶ ἰδίως στῆν περιοχὴ, ὅπου τὸ ναῦδριο, κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνῃ: ΠΑΛΛΑΣ, ἔ.ἀ. (σημ. 5) 124 κέ.

24. Βλ. ἀνωτ. σ. 21. Στὸ ἐπίθημα τῆς Παναγίας τὸ γλυπτὸ θέμα ἀποδίδεται μὲ κάποια ξηρότητα· δὲν ἀποκλείεται ἐν τούτοις νὰ εἶναι καὶ τὰ δύο συλήματα ἀπὸ τὸ ἴδιο παλαιοχριστιανικὸ μνημεῖο, προϊόντα τοῦ ἴδιου ἀθηναϊκοῦ ἐργαστηρίου, ἔργα ὅμως δύο διαφόρων τεχνιτῶν. Καλλιτεχνικῶς ἐντάσσονται μετὰ τὸ κοσμήτου ἢ ἐπικράνου BM 7943/T1847 (ΧΑΡΑΛ. ΜΠΟΥΡΑ, Κατάλογος ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, ἄλλοτε στὶς ἀποθήκες τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, ΔΧΑΕ IV, 13, 1985-1986, 55 ἀριθμ. Δ342 εἰκ. 33), ποῦ ἐξαρτᾶται ἀκόμη ἀμεσότερον ἀπὸ τὴ φυσιοκρατικὴ ἑλληνιστικὴ (καὶ ρωμαϊκὴ) παράδοση τέχνης, καὶ τοῦ κιονοκράνου BM79772/T1876) (αὐτ. 50 ἀριθμ. Δ249 εἰκ. 21) παλαιοχριστιανικῶν καὶ τοῦτο χρόνων, ἀλλὰ προχωρημένων στῆν πορεία πρὸς τὴ σχηματοποίηση. Ἡ κατάσταση τῶν γνώσεών μας δὲν ἐπιτρέπει, ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀκριβέστερους χρονολογικοὺς προσδιορισμούς. Στὸ ἐπίθημα τοῦ Μουσείου Κορίνθου MA66 Βλ. ROBERT SCRANTON, *Mediaeval Architecture in the Central Area of Corinth*, *Corinth* XVI (Princeton N. J. 1957) 111 ἀριθμ. 74 πίν. 28 ἢ σχεδιάση τοῦ φύλλου εἶναι περισσότερὸ σχηματικὴ καὶ τὸ πλάσιμο περισσότερὸ ἐπιπεδικό, τοῦ φωτισμοῦ δὲ ἡ μορφοπλαστικὴ ἀξία περισσότερὸ παραμελημένη.

—“Ομοιο. Μήκ. άνω 0.32 μ. (πίν. 8γ, κάτω). Λείπει τὸ μισό.

Τὰ ἀμφικιονόκρανα τοῦτα (πίν. 8γ) δὲν προέρχονται ἀπὸ τὸ παλαιοχριστιανικὸ μνημεῖο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο συλήθηκε τὸ ἐπίθημα (πίν. 8β). “Ομοια μέλη, τὰ ὁποῖα ἀπόκεινται στὴ μικρὴ συλλογὴ γλυπτῶν στὸ μονύδριο τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στὸ Ζαρχή²⁵, περισυλλεγμένα ἀπὸ τὴ γύρω περιοχὴ —Πέρανι ὡς Κακηβίγλα— προδίδουν ὑπαρξὴ οἰκοδομήματος, πιθανότατα ἐκκλησίας, τῶν μετὰ τὸν 6ο αἰώνα χρόνων, τῆς σκοτεινῆς περιόδου. Θυμίζουν τὸ ἀθηναϊκὸ κιονόκρανο ἀμφικιονίσκου τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀριθ. BM7975/T1879²⁶, ἀβέβαιης ὅμως χρονολόγησής.

Ἀπὸ τὸ κεράμειο ὑλικὸ περισυλλέχθηκαν καὶ μεταφέρθηκαν στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Σαλαμίνας:

— Πλίνθος, ἀπὸ ἐκεῖνες πὺν ἰδιάζουν στὴ χωρὶς ξυλοτύπους θολοδομία. Μήκ. 0.25-0.30, πλάτ. 0.22, πάχ. 0.03 μ. (πίν. 9α). Οἱ μακρὲς πλευρὲς εἶναι ἐλαφρῶς καμπύλες (ἡ ἐσωτερικὴ κοίλη, ἡ ἐξωτερικὴ κυρτή)· στὶς ἐπιπεδικῆς ἐπιφάνειες ἀλλαγώσεις μετὰ τὰ δάκτυλα πρὸς τὸ μέρος τῶν στενῶν πλευρῶν. Προφανῶς σύλλημα καὶ τοῦτο ἀπὸ παλαιοχριστιανικὸ οἰκοδόμημα.

— Ἀπότμημα κανονικῆς πλίνθου. Σωζόμενο μῆκ. 0.23, πλάτ. 0.185, πάχ. 0.03 μ. (πίν. 9β). Στὴν κύρια ἐπιφάνεια τρεῖς καμπύλες ὁμόλογες ἀλλαγώσεις μετὰ τὰ δάκτυλα.

Τὸ μνημεῖο παρέμεινε ἄσκαφο ἔξω ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο, ἐπειδὴ πρὸς τὸ μέρος τοῦτο ἡ ἐπίχωση ἦταν ὑψηλὴ. Ἐνδεχόμενη ἀπελευθέρωσή του ἀπὸ τὴν ἐπίχωση αὐτὴ ἴσως ἀποδώσει ἐνδείξεις γιὰ ἀκριβέστερη χρονολόγησή του, χρήσιμη γιὰ τὴν ἀποκατάστασή τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας τοῦ νησιοῦ.

3. Ζωοδόχος Πηγὴ

Στὴν περιοχὴ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στὰ ΒΑ τῆς σημερινῆς πόλης τῆς Σαλαμίνας, ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀρχαῖος οἰκισμός, ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ ἐπιβίωσε καὶ στοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους, καθὼς συνάγεται ἀπὸ τὴν ἐδῶ παρουσία κιονοκράνων διαχωριστικῶν ἀμφικιονίσκων ἀπὸ παράθυρα παλαιοχριστιαν-

25. Βλ. ΠΑΛΛΑΣ (ὅπως στὴ σημ. 1).

26. ΜΠΟΥΡΑΣ, ἑ.ἀ. (σημ. 24) 69 ἀριθμ. Δ642 εἰκ. 65.

νικῆς βασιλικῆς σημαντικῶν διαστάσεων. Ἡ βασιλικὴ λανθάνει κάπου στὴν περιοχὴ αὐτή²⁷.

Ἐπιδίδωξα νὰ ἐπισημάνω τὴ θέση τῆς μὲ τὸ νὰ ἐπιχειρήσω δοκιμαστικὲς τομές. Ἀτυχῶς ἡ περιοχὴ ἔχει ἤδη οἰκοπεδοποιηθεῖ, μὲ ἰδιοκτησίες περιφραγμένες — κτισμένες ἢ δενδροφυτευμένες —, καὶ δὲν προσφέρεται πρὸς ἄνετη ἐπισκόπηση καὶ ἐπιλογὴ θέσεων γιὰ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα. Περιορίσθηκα στὴ διάνοιξη τριῶν δοκιμαστικῶν τομῶν: δύο δυτικῶς τῆς ἐκκλησίας τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς καὶ μιᾶς ἀνατολικῶς, ἀμέσως ὀπίσω ἀπὸ τὸ ἱερό. Δυτικῶς τῆς ἐκκλησίας διάνοιξα μεγάλες τομές (μῆκ. 32, πλάτ. 1 μ.) σὲ ἰδιοκτησίᾳ τοῦ κ. Κωνσταντίνου Παπαδημητρίου μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν. Τὴν πρώτη σὲ ἀπόσταση 8 μ. ἀπὸ τὸν δρόμο, ποὺ χωρίζει τὸν χῶρο αὐτὸ ἀπὸ τὴν ἀπέναντί του ἐκκλησία, τὴ δεύτερη σὲ ἀπόσταση 10 μ. ἀπὸ τὴν προηγούμενη, ν' ἀρχίζει δὲ ἀπὸ τὴν κάθετο στὸ σημεῖο, ὅπου ἐκείνη τελειώνει· σὲ μῆκος ἔτσι ἐν ὧν 64 μ. Ἡ ἔρευνα ἀπέβη ἀτυχῶς ἀρνητικὴ. Ὑπῆρξεν ἴσως σφάλμα μου τὸ ὅτι, μολονότι χρησιμοποίησα ἐδῶ μηχανικὸν ἐκσκαφέα, περιορίσθηκα ὡς σὲ βάθος μόνον 0.50 μ., ἐπειδὴ ἡ ἐπίχωση δὲν παρεῖχεν ἐνθαρρυντικὰ ἐνδείξεις. Σὲ αὐτὴ τὴ θέση ἔπρεπε νὰ ὑπολογίσω βαθύτερη τὴν ἐπίχωση²⁸.

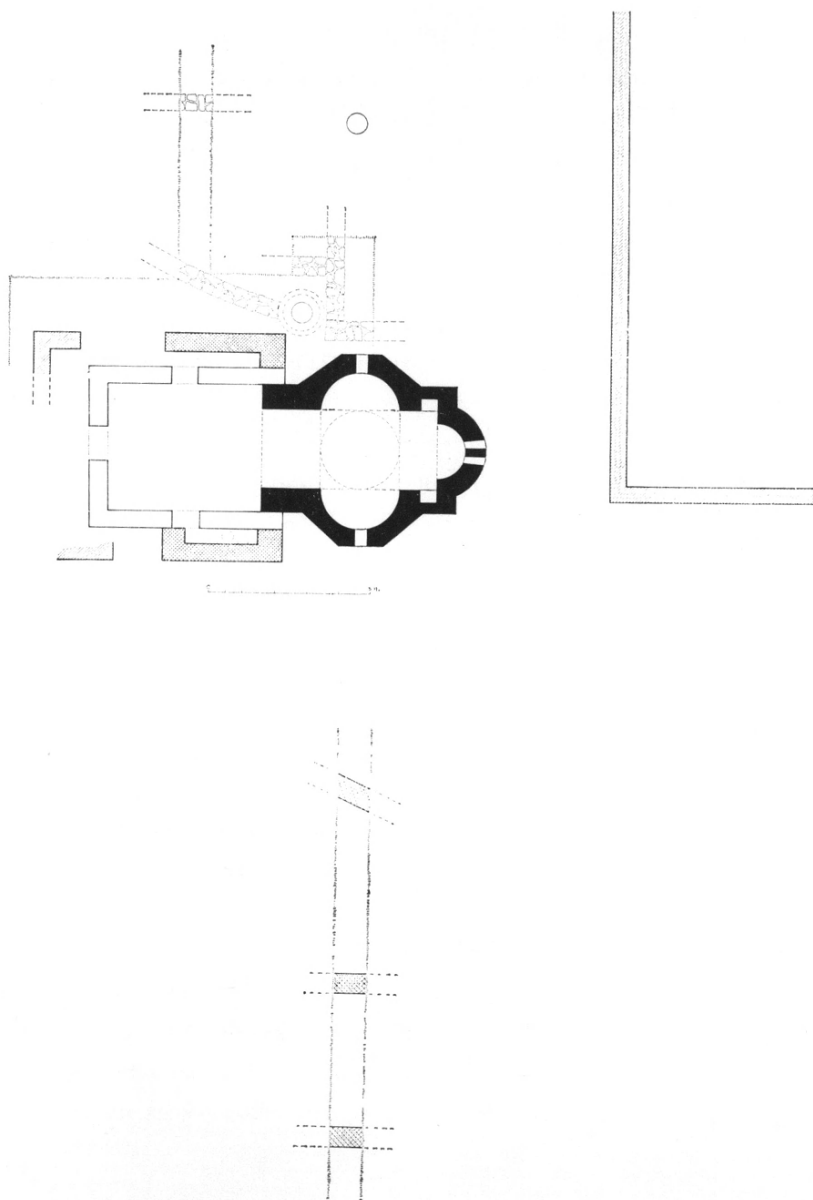
4. Ἅγιος Γρηγόριος

Στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου, στὰ δυτικὰ τῆς σημερινῆς πόλης τῆς Σαλαμίνας, ἔχουν ἤδη σημειωθεῖ λείψανα ἀρχαίου οἰκισμοῦ, τοῦ ὁποῦ ὁ βίος, ὅπως καὶ τῶν ἄλλων, συνεχίσθηκε καὶ στὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια²⁹. Παράκινημένος ἀπὸ τὴν παρουσία ἀρχαίων δόμων, ἀρράββωτων κιόνων καὶ ἐνὸς ἰωνικοῦ κιονοκράνου ἔξω ἀπὸ τὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου, ὡς καὶ ἐνὸς παλαιοῦ περιβόλου ἀνατολικῶς τῆς ἐκκλησίας, εἶχα ἐπιχειρήσει τὸν Αὐγούστο τοῦ 1941 μικρὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἀλλ' ἀτελὴ λόγω τῶν τότε συνθηκῶν καὶ χωρὶς τὸ κέρδος συγκεκριμένων ἐντυπώσεων περὶ τῆς ἀρχαιολογι-

27. Βλ. *AE* 1948-1949, 114 καὶ *ΑΔ* ὅπως στὴ σὴμ. 1 (Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ).

28. Ὁ Π. Α. ΦΟΥΡΙΚΗΣ, Ἀρχαῖοι τάφοι ἐν Σαλαμῖνι, *AE* 1916, 1, σὲ ἄλλῃ μὲν θέσῃ (σὲ δυτικὴ συνοικία τῆς σημερινῆς πόλης τῆς Σαλαμίνας), σὲ ἕδαφος ὅμως ὁμοίως ἐπιπεδικό, μάλιστα δὲ σχεδὸν κοντὰ σὲ ὑπώρεια λόφου, συνάντησε ἐπίχωση βάθ. 1.50 μ.

29. Βλ. *AE* 1946-1949, 115 καὶ *ΑΔ* ὅπως στὴ σὴμ. 1 (Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ).

Εικ. 5. Σκλαμίνη, "Αγ. Γρηγόριος. Τοπογραφικό διάγραμμα της ανασκαφικής έρευνας: κάτοψη τοῦ ναυδρίου μαζί με τὰ γύρω υπολείμματα τοίχων.

κῆς φυσιογνωμίας τοῦ ἐδῶ χώρου. Μὲ τὴν προκείμενη εὐκαιρία ἐπανέλαβα τὴν ἐρευνητικὴ ἐκείνη προσπάθεια.

α) *Παλιὸς περίβολος*: Σὲ ἀπόσταση 3 μ. ἀπὸ τὴν ἀψίδα τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου ἐκτείνεται παλαιὸς τοῖχος ἀπὸ Β πρὸς Ν σὲ μῆκος ± 42 μ., ὁ ὁποῖος συνιστᾷ μακρὰ πλευρὰ περιβόλου μὲ στενὴ πλευρὰ ± 33 μ. (εἰκ. 5). Ὁ περίβολος περιέκλειε σαφῶς κτῆμα. Ἡ περιοχὴ ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ πρὸς Β, πρὸς ἓνα ἤρεμο ὄρμος, ὀνομάζεται μαζὶ μὲ τὸν ὄρμο Βασιλικό (ἐνν. μέρος, τόπος), πιθανότατα ἀπὸ τὸ περιτοιχισμένο τοῦτο κτῆμα³⁰.

Τοῦ τοίχου εἶναι ὁρατὴ ἐν μέρει ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ — ἡ ἐξωτερικὴ εἶναι θαμμένη κάτω ἀπὸ ὑψηλὴν ἐπίχωση. Ἐπιχείρησα δύο τομὲς μὲ σκοπὸ τὴ διερεύνηση τῶν δομικῶν του στοιχείων. Εἶναι ἀργολιθοδομικός, κτισμένος μὲ ἐπιμέλεια, μὲ λίθους μεγάλους καὶ μικροὺς καὶ μὲ παρένθετα τεμάχια πλίνθων, ἐδῶ καὶ ἐκεῖ. Τὸ θεμέλιό του εἶναι ἀβαθὲς (0.25 μ.) μὲ εὐθυνητρία νὰ ἐξέχει ἀπὸ τὴν κατακόρυφο τοῦ τοίχου κατὰ 0.06 μ., τὸ πάχος του εἶναι 0.50 μ., σῶζεται δὲ ὡς σὲ ὕψος ἐν ὄλῳ ± 1.10 μ. (πίν. 10α). Πιθανῶς εἶναι προγενέστερος τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας³¹.

β) *Γύρω ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου*: Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος εἶναι μικρὸ τρίκογχο μονόχωρο ναῦδριο (πίν. 10β), χρονολογούμενο πρὸς τὰ τέλη τοῦ 10ου αἰ.³² Σὲ νεώτερους χρόνους δέχθηκε πρὸς Δ προσθήκη.

I. Π ρ ό ν α ο ς

Διενεργήθηκαν δοκιμαστικὲς τομὲς μὲ ἀρχὴ σημεῖα ποὺ εἶχαν ἐρευνηθεῖ, ἀλλὰ δίχως ἀποτέλεσμα, ἤδη κατὰ τὸ 1941. Διευκρινίσθηκε ὅτι ἡ νεώτερη προέκταση τοῦ ναυδρίου ἀντικατέστησε παλαιότερη, ποὺ ἔφθανε ὡς σὲ μῆκος 3.15 μ. καὶ ἐξεῖχε πρὸς τὰ πλάγια. Πρὸς Β ἐξέχει κατὰ 1.52 μ. ἀπὸ τὴν εὐθείαν τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ τρικόγχου, πρὸς Ν κατὰ 1.45 μ. ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχον εὐθείαν (εἰκ. 5). Οἱ τοῖχοι τῆς προέκτασης αὐτῆς, ποὺ σήμερα φθάνουν σὲ βάθος 0.65 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, φαίνεται νὰ μὴν εἶχαν ἰσχυρὴ θεμελίωση· εἶναι κτισμένοι μὲ ἀπλὴ ἀργολιθοδομὴ μὲ παρένθετα θραύ-

30. ΠΑΛΛΑΣ, ξ.ἀ. (σημ. 5) 112 καὶ 128.

31. Βλ. κατωτ. σ. 37.

32. Βλ. ΠΑΛΛΑ ὅπως στή σημ. 7.

σματα από πλίνθους έδω και έκεϊ (πίν. 11α)· στis γωνίες όμως χρησιμοποιούνται δόμοι από άρχαίο ύλικο (πίν. 12β). Τα πάχη των είναι άνισα· οι παράλληλοι προς τον άξονα της έκκλησίας τοίχοι έχουν πάχ. 0.60 ό βόρειος και 0.55 μ. ό νότιος, από τους κάθετους δέ προς τον άξονα 0.75 οι άνατολικοί και 0.70 μ. οι δυτικοί. Σε τομές έξω από τα δυτικά μέρη της έν λόγω κατασκευής βρέθηκαν τα κάτω μέρη δύο άρράβδωτων κιόνων από γρανίτη με άπόθεση (πίν. 11β), τό ένα μήκ. 0.70 και διαμ. έδρας 0.38 μ., τό άλλο μήκ. 1.10 και διαμ. έδρας 0.36 μ.³³ έπίσης δέ μία άρχαία ιωνική βάση χωρίς πλίνθο (πίν. 12α). Τα μαρμάρινα αυτά εύρήματα φαίνεται ν' άνήκουν σε άρχιτεκτονικό σύστημα σχετικό προς την έν λόγω κατασκευή, σε πρόναο δηλαδή, με τη δυτική του ύψη πιθανότατα άνοικτή, εκ πρώτης ύψεως διαμορφωμένη σε τρίβηλο³⁴, που όμως δέν έπιβεβαιώνουν οι προς Δ καταλήξεις των παραπάνω δύο τοίχων. Η διερεύνηση του μικρού τούτου προβλήματος δέν είναι εύκολη, γιατί ή έμπρός από τό ναύδριο περιοχή έχει στρωθεϊ με τσιμέντο.

33. Τα άνω μέρη των βρίσκονται στον έξω από την έκκλησία χώρο. Άπαρτίζονται δύο άκέραιοι κίονες με άπόφυση: ό ένας ύψ. 2 μ. (διάμ. κορυφής 0.32 μ.), ό άλλος ύψ. 2.03 (διάμ. κορυφής 0.30 μ.).

34. Όμοια άρχιτεκτονική μορφή άπαντάται στην Αθήνα (άλλοτε έκκλησία του Α-γίου Γεωργίου του Αλεξανδρινοϋ: ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΡΑΥΛΟΥ, Άνασκαφai έν τῷ Διονυσιακῷ Θεάτρῳ, ΠΑΕ 1951, 47 εικ. 5), στην Κύθο (Ταξιάρχης του Βελιδιού, ως μεταγενέστερη προσθήκη πιθανῶς του 16ου αϊ.: ΔΗΜ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ, Άπό τās έκκλησίας τῆς νήσου Κύθου, ΕΕΒΣ 28, 1958, 332 κέ. εικ. 2), πιθανῶς από άθηναικήν επίδραση και υπό άπλούστερη μορφή, με πρόσοψη δίλοβη, στον Όρωπό (έκκλησία τῆς Κοίμησης: Α. Κ. ΟΡΑΝΑΔΟΥ, Μεσαιωνικά μνημεϊα Όρωπού και Συκαμίνου, ΔΧΑΕ II, 2, 1927, 38 εικ. 10 και 11) και στο Σοφικό (Μονή Κοίμησης, ως προσθήκη του έτους 1576: του ίδιου, Βυζαντινοί ναοί τῆς Άνατολικῆς Κορινθίας, ΑΒΜΕ 1, 1935, 60 κέ. εικ. 8). Άντιπροσωπεύει άπλουστευμένη ποικιλία, ως έξωνάρθηκα, που εκτείνεται ως στοά έμπρός από την είσοδο έκκλησιών, τῆς μεγάλης έκκλησιαστικῆς άρχιτεκτονικῆς· έδῶ ως συνέχιση παλαιοχριστιανικῆς παράδοσης (παραδείγματα: Α.Κ. ORLANDOS, Ein späthbyzantinischer Hallen-Kirchen-Typus Nordgriechenlands, JbÖb 21, 1972, 21 κέ. και CHRISTINE von SCEVEN-CHRISTENS, Die Kirche der Zoodochos Pègè bei Samari in Messenien, [αχρ.] 87 κέ.), με πλησιέστερο —άπό τα πρώιμα παραδείγματα— τη βασιλική των «Τριών Έκκλησιών» τῆς Πάρου, όπου ή είσοδος στον νάρθηκα παρουσιάζεται ως τρίβηλο (D. I. PALLAS, Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973 (Città del Vaticano 1977) 202 κέ. εικ. 139).

Ἐσωτερικῶς καὶ σ' ἐπαφῇ πρὸς τὸν νότιο τοῖχο τοῦ προνάου ἐπισημάνθηκε κτιστὸς τάφος παιδιοῦ. Ὡς κάλυμμα ἔχει ἀποτμήματα ἀπὸ δύο ἀρχαῖες στῆλεις καὶ πρὸς τὸ μέρος τοῦ κεφαλιοῦ—πρὸς Δ—στημένο ὄρθιο ἀπότμημα ἀπὸ λίθινο κύλινδρο (διάμ. 0.35 μ.) μὲ κοιλότητα στὸν ἄξονα (πίν. 12β), λειτουργικὸ ἐξάρτημα ἐλαιοτριβείου³⁵. Σχετικὴ ἐγκατάσταση ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ στὴν περιοχὴ³⁶.

Ἀργότερα ὁ πρόναος προεκτάθηκε πρὸς Δ, πιθανότατα ὡς αὐλή, προσιτὴ ἀπὸ Β μέσῳ ἀνοιγματος πλάτ. 2.75 μ.³⁷. Τῆς ὕστερης αὐτῆς κατασκευῆς οἱ τοῖχοι εἶναι θεμελιωμένοι σὲ ἀβαθέστερη στάθμη (φθάνουν σὲ βάθος 0.40 μ. ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ σωζόμενου ὕψους τῶν τοίχων, ὅσων ἔχουν περιγραφεῖ ὡς τώρα). Στὸ βόρειο ἀπὸ τὰ παραπάνω ἀνοιγματα εὐρέθηκε, κάτω ἀπὸ τὸ ἀπότμημα κίονα μήκ. 0.70 μ.³⁸, κυκλωτερῆς μυλικοῦς(;) λίθος ἀπὸ πορώδη τραχεῖτη (διάμ. 1.10, πάχ. 0.25 μ.).

II. Κοσμητικὰ κατασκευές

Κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ ἔτους 1941 εἶχε ἀποκαλυφθεῖ σὲ ἀπόσταση 0.60 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ προνάου καὶ περίπου στὸ ἴδιο βάθος ὄρθιος ἀμφορέας (διάμ. χεῖλους 0.30, κοιλιάς ± 0.65 μ.) μὲ παραπλευρῶς ἀπότμημα (μήκ. 0.12, πλάτ. 0.10 μ.) ἀπὸ τὸ πῶμα του, πῆλινο δίσκο μὲ τὴν ἐπάνω ὀψὲς του διακοσμημένη κατὰ τὴν περιφέρεια μὲ σειρὰ ἀπὸ κοιλότητες (δακτυλίδες στὸν μαλακὸ πηλό). Εἶχαν εὐρεθεῖ ἀκόμη τότε, σὲ βάθος 1 μ. (στάθμη προφανῶς δαπέδου), θραύσματα ἀπὸ ἀμφορέα καὶ εἶχαν περισυλλεγεῖ ὄστρακα ἀπὸ ἐφυσωμένα ἀγγεῖα³⁹. Τέλος δυτικῶς ἀπὸ τὸν ἀμφορέα, ἀλλὰ σὲ ὑψηλότερο

35. Πρβ. πρὸς ΠΑΛΛΑ, ὅπως στὴ σημ. 1.

36. Αὐτ.

37. Στὴ νότια πλευρὰ ἐπισημάνθηκε ἀντιστοίχως ἀνοιγμα πλάτ. 1.50 μ. ἀλλ' ἀρχικῶς στενότερο, γιατί ὁ δυτικὸς ὀρθοστάτης του, ἀνώμαλος, φαίνεται νὰ καταρρίφθηκε.

38. Βλ. ἀνωτ. σ. 33.

39. Ἀπὸ ἀνασκαφικὴ ἀπειρία εἶχε ἀφεθεῖ, μετὰ τὴν ἔρευνα, τότε, ἡ τομὴ μὲ τὸν κατὰ χώραν ἀμφορέα καὶ τὰ λίθινα εὐρήματα, ἀκάλυπτη καί, καθὼς ἦταν ἐπόμενο, ὁ ἀμφορέας καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς περιέργους. Τὸ πῶμα καὶ τὰ ἐφυσωμένα ὄστρακα εἶχα μεταφέρει καὶ καταγράψει στὸ Εὐρετήριο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς Σαλαμίνας, ἐγκαταστημένης στὸ ἰσόγειο τοῦ τότε Δημαρχείου, ἀλλὰ ὅχι καὶ φωτογραφῆσει. Κατὰ τὴ μεταφορά τῶν ἀντικειμένων τῆς Συλλογῆς στὸ κτισμένο γι' αὐτὴν ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπη-

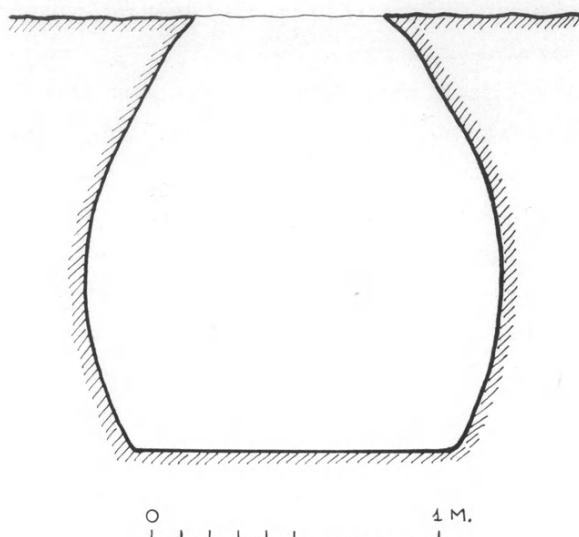
ἐπίπεδο, εἶχεν ἐπισημανθεῖ εὐτελὲς τάφος παιδιοῦ· αὐτὸς μεταγενέστερος τῶν χρόνων τῶν παραπάνω κεραμεικῶν.

Ἐφέτος σὲ δύο τομὲς πρὸς Β τοῦ ναυδρίου, κάθετες πρὸς τὸν ἄξονά του καὶ παράλληλες μεταξὺ των, ἐπισημάνθηκαν εὐτελεῖς τοῖχοι ἀπὸ ἀργολιθοδομῇ καὶ πηλό (πίν. 13α). Ἕνας ἀπὸ τοὺς τοίχους τούτους, ἐλαφρῶς καμπύλος, ἐπεκτείνεται ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ σὲ ἀπόσταση ἀπὸ ± 2.30 ὠς 1.70 μ. ἀπὸ τὴν νεώτερη πρὸς Δ προέκταση τῆς ἐκκλησίας. Βορειότερον, σὲ ἀπόσταση 8 μ. ἀπὸ τὴν ἴδια εὐθεία, ἐπισημάνθηκε ὅμοιος τοῖχος καί, σὲ μικρὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὴν βόρεια κόγχη, ἐπισημάνθηκαν ἄλλοι τρεῖς, αὐτοὶ κάθετοι μεταξὺ των. Οἱ τελευταῖοι (πάχ. 0.55 καὶ 0.60 μ.) φαίνεται νὰ ὀρίζουν στεγασμένους χώρους. Στὴ δυτικὴ ἀπὸ τὶς τομὲς καὶ σὲ βάθος 0.40 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους βρέθηκαν διάσπαρτα δεκαπέντε τορνήσια, τῶν ὁποίων ἡ διαφυγὴ στὸ ἔδαφος, χρονολογεῖται στὴν εἰκοσαετία μετὰ τὸ ἔτος 1270^{40} .

Βορείως τοῦ ναυδρίου ἐπισημάνθηκαν προσθέτως τρεῖς σιροὶ κτιστοὶ μέσα στὸ ἔδαφος: ἓνας σὲ μικρὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὴν βόρεια κόγχη, δεύτερος βορειότερον, σὲ ἀπόσταση 7.50 μ. ἀπὸ αὐτὴν καὶ ὁ τρίτος, δυτικῶς, σὲ ἀπόσταση 14.20 μ. ἀπὸ τὸν προηγούμενο καὶ 11 μ. ἀπὸ τὴν εὐθεία τοῦ βόρειου τοίχου τῆς νεώτερης προέκτασης τῆς ἐκκλησίας. Τὰ στόμιά των εὐρίσκονται σχεδὸν στὴ στάθμη τοῦ σημερινοῦ ἐδάφους καὶ εἶναι σὲ ἄρκετὸ βαθμὸ καταστραμμένα· ἦσαν ὅμως διασκευασμένα σὲ τρόπο πού νὰ δέχονται κάλυμμα (πίν. 13β). Ἀφαιρέθηκε ἡ ἐπίχωση μόνον τοῦ πρώτου σιροῦ. Τὸ βάθος του φθάνει τὸ 1.55 μ. ἀπὸ τὸ σωζόμενο ὕψος τοῦ χείλους, ἡ διάμετρος τοῦ πυθμένα εἶναι 1.13 καὶ τοῦ στομίου, ὅπου σώζεται, 0.50 μ. (εἰκ. 6). Ἐσωτερικῶς τὸ ἐπίχρισμα δὲν φαίνεται ἰσχυρό, διατηρεῖ ὥστόσο βαφὴ του ἀπὸ χυμούς, προφανῶς ἀπὸ στέμφυλα. Στέμφυλα συγκέντρωναν ἄλλοτε στὴ Σαλαμίνα, σχεδὸν ὡς τὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰῶνα, γιὰ τὴν παραγωγὴ στεμφυλοπνεύματος (σούμας, τσίπουρου). Κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἐν λόγῳ σιροῦ καταστράφηκε μέρος τοῦ εὐτελοῦς κτίσματος, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε παραπάνω λόγος.

ρεσία μικρὸ οἰκοδόμημα(1966) τὰ μικρὰ αὐτὰ ἀντικείμενα, καθὼς καὶ τὸ Εὐρετήριο, πού τότε εἶχα καταρτίσει καὶ παραδώσει στὸν τότε ἑκτακτο ἐπιμελητὴ ἀρχαιοτήτων τοῦ νησιοῦ καθηγητὴ τοῦ ἐκεῖ Γυμνασίου κ. Ἀλέξανδρο Λιούλη (ΙΑΕ 1941, 26), χάθηκαν.

40. Βλ. κατωτ. σ. 41 κέ.

Εἰκ. 6. Σαλαμίνα, "Αγ. Γρηγόριος. Σιρὸς 1, τομή.

Χρονολογικὰ συμπεράσματα

Ὁ πρόναος, θεμελιωμένος περίπου κατὰ 0.30 μ. βαθύτερα ἀπὸ τὴ στάθμη διασπορᾶς τῶν τορνησιῶν, προστέθηκε προφανῶς ὄχι πολὺ πρὶν ἀπὸ τοὺς χρόνους, ὅτε ἀπαρτίσθηκεν ὁ νομισματικὸς ἐκεῖνος θησαυρὸς (κατὰ τὸ ἔτος 1285 τὸ ἀργότερον). Παραλλήλως καὶ ὁ ἀμφορέας, ποὺ ἀποκαλύφθηκε κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ 1941, ὄρθιος καὶ μὲ τὸ χεῖλος του περίπου στὴ στάθμη θεμελίωσης τοῦ προνάου⁴¹, φαίνεται νὰ εἶχε ἐκεῖ τὴ θέση του πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ προνάου. Τὰ πρὸς Β εὐτελὴ κτίσματα φαίνεται ἐπίσης νὰ προϋπῆρχαν, πρὶν ἀπὸ τὴ διασπορὰ τῶν τορνησιῶν καὶ φαίνεται νὰ ἀνῆκαν σὲ ἀγροτικὴ οἰκογένεια, ποὺ εἶχε ἐγκατασταθεῖ ἢ εἶχε συμπῆξει ἐκεῖ ἀγροικία μὲ τὶς συναφεῖς ἐγκαταστάσεις. Ἡ ἐν λόγῳ ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση φαίνεται ὥσάν μία κάλυψη καλλιεργητικοῦ κενοῦ, ποὺ ὑπῆρχεν ἐκεῖ, δημιουργούμενο μετὰ τὴν διακοπὴ τῆς ἀγροτικῆς δράσης τῶν προσώπων, τὰ ὅποια εἶχαν χρησιμοποιήσει καὶ κατόπιν ἐγκαταλείψει τὸν ἀμφορέα ὄρθιο. Πρὸς τοὺς χρόνους τῆς διαφυγῆς τῶν νομισμάτων φαίνεται νὰ συμπίπτει ἡ προσθήκη τῆς αὐλῆς δυτικῶς τοῦ

41. Βλ. ἀνωτ. σ. 34.

προνάου, μέσω τῆς ὁποίας ἔγινε τότε προσιτὸ τὸ ναῦδριο. Ὡς πρὸς τὸν πρό-
ναο, ὁ νομισματικὸς θησαυρὸς, χρονολογούμενος πρὶν ἀπὸ τὸ 1285, προσφέ-
ρεται μόνον ὡς προχωρημένο ὄριο ante quem. Τέλος οἱ σιροί, μὲ τὰ στό-
μιά των σχεδὸν στὴ σημερινή στάθμη τοῦ ἐδάφους, ἀνάγονται βεβαίως σὲ
ῥψιμους χρόνους, μὴ κάτω τοῦ τελευταίου αἰῶνα τῆς Τουρκοκρατίας. Ἡ
ἐδῶ παρουσία των σὲ χῶρο ποὺ ἀνήκει στὴν ἐκκλησία, σχετίζεται πιθανῶς
πρὸς τὸ παρακείμενο «βασιλικὸ» κτῆμα, τὸ περικλεισμένο σὲ καλοκτισμένο
περίβολο⁴².

III. Οἰκισμὸς

Δημοσιεύω στὴν προκείμενη ἔκθεση ὁρισμένες ἀκόμη ἐπισημάνσεις ἀπὸ
τὴν ἔρευνα τοῦ 1941, τίς ὁποῖες, ἐπειδὴ τότε τελοῦσα σὲ ἀπορία, εἶχα ἀπὸ
ἀπειρία παραλείψει νὰ περιλάβω στὴν ἔκθεση τοῦ ἔτους ἐκείνου (ΙΑΕ 1941,
21-26).

Σὲ δοκιμαστικὴ τομὴ νοτίως τοῦ ναυδρίου καὶ σὲ ἀπόσταση ± 7 μ. ἀπὸ
τὴ νότια κόγχη του ἀπαντήθηκαν: τοῖχος (πάχ. 0.70 μ.) ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ μὲ
κατεύθυνση ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ, ἀκολουθῶς ἄλλος σὲ ἀπόσταση ± 13.40 μ. ἀπὸ
τὸ ἴδιο σημεῖο μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ καὶ τρίτος, παράλληλος πρὸς
αὐτὸν σὲ ἀπόσταση ± 17.60 μ. ἀπὸ τὸν προηγούμενο (εἰκ. 5). Οἱ δύο τελευταῖοι
τοῖχοι ὀρίζουν σαφῶς χῶρο πλάτ. ± 4.20 μ. Ἀπὸ τὴν περιοχὴ περισυλλέχθηκε
ἀγνῶθα (πίν. 14β). Οἱ τοῖχοι αὗτοι ἀνάγονται πιθανότατα σὲ παλαιοχριστιανικοὺς
χρόνους, συναποτελοῦν δὲ μὲ τὰ λείψανα ἀρχαίου πύργου καὶ ἐλαιοτριβικῆς
ἐγκατάστασης, μὴ βυζαντινῶν χρόνων⁴³, ποὺ ἀπαντῶνται στὴν ἄμεση γειτο-
νία των, ἀρχαιολογικὸ σύνολο, ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἐδῶ ἀφ' ἑνὸς παρουσία
οἰκισμοῦ καὶ ἀφ' ἑτέρου διάρκειά του ἀπὸ τῶν ἀρχαϊκῶν, ἴσως, μέχρι τουλάχιστον
τῶν μετιουστινιανείων χρόνων.

IV. Εὐρήματα⁴⁴

1. Δύο ἀποτμήματα ἀπὸ ἀνάγλυφο σὲ λεπτὴ πλάκα. Γύρω ἐλλιπὴ, μάρ-

42. Βλ. ἀνωτ. σ. 32 καὶ τὴ βιβλ. σημ. 30.

43. ΠΑΛΛΑΣ, ὅπως στὴ σημ. 1.

44. Καταγράφονται καὶ ὅσα λίθινα ἀντικείμενα, στὸν ἔξω ἀπὸ τὸ ναῦδριο χῶρο, μετα-
φέρθηκαν στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Σαλαμίνας. Ὅσα ἀπὸ τὰ καταγραφόμενα ἐδῶ δὲν

μαρο χονδροκρύσταλλο. Στὸ ἓνα (μῆκ. 0.205, πλάτ. 0.20 μ.) διακρίνεται μέρος γυμνοῦ μηροῦ· στὸ ἄλλο (μῆκ. 0.11, πλάτ. 0.07 μ.) διακρίνονται δύο πτυχές νὰ πέφτουν πρὸς τὰ κάτω. Χαμηλὸ ἀνάγλυφο, πιθανῶς ἀρχαϊκῶν χρόνων. Βρέθηκαν σὲ μία ἀπὸ τὶς τομές.

2. Ἰωνικὴ βάση χωρὶς πλίνθο. Διάμ. κάτω 0.36, ἄνω 0.33, ὕψ. 0.135 μ. (πίν. 12α). Βρέθηκε σὲ τομὴ βορειοδυτικῶς τῆς ἐκκλησίας⁴⁵.

3. Ἀπότμημα τράπεζας. Γωνία. Χεῖλος ὑπερυψωμένο μὲ ἀπόκλιση πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἐπιπεδικές ἐπιφάνειες (πίν. 14α καὶ εἰκ. 7)⁴⁶ στὴν κάτω ὅψη ἐλαφρῶς ἔξεργος κορμὸς γιὰ ἐνίσχυση τῆς ἀντοχῆς τῆς πλάκας. Μῆκ. 0.25, πλάτ. 0.16, πάχ. 0.022, ὕψ. 0.06 μ. Μάρμαρο ὑποκύανο (ὕμῃττειο). Βρέθηκε σὲ τομὴ βορείως τῆς ἐκκλησίας.

4. Ἀσήμαντα ἀποτμήματα ἀπὸ θωράκια.

5. Ἀπότμημα διαχωριστικοῦ ἀμφικιονίσκου παραθύρου. Ὑψ. 0.30, πλάτ. 0.17, πάχ. 0.07 μ.

6. Ἰωνικὸ κιονόκρανο μὲ ἐνωμένο ἐπίθημα. Οἱ ἑλικες ἐλαφρὰ ἀνάγλυφες (πίν. 14γ). Διάμ. 0.22, ἄβασκος 0.42×0.27, ὕψ. 0.18 μ. Διατήρηση μέτρια⁴⁷.

7. Ἀγνόθα (πίν. 14β). Ὑψ. 0.08, διάμ. 0.055 μ. Ἐπιφανειακὸ εὔρημα στὴν περιοχὴ, ὅπου τὰ λείψανα οἰκισμοῦ⁴⁸.

8. Κεραμίδα στρωτήρια. Πρὸς τὸ μέρος τῆς μεγαλύτερης ἀπὸ τὶς στενὲς πλευρὲς τρεῖς ἐλαφρὲς αὐλακώσεις μὲ τὰ δάκτυλα (πίν. 14δ). Μῆκ. 0.66, πλάτ. 0.33 καὶ 0.37 μ.). Βρέθηκε παραπλεύρως τοῦ τοίχου τοῦ προνάου (πιθανῶς προέρχεται ἀπὸ τὴ στέγη του). Ἑλληνική.

9. Ἀποτμήματα πλίνθων δύο τύπων: Ἐνὸς τετραγώνου (0.28×0.285, πάχ. 0.03 μ.) μὲ τὴ μία ὅψη νὰ ἔχει περιμετρικῶς τρεῖς αὐλακώσεις μὲ τὰ δάκτυλα καὶ τὴν ἄλλη μὲ δύο ἐλικοειδεῖς ὅμοιες αὐλακώσεις τοῦ ἄλλου ὀρθογώ-

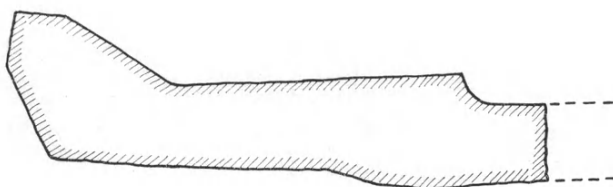
συνοδεύονται ἀπὸ εἰκόνες δὲν ἀνευρέθηκαν στὴ Συλλογὴ· πιθανῶς χάθηκαν κατὰ τὴν μεταφορὰ στὸ νέο κτίριο (βλ. σημ. 39).

45. Βλ. ἄνωτ. σ. 33.

46. Τράπεζες μὲ ὅμοιο χεῖλος ἔχουν βρεθεῖ στὴ Νικόπολη, στὴν Κόρινθο, στὴ Δῆλο, στὴν Κρήτη, ἀλλὰ καὶ στὴ Συρία καὶ στὴ Μικρὰ Ἀσία (βλ. J.-P. SODINI - K. KOLOLOTSAS, *Aliki II: La basilique double* (Paris 1984) 199.

47. Εἶναι τὸ μνημονευόμενον ἀπὸ τὸν Κ. ΔΑΒΑΡΑ, *ΑΔ* 20 (1965) Χρονικά, 127.

48. Βλ. ἄνωτ. σ. 37.

Εἰκ. 7. Σαλαμίνα, "Αγ. Γρηγόριος. Ἀπότμημα παλαιοχριστιανικῆς ἁγίας(;) Τράπεζας. Τομή.

νιου ($[0.29] \times 0.29$, πᾶχ. 0.045 μ.) μετὰ τὴ μίαν ὄψη νὰ ἔχει τρεῖς ἐλικοειδεῖς ἀντακώσεις μετὰ τὰ δάκτυλα καὶ τὴν ἄλλη μετὰ τέσσερις κοιλότητες μετὰ τὰ δάκτυλα τοῦ ἐνὸς χεριοῦ πρὸς τὸ μέρος τῆς κάθε μιᾶς ἀπὸ τὶς στενὲς πλευρές.

10. Νομίσματα: Δεκαπέντε (15) δηνάρια τορνήσια: ἓνα τοῦ βασιλεῖα τῆς Γαλλίας Φιλίππου Β' (1180-1223), ὀκτὼ τοῦ βασιλεῖα Λουδοβίκου Η' (1223-1226) ἢ τοῦ Λουδοβίκου Θ' (1226-1270), ἓνα τοῦ Φιλίππου Γ' (1270-1285), ἓνα τοῦ Ἀλφόνσου τοῦ Ποואτιέ, μαρκησίου τῆς Προβηγκίας (1251-1271), δύο τοῦ Καρόλου Ι' τοῦ Ἀνδρηγαυοῦ, ὡς κόμητος τῆς Προβηγκίας (1246-1285) καὶ δύο τοῦ νομισματοκοπέου τοῦ Ἀββαείου τοῦ Ἀγίου Μαρτίνου τῆς Τουραίνης. Βρέθηκαν διάσπαρτα σὲ τομὴ πλάτ. 1 μ. βορείως τῆς ἐκκλησίας⁴⁹ (βλ. στὸ τέλος τοῦ κειμένου ἀναλυτικὴ ἐκθεση τῆς κ. Μίνας Γαλάνη Κρίκου γιὰ τὸν θησαυρὸ τῶν νομισμάτων).

5. Ἀμπελάκι

Φραγκοκκλησιά: Στὸ Ἀμπελάκι, ὅπου ἡ πόλη τῆς Σαλαμίνας τῶν ἱστορικῶν χρόνων, σκόπευα νὰ διερευνήσω ἐρεῖπια ἐκκλησίας, ποὺ πρὶν ἀπὸ χρόνια εἶχα ἐπισημάνει σὲ ἀπόσταση 150 ὠς 200 μ. δυτικῶς τῆς παραλίας τοῦ ἐκεῖ ὄρμου—τοῦ λιμανιοῦ τῆς ἀρχαίας πόλης—σὲ ἄλλοτε οἰκόπεδο τοῦ κ. Φανουρίου Μαραλέτου (Ὁδὸς Ἀγίας Τριάδος 65). Γνωστὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα «Φραγκοκκλησιά», μαρτυροῦνται ἀπὸ τὸν 17ο μ.Χ. αἰ.⁵⁰. Ἦσαν ὄρατοὶ τοῖχοι, στοὺς

49. Βλ. ἀνωτ. σ. 35. Ἡ ἀναγνώριση τῶν νομισμάτων ὀφείλεται στὴ νομισματολόγο κ. Μίνα Γαλάνη Κρίκου. Βλ. ἀναλυτικὴ περιγραφή ἀπὸ τὴν ἴδια κατωτέρω.

50. Βλ. J. SPON, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce* (Amsterdam 1679) II, 232 («proche des mastures d'une église des Francs»), Q. DAPPE, *Description exacte des isles de l'Archipel* (Amsterdam 1703) 282 («de Francs ou chrétiens occidentaux»).

ὁποίους εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ μεγάλοι λίθοι, πλινθόκτιστη ἀψίδα, ὄρθιος ἀρ-
ράβδωτος κίονας ἀπὸ ἐγχώριο λίθο (διαμ. 0.47 μ.) καὶ δύο μαρμάρινα ἰωνικά
κιονόκρανα· ἀνάμεσά δὲ στὰ κρημνίσματα καὶ πώρινη κλείδα τόξου. Ἐπιτρά-
πηκε ὅμως στὴ θέση αὐτὴ νὰ κτισθεῖ κατοικία χωρὶς νὰ ἐρευνηθεῖ τὸ ἐρείπιο
καὶ νὰ σχεδιασθεῖ. Ἀπλῶς φρόντισαν νὰ μεταφέρουν τὰ ἰωνικά κιονόκρανα
στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Σαλαμίνας: Ἐνα (διάμ. 0.40, ἄβακας $0.41 \times$
 0.42 μ.) καλῆς τέχνης, μὲ τὸν ἐχίνο τυπικὸ καὶ στὰ προσκεφάλαια τρεῖς ζωστή-
ρες μὲ ἐπιφάνεια κυρτὴ (πίν. 15α)· τὸ ἄλλο (διάμ. ± 0.30 , ἄβακας 0.31×0.31)
μέτριας τέχνης, μὲ τὶς ἑλικες ἐλαφρῶς ἐπιπεδικές, τὸν ἐχίνο ἀδιακόσμητο καὶ
στὰ προσκεφάλαια ὡς ζωστήρα ἀπλὴ ταινία. Ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ φαίνεται
νὰ προέρχεται καὶ ἓνα ἀκόμη καλῆς τέχνης (διαμ. 0.30, ἄβακας 0.39×0.39 μ.)
μὲ ζωστήρα ἀπὸ τρεῖς ταινίες (πίν. 15β).

Ἀνατολικῶς τοῦ οἰκοδομήματος, στὴν αὐλὴ τῆς παραπάνω κατοικίας σώ-
ζεται ὄρθιος ἀκόμη ὁ κίονας. Ἐπιδίωξα νὰ διενεργήσω ἐρευνητικὲς τομὲς σὲ
ἐλεύθερους χώρους τῆς αὐλῆς, ἀλλὰ δὲν μοῦ τὸ ἐπέτρεψαν. Περιορίσθηκα στὸ
ν' ἀνιχνεύσω τὴν περιοχὴ μὲ μία τομὴ σὲ ἐλεύθερο οἰκόπεδο τοῦ κ. Σάββα Ду-
ναμίδη (ὁδὸς Ἀγίας Τριάδος 64), ἀπέναντι ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ θέση (πρὸς Ν),
ὅπου τὰ ἄλλοτε ἐρείπια.

Ἐπιχείρησα τὴν τομὴ αὐτὴ σὲ ἀπόσταση 1.50 μ. ἀπὸ τὴν εὐθεία τῆς
ὁδοῦ Ἀγίας Τριάδος. Ἐπισήμανα τὴν παρουσία τοίχου μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α
πρὸς Δ, ν' ἀρχίζει ἀπὸ ἀπόσταση 1.75 μ. ἀπὸ τὸ πρὸς Α ὄριο τοῦ οἰκοπέδου
τοῦ κ. Σάββα Дуναμίδη. Εἶναι εὐτελής, πάχους 0.60 μ., ἀργολιθοδομικὸς μὲ
πηλό (πίν. 16). Σὲ βάθος 0.80 μ. βρέθηκε βράχος μ' ἐπιφάνεια ἐπιπεδική, δια-
μορφωμένη πιθανῶς ὕστερα ἀπὸ λατόμηση δόμων. Ὁ τοῖχος, κτισμένος σὲ
στάθμη 0.25 μ. ὑψηλότερα ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ βράχου, χρονολογεῖται σὲ
ὕστερους χρόνους. Ἡ ἐπίχωση, κάτω τῶν 0.40 καὶ μέχρι βάθ. 0.70 μ. ἀπὸ τὴν
ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, περιεῖχε ἀποτμήματα πλίνθων, κεραμίδων καὶ ὀστρά-
κων ἀπὸ χονδρὰ ἀγγεῖα· κάτω τῶν 0.70 μ. ἡ ἐπίχωση περιεῖχε ὀστρακα με-
λαμβαφή. Πρὸς Α τοῦ τοίχου ἡ ἐπίχωση εἶχεν ἀποτελεσθεῖ κυρίως ἀπὸ χαλί-
κια. Ἀνάμεσά των βρέθηκε χάλκινο ἀρχαῖο νόμισμα, ἀλλ' ἀτυχῶς πολὺ φθαρ-
μένο. Ἡ ὑφὴ τῆς ἐπίχωσης στὴν παραπάνω τομὴ προδίδει ἀρχαιολογικὸ τοπίο
ἀπὸ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, νομίζω, μέχρι τῶν τελευταίων αἰώνων τῆς ὤψι-
μης ἀρχαιότητος.

Ἡ διερεύνηση τῶν ἐρειπίων τῆς «Φραγκοκκλησιᾶς» θὰ ἦταν χρήσιμη γιὰ

τὴν ἐνδεχομένως συναγωγή χρονολογικῶν συμπερασμάτων, ποὺ νὰ ἐνδιαφέρουν —ἐννοῶ— ὅχι τόσο γιὰ τὴν ἐξήγηση τοῦ τοπωνυμίου «Φραγκοκκλησιά», ὅσο γιὰ τὴν ἀπόκτηση ἐντυπώσεων γιὰ καθαρότερη εἰκόνα τῆς πόλης τῆς Σαλαμίνας τῶν ἱστορικῶν χρόνων, τῆς ὁποίας ὁ βίος φαίνεται ὅτι εἶχε λήξει πρὶν ἀπὸ τὴν κατάρρευση τοῦ ἀρχαίου κόσμου⁵¹.

Ἀκολουθεῖ περιγραφή τῆς ἀξιολόγησης τοῦ θησαυροῦ νομισμάτων ἀπὸ τὴν νομισματολόγο κυρία Μίνα Γαλάνη Κρίκου:

(Βιβλίο Εἰσαγωγῆς Νομισματικοῦ Μουσείου 517⁵²)

DENIERS TOURNOIS

A. Νομίσματα Βασιλέων

Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς σ. 91.

1. Philippe II 1180-1223. METCALF, *Crusades*⁵³, 22, 676-682.

2-9. Louis VIII 1223-1226 ἢ IX 1226-1270 ὅ.π. 683-696.

10. Philippe III 1270-1285. METCALF, *Pylia hoard*⁵⁴, *MN* 17 (1971) 214, 2-3

-de-Sorgnes. METCALF, *Crusades*, 22, 698-702.

12-13. Provence. Charles I d' Anjou ὡς Comte de Provence: 1246-1285, νομισματοκοπεῖο: Avignon, Tarascon ἢ Saint - Remy. METCALF ὅ.π. 705. Ὁ ἀρ. 13 ἀπὸ Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς σ. 97.

B. Νομίσματα Ἡγεμόνων

11. Comtat de Venaissin Alphonse de Poitiers, Marquis de Provence: 2511-1271, νομισματοκοπεῖο: Pont

14-15. Touraine. Νομισματοκοπεῖο τοῦ ἀββαείου τοῦ Saint - Martin de Tours. METCALF, ὅ.π. 706-711. Ὁ ἀρ. 15 ἀπὸ Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς σ. 97.

Ὁ θησαυρὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ δέκα πέντε Deniers Tournois ἀπὸ κράμα τοῦ 13ου αἰ. μ.Χ. Ὁ περιορισμένος βέβαια σὲ ἀριθμὸ νομισμάτων αὐτὸς θησαυρὸς δὲν εἶναι ἀποφασιστικῆς σημασίας γιὰ τὴν ἐπίλυση προβλημάτων τῆς νομισματικῆς τοῦ 13ου αἰῶνα ὁ ὁποῖος, οὕτως ἢ ἄλλως, ὅσον ἀφορᾷ, τόσο στὴν κοπή, ὅσο καὶ στὴν κυκλοφορία διαφόρων

51. Βλ. ΠΑΛΛΑΣ (ὅπως στὴ σημ. 1).

52. Καὶ ἀπὸ τῆ θέσης αὐτῇ θὰ ἤθελα νὰ ἐκφράσω θερμὲς εὐχαριστίες στὸν καθηγητὴ μου κ. Δημ. Πάλλα γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς μελέτης τοῦ θησαυροῦ.

53. MICHAEL METCALF, *Coinage of the Crusades and the Latin East* (London 1983).

54. M. METCALF, *The Pylia hoard: Deniers Tournois of Frankish Greece*, *American Numismatic Society, Museum Notes* 17, New York 1971, 173-227.

νομισματικῶν ὑποδιαιρέσεων, παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον. Ὅμως, τὸ μικρὸ ἀνασκαφικὸ αὐτὸ σύνολο ἀπὸ τῇ Σαλαμίνα ἀποτελεῖ δεῖγμα τῆς νομισματικῆς κυκλοφορίας τῆς ἐποχῆς καὶ συγχρόνως εἶναι μιὰ ἐνδιαφέρουσα περίπτωσις. Ἀνήκει σὲ ἐκείνη τὴν περιορισμένην σὲ ἀριθμὸν κατηγορία θησαυρῶν ποὺ βρέθηκε μὲν σὲ ἐλλαδικὸ χῶρο ἀποτελοῦνται δὲ ἀποκλειστικὰ ἀπὸ Deniers Tournais δυτικῆς προελεύσεως, «imported», ὅπως χαρακτηριστικὰ τὰ ἀποκαλεῖ ὁ Metcalf⁵⁵. Αὐτὰ κυκλοφόρησαν⁵⁶ στὴ λατινοκρατούμενη Ἑλλάδα μετὰ τὴν Δ' Σταυροφορία καὶ διευκόλυναν, κατὰ ἓνα μέρος, τὴς καθημερινῆς συναλλαγῆς πρὶν νὰ ἀρχίσουν νὰ κόβονται Deniers Tournais στὰ διάφορα ἐλλαδικὰ νομισματοκοπεῖα, τὰ ὁποῖα ἱδρυσαν καὶ ὀργάνωσαν οἱ φεουδάρχες ἡγεμόνες τῆς Δύσης. Πρῶτο νομισματοκοπεῖο εἶναι αὐτὸ τῆς Γλαρέντζας⁵⁷ στὸ ὁποῖο ἔκοψε νόμισμα, στὴς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1260 ὁ Guillaume I de Villehardouin (1246-1278), ἐνῶ τὰ ἄλλα νομισματοκοπεῖα, τῶν Θηβῶν, τῆς Ναυπάκτου, τῆς Ὑπάτης, τῆς Ἀρτας κ.ἄ. ἀκολούθησαν τὸν ἴδιον δρόμο ποὺ ἀνοίξε ἡ Γλαρέντζα μετὰ τὴν κοπὴ Deniers Tournais.

Τὰ δυτικὰ Deniers ἔχουν τὸν ἴδιον τύπο μετὰ τὰ ἐλλαδικὰ, σταυρὸ καὶ σχηματοποιημένο πύργον.

Οἱ κοπὲς τοῦ θησαυροῦ ἀφοροῦν τόσο σὲ βασιλεῖς ὅσο καὶ σὲ ἡγεμόνες τῆς Δύσης (συγκεκριμένα τῆς Προβηγκίας) καὶ σὲ μία κοπὴ τοῦ ἀββαείου τοῦ Saint Martin τῆς Tours. Καλύπτουν εὐρύτατο χρονολογικὸ φάσμα ἐνὸς αἰῶνα μετὰ τελευταῖες κοπὲς τὸ Deniers τοῦ Philippe III (1270-1285) καὶ τὰ δύο Deniers τοῦ Charles I d'Anjou ὡς κόμητος τῆς Προβηγκίας (1246-1285), ποὺ χρονολογοῦν καὶ τὴν ἀπόκρυψή τοῦ «θησαυροῦ».

Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ τὸ γεγονός ὅτι ἐφόσον περιέχει ἐκδόσεις τόσο ὅψιμες θεωρητικὰ θὰ ἔπρεπε ὁ θησαυρὸς νὰ περιεῖχε καὶ προῖόντα ἐλλαδικῶν νομισματοκοπειῶν, τουλάχιστον τοῦ πρώτου νομισματοκοπεῖου, δηλ. τῆς Γλαρέντζας, ἂν ὄχι καὶ αὐτοῦ τῶν Θηβῶν (Guillaume de la Roche 1280-1287). Ἀναφορικὰ μετὰ τὴν ἀπουσία τῶν ἐλλαδικῶν Deniers εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποθέσουμε: α) ὅτι ὁ θησαυρὸς, τὰ Deniers τοῦ ὁποῖου θὰ πρέπει νὰ κυκλοφόρησαν στὸν ἐλλαδικὸ χῶρον, καταχώθηκε τὸ 1270 ἢ πολὺ λίγο ἀργότερα (Phillippe III, 1270-1285) καὶ δὲν εἶχαν τὸ χρόνο (;), δὲν πρόλαβαν (;) νὰ ἐνταχθοῦν σ' αὐτὸν οἱ πρόσφατες ἐκδόσεις τῆς Γλαρέντζας, β) ὅτι πρόκειται γιὰ «ταξιδιωτικὸν θησαυρὸν» (traveller's hoard) ὁ ὁποῖος μαζί μετὰ τὸν κάτοχόν του ἦρθε κατευθείαν ἀπὸ τῇ Δύση ὅπου καὶ εἶχε συγκροτηθεῖ μετὰ Deniers ποὺ κυκλοφοροῦσαν ἐκεῖ.

Παρόμοιαι συνθέσεις σύνολα ἐντοπίσθηκαν καὶ σὲ ἄλλες ἀνασκαφές. Πρόκειται γιὰ

55. METCALF, *Crusades*, 70.

56. MICHAEL METCALF, *Coinage in South-Eastern Europe, 820-1396* (London 1979) 247-249.

57. METCALF, *South-Eastern*, 249 κέ. καὶ METCALF, *Crusades*, 70 κέ. Ἐπίσης GUSTAVE SCHLUMBERGER, *Numismatique de l'Orient Latin* (Paris 1878).

τὸν θησαυρὸ Κορίνθου 1934⁵⁸, τὸν θησαυρὸ Μπερμπατίου Ἀργολίδος 1953⁵⁹, καὶ τὰ σύνολα ἀπὸ τὸν Ἄρειο Πάγο Ἀθηνῶν 1963⁶⁰. Τὸ γεγονὸς τῆς ἀπόκρυψης τοῦ θησαυροῦ Σαλαμίνας 1987, τὸν διαφοροποιεῖ ἀπὸ τὰ πραπᾶνω ἀνασκαφικὰ σύνολα, ἡ κατάχωση τῶν ὁποίων τοποθετεῖται στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 13ου αἰῶνα καὶ συγκεκριμένα πρὶν νὰ ἀρχίσει τῇ δραστηριότητά του τὸ ἐλλαδικὸ νομισματοκοπεῖο τῆς Γλαρέντζας πού ἔκοβε Deniers γιὰ λογαριασμὸ τῶν περιγρήπων τῆς Ἀχαΐας.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΑΛΛΑΣ

58. K. M. EDWARDS, Report on the Coins found in the Excavations at Corinth during the Years 1930-1915, *Hesperia* VI, 1937, 244-256.

59. M. METCALF, The Berbati hoard, 1953: Deniers Tournois and Sterlings from the Frankish Morea, *Numismatic Chronicle* 1974, 119-124.

60. M. METCALF, Frankish petty currency from the Areopagus at Athens, *Hesperia* XXXIV, 1965, 203-223.

3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ

(Πίν. 17 - 21)

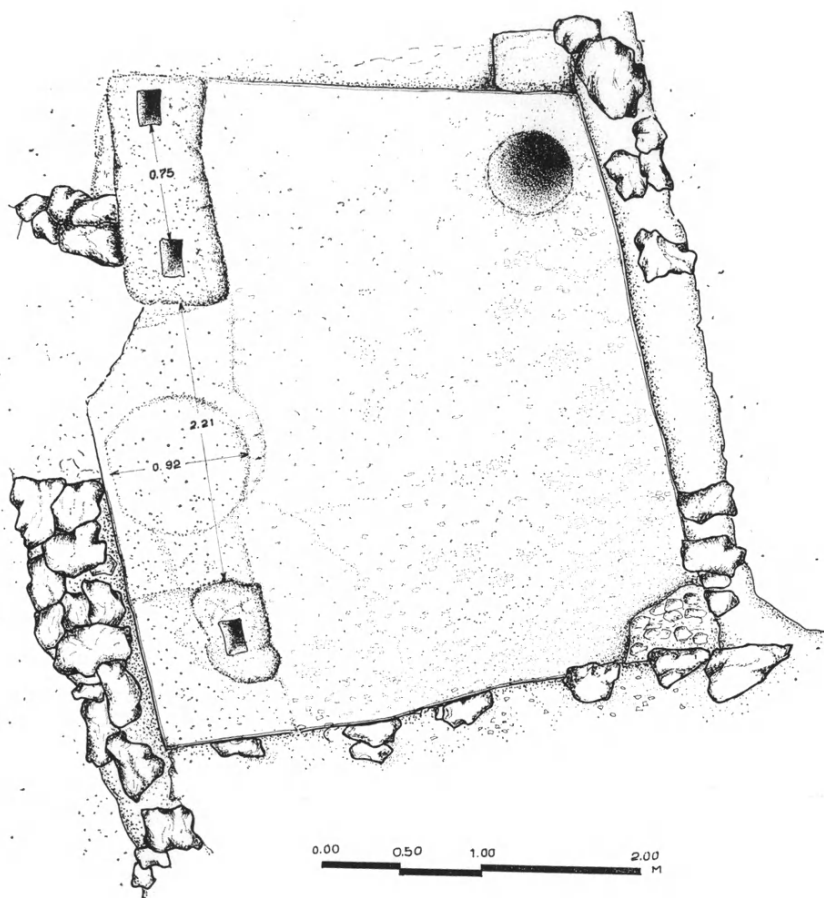
Συνεχίστηκε έφέτος με χρηματική ενίσχυση του Πανεπιστημιακού Μουσείου της Πεννσυλβανίας ή ανασκαφή στην ακρόπολη των Μυκηνών με αντικείμενο τη μελέτη της οικόδομήσεως και της στρωματογραφίας του χώρου προς Ν των κτισμάτων που είχαν έρευνηθεί τὸ 1984 και 1985¹. Έλαβαν μέρος οί φοιτήτριες του Πανεπιστημίου της Πεννσυλβανίας, Ann Foster και Heidi Dierckx, του Πανεπιστημίου του Amsterdam, Liesbeth den Boer και του Πανεπιστημίου του Cambridge, Signe Biddle, καθώς και ὁ φοιτητής του Πανεπιστημίου Washington του St. Louis, Μιχ. Κοσμόπουλος. Ὁ κ. Ί. Βαχαρίδης ανέλαβε τὴ φωτογράφιση των εὗρημάτων. Ἡ προϊσταμένη της Έφορείας Ἀρχαιοτήτων Ναυπλίου κ. Φ. Παχύγιαννη παρακολούθησε και διευκόλυνε με κάθε τρόπο τὸ έργο των ανασκαφέων, τὴ διεξαγωγή του ὁποίου υποβοήθησε σημαντικά και ὁ ἀρχιφύλακας των Μυκηνών κ. Γ. Κατσαρός.

Οί παλαιότερες ανασκαφές του Τσουντα είχαν ἀφήσει ἀνεξερεύνητη μικρὴ περιοχή νοτιοανατολικά του δωματίου IX της ανασκαφής 1984². Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἐπιφάνεια φαινόταν δάπεδο κατασκευῆς χαρακτηριστικά ἐλληνιστικῆς ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα στρωμένο πάνω σὲ πυκνὲς στρογγυλὲς κροκάλες. Μεταξὺ του δαπέδου και του φυσικοῦ βράχου μεσολαβοῦσε ἄθικτη ἐπίχωση πάχους 1.50 μ. περίπου, ἡ ὁποία ἐκτεινόταν πρὸς Ν γιὰ ἄλλα 4-5 μ. και φαινόταν ἐπίσης ἀπαρβίαστη. Περὶ τὰ 4 μ. πίσω (ἀνατολικά) ἀπὸ τὴ γραμμὴ του δαπέδου ἡ ανασκαφὴ Τσουντα εἶχε πάει σὲ βάθος καί, ἀκόμη ἀνατολικότερα, εἶχε φτάσει ὡς τὸν φυσικὸ βράχο ἀποκαλύπτοντας διάφορα μυκηναϊκά και ἐλληνιστικά κτίσματα.

Ὁ καθαρισμὸς του δαπέδου ἀποκάλυψε ἓνα τετράπλευρο, κάπως ἀσύμ-

1. ΠΑΕ 1984, 233-240· ΠΑΕ 1985, 30-38.

2. ΠΑΕ 1984, 233-240.

Εικ. 1. Τὸ ἐλληνιστικὸ δωματίο.

μετρο ἐλληνιστικὸ δωματίο (εἰκ. 1) μὲ πλευρὲς μήκους 3.55 μ. (ἡ ἀνατολική), 4.18 μ. (ἡ δυτική), 3.45 μ. (ἡ νότια) καὶ 2.86 μ. ἡ βόρεια, στὴν ὁποίαν ὑπῆρχε θύρα μὲ κατώφλι 1.07 μ. ποὺ ὁδηγοῦσε σὲ χῶρο ἀνασκαμμένο παλαιότερα ὥς τὸν βράχο. Οἱ τοῖχοι, διατηρημένοι σὲ ὕψος 0.50 μ. περίπου, εἶχαν διπλὴ ἐπίστρωση ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα. Τὸ δάπεδο παρουσίαζε ἔντονη ρύση πρὸς τὴ ΒΑ γωνία ὅπου ὑπῆρχε χτιστὸ στρογγυλὸ κοίλωμα διαμέτρου 0.53 μ. καὶ βάθους 0.60 μ. Στὴ ΝΔ γωνία, ἐνσωματωμένος στὸ δάπεδο, ὑπῆρχε ὀγκόλιθος μὲ λειασμένη ἐπιφάνεια καὶ μὲ τετράγωνο κοίλωμα 0.20×0.12 μ. σκα-

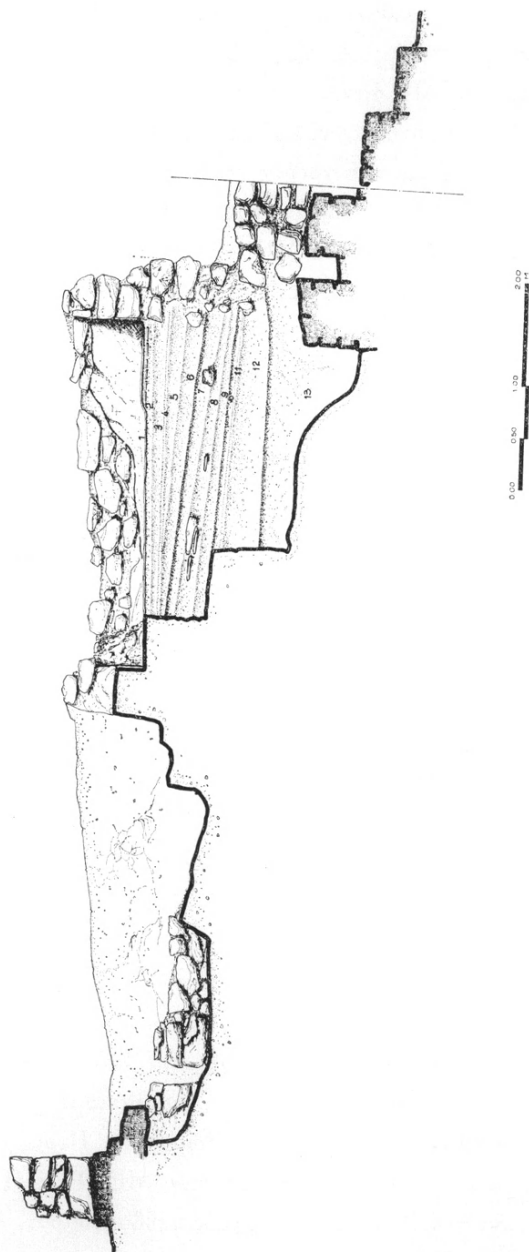
λισμένο σὲ βάθος 0.15 μ. Ὁμοιος, μεγαλύτερος ὀγκόλιθος, χτισμένος στὴ ΒΔ γωνία, εἶχε δύο ὅμοια κοιλώματα, στὴν ἴδια σειρὰ μὲ τὸν πρῶτο. Τὸ πρῶτο κοίλωμα ἀπέχει ἀπὸ τὸ δεύτερο 2.21 μ., τὸ δεύτερο ἀπὸ τὸ τρίτο 0.75 μ. Στὸ διάστημα μεταξὺ τῶν δύο ὀγκολίθων τὸ δάπεδο σχημάτιζε ζώνη πλάτους 0.70 μ. καὶ ὕψους 0.02 μ. διακοπτόμενη στὴ μέση ἀπὸ στρογγυλὸ βάρθο διαμ. 0.92 καὶ ὕψους 0.03 μ. Ὁμοιος, ἀλλὰ λιγότερο πλήρεις ἐγκαταστάσεις βρῆκε καὶ ὁ Wace³ ποὺ τὶς θεωρεῖ ἐλαιοτριβεῖα. Ἐπιπλέον, σὲ διάφορα σημεῖα τῆς ἀκροπόλεως βρίσκονται πέτρες μεμονωμένες καὶ μετακινημένες ἀπὸ παλαιότερες ἀνασκαφές μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τετράπλευρα σκαλίσματα τῶν δύο γωνιακῶν ὀγκολίθων. Ἡ ἀνασκαφή τοῦ δωματίου ἀπέδωσε κομμάτια κεραμιδιῶν, πήλινες ἀγνύθες, δύο λαβές ἀμφορέων (πίν. 17α-β) σφραγισμένες μὲ τὸ μονόγραμμα ΕΠΙ (Ἐπι...) καὶ ΚΑΡΝΕ[ΙΟΥ] ΜΑΡΣΥΑ⁴, δύο πήλινους κάδους σὲ κομμάτια, μία σιδερένια λόγχη, δύο μικρὰ δρεπανοειδῆ κλαδευτήρια, κομμάτια ἄλλων σιδερένιων ἐργαλείων, μερικὰ μελαμβραφῆ ὕστρακα καὶ ἄλλα ἀπὸ μεγαρικὸ σκύφο μὲ ἀνάγλυφα πεταλοειδῆ φύλλα μὲ κεντρικὴ νεύρωση (πίν. 17β) ποὺ χρονολογοῦν τὸ σύνολο στὶς ἀρχές τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.⁵

Μετὰ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴν ἀποτύπωση τοῦ δωματίου ἔγινε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τομῆ διαστ. 2.70×1.25 μ., ποὺ ἀπέφυγε νὰ θίξει τὰ κατάλοιπα τῆς ἐγκατατάσεως καὶ ποὺ ἔφτασε ὡς τὸν φυσικὸ βράχο, κάπου 1.50 μ. χαμηλότερα. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς τομῆς βρέθηκε λιθοχτιστος μυκηναϊκὸς τοῖχος μὲ κατεύθυνση Δ-Α, λοξὸς πρὸς τὴ γραμμὴ τῶν μεταγενεστέρων κατασκευῶν, ὁ ὁποῖος συνεχιζόταν πρὸς Α, κάτω καὶ πέρα ἀπὸ τὸ ἐλληνιστικὸ δωμάτιο. Ὁ τοῖχος αὐτὸς εἶχε χωθεῖ ἀπὸ τὴν ἐπίχωση μεταξὺ τοῦ ἐλληνιστικοῦ δαπέδου καὶ τοῦ βράχου, σχηματισμένη ἀπὸ λεπτές στρώσεις ποὺ ἀνῆκαν σὲ πέντε κύρια καὶ ξεχωριστὰ στρώματα (εἰκ. 2). Τὸ πρῶτο, τὸ βαθύτερο, ἦταν τὸ ἐρυθρωπὸ χῶμα ποὺ σκέπαζε τὸν ἴδιο τὸν βράχο καὶ περιεῖχε κεραμεικὴ κυρίως ΜΕ καὶ τμῆμα κυπέλλου τύπου Βαφειοῦ ἀλλὰ καὶ λίγα κομμάτια κυλίκων μὲ μόλις διαμορφωμένο στέλεχος καὶ πρόχων μὲ δακτύλιο βαμμένο στὴ ρίζα τῆς λαβῆς. Στὸ βάθος τῆς τομῆς, θεμελιωμένοι πάνω στὸν

3. BSA 25, 1921-23. 70, 210.

4. Πρβ. V. GRACE, *Hesperia* III, 1934, 286 ἀρ. 255 καὶ I. NICOLAOU - J. Y. EMPEREUR, *BCH Suppl.* XIII, 1986, 516 ἀρ. 2.

5. S. ROTROFF, *Agora* XXII, 16, πίν. 3: 14, 18.

Εἰκ. 2. Ὁ μυκηναϊκὸς τοῖχος.

βράχο, ἀποκαλύφθηκαν δύο λιθόχτιστοι παράλληλοι τοῖχοι πλάτους 0.70 μ. καὶ 0.67 μ., με ἀπόσταση μεταξύ τους 0.23 μ. καὶ με κατεύθυνση Β-Ν. Στὸ κενὸ πὺ τὸς χώριζε ὑπῆρχαν ΜΕ ἀμαυρὰ ὄστρακα, βάσεις κυλίκων καὶ πολλὰ κομμάτια μεγάλου ΝΑ στιλβωτοῦ ἀγγείου, μερικὰ καμένα μαῦρα. Τὸ ἐπόμενο, δεύτερο στρώμα, διαφορετικὸ στὸ χρῶμα καὶ στὴ σύσταση, εἶχε συσσωρευτεῖ προτοῦ χτιστεῖ ὁ τοῖχος, ὁ ὁποῖος ἦταν θεμελιωμένος ἐπάνω του. Στὸ στρώμα αὐτὸ βρέθηκαν ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα ΜΕ, ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ, με σπογγωτὴ διακόσμηση, με ρόδακες ἐφυραῖκοῦ τύπου ἀλλὰ καὶ κύλικες, λεκανίδια, λαβὲς πρόχων με δακτύλιο στὴ ρίζα καὶ κομμάτια σκύφων ἀβάφων ἐσωτερικὰ καὶ με συνεχὴ περιθέουσα διακόσμηση ἐξωτερικὰ (πίν. 18α). Τὸ τρίτο στρώμα εἶναι ἐκεῖνο μέσα στὸ ὁποῖο εἶχε θεμελιωθεῖ ὁ τοῖχος καὶ πὺ εἶχε σφραγιστεῖ ἀπὸ ἓνα εὐδιάκριτο, σκληρὸ δάπεδο ἀπὸ πατημένο χῶμα, χαλίκια καὶ κιτρινόχωμα, τὸ ὁποῖο γύριζε κατὰ τόπους πρὸς τὰ πάνω, συνεχιζόμενο στὴν πρόσοψη τοῦ τοίχου. Τὸ γέμισμα αὐτό, σύγχρονο με τὴν κατασκευὴ τοῦ τοίχου, ἀπέδωσε μικτὴ ΜΕ, ΥΕ I καὶ ΥΕ II κεραμεικὴ, μαζὶ με λίγα ὄστρακα ἀπὸ μικροὺς ψευδοστόμους με διακόσμηση ἀμειβόντων στὸν ὄμο, πολλὲς κύλικες, λεκανίδια καὶ πρόχους με περίκυρτα χεῖλη, κύπελλο με σπείρα μεταξύ ταινιῶν καὶ τὸν κορμὸ γυναικείου εἰδωλίου με πλαστικὰ στήθη καὶ τὸ ἓνα χέρι σταυρωτὰ στὸν ὄώρακα (πίν. 18β).

Πεσμένα πάνω στὸ πάτωμα, προφανῶς κατὰ τὴν τελευταία φάση τῆς χρησιμοποίησής τοῦ δωματίου ἦταν κομμάτια ἀπὸ δύο-τρεῖς κύλικες, ἓνα λεκανίδιο, ἓναν μεγάλο ἀμφορέα με βαμμένα τὰ περιθώρια τῶν λαβῶν του, ἓνα κύπελλο με σπογγωτὴ διακόσμηση καὶ ὁ δίσκος, διαμ. 0.07 μ. μεγάλου ψευδοστόμου με τὸ στέλεχος, τὴ μία λαβὴ καὶ τμῆμα τοῦ ὤμου, ἀδρὰ διακοσμημένου χιαστὶ στὸν δίσκο καὶ στὰ περιθώρια τῆς λαβῆς με δυσδιάκριτη κόκκινη ἀμαυρὴ βαφή.

Τὸ δάπεδο καὶ ἡ κεραμεικὴ του ἦσαν χωμένα ἀπὸ τὸ πέμπτο καὶ τελευταῖο μυκηναϊκὸ στρώμα πάχους 0.20-0.25 μ., σχηματισμένο χωρὶς ἀμφιβολία ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῶν πλινθοτοίχων τοῦ δωματίου. Περιεῖχε μερικὲς πλάκες ἀπὸ ἐρυθρωπὴ πέτρα καὶ ἀνάμικτα ὄστρακα (ΜΕ, ΥΕ I-II) ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ νεώτερα προέρχονται ἀπὸ κύλικες, μικροὺς ψευδοστόμους, δύο ἀπίσχημα καὶ σκύφους διακοσμημένους με κατακόρυφες πορφύρες, στενὲς στῆλες ἀπὸ ἀντιμέτωπο φεστόνι καὶ περιστικτοὺς ρόδακες (πίν. 19α). Μερικὰ κομμάτια εἶναι ὀλόβαφα ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, ἄλλα εἶναι ἄβαφα με περιστικτὰ χεῖλη.

Πάνω ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτὸ ἀκολουθεῖ ἡ ὑποδομὴ τοῦ ἐλληνιστικοῦ δαπέδου ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ διάσπαρτα ΝΑ, ΜΕ καὶ μυκηναϊκὰ ὄστρακα, ἐλληνιστικὴ κεραμεικὴ καὶ κομμάτια κεραμιδιῶν μυκηναϊκῶν (τριῶν) καὶ ἐλληνιστικῶν (πολλῶν).

Πρὸς Α τοῦ ἐλαιοτριβείου ἡ προηγούμενη ἀνασκαφὴ εἶχε προχωρήσει σχεδὸν ὡς τὸν βράχο. Ὁ καθαρισμὸς τοῦ χώρου ἀποκάλυψε κάτω ἀπὸ τὴν προέκταση τοῦ μυκηναϊκοῦ τοίχου τὴ συμβολὴ τριῶν ἀγωγῶν (πίν. 21), ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἓνας ξεκινοῦσε ἀπὸ τὸ δωμάτιο Λ2 τῆς ἀνασκαφῆς 1963 πρὸς ΒΑ⁶, ὁ ἄλλος ἐρχόταν ἀπὸ Α καὶ ὁ τρίτος ἀπὸ Ν. Ἀπὸ τὸ σημεῖο τῆς συμβολῆς τοὺς καὶ πέρα ὁ ἀγωγός, ἐνιαῖος πλέον, προχωρεῖ δυτικὰ ἔξω ἀπὸ τὸ δωμάτιο ΙΧ τῆς ἀνασκαφῆς 1984⁷ καὶ μέσα ἀπὸ τὸ κτίριο Ν ἐκβάλλοντας πάνω ἀπὸ τὴν Πύλη τῶν Λεόντων.

Οἱ ἀγωγοί, πλάτους 0.25-0.30 μ. καὶ βάθους 0.40-0.50 μ., ἔχουν τοιχώματα χτισμένα ἀπὸ ἀρκετὰ μεγάλες πέτρες, ἀκατέργαστες ἀλλὰ διαλεγμένες γιὰ τὸ σχετικὰ ὀμαλὸ τοὺς σχῆμα, εἶχαν γιὰ πυθμένα τὸν ἴδιο τὸν βράχο καὶ ἦταν σκεπασμένοι μὲ ὅμοιες λίγο πολὺ πλακοειδεῖς πέτρες. Τὰ καλύμματα αὐτὰ ἦταν σφραγισμένα μὲ παχὺ μονωτικὸ στρώμα ἀπὸ κιτρινόχρωμα (πλέσια), ἐνισχυμένο μὲ μερικὰ ὄστρακα τὰ ὁποῖα, στὸ σημεῖο ὅπου ἡ ἐπικάλυψη εἶχε διατηρηθεῖ, προέρχονταν ἀπὸ ἀνάγλυφη διακοσμητικὴ ταινία τοῦ ὧμου ἐνὸς πίθου, ἀπὸ κύλικες, λεκανίδια, καὶ σκύφους διακοσμημένους μὲ στίγματα στὸ χεῖλος, ὀρθιες πορφύρες καὶ στῆλες ἀμειβόντων. Ὁ ὑπόλοιπος χώρος καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἀγωγῶν, παραβιασμένα ἀπὸ τὰ ἐλληνιστικὰ κτίσματα καὶ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφή, ἀπέδωσαν ἀνάμικτη ΥΕ ΙΙΒ καὶ ἐλληνιστικὴ κεραμεικὴ καθὼς καὶ ἓνα μεσογεωμετρικὸ ὄστρακο.

Ὁ δυτικὸς τοίχος τοῦ ἐλαιοτριβείου συνεχίζεται γιὰ ἀρκετὸ διάστημα πρὸς Ν. Ἐμπρὸς καὶ πρὸς Δ εἶχε μείνει ἓνας ὄγκος ἐπιχώσεως στὸν ὁποῖον ἐγινε δεύτερη τομὴ. Οἱ ἐργάτες τοῦ Τσουντα εἶχαν σκάψει κατὰ μῆκος τοῦ τοίχου ἐξωτερικά, ἀφήνοντας ἔμπρὸς ἀπὸ τὴν τάφρο τοὺς τὰ ὑπόλοιπα μιᾶς ἐλληνιστικῆς λιθοστρώσεως. Βαθύτερα, στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ σκάμματος, βρέθηκε ἀναλημματικὴ λιθοκατασκευὴ πλάτους 1.45 μ. ποὺ συγκρατοῦσε ἀπὸ

6. ΠΑΕ 1963, παρὲνθ. πίν. Α'.

7. ΠΑΕ 1984, παρὲνθ. πίν. ΣΤ'.

Β τις χαμηλότερες μυκηναϊκές ἐπιχώσεις. Ἡ τάφος, τὸ πλακόστρωτο, τὸ ὁποῖο δὲν ἀφαιρέθηκε, καὶ τὸ ἀνάλημμα περιόρισαν τελικὰ τὴν ἔκταση τῆς τομῆς σὲ 3×1.40 μ., καὶ ἡ ἑλληνιστικὴ παραβίαση τῶν συσσωρευμένων χωμάτων ἔφτανε μέχρι βάθους 2.30-2.40 μ. ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ δαπέδου τοῦ γειτονικοῦ ἐλαιοτριβείου. Στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ βρέθηκε παχὺ καὶ ἀνώμαλο στρώμα ἀπὸ κιτρινόχωμα πού σκέπαζε ἄθικτη μυκηναϊκὴ ἐπίχωση (πίν. 19β), συσσωρευμένη πάνω ἀπὸ δύο τοίχους παράλληλους καὶ ἐφαπτόμενους, χτισμένους στὴν ἴδια κατεύθυνση ἀλλὰ ὄχι στὴν ἴδια οἰκοδομικὴ γραμμὴ μὲ τοὺς τοίχους ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν τομὴ τοῦ ἐλαιοτριβείου, ἀπὸ τοὺς ὁποίους τοὺς ἐχώριζε τὸ ἀνάλημμα. Ἡ ἐπίχωση προσερχόταν κυρίως ἀπὸ τὴ διάλυση τῆς πλινθοδομῆς πάνω ἀπὸ τοὺς λιθόχτιστους τοίχους, μερικὲς ἀπὸ τὶς πλίνθους τῆς ὁποίας εἶχαν διατηρηθεῖ κατὰ χώραν καὶ σὲ ὕψος 0.40 μ.

Μέσα στὴν ἐπίχωση, ἀλλὰ χωριστὰ ἀπὸ τοὺς τοίχους καὶ προφανῶς μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τῆς θέσης ἦταν πεσμένη μία πλάκα ἀπὸ πράσινο λακεδαίμονιο λίθο, διαστ. 0.30×0.35 μ. καὶ πάχους 0.11 μ., πού ἔχει στὴ μία στενὴ πλευρὰ σκαλισμένο σὲ ρηχὸ ἀνάγλυφο τὸ ἐπάνω μισὸ συνεχοῦς σπείρας (πίν. 20β).

Ὁ τοῖχος ἦταν θεμελιωμένος στὸν βράχο, πάνω ἀπὸ τὸν ὁποῖο τὸ ἐρυθρὸ χῶμα περιεῖχε ἄφθονη ΜΕ μινύεια καὶ ἀμαυρόχρωμη κεραμεικὴ (πίν. 20α), τὸ ἔντονα ἐξώστροφο χεῖλος ἑνὸς κυάθου, πιθανότατα ΥΕ Ι, ἀλλὰ καὶ κομμάτι ἀπὸ τὴ βάση κύλικας. Τὰ ὅστρακα πού ἦταν ζυμωμένα στὶς ἴδιες τὶς πλίνθους περιλαμβάνουν καὶ αὐτὰ πολλὰ ΜΕ, ὑπάρχουν ὅμως μεταξὺ τούς κομμάτια κυλικῶν καὶ λεκανιδίων καθὼς καὶ τμῆμα ἀπὸ πίθο μὲ ἀνάγλυφη ζώνη στὸν ὦμο. Ὅμοια κεραμεικὴ, συμπληρωμένη μὲ δείγματα ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ, σπογγωτῆς διακοσμῆσεως καθὼς καὶ μὲ μεγάλη ἀναλογία σκύφων μὲ περιθέουσα διακόσμηση (σπεῖρες, τεθλασμένες), κατακόρυφες πορφύρες, ἀγκυλόμισχες ἀντιμέτωπες σπεῖρες καὶ λίγους βαμμένους ἑσωτερικὰ ἢ καὶ ὀλόβαφους, προσέρχεται ἀπὸ τὸ στρώμα πού σκέπαζε τὶς κατὰ χώραν πλίνθους. Τὸ κιτρινόχωμα πού εἶχε σφραγίσει τὸ στρώμα αὐτὸ ἀπέδωσε ἓνα μικρὸ μινύειο ὅστρακο, κυρίως ὅμως κομμάτια ἀπὸ κύλικες, λεκανίδια, μία πρόχου μὲ περίκυρτο χεῖλος καὶ διακόσμηση ταινιῶν στὸν λαιμὸ καὶ στὴν κοιλιά, τμῆμα ἡθιωτοῦ ἀγγείου καὶ ὅστρακο ὀλόβαφου σκύφου. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ κιτρινόχωμα ἡ κεραμεικὴ, ἀνάμικτη μυκηναϊκὴ καὶ ἑλληνιστικὴ περιλάμβανε καὶ τμῆμα ἀρχαικοῦ σκύφου.

Οἱ στρωματογραφικῆς τομῆς ποὺ περιγράφηκαν ἔγιναν στὸ ἴδιο σχεδὸν σημεῖο καὶ εἶναι περιορισμένης ἐκτάσεως καὶ ἔτσι οἱ παρατηρήσεις ποὺ θὰ προκύψουν ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ ὕλικοῦ τους δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι ἰσχύουν γιὰ τὸ σύνολο τοῦ χώρου. Ἦδη ὅμως μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν μερικὰ συμπεράσματα: Εἶναι φανερό ὅτι ἡ βόρεια πλαγιά τοῦ λόφου τῶν Μυκηνῶν παρουσιάζει συνεχὴ ἔχνη χρήσεως ἀπὸ τοὺς χρόνους τῶν βασιλικῶν ταφικῶν περιβόλων καὶ πέρα, ἔχνη ὅμως κινητὰ (κεραμεικὴ) καὶ διάσπαρτα. Ἡ περιοχὴ δὲν χτίστηκε παρὰ τὸν 13ο αἰ. π.Χ., ἀρκετὰ χρόνια ἀφοῦ εἶχε τειχιστεῖ, καὶ δὲν ἐξακολούθησε νὰ κατοικεῖται μετὰ τὸ τέλος τῆς περιόδου αὐτῆς. Ἀφετέρου ἡ κεραμεικὴ δείχνει ὅτι οἱ κύλικες χωρὶς στέλεχος εἶναι παλαιότερες ἀπὸ τὶς ἄλλες καὶ ὅτι ὀλόβαφοι σκύφοι συνυπάρχουν ἤδη μὲ δείγματα διακοσμημένα μὲ περιθέοντα θέματα καὶ μὲ στενὲς στῆλεις. Σκύφοι τοῦ μεστοῦ τρόπου, μὲ πλατιῆς ταινίες στὸ χεῖλος καὶ μὲ διακόσμηση κατὰ μετόπες δὲν βρέθηκαν. Τέλος, τὰ ἐλάχιστα (δύο-τρία) γεωμετρικὰ καὶ ἀρχαῖα ὄστρακα ὑποδηλώνουν ὅτι ὁ χώρος ἦταν ἔρημος κατὰ τοὺς πρώιμους ἱστορικοὺς χρόνους, ἐνῶ τὰ ἐλληνιστικὰ λείψανα δείχνουν ὅτι κατοικήθηκε πυκνὰ στὸ τέλος τοῦ 3ου καὶ στὸν 2ο αἰ. π.Χ.

(†) Γ. Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ - Σ. Ε. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΙΕΡΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΜΑΛΕΑΤΑ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ

(Πίν. 22 - 52)

Κατὰ τὰ ἔτη 1986 (19-30.5 καὶ 15.7-26.8) καὶ 1987 (8-26.9) συνεχι-
σθηκε στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα τῆς Ἐπιδαύρου ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα
καὶ ἡ συντήρηση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων μὲ πιστώσεις τοῦ Ἰδρύματος
Ψύχα καὶ τοῦ Νομαρχιακοῦ Ταμείου Ἀργολίδας. Παράλληλα ἔγινε ἐκτεταμέ-
νος καθαρισμὸς τῆς πυκνότητος βλάστησης στὸν χώρο (πίν. 22α), φωτογραφη-
θηκε μὲ εἰδικὸ τρίποδα συστηματικὰ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ κύριου χώρου τοῦ ἱεροῦ
(πίν. 22β), καὶ ἡ παλαιὰ περίφραξή στήν Α, Ν καὶ Δ πλευρά του ἀντικαταστά-
θηκε μὲ νέα, ποὺ μεταφέρθηκε στὰ ὅρια τοῦ ἀπαλλοτριωμένου σήμερα χώρου,
περικλείοντας πλέον καὶ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς κατοικίας τῶν ἱερέων καθὼς
καὶ τὰ νοτιοανατολικά κτίσματα ἀπὸ τοὺς χρόνους τῆς ρωμαιοκρατίας¹, πάνω
στὰ λείψανα τῶν ὁποίων ἐν μέρει εἶχε στηριχθεῖ ἡ παλαιὰ περίφραξή (πίν. 23α)!

Α. Οἱ ἀνασκαφικὲς ἐργασίες ἀπέβλεψαν στὴ λύση ὀρισμένων προβλημά-
των ποὺ ὑπολείπονταν στὴν ἔρευνα τοῦ κυρίως χώρου τοῦ ἱεροῦ καὶ στὴν προ-
ώθηση τῆς ἀποκάλυψης τοῦ μεγάλου πώρινου ἀναλήμματος πρὸς Βορρά του:

1. Ἡ διαπίστωση τῆς μεγάλης ἡλικίας τοῦ ἀνδῆρου στὰ νότια τοῦ κλα-
σικοῦ ναοῦ (μυκηναϊκὴ κατασκευή), τῆς σχέσης του μὲ τὴ λατρευτικὴ δραστη-
ριότητα στὸν ὑπαίθριο βωμὸ καὶ τῆς ἐπαναχρησιμοποίησής του γιὰ τὴ λατρεία
στοὺς χρόνους τῆς ρωμαιοκρατίας² ἐπέβαλαν τὴ συστηματικὴ του ἔρευνα,
γιὰ νὰ προσδιορισθοῦν ἀκριβῶς ἡ μορφή καὶ ἡ χρῆση του σὲ κάθε περίοδο,
κυρίως ὅμως γιὰ νὰ διερευνηθεῖ ἡ ὅλη διάταξη τοῦ μυκηναϊκοῦ ἱεροῦ, ποὺ μὲ
τὰ νέα δεδομένα χαρακτηρίστηκε ὡς ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα.

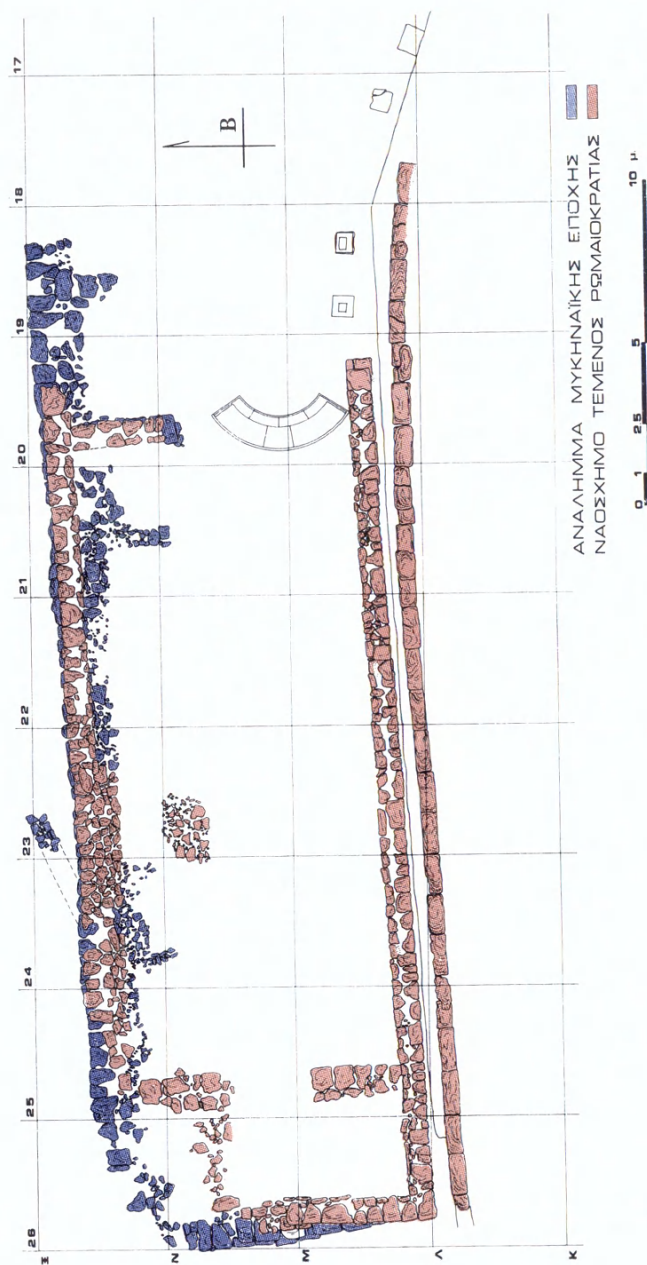
Ἐτσι τὸ 1986 ἐρευνήθηκε ὁλόκληρη ἡ δυτικὴ περιοχὴ τοῦ ἀνδῆρου, ποὺ

1. Ἡ λεπτομερέστερη κάτοψή τους δίνεται στὸ σχέδιο τῶν IG IV²⁴, πίν. 3.

2. ΠΑΕ 1981, 179-180· 1983, 152-154.

ἀποδείχθηκε ὅτι καταλαμβάνει τοὺς τομεῖς M-N-Ξ/25-26, καὶ καθορίσθηκαν οἱ κατασκευεῖς κατὰ τὸ μήκος ὁλόκληρης τῆς νότιας πλευρᾶς του (πίν. 23β, 24, 25α, εἰκ. 1). Διαπιστώθηκε ὅτι ὁ μακρὸς βόρειος μυκηναϊκὸς ἀναλημματικὸς τοῖχος (συνολ. σῶζ. μήκους 31.5 μ.) δὲν καμπύτταν μὲ καμπύλη³ ἀλλὰ σὲ ὀρθή περίπου γωνία πρὸς τὰ νότια. Ἡ ΒΔ ὁμῶς γωνία τῆς κατασκευῆς κρημνίσθηκε μετὰ τὴν ἐγκατάληψιν τοῦ χώρου στὴν ἀπότομη πλαγιά ἣ καὶ καταστράφηκε ὅταν φυτεύθηκε ἐκεῖ ἐλιά, τῆς ὁποίας τὶς ἰσχυρότατες ρίζες ἀπομάκρυνε προσεκτικὰ ἢ ἀνασκαφή. Πάντως τὸ σχῆμα τῆς μυκηναϊκῆς (καὶ μεταγενέστερης, βλ. κατ.) κατασκευῆς βεβαιώθηκε πλήρως μὲ τὰ λείψανα ἀπὸ τὸ γέμισμα τοῦ ἀνδῆρου ποῦ διατηρήθηκαν ἐπὶ τόπου. Στὸ δυτικὸ τμήμα τῶν τομέων N-M/26 ἀποκαλύφθηκε ἡ δυτικὴ στενὴ πλευρὰ (πίν. 24, 25β) τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνδῆρου (συνολ. μήκους 8.70 μ.). Γιὰ τὴν προσαρμογὴ τῆς στὴν ἀνωφέρεια, οἱ σῶζόμενοι δύο δόμοι τῆς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ κατώτερος θεμέλιος διακόπτεται στὰ 6.70 μ., ἀπέληγαν σὲ σφηνοειδὲς πρὸς Ν ἄκρο. Τμῆμα ἑνὸς τρίτου δόμου σώθηκε στὰ δύο τελευταῖα μέτρα τοῦ μήκους τῆς κατασκευῆς πρὸς Ν (πίν. 25β, 26α καὶ εἰκ. 1). Ἡ ἔρευνα ἔδειξε ὅτι πρὸς τὰ νότια τὸ μυκηναϊκὸ ἄνδρρο δὲν ὀρίζοταν μὲ τοῖχο, γιατί ἡ ἐπιφάνειά του σ' αὐτὴ τὴν πλευρὰ βρισκόταν περίπου στὸ φυσικὸ ἐπίπεδο, ἐνῶ πρὸς τὰ βόρεια διάφορα ὕλινὰ ἀνύψωσαν τὸ ἔδαφος, ἰδίως πρὸς τοὺς ἀναλημματικὸς τοίχους, οἱ ὁποῖοι κατασκευάσθηκαν μὲ μεγάλους, ἀδρά δουλεμένους καὶ συντεθειμένους μὲ ἐπιμέλεια λίθους ἐξωτερικὰ καὶ μικρότερους ἀργοὺς καὶ προχειρότερα τοποθετημένους ἐσωτερικὰ. Τὸ δάπεδο τοῦ ἀνδῆρου, ποῦ ἀντιστοιχοῦσε στὸ ὕψος περίπου τοῦ ἀνώτερου δόμου τοῦ βόρειου ἀναλημματικοῦ τοῦ τοίχου, δὲν πρέπει νὰ ἦταν ἀπόλυτα ὁμαλό, ἀφοῦ σὲ ὀρισμένα του μέρη ὁ βράχος ἐξεῖχε ἐλαφρά, ἐνῶ σὲ ἄλλα, κοντὰ κυρίως στοὺς ἀναλημματικὸς τοίχους, μαλακοὶ χώροι εἶχαν γεμισθεῖ μὲ πρόχειρη πλακόστρωση. Πρὸς τὰ ἀνατολικὰ καὶ σὲ ἀπόσταση 24 μ. ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἄκρο, τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀνδῆρου ταπεινωνόταν κατὰ ἓναν δόμο, καὶ ἡ διαφορὰ αὐτὴ ὀρίζοταν στὸ βόρειο τουλάχιστον τμήμα τῆς κατασκευῆς μὲ ἓνα χαμηλὸ ἐγκάρσιο ἀνάλημμα μήκους 3.5 μ. Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ἡ μορφή τῆς συνέχειας τοῦ ἀνδῆρου πρὸς Α ἀλλοιώθηκε κατὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἱεροῦ χώρου κατὰ τοὺς κλασικὸς χρόνους —τὸ σῶζόμενο τμήμα τοῦ βόρειου ἀναλημ-

3. Ὅπως ἐκτιμήθηκε στὴν ἐκθεση τοῦ 1983. *ILAE* 1983, 153.

Εἰς. 1. Μοχρηνικό ἀνδρῶν καὶ νυκτοκομίας τῆς Ρωμαϊκοῦ στὸ ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα.

ματικοῦ τοίχου διακόπτεται πρὸς Α στὴν προέκταση τῆς πρόσοψης τοῦ ναοῦ τοῦ 'Απόλλωνος— καὶ ὅτι μέχρι 5 μ. βάθος πρὸς Δ (τομ. Μ-Ν/21) πάνω στὸ ἔδαφος τοῦ ἀνώτερου, δυτικοῦ τμήματος τοῦ ἀνδῆρου βρέθηκαν τὰ προϊόντα τοῦ ἀρχαίου ὑπαίθριου βωμοῦ⁴, καθίσταται φανερό ὅτι τὸ μεγάλο αὐτὸ ἄνδηρο συνδεόταν ἄμεσα μὲ τὸ μικρότερο μυκηναϊκὸ ἄνδηρο μπροστὰ ἀπὸ τὸν κλασικὸ νάο (εἰκ. 2), πάνω στὸ ὁποῖο ἦταν ἐγκαταστημένος ὁ βωμὸς τῆς τέφρας⁵ σχηματίζοντας μαζί του ἓνα Γ. Σὲ ἓνα τρίτο μικρότερο καὶ χαμηλότερο ἄνδηρο στὸν μυχὸ τοῦ Γ, στὴ θέση τοῦ κλασικοῦ ναοῦ, ἐντοπίσθηκαν μικρὰ ἱερὰ οἰκοδομήματα⁶. Κατὰ πόσον οἱ ἐγκαταστάσεις αὐτὲς εἶχαν ἄμεση σχέση καὶ μὲ τὰ μυκηναϊκὰ κτίρια ποὺ λείψανά τους βρέθηκαν στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου⁷ δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ γνωρίζουμε.

Ἐὰν πάντως στὰ βέβαια αὐτὰ στοιχεῖα τῆς τοπογραφίας τοῦ μυκηναϊκοῦ ἱεροῦ—καταλαμβάνουν ἔκταση 42.5 (Α-Δ)×19 (Β-Ν) μ.—προσθετοῦν καὶ τὰ βεβαιωμένα πλέον τμήματα ἀναλημματικῶν περιβόλων στὰ ἀνατολικά καὶ τὰ βόρεια τοῦ χώρου⁸, τότε οἱ ἐγκαταστάσεις του ἔφθαναν τὶς ἀσυνήθιστες διαστάσεις τῶν 52×20 μ. καὶ ἡ μορφή του (εἰκ. 2) συνιστᾷ ἓναν ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντα κρίκο ἀνάμεσα στοὺς μινωικοὺς καὶ μυκηναϊκοὺς χώρους λατρείας καὶ τὴν ἀντίληψη τοῦ ἐλληνικοῦ ἱεροῦ τεμένους. Ἐξάλλου ἡ εἰκόνα τὴν ὁποία ἀποκάλυψε στὸ μεγάλο ἄνδηρο ἡ ἀνασκαφή, μὲ τὴν ὑπερχείλιση τῶν προϊόντων τῶν θυσιῶν στὸν βωμὸ στὸ ἀνατολικὸ τοῦ ἄκρο (μὲ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὸ περιεχόμενο τὰ ἄτακτα ἀναμεμιγμένα θραύσματα λεπτῶν ἀγγείων λόγω τῆς ἐπανειλημμένης μετακίνησής τους κατὰ τὸν συνεχὴ παραμερισμὸ τῆς τέφρας) καὶ τὴν παραμονὴ θραυσμένων ἀλλὰ μὴ διασκορπισμένων χρηστικῶν ἀγγείων στὸν ὑπολειπόμενο δυτικὰ μεγάλο ἐπίπεδο χῶρο, ὑποβάλλει τὴν ὑπόθεσιν τῆς χρήσης τοῦ μεγάλου ἀνδῆρου γιὰ λατρευτικὰ ἐστιάζσεις τοῦ πλήθους παράλληλα μὲ τὴν θυσία στὸν βωμὸ κατὰ τὶς ἐορτές. Ἐνα τέτοιο τυπικὸ λατρείας θὰ ἦταν πολὺ συγγενὲς πρὸς τὰ *τραπεζώματα*, ποὺ ἀπετέλεσαν κατὰ τοὺς

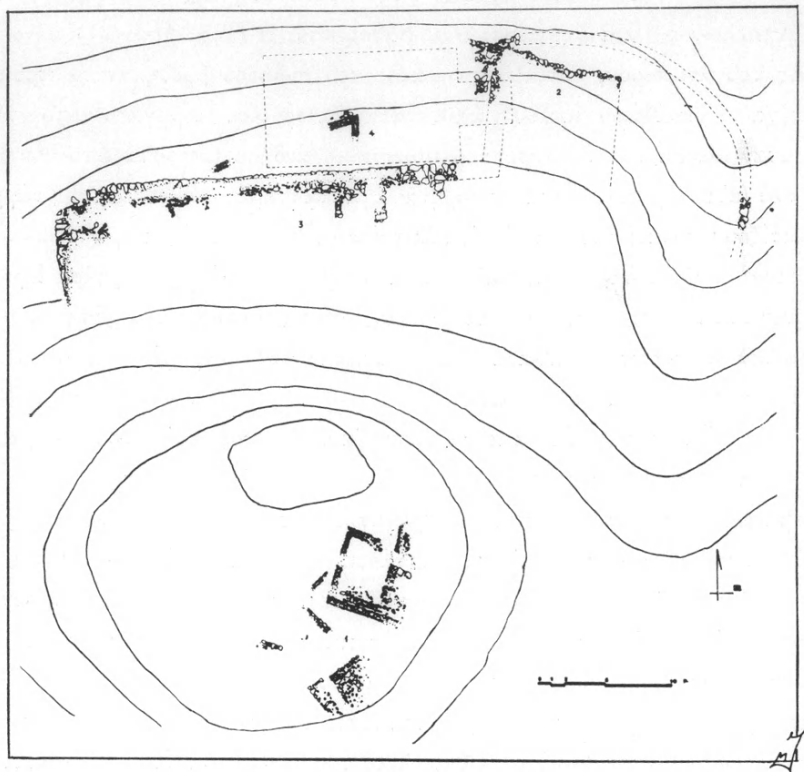
4. ΠΑΕ 1981, 179-180.

5. Β. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ, *Ἀρχαιολογία* 1, 1980, 43-44, πρβ. *Πρακτικά Γ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν 1985* (1987-1988) 298 καὶ *ΕΛΑΕ* 1, 1988, 13-14.

6. ΠΑΕ 1977, 190.

7. ΠΑΕ 1977, 193· 1978, 111-113.

8. Βλ. κατ. σ. 59 καὶ ΠΑΕ 1975, πίν. 147α.

Εἰκ. 2. Τὰ λείψανα τοῦ μυκηναϊκοῦ ἱεροῦ στὸ Κυνόρτιο.

ἐλληνικούς χρόνους βασικό χαρακτηριστικό στὸ ἐορτολόγιο τοῦ ἐπιδαύριου ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ Ἀσκληπιού⁹.

Τὸ μεγάλο ἄνδρo τοῦ μυκηναϊκοῦ ἱεροῦ ἔμεινε σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις ἀναλλοίωτο μέχρι τοὺς πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους. Σὲ σύντομο ὅμως χρονικὸ διάστημα ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ βωμοῦ τῶν κλασικῶν χρόνων κατὰ τοὺς μυθραδατικούς πολέμους μεταφέρθηκε σ' αὐτὸ τὸ κύριο μέρος τῆς λατρείας: Τὰ 27 μ. τοῦ μήκους του πρὸς τὰ δυτικὰ χρησι-

9. A. PETROPOULOU, *Studies in Greek Cult and Sacrificial Ritual* (1984) 59-60, 102.

μοποιήθηκαν για νά κατασκευασθεῖ πάνω σ' αὐτὸ ἓνα τέμενος, ἓνας περίβολος, μὲ σχῆμα ἰδιαίτερα συγγενικὸ μὲ ἐκεῖνο τοῦ κατεστραμμένου ναοῦ. Ἐνῶ τὸ δάπεδο ὑψώθηκε ἀνεπαίσθητα, ὁ δυτικὸς (πίν. 25β) καὶ ὁ βόρειος (ΠΑΕ 1983, πίν. 126α) ἀναλημματικὸς τοῖχος συμπληρώθηκαν στὰ σημεῖα ὅπου εἶχε παρυσιασθεῖ καθίζηση μὲ πλακοειδεῖς λίθους καὶ πάνω τους δέχθηκαν χαμηλὸ τοίχωμα πάχους 0.80 μ. ποὺ τὸ ἀποτελοῦσε μία μόνο στρώση λαξευμένων μὲ ἐπιμέλεια στὶς ἐξωτερικὲς τοὺς πλευρὲς ἀσβεστολίθων (πίν. 26β, εἰκ. 1). Τὸ τοίχωμα αὐτὸ συνεχίσθηκε τώρα καὶ στὴ νότια πλευρὰ (μῆκ. 26.15 μ.), ὁλοκληρώνοντας τὴ διάκριση τοῦ ὀρθογώνιου ἐπιμήκους ἐπίπεδου χώρου (πλάτους 8.50 μ.) καὶ στὴν πλευρὰ τῆς ἀνωφέρειας (πίν. 24, 25α, εἰκ. 1). Ὁ χώρος αὐτὸς ὀργανώθηκε ναόσχημος: Τὰ τρία τελευταῖα μέτρα πρὸς τὰ δυτικὰ χωρίσθηκαν ὡς ἄδυτο μὲ ἐγκάρσιο τοίχωμα τοῦ ὁποῖου σώθηκε ἡ πλάτους 1 μ. θεμελίωση (πίν. 27α). Στὸ τοίχωμα αὐτὸ ὑπῆρχε ἀνοιγμα στὴ μέση μὲ πλ. 2.5 μ. περ., ἐνῶ στὰ ἀνατολικά κατασκευάσθηκε πάνω στὸ ἐγκάρσιο μυκηναϊκὸ θεμέλιο (βλ. ἀν.) σὲ ὑποχώρηση 1.30 μ. ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ βόρειου τοιχώματος ἀντίστοιχο φράγμα, τὸ ὁποῖο μαζί μὲ τὴν ἡμικυκλικὴ ἐξέδρα τῶν ὑστέρων κλασικῶν χρόνων στὴν προέκτασή του πρὸς τὰ Ν¹⁰ ἔπαιζε τὸν ρόλο τοῦ θυραίου τοίχου ἐνὸς ναοῦ. Ἡ χρονολογία τῶν κατασκευῶν αὐτῶν ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω διαπιστώθηκε ὅχι μόνον ἀπὸ τὶς ἀποθέσεις τῆς ὑπαίθριας λατρείας ποὺ ἐπαναλήφθηκαν αὐτὴ τὴν ἐποχὴ στὸ ἀνατολικὸ μέρος τοῦ ἀνδῆρου καὶ τὶς ἐνδείξεις γιὰ συνδεόμενες μ' αὐτὴ νυκτερινὲς τελετές¹¹, ἀλλὰ καὶ μὲ σαφεῖς παρατηρήσεις στὰ στρώματα τῆς ἐπίχωσης δυτικὰ τοῦ ἀνδῆρου (πίν. 27β): Τρία στρώματα, τῶν νεωτέρων χρόνων, τῶν χρόνων τῆς ρωμαιοκρατίας καὶ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων, ἐναλλάσσονταν ἀκριβῶς στὰ ὕψη στὰ ὁποῖα σώθηκαν τὰ λείψανα τῶν δύο περιόδων.

Τὸ ὅτι ὁ χώρος ποὺ περιγράφηκε πιὸ πάνω ἦταν ὑπαίθριος προκύπτει ἀπὸ πολλὰ στοιχεῖα. Ὁχι μόνον ἡ ὁμαλὴ ἄνω ἐπιφάνεια τῶν τοιχωμάτων καὶ ἡ ἀπουσία χαρακτηριστικοῦ ἀριθμοῦ κεραμίδων ἢ τὰ λείψανα ὑπαίθριας λατρείας στὴν περιοχὴ¹², ἀλλὰ καὶ ἡ συνεχὴς φροντίδα γιὰ τὴ συγκράτηση τῶν

10. W. PEEK, *Neue Inscifhrten aus Epidauros*, *Abhandl. Sächs. Akad. d. Wissenschaften* 63, 1972, ἀρ. 9.

11. ΠΑΕ 1981, 180· 1983, 154.

12. ΠΑΕ 1983, 153 (ἡ θέση ποὺ βρέθηκαν τὰ ὑπολείμματα πλίνθων καὶ ἡ ποσότητά

χωμάτων ἀπὸ τὸν λόφο, στὰ νότια ἀποτελοῦν ἰσχυρὲς ἐνδείξεις: Φαίνεται ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τοῦ τεμένους ἡ περιφέρεια τοῦ λόφου ζώσθηκε μὲ πῶρινους κυβοπλίνθους σὲ ἀπόσταση 0.50 μ. ἀπὸ τὸ νότιο τοίχωμά του. Οἱ πῶροι αὐτοὶ διατηρήθηκαν σὲ κακὴ κατάσταση μέχρι σήμερα σὲ ὅλο τὸ μῆκος τοῦ τεμένους, ἀλλὰ καὶ πιδὲ πέρα πρὸς τὰ δυτικὰ (πίν. 24, 26β, 28α) καὶ πρὸς τὰ ἀνατολικά, ὅπου περνώντας πίσω ἀπὸ τὸ μεταγενέστερο νυμφαῖο στρέφονταν πρὸς τὰ νότια. Στούς χρόνους πιθανότατα τῆς κατασκευῆς τοῦ νυμφαίου ὁ πῶρινος αὐτὸς τοῖχος εἶχε ἤδη καταπονηθεῖ καὶ ἐνισχύθηκε μὲ χυτὴ κατασκευὴ μπροστά του, ἡ ὁποία χαμηλὰ τοποθετήθηκε σὲ ἐπαφή μὲ τὸ τοίχωμα τοῦ τεμένους, ψηλότερα ὅμως σὲ ὑποχώρηση 0.15 μ., πράγμα ποὺ δὲν θὰ εἶχε νόημα, ἐὰν ὁ δημιουργούμενος μεταξὺ τοῦ τοιχώματος τοῦ τεμένους καὶ τοῦ ἀντιστηρίγματος αὐτοῦ στενότατος χώρος κλεινόταν μεταξὺ ὑψηλῶν τοίχων.

2. Ἡ ἔρευνα στὸν χώρο τοῦ κλασικοῦ μνημειώδους βωμοῦ καὶ ἰδιαίτερα στὸν λάκκο τῆς καταστροφῆς του¹³ ἔδειξε ὅτι στὴν περιοχὴ αὕτῃ (τομ. M-N/12-13) πέρα ἀπὸ τὴν ἐξαντλητικὴ ἔρευνα τῶν μελῶν τοῦ βωμοῦ μπορούσαν νὰ μελετηθοῦν ἡ ἔκταση τοῦ μυκηναϊκοῦ ἱεροῦ καὶ ἡ μορφολογία τοῦ ἐδάφους κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη πρὸς τὰ ἀνατολικά, καθὼς καὶ ἡ ἱστορία τῆς διαμορφώσεως τῆς πλατείας τοῦ ἱεροῦ κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους.

Κατὰ τὸ 1986: α) ἀπομακρύνθηκαν καὶ οἱ τελευταῖοι βυθισμένοι πωρόλιθοι τῆς θεμελίωσης τοῦ κλασικοῦ βωμοῦ γιὰ νὰ ἀναταχθοῦν ἐν καιρῷ, β) ὁλοκληρώθηκε ἡ ἔρευνα τῶν βαθύτερων στρωμάτων στὸν λάκκο τῆς καταστροφῆς καὶ γ) ἄρχισε ἡ ἔρευνα τῆς παχιᾶς ἐπιχώσεως κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους τῆς κλασικῆς ἐποχῆς ποὺ προέβαλλε ὡς τοίχωμα τοῦ λάκκου καταστροφῆς πρὸς τὰ ἀνατολικά (πρὸς τὸ Μουσεῖον)¹⁴. Κατὰ τὸ 1987 ὁλοκληρώθηκε ἡ ἔρευνα τοῦ τμήματος τοῦ περιβόλου-ἀνδῆρου τοῦ μυκηναϊκοῦ ἱεροῦ ποὺ ἀποκαλύφθηκε στοὺς τομεῖς M12-N12 τὸ 1986 καὶ τῆς ἐπίχωσης ἀνατολικά του στὴν τομὴ πλ. 2.5 μ. πρὸς τὸ Μουσεῖον ἐπὶ 3 μ., καὶ ἄρχισε ἡ ἀνασκαφὴ τῆς ἴδιας ἐπίχωσης σὲ προέκταση (3.5 μ.) αὐτῆς τῆς τομῆς μέχρι τὸ Μουσεῖον.

τους ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση προέλευσής τους ἀπὸ προμυκηναϊκὸ οἰκοδόμημα)· 1981, 179-180.

13. *ΠΑΕ* 1981, 160-179· 1983, 154-156.

14. *ΠΑΕ* 1983, 156-158.

Στὸν χώρο κάτω ἀπὸ τὸν κλασικὸ βωμὸ ἡ ἐπίχωση βρέθηκε παραγμένη ἀπὸ τὴν καταστροφή τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. μέχρι τὸν βράχο στὸ δυτικὸ καὶ τὸ νότιο μέρος, ἐνῶ στὸ βορειοανατολικό, ὅπου ἡ ἐπιφάνεια τοῦ βράχου ἔνευε πρὸς τὰ κάτω, μέχρι βάθους 2.80 μ. κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς εὐθυντηρίας τοῦ κλασικοῦ ναοῦ. Στὸ μέρος αὐτὸ ὁ παρθένος βράχος βρέθηκε σὲ βάθος ± 3.30 μ., ἐνῶ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῶν χωμάτων τῆς καταστροφῆς παρεμβαλλόταν καθαρὸ στρώμα μαύρης τέφρας ἀπὸ τὸν βωμὸ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων (πίν. 28β, 29β). Τὸ σημαντικότερο στοιχεῖο ποὺ ἦρθε στὸ φῶς ἀνατολικότερα, στὴν ἀπείρακτη ἀπὸ τὴν καταστροφή τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. ἐπίχωση, ἦταν τμῆμα καμπύλου τοίχου ἀπὸ πολὺ μεγάλες ἀκατέργαστες πέτρες στὴ βάση του καὶ μικρότερες πλακοειδεῖς ὑψηλότερα, ὁ ὁποῖος ἔτρεχε σὲ ἐλάχιστο ὕψος πάνω ἀπὸ τὸν παρθένο βράχο παρακολουθώντας περίπου μιὰ ἰσοῦπὴ γραμμὴ του πρὸς τὰ B-BA (πίν. 29-30 καὶ εἰκ. 2) καὶ λειτουργοῦσε ὡς ἀνάλημμα τοῦ μυκηναϊκοῦ ἱεροῦ, ἀφοῦ α) μόνο ἡ ἀνατολικὴ πρὸς τὴν κατωφέρεια ὄψη του ἦταν ἐπιμελημένη καὶ β) ἐνῶ συγκρατοῦσε τέφρα τοῦ βωμοῦ πρὸς τὰ δυτικὰ του (πίν. 28β, 29β, 30β), ἀνατολικά ἡ ἐπίχωση δὲν περιεῖχε καθόλου τέτοιο ὕλικό. Τὸν ὀρίζοντα τῆς χρήσης αὐτοῦ τοῦ ἀναλήμματος, δηλ. τὸ ἄνδρo ποὺ σχημάτιζε στὰ δυτικὰ καὶ τὸ ἔδαφος στὴ βάση του ἀνατολικά, ἐκάλυπτε ἓνα παχὺ στρώμα μὲ χαλαροὺς ἀργοὺς λίθους καὶ καστανόξανθο χῶμα ἀπὸ τριμμένο βράχο πάνω τους (πίν. 28β καὶ 30α), τὸ ὁποῖο χαρακτηριζόταν ἀπὸ πλῆθος ὀστράκων καὶ ἄλλων μικροαντικειμένων τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἐλάχιστα εὐρήματα ἀπὸ μεταγενέστερους χρόνους. Τὰ δεδομένα αὐτά, ἐφόσον δὲν ἀνατραποῦν ἀπὸ τὴ συνέχεια τῆς ἔρευνας τῆς ἐπίχωσης αὐτῆς πρὸς τὰ δυτικὰ, μποροῦν νὰ στηρίζουν τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα: α) Πρὸς τὸν χώρο τοῦ κλασικοῦ Μουσείου τὸ ὁποῖο κατὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους παρουσίαζε σημαντικὴ κλίση. β) 'Ο ἀναλημματικὸς τοῖχος, τμῆμα τοῦ ὁποῖου βρέθηκε, φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσε καὶ τὸ πέρασ τῶν κατασκευῶν τοῦ μυκηναϊκοῦ ἱεροῦ πρὸς αὐτὴ τὴν πλευρά, ἓνα εἶδος περιβόλου. γ) 'Η ἐπίχωση καὶ ἰσοπέδωση τοῦ κοιλώματος τοῦ ἐδάφους πρὸς τὰ ἀνατολικά ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ τῆς συστηματικῆς οἰκοδόμησής τοῦ ἱεροῦ κατὰ τοὺς ὕστερους κλασικοὺς χρόνους.

Στὸ ἀνώτερο στρώμα τῆς τομῆς πρὸς τὸ Μουσεῖον, μέσα σὲ ἀβαθεῖς λάγκους ποὺ ἀνοίχθηκαν μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος (πίν. 31), βρέθηκαν νέα μέλη τῆς κρηπίδας τοῦ μνημειώδους βωμοῦ, τεμάχια τῆς μαρμαρίνης ἐπένδυ-

σῆς του (πίν. 32α) καὶ δύο νέοι κυβικοί «ἀγροτικοί»¹⁵ βωμοὶ τοῦ Ἀπόλλ[ωνος] / Δειραδι[ώτα] (πίν. 32γ) καὶ τῆς Ἀρτάμιτος / Ἀγεμόνας (πίν. 32β).

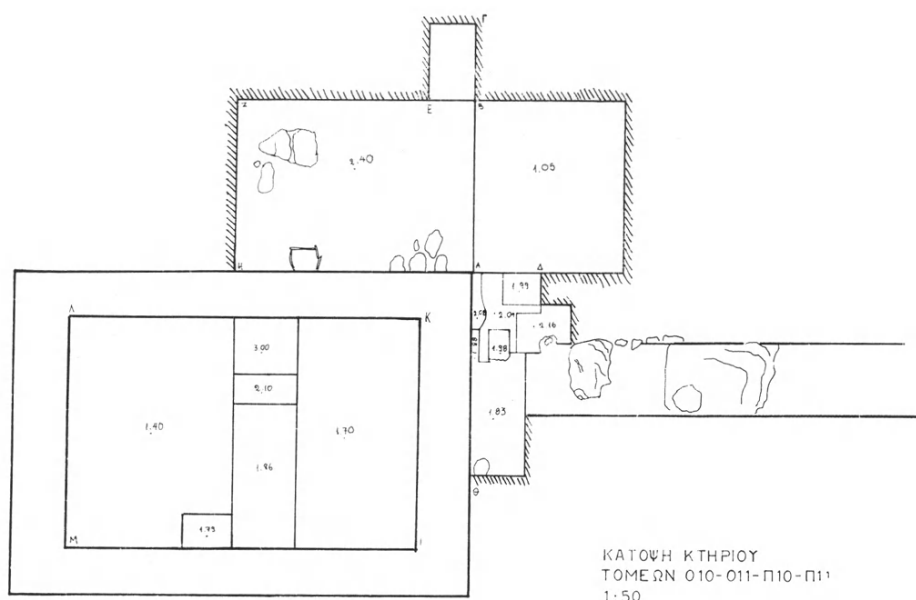
3. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τὸν Καββαδία ἔφθασε δυστυχῶς σὲ ἐπίπεδο ἀρκετὰ χαμηλότερο ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς εὐθυντηρίας τῶν κλασικῶν κτισμάτων τοῦ ἱεροῦ (ἀνατολικά τοῦ κλασικοῦ βωμοῦ πάνω ἀπὸ 1 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὴν εὐθυντηρία τοῦ ναοῦ). Ἀποτέλεσμα αὐτοῦ τοῦ γεγονότος ἦταν ἡ ἔντονα παραμορφωτικὴ φθορὰ τῶν ἐκτεθέντων παρῶνων θεμελίων καί, ἐπειδὴ τὰ συμπεράσματα ἐκείνης τῆς ἔρευνας δὲν δημοσιεύθηκαν¹⁶, ἡ ἀδυναμία ἐρμηνείας τοῦ μικροῦ ὀρθογώνιου κτίσματος (5.85×4.20 μ.), τοῦ ὁποῖου τὰ μὴ χαρακτηριστικὰ πώρινα θεμέλια διατηρήθηκαν ἀμέσως πρὸς τὰ ἀνατολικά τῶν λειψάνων τοῦ κλασικοῦ βωμοῦ (πίν. 33α). Ἐπειδὴ τὸ κτίριο αὐτὸ ἦταν πλέον τὸ μόνον πάνω στὴν πλατεία τοῦ ἱεροῦ γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν μπορούσε νὰ προταθεῖ συγκριμένη ταυτότητα, θεωρήθηκε ἐπιβεβλημένη ἡ ἔρευνα τῆς θεμελιώσεώς του (στοὺς τομεῖς Ο-Π/10-11), μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ προκύψει κάποιο στοιχεῖο γιὰ τὴν καλύτερη χρονολόγησή του καὶ τὴν ἐρμηνεία του.

Μὲ δύο τομὲς ποὺ ἔγιναν ἐσωτερικά στὸ ἀνατολικό του ἡμισυ καὶ ἐξωτερικά στὴ ΒΑ γωνία του (πίν. 33β, 36 καὶ εἰκ. 3) διευκρινίσθηκε ἡ οἰκοδομικὴ ἱστορία τοῦ μικροῦ αὐτοῦ κτίσματος: Τὸ νότιο θεμέλιό του ἔφθανε μέσα στὴν ἐπίχωση ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἰσοπέδωση μόλις τὸ ἐπίπεδο -1.50 μ.¹⁷ καὶ τὴν κατώτατη στρώση του ἀποτελοῦσαν κυβόπλινθοι τοποθετημένοι σὲ ἀπόσταση μεταξύ τους (πίν. 34β καὶ εἰκ. 4 ἄνω). Τὸ βόρειο τοίχωμα ἀντίθετα διέθετε τρεῖς ἐπὶ πλέον συμπαγεῖς δόμους πρὸς τὰ κάτω φθάνοντας τὸ ἐπίπεδο -3 μ. (πίν. 34α καὶ εἰκ. 4 κάτω). Οἱ δύο τελευταῖοι δόμοι ἀποτελοῦσαν τὸ θεμέλιο καὶ τὴν εὐθυντηρία (ἐπίπ. -2.09 μ.) ἐνῶ οἱ ἀνώτεροι χαρακτηρίζονταν μέχρις αὐτὸ τὸ βάθος ἀπὸ περιτένεια (πίν. 36α). Τὸ συμπέρασμα ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ αὐτῆς δόμων μὲ περιτένεια στὴ βόρεια πλευρὰ τουλάχιστον 1.10 μ. βαθύτερα ἀπὸ ὅ,τι στὴ νότια πλευρά, ὅτι δηλ. τὸ κτίσμα σχεδιάσθηκε μὲ ἀπότομα κατερχόμενη πρὸς τὰ βόρεια εὐθυντηρία, ἐπιβεβαιώθηκε στὴν ἀ-

15. Πρβ. G. ROUX, *L'Architecture de l'Argolide* (1961) 398-400.

16. Τὸ μικρὸ οἰκοδόμημα εἶναι κυρίως γνωστὸ ἀπὸ τὸ σχέδιο IG IV²¹, πίν. 3.

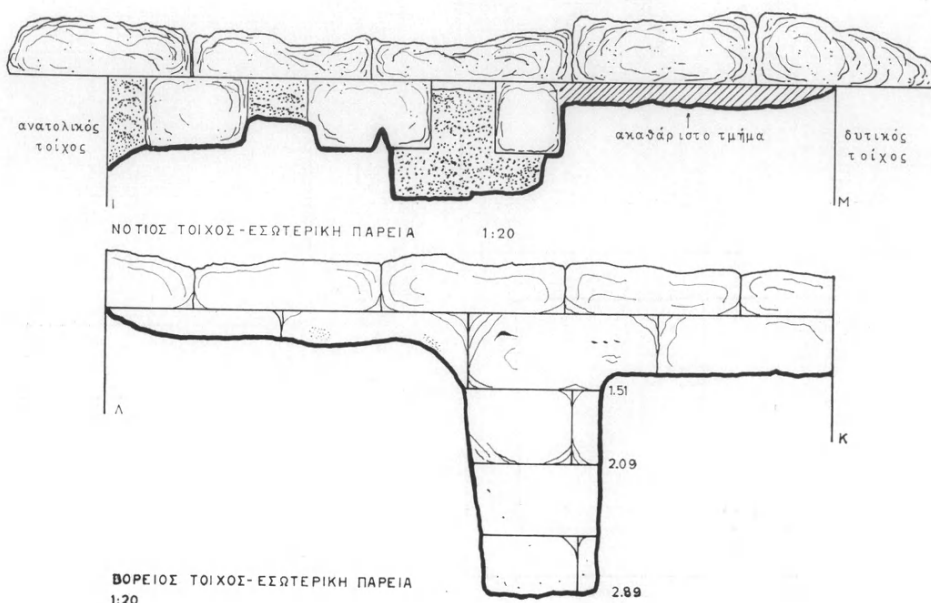
17. Ὑπενθυμίζεται ὅτι ὅλες οἱ ὕψομετρικὲς τιμὲς γιὰ τὸ ἱερὸ ἀνάγονται σὲ ἓνα συμβατὸ 0, τὸ ὁποῖο ὀρίσθηκε στὴν εὐθυντηρία τοῦ κλασικοῦ ναοῦ.

Εἰκ. 3. Κάτοψη τῶν τομῶν στὸ μικρὸ κτίριο ἀνατολικά τοῦ κλασικοῦ βωμοῦ.

νατολική στενή πλευρά του (πίν. 37α), ὅπου ἡ περιτένεια ἐμφανιζόταν στὸ βόρειο μέρος τοῦ τέταρτου καὶ τοῦ τρίτου δόμου σὲ τεθλασμένη γραμμή. Ἐπειδὴ τὸ κυρίως θεμέλιο στὴ βόρεια πλευρὰ (ἀπὸ τὰ -2.09 μ.) ἦταν βυθισμένο στὸ γνωστὸ σκληρὸ κίτρινο καὶ ἀνάμικτο μὲ λογάδες λίθους στρώμα τῆς κλασικῆς διαμόρφωσης τῆς πλατείας¹⁸, ἐνῶ οἱ ἀνώτεροι δύο δόμοι σκεπάζθηκαν μὲ γνώριμο ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἴδια δραστηριότητα καστανὸ χῶμα ἀνάμικτο μὲ τριμμένο καβριά (πίν. 36β καὶ εἰκ. 5, πρβ. εἰκ. 3), πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ σχεδιασμὸς καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ μικροῦ αὐτοῦ οἰκοδομήματος ἔγινε προτοῦ ἀρχίσει νὰ κατασκευάζεται ἡ μεγάλη στοὰ πρὸς τὰ βόρεια, ὅταν ἀκόμη τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐδάφους, μετὰ τὶς πρῶτες ἐπιχώσεις, βρισκόταν στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ μικροῦ κτίσματος ἀρκετὰ χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο στὸ ὁποῖο χτίστηκε ἡ στοά. Ὅτι ἡ προσωρινὴ πρόσβαση γιὰ τὴν πλατεία τοῦ ἱεροῦ στὸ βόρειο ἄκρο τῆς δημιουργούμενης πλατείας περνοῦσε στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ

18. *ΙΑΕ* 1975, 170· 1977, 191· 1978, 119· 1979, 127· 1981, 158.

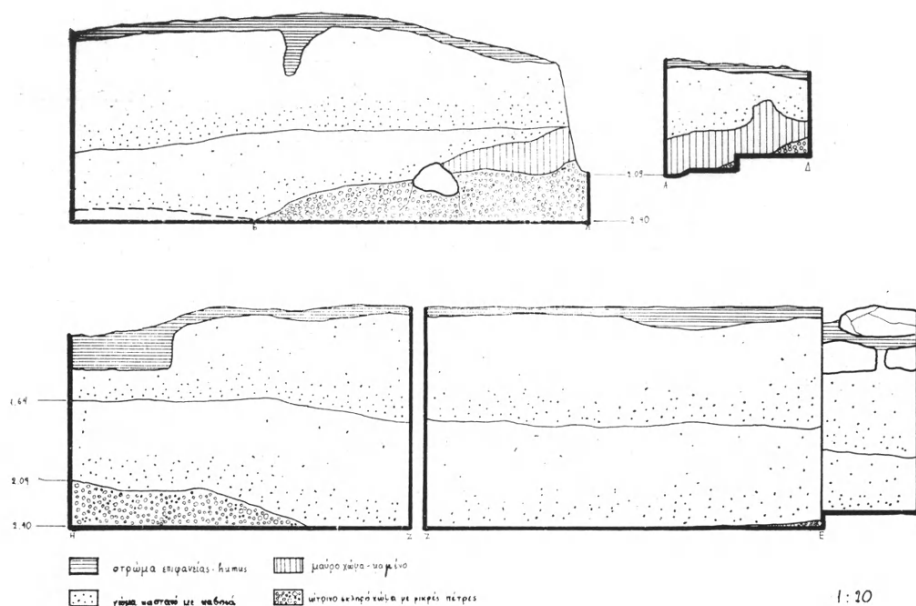

Εἰκ. 4. Ὁψεις τοῦ κτιρίου τῆς εἰκ. 3.

τὴν ὑπαρξὴ τοῦ μεταβατικοῦ βωμοῦ δυτικότερα¹⁹, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀνατολικά ἓνας πρόχειρος ἀναλημματικός τοῖχος ποὺ σκεπάσθηκε τελικὰ βρέθηκε ὅτι συγκρατοῦσε τὰ χώματα πρὸς τὰ βόρεια τῆς κλασικῆς εἰσόδου τοῦ ἱεροῦ στὴν προέκταση τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ μικροῦ κτίσματος (πίν. 37α). Ὅταν βέβαια κατασκευάσθηκε στὸ τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἡ στοά, τὸ ἔδαφος μεταξὺ κτίσματος καὶ στοᾶς ἀνυψώθηκε στὸ ἴδιο ἐπίπεδο ποὺ βρισκόταν καὶ στὰ νότια.

Σχετικὰ μὲ τὴν ταυτότητα τοῦ κτίσματος δὲν προέκυψαν ἀσφαλὴ στοιχεῖα. Ἡ μόνη ἴσως σχετικὴ ἔνδειξη εἶναι ἡ θυσία ἑνὸς μεγάλου πτηνοῦ κάτω ἀπὸ τὴν εὐθυνηρία τῆς βόρειας πλευρᾶς. Τὰ ὀστά του βρέθηκαν ἐπιμελῶς προστατευμένα μέσα σὲ τοιχώματα καὶ κάλυμμα ἀπὸ μεγάλες πῆλινες κεραμίδες (πίν. 35-36). Ἐὰν ἡ εἰδικὴ ἐξέταση ἐπιβεβαιώσῃ ὅτι πρόκειται γιὰ ἀλέκτορα,

19. ΠΑΕ 1981, 159.

Είκ. 5. 'Η στρωματογραφία τῶν τομῶν στὸ κτίριο τῆς εἰκ. 3.

ἡ ἰδιαίτερη σχέση, τοῦ μικροῦ αὐτοῦ κλασικοῦ κτίσματος μετὸν γιὸ τοῦ 'Απόλλωνος 'Ασκληπιὸ εἶναι πολὺ πιθανή²⁰.

4. Στὸν χώρῳ στὰ βόρεια τοῦ μεγάλου πρώιμου ἑλληνιστικοῦ ἀναλήμματος ὑπολειπόταν ἡ ἀνασκαφὴ τῆς ἐπιχώσεως γύρω ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία του, τμῆμα τῆς ὁποίας εἶχε ἐρευνήσει ἤδη ὁ Παπαδημητρίου²¹. Τὸ 1987 ἐρευνήθηκαν στοὺς τομεῖς Ρ-Υ/7-8 ἡ ἀνατολικὴ στενὴ πλευρὰ τοῦ ἀναλήμματος ἐξ ὁλοκλήρου καὶ τὸ ἀνώτερο μέρος τῆς ἐπίχωσης γύρω ἀπὸ τὴν τελευταία, ἐνδέκατη ἀντηρίδα (πίν. 37β, 38).

Στὰ ἀνατολικά, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ἀνάλημα ἀποκαλύφθηκαν στὸ ἀπότομα ἀνερχόμενο ἔδαφος λείψανα κλιμακωτῆς κατασκευῆς (πίν. 39α), ποὺ ταυτίζεται πιθανότατα μετὰ αὐτὴ ποὺ σημειώνεται ἀπὸ τὸν Παπαδημητρίου²².

20. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑ, *Τὸ 'Ιερόν τοῦ 'Ασκληπιοῦ* (1900) 207-208.

21. *ΠΑΕ* 1951, 205.

22. Αὐτόθι 210.

Χαμηλότερα διαπιστώθηκε ὅτι ἡ χυτὴ θεμελίωση τοῦ ρωμαϊκοῦ προπύλου σφράγιζε πεσμένους ἤδη πωρολίθους τοῦ ἀναλήμματος (πίν. 39β). Μέσα στὴ στενὴ τάφρο θεμελίωσης τοῦ ἀναλήμματος (πίν. 40α) βρέθηκαν χαρακτηριστικὲς πέτρες-σφῆνες. Γύρω ἀπὸ τὴ γωνιαία, ἐνδέκατη ἀντηρίδα ἤρθαν στὸ φῶς οἱ γνώριμες στρώσεις τοῦ πεσμένου οἰκοδομικοῦ ὕλικου τοῦ ἀναλήμματος καὶ τῆς στοᾶς (πίν. 38α-β, 40β, 41α). Ὅμως ἡ ἀπομάκρυνσή του δὲν ὁλοκληρώθηκε καὶ θὰ συνεχισθεῖ κατὰ τὸ 1988. Σὲ ἐπαφὴ σχεδὸν μὲ τὴ ΒΑ γωνία τῆς ἀντηρίδας ἀποκαλύφθηκε ἡ συνέχεια τοῦ πρόχειρου ἀναλήμματος ποὺ κατασκευάσθηκε στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα μπροστὰ στὴν ἡμιερεπωμένη ἤδη ἐλληνιστικὴ κατασκευή (πίν. 40β)²³.

Β. Οἱ ἐργασίες συντήρησης συνεχίσθηκαν στὸν χώρο τῆς Δεξαμενῆς τοῦ Ἀντωνίνου καὶ τοῦ παρακείμενου νυμφαίου.

1. Μετὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ στεγάστρου πάνω ἀπὸ τὸ τμῆμα τῆς ὀροφῆς τῆς δεξαμενῆς ποὺ εἶχε καταρρεύσει²⁴ διαπιστώθηκε ὅτι ἦταν ἐπὶ πλεόν ἀναγκαία ἡ στεγάνωση τῆς ὑφιστάμενης ὀροφῆς καὶ ἡ τοποθέτηση ἐνὸς ἀκόμῃ στεγάστρου πάνω ἀπὸ μικρότερη ὀπὴ στὸ βόρειο τοίχωμα καὶ ἀπὸ τὴν κλίμακα εἰσόδου στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου. Κατὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ προγράμματος αὐτοῦ καθарίστηκαν πρῶτα τὸ βόρειο (πίν. 42α) καὶ τὸ νότιο (πίν. 42β) τμῆμα τῆς ὀροφῆς. Δύο διαπιστώσεις ποὺ ἔγιναν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ καθαρισμοῦ ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν ἐδῶ: α) Πάνω στὸ βορειοδυτικὸ μέρος τῆς ὀροφῆς ἐδραζόταν μέρος τῶν θεμελίων πρόχειρου κτίσματος τῶν νεωτέρων χρόνων (πίν. 41β). β) Στὴ σχετικὰ καλὰ διατηρημένη ἄνω ἐπιφάνεια τῆς ὀροφῆς ἀνοίγονταν πάνω ἀπὸ τὶς κυκλικὲς ὀπὲς πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀβαθεῖς λεκάνες γιὰ τὴ συλλογὴ τοῦ νεροῦ, οἱ ὁποῖες βρέθηκαν σκεπασμένες μὲ μεγάλες πλάκες καὶ μικρότερες πέτρες γιὰ τὴ συγκράτηση τῶν σκουπιδιῶν στὸ νερὸ ποὺ εἰσέρεε (πίν. 43α-β). Στὴ συνέχεια τὸ κονίαμα τῆς ὀροφῆς καθарίστηκε μὲ νερὸ ὑπὸ πίεση (πίν. 44α) καὶ διαποτίσθηκε μὲ εἰδικὸ ὑγρὸ (building emulsion), οἱ ρωγμὲς κλείσθηκαν μὲ κονίαμα ἀπὸ θηραϊκὴ γῆ, τσιμέντο, ἀσβέστη καὶ κεραμάλευρο (πίν. 44β), οἱ ὀπὲς γιὰ τὴ συλλογὴ καὶ ἄντληση τοῦ νεροῦ ἐφοδιάσθηκαν μὲ ἐλαφρὸ προστατευτικὸ στόμιο (πίν. 45α) καὶ ἡ κατεστραμμένη

23. *ΠΑΕ* 1975, 168-169.

24. *ΠΑΕ* 1984, 229-230.

ἀκμή τῆς ὀροφῆς στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ κτιρίου ἀποκαταστάθηκε (πίν. 45β). Τέλος ὁλόκληρη ἡ σωζόμενη ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ κτιρίου καλύφθηκε μὲ στρώμα ἀπὸ τὸ κονίαμα ποῦ ἀναφέρθηκε πιὸ πάνω, ἀφοῦ παρεμβλήθηκε στρώμα ἀπλῆς θηραϊκῆς γῆς ὥστε νὰ μὴν ὑπάρξει πρόσφυση τοῦ προστατευτικοῦ ὕλικου στὸ μνημεῖο, καὶ προστέθηκε στὰ βόρεια τὸ μικρότερο στέγαστρο (πίν. 46α-β).

Μὲ τὴν εὐκαιρία τῶν ἐργασιῶν στὸ ΒΔ τμῆμα τῆς δεξαμενῆς ἐρευνήθηκε καὶ διαμορφώθηκε ὁ χῶρος μεταξύ της καὶ τοῦ νυμφαίου καὶ τὸ τελευταῖο, ἀνεσκευασμένο πλήρως ἀπὸ τὸν Καββαδία, καθαρίσθηκε καὶ συντηρήθηκε (πίν. 47, 48β, 49α: ἀρμολόγημα μὲ τὸ παραπάνω κονίαμα προσμεμιγμένο μὲ χῶμα στὴν ἐξωτερικὴ του ἐπιφάνεια, στερέωση τῆς ἀνώτατης σωζόμενης σειρᾶς λίθων στοὺς τοίχους καὶ ξερολιθιὲς γιὰ τὴ συγκράτηση τῶν χωμάτων ἀπὸ ἀνώτερα ἐπίπεδα). Στὸν χῶρο μεταξύ δεξαμενῆς καὶ νυμφαίου καθαρίσθηκαν τὰ θεμέλια τοῦ πρόχειρου νεώτερου κτίσματος ποῦ πατοῦσε ἐν μέρει καὶ στὴ δεξαμενὴ (πίν. 49β) καὶ διαπιστώθηκε ὅτι κάτω ἀπὸ αὐτὰ ὑπῆρχε σκληρὴ καὶ πολὺ βαθιὰ ἐπίχωση (πίν. 50β), σύγχρονη μὲ τὴν κατασκευὴ τῆς δεξαμενῆς καὶ τοῦ νυμφαίου.

Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς δεξαμενῆς ὁ καθαρισμὸς ἀπὸ τὴν παχύτατη ἐπίχωση προχώρησε οὐσιαστικᾶ μέχρι τοῦ πέμπτου ἀπὸ Ν ὑποστυλώματος (πίν. 50α, 51α-β, 52β, πρβ. ΠΑΕ 1984). Καὶ τὸ νέο τμῆμα τῆς ἐπίχωσης περιεῖχε κυρίως τὰ ὕλικά τοῦ τμήματος τῆς ὀροφῆς ποῦ κατέπεσε καὶ ἴλυν πάχους 0.20 μ. περ. στὸν πυθμένα. Τὸ κονίαμα τοῦ δαπέδου τῆς δεξαμενῆς καὶ οἱ προστατευτικὲς τετράγωνες ἐπενδύσεις ἀπὸ πήλινες πλάκες κάτω ἀπὸ τίς ὁπές μάστευσης τοῦ νεροῦ διατηρήθηκαν σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση, καὶ τὰ χαμηλότερα τμήματα τῶν ὑποστυλωμάτων ποῦ ἀποκαλύφθηκαν μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν χωμάτων εἶναι στερεά. Πολὺ διαβρωμένα ἀντίθετα ἐμφανίσθηκαν τὰ κατώτερα τμήματα τῶν δύο ὑποστυλωμάτων ποῦ κατέρρευσαν. Ἀπὸ τὰ εὐρήματα στὴν ἐπίχωση ἀξιολογότερα εἶναι οἱ συμπαγεῖς ὄγκοι τῶν κεφαλῶν τῶν δύο στηριγμάτων τῆς ὀροφῆς ποῦ κατέπεσαν μὲ τίς γενέσεις τῶν ἀντιστοίχων τόξων (πίν. 51β, 52β), ἀρχιτεκτονικὰ μέλη παλαιότερων κτισμάτων ποῦ εἶχαν ξαναχρησιμοποιηθεῖ στὴ δεξαμενὴ (πίν. 52α) καὶ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ ρωμαϊκῶν χρόνων στὴν Ἀρτέμιδα.

5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΙΚΥΩΝΟΣ

(Πίν. 53 - 57)

Ἡ ἀνασκαφή στὴν Ἀρχαία Σικυώνα (σημερινὸ χωριὸ Βασιλικὸ Κορινθίας) συνεχίστηκε στὴ βόρεια πλευρὰ τῶν ὑποθεμελιώσεων τῶν δύο ἐπάλληλων ναῶν, τοῦ ἀρχαῖκου καὶ τοῦ ἐλληνιστικοῦ. Τὸ ζητούμενο τῆς ἀνασκαφῆς ἦταν ὁ καθορισμὸς τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς ἀρχαϊκῆς ὑποθεμελίωσης καὶ ἡ εὕρεση τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ ἀρχαῖκου ναοῦ.

Στὸν διάκενο χώρο πλάτους 4 μ. μεταξὺ τῆς ὑποθεμελίωσης τοῦ ἀρχαϊκοῦ ναοῦ καὶ τοῦ τοίχου τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ὕστερορωμαϊκοῦ - παλαιохριστιανικοῦ οἰκοδομήματος ποὺ εἶχε κτισθεῖ ἐπάνω καὶ πέραν τῶν ἀρχαίων ναῶν, ἀποκαλύφθηκαν σὲ στρῶμα καταστροφῆς χαρακτηριζόμενο ἀπὸ ἔντονα ἔχνη φωτιᾶς τμήματα τοῦ πῆλινου ἀρχιτεκτονικοῦ διακόσμου τῶν ναῶν. "Ὅλα αὐτὰ καθὼς καὶ τμήματα κιόνων καὶ κιονόκρανα εἶχαν ἐνσωματωθεῖ στὴν ἀνωδομὴ τῶν πρωτοχριστιανικῶν τοίχων ἀφοῦ προηγουμένως εἶχαν κατακεραμισθεῖ μὲ ἰδιάζοντα θρησκευτικὸ ζῆλο ἀπὸ τοὺς πρῶτους πιστοὺς τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ἀπὸ τὴ συγκομιδὴ αὐτῆ τῶν πῆλινων ἀρχιτεκτονικῶν εὐρημάτων ἀξίζει νὰ ἀναφερθοῦν σπαράγματα ἀρχαϊκῶν κορινθιακῶν ἡγεμόνων καλυπτῆρων καθὼς καὶ τμήματα ἀπὸ δύο γραπτὲς σίμες τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ἔτσι ἔχουμε τμῆμα ἡγεμόνα ποὺ εἰκονίζει τὸ γνωστὸ φυτικὸ διακοσμητικὸ στοιχεῖο τῆς διπλῆς σειρᾶς ἐναλλὰξ τοποθετημένων ἐπτάφυλλων ἀνθεμίων καὶ λωτῶν (πίν. 53). Τὰ ἄνθη τοῦ λωτοῦ ἐμφανίζονται μὲ κλειστὸ τὸν κεντρικὸ μίσχο δεῖγμα καὶ αὐτὸ τῆς ἀρχαϊκότητος τῆς κεραμίδας.

Ἀντίστοιχα ἔχουμε ἀπὸ τὴν Κόρινθο¹ καὶ ἀπὸ τοὺς Δελφοὺς². Ἐδῶ ἀξίζει νὰ μνημονευθεῖ ἡ δημοσίευση τῆς κεραμώσεως τοῦ ἀνακτόρου τῆς Βεργίνας

1. I. HILL, *Decorated Architectural Terracottas*, 22.

2. C. LE ROY, *Les terres cuites architecturales*, πίν. 44.

ἀπὸ τὸν Δημ. Παντερμαλῆ στὸν Ἀμηττό (Θεσσαλονίκη 1986), ὅπου παρατίθεται ἡ πλούσια συγκομιδὴ πρόσφατων σχετικῶν ἐργασιῶν ἐλλήνων ἀρχαιολόγων.

Ὁ δεῦτερος ἡγεμὼν συγκολλημένος ἀπὸ τρία μέρη εἰκονίζει φρίζα μὲ ἐναλλὰξ ἐννεάφυλλα καὶ ἐπτάφυλλα ἀνθέμια καὶ ἐσωτερικὸ ἀστράγαλο (πίν. 53β). Ἀντίστοιχες κεραμίδες ἔχουμε ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τῆς Βεργίνας ποὺ τοποθετοῦνται στὰ τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα³.

Σημαντικὰ κρίνονται ἀκόμη δύο τμήματα σιμῶν ἀπὸ διαφορετικὰ κτίρια. Τὸ ἓνα εἰκονίζει χαρακτηριστικὴ βλαστόσπειρα ποὺ ἐκφύγει ἀπὸ καυλὸ ἐκφύμενο ἀπὸ φύλλα ἀκάνθου καθὼς καὶ τὸ μισὸ τμήμα ἔξεργης λεοντοκεφαλῆς ὑδρορρόης. Κάτω ἀπὸ τὴ βλαστόσπειρα ἔχουμε ταινία ποὺ κοσμεῖται μὲ σύνθετο μαίανδρο καὶ ἀβακωτὸ κόσμημα (πίν. 54α).

Πρόκειται γιὰ χαρακτηριστικὸ δεῦγμα σίμης ποὺ ἐπεκτείνεται σὲ ὁλόκληρο τὸν χῶρο τῆς κορινθιακῆς ἐπιρροῆς καθὼς καὶ σὲ κτίσματα τῆς Μακεδονίας ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἔχουν δεχθεῖ καὶ ὑποστεῖ πολλὰς ἐπιρροὰς ἀπὸ τὴν Κορινθία καὶ τὴν Σικυωνία.

Πανομοιοτύπες σίμες ἔχουμε ἀπὸ τὴ Νότια Στοὰ τῆς Κορίνθου⁴ καὶ ἀπὸ τὸ Λεωνίδαο τῆς Ὀλυμπίας⁵.

Τὴν ἐπισκόπηση τῶν σιμῶν αὐτοῦ τοῦ τύπου περιέχει ἐκτενέστατα στὴν σχετικὰ πρόσφατη μονογραφία του ὁ Joachim Heiden⁶. Σὲ ἄλλο τμήμα σίμης μὲ ἐπίπεδο μέτωπο κεντρικὸ θέμα εἶναι βλαστόσπειρα μὲ ἔντονες φωτοσκιώσεις στὸ κέντρο καὶ ἐπάνω ἰωνικὸ κυμάτιο μὲ γραπτὰ ὦα καὶ λογχοειδῆ φύλλα· κάτω ταινία μὲ γραπτὸ σύνθετο μαίανδρο καὶ ἀβακωτὸ κόσμημα. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια ἀστράγαλος⁷ (πίν. 54β). Σχετικὸ λειτουργικὰ εἶναι τεμάχιο ποὺ κοσμεῖται μὲ ἀστράγαλο κάτω, σύνθετο μαίανδρο καὶ ἀβακωτὸ κόσμημα στὴν κατώτερη ταινία, ἐνῶ τμήμα σωζόμενου ἀνθέμιου ὑποδηλώνει γραπτὰ καὶ τὴ λοιπὴ διακόσμηση (πίν. 55α).

3. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ - Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑ - Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ - Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ, *Τὸ ἀνάκτορο τῆς Βεργίνας* (Ἀθήνα 1961).

4. OSCAR BRONEER, *The South Stoa and its Roman successors*, *Corinth* I, 5, πίν. 20, εἰκ. 1, 2, 3, 4.

5. A. MALLWITZ, *Olympia und Seine Bauten*, 251 πίν. 199.

6. J. HEIDEN, *Korinthische Dachziegel* (δακτυλογραφημένη διατριβή, Peter Lang, Frankfurt am Main 1987).

7. Ν. ΚΑΛΤΑΣ, *Πήλινες διακοσμημένες κεραμώσεις ἀπὸ τὴ Μακεδονία*, 823.

Σημαντικά εὑρήματα γιὰ τὴ μελέτη κρίνονται τὰ πέντε πώρινα κιονόκρανα ποὺ βρέθηκαν χρησιμοποιημένα καὶ αὐτὰ στοὺς ὕστερους τοίχους σὲ δεύτερη χρῆση. Φαίνεται μάλλον ἀσφαλῆς ἡ ἀπόδοσή τους στὸν ἐλληνιστικὸ δωρικὸ ναό, σὲ ἓνα δὲ ἀπὸ αὐτὰ εἶναι χαρακτηριστικὰ τὰ σημάδια τῆς χάραξης τῶν διαφόρων σημείων μὲ τὸν διαβήτη (πίν. 55β).

Κάτι ἀκόμη πολὺ σημαντικό ποὺ κερδήθηκε μὲ πολλὰς συνενώσεις τεμαχίων ἀπὸ τὸν σοφὸ ἀρχιτεχνίτη Ἀνδρέα Μαυραγάνη εἶναι τρίγλυφος, ἐλληνιστικὴ ποὺ κατὰ μεγάλη πιθανότητα ἀνήκει καὶ αὐτὴ στὸν ἐλληνιστικὸ ναό. Βρέθηκαν ἀκόμη τμῆμα ὕστερορωμαϊκῆς ἐπιγραφῆς, νομίσματα καὶ πολλὰ ὕστερορωμαϊκὰ ὄστρακα. Τὸ σπάραγμα τῆς ἐπιγραφῆς δίνει τὴν ἐντύπωση καταλόγου, ἴσως τιμητικοῦ. Τὰ ὀνόματα ποὺ διαβάζονται παραπέμπουν σὲ καθαρὰ ρωμαϊκὰ ἀλλὰ καὶ σὲ μικρασιατικὰ⁸ ὀνόματα (πίν. 56α).

Σχετικῶν χαρακτήρων ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὴν Ἀρχαία Κόρινθο παραπέμπουν στοὺς μετὰ τὸ ἔτος 269 μ.Χ. χρόνους⁹. Ἀξίζει ἐπίσης νὰ ἀναφερθεῖ ΒΑ τοῦ ναοῦ τμῆμα ὑποδομῆς κτιρίου καλῆς ἐργασίας μὲ συνδέσμους ποὺ ὑποδηλώνουν χρονολόγηση μέσα στὸν 5ο π.Χ. αἰώνα (πίν. 57). Ἡ περαιτέρω ἀποκάλυψή του θὰ συνεχισθεῖ κατὰ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ ΒΟΤΣΗ

8. L. ROBERT, *Noms indigènes dans l'Asie Mineure gréco-Romaine*, 42.

9. A. J. H. KENT, *The Inscriptions 1926-1950, Corinth VIII*, ἀρ. 639 καὶ 708.

6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΑΛΛΙΘΕΑΣ ΠΑΤΡΩΝ

(Πίν. 58 - 63)

Μετά από διακοπή έξι ετών, επαναλήφθηκε έφέτος για έκτη ανασκαφική περίοδο ή έρευνα του μυκηναϊκού νεκροταφείου Καλλιθέας Πατρών υπό την αίγίδα τής 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας με χρηματοδότηση αυτής και του Πανεπιστημίου 'Ιωαννίνων.

Στήν ανασκαφή έλαβαν μέρος και συνεργάστηκαν μαζί μου ή ειδική έπιστήμων του Τομέα 'Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου 'Ιωαννίνων Δρ. Λίτσα Κοντορλή-Παπαδοπούλου, οί πτυχιούχοι 'Αρχαιολογίας Δ. Σταυριανός, Στ. Μανδαλάκη και Β. Οικονομίδου, οί φοιτητές του 'Αρχαιολογικού Τομέα του Πανεπιστημίου 'Ιωαννίνων Α. Ζαούρη, Ε. Παπαδοπούλου, Ε. Σερβετοπούλου, Π. Μιχαηλίδης και ό αρχιτέκτων Σ. Τζήμας.

Στή θέση «Λαγανιδιά» (πίν. 58α), βόρεια του ανασκαφέντος κατά τις προηγούμενες περιόδους νεκροταφείου, κατά τή διάνοιξη κοινοτικού δρόμου με μηχανικό έκσκαφέα τó 1985 βρέθηκε λιθόκτιστο τοιχάριο και μικρός μυκηναϊκός κύαθος.

Η ανασκαφή αποκάλυψε, με τή διάνοιξη τριών δοκιμαστικών τομών 1), 2, 3), τμήματα λίθινων θεμελίων ασύνδετων μεταξύ τους, που ανήκουν σέ κτίρια κατεστραμμένα (πίν. 58β). "Όμως, τó σημαντικότερο εύρημα που αποτέλεσε και τήν ευχάριστη έκπληξη τής ανασκαφής, ήταν θολωτός μυκηναϊκός τάφος, όμοιος περίπου στήν κατασκευή και στίς διαστάσεις με τούς δύο ήδη γνωστούς από τόν Καταρράκτη Φαρρών, που είχε ανασκάψει κατά τή δεκαετία του '50 ό έπίτ. Γεν. έφορος 'Αρχαιοτήτων κ. Ν. Ζαφειρόπουλος¹.

Ο τάφος, προσανατολισμένος από ΒΑ-ΝΔ, είναι χτισμένος με ντόπιες πλακοειδεΐς πέτρες σέ ακανόνιστες σειρές τόσο στή θόλο, όσο και στήν είσοδο

1. Βλ. "Εργον 1956, 88-90· 1957, 69-70. ΠΑΕ 1956, 193-201, 1957, 114-117. O. PELON, *Tholoi, Tumuli et Cercles Funéraires* (1976) 222-3, 417. TH. J. PAPADOPOULOS, *Mycenaean Achaea (SIMA LV)* 1-2, 1979, 57-59, fig. 47 α-b.

καὶ τὸ ἐμπρόσθιο τμήμα τῶν ἐπενδυμένων τοιχωμάτων τοῦ δρόμου (πίν. 59α). Οἱ διαστάσεις τοῦ τάφου εἶναι: διάμ. θόλου 3.90×4.10 μ., σωζ. ὕψος 2.20 μ. Ὁ δρόμος, μήκους 7.10 μ., πλ. 0.94-0.98 μ. καὶ βάθους 0.12-1.88 μ. μὲ συγκλίνοντα πρὸς τὰ ἄνω τοιχώματα, εἶναι λαξευμένος στὴν κιμηλιά μὲ δάπεδο κατηφορικὸ πρὸς τὴν πρόσοψη τῆς εἰσόδου. Ἡ χαμηλὴ εἴσοδος (διαστ. $0.80 \times 0.80 \times 1$ μ.) εἶχε μεγάλο μονολιθικὸ ἀνώφλι καὶ ἦταν κλεισμένη μὲ ξερολιθιά ἀπὸ λίθους ὁμοίους μὲ ἐκείνους τῆς θόλου σὲ ἐπάλληλες στρώσεις. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ διαφορὰ αὐτῶν τῶν στρώσεων καὶ ἀπὸ τὴ στρωματογραφία τῆς ἐπίχωσης τοῦ δρόμου, ἡ εἴσοδος ἀνοίχθηκε τουλάχιστον δύο φορές γιὰ τὴν τοποθέτηση ταφῶν στὴ θόλο. Ἀπόπειρα τρίτης διάνοιξης φαίνεται ὅτι ἀπέτυχε καὶ ἔτσι μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ ἐναπόθεση παιδικῆς ἀκτέριστης ταφῆς πάνω στὶς κατώτερες στρώσεις τῆς ἐξωτερικῆς ὕψης τῆς ξερολιθιάς μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν ὑπερκείμενων δόμων (πίν. 59β). Κατώφλι δὲν ὑπῆρχε, ἀλλὰ οἱ δύο κατώτερες στρώσεις τῆς ξερολιθιάς ἀποτελοῦνταν ἀπὸ μεγάλες ἀκανόνιστες πλάκες.

Ἡ ἀκτέριστη παιδικὴ ταφή στὴν εἴσοδο τοῦ τάφου (0.56 μ. ἀπὸ τὸ ἀνώφλι) εἶχε προσανατολισμὸ ἀπὸ ΝΑ-ΒΔ. Παιδικές ταφές, ἀλλὰ καὶ ἐνηλίκων, πρὸ τῆς εἰσόδου ἢ σὲ κόγχες καὶ λάγκους τοῦ δρόμου εἶναι γνωστές καὶ ἀπὸ ἄλλα μυκηναϊκὰ νεκροταφεῖα². Ἡ ἐπίχωση τοῦ δρόμου ἦταν ἀπὸ καστανοκίτρινο χαλαρὸ χῶμα, περιεῖχε λίγα μόνο μυκηναϊκὰ ὄστρακα καὶ ἐλάχιστα χειροποίητης κεραμεικῆς καὶ κάρβουνα³.

Ἡ θόλος διαιρέθηκε σὲ τεταρτοκύκλια καὶ στὴ συνέχεια δημιουργήθηκε κἀναβος τοῦ 1 τ.μ. γιὰ τὴν εὐχερέστερη καὶ ἀκριβῆ ἔρευνα καὶ δῆλωση τῶν εὐρημάτων (πίν. 60β). Διαπιστώθηκε ὅτι τὸ ἄνω μισὸ περίπου εἶχε καταρρεῦσει καὶ οἱ πέτρες εἶχαν καταπέσει στὸ ἐσωτερικόν, ὅπου ἄλλες βρέθηκαν σὲ ἐπάλληλη-

2. Βλ. π.χ. Α. J. B. WACE, Chamber Tombs at Mycenae, *Archaeologia* 82, 1932, 14, 129. C. W. BLEGEN, *Prosymma*, 157. X. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, *AE* 1888, 130-131. Α. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ, *ΑΔ* 3, 1917, 146 1910, 215. Σ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, *Περατὴ Β'*, 5, Α. J. PAPADOPOULOS, *Aigion* (SIMA XLVI), 1976, 21, 32, πίν. 67 (στὸ ἐξῆς PAPADOPOULOS, *Aigion*) L. KONTORLI-PAPADOPOULOU, Some aspects concerning local peculiarities of the Mycenaean chamber tombs, *Aegaeum* 1, 1987, 155, ὅπου συζήτηση καὶ πλήρης βιβλιογραφία.

3. Πρβ. π.χ. PAPADOPOULOS, ὅ.π. *Aigion* (σημ. 2) 38 καὶ L. KONTORLI-PAPADOPOULOU, *Aegaeum* 1, 157.

λες πλάγιες στρώσεις με κλίση πρὸς τὸ κέντρο τῆς θόλου καὶ ἄλλες σὲ μεγάλη ἀταξία. Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς ἦσαν καὶ 33 τεσσάρων διαφορετικῶν χαρακτηριστικῶν σχημάτων (16 κυκλικές, 8 τριγωνικές, 5 ὀρθογώνιες καὶ 4 ἀκανόνιστες με τριγωνικὴ κορυφή), ποὺ χρησίμευαν ἴσως γιὰ τοὺς ἀνώτερους δακτυλίους τῆς θόλωσης, ὡς σφῆνες καλύψεως στῆριξης τῶν δόμων τῆς θολωτῆς ὀροφῆς καὶ ἡ μεγαλύτερη τουλάχιστον ἀπὸ τὶς 4 τελευταῖες πιθανῶς ὡς σῆμα τοῦ τάφου (πίν. 60α)⁴.

Ὁ τάφος εἶχε παραβιασθεῖ καὶ συληθεῖ ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς θόλου, ἀπ' ὅπου εἶχε ἀφαιρεθεῖ μεγάλο τμήμα τῆς (πίν. 61α). Ἡ σύληση αὐτὴ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν ὑστερομυκηναϊκὴ ἐποχὴ. Παρὰ τὴν καταστροφὴ καὶ σύλησίν του, ὁ τάφος περιεῖχε πολλὰ καὶ ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος εὐρήματα. Στὰ ἑπτὰ διαφορετικὰ ταφικὰ στρώματα (I-VII) συνολικοῦ βάρους 2.26 μ. βρέθηκαν σκελετικὰ κατάλοιπα 40 τουλάχιστον ἀνθρώπων ταφῶν (Α-Ω, ΣΤ, Υ1, Α1-Α7, Μ1-Μ7). Ἀπ' αὐτὲς μόνο μία (ταφή Ν) βρέθηκε ἀδιατάρακτη σὲ βάθος 1.97 μ. στὰ τετράγωνα Ε₅-ΣΤ₅. Ἦταν τοποθετημένη σὲ ἀβαθὴ λάκκο σὲ ὕψια θέση, ἀκτέριστη καὶ με προσανατολισμὸ ἀπὸ Α-Δ με τὸ κρανίον ἀκουμπισμένο σὲ πλάκα (πίν. 61β). Ὅλες οἱ ἄλλες εἶναι πολὺ διαταραγμένες καὶ ἐλλιπεῖς (βρέθηκαν μόνο τὰ κρανία καὶ διάσπαρτα ὀστά (πίν. 62α). Σάπια ἀνθρώπινα ὀστά ποὺ ἀνέδιδαν ἔντονη δυσοσμία⁵ βρέθηκαν στὸ τετράγωνο Ε₅ σὲ βάθος 1.85 μ. Καμένα ὀστά ἀνθρώπινα, ποὺ πιθανότατα εἶναι ὑπολείμματα καύσης, βρέθηκαν σὲ βάθος 2.06 μ. στὰ τετράγωνα Γ₃₋₄ καὶ στὸ Ε₅. Αὐτὸ εἶναι τὸ δεύτερο δεῖγμα, ὡς τώρα, καύσης νεκρῶν στὴ μυκηναϊκὴ Ἀχαΐα⁶. Μεταξὺ τῶν κατώτερων στρωμάτων V-VII παρατηρήθηκαν λεπτὲς ἀνισοπαχεῖς ζῶνες πυρακτωμένου χρώματος καὶ τέφρας⁷. Στὰ δύο κατώτατα στρώματα (VI-VII,

4. Βλ. C. W. BLEGEN, *Prosymna*, 237. S. IMMERWAHR, *Athenian Agora*, 102, (Tomb XL). Ἐπιτύμβια σήματα ἔχουν βρεθεῖ καὶ σὲ ἄλλα νεκροταφεῖα, βλ. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, *ΑΔ* 17, 1961-62, 152 κέ.

5. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ παρατηρήθηκε καὶ σὲ δύο τάφους ποὺ ἀνέσκαψε ὁ Μαρινάτος στὴν Πύλο (Ἀγγελοπούλου Τ.2 καὶ Κορωνιοῦ Τ.3), βλ. *ΙΑΕ* 1952, 485-6.

6. Τὸ ἄλλο δεῖγμα καύσης νεκρῶν ἀναγνωρίσθηκε στὸν Τάφο Ο τῆς Καλλιθέας, ποὺ ἀνασκάφηκε τὸ 1980 στὴ γειτονικὴ θέση Ρουμπαντάνια ἢ Σπέντζες (*ΙΑΕ* 1980, 108 πίν. 93α).

7. Αὐτὰ ἐρμηνεύονται ἴσως ὡς ὑπολείμματα καθαρτήριων πυρῶν κατὰ τὴν προετοιμασία τοῦ τάφου γιὰ νέες ταφές, πρβ. WACE, *ὅ.π.* (σημ. 2) 140-1.

βάθ. 2.05-2.22 μ.) βρέθηκαν κρανίο θυσιασθέντος ἀλόγου καὶ λείψανα σκελετῶν βοοειδῶν, σκύλων καὶ αἰγοπροβατοειδῶν⁸ (πίν. 62β). Ἡ ἀνέυρεση τῆς ἀλογοθυσίας, ἔθιμο σπάνιο στὸ προϊστορικὸ Αἰγαῖο⁹, εἶναι τὸ σημαντικότερο εὑρημα τῆς ἀνασκαφῆς.

Ἡ κεραμεικὴ, κατὰ τὸ πλεῖστον γραπτὴ μυκηναϊκὴ μὲ λίγα μόνο δείγματα χειροποίητης, περιλαμβάνει μεγάλη ποικιλία σχημάτων (ψευδόστομους ἀμφορίσκους, ἀλάβαστρα, μεγάλους ἀμφορεῖς, κύλικες, κέρνους, κύπελλα, σκύφους κ.ἄ.) καὶ διακοσμητικῶν θεμάτων, ποὺ καλύπτει ὁλόκληρη τὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ (ΥΕ I-IIIΓ) καὶ φθάνει ὥς καὶ τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους (πίν. 63α-β). Ἀπὸ τὰ ἄλλα εὐρήματα ἀξιοσημεῖωτα εἶναι χάλκινο ἔλασμα καὶ μικρὸ μαχαίρι, χάλκινη περόνη καὶ τριχολαβίδα (τὰ τρία τελευταῖα εἶναι τὰ μόνυ ποὺ βρέθηκαν στὸ δάπεδο τῆς θόλου καὶ πρέπει νὰ συνόδευαν μιὰ ἀπὸ τίς ἀρχικὲς ταφές τοῦ τάφου, λείψανα τῶν ὁποίων δυστυχῶς δὲν ἀναγνωρίσθηκαν), πῆλινα καὶ στεάτινα σφονδύλια καὶ πλακίδια ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο.

Ὁ θολωτὸς τάφος, χτισμένος σὲ θέση περίοπτη καὶ γειτονικὴ πρὸς τὸ νεκροταφεῖο τῶν θαλαμοειδῶν τάφων (ἀνασκαφὴ 1976-81)¹⁰, φαίνεται ὅτι χρησιμοποιήθηκε ἀρχικὰ ἀπὸ τὸν τοπικὸ ἄρχοντα καὶ τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας του καὶ στὴ συνέχεια καὶ ἀπὸ ἄλλους κατοίκους τοῦ μυκηναϊκοῦ οἰκισμοῦ τῆς περιοχῆς τῆς Καλλιθέας.

Στὴ θέση αὕτὴ πρέπει νὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι τάφοι καὶ πιθανῶς καὶ κτίρια, ὅπως δείχνουν τὰ λίγα ἀποκαλυφθέντα λείψανα τοιχαρίων, καὶ γι' αὐτὸ ἡ συνέχιση τῆς ἐρευνας κρίνεται ἀπαραίτητη.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

8. Σύμφωνα μὲ προκαταρκτικὲς πληροφορίες τοῦ ἐπικ. καθηγ. P. Fischer τοῦ Πανεπιστημίου Göteborg-Σουηδίας, ποὺ ἐξέτασε μερικὰ ἀπὸ τὰ σκελετικὰ λείψανα στὸ Μουσεῖο Πατρῶν, ὅπου φυλάσσονται.

9. Βλ. π.χ. τὴν ἀλογοθυσίαν στὸν δρόμο τοῦ θολωτοῦ τάφου στὸν Μαραθῶνα, "Εργον" 1958, 24, εἰκ. 23.

10. Βλ. προσωρινὲς ἐκθέσεις στὸ "Εργον καὶ ΠΑΕ ἀπὸ τὸ 1976 κέ.

7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

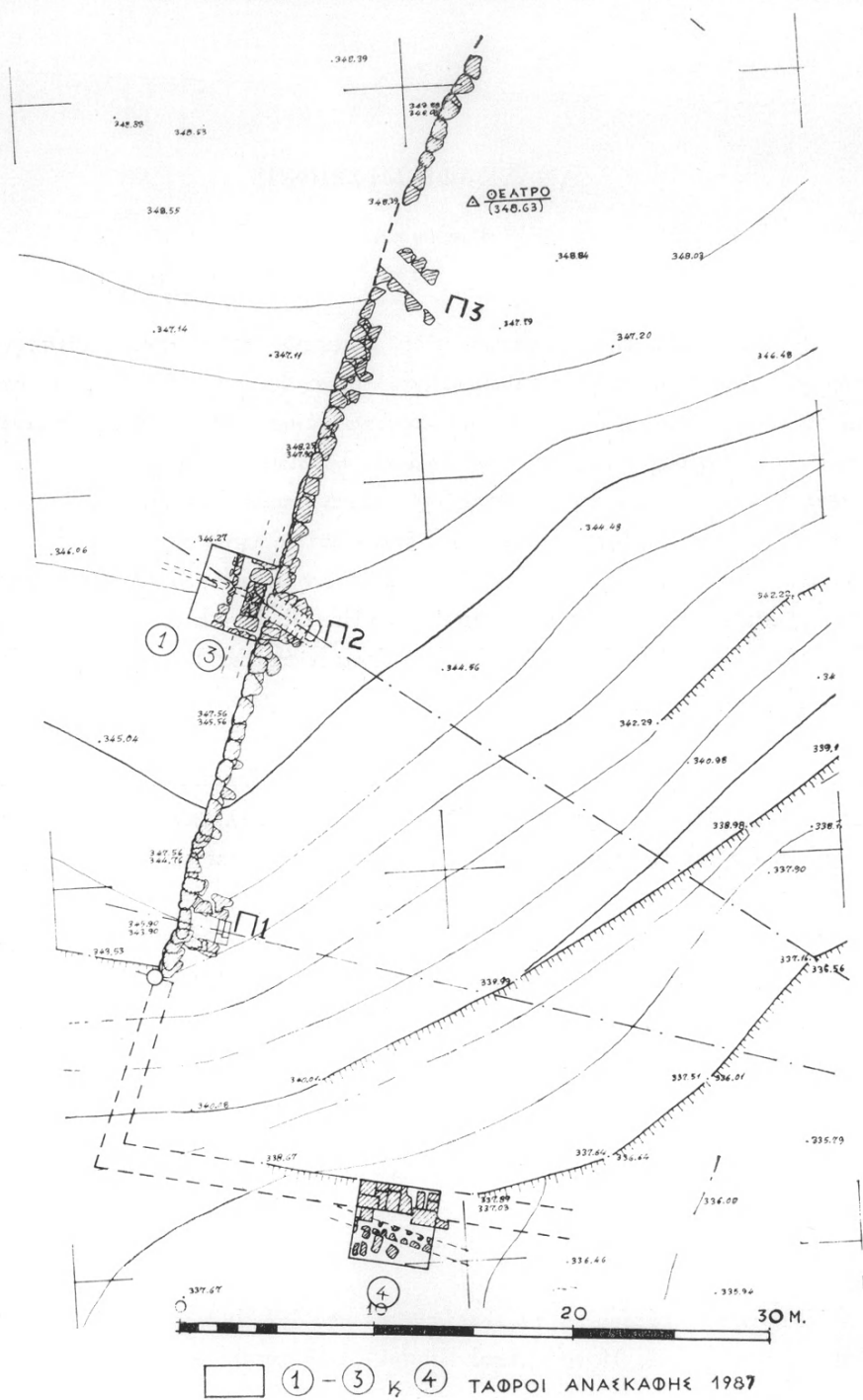
(Πίν. 64-80)

Οί ανασκαφές τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν ἀρχαία Μεσσήνη (σημερινὸ χωριὸ Μαυρομάτι Ἰθώμης), ποὺ εἶχαν διακοπεῖ τὸ 1975, ἄρχισαν καὶ πάλι φέτος ὑπὸ τῇ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου. Στὴν ἀνασκαφὴ συμμετεῖχαν οἱ πτυχιούχοι ἀρχαιολόγοι Ἰωάννα Τότσιου, Στέλλα Ραυτοπούλου, Ἑλένη Βρανοπούλου, Κατερίνα Μπαζίγου καὶ Δέσποινα Τζάνερου, καθὼς καὶ οἱ φοιτητὲς καὶ φοιτήτριες Ἰωάννα Ἀλεξανδρῇ, Ἀγγελικὴ Κοσμοπούλου, Οὐρανία Βιζυηνοῦ, Εὐγενία Σακελλαρίου, Ἑλένη Κάτσα, Σωτήρης Ραπτόπουλος, Maria Hallesjö καὶ Gunnel Ekroth. Οἱ ἀρχιτέκτονες Ἀθανάσιος Νακάσης, Αἰκατερίνη Ταγωνίδου, Ἑλένη-Ἀννα Χλέπα καὶ Παναγιώτης Μπίρταχας ἀσχολήθηκαν μὲ ἀποτυπώσεις μνημείων καὶ μελέτες στερέωσης - ἀναστήλωσης. Ὁ τοπογράφος Γ. Μακρῆς μὲ τριμελὴ ὁμάδα φοιτητῶν του συνέχισε τὴν τοπογράφηση καὶ τὴν κτηματογράφηση σὲ κλίμακα 1:200. Οἱ τεχνίτες Ἀνδρέας Μαυραγάνης καὶ Μιχάλης Καλλέργης ἀνέλαβαν τὴ συγκόλληση τῶν γλυπτῶν καὶ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν. Ὁ παλιὸς πεπειραμένος συνεργάτης μου Διονύσιος Ἀνδρουτσάκης ἀνέλαβε τὸ ἐπίπονο ἔργο τῆς ἐπιστάσις, ἐνῶ ὁ ἀρχαιοφύλακας Γιώργος Μπαλόπουλος ἀσχολήθηκε μὲ οἰκονομικὰ θέματα καὶ ἰδιαιτέρως μὲ τὶς ἀγορὲς τῶν ἀγρῶν. Οἱ φωτογραφίες τέλος εἶναι ἔργο τοῦ φωτογράφου Βασίλη Σταματόπουλου. Πρὸς ὅλους τοὺς παραπάνω συνεργάτες μου ἐκφράζω κι ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὶς θερμὲς μου εὐχαριστίες.

Οἱ θέσεις ποὺ ἐπελέγησαν γιὰ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἦταν: α) τὸ Θέατρο, β) τὸ Ἀσκληπιεῖο, γ) τὸ Ταφικὸ Ἡρῶο καὶ δ) τὸ Στάδιο.

α. Θέατρο

Ἡ θέση τοῦ θεάτρου τῆς πόλεως ἦταν γνωστὴ ἀπὸ τὶς ἔρευνες τῆς Expédition Scientifique de Morée (Abel Blouet, *Architecture*, τ. I, Paris 1831).

Εικ. 1. Τοπογραφικὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ θεάτρου.

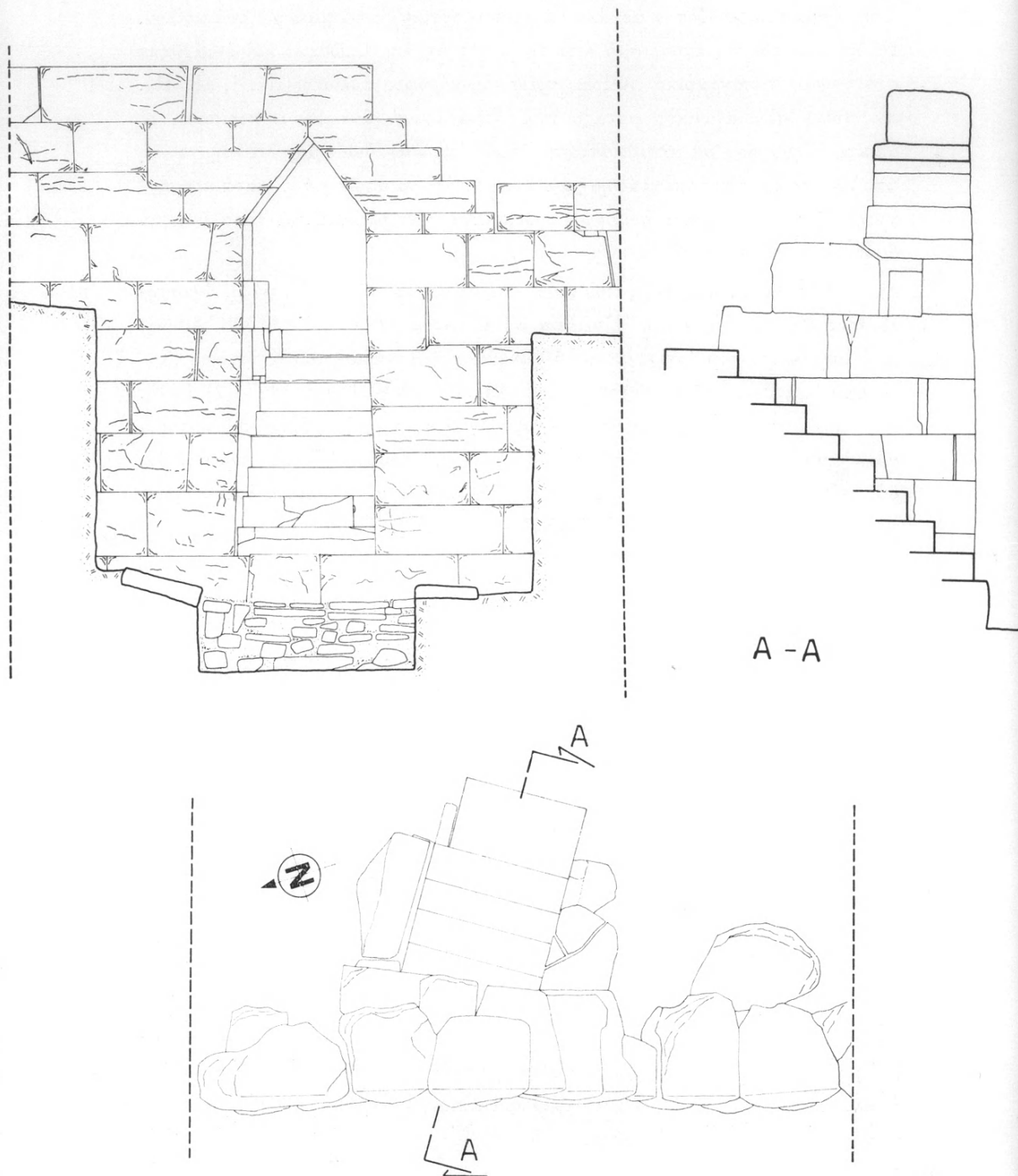
Στὴν ἐπιφάνεια σωζόταν μεγάλο μέρος τοῦ δυτικοῦ ἀναλήμματος τοῦ κοίλου, τὸ ὁποῖο μετὰ τὸν καθαρισμὸ ἀπὸ τῆ βλάστηση ἀποτυπώθηκε καὶ ἐντάχθηκε στὸ γενικὸ τοπογραφικόν. Φέρει τρεῖς ὀξυκόρυφες πυλίδες (εἰκ. 1, Π₁-Π₃, πίν. 64α) σὲ κανονικὲς μεταξὺ τους ἀποστάσεις (ἀνὰ 20 μ. περίπου), οἱ ὁποῖες ὡδηγοῦσαν μὲ κλιμακοστάσια πρὸς τὸ ἄνω διάζωμα. Μὲ τὴ γενικὴ ἀποψίλωση καὶ τὴν τοπογράφηση κατέστη δυνατό νὰ ὑπολογιστεῖ κατὰ προσέγγιση καὶ ἡ ἔκταση καὶ ἡ μορφή τοῦ κοίλου, ποὺ ἐμφανίζεται πεταλόσχημο διαστ. 90 × 90 μ. περίπου.

Ἡ νότια πυλίδα (Π₁), ποὺ κινδύνευε νὰ καταρρεύσει (πίν. 64β), ἀναστηλώθηκε ἀπὸ τὴν Τεχνικὴ Ἑταιρεία ETAN A.E. (Θέτιδος 4 - 11528 Ἀθήνα) μὲ βάση μελέτη τοῦ ἀρχιτέκτονα Ἀθ. Νακάση καὶ ἐγκριση τοῦ Κεντρικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου (Ἀριθ. ἀποφ. ΥΠΠΟ/ΑΝΑΣΤ/Α/41/3973/21.1.88).

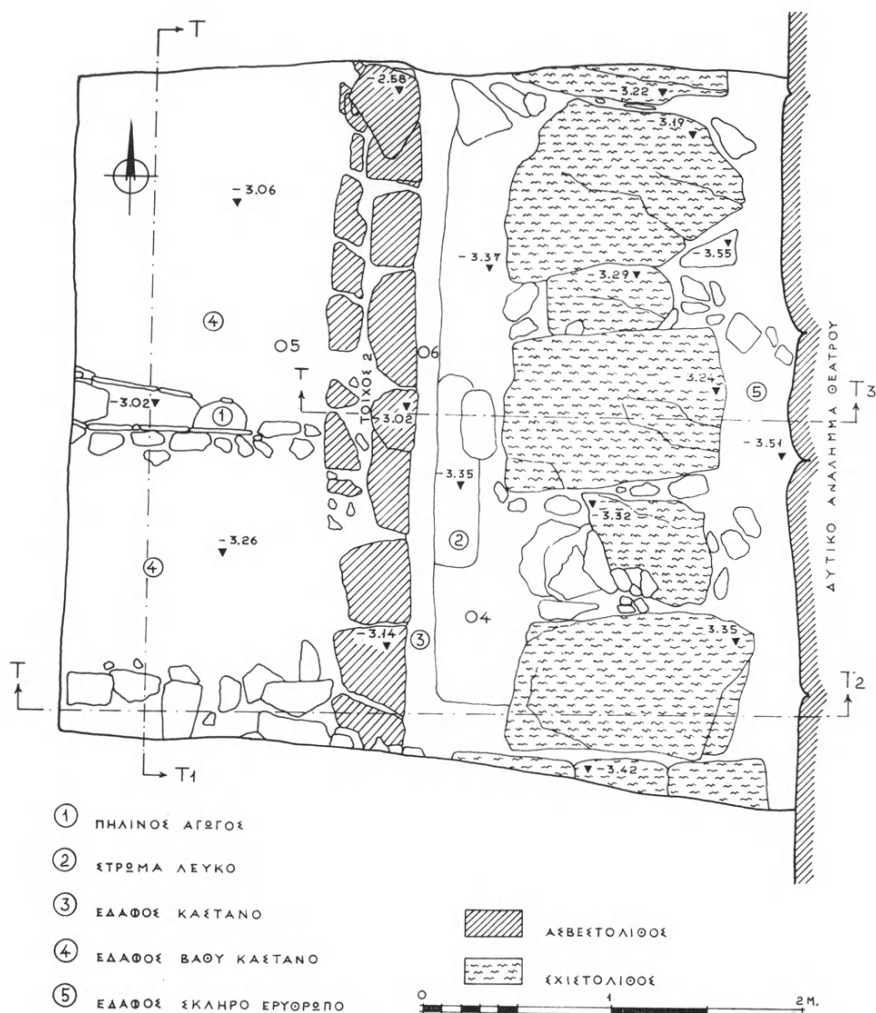
Δοκιμαστικὴ τάφρος σὲ ἐπαφή μὲ τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ δυτικοῦ ἀναλήμματος, μπροστὰ ἀπὸ τὴν πυλίδαν Π₂, ἀποκάλυψε ὁλόκληρην τὴν πυλίδαν, ὕψ. 3.60 μ. καὶ πλ. 1.50 μ. κάτω καὶ 1.20 μ. ἄνω μὲ τὸ ἄριστα διατηρημένο κλιμακοστάσιό της ἀπὸ ὀκτὼ ἀναβαθμούς (εἰκ. 2). Τὸ κλιμακοστάσιον καὶ οἱ ἀντίστοιχες παρειᾶς τοῦ ἀνοίγματος τῆς πυλίδος ἔχουν λοξὴ νοτιοανατολικὴ ὡς πρὸς τὸ ἀνάλημμα κατεύθυνση: Ὁ ἄξονάς του κατέληγε στὸ κέντρο τῆς ὁρχήστρας (εἰκ. 1).

Μπροστὰ ἀπὸ τὴν πυλίδαν Π₂ ἀποκαλύφθηκε ὁδός, πλ. 2 μ. περίπου, ἡ ὁποία φέρει στὸ μέσον κεντρικὸ ἀποχετευτικὸ ἀγωγὸ τῆς πόλεως (εἰκ. 3, πίν. 65α), καλυπτόμενον ἀπὸ τεράστιες ἀκατέργαστες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες. Ἐρευνα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς λιθόκτιστης αὐλακας τοῦ ἀγωγοῦ (διαστ. 0.65 × 0.65 μ.), ἡ ὁποία ἦταν πλήρης χώματος, ἔδωσε ἐλάχιστα ἀπροσδιόριστα ὄστρακα καὶ θραῦσμα γυάλινου ἀγγείου ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων (ἐποχὴ πλήρωσης καὶ διακοπῆς λειτουργίας τῆς αὐλακας) (εἰκ. 4α-β). Ἑλληνιστικὰ ὄστρακα βρέθηκαν στὸ πατημένο χῶμα τοῦ ὁδοστρώματος ἐκατέρωθεν τῶν καλυπτηρίων πλακῶν τοῦ ἀγωγοῦ.

Δυτικὸ ὄριο τῆς ὁδοῦ ἀποτελεῖ τοῖχος ἐπιμελημένης ἀργολιθοδομῆς μὲ ἐσωτερικὴ παρειὰ ἀπὸ μικρότερους λίθους (εἰκ. 3, τοῖχος 2), ὁ ὁποῖος ἀνήκει σὲ κτίσμα ἀγνώστου πρὸς τὸ παρὸν προορισμοῦ. Ἄλλος τοῖχος, κάθετος πρὸς τὸν τοῖχον 2, ὀρίζει χῶρον, πιθανῶς ὑπαίθριον, ὁ ὁποῖος φέρει στὸ μέσον ἀκάλυπτον ἀποχετευτικὸ αὐλάκι, πρόχειρα κατασκευασμένο μὲ θραύσματα λακωνικῶν καλυπτήρων (πίν. 65α).

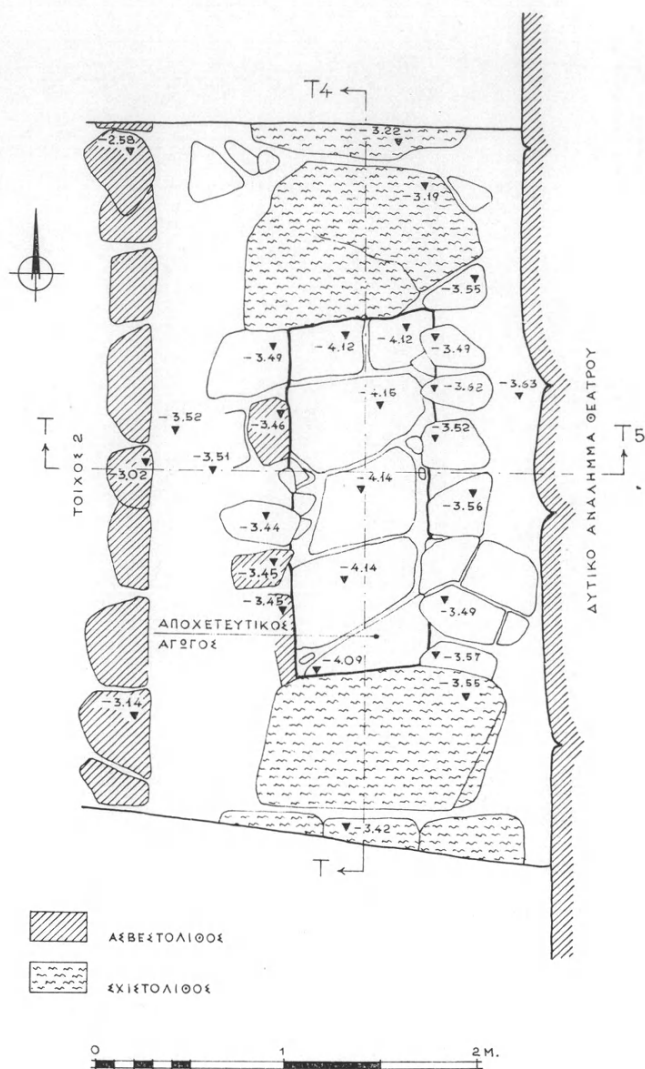
Εἰκ. 2. Κάτοψη, ὕψη καὶ τομὴ τῆς Πολίδας Π2.

Εικ. 3. Κάτοψη της οδού με τὸν ἀγωγὸ ἔξω ἀπὸ τὴν πυλῖδα Π2.

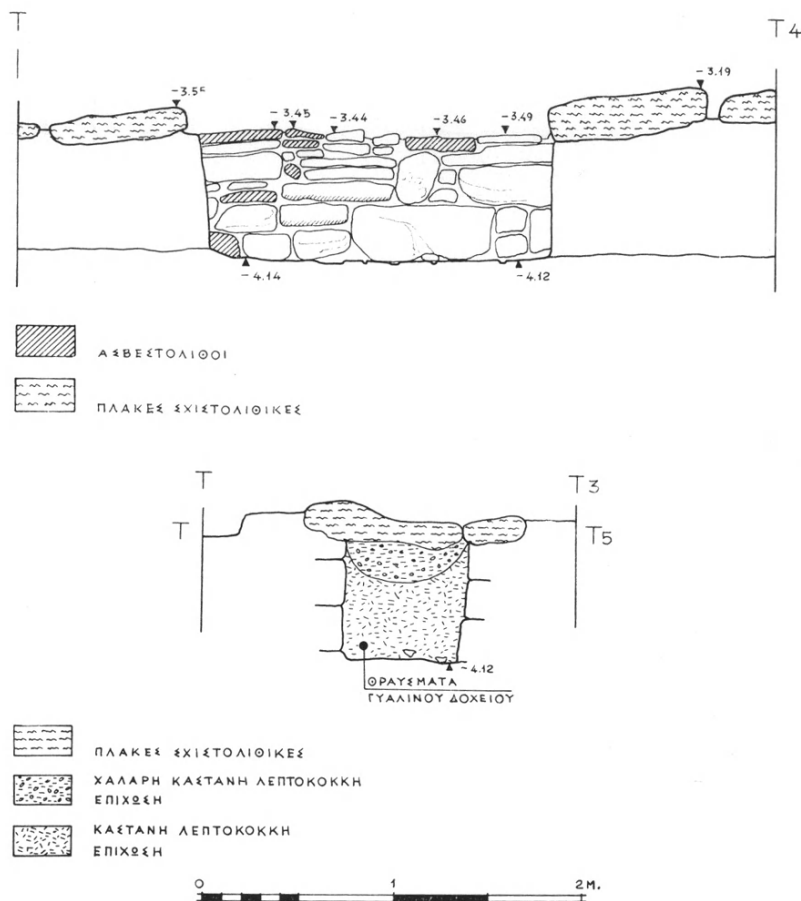
Στρωματογραφικὴ τομὴ τῆς βόρειας παρειᾶς τῆς τάφρου ἔδειξε ὅτι ὁ τοῖχος 2 ἔχει δύο οἰκοδομικὰς φάσεις, μία ἑλληνιστικὴ ποὺ ἀντιστοιχεῖ μετὸ ὁδόστρωμα καὶ μία ὕστερη ρωμαϊκὴ ποὺ σχετίζεται μετὲ δεύτερη χρῆση τοῦ κτίσματος (εἰκ. 5).

Δεύτερη δοκιμαστικὴ τάφος νοτιότερα (εἰκ. 1, ἀρ. 4) ἔφερε στὸ φῶς τμῆμα τοῦ ἀναλήμματος τῆς δυτικῆς παρόδου πρὸς τὴν ὀρχήστρα, διατηρούμενο σὲ

Εἰκ. 4α. Κάτοψη τοῦ ἀγωγοῦ μετὰ τὴν ἀφαίρεση τριῶν καλυπτηρίων πλακῶν.

ὕψος τριῶν ἀσβεστολιθικῶν δόμων καὶ ἐδραζόμενο σὲ εὐθυντηρία πωροπλίνθων (πίν. 65β). Ἡ ἀνωδομή τοῦ ἀναλήμματος ἔχει κατὰ τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς καταστραφεῖ, ἐνῶ προσκτίσματα ὕστατων ρωμαϊκῶν χρόνων μέσα στὴν πάροδο, ποὺ προχωροῦν σὲ ἱκανὸ βάθος ἔχουν διαταράξει τὸ ἀρχικὸ ἐπίπεδο τῆς πρόσβασης (εἰκ. 6).

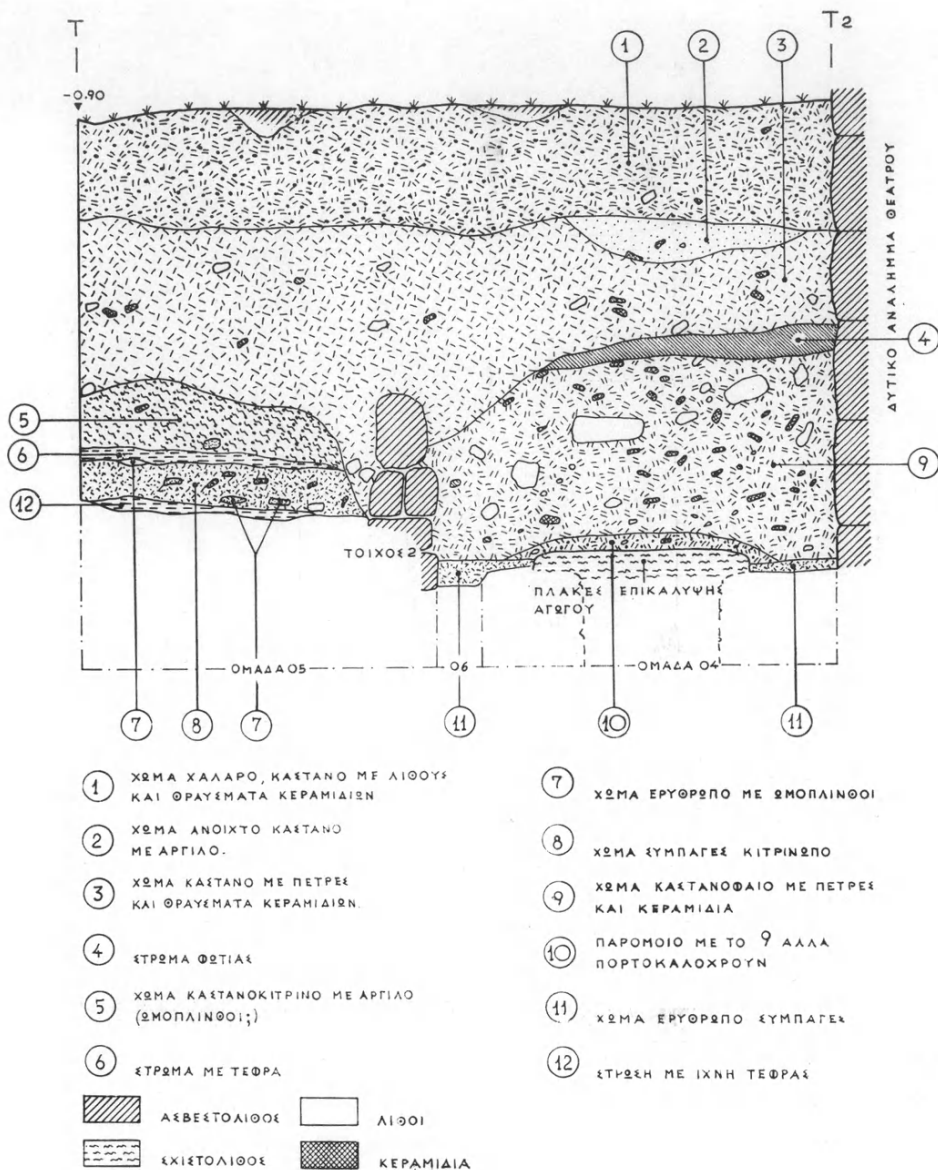

Εικ. 4β. Τομές του άγωγού μετά την άφαίρεση τριών καλυπτηρίων πλακών.

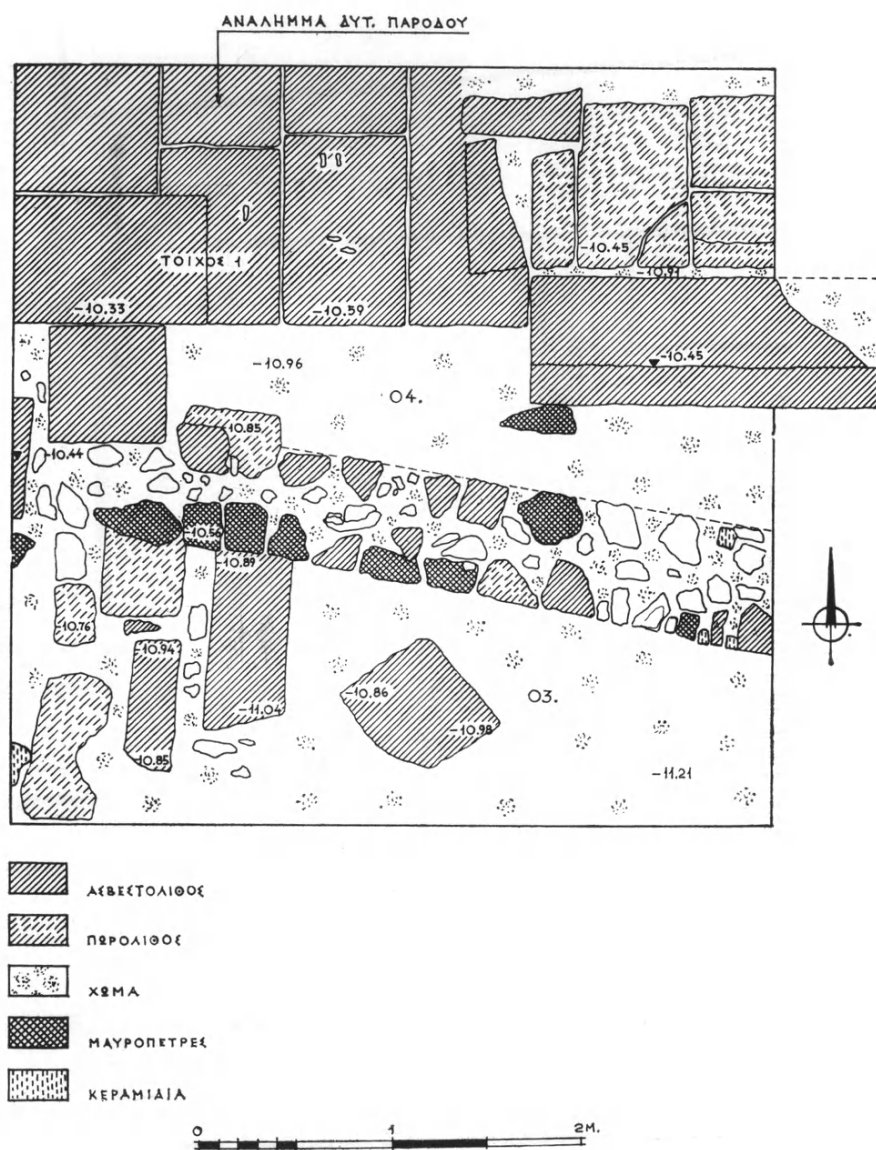
Μεταξύ των κινητών εύρημάτων από τὸ θέατρο περιλαμβάνεται θραῦσμα τριγλύφου, διαστ. 0.414×0.276 μ., τὸ ὁποῖο ἀνήκει πιθανῶς στὸ οἰκοδόμημα τῆς σκηνῆς.

β. Ἀσκληπιεῖο

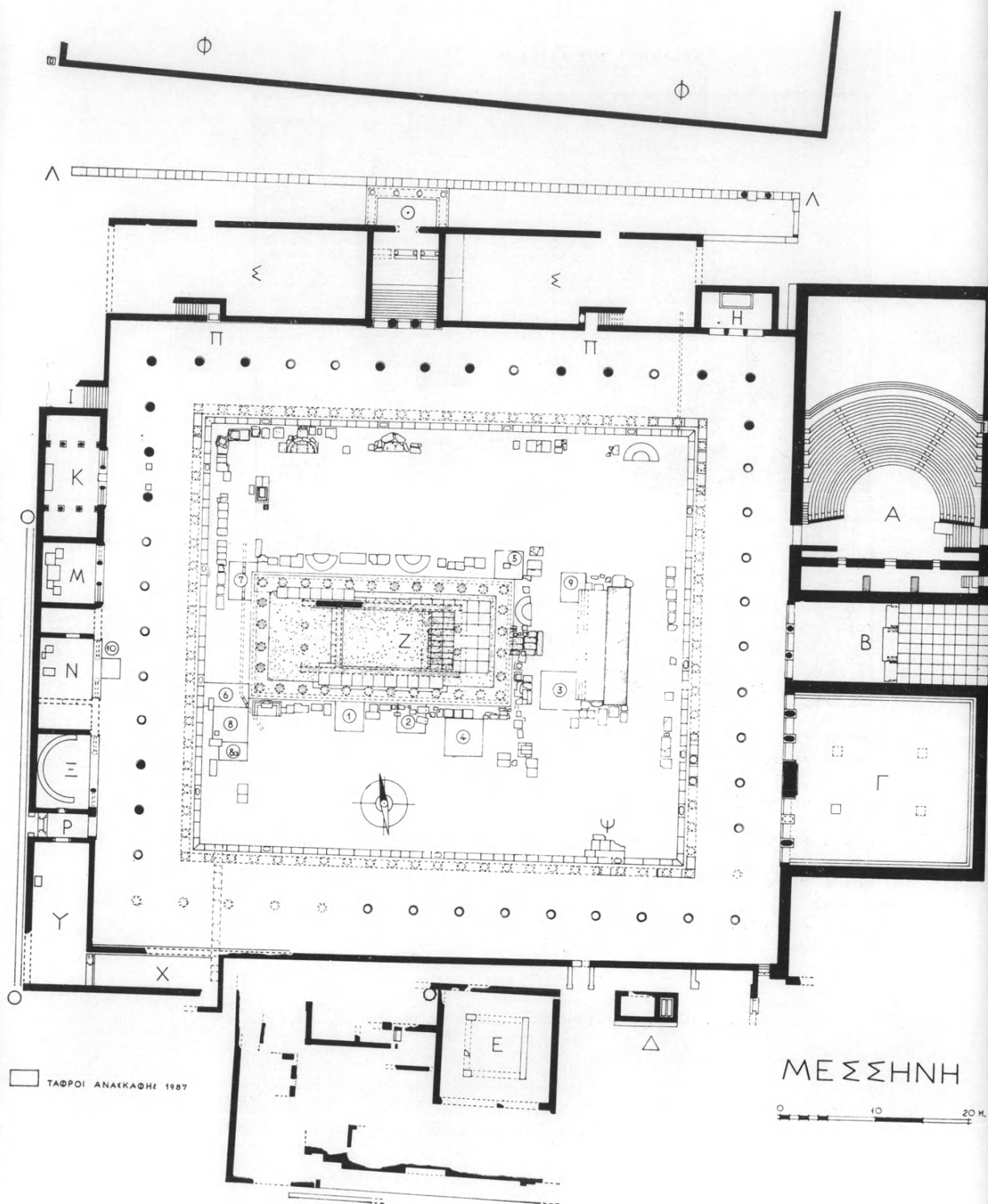
Στόχος τῆς ἔρευνας ἦταν ἡ ἀποκάλυψη στοιχείων γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ἀρχικῆς κατασκευῆς καὶ ἐνδεχομένως καὶ τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τοῦ βωμοῦ του, καθὼς καὶ ἡ εὔρεση ἀντικειμένων

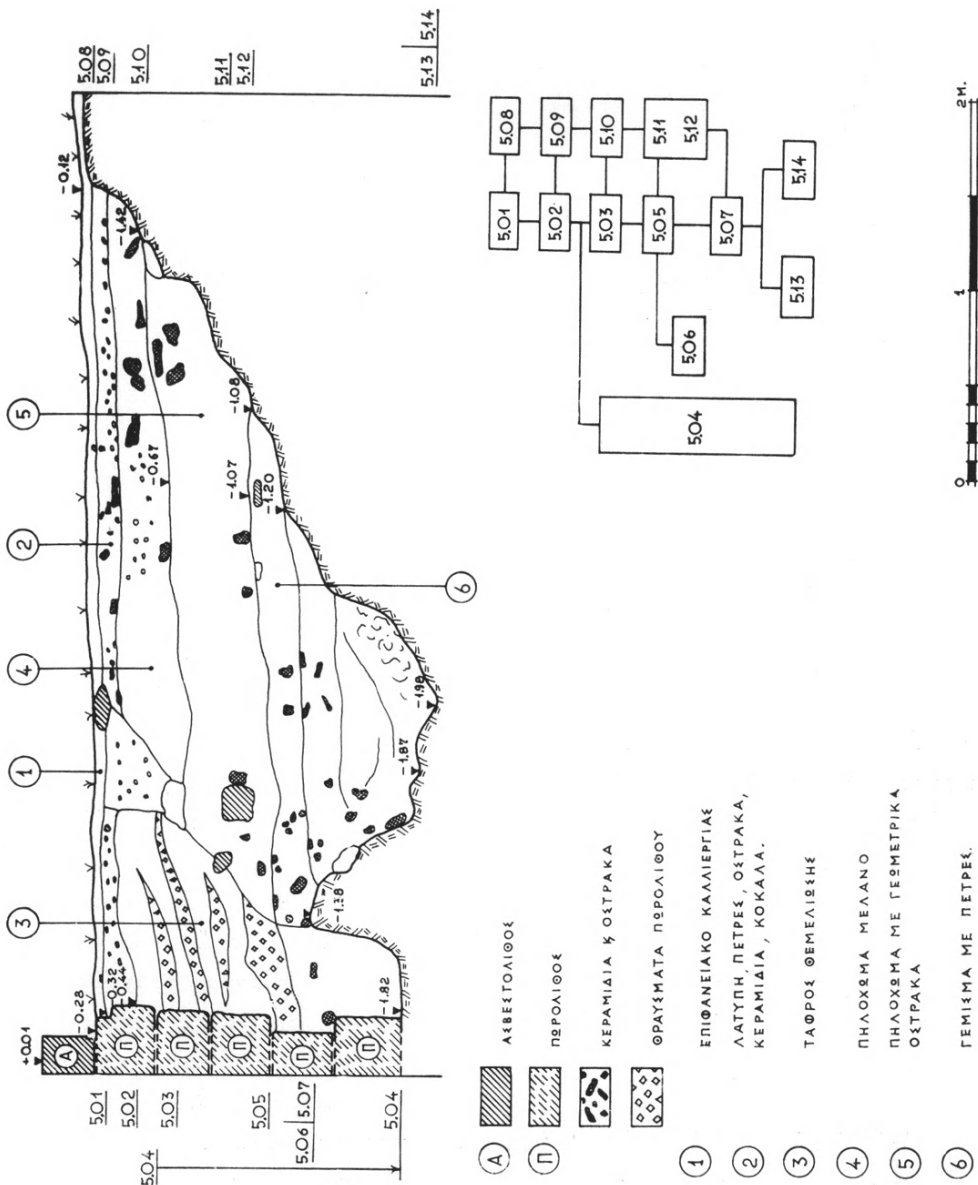
Είχ. 5. Στρωματογραφική τομή βόρειας παρειάς τῆς τάφρου τῆς πυλίδας Π2.

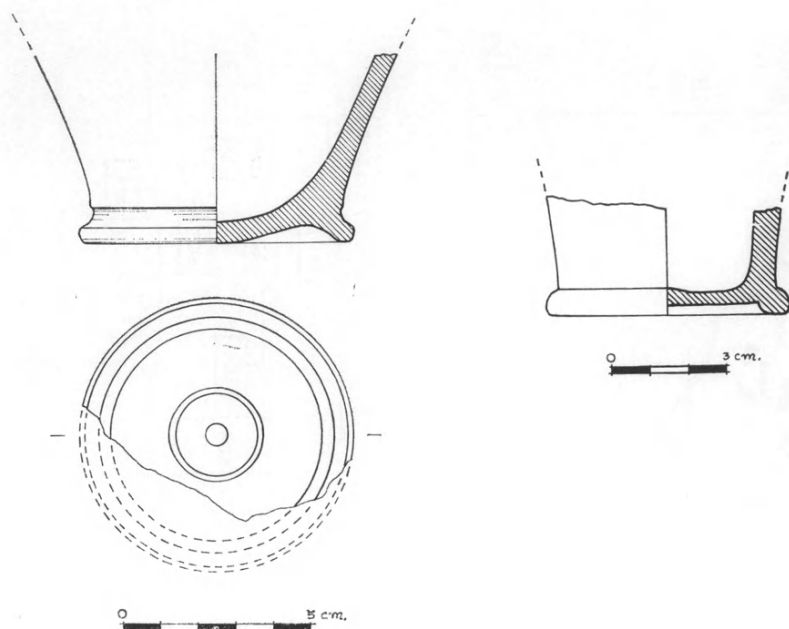
Είλ. 6. Κάτοψη άνασκαφέντος τμήματος τής δυτικής παρόδου.

Εἰκ. 7. Κάτοψη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ μετὰ τὴν θέσιν τῶν τάφρων τῆς ἀνασκαφῆς.

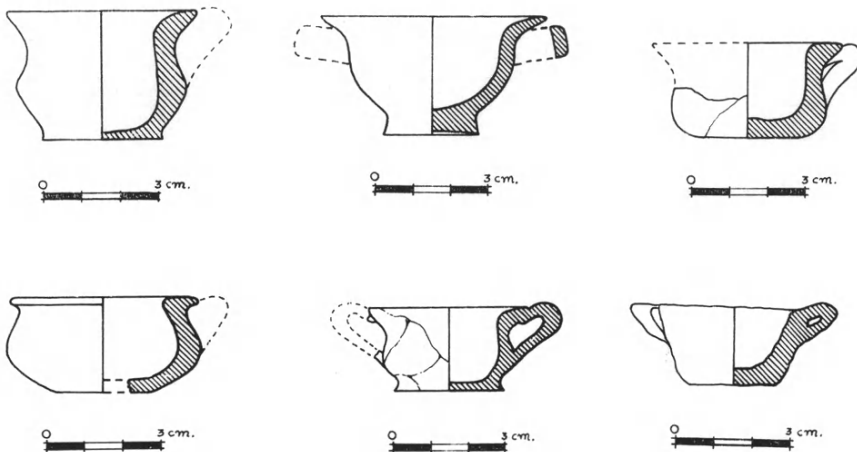
Εικ. 8. Στρωματογραφία της δυτικής παρειάς της τάφρου 5.

Εἰκ. 9. Θράύσματα ἀγγείων ἀπὸ τὴν τάφρο θεμελίωσης τοῦ ναοῦ.

σχετιζομένων πρὸς τὴ λατρεία τῆς θεότητας. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἀνασκάφη-
καν ἑπτὰ τάφροι, γύρω στὸ στυλοβάτη τοῦ ναοῦ καὶ σὲ ἐπαφὴ μ' αὐτόν, καὶ δύο
σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ βωμοῦ (εἰκ. 7, πίν. 66α-β, 67α). Συνοψί-
ζουμε τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα:

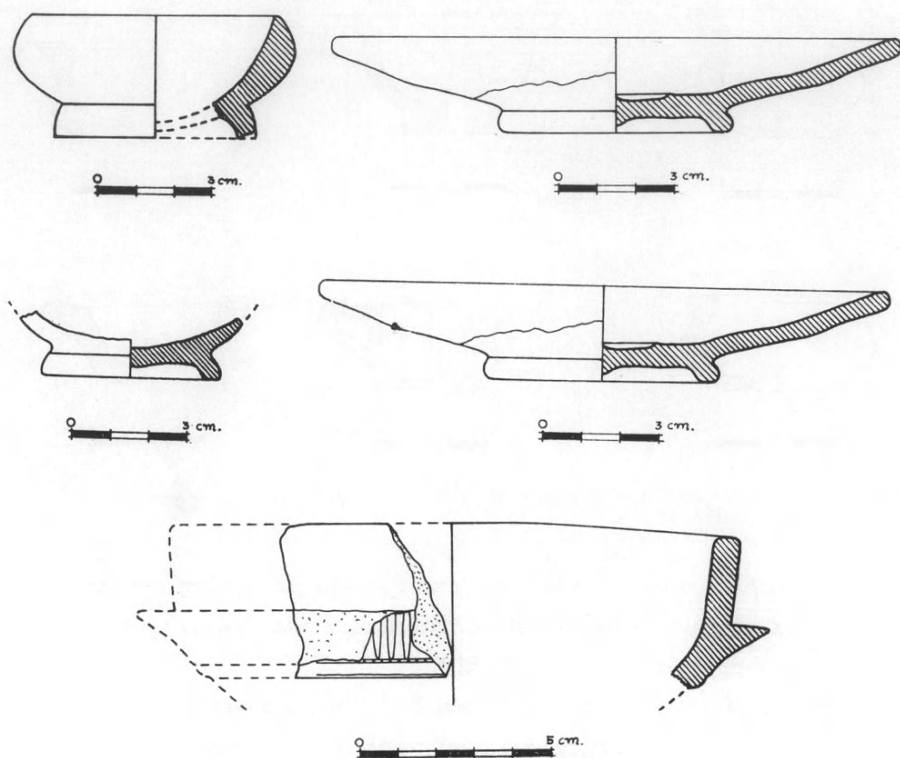
Τὸ ἀσβεστολιθικὸ κρηπίδωμα τοῦ ναοῦ ἐδράζεται σὲ θεμέλιο ἀπὸ ἀσβε-
στιτικὸ ψαμμίτη. Ἡ θεμελίωση προχωρεῖ σὲ βάθος 1.80 μ. περίπου ὡς τὸ
φυσικὸ πέτρωμα καὶ περιλαμβάνει πέντε δόμους (πίν. 67β). Ἡ τάφρος θεμελίω-
σης σὲ ὀρισμένα σημεῖα ἦταν σαφὴς καὶ ἀδιατάρακτη (εἰκ. 8). Περιεῖχε ἀπολα-
ξεύματα τῶν λιθοπλίνθων, πέτρες, χῶμα, ἐλάχιστα ὅστ' αὖ ζῶν καὶ λιγοστὰ
ὄστρακα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὀρισμένα χαρακτηριστικὰ μπορεῖ νὰ χρονολογηθοῦν
πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (εἰκ. 9). Ἐπισκευές καὶ ἀνακαινίσεις ὄχι
μόνο στὸν ναό, ἀλλὰ καὶ στὰ γύρω ἀπὸ τὸ αἶθριο κτίσματα εἶναι προφανές ὅτι
συνεχίστηκαν ὡς τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα (4ος μ.Χ. αἰ.), ὅποτε βίαιη καταστρο-
φὴ, πιθανότατα ἀπὸ σεισμό, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ ἱεροῦ καὶ
τὴ συρρίκνωση τῶν λατρείων καὶ τῆς ζωῆς γενικότερα σὲ παρακείμενες θέσεις.

Είκ. 10. 'Αναθηματικά σκυφίδια από την επίχωση του ναού.

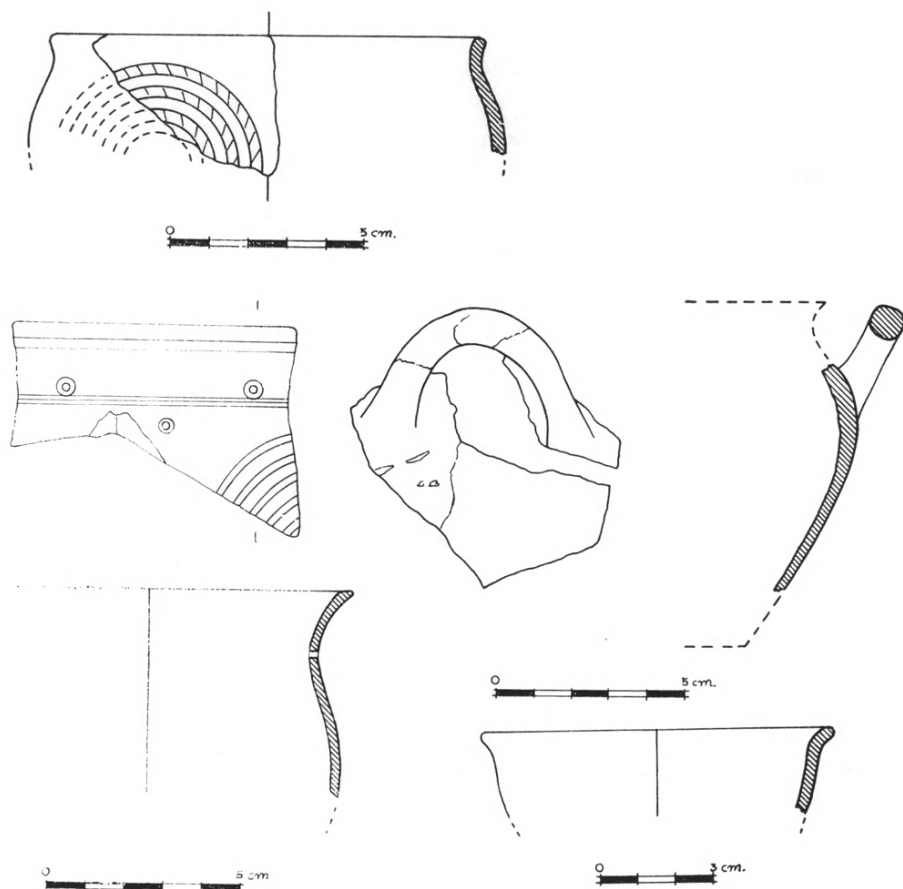
Τὸ αἶθριο γύρω ἀπὸ τὸν ναὸ εἶναι ἐπιστρωμένο μὲ λατύπη ἀσβεστολιθική, θραύσματα κεραμιδιῶν καὶ ἀγγείων, τὰ νεώτερα τῶν ὁποίων χρονολογοῦνται στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα (4ος μ.Χ. αἰ.).

Σὲ ὁρισμένες τάφρους (1, 4, 5 καὶ 8) βρέθηκαν ἀρκετὰ μόνωτα ἢ δίωτα σκυφίδια, κυρίως χειροποίητα, ἀλλὰ καὶ τροχήλατα (εἰκ. 10, πίν. 69γ). Βρέθηκαν ἐπίσης ἀρκετὰ θραύσματα ἀγγείων ἐλληνιστικῆς περιόδου, κυρίως πινάκια, καθὼς ἐπίσης σκύφοι, κάνθαροι καὶ λεκανίδες (εἰκ. 11, πίν. 68α). Βρέθηκαν ἀκόμη ὁρισμένα θραύσματα πῆλινων ἀναθηματικῶν πλακιδίων μὲ ἀνάγλυφες μορφές (πίν. 69β). Τόσο τὰ σκυφίδια ὅσο καὶ τὰ πλακίδια ἀποτελοῦν συνήθη ἀναθήματα σὲ χθόνιες θεότητες. Ἀφιερώματα ἐντούτοις ποὺ προσιδιάζουν στὴ λατρεία τοῦ θεραπευτῆ θεοῦ Ἀσκληπιοῦ δὲν βρέθηκαν. Φαίνεται ἔτσι νὰ ἐπιβεβαιώνεται ἡ ἄποψη τοῦ Ἀ. Ὁρλάνδου (Νεώτεροι ἐρευνᾶν ἐν Μεσσήνῃ 1957-1973, στό: *Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern*, 1976, 38), ποὺ δέχεται καὶ ἀναπτύσσει μὲ νέα ἐπιχειρηματολογία ὁ Fl. Felten (*Heiligtümer oder Märkte?*, *AntK* 26, 1983 2,87 κέ.), ὑποστηρίζοντας ὅτι ὁ Ἀσκληπιὸς τῆς Μεσσήνης δὲν ἔχει τὴν ιδιότητα τοῦ θεραπευτῆ θεοῦ, ἀλλὰ ἐκείνη τῆς «πολιτικῆς» μορφῆς, τοῦ *Μεσσήμιου πολίτη*, κατὰ τὴν ἐκφραση τοῦ Παυσανία (II, 26, 7). Ἔχει τὴ θέση του μέσα στὸ γενεαλογικὸ δένδρο τῶν μυθικῶν βασιλέων τῆς Μεσσηνίας, τόσο τῶν πρὶν, ὅσο καὶ τῶν μετὰ τὴν κάθοδο τῶν Ἑρακλειδῶν στὴν Πελοπόννησο (Παυσ. IV, 31, 11-12). Μητέρα του ἦταν

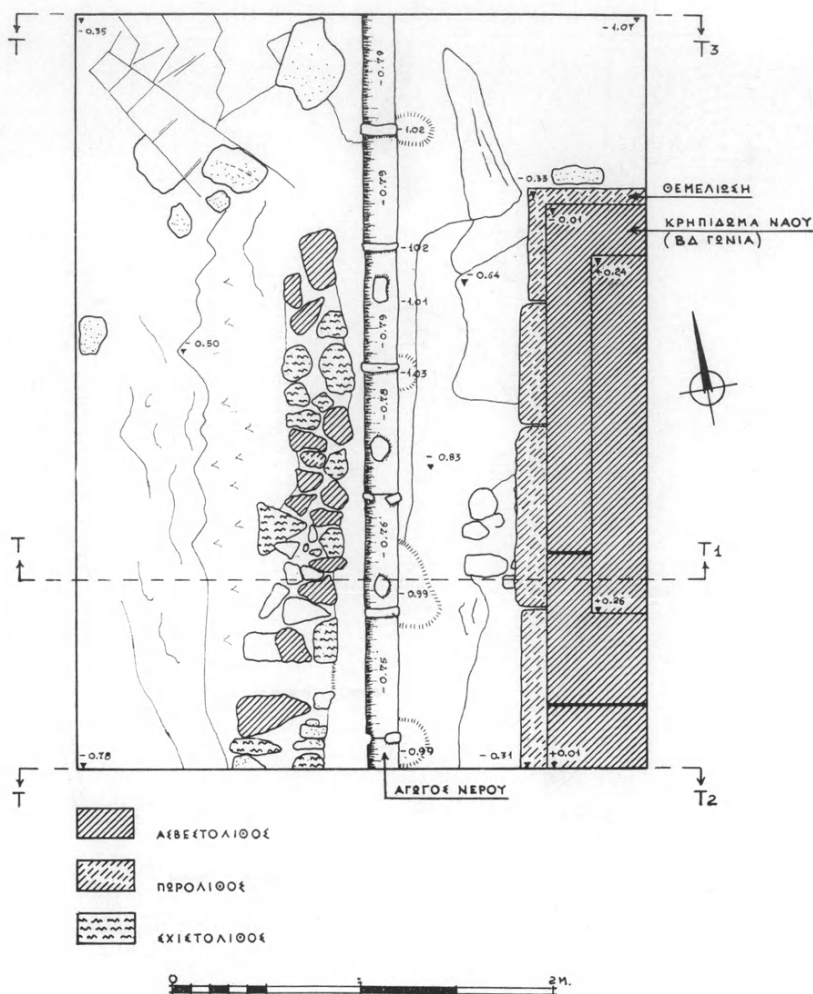
Εἰκ. 11. Κεραμεικὴ ἀπὸ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ ναοῦ.

ἡ Ἀρσινόη (ὁμώνυμη Κρήνη ὑπῆρχε στὴν ἀγορὰ τῆς πόλεως), κόρη τοῦ Λευκίππου. Θὰ πρέπει ἀκόμη νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ περιγραφὴ τοῦ Πausanias (IV, 31, 10) δὲν εἶναι ἀπόλυτα σαφές, ὡς πρὸς τὸ ἂν ὁ μέγας ναὸς στὸ κέντρο τῆς περιστυλῆς αὐτῆς ἀνήκει στὸν Ἀσκληπιεῖ ἢ στὴν ἐθνικὴ «Ἡρώϊδα» Μεσσήνη, κόρη τοῦ Τριόπα, ποὺ χάρισε τὸ ὄνομά της στὴ νέα πρωτεύουσα. Τὸ ἐνεπίγραφο βᾶθρο χάλκινου συμπλέγματος IG V₁, 1460 (βλ. καὶ ΠΑΕ 1962, 112) μαρτυρεῖ ὅτι ἡ Ἡρώϊδα Μεσσήνη ἔφερε τὴν ἐπωνυμία Ἡγεμόνη, ἡ ὁποία ἀποδίδεται σὲ θεοποιημένες προσωποποιήσεις πόλεων (πρβ. νομίσματα αὐτοκρατορικῶν χρόνων μὲ πυργαστεφές κεφάλι Μεσσήνης στὴν πρόσθια ὄψη καὶ Ἀσκληπιεῖ στὴν πίσω). Τὸ λατρευτικὸ ἀκρόλιθο ἄγαλμα χρυσοῦ καὶ λίθου παρίου, τῆς Μεσσήνης ποὺ εἶδε ὁ Πausanias μέσα στὸν ναὸ της πρέπει νὰ παρίστανε τὴ θεὰ στὸν γνωστὸ τύπο τῆς πυργαστεφοῦς προσωποποιημένης πόλεως.

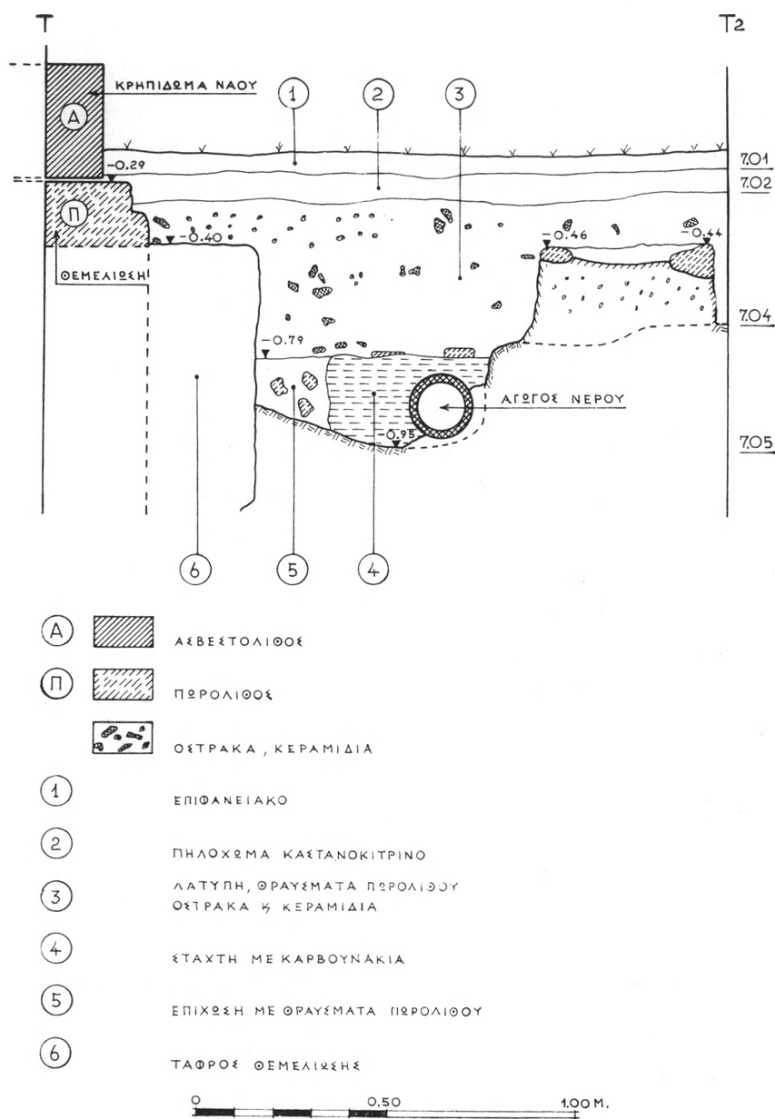
Εἰκ. 12. Κεραμεικὴ πρωτογεωμετρικῆς καὶ γεωμετρικῆς περιόδου.

Οἱ ἀργιλώδεις ἐπιχώσεις ποὺ ἐπικαλύπτουν καὶ ὀριζοντιώνουν τὴν ἀνώμαλη ἐπιφάνεια τοῦ φυσικοῦ πετρώματος γύρω ἀπὸ τὸν ναὸ περιέχουν σὲ ὀρισμένα σημεῖα, ἰδιαίτερα στὸ ΒΑ ἄκρο μεταξὺ ναοῦ καὶ βωμοῦ, ἄφθονη πρωτογεωμετρικὴ / γεωμετρικὴ κεραμεικὴ, χειροποίητη καὶ γραπτὴ τοπικοῦ ἐργαστηρίου (πίν. 68β, εἰκ. 12) ποὺ μαρτυρεῖ τὴν παρουσία οἰκισμοῦ τοῦ 9ου - 8ου π.Χ. αἰ. στὴν ἐγγὺς περιοχὴ, προγενέστερου καὶ σύγχρονου μὲ τὰ γεγονότα τοῦ πρώτου μεσσηνιακοῦ πολέμου. Ἐλέγχεται ἔτσι ὡς ἀσφαλμένη ἡ ἀποψη ὅτι δὲν ὑπάρχουν στὴ θέση τῆς πόλεως ἴχνη οἰκισμοῦ παλαιότερου τῆς ἱδρύσεως τῆς νέας ἀπελευθερωμένης Μεσσήνης ἀπὸ τοὺς Θηβαίους τὸ 370 / 369 π.Χ. (πρβ.

Εἰκ. 13α. Κάτοψη τοῦ ἀγωγοῦ νεροῦ πρὸ τοῦ δυτικοῦ κρηπιδώματος τοῦ ναοῦ.

E. Meyer, *RE, Suppl.* 15, 1978, λ. *Messene*, στ. 137: «Irgend welche älteren Siedlungsfunde liegen von der Stelle nicht vor»). Ἡ πρώτη ἐγκατάσταση ἀνθρώπου στὸν χώρο τῆς ἀρχαίας περιτειχισμένης πόλεως χρονολογεῖται ὡστόσο πολὺ πρὶν τὰ ΠΓ / γεωμετρικὰ χρόνια, ἀνάγεται στὴν ὕστερη νεολιθικὴ περίοδο ἢ στὴν πρόιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Ἡ εὕρεση δύο λίθινων πελέκων ἀριστῆς διατήρησης, στὰ ΝΔ τοῦ ναοῦ καὶ νότια τοῦ Σταδίου (ἀρ. εὐρ. 1006

Εἰκ. 13β. Τομή ἀγωγοῦ νεροῦ πρὸ τοῦ δυτικοῦ κρηπιδώματος τοῦ ναοῦ.

καὶ 1007), ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ πρὸς τὸ παρὸν μαρτυρία. Ὑπάρχουν ἐπίσης ἐνδείξεις μυκηναϊκῆς ἐγκατάστασης (πίν. 69α).

Κατά μήκος της δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ καὶ σὲ ἀπόσταση 0.60 μ. ἀπὸ τῆς

θεμελίωσή του διέρχεται πῆλινος ἀγωγὸς νεροῦ με κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν (εἰκ. 13α-β, πίν. 70α). Διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάσταση, φέρει μολύβδινους δακτυλίους γύρω ἀπὸ κάθε ἀρμὸ καὶ ἐλλειψοειδῆ ἀνοίγματα καθαρισμοῦ κατὰ διαστήματα, τὰ ὁποῖα φράσσονται με θραύσματα κεραμιδιῶν, στερεωμένων με ἀσβεστοκονία.

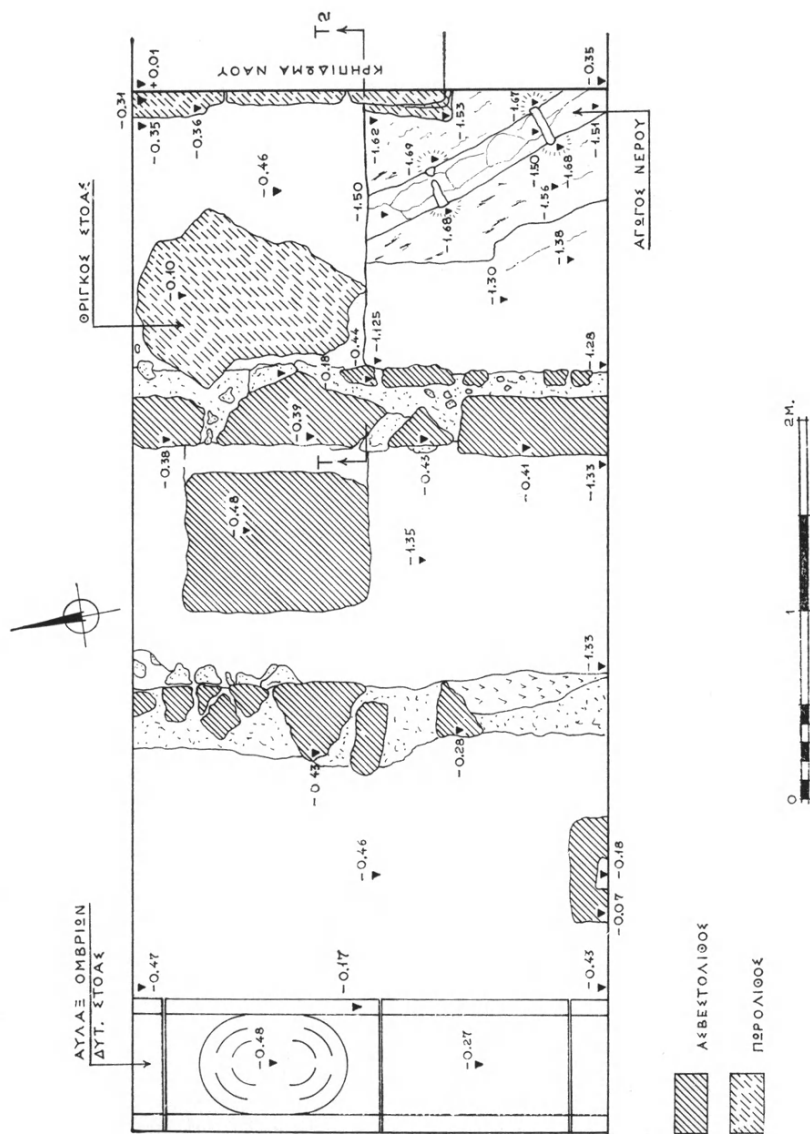
Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν πῆλινο ἀγωγὸ νεροῦ κατὰ μῆκος καὶ πάλι τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀποκαλύφθηκε ἀνοιχτὸς ὀχετὸς με τοιχισμένες τὶς παρειές, ὁ ὁποῖος στὴ ΝΔ γωνία τοῦ ναοῦ κάμπτεται σὲ ὀρθή γωνία πρὸς Ἀνατολὰς (εἰκ. 14α-β). Ὁ ὀχετὸς φαίνεται ὅτι καταργήθηκε καὶ ἐπιχώθηκε στὴν ὕστερη ἐλληνιστικὴ - πρώιμη ρωμαϊκὴ περίοδο, ὅπως δείχνει ἡ κεραμεικὴ καὶ τὰ νομίσματα ποὺ περιέχονται στὴν ἐπίχωση.

Σὲ 4.10 μ. νότια ἀπὸ τῆ ΝΑ γωνία τοῦ ναοῦ βρισκόταν μεγάλο τμῆμα ἀσβεστολιθικοῦ στρωτήρα, ποὺ εἶχε προφανῶς ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὶς ἀνασκαφές τοῦ Ἀν. Ὁρλάνδου, ἀλλὰ δὲν μνημονεύεται στὶς ἐκθέσεις του (εἰκ. 15, πίν. 70β, 71α). Φέρει στὸ μέσο ὀρθογώνιο συμφυῆς λοξότμητο ἔξαρμα με δύο κυκλικούς καὶ ἓναν ὀρθογώνιο τόρμο με αὐλακες μολυβδοχόησης γιὰ τὴ στήριξη χάλκινου ἔργου. Ἀνήκει στὴ ΝΑ γωνία τοῦ ναοῦ καὶ ἔφερε γωνιακὸ ἀκρωτήριο ἀπὸ χαλκό. Τὸ εὔρημα εἶναι πολύτιμο γιὰτὶ μᾶς δίνει ταυτόχρονα καὶ τὸ ἀνοίγμα τῆς γωνίας τοῦ αὐτώματος (11° 52' 26"). Ἀπὸ τὴ λίθινη κεράμωση τοῦ ναοῦ σώζονται ἀρκετοὶ στρωτήρες με συμφυεῖς καλυπτῆρες, σίμες καὶ λεοντοκεφαλές-ὕδρορροές ποὺ φυλάσσονται στὴν ἀποθήκη τοῦ Μουσείου.

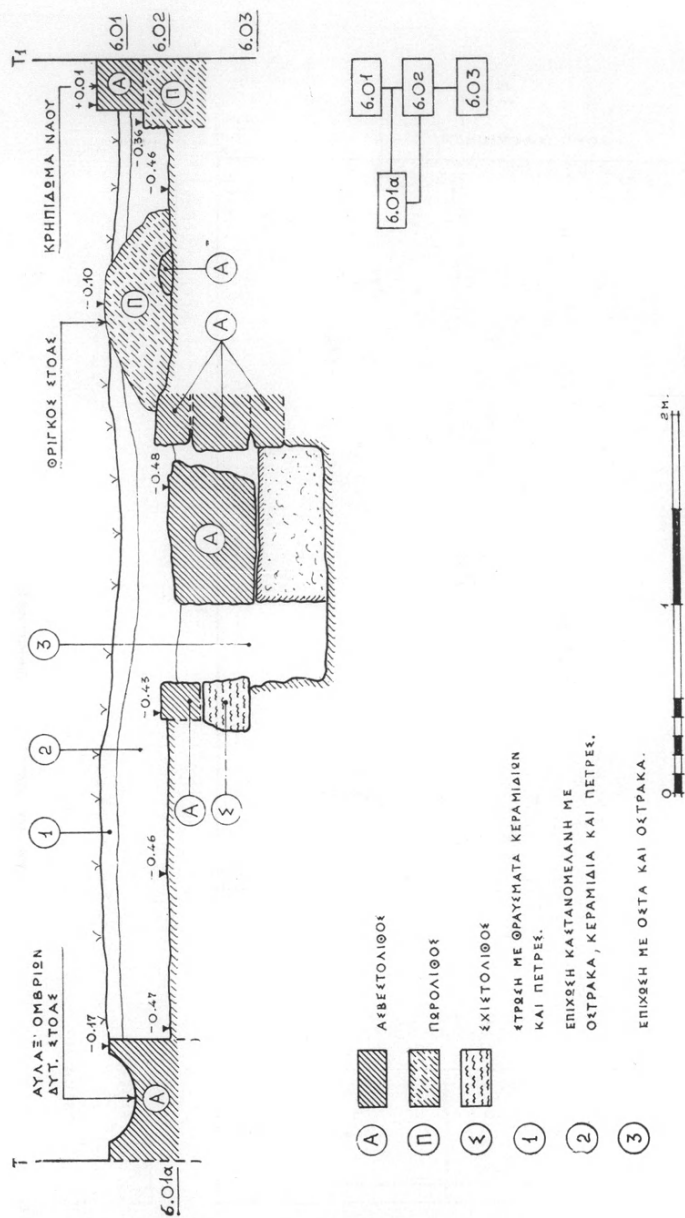
Στὴν τάφρο τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ βωμοῦ ἀποκαλύφθηκε *in situ* μπηγμένος στὸ ἔδαφος πίθος εὐρύστομος με περιχρίλωμα, ποὺ φέρει ἐγγράρακτη διακόσμηση καὶ κυκλικὴ ὀπὴ ψηλὰ στὸν κορμό, στραμμένη πρὸς τὰ ΒΔ (εἰκ. 16, πίν. 71β). Ἡ χρῆση του πρέπει νὰ σχετίζεται με τὴ λειτουργία τοῦ βωμοῦ.

γ. Ταφικὸ Ἡρῶο

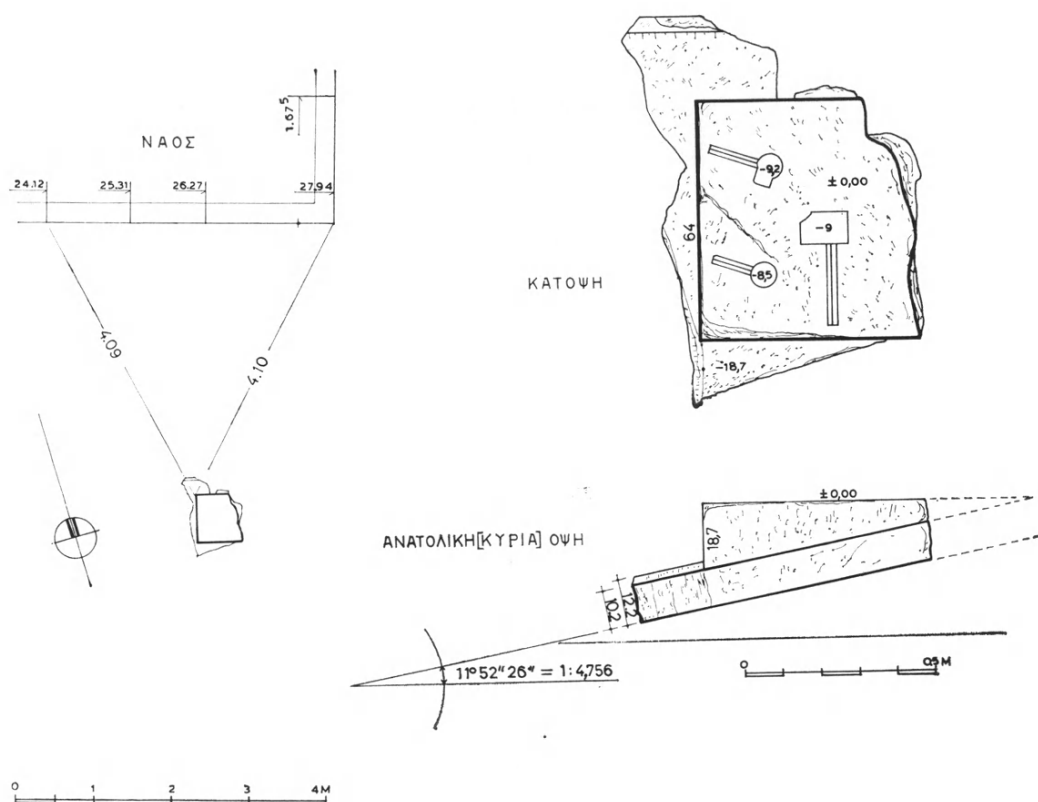
Ἀνάμεσα στὰ μνημεῖα ποὺ ἀποκάλυψε ἡ γαλλικὴ ἀποστολὴ ὑπὸ τὸν Α. Blouet συγκαταλέγεται καὶ ἓνα Ἡρῶο στὰ νότια τοῦ Σταδίου, ποὺ εἶχε τὴ μορφή ναῖσκου κολοσσιαίων διαστάσεων με δύο δωρικοὺς κίονες ἐν παραστάσει στὴν πρόσοψη. Θεωρήθηκε σκόπιμο νὰ ἐρευνηθεῖ ἐκ νέου συστηματικὰ τὸ σημαντικὸ αὐτὸ καὶ ἐνδιαφέρον ἀρχιτεκτονικὸ κτίσμα, ποὺ ἐντοπίστηκε εὐκολὰ στὸ νότιο ἄκρο τῆς ἀρχαίας πόλεως σὲ ἐπαφὴ με τὸν περίβολο τῶν τειχῶν.

Ειχ. 14α. Όλετος πρὸ τοῦ δυτικῶν κρηπιδώματος τοῦ ναοῦ, κατάψη.

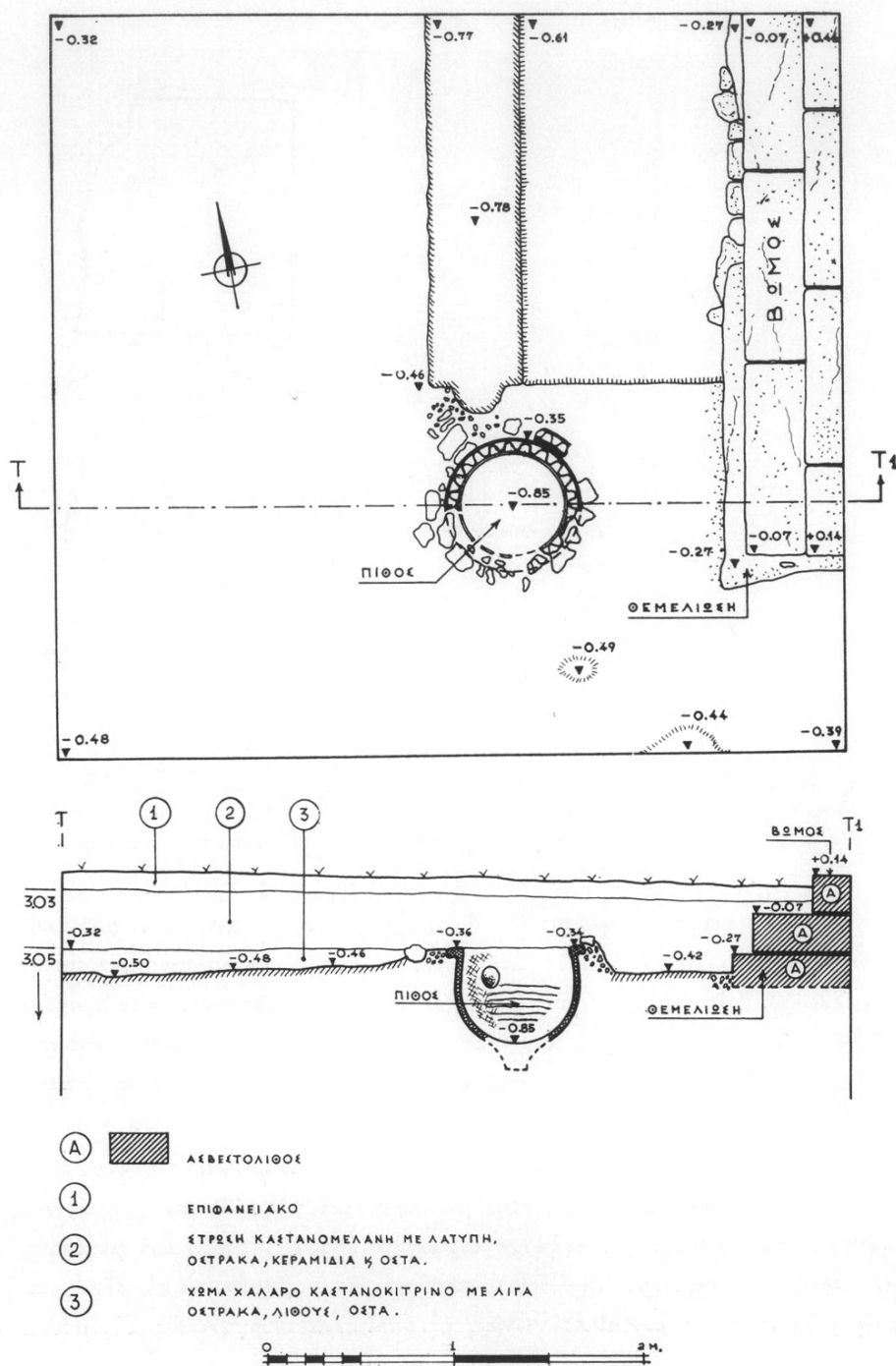
Εἰς. 14β. Ὁμαδὲς πρὸ τοῦ δυτικῶν κρηπιδώματος τοῦ ναοῦ, τομή.

Είχ. 15. Λίθινος στρωτήρας συμφυής με βάθρο γωνιακού άκρωτηρίου του ναού.

Ὁ ἐρειπιώνας τῶν κολοσσιαίων δωρικῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν πού ἀποκαλύφθηκε πάνω σέ τυμβοειδές ἔξαρμα γῆς προσφέρει μιὰ ἐντυπωσιακὴ εἰκόνα (πίν. 72α-β). Λιθοσωρὸς πού συγκρατεῖται μὲ χαλαρὸ ἀσβεστοκονίαμα προβάλλει κάτω ἀπὸ τὰ διάσπαρτα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, κυρίως στὴ νότια καὶ στὴ δυτικὴ πλευρά, σχηματίζοντας ἕνα εἶδος τύμβου, ὁ ὁποῖος εἶναι πιθανὸ νὰ περικλείει τάφο ἢ τάφους.

Στὴ νότια πλευρὰ τοῦ συμπαγοῦς λιθοσωροῦ ἀποκαλύφθηκε λάκκος-ἀποθέτης μεγάλων διαστάσεων γεμάτος μὲ ἑκατοντάδες θραύσματα μαρμάρινων γλυπτῶν, πού φαίνεται νὰ ἀνήκουν κυρίως σέ μορφή ὑπερφυσικοῦ μεγέθους, κεκλιμένη σὲ ἀνάκλιντρο (πίν. 73α), πλούσια διακοσμημένο μὲ γυναικῆς πεπλοφόρους στὶς δύο πρόσθιες γωνίες, οἱ ὁποῖες λειτουργοῦν ὡς καρυάτιδες

Εἰκ. 16α-β. Κάτοψη καὶ τομὴ πίθου στὴ ΝΑ γωνία τοῦ βωμοῦ.

(πίν. 74, ἀρ. εὐρ. 1008-9). Θραύσματα ἀπὸ τὸ ἐρεσίνωτο τοῦ ἀνακλίντρου φέρουν ἀνάγλυφα γεωμετρικὰ μοτίβα (πίν. 73β). Στὴν ἀνατολική πλευρά τοῦ τύμβου ἦλθε στὸ φῶς ἀνδρικό κεφάλι φυσικοῦ μεγέθους ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, 2ου/1ου π.Χ. αἰ. πού ἔχει ὡς πρότυπο ἔργα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (ἀριθ. εὐρ. 948, πίν. 75α-β).

Μία ἐπιγραφή τοῦ 1ου π.Χ. αἰ., πού ἔχει βρεθεῖ παλιότερα πολὺ κοντὰ στὸ Στάδιο (*IG* IV₁ 1427) ὀρίζει τὸν τρόπο ἄσκησης τῆς λατρείας κατὰ τὴν ἡμέρα τοῦ θανάτου ἐνὸς ἀγαθοῦ μεσσήνιου πολίτη, μιᾶς ἐξαιρετικῆς προσωπικότητας. Συγκεκριμένα ὁ δῆμος ἀποφάσισε νὰ συνοδεύσουν τὴν ἐκφορά του ὅλοι ὅσοι κατοικοῦν στὴ Μεσσήνη, νὰ τὸν στεφανώσουν μὲ χρυσοῦ στεφάνι καὶ νὰ τοῦ κατασκευάσουν μνημεῖο στὸ πῶς ἐπιφανὲς μέρος τῆς πόλης, νὰ τοῦ ἀναθέσουν ἄγαλμα, νὰ ἀναγράψουν ἐκεῖ τὸ τιμητικὸ ψήφισμα καὶ νὰ τοῦ ἀπονέμονται τιμὲς κάθε χρόνο ἀπὸ τὸν ἀγωνοθέτη. Ἡ παραπάνω ἐπιγραφή θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελεῖ ἓνα εἶδος «ιδρυτικοῦ» τοῦ Ἑρώου - Μαυσωλείου.

Ἐπιγραφή σὲ ἐπιστύλιο ταφικοῦ μνημείου πού σημειώνουν οἱ Γάλλοι ἀνάμεσα στὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ Ἑρώου (Blouet, ὁ.π. 32-33, πίν. 34, εἰκ. IX) ξαναβρέθηκε καὶ ἔχει ὡς ἐξῆς:

APIΩΝ ΧΑ[. . .

Ἀρίων Χα[ἵρε

Μετὰ τὸ πέρασ τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν πραγματοποιήθηκε ἀεροφωτογράφηση καὶ φωτογραμμετρικὴ ἀποτύπωση τοῦ Ἑρώου μὲ τὰ διάσπαρτα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ὡς ἔχουν. Θὰ ἀκολουθήσει μελέτη ἀποκατάστασης - ἀναστήλωσης.

δ. Τὸ Στάδιο

Εἶναι ἀξιοσημείωτο τὸ γεγονὸς ὅτι ἓνα ἀξιόλογο οἰκοδόμημα τῆς πόλεως, τὸ Στάδιο, πού μὲ θαυμαστὴ ἀκρίβεια ἀποτύπωσαν καὶ περιέγραψαν τὰ μέλη τῆς *Expédition Scientifique de Morée* (σ. 27 κέ), δὲν κίνησε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀνασκαφῶν καὶ δὲν ἔγινε ἀντικείμενο συστηματικῆς ἔρευνας. Ὁ Γ. Οἰκονόμος ἀποκάλυψε τὸ 1909 τὴν πρώτη κερκίδα τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ Σταδίου καὶ μέρος τοῦ πρώτου κλιμακοστασίου μὲ πέντε βαθμίδες. Δὲν ὀλοκλήρωσε ὡστόσο τὴν ἐρευνά του μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καλυφθεῖ ἐκ νέου πλήρως τὸ ἀνασκαμμένο τμήμα τοῦ Σταδίου ἀπὸ τὶς ἀποθέσεις τοῦ παραρρέοντος χειμάρρου, νὰ ὑποστεῖ σοβαρὲς βλάβες ἀπὸ τὶς ρίξεις τῶν ἐλαιοδένδρων καὶ τὴν καλλιέργεια

καὶ φυσικὰ νὰ λησμονηθεῖ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν ἀναφέρεται στὴ νεώτερη βιβλιογραφία.

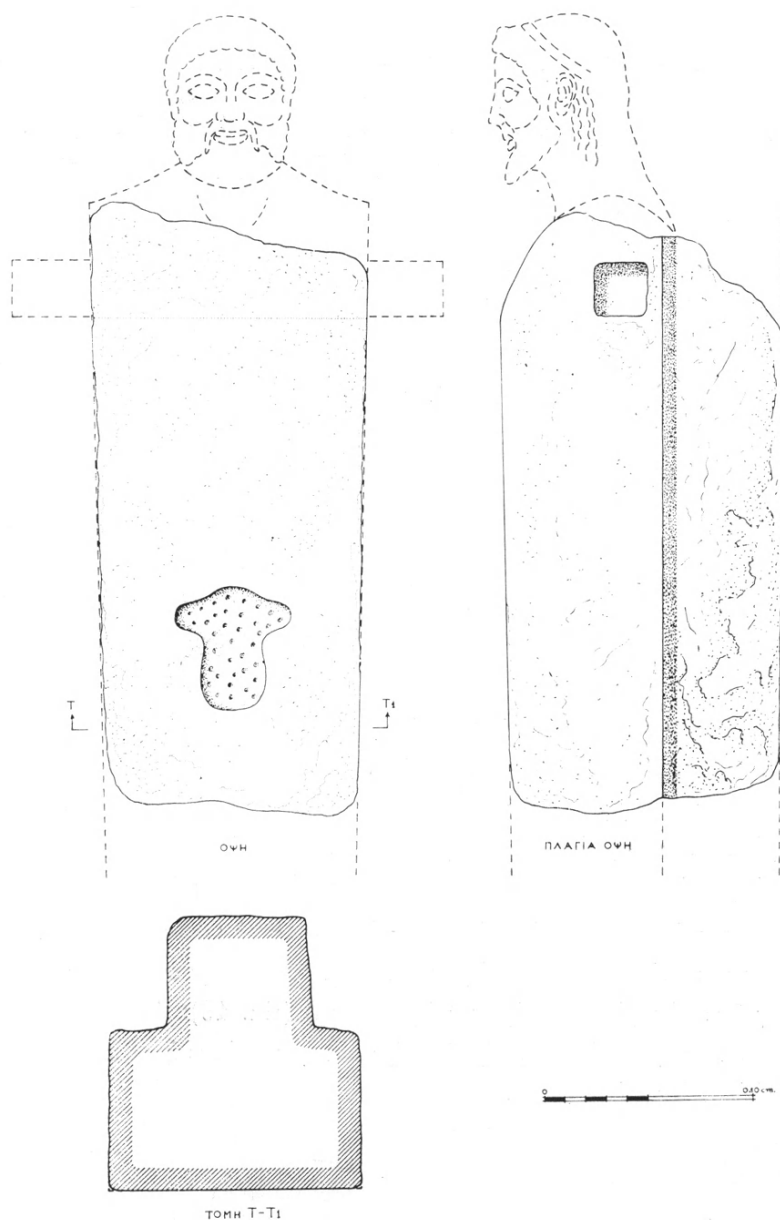
Μὲ τὶς νέες ἔρευνες ἄρχισε νὰ βγαίνει καὶ πάλι στὴν ἐπιφάνεια ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ πετάλου (πίν. 76α). Ἡ διατήρησή του εἶναι καλύτερη ἀπ' ὅ,τι εἴχαμε φανταστεῖ (πίν. 76β) καὶ θὰ καταστεῖ δυνατό μετὰ τὸ πέρασ τῶν ἐργασιῶν ἀποχωμάτωσης - καθαρισμοῦ νὰ στερεωθεῖ καὶ νὰ ἀποκατασταθεῖ. Ἐνα ἀπὸ τὰ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα τοῦ Σταδίου εἶναι ἡ παρουσία ἐπιγραφῶν μὲ εὐμεγέθη γράμματα στὴν πάνω ἐπιφάνεια τῶν περισσοτέρων ἐδράνων τῆς 5ης, 6ης καὶ 7ης κερκίδας τῆς δυτικῆς πλευρᾶς.

Τυχαῖα εὐρήματα

Ἀκέφαλη μαρμάρινη ἑρμαῖκὴ στήλη μὲ ἔνθετα τὰ ἐλλείποντα γεννητικὰ ὄργανα καὶ συμφυὴ πεσσίσκο πίσω (σωζ. ὕψ. 0.34 μ.) βρέθηκε στὴν ἐπιφάνεια σὲ ἀπόσταση 15 μ. περίπου στὰ δυτικὰ τοῦ Σεβαστείου (εἰκ. 17). Στὸν χώρο τοῦ Σεβαστείου βρέθηκε θραῦσμα ἀπὸ τὸν μὲρὸ ἱματιοφόρου μαρμάρινης μορφῆς ὕψ. 0.42 μ. (ἀρ. εὐρ. 962, πίν. 77α). Μαρμάρينو λιοντάρι (σωζ. ὕψ. 0.12 μ., σωζ. πλ. 0.07 μ., πᾶχ. 0.135 μ.) πιθανῶς ἀπὸ θρόνο ἀναγλύφου Κυβέλης (ἀρ. εὐρ. 1010) βρέθηκε στὰ ἀνατολικά τοῦ Ὡδείου (πίν. 77β). Σὲ ἐπιφανειακὰ χῶματα ἀμέσως δυτικὰ τοῦ Ἀρτεμισίου βρέθηκε κάτω τμῆμα μαρμάρινου ἀγάλματός, συμφυὲς μὲ πλίνθο (ἀρ. εὐρ. 1062, ὕψ. 0.095 μ., μέγ. πλ. 0.054 μ.). Ὁλόγλυφο ἀνακαθισμένο λιοντάρι ὑπερφυσικοῦ μεγέθους (ὕψ. 1.65 μ.) ἀπὸ πωρόλιθο (ἀσβεστιτικὸ ψαμμίτη), ἔντονα διαβρωμένο μεταφέρθηκε ἀπὸ τὸν μανδρότοιχο μεταξὺ τῶν κτημάτων Γ. Μπαλόπουλου καὶ Εἰρ. Κουντούρη στὴν ἀποθήκη τοῦ Μουσείου. Ἡ ὑπαρξή του ἦταν γνωστὴ ἀπὸ τὸ 1966 (ἀρ. εὐρ. 1051, πίν. 78β).

Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ θεάτρου περισυλλέχθηκε θραῦσμα δεξιοῦ γλουτοῦ μαρμάρινου ἀνδρικοῦ ἀγάλματος (ἀρ. εὐρ. 963, σωζ. ὕψ. 0.39 μ., πίν. 78α). Ἀπὸ τὸν χώρο ἀνατολικά τοῦ φυλακείου, θέση Ἀγκορτσά, μεταφέρθηκε στὴν ἀποθήκη τοῦ Μουσείου κάτω τμῆμα κορμοῦ γυναικείου μαρμάρινου ἀγάλματος ὑπερφυσικοῦ μεγέθους (σωζ. ὕψ. 0.78 μ.), ποὺ φορεῖ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο (ἀρ. εὐρ. 968, πίν. 79α).

Ἀπὸ τὴ θέση Τούρλα 1, ἔξω ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ περιβόλου τῶν τειχῶν βρέθηκε τὸ ἄνω τμῆμα ἐπιτύμβιας στήλης ἀπὸ ἀσβεστόλιθο μὲ ἀετωμα-

Εἰκ. 17. Μαρμαρίνη ἐρμαϊκὴ στήλη.

τική ἐπίστεψη, γραπτὸ πλοχμὸ μὲ ἄνθη κάτω ἀπὸ τὸ ἀέτωμα καὶ τὴν ἐξῆς γραπτὴ ἐπιγραφὴ:

TIMARIΣΤΑ: ΜΝΑΣΑΡΕΤΑ: ΦΙΛΟΣΤΡΑΤΑ: ΧΑΙΡΕΤΕ

Σωζ. ὕψ. 0.32 μ., πλ. 0.335 μ., πάχ. 0.08 μ. (ἀριθ. εὐρ. 1332, εἰκ. 18, πίν. 80α).

Δεύτερη ἀκέραιη ἀπὸ τὸν ἴδιο χῶρο, σῶζει ἔχνη γραπτοῦ ἀνθοπλοκάμου καὶ ἐπιγραφῆς (πίν. 79β).

...]*EYMAXOΣ*[...]

Λοιπὲς ἐργασίες

Συνεργεῖο ἐργατῶν μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν ἐπιστάτη Δ. Ἀνδρουτσάκη ἀσχολήθηκε καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους μὲ ἐργασίες ἀποψίλωσης καὶ καθαρισμοῦ τῶν ὀχυρώσεων. Στὰ πλαίσια αὐτοῦ τοῦ προγράμματος, ποὺ ἔχει στόχο τὴν ἀποτύπωση καὶ τὴ μελέτη ἀποκατάστασης καὶ ἀναστήλωσης τῶν ὀχυρώσεων σχεδιάστηκε ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Ἀθ. Νακάκη ἡ ΒΑ ἐσωτερικὴ κόγχη τῆς ἀρκαδικῆς πύλης (πίν. 80β), ἡ ὁποία φέρει στὸ μέτωπο τοῦ γεισώματος τὴ γνωστὴ ἐπιγραφὴ:

Κόντος Πλώτιος Εὐφημίων ἐπεσκεύασεν (IG V₁, 1453)

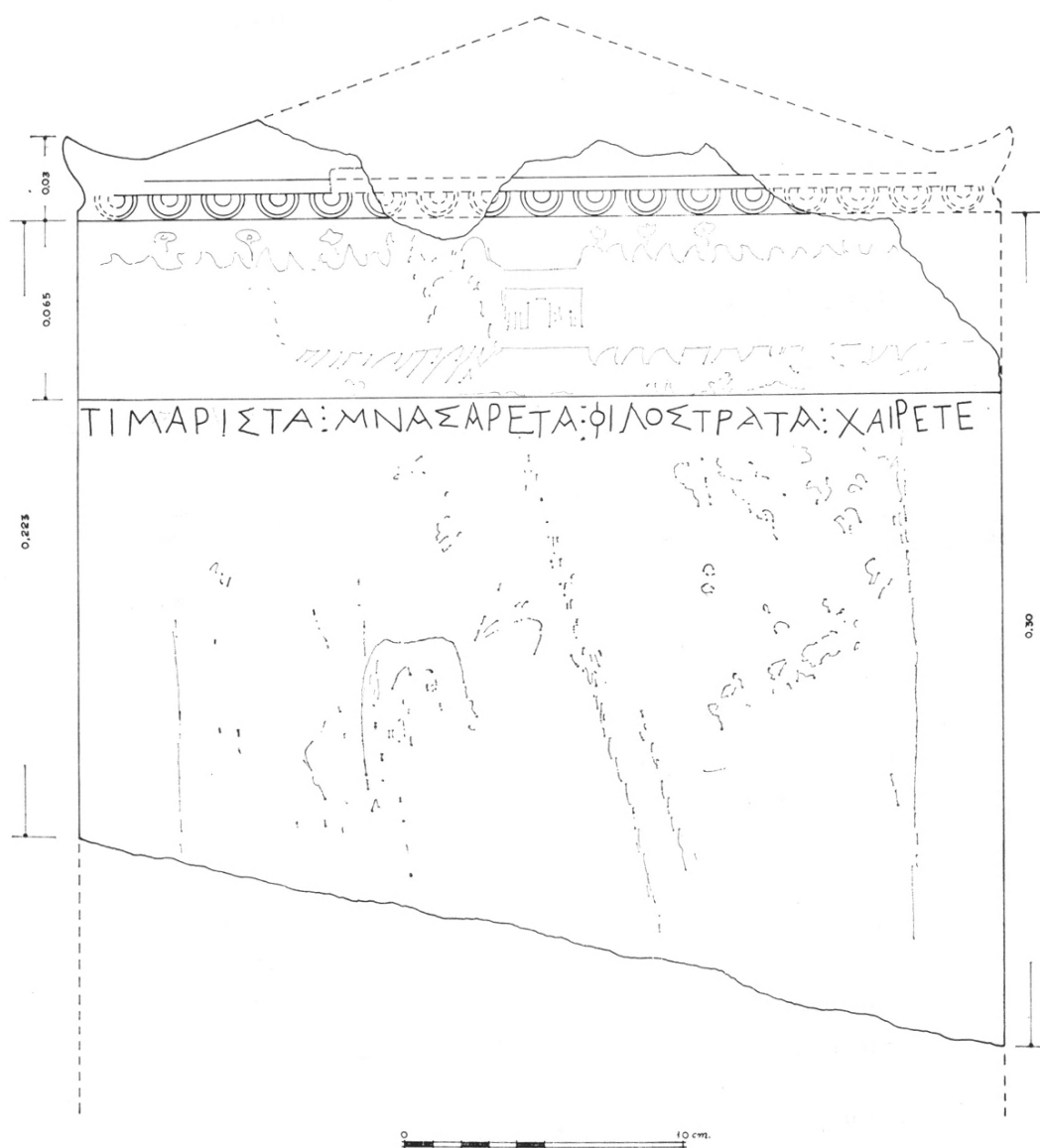
Στὴν κάτω ἐπιφάνεια τῆς κόγχης σῶζεται τραπεζοειδὲς ἐγκοπὴ (διαστ. 0.51×0.52 μ. μπροστὰ καὶ 0.55 μ. πίσω γιὰ τὴν ἔνθεση ἐρμαϊκῆς στήλης).

Ὁ Πausanias βγαίνοντας ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Μεσσηνίας διὰ τῆς ἀρκαδικῆς πύλης μὲ κατεύθυνση τὴ Βαλῦρα σημειώνει τὰ ἐξῆς: *ἰόντι δὲ τὴν ἐπ' Ἀρκαδίας εἰς Μεγάλην πόλιν ἐστὶν ἐν ταῖς πύλαις Ἑρμῆς τέχνης τῆς ἀττικῆς (IV, 33,3).*

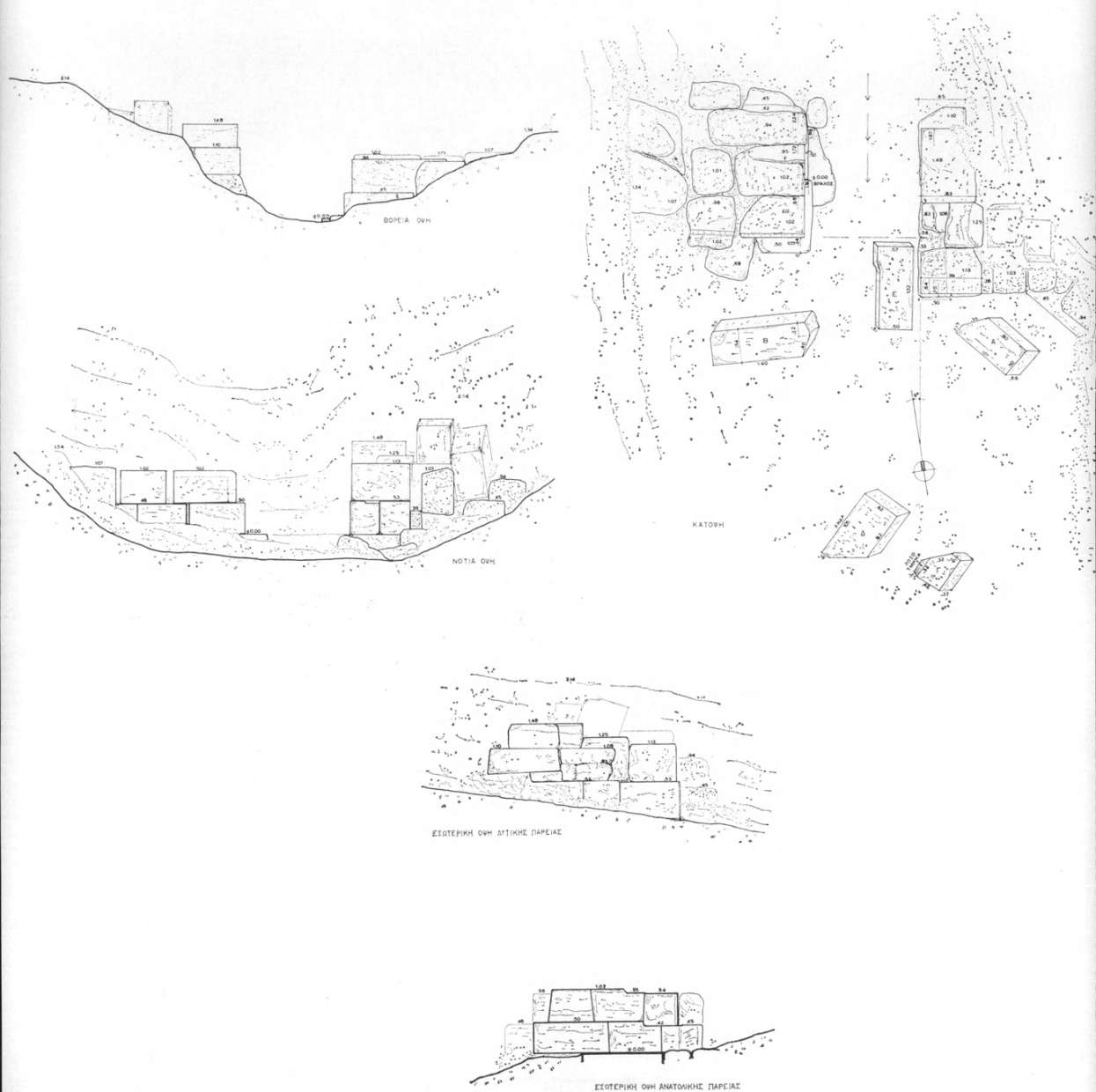
Ὁ ἴδιος ἀρχιτέκτων ἀποτύπωσε καὶ ἀποκατέστησε σχεδιαστικὰ ὀξυκόρυφο ἄνοιγμα στὸ πάχος τοῦ τείχους, στὸ ΝΔ τμήμα τῆς ὀχύρωσης, τὸ ὁποῖο λειτουργοῦσε ὡς γέφυρα ρεύματος (χειμάρρου) (εἰκ. 19). Ἡ γέφυρα σωζόταν σὲ καλὴτερη κατάσταση τὴν ἐποχὴ ποὺ τὴ σχεδίασε ἡ γαλλικὴ ἀποστολὴ (*Expédition*, 6.π. πίν. 38, II).

Νομίσματα

Παραθέτουμε κατάλογο 14 χάλκινων νομισμάτων ποὺ καθαρίστηκαν καὶ ταυτίστηκαν στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν μὲ τὴ φροντίδα τῆς διευθύντριας κ. Μ. Οἰκονομίδου.

Εἰκ. 18. Λίθινη γραπτὴ ἐπιτύμβια στήλη.

Εικ. 19. Κάτοψη και ὕψη δξυκόρυφης γέφυρας τείχους.

Θέατρο

1. (N17) 1.304/24.7.87 Μεσσήνη μετὰ τὸ 280 π.Χ. περίπου. *SNG* Corp., ἀρ. 516 (στὴ μπροστινὴ πλευρὰ ὅστε-
ρόσημο : κεφαλὴ πρὸς δεξιὰ).
2. (N6) 1.102/24.7.87 Μεσσήνη μετὰ τὸ 280 π.Χ. περίπου. *SNG* Corp., ἀρ. 508 κέ. καὶ Μ. Οἰκονομίδου, *AE* 1963, 76, ἀρ. 69, 70 (ἐφθαρμένο).
3. 1.102/21.7.87 Ἀσσάριο ἐφθαρμένο Κωνσταντίνου Β' νομι-
σματοκοπέου Νικομήδειας, χρον. κοπῆς 337-
341 μ.Χ. LRBCI, ἀρ. 1133.

Ἀσκληπιεῖο

4. (N1) Z.301/8.7.87 Λακεδαιμόνων(;) (ἐφθαρμένο) τοῦ τύπου XIX
τῆς ΤΑ1. Βλ. Grunauer von Hoerschelmann,
Die Münzprägung der Lakedaimonier (1978)
πίν. 15, ἀρ. 1 κέ. Μεταξὺ τοῦ 35-31 π.Χ.
περίπου.
5. (N1) Z.402/15.7.87 Μεσσήνη, μετὰ τὸ 280 π.Χ. περίπου. *SNG*
Corp., ἀρ. 508 κέ. (ἀρκετὰ ἐφθαρμένο).
6. Z.508/20.7.87 Μεσσήνη, μετὰ τὸ 280 π.Χ. περίπου. *BMC*
III, ἀρ. 34, 35 (πίν. XXII 11). Δὲν διακρί-
νεται δεξ. ἢ ἐπιγραφὴ ΔΙΩΝ. Βλ. καὶ Μ. Οἰ-
κονομίδου, *AE* 1963, 76, ἀριθ. 71.
7. (N1) Z.502/14.7.87 Μεσσήνη, βλ. *BMC* XXII, ἀρ. 13 καὶ *SNG*
Corp., ἀρ. 523 - 524 (μετὰ τὸ 280 π.Χ. περί-
που).
8. (N1) Z.703A/20.7.87 Μεσσήνη, μετὰ τὸ 280 π.Χ. περίπου, *SNG*
Corp., ἀρ. 520 - 521.
9. (N2) Z.703A/20.7.87 Κόρινθος, 400 - 146 π.Χ. Βλ. Edwards,
Corinth, 15 (ἀριστ. στὸ πεδίο σύμβολο ἀμφο-
ρέας καὶ Δ).
10. (N1) Z.705/21.7.87 Βοιωτία, γύρω στὰ 315-288 π.Χ. *SNG*
Corp., ἀρ. 375.

11. Z.801A/20.7.87 Μεσσήνη, μετὰ τὸ 280 π.Χ. περίπου. *SNG* Corp., ἀρ. 508 κέ. (ὑστερόσημο στὴ μπροστινὴ ὄψη. Τρίπους).
12. (N27) 27.3.87 Περισυλλογὴ ἀπὸ τὴν ἐξέδρα βόρεια τοῦ ναοῦ. Λακεδαιμονίων, βλ. *BMC* XXIV, ἀρ. 13 καὶ S. Grunauer von Hoerschelmann, τύπος XIII, πίν. 8, ἀρ. 1 κέ. (μεταξὺ τοῦ 48 - 40 π.Χ. περίπου).
13. 9.7.87 Ἀπὸ τὴν ἐξέδρα A20 ἀνατολικά τοῦ ναοῦ. Ἀντωνιανὸς Κλαυδίου - Γοτθικοῦ, βλ. *RIC* V₁ ἀρ. 180. Τύπος fortuna.

Ἡρώω

14. 4.06/29.7.87 Ἑλληνικῆς πόλεως (πιθανότατα Πελοποννήσου), ἐποχῆς Καρακάλλα.

Ἐπιγραφές (Α. ΜΑΤΘΑΙΟΥ - Β. ΜΠΑΡΔΑΝΗ)

α. Testimonia

Ἡ ἔρευνα περιλαμβάνει τὴ σύνθεση καὶ τὴν ἀξιολόγησιν τῶν μαρτυριῶν ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὶς φιλολογικὲς καὶ ἐπιγραφικὲς πηγὲς γιὰ τὴ Μεσσήνη.

Μέχρι τώρα ἔχει ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἀποδελτίωσις τῶν ἐπιγραφικῶν πηγῶν καὶ ἡ σύνταξις τῆς προσωπογραφίας τῶν Μεσσηνίων μὲ ὅλες τὶς πληροφορίες ποὺ γνωρίζουμε γι' αὐτούς.

β. Ἐπιγραφές

Τὸ ἔργο ἄρχισε στὸ Μουσεῖο τῆς Μεσσήνης μὲ τὴ συγκέντρωσις τῶν ἐπιγραφῶν σ' ἓναν ἰδιαιτέρο χῶρο καὶ τὴν τοποθέτησίν τους σὲ ράφια.

Ἐγινε ἡ ταύτισις τῶν δημοσιευμένων ἐπιγραφῶν, ἡ ταξινόμησίν τους κατὰ εἶδος καὶ ἡ διάκρισις τῶν ἀδημοσίευστων (39 τὸν ἀριθμὸ), οἱ ὁποῖες καὶ τοποθετήθηκαν σὲ ξεχωριστὰ ράφια. Πῆραν ἀριθμὸ εὐρετηρίου ὅσες ἐπιγραφὲς δὲν εἶχαν καὶ ἔγινε ἡ καταγραφὴ καὶ ἡ φωτογράφησίν τους. Ἡ ἴδια ἐργασία ἔγινε καὶ γιὰ τὶς ἐπιγραφὰς ποὺ βρίσκονται στὸν χῶρο τῶν ἀνασκαφῶν.

Ἦχει ἀρχίσει ἐπίσης κι ἡ ἀναζήτηση ἐπιγραφῶν, γνωστῶν ἀπὸ δημοσίευση, ποὺ βρίσκονται κατὰ τὴν ἐνδειξη τοῦ IG V₁ στὴν εὐρύτερη περιοχὴ (κυρίως σὲ χωράφια τῶν κατοίκων τοῦ χωριοῦ).

Ἡ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν ξεκίνησε μὲ τὴν ἀνάγνωση τῶν ἀδημοσίευστων, τῶν ὁποίων ἡ προετοιμασία τῆς ἐκδοσης ἔχει ὀλοκληρωθεῖ.

Ἦχει ἀρχίσει ἐπίσης κι ἡ ἐπανεξέταση τῶν δημοσιευμένων καὶ μέχρι τώρα ἔγινε ὁ ἔλεγχος τῶν μικρῶν κειμένων (ἐπιτύμβιες, ἀναθηματικές).

Τὰ ὀστά τῶν ζώων (GÜNTHER NOBIS)

Θέατρο (XVI/1)

Τὰ ἔντονα κατακερματισμένα ὑπολείμματα ὀστῶν ἐπιτρέπουν μιὰ περιορισμένη ἀναγνώριση τοῦ εἶδους τῶν ζώων ποὺ ἐκτρέφονταν γιὰ τὸ κρέας τους. Ἀναγνωρίστηκαν τὰ ἐξῆς εἶδη ζώων: Ο ἰ κ ι α κ ά: Βόδι, γουρούνι, πρόβατο, κατσίκι, σκύλος, ἄλογο, πετεινός. Ἀ γ ρ ι α: Ἐλάφι (Rothirsch), ἀγριογούρουνο, λαγός, χελώνα.

Π α ρ α τ η ρ ῆ σ ε ι ς στὰ ἐπὶ μέρους εἶδη ζώων: Μαζί μὲ τὴ μικρόσωμη γηγενή ράτσα βοδιῶν ἀπαντᾷ συχνὰ καὶ μιὰ μεγαλόσωμη, πιθανῶς ρωμαϊκῶν χρόνων. Οἱ χοῖροι ἀνήκουν σὲ μιὰ μικρόσωμη ἀρχέγονη ράτσα, πολὺ διαδεδομένη στὴν ἀρχαιότητα. Καὶ στὰ μικρὰ μηρυκαστικά (πρόβατα - κατσίκια) ἐπικρατοῦν τὰ μικρόσωμα ζῶα. Τὰ κατσίκια καὶ τῶν δύο φύλων εἶχαν κέρατα. Τὰ κέρατα τῶν τράγων ἦταν ἔντονα στριφογυριστά, τῶν θηλυκῶν ἦταν εἴτε στριφογυριστά εἴτε δρεπανόσχημα. Τὰ ὀστά τῶν σκύλων ἀνήκουν ἀποκλειστικὰ σὲ μικρόσωμα ζῶα. Ἀλόγου βρέθηκε ἓνα μόνο παράδειγμα.

Ἡ λ ι κ ί α σ φ α γ ῆ ς: Τὰ περισσότερα βόδια σφάχτηκαν πρὶν φτάσουν στὴν ἡλικία τῶν 3-4 ἐτῶν. Πρόκειται κυρίως γιὰ νεαροὺς ταύρους. Ὅρισμένα βόδια σφάχτηκαν στὴν ἡλικία τῶν 4-8 ἐτῶν· αὐτὸ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ χρησιμοποίησή τους γιὰ ἀναπαραγωγὴ σὲ συνδυασμὸ μὲ παραγωγὴ γάλακτος ἢ διάφορες ἐργασίες (μεταφορές, ὄργωμα). Τὰ περισσότερα γουρουνία, κυρίως οἱ κάπροι σφάχτηκαν στὴν ἡλικία τῶν 12-14 μηνῶν, στὸ τέλος τοῦ χειμῶνα ἢ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνοιξῆς τοῦ ἐπόμενου τῆς γέννησης ἔτους. Ὅρισμένους κάπρους καὶ κυρίως τὰ θηλυκὰ τὰ κρατοῦσαν γιὰ ἀναπαραγωγὴ. Τὰ ἔσφαζαν μεταξὺ 6-8 ἐτῶν. Τὰ πρόβατα καὶ τὰ κατσίκια σφάζονταν κυρίως μεταξὺ 2-3 ἐτῶν.

Ὑπάρχουν ὥστόσο καὶ μεταξύ αὐτῶν παραδείγματα ἡλικιωμένων ζώων, ποὺ σφάχτηκαν μεταξύ 5-7 ἐτῶν. Τὸ θεραπευμένο κατάγμα στὸ πόδι (δεξιὰ κερκίς) μιᾶς κατσίκας ἀποτελεῖ ἔνδειξη δεσίματος κατὰ τὴ διάρκεια τῆς βοσκῆς.

Ναὸς Ἀσκληπιοῦ (XVI/2)

Καὶ ἐδῶ παρατηρεῖται κατακερματισμὸς τῶν ὀστέων ποὺ δυσχεραίνει τὴν ταύτιση. Ἀναγνωρίστηκαν τὰ ἐξῆς εἶδη ζώων: Οἰκίακ: Βόδι, γουρούνι, πρόβατο, κατσίκι, σκύλος, ἄλογο, γαίδαρος, πετεινός. Ἀγρία: Ἐλάφι, ἀγριογούρουνο, ἀγριοκάτσικο, χελώνα.

Παρατηρήσεις: Ὑπερέχουν ἀριθμητικὰ τὰ μεγαλόσωμα ἢ μετρίου μεγέθους βόδια, ποὺ ἐκτρέφονται στὶς περιοχὲς ἐπιρροῆς τῆς Ρώμης. Ὑπάρχουν καὶ ὁρισμένα μικρὰ τῆς γηγενοῦς ἀρχέγονης ράτσας. Τὰ γουρούνια εἶναι γενικῶς μικρόσωμα. Γιὰ τὰ πρόβατα καὶ τὰ κατσίκια ἰσχύει ὅ,τι σημειώνεται παραπάνω γιὰ τὴν ὁμάδα τοῦ Θεάτρου. Οἱ σκύλοι εἶναι μεσαίου καὶ κυρίως μικροῦ μεγέθους. Ἀπαντοῦν πολλὰ παραδείγματα μικρῶν καὶ μεγάλων ἀλόγων. Ἀπὸ γαϊδούρια δύο μόνο δείγματα ὀστέων βρέθηκαν. Οἱ πετεινοὶ ἀνήκουν στὴ μικρὴ ἀρχέγονη ράτσα.

Ἡλικία σφαγῆς: Τὰ περισσότερα βόδια σφάχτηκαν στὴν ἡλικία τῶν 6-8 ἐτῶν, ἀλλὰ καὶ τὰ παραδείγματα σφαγῆς μικρῆς ἡλικίας βοδιῶν δὲν εἶναι λίγα (βλ. παραπάνω παρατηρήσεις γιὰ τὴν ὁμάδα τοῦ Θεάτρου). Ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς γουρουνιῶν σφάχτηκε στὴν ἡλικία τῶν 2 - 3 1/2 ἐτῶν. Οἱ κάπροι σφάζονταν σὲ νεαρή, ἐνῶ τὰ θηλυκὰ σὲ μεγαλύτερη ἡλικία. Τὰ μικρόσωμα ἄλογα σφάχτηκαν νεαρά, κυρίως στὴν ἡλικία τῶν 2 ἐτῶν.

Σύγκριση τῶν ὁμάδων Θεάτρου (XXI/1) καὶ ναοῦ Ἀσκληπιοῦ (XXI/2)

Καὶ στὶς δύο θέσεις παρατηρεῖται κατακερματισμὸς τῶν ὀστέων καὶ προτίμηση στὸ κρέας βοδιοῦ σὲ σχέση μὲ τὸ κρέας προβάτου - κατσίκιου καὶ γουρουνιοῦ. Στὸν ναὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ βρέθηκαν ἰδιαίτερος πολλὰ ὑπολείμματα νεαρῶν ἀλόγων, τῶν ὁποίων τὸ κρέας χρησιμοποιήθηκε γιὰ τροφή. Στὸν χῶρο τοῦ Θεάτρου ὑπερέχουν οἱ χελῶνες (ἓνα μόνο παράδειγμα προέρχεται ἀπὸ τὸν ναό), ἐνῶ στὸν ναὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ τὰ ἐλάφια. Στὴν ἡλικία σφαγῆς δὲν ὑπάρχουν διαφορὲς μεταξύ τῶν δύο θέσεων. Ὑπερτεροῦν τὰ ζῶα βοσκῆς, ἐνῶ ἡ σφαγὴ λάμβανε χώρα σὲ δυσμενέστερες (φτωχότερες σὲ τροφή) κλιματικὰ ἐποχὲς τοῦ ἔτους.

8. ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΕΠΙ ΥΛΙΚΟΥ ΕΚ ΠΥΛΙΑΣ

Συνεχίσθη ή μελέτη τοῦ ὑλικοῦ τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Βοΐδοκοιλιᾶς πρὸς δημοσίευσιν τῶν παλαιῶν καὶ τῶν προσφάτων ἀνασκαφῶν. Κατὰ βᾶσιν, ἀπησχο- λήθημεν μὲ τὸ κεραμικὸν ὑλικὸν τῶν αὐτῶν τομέων, ὡς καὶ πέρυσι, δηλ., τοῦ ΒΔ-Δ καὶ τοῦ Α-ΝΑ. Ὡσαύτως, συνεχίσθη ή μελέτη τοῦ ἀναθηματικοῦ ὑλικοῦ ἐκ τῆς ἡρωολατρείας εἰς τὸ νεκροταφεῖον ἐκ μέρους τῶν κατοίκων τῆς κατέναντι πόλεως τοῦ Κορυφασίου.

Ἡ ὁμοίως συνεχισθεῖσα μελέτη τῆς κεραμικῆς τῶν ὑστάτων ΜΕ χρόνων ἐκ τῶν ἀψιδωτῶν κτιρίων εἰς Καταρραχάκι Γουβαλάρη Κουκουνάρας ἀντιμε- τώπισε τὰς αὐτάς, ὡς καὶ πέρυσι δυσκολίας, λόγῳ τῆς διαπιστωθείσης ἀναμο- μογλεύσεως τῶν χωμάτων εἰς τὴν περιοχὴν τῶν κτιρίων, λόγος διὰ τὸν ὁ- ποῖον καὶ ὁ ἀείμνηστος Σπ. Μαρινᾶτος εἶχε ἀποφασίσει νὰ συνεχισθῇ ή ἀνα- σκαφή των μὲ τὴν βοήθειαν ἀρχιτέκτονος πρὸς διευκρίνησιν τῶν ἐπὶ μέρους ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων. Δυσκολίας παρέσχε καὶ ὁ ἀκατανόητος τρόπος καθα- ρισμού τῶν ὀστράκων τῆς ἀνασκαφῆς 1958-1959, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐπιτρέπει μόνον τὴν μελέτην τῶν σχημάτων τῶν ἀγγείων, ἀλλ' ὄχι ἄλλων στοιχείων.

Ἡ περίπτωσις τῆς κεραμικῆς ταύτης ἀποτελεῖ ἐν τῶν πολλῶν συνό- λων εἰς τὰ ὁποῖα ἀπαντᾷται ή μετάβασις ἀπὸ τῆς ΜΕ εἰς τὴν ΥΕ ἐποχὴν, ἥτοι ή ἑναρξίς τῆς ΥΕ ἐποχῆς καί, μάλιστα, μὲ ἀπὸ κοινοῦ στοιχεῖα τῆς ΜΕ ἐποχῆς, τῆς ΜΕ παραδόσεως καὶ τῆς νέας τεχνικῆς τῆς πρῶμου μυκηναϊκῆς περιόδου. Ὅπως καὶ εἰς τὴν Ἐνατ. Οἰκίαν καὶ τὸν θολωτὸν τάφον Α τῆς Πε- ριστεριᾶς, εἰς τὴν Βορείαν Οἰκίαν καὶ εἰς τὸν Τομέα Β2 τοῦ λόφου τῆς Πε- ριστεριᾶς, ὅπως εἰς τὰς τάφρους τοῦ λόφου τοῦ Ἐπάνω Ἐγκλιανοῦ, ὅπως καὶ εἰς τὴν κεραμικὴν τῆς οἰκίας-ἀποθήκης τῶν Βορουλίων Τραγάνας, οὕτω καὶ εἰς τὸ Καταρραχάκι ἐμφανίζεται, κατὰ τό γε νῦν ἔχον, πλήρης ἀδυναμία καθορι- σμοῦ τῆς περιόδου κατὰ τὴν ὁποίαν ἐνεφανίσθη ή νέα τεχνικὴ καὶ ἐπεκράτη- σε, τελικῶς, τὸ νέον πνεῦμα διακοσμήσεως καὶ ὀπτήσεως τῶν ἀγγείων.

Ἄλλος τομεὺς ἐρεῦνης ὑπῆρξεν ή κεραμικὴ τῶν δύο θολωτῶν τάφων ἐκ τῆς θέσεως Ρούτση Μυρσινοχωρίου. Εἰς τὸ ὑλικὸν τοῦτο διεπιστώθη ἀνάμει-

ξις ὀστράκων τῶν δύο τάφων καί, μάλιστα, ἐν σχέσει πρὸς τὰ ὑπάρχοντα ἡμερολόγια.

Τὸ σπουδαιότερον συμπέρασμα ἐξήχθη ἐκ τῆς μελέτης τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ ὕλικου τῶν τάφων 1 καὶ 2, ἰδίᾳ περὶ τῶν ὀστέων ποὺ εὐρίσκοντο, ἔτι νῦν, ἐκτεθειμένα εἰς τὴν προθήκην ὑπ' ἀριθ. 3 τῆς πρώτης αἰθούσης τοῦ Μουσείου Χώρας Τριφυλίας ἔνδον τοῦ χαλκοῦ σκεύους 2742¹. Οὕτω, κατὰ τὸν μελετήσαντα τὰ ὀστᾶ ταῦτα, κ. Σωτήρην Μανώλην, ἐπιστημονικὸν συνεργάτην τοῦ Τμήματος Βιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, δὲν πρόκειται περὶ ὀστέων ζώων, ὡς εἶχεν ἀρχικῶς νομισθῆ, ἀλλὰ περὶ ἀνθρωπίνων. Βεβαίως, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ λεχθῇ ὁ,τιδήποτε περὶ δῆθεν ἀνθρωποφαγίας ἢ ἀνθρωποθυσίας.

Ἄρα, δὲν πρόκειται περὶ νεκροδείπνου ἢ περὶ ἀνθρωποφαγίας, ἀλλὰ περὶ τυχαίας τοποθετήσεως ἀνθρωπίνων ὀστέων ἔνδον τοῦ σκεύους τούτου, ποὺ ἔχει ἀνευρεθῆ εἰς τὴν πηλίνην του μορφὴν καὶ εἰς ἀνακτορικὰ κτίσματα (Καδμεῖον, Ἐπάνω Ἐγκλιανὸς κ.ο.κ.).

Ἐξ ἄλλου εἰς τὸ Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον ὠλοκληρώθη μερίμνη τοῦ ἐφόρου κ. Πέτρου Καλλιγᾶ ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ συντήρησις τῶν μακρῶν χαλκῶν ξιφῶν τύπου Α ἐκ τῆς τελευταίας ταφῆς ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ ταφικοῦ θαλάμου τοῦ θολωτοῦ τάφου 2 Ρούτση καὶ τῶν ἀποσπασματικῶς σφωζομένων χαλκῶν τριποδικῶν σκευῶν ἐκ τοῦ στομίου τοῦ θολωτοῦ τάφου 1 Τραγάνας, ἀπὸ τὰ ὅποια ἐλήφθησαν δείγματα μερίμνη τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Τμήματος Φυσικῆς τοῦ Κέντρου Πυρηνικῶν Ἐρευνῶν «Δημόκριτος» κ. Σοφ. Φιλιππάκη.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕΣ

1. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἀνασκαφὴ ἐν Πύλῳ, *ΠΑΕ* 1956, 203: «Πλησίον τοῦ Νοτίου τοιχώματος αὐτοῦ λείψανα τελείως ὠξειδωμένου ἀργυροῦ ἀγγείου καὶ τὰ ὀστᾶ ἐκ τοῦ τελευταίου γεύματος τοῦ νεκροῦ (ἀρνίου ἢ ἐριφίου) (πίν. 97α2)». SP. MARINATOS, A Magnificent find of Homeric Gold and Gems from an Unplundered tomb at Nestor's Palace, Pylos, *ILN*, April 6, 1957, 540, 543 εἰκ. 22: «A bronze frying pan containing the last meal of the deceased. The vessel is perhaps a *si-te* of the Pylostablets». Τοῦ ἰδίου: Excavations near Pylos (Translated by John Boardman) *Antiquity* 31, 1957, 99: «a well-preserved bronze vessel shaped like a fryingpan, with bones of a lamb or kid, the funeral feast». Περὶ τοῦ σκεύους, πρβ. H. MATTHÄUS, *Die Bronzegefäße der kretisch-mykenischen Kultur* (PBF II, 1) München 1980, 142 κ.ε., τύπος Β ἀριθ. 173, πίν. 67Α.

9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΕΡΜΟΥ

Συνεχίσθηκε με πίστωση τῆς Ἑταιρείας καὶ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων ἡ ἀνασκαφὴ στὸν Θέρμο¹.

Τῆς δυτικῆς στοᾶς στὴν ἀγορὰ ἔχει ὡς τώρα ἀνασκαφεῖ τμῆμα μήκους 57 μ. καὶ ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς ὑπόλοιπα δεκαεπτὰ βάσεων τῶν κιόνων τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας. Πρόκειται κυρίως γιὰ τὴν ὑποδομὴ τῶν βάσεων ἀκανονίστου σχήματος 1 τ.μ. περίπου, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο πλακοειδεῖς λίθους στὴ σειρά, ἐνῶ σπανιότερα σώζεται καὶ δεύτερη, σχεδὸν ὀρθογώνια λιθόπλινθος ἀπὸ τὴ βάση. Τὰ μετακίονια διαστήματα εἶναι περ. 2.50 μ. Τῶν κιόνων τῆς πρόσοψης σώζονται τὰ ἔχνη τῶν ξύλινων βάσεων στὸν στυλοβάτη ὡς κυκλοτερὴ ρηχὰ βαθύσματα διαμέτρου 1.07 μ. Οἱ κίονες αὐτοὶ ἦταν πυκνότεροι (μετακίονιο 1.35 μ.). Ἐπεξετάθη ἐπίσης ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἀγωγοῦ πρὸ τῆς στοᾶς.

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου κατεχόταν ἀπὸ νεώτερο χριστιανικὸ νεκροταφεῖο καὶ χρειάστηκε νὰ γίνουν πρόσθετες ἐργασίες διευθέτησης. Παρατηρήθηκαν καὶ πάλι ἔχνη πυρᾶς ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς στοᾶς τὸ 218 π.Χ. καὶ βρέθηκαν κεραμίδες καὶ θραύσματα ἀκροκεράμων, μικρὰ σπαράγματα χάλκινων ἀνδριάντων, λίγα νομίσματα, ἐλληνιστικὴ καὶ πρόιμη ρωμαϊκὴ κεραμεικὴ.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

1. Τὸ ἔτος αὐτὸ ἐβοήθησε ἡ ἀρχαιολόγος Ζανὲτ Μπατίνου.

10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΦΘΙΩΤΙΔΩΝ ΘΗΒΩΝ

(Πίν. 81 - 88)

Τὸ 1987 ἦταν τὸ τέταρτο ἔτος τοῦ πενταετοῦς εἰδικοῦ προγράμματος ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ποὺ ἐγκρίθηκε τὸ 1984 καὶ χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ τὶς Δημόσιες Ἐπενδύσεις (ΠΑΕ 1984 Α', 131). Τὸ ἔτος αὐτὸ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν ἀρχαία πόλη τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν στὴ σημερινὴ Νέα Ἀγχίαλο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ συγκροτήματος τῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου καὶ τὸ βαπτιστήριό τῆς πρώτης περιόδου, ἐπεκτάθηκε καὶ στὸ συγκρότημα τῶν κοσμικῶν κτηρίων, στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου τῆς Πυράσου.

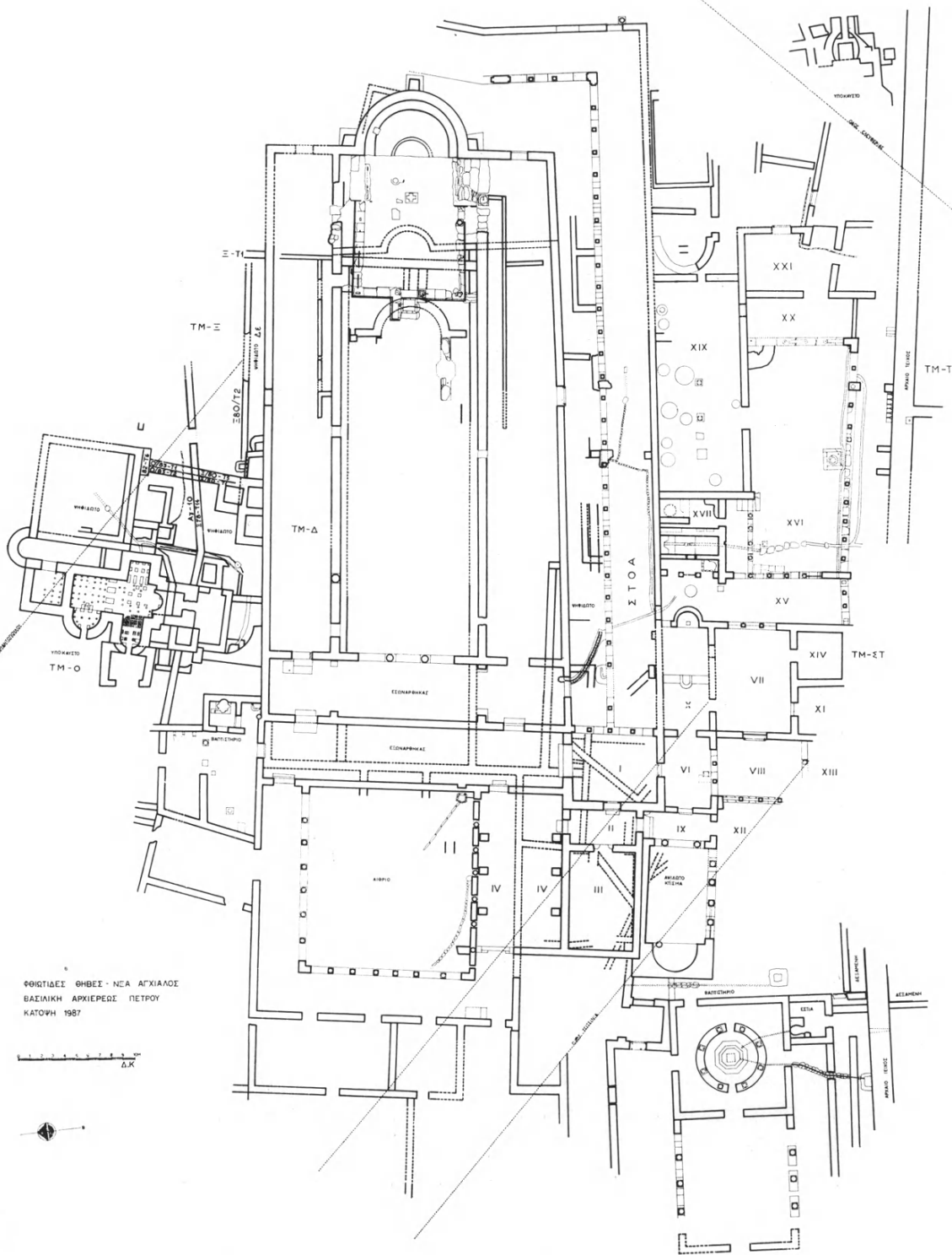
Συνεργάτης μὲ ισότιμη συμμετοχὴ στὴν ἀνασκαφὴ καὶ στὴ σύνταξη τῆς ἐκθεσης αὐτῆς ἦταν καὶ τὴ χρονιά αὐτὴ ἡ ἀρχαιολόγος Ἀσπασία Ντίνα.

Κατὰ τὸ 1987 ἔγιναν οἱ ἀκόλουθες ἐργασίες:

Συγκρότημα βασιλικῶν

Ἐγινε ἔρευνα σὲ τέσσερις θέσεις τοῦ συγκροτήματος τῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου, ποὺ δηλώνονται πάνω στὸ σχέδιο τῆς κάτοψης μὲ τετραγώνια (εἰκ. 1, κάτοψη).

α. Ἀπὸ τὰ προσκτίσματα ποὺ ἐκτείνονται νότια τῶν βασιλικῶν ἐρευνήθηκαν συμπληρωματικὰ οἱ χώροι: VIII, XIII, XI καὶ XIV. Γιὰ τὴν ἀσφάλεια ιδιωτικῆς οἰκίας ποὺ βρίσκεται σὲ ὕψος 1.25 μ. πάνω ἀπὸ τὸν χώρο VIII, στὴ νότια οἰκοδομικὴ γραμμὴ τῆς ὁδοῦ Τσιτσίνια, τοποθετήθηκαν ὑποστηρίγματα τὰ ὁποῖα πάτησαν σὲ ἐνισχυμένο καὶ πολὺ ἀνθεκτικὸ μίγμα ἐλαστικοῦ. Κατὰ τὶς ἐργασίες αὐτὲς ἀποκαλύφθηκαν: ἡ ΝΔ γωνία τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ VIII καὶ σὲ μεγαλύτερο μῆκος οἱ στυλοβάτες μεταξὺ τῶν δωματίων VIII-XIII καὶ VIII-XII (ΠΑΕ 1973, 52 κέ., εἰκ. 1 καὶ 2) (πίν. 81α). Ὁ στυλοβάτης μεταξὺ τῶν VIII καὶ XIII ἀποτελεῖται ἀπὸ μαρμάρινους δόμους, μήκους 1.56 μ. καὶ πλάτους 0.40 μ. Στὸ δωμάτιο XIII, νότια τοῦ VIII, ἀποκαλύφθηκε σὲ μικρὴ ἔκταση τὸ πάτωμά του, ἀπὸ πῆλινες πλάκες διαστ. 0.50×0.50 μ.

Εικ. 1. Συγκρότημα βασιλικῶν ἀρχιερεῶς Πέτρου, κάτοψη.

Ἐδῶ βρέθηκε σιδερένιο κιγκλίδωμα παραθύρου, ὅμοιο μ' αὐτό ποῦ βρέθηκε στὸ διπλάνο δωμάτιο XIV (ΠΑΕ 1975, 55, πίν. 39α).

Στὸ δωμάτιο XI, ἀνατολικά τοῦ XIII, βρέθηκε σὲ ὕψος 0.20 μ. πάνω ἀπὸ τὸ πάτωμά του, ποῦ εἶναι ἀπὸ κορασάνι, χρυσὸς σόλιδος, διαμ. 0.02 μ., τοῦ αὐτοκράτορα Λέοντος Α' (457-474 μ.Χ.). Στὴν ὄψη (obversus) εἰκονίζεται ὁ Λέων σὲ προτομὴ κατενώπιον μὲ στρατιωτικὴ στολή. Στὸν κύκλο ἡ ἐπιγραφή: D[OMINUS] N[OSTER] LEON PERPETUUS AUG[USTUS]. Στὴν ὀπίσθια ὄψη (reversus) εἰκονίζεται ὁλόσωμη ἡ Νίκη νὰ βαδίζει πρὸς τὰ ἀριστερά. Γύρω ἡ ἐπιγραφή: VICTORIA AUG[USTORUM] GGH CONOB (=νομισματοκοπεῖο Κωνσταντινουπόλεως) (πίν. 81β-γ).

Στὸ ἴδιο δωμάτιο εἶχε βρεθεῖ τὸ 1975 ἄλλος χρυσὸς σόλιδος τοῦ αὐτοκράτορα Ζήνωνος (474-491 μ.Χ.), διαδόχου τοῦ Λέοντος (ΠΑΕ 1975, 54-55).

Οἱ δύο βάσεις τοῦ τριβήλου μεταξὺ τῶν χώρων VI καὶ VIII, μετὰ τὴ συντήρησή τους, ἐπανατοποθετήθηκαν στὶς θέσεις τους. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς δυτικῆς ὑπάρχει ἐγχάρακτο τὸ γράμμα Δ.

Σημειώνεται ὅτι, πάνω στὰ πατώματα τῶν χώρων VIII, XIII καὶ XI, ὑπῆρχε στρῶμα καταλοίπων πυρᾶς, πάχους 0.10-0.12 μ.

β. Στὸν τομέα TM-O, βόρεια τῶν βασιλικῶν, ὅπου τὰ ἐρείπια τοῦ ὑποκαύστου, ἀποκαλύφθηκε σὲ μεγαλύτερο μῆκος πρὸς τὰ ἀνατολικά ὁ τοῖχος E/78-T14 (ΠΑΕ 1982, 99, εἰκ. 3 καὶ 1983, 89, παρ. πίν. Δ') (εἰκ. 1 καὶ πίν. 82). Ὁ τοῖχος αὐτός, ὁ ὁποῖος ξεκινáει ἀπὸ τὸ νότιο σκέλος τοῦ σταυροῦ στὴν κάτοψη τοῦ ἀρχικοῦ ὑποκαύστου, κτίσθηκε κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ λουτρῶνος, γιὰ νὰ τὸν ἀπομονώσει ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τῆς τελευταίας περιόδου.

Σὲ μῆκος 2.03 μ. ἀνατολικά τῶν τοίχων O/83-T1 καὶ E/80-T3 ἀνοίγεται στὸν τοῖχο E/78-T14 θύρα μῆκους 1.30 μ., τὸ μαρμάρινο κατώφλι τῆς ὁποίας ἔχει ἀφαιρεθεῖ. Στὴν τοιχοποιία τῆς θύρας βρέθηκε κανονικὰ τοποθετημένο ἀκέραιο ἰωνικὸ κιονόκρανο, μῆκους 0.62 μ., ὕψους 0.26 μ. Οἱ πλευρὲς τοῦ ἄβακα μετροῦν 0.475×0.475 μ. Ἐπίσης σὲ μεγαλύτερο μῆκος ἀποκαλύφθηκε καὶ ὁ πῆλινος ἀγωγὸς Αγ. 10, ποῦ ξεκινáει ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ γωνία τῆς δεξαμενῆς Δεξ. 11 καὶ μὲ ἐλαφρὰ καμπύλη ὁδεύει ἀνατολικά, κατὰ 0.56 μ. ὅμως ψηλότερα ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ Δθ, ὅπου ἡ ἐπιγραφή τῆς ΕΙΡΗΝΗΣ (ΠΑΕ 1982, 99, εἰκ. 3, παρ. πίν. Γ' καὶ ΠΑΕ 1983, 89-91, εἰκ. 2, παρ. πίν. Δ').

Καί ὁ ἀγωγὸς Αγ. 10 εἶναι μεταγενέστερη κατασκευή, ὅπως καὶ ἡ δεξαμενὴ Δεξ. 11, γιατί περνάει, χωρὶς νὰ ἐφάπτεται πάνω, ἀπὸ τοὺς τοίχους Ο/83-Τ1, Ξ/80-Τ3, Ο/83-Τ2 καὶ Ξ/80-Τ1, οἱ ὅποιοι ἀποτελοῦν τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῆς αἵθουσας μὲ τὸ ψηφιδωτὸ πάτωμα Δθ.

Νότια τοῦ τοίχου Ξ/78-Τ14 βρέθηκε μισὴ μαρμαρίνη βάση, ἡ πλευρὰ τῆς πλίνθου τῆς ὁποίας ἔχει μῆκος 0.71 μ. (διάμ. ἄνω ἐπιφάνειας: 0.51 μ.). Βόρεια καὶ νότια τοῦ τοίχου Ξ/78-Τ14 διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ πατωμάτων, σὲ διάφορα βάθη καὶ ἀπὸ διάφορα ὕλικά. Τὰ ἐπάλληλα αὐτὰ δάπεδα εἶναι ἐνδεικτικὰ τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων καὶ τῆς μεταβολῆς τοῦ περιβάλλοντος χώρου τοῦ κτηριακοῦ συγκροτήματος.

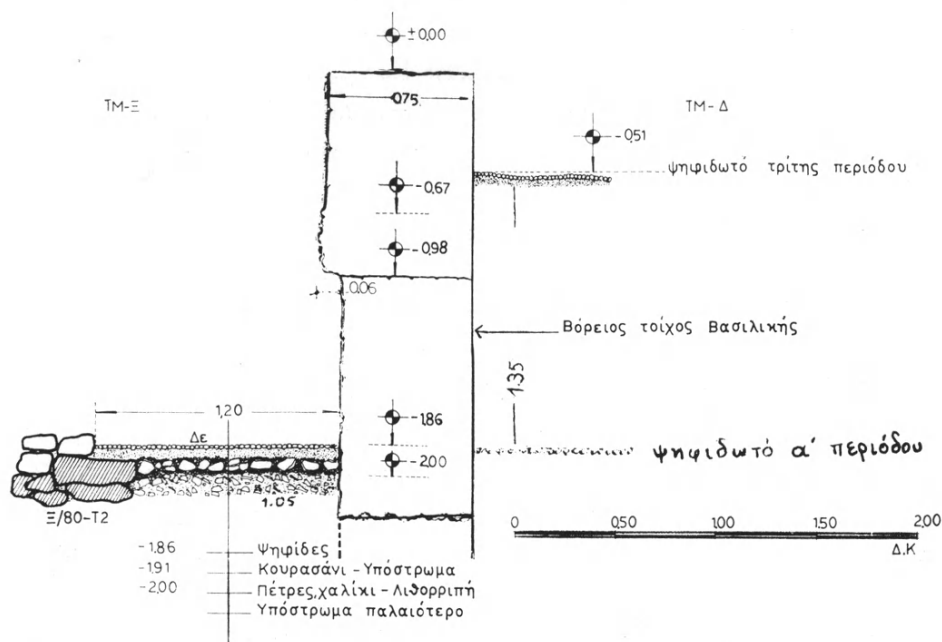
Ἀκόμη, τὰ κατάλοιπα πυρκαγιᾶς ποὺ βρίσκονται σὲ διάφορα σημεῖα δείχνουν ὅτι ἡ φωτιά θὰ ἦταν ἡ αἰτία καταστροφῆς καὶ στὰ ἀρχαιότερα καὶ στὰ μεταγενέστερα χρόνια. Σημειώνεται, ὅτι κάτω ἀπὸ τὸ κατὰστρομα τῆς παρακειμένης ὁδοῦ Διαμαντοπούλου ὑπάρχει στρώμα βάθους ἀπὸ 1-1.40 μ. μαύρων χωμάτων μὲ κατάλοιπα πυρκαγιᾶς.

γ. Ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τῆς πρώτης περιόδου, ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1980 ἔξω ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ συγκροτήματος, ἀποκολλήθηκε, ὕστερα ἀπὸ ἔγκριση τοῦ ἀρμόδιου Τοπικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, τμῆμα μήκους 5.40 μ. καὶ πλάτους 1.20 μ. γιὰ συντήρηση καὶ ἐπανατοποθέτηση (ΠΑΕ 1980, 40, εἰκ. 1. ΠΑΕ 1981, 86, πίν. 80 καὶ ΠΑΕ 1982, 102, εἰκ. 5, πίν. 71α) (πίν. 82). Τὸ ὑπόστρωμα-προετοιμασία τοῦ ψηφιδωτοῦ αὐτοῦ τὸ ἀποτελοῦν, ἀρχίζοντας ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω: α) λιθορριπὴ ἀπὸ ἀσβεστολιθικὲς πέτρες, μικρῶν διαστάσεων, ἀκατέργαστες, ἄλλες γωνιώδεις καὶ ἄλλες στρογγυλεμένες, τοποθετημένες ὄχι κάθετα στὸ χῶμα ἀλλὰ λοξά· μὲ τὴ λοξὴ τοποθέτηση τῶν πετρῶν μειώθηκε τὸ ὕψος τοῦ ὑποστρώματος καὶ ἐπιτεύχθηκε μεγαλύτερη ἀνθεκτικότητά του, γιατί ἔχει πατήσει πάνω σὲ χαλίκι θαλασσινό, λίγο ἀσβέστη καὶ πατημένο χῶμα, β) στρώμα ἀπὸ χοντρὸ χαλίκι θάλασσας ἀνάμικτο μὲ ἄχρηστες ψηφίδες καὶ θραύσματα κεραμιδιῶν ἔχει ἐπιστρωθεῖ στὴν ἄνω ἀνώμαλη ἐπιφάνεια τῆς λιθορριπῆς γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ἐπιπεδότητα, γ) πάνω σ' αὐτὴ τὴν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, στρώμα πάχους 0.025-0.03 μ. χονδρόκοκκου κορασανιοῦ, δ) τὸ τελικὸ λεπτόκοκκο κορασάνι, πάχους 0.02-0.025 μ., στὸ ὁποῖο ἔχουν σφηνωθεῖ οἱ ψηφίδες. Σημειώνεται ὅτι στὸ τελευταῖο αὐτὸ κορασάνι παρατηρήθηκε ἡ σαφὴς γραμμὴ τελειώματος τῆς ἐργασίας τῆς ἡμέρας.

Τὸ ὑπόστρωμα μετὰ τὸ ψηφιδωτὸ ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τῆς βασιλικῆς, ἀλλὰ μετὰ προσεγμένον τρόπο, ὅσο δηλαδὴ χρειάζεσθαι νὰ κτιστεῖ ὁ τοῖχος χωρὶς τὸ υπόλοιπο ψηφιδωτὸ νὰ ὑποστεί μεγάλη ζημιὰ. Σὲ βάθος 0.21-0.22 μ. κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀποκολληθέντος ψηφιδωτοῦ βρίσκονται καὶ ἄλλοι, ἀρχαιότεροι, ὑπόστρωμα. Ἡ σύστασή του, ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω, εἶναι: α) κομμάτια κορασανιοῦ καὶ ἐπιχρισμάτων ἀνάμικτα μετὰ χῶμα, β) πολλὰ μικρὰ θραύσματα μαύρης πέτρας μετὰ ὑαλοκρυστάλλους, ποὺ λαμπυρίζουν στὸν ἥλιο καὶ κομμάτια σὲ διάφορα σχέδια ἀπὸ κροῦστες πηλοῦ, σὰν «μαρμαροθετήματα», ἀνάμικτα μετὰ λασπῶδες χῶμα, γ) χῶμα, θραύσματα κεραμιδιῶν, ἀμμοχάλικο καὶ σβῶλοι σιδηρόμαζας σὲ μέγεθος αὐγοῦ ἢ ἀχλαδιοῦ, ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἐκχειλίσματα κατὰ τὸ λιώσιμο τοῦ σιδήρου σὲ κάμινο. Τὸ ἀρχαιότερο αὐτὸ ὑπόστρωμα εἶναι κατὰ 0.17 μ. στενότερο τοῦ νεώτερου ποὺ ἀποκολλήθηκε καὶ εἶναι ἐγκιβωτισμένο ἀνάμεσα στὸν βόρειο τοῖχο τῆς βασιλικῆς καὶ στὸν τοῖχο Ε/80-T2, ἐνῶ τὸ ὑπόστρωμα τοῦ ψηφιδωτοῦ καλύπτει κατὰ 0.15-0.17 μ. τὸ ἀπὸ 0.60 μ. πλάτος αὐτοῦ τοῦ τοίχου. Τοῦτο δείχνει ὅτι τὸ παλαιότερο ὑπόστρωμα καὶ ὁ τοῖχος Ε/80-T2 κατασκευάστηκαν συγχρόνως καὶ ἀνήκουν σὲ ἀρχαιότερο κτήριο. Ἀπὸ κατάλοιπα πυρκαγιᾶς ποὺ βρέθηκαν ἀνάμεσα στὰ δύο ὑποστρώματα ἐξάγεται ὅτι τὸ κτήριο αὐτὸ καταστράφηκε ἀπ' αὐτὴ τὴν αἰτία.

Παρατηρήθηκαν ἀκόμη τὰ ἐξῆς: ἡ διαφορὰ στὸ πλάτος καὶ στὴν κατασκευὴ τῶν δύο τμημάτων —κάτω καὶ ἄνω— τοῦ βόρειου τοίχου τῶν βασιλικῶν (ΠΑΕ 1980, 40· ΠΑΕ 1981, 86) (εἰκ. 2)· ἡ ὑψομετρικὴ διαφορὰ τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς τελευταίας περιόδου ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο ποὺ ἀποκολλήθηκε εἶναι 1.35 μ. Σὲ βάθος 1.95-1.98 μ. ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ τῆς τελευταίας περιόδου καὶ 0.60-0.63 μ. ἀπ' αὐτὸ ποὺ ἀποκολλήθηκε ὑπάρχει νερό· τὸ ψηφιδωτὸ ἔξω ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τῆς βασιλικῆς, στὸ ἀνατολικό του ἄκρο ἔχει πλάτος 1.20 μ., ἐνῶ στὸ δυτικὸ 1.31 μ. καὶ τέλος ὁ βόρειος τοῖχος τῶν βασιλικῶν μετὰ τὰ δύο διαφορετικὰ τμήματά του ἔχει ὕψος 2.68 μ., ἀπὸ τὴ θεμελίωσή του ὡς τὴν κορυφὴ του.

Μετὰ τὴν εὐκαιρίαν τῆς διαμόρφωσης τῆς περιφράξεως τοῦ χώρου τοῦ συγκροτήματος τῶν βασιλικῶν πρὸς τὴν ὁδὸ Διαμαντοπούλου, διενεργήθηκε ἀνασκαφὴ στὸ ἀνατολικὸ διάχωρο τοῦ βόρειου κλίτους τῆς βασιλικῆς τῆς τελευταίας περιόδου. Ἀποκαλύφθηκε τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο σὲ ὅση ἐκταση ἔχει μείνει ἔξω ἀπὸ τὸν παρακείμενον δρόμον. Διπλὸ πλαίσιον ἀπὸ πλοχμὸ καὶ κυματο-

Εἰκ. 2. Βασιλικὴ Ἀρχιερέως Πέτρου. Τομὴ τοῦ βόρειου τοίχου τῆς βασιλικῆς καὶ τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων.

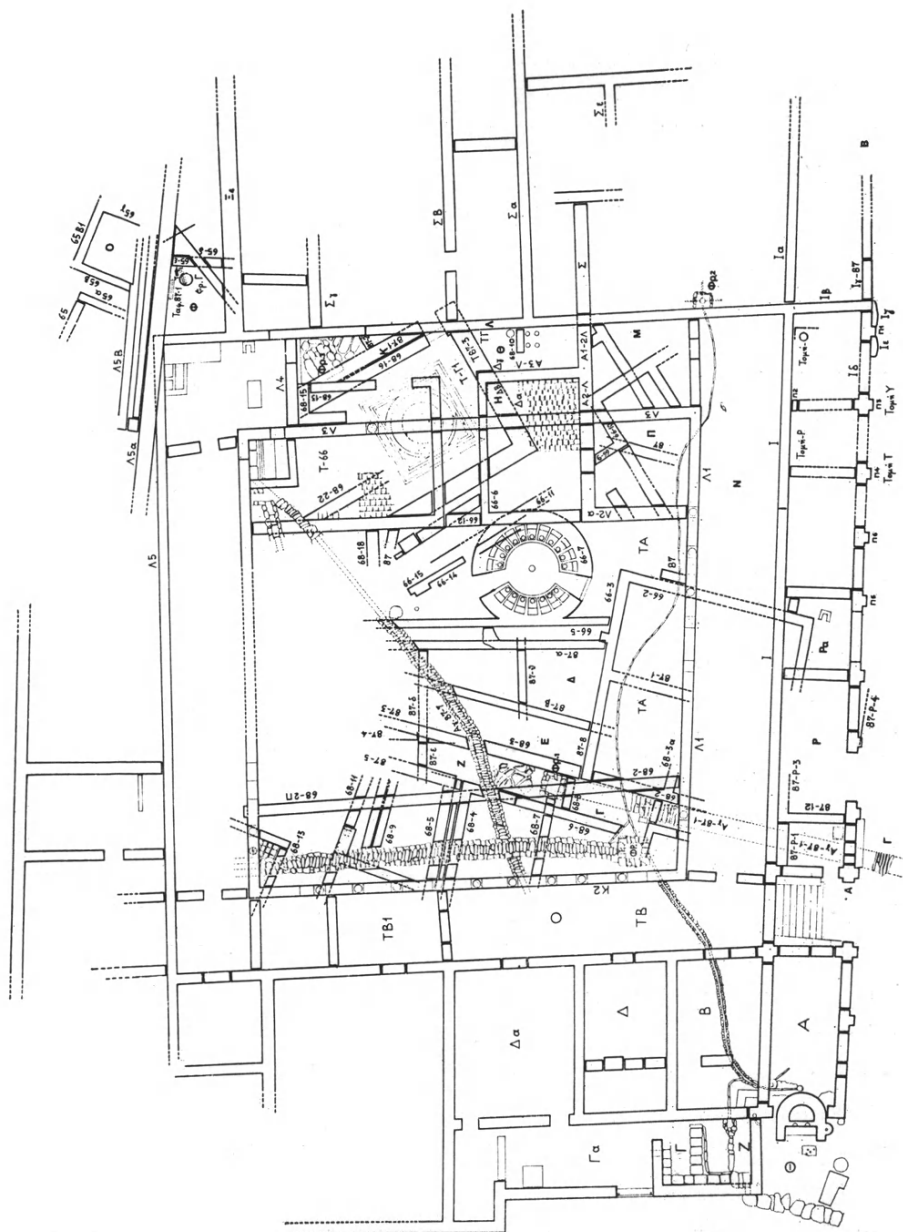
ειδὲς — «τρέχων κύων» — περιβάλλει 36 τετραγωνίδια, ἀπὸ τὰ ὅποια τὰ 10 βρίσκονται ἀκόμῃ κάτω ἀπὸ τὸ δρόμο. Τὰ διακοσμητικὰ θέματα τοῦ ψηφιδωτοῦ εἶναι πτηνά, ζῶα καὶ γεωμετρικὰ σχέδια. Στὰ 8 δυτικὰ τετραγωνίδια εἰκονίζονται πτηνά μόνα, ἢ κατὰ ζεύγη ἢ ἀνὰ τρία καὶ ἓνας φυλλοφόρος κάνθαρος. Στὸ ἀνατολικὸ μισὸ εἰκονίζονται γεωμετρικὰ σχέδια καὶ ζῶα (λαγός, δύο ἐλάφια, πρόβατο, σκύλος). Τὸ ψηφιδωτὸ χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ. (εἰκ. 1, πίν. 83-84).

Βαπτιστήριο

Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ βαπτιστηρίου τῆς πρώτης περιόδου, σ' ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ ἀπαλλοτριωμένου οἰκοπέδου καὶ μὲ λεπτομερεῖς ἔρευνες ποὺ ἔγιναν ἐπιβεβαιώθηκαν οἱ τρεῖς οἰκοδομικὲς φάσεις του, ποὺ ἐπισημάνθηκαν πέρυσι (Ἔργον 1986, Πανηγυρικὸν Τεῦχος 1837-1987, 87-90, εἰκ. 53 καὶ 54).

Ἀκόμη ἔγιναν οἱ ἐξῆς διαπιστώσεις: στὴ ΒΔ γωνία τοῦ τετραγώνου φωτιστηρίου, στὸ σημεῖο ἐπαφῆς τοῦ βόρειου τοίχου T7 καὶ τῆς ἀνατολικῆς παραστάδας τοῦ αὐλείου οἴκου, T23, σὲ βάθος 1.28 μ. ἀπὸ τὸ μαρμαροθετημένο πάτωμα βρίσκεται ἡ στάθμη τοῦ νεροῦ καὶ στὸ ἴδιο περίπου ἐπίπεδο ὑπάρχει ἡ ἰσχυρὴ ἀνθυγρὴ κατασκευή, ἡ ὁποία, ὅπως ἔχει σημειωθεῖ καὶ σὲ ἄλλες ἐκθέσεις, ἐκτείνεται σ' ὅλο τὸν χῶρο πού καταλαμβάνει τὸ κτηριακὸ συγκρότημα τῶν βασιλικῶν· σὲ βάθος 1.26 μ. φθάνει ἡ θεμελίωση τοῦ τοίχου T7 καὶ σὲ 0.85 μ. τοῦ βόρειου στυλοβάτη T23. Ἡ τοιχοποιία τῶν τοίχων τοῦ αὐλείου οἴκου δὲν εἶναι ὁμοιόμορφη, ἀλλὰ παρουσιάζει κατὰ τόπους διαφορετικὴ τεχνική, ὅπως ἡ ἀλλαγὴ τοιχοποιίας ἀπὸ ὕψος 1.07 μ. καὶ ἄνω, στὸν βόρειο τοῖχο T45, ἡ ἐξέχουσα «πατούρα» κατὰ 0.05-0.08 μ. σὲ βάθος 0.97 μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ του, καὶ σὲ μερικὰ σημεῖα τροποποιήσεις, ὅπως στὴ θύρα μήκους 1.655 μ. τοῦ ἴδιου τοίχου πού φράχθηκε· τέλος τὸ γεγονός ὅτι ὅλοι οἱ τοῖχοι, ἀκόμη καὶ τὸ ἀρχαῖο τεῖχος πού περνάει δίπλα (νότια), ἔχουν τὴν ἄνω ἐπιφάνειά τους ὀριζόντια καὶ ἰσοῦψή, χωρὶς δηλαδὴ ἀπότομες διακυμάνσεις, εἶναι ἔνδειξη, ὅτι τὰ ἐρειπωμένα κτήρια, μετὰ τὴν ἐγκατάλειψή τους, θὰ παρέμειναν πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ἔως ὅτου τὰ κατεδάφισαν, γιὰ νὰ πάρουν τὰ οἰκοδομικὰ ὑλικά (πίν. 85).

Μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς διαμόρφωσης τῆς περίφραξης τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ χώρου, ἔγινε συμπληρωματικὴ ἔρευνα στὸ ἀψιδωτὸ κτίσμα πού ὑπάρχει ἐμπρὸς - ἀνατολικά τοῦ βαπτιστηρίου. Μὲ τὴν ἔρευνα αὕτη, πού ἔφτασε σὲ βάθος 1.68 μ.: α) Ἀποκαλύφθηκαν καὶ ἄλλοι δόμοι τοῦ νότιου στυλοβάτη καὶ καθορίζονται ἔτσι οἱ θέσεις τῶν βάσεων τῶν 4 κίονων· ἓνας ἀπὸ τοὺς δόμους ἔχει μῆκος 1.15 μ., πλάτος 0.705 μ. καὶ ὕψος 0.21 μ. Στὴ μιὰ μακρὰ πλευρά του ὑπάρχουν ἵχνη ἀναθύρωσης, πλάτους 0.165 μ., ἅρα προέρχεται ἀπὸ ἄλλο μνημεῖο. β) Ἀνασύρθηκε τὸ ἄνω τμήμα, μήκους 1.90 μ., τοῦ μαρμάρινου ἀρράβδωτου κίονα Φ 11/85-140, πού εἶχε ἐπισημανθεῖ τὸ 1985· στὸν κορμό του ὑπάρχει ἀνάγλυφος ἀνισοσκελὲς σταυρός. Ἀποκαλύφθηκε ἡ βόρεια γένεση τῆς ἀψίδας καὶ τμήμα τοῦ βόρειου μακροῦ τοίχου, πού σώζεται σὲ ὕψος 1.10 μ. Ἡ διάμετρος τῆς ἀψίδας εἶναι 3.90 μ. Τὸ μαρμάρينو στόμιο τοῦ φρέατος κάτω ἀπὸ τὴ βόρεια γένεση τῆς ἀψίδας ἔχει διαστάσεις: 1.05×0.98 μ. καὶ διάμετρο 0.515 μ. Πλάκα ἀπὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα, διαστάσεων $1.70 \times 2.50 \times 0.23$ μ., κατασκευάστηκε πάνω ἀπὸ τὴ βόρεια γένεση τῆς ἀψίδας.

Εἰκ. 3. Συγκρότημα κοσμητῶν κτηρίων.

Συγκρότημα κοσμικῶν κτηρίων

Ἐπαναλήφθηκε ἡ ἀνασκαφή στὸ συγκρότημα τῶν κοσμικῶν κτηρίων κάτω ἀπὸ τὸν λόφο τῆς «Ἀκρόπολης τῆς Πυράσου», ποὺ εἶχε διακοπεῖ μετὰ τὸ 1968 (ΠΑΕ 1968, 31-41, πίν. 23-29). Ἡ ἔρευνα τοῦ 1987 ἔφερε στὸ φῶς σημαντικὰ λείψανα τοίχων διαφόρου κατασκευῆς καὶ προσανατολισμοῦ καὶ διαφόρων χρονολογιῶν, ποὺ ἡ ταύτιση, ὁ προσδιορισμὸς τῆς μορφῆς, τῆς χρήσεως, τῆς χρονολόγησής κλπ., θὰ γίνουν μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς σὲ ὅλη τὴν ἑκταση ποὺ καταλαμβάνουν τὰ ἐρείπια τοῦ συγκροτήματος (εἰκ. 3 καὶ πίν. 86).

Ἀπὸ τὰ μέχρι τώρα δεδομένα μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ 10 τουλάχιστον οἰκοδομικὲς φάσεις. Σημειώνονται τὰ λείψανα ἀρχαιοτέρων τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. κτισμάτων στοὺς χώρους Π καὶ Μ, τὸ περίκεντρο λουτρὸ μὲ τὸ διπλανὸ δωμάτιο ὅπου τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο μὲ ἀσπρόμαυρες ψηφίδες καὶ διάκοσμο μαϊάνδρου, ἀνθέμια κλπ. τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (ΠΑΕ 1968, 38 εἰκ. 3), ἄλλο ἓνα δωμάτιο, ποὺ μέρος τοῦ ἀποκαλύφθηκε τώρα μὲ πάτωμα *opus incertum*, βόρεια τοῦ προηγούμενου, τὰ πολλὰ φρεάτια, τὰ συστήματα διοχέτευσης νεροῦ, τοὺς ἀγωγούς ἀποχέτευσης, τὸ μεγάλο τετράγωνο κτήριο μὲ τὶς 4 στοῆς, τὸ εὐρὺ αἶθριο, τοὺς 12 καλοκτισμένους πεσσούς, σὲ σχῆμα ταῦ καὶ σταυροῦ, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν τώρα καὶ ἀνήκουν σὲ παλαιότερη φάση καὶ δείχνουν ὅτι ἡ πρόσοψη τοῦ συγκροτήματος πρὸς τὸ λιμάνι ἦταν μὲ συνεχῆ τόξα ποὺ ὑποβάσταζαν ξυλόστεγη κεραμωτὴ στοὰ κλπ.

Στὴ ρίζα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ τοίχου Λ5-α, δίπλα ἀπὸ τὸ φρέαρ Γ μὲ τοὺς πῆλινους δακτυλίους καὶ τὸν τάφο νηπίου, ποὺ εἶχαν βρεθεῖ τὸ 1965 (ΠΑΕ 1965, 17, εἰκ. 4, πίν. 11β καὶ 12α), βρέθηκε τώρα καὶ ἄλλος τάφος νηπίου μὲ τὸ κεφάλι πρὸς τὰ δεξιὰ (ΒΑ). Τὸν τάφο ἀποτελοῦν δύο μεγάλα κεραμίδια-καλυπτῆρες, μήκους 0.815 μ. καὶ πλάτους 0.16-0.23 μ. Ὁ σκελετὸς τοῦ νηπίου, μήκους 0.43 μ., ἦταν σὲ ὕπτια θέση στὸ βόρειο μισὸ τοῦ κάτω κεραμιδιοῦ, τὸ κεφάλι τοῦ ἦταν σπασμένο σὲ 4-5 κομμάτια καὶ ἓνα κόκαλο τοῦ χεριοῦ βρισκόταν πάνω στὸ στῆθος, κάθετο στὸν ἄξονα τοῦ σκελετοῦ (πίν. 87).

Τὰ εὐρήματα εἶναι πολλὰ: ὕστερορωμαϊκοὶ καὶ παλαιοχριστιανικοὶ λύχνοι (πίν. 88α), πῆλινοι λυχνοστάτες τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ἓνας μὲ κορμὸ κουκουνάρας καὶ ὑποδοχὴ γιὰ τὸν λύχνο στὴν κορυφῇ (πίν. 88β), ὁ ἄλλος μὲ κορμὸ βω-

μίσκο με βούκρανα (πίν. 88γ), κεφάλι σκύλου πιθανῶς ἀπὸ ρυτό, 2ου-3ου αἰ. μ.Χ. (πίν. 88δ), ἱατρικὰ μεταλλικὰ ἐργαλεῖα, πολλὰ θραύσματα πιάτων καὶ ἀμφορέων ἀπὸ κόκκινο πηλὸ κ.ἄ. Σημειώνεται χάλκινο νόμισμα τοῦ Κοινοῦ τῶν Θεσσαλῶν: στήν ὄψη κεφάλι τοῦ Ἀπόλλωνα πρὸς τὰ δεξιὰ· στήν ὀπίσθια ὄψη ἡ Ἰωνία Ἀθηνᾶ ὀρθή, ἀκοντίζει πρὸς τὰ δεξιὰ· ἐπιγραφή ΘΕΣΣΑΛΩΝ (πίν. 88ε-ς). Ἀκόμη τμῆμα μαρμάρινου κορμοῦ ἀγαλματιδίου, ἀκέφαλου, ντυμένου με λεπτὸ χιτῶνα. Σώζεται τὸ δεξιὸ μισὸ τοῦ κορμοῦ με τὸ δεξιὸ χέρι ὡς τὸν ἀγκῶνα. Πάνω στὸν ὦμο στρογγυλὴ πόρπη συγκρατεῖ τὸν χιτῶνα. Βρέθηκε σὲ βάθος 3.10 μ.

ΠΑΥΛΟΣ ΗΡ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

11. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΔΩΔΩΝΗΣ

(Πίν. 89 - 90)

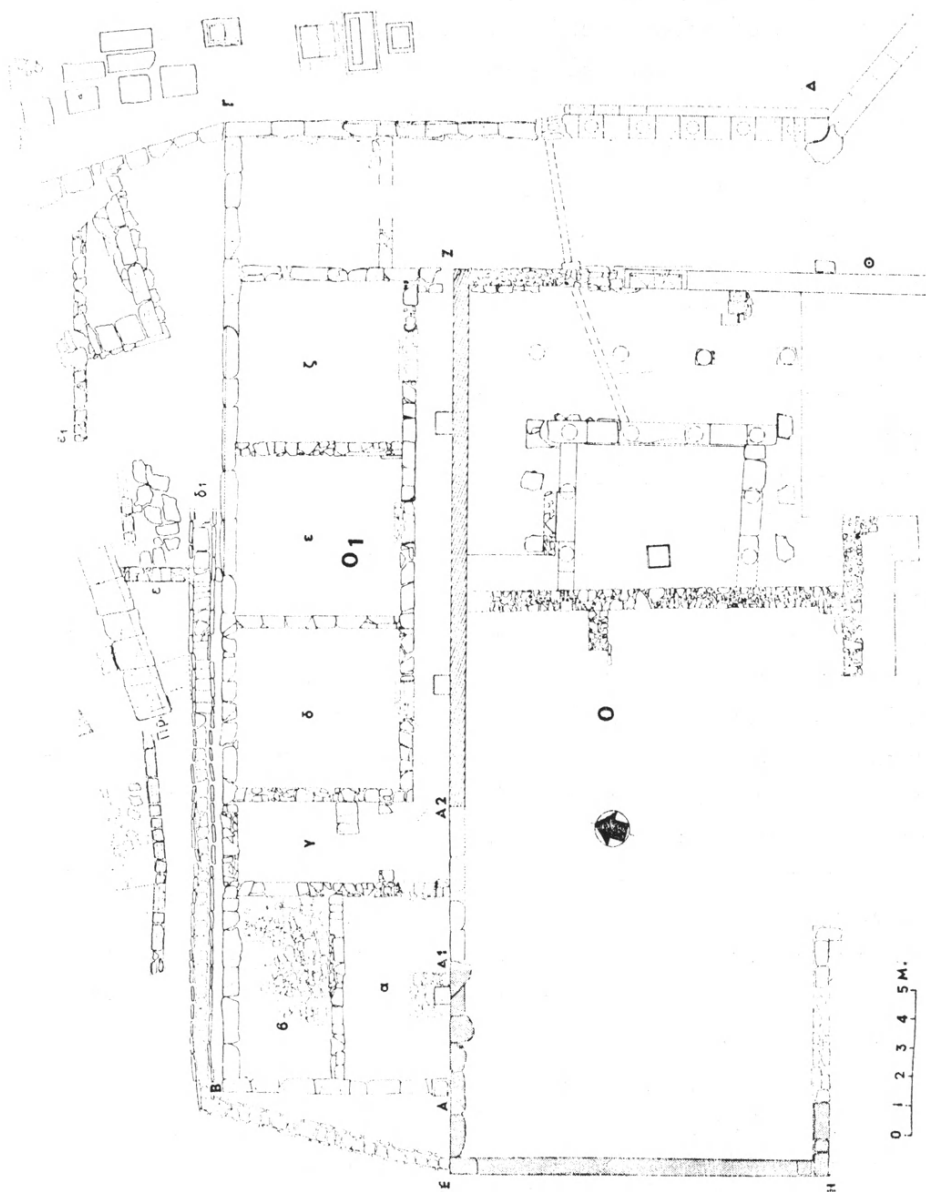
Ύστερα από διακοπή ενός έτους συνεχίσαμε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1987 τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκοδομήματος Ο τῆς Δωδώνης, νότια τοῦ βουλευτηρίου (Ε2), πιθανότατα τοῦ πρυτανείου (πίν. 89α, εἰκ. 1). Τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο, ΕΖΘΗ, διαστ. 31.50×13 μ. περίπου, ποὺ οἰκοδομήθηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου π.Χ. αἰ-
ώνα, συγχρόνως μὲ τὸ βουλευτήριον, ἀποτελέσσε τὸν πυρῆνα ἐνὸς μεγαλύτερου συγκροτήματος μὲ τὴν προσθήκη στὸ τέλος τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς πτέρυγας (Ο1) μὲ τρία ἐννεάκλινα δωμάτια δ,ε,ζ, καὶ βοηθητικούς χώρους γιὰ τὴ σίτιση καὶ ἐνδεχομένως γιὰ τὴ διανυκτέρευση τῶν ἀρχόντων τοῦ Ἑπειρωτικοῦ Κοινοῦ καὶ ἄλλων ἐπισήμων προσώπων καὶ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς ἰωνικῆς στοᾶς, στὴν πρόσοψη τῆς ὁποίας ἀποκαλύφθηκαν βά-
θρα μὲ τιμητικὰ ψήφισματα τοῦ Κοινοῦ καὶ τῆς Συμμαχίας τῶν Ἑπειρωτῶν¹.

Τὴν ἀνασκαφὴ, ποὺ διήρκεσε τέσσερις ἐβδομάδες, ἐνίσχυσαν οἰκονομικὰ τὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων καὶ τὸ Νομαρχιακὸ Συμβούλιο Ἰωαννίνων, μὲ τὴ συμπαράσταση τῆς Κοινότητος Δωδώνης. Ἡ ἀνασκαφὴ ἀπέβλεπε στὴ διε-
ρεύνηση τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ πρυτανείου, ὅπου τὸ 1985 εἶχε ἀποκαλυ-
φθεῖ ἡ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ στυλοβάτη τῆς περιστυλῆς αὐλῆς². Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ ἀποκαλύφθηκε ὁλόκληρη σχεδὸν ἡ περιστυλὴ αὐλὴ, πλάτ. 5.60 μ., πλὴν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς. Ὁ στυλοβάτης ἔφερε δωρικὸς κίονες μὲ μεταξό-
νιο 2.10 μ. περίπου. Στὴν αὐλὴ βρέθηκε ἓνα δωρικὸ κιονόκρανο ἀπὸ ψαμμι-
τόλιθο, ὅμοιο μὲ τὰ κιονόκρανα τῆς στοᾶς τοῦ βουλευτηρίου.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἔφτασε μέχρι τὸ στρώμα τῆς ρωμαϊκῆς καταστροφῆς τοῦ

1. Σειρὰ βάρων εἶχαν ἀποκαλύψει οἱ ἀνασκαφεῖς τοῦ Καραπάνου τὸ 1875 (C. CARAPANOS, *Dodone et ses ruines* (Paris 1878) 1, πίν. II καὶ IV, 5 ποὺ μὲ τὸν καιρὸ κατα-
χώσθηκαν ἀπὸ τὶς βροχὲς καὶ τὴν καλλιέργεια τῶν ἀγρῶν.

2. ΠΑΕ 1985, 39-44, παρ. πίν. Β' καὶ πίν. 8-10.

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ Πρυτανείου Ο-Ο1.

ἔτους 167 π.Χ. Συνεχῆς λεπτό στρώμα ἀπὸ κοκκινισμένο πηλὸ ἐξαιτίας τῆς φωτιᾶς, τέφρα καὶ μελανὴ γῆ κάλυπταν ὁλόκληρη σχεδὸν τὴν αὐλὴ, μὲ ἐξαίρεση ἓνα τμήμα βορειοανατολικά τοῦ στυλοβάτη, ποὺ φαίνεται ὅτι εἶχε διαταραχθεῖ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Καραπάνου, ἀπόδειξη ὅτι τὸ ἀρχαιότερο τῆς καταστροφῆς τοῦ 167 π.Χ. στρώμα διατηρεῖται ἀνέπαφο. Τοῦτο μᾶς δίνει τὴ βάσιμη ἐλπίδα ὅτι ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὸ κυρίως πρυτανεῖο θὰ φέρεi στὸ φῶς πολὺτιμα στοιχεῖα γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ πρυτανείου καὶ τὴν πολιτικὴ του δραστηριότητα. Ἰχνη τῆς αἰτωλικῆς καταστροφῆς τοῦ ἔτους 219 π.Χ. δὲν διαπιστώθηκαν, πιθανῶς ἐπειδὴ κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ κτιρίου τὰ ἐρείπια εἶχαν ἀπομακρυνθεῖ.

Τὸ περιστύλιο τῆς αὐλῆς ἀνοικοδομήθηκε ἀρκετὸ χρόνο ἀργότερα, μετὰ τὴν καταστροφή, τὸν χρόνο τῆς ὁποίας ἐλπίζουμε ὅτι θὰ βεβαιώσει ἡ μελέτη τῶν κινητῶν εὐρημάτων καὶ κυρίως τῶν νομισμάτων, συνολικὰ 90 τὸν ἀριθμὸ, καὶ ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς. Εἶναι βέβαιο ὅτι κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν δὲν ἦταν ὁρατὸς ὁ ἐλληνιστικὸς στυλοβάτης, διότι οἱ κατασκευαστὲς τοῦ νέου περιστυλίου δὲν εἶχαν ὑπόψιν τοὺς τὴν ὑπαρξή του. Γιὰ τὴ θεμελίωση τῶν δωρικῶν κιόνων χρησιμοποιήθηκαν πλάκες ἀπὸ τὰ τιμητικὰ βάθρα ποὺ ὑπῆρχαν στὴν πρόσοψη τῆς ἰωνικῆς στοᾶς (εἰκ. 1). Μιὰ τέτοια βάση, κοντὰ στὴ ΝΑ γωνία τοῦ ἐλληνιστικοῦ στυλοβάτη, διασώζει μέρος τιμητικοῦ ψηφίσματος τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., τὸ ὁποῖο μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἡ ἀνάθεση τοῦ μνημεῖου ἔγινε [μα]ν-τείας ἐνε/κεν καὶ εὐνοίας τᾶς εἰς αὐτοὺς / καὶ ὅτι τὸ ἄγνωστο μνημεῖο Μέλισσος Ἐπικράτεος Κορκυραῖος / ἐποίησε.

Κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησίν του, ὅταν ἐπιχείρησαν νὰ κατασκευάσουν αὐλάκι γιὰ τὴν ἀποχέτευση τῶν νερῶν τῆς αὐλῆς, συνάντησαν τὸν ἐλληνιστικὸ στυλοβάτη, ὁ ὁποῖος στὸ σημεῖο αὐτὸ καταστράφηκε, καὶ ἀποχέτευσαν τὰ νερά, διατρυπώντας τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο ΖΘ τοῦ πρυτανείου καὶ τὸν στυλοβάτη τῆς ἰωνικῆς στοᾶς (εἰκ. 1, πίν. 89β).

Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ λοιπὸν πληροφορούμαστε ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἀθηνογένη τὸν Ἀργεῖο, γνωστὸ ἐπίσης ἀπὸ ἐπιγραφὰς τῆς Ἐπιδαύρου, ἐργάστηκε στὸ ἱερὸ τῆς Δωδώνης κατὰ τὸν 3ο π.Χ. αἰ. καὶ ὁ Κερκυραῖος Μέλισσος Ἐπικράτους καὶ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ὀδηγούμεστε στὸ εὐλογο συμπέρασμα ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἡπειρώτες δὲν ἦταν ἀκόμη σὲ θέση νὰ κατασκευάσουν ἔργα ὑψηλῆς τέχνης, ἀλλὰ προσκαλοῦσαν ξένους καλλιτέχνες, κυρίως χαλκοπλάστες, ὁ-

πως ὁ Ἀθηνογένης³. Ἐπίσης δὲν ὑπῆρχε στὴν κεντρικὴ Ἡπειρο κατάλληλο μάρμαρο γιὰ τὴ μεγάλη γλυπτικὴ καὶ ἡ μεταφορὰ τοῦ χαλκοῦ γιὰ τὴ χύση ἐπιτόπου τοῦ χάλκινου ἀγάλματος ἦταν οἰκονομικότερη. Ἀπὸ τὸ νέο περιστύλιο βρέθηκαν στὴ θέση τους ἑπτὰ πρόχειρες βάσεις κιόνων μὲ μεταξόνιο 2.80 καὶ 2.30 μ. περίπου. Ἐνας σπόνδυλος κίονα ἀπὸ λατυποπαγὴ λίθο, ὅπως τοῦ βουλευτηρίου, βρέθηκε στὴ θέση του στὴ ΝΑ γωνία τοῦ νέου περιστυλίου (πίν. 90α) καὶ ἕνας ἄλλος σπόνδυλος βρέθηκε πεσμένος κοντὰ στὴ γειτονικὴ βάση τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Στὸ νότιο μέρος τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς βρέθηκαν λείψανα πρόχειρης ἐστίας ποὺ ἦταν στρωμένη μὲ μεγάλες ὀπτοπλίνθους ρωμαϊκῶν χρόνων, διαστάσεων 0.41×0.53 μ. Μεταξὺ τῶν κινητῶν εὐρημάτων συγκαταλέγεται καὶ θραῦσμα χάλκινης πινακίδας ποὺ διατηρεῖ μερικὰ γράμματα τοῦ α' μισοῦ τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα.

Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν διαφόρων ἐπισκευῶν τοῦ πρυτανείου χρῆσιμα εἶναι τὰ νομίσματα ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς, πέντε ἐλληνιστικά, τέσσερα Νικοπόλεως μετὰ τὸ 27 π.Χ., πέντε τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., πενήντα τοῦ 4ου, τρία τοῦ 5/6ου μ.Χ. αἰ.⁴, ποὺ μαρτυροῦν ὅτι τὸ οἰκοδόμημα κατὰ τὸν 4ο καὶ 5ο αἰώνα μ.Χ. ἦταν κατὰ κάποιον τρόπο σὲ χρῆση. Εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ βόρεια πτέρυγα Ο1 μὲ τὰ τρία ἐννεάκλινα δωμάτια, ὅπως καὶ ἡ ἰωνικὴ στοά, ἀνατολικά τοῦ πρυτανείου, ἐγκαταλείφθηκαν ὀριστικά μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ 167 π.Χ. καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ μόνον οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πρυτανείου παρουσιάζουν ἐπισκευὲς ρωμαϊκῶν χρόνων⁵.

Οἱ σωζόμενοι ρωμαϊκῶν χρόνων τοῖχοι τοῦ πρυτανείου ἐμφανίζουν δύο οἰκοδομικὲς περιόδους (πίν. 90β). Δύο φάσεις μαρτυροῦν ἐπίσης τὰ δύο ἐπάλληλα λίθινα κατώφλια ρωμαϊκῶν χρόνων στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ πρυτανείου Ζ-Θ (πίν. 90α).

3. *ΠΑΕ* 1965, 61 κέ.

4. Ἡ ταύτιση τῶν νομισμάτων ὀφείλεται στὴ διευθύντρια τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, κυρία Μ. Οἰκονομίδου καὶ στὴν ἐπιστημονικὴ βοήθῃ τοῦ Μουσείου, κυρία Ἡὼ Κόντη.

5. Στρεῶμα καταστροφῆς ἀπὸ φωτιὰ κάλυπτε ὅλους τοὺς χώρους τῆς βόρειας πτέρυγας Ο1, ποὺ εἶχε κατασχευασθεῖ στὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἐκτὸς ἀπὸ τὸ βόρειο τμήμα τῆς ἰωνικῆς στοᾶς ποὺ εἶχε ἀνασκάψει ὁ Καραπάνος.

Ἡ μελέτη, ἡ χρονολόγηση τῶν εὐρημάτων, κυρίως τῶν γυάλινων ἀγγείων καὶ τῶν νομισμάτων, καὶ ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς θὰ μᾶς δώσουν περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὶς περιπέτειες τοῦ πρυτανείου καὶ γιὰ τὴ χρήση του ὡς τὸν 4ο καὶ 5ο αἰ. μ.Χ. Εἶναι ἄγνωστο ἂν κατὰ τοὺς ὑστερορωμαϊκοὺς χρόνους λειτουργοῦσε ὡς πρυτανεῖο ἢ ἐξυπηρετοῦσε ἄλλους σκοπούς. Ἀγνωστο ἐπίσης εἶναι ἂν τὰ λείψανα τῆς ἐστίας στὴν ἀνατολικὴ στοὰ ἔχουν σχέση μὲ τὴν ἐστία τοῦ πρυτανείου, ὅπου ἔκαιε τὸ ἄσβεστον πῦρ, ἢ πρόκειται γιὰ μιὰ πρόχειρη, χωρὶς ιδιαίτερη σημασία, ἐστία.

Πάντως ὡς τὸ 241/242 μ.Χ. ἐξακολουθοῦσαν νὰ τελοῦνται στὸ ἱερὸ τὰ Νάια, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ ποὺ εἶχε ἀντιγράψει στὴ Δωδώνη ὁ Κυριάκος ἀπὸ τὴν Ἀγκώνα, τῆς ὁποίας τμῆμα βρέθηκε πρὸ ἐτῶν στὸ Κάστρο τῶν Ἰωαννίνων. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ αὕτῃ ὁ Πόπλιος Μόμμιος Λέων, ἱερεὺς τῶν μεγάλων καὶ σεβαστῶν Ἀκτίων ἀγώνων τῆς Νικόπολης, ἀγωνοθέτησε τὰ Νάια στὴ Δωδώνη κατὰ τὴν 68ῃ Ἀκτιάδα, δηλαδὴ τὸ ἔτος 241 μ.Χ.⁶

Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ

6. *BCH* 84, 1960, 744-45. P. R. FRANKE, *Die antiken Münzen von Epirus* (1961) 1, 30, σημ. 17, πίν. 58, 4. L. ROBERT, *Bull. épigr.* 1962, 172. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, *AD* 16, 1960, 31, σημ. 64· τοῦ αὐτοῦ, *Νικόπολις Α΄. Πρακτικά τοῦ πρώτου Διεθνoῦς Συμποσίου γιὰ τὴ Νικόπολη* (23-29.9.1984) (Πρέβεζα 1987) 11 καὶ P. CABANES, *L'Épire de la mort de Phyrros à la conquête Romaine* (272-167 av. J.C.) 552.

12. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΟΣ

(Πίν. 91 - 93)

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Παντανάσσης Φιλίππιαδος ξανάρχισε τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1987, ὕστερα ἀπὸ διακοπὴ δέκα ἐτῶν¹. Ὁ ναός, τὸν ὁποῖο ἀνήγειρε περὶ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ. ὁ δεσπότης τῆς Ἡπείρου Μιχαὴλ ὁ Β', ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν συνθέτων τετρακιονίων σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ναῶν, ἦταν πιθανότατα πεντάτρολλος, καὶ περιβαλλόταν στὴ νότια, δυτικὴ καὶ βόρεια πλευρὰ ἀπὸ μεταγενέστερο περίστωο, ποὺ ἀπέληγε στὰ ἀνατολικά σὲ δύο μονόχωρα τρουλλαῖα παρεκκλήσια.

Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ μνημείου ἀνασκάφηκε μέχρι τὴν κρηπίδα (πίν. 91). Φάνηκε ἔτσι, ὅτι στὸ κατώτερο τμήμα τῆς ἡ τοιχοποιία εἶναι πλινθοπερικλειστή, μὲ ἀμελῶς λαξευμένους λίθους καὶ δύο συνήθως πλίνθους στοὺς ὀριζόντιους καὶ στοὺς καθετοὺς ἄρμους (πίν. 92β). Πιο πάνω ἡ τοιχοποιία εἶναι ἐπενδεδυμένη μὲ τοῦβλα πάχους 0.035-0.040 μ. Ἡ δεύτερη, τέταρτη καὶ ἕκτη σειρά πλίνθων εἰσέχει ἐλαφρὰ καὶ ἦταν καλυμμένη μὲ κονίαμα, ὥστε ὁ ἄρμος νὰ φαίνεται πολὺ φαρδύτερος (πίν. 92α). Ἐφαρμόστηκε λοιπὸν καὶ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ἡ τεχνικὴ τῆς κρυμμένης πλίνθου, ποὺ εἶχε ἐπισημανθεῖ, ἐπίσης σὲ περιορισμένη κλίμακα, στὴ νότια πλευρὰ².

Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων ἀξιολογότερα εἶναι τὰ λείψανα τοῦ πλινθίνου διακόσμου τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ὅπως ἓνα τοῦβλο μὲ διαγωνιώως τεμνόμενες

1. Βασικὸς συνεργάτης ἦταν ὁ ἐπίκ. καθηγητὴς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Γεώργιος Βελένης. Ἐλάβαν ἐπίσης μέρος ἡ πτυχιούχος ἀρχαιολογίας Ἀσημίνα Καρδάση καὶ ὁ φοιτητὴς Ἀθανάσιος Σέμογλου. Γιὰ τίς ἐργασίες τῶν προηγούμενων ἀνασκαφικῶν περιόδων βλ. τίς ἐκθέσεις ποὺ δημοσιεύθηκαν στὰ *ΑΑΑ* V, 1972, 87-97· VI, 1973, 402-412· X, 1977, 149-164, καὶ στὰ *ΠΑΕ* 1977, 149-153.

2. Βλ. *ΑΑΑ* X, 1977, 154-155, εἰκ. 4. Γιὰ τὴν τεχνικὴ τῆς κρυμμένης πλίνθου βλ. P. L. VOCOTROPOULOS, *The Concealed Course Technique; Further Examples and a Few Remarks*, *JÖB* 28, 1979, 247-260.

χαράξεις (πίν. 93β) καὶ τρεῖς κυκλικές πλίνθοι διαμ. 0.18 μ. βαμμένες με κόκκινο χρώμα, ὅπου ἔχει ἀπολαξευθεῖ σταυρός, ποὺ θὰ περιεῖχε χρωματιστὴ κηρομαστίχη ἢ κονίαμα (πίν. 93α).

Ἀνατολικά τοῦ νότιου παρεκκλησίου βρέθηκαν δύο ἀκτέριστοι κιβωτιόσχημοι τάφοι, κατασκευασμένοι με πλακοειδεῖς λίθους. Ἄλλοι ἕξι ὅμοιοι τάφοι ἀνασκάφηκαν βορειοδυτικὰ τοῦ μνημείου. Τὸ μοναδικὸ νόμισμα ποὺ ἀπέδωσε ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ εἶναι μία ἀνώνυμη ἐνετικὴ gazetta τοῦ τέλους τοῦ 17ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰ.³

Παράλληλα με τὴν ἀνασκαφὴ ἔγιναν διάφορες ἐργασίες συντήρησης. Στερεώθηκαν οἱ τοιχογραφίες τοῦ νότιου τοίχου τοῦ νοτιοανατολικοῦ γωνιαίου διαμερίσματος καὶ τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ σταυροῦ, ποὺ παρουσίαζαν σοβαρὲς φθορές, ἂν καὶ ἦταν προστατευμένες ἀπὸ στέγαστρο⁴. Ὁ πεπειραμένος ἀρχιτεχνίτης κ. Ἰωάννης Τσεύλικος συγκόλλησε γλυπτὰ ποὺ εἶχαν διαρραγεῖ καὶ στερέωσε τὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς τοιχοποιίας τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ποὺ εἶχε ἀποσαθρωθεῖ. Ὁ χώρος καθαρίσθηκε ἀπὸ τὴ βλάστηση καὶ οἱ τοῖχοι ἀπὸ τοὺς κισσοὺς. Τοποθετήθηκαν τέλος μεταλλικὰ ράφια στὸ νότιο παρεκκλήσιο, ὅπου τακτοποιήθηκε μέρος τῶν εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

3. Τὴν ταύτιση ἔκανε ἡ διευθύντρια τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀδ. Καραμυσίνη-Οἰκονομίδου.

4. Γιὰ τὶς τοιχογραφίες αὐτὲς βλ. AAA VI, 1973, 408-409, εἰς. 3.

13. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΦΥΡΑΣ

(Πίν. 94)

Ἡ ἀνασκαφή στὴν προϊστορικὴ ἀκρόπολη τῆς Ἐφύρας συνεχίστηκε γιὰ δωδεκάτῃ περίοδο ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, καὶ μὲ μικρὴ χρηματοδότηση τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων.

Στὴν ἀνασκαφὴ ἔλαβαν μέρος καὶ συνεργάστηκαν ἡ εἰδικὴ ἐπιστῆμων τοῦ Τομέα Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Δρ. Λίτσα Κοντορλή-Παπαδοπούλου, ὁ πτυχιούχος καὶ ΕΜΥ Προϊστορικῆς Ἀρχαιολογίας Δ. Σταυριανὸς καὶ ὁμάδα φοιτητῶν γιὰ ἐκπαίδευση.

Ἡ ἀνασκαφή, ἀναγκαστικὰ λόγω τῆς μικρῆς χρηματικῆς πίστωσης, περιορίστηκε χρονικὰ καὶ τοπικὰ. Ἔτσι, ἐρευνήθηκε ἓνα μόνον τετράγωνο (VII) διαστ. 4×4 μ. σὲ ἀπόσταση 10.70 μ. δυτικὰ τῆς νότιας κύριας πύλης τῆς ἀκρόπολης, στὴ νότια προέκταση τοῦ τελευταίου τετραγώνου (VI) τῆς περσινῆς ἀνασκαφῆς (πίν. 94). Βρέθηκε ἄφθονη χειροποίητη κεραμεικὴ, λίγα ὄστρακα ἐπείσακτης μυκηναϊκῆς (ΥΕ ΠΒ-Γ), λίθινοι τριπτῆρες, λίθινος χειροπέλεκυς, μεγάλος πυριτολιθινὸς πυρήνας ἀπὸ τὸν ὁποῖο μὲ ἀποκρούσεις κατασκευάζονταν λίθινα ἐργαλεῖα καὶ μεγάλο τεμάχιο σιδερένιου ἐργαλείου.

Διαπιστώθηκε ἐπίσης ἡ συνέχεια τοῦ κυκλώπειου τείχους πρὸς ΒΔ σὲ ἀπόσταση τουλάχιστον 100 μ., ὅπου ἐντοπίστηκαν θεμέλια μερικῶν κτιρίων, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἐρευνηθοῦν στὸ μέλλον.

Τέλος, ἔγινε ἡ τοπογραφικὴ καὶ ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση τῶν ἐρειπίων τῆς νότιας κύριας πύλης τῆς ἀκρόπολης ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Σ. Τζήμα. Ἡ πύλη πρέπει νὰ ἀναστηλωθεῖ γιὰ νὰ μελετηθεῖ προσεκτικὰ καὶ συστηματικὰ.

ΘΑΝΑΣΗΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

14. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΒΕΡΓΙΝΑΣ

(Πίν. 95 - 99)

Με τήν εξασφάλιση επαρκούς οικονομικής χορηγίας κατά τὸ ἔτος 1987 ἡ ἀνασκαφή στὴ Βεργίνα συνεχίστηκε με ἐντονότερο ρυθμὸ καὶ ἀπέδωσε πολὺ γόνιμα ἀποτελέσματα. Ὅπως καὶ στὰ προηγούμενα χρόνια τὴν ἄμεση ἐποπτεία τῶν ἀνασκαφικῶν τομέων εἶχαν ἡ ἐπίκουρη καθηγήτρια Στυλ. Δρούγου (μακεδονικὸς τάφος με ἰωνικὴ πρόσοψη), οἱ λέκτορες Χρυσ. Σαατσόγλου Παλιαδέλη (τομέας ἱεροῦ) καὶ Παν. Φάκλαρης (τεῖχος) καὶ οἱ πτυχιούχοι ἀρχαιολόγοι Ἀγγελικὴ Κοτταρίδου (πόλη καὶ ἀρχαῖα ταφή) καὶ Μπεττίνα Τσιγαρίδα (ἀγρὸς Χριστοδουλίδη). Τὴ διεύθυνση τῆς ἀνασκαφῆς εἶχε ὁ καθηγητὴς Μανόλης Ἀνδρόνικος. Ἡ ἀνασκαφή ἄρχισε τὸν Ἰούνιο καὶ με μηνιαία διακοπὴ (Ἰούλιος-Αὐγούστος) συνεχίστηκε ὡς τὰ μέσα Νοεμβρίου. Ὁ διευθυντὴς τῆς ἀνασκαφῆς παρακολούθησε τὴν ἀνασκαφή σὲ ὅλη τῆς τὴ διάρκεια καὶ μερίμνησε γιὰ τὴν προστασία τῶν εὐρημάτων με τὴν ἄμεση κατασκευὴ στεγάστρων στοὺς δύο μακεδονικοὺς τάφους καὶ τὴ συντήρηση τῶν περισσότερο εὐαίσθητων ἐρειπίων. Τὰ κείμενα τῆς ἔκθεσης ποὺ ἀκολουθεῖ συνέταξαν οἱ ὑπεύθυνοι τῶν τομέων.

1. Ἀρχαῖκή ταφή I

Κατὰ τὶς ἐργασίες διαμόρφωσης τοῦ χώρου γύρω ἀπὸ τὸν «τάφο τοῦ Ρωμαίου» ἀνακαλύφθηκε τυχαῖα στὴν ἀνατολικὴ παρειὰ τοῦ δρόμου τοῦ τάφου μιὰ ἀρχαῖα ταφή ποὺ δυστυχῶς τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς ἐργάτες ποὺ δούλευαν ἐκεῖ. Συστηματικὰ ἐρευνήθηκε ἓνα μικρὸ μέρος τῶν κτερισμάτων ποὺ βρισκόταν στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ λακκοειδοῦς τάφου· πρόκειται γιὰ ἓναν μπρούντζινο λέβητα, μέσα στὸν ὁποῖο ὑπῆρχε μιὰ ἀττική κύλικα τύπου Kassel, μιὰ δεύτερη, ἐπίσης ἀττική μελανόμορφη ταινιωτὴ κύλικα με παράσταση ζώων, ἓνα μελανόμορφο ἐξάλειπτρο με πόδι καὶ παράσταση ζώων καὶ μιὰ μπρούντζινη ὀμφαλωτὴ φιάλη με λογχωτὸ κόσμημα, κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία βρέθηκε

τὸ σύμπλεγμα ἑνὸς σκυλιοῦ καὶ ἑνὸς ἐλαφιοῦ ἀπὸ τετρακόττα¹. Κάτω ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ ὑπῆρχαν παντοῦ ἔγχνη ξύλου. Ἀπὸ τὰ ἤδη ἀνασκαμμένα χρώματα περισυλλέχθηκαν ἓνα δεύτερο κορινθιακὸ ἐξάλειπτρο μὲ γεωμετρικὴ διακόσμηση, μιὰ ἐπίσης κορινθιακὴ οἰνοχόη², τμήματα μιᾶς μπρούντζινης λεκανίδας καὶ ἡ μπρούντζινη τριποδικὴ βάση της, τμήματα μιᾶς δεύτερης μπρούντζινης φιάλης, μιὰ σειρὰ πήλινων εἰδωλίων — δύο ἱματιοφόροι κοῦροι, δύο κόρες, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ μιὰ κρατεῖ περιστέρι, δύο ἔνθρονες θεές, ποὺ ἡ μία τους φέρει πόλο — ὅλα ἀνατολικοῶνικῆς τεχνοτροπίας, θραύσματα ἑνὸς δεύτερου συμπλέγματος σκυλιοῦ μὲ ἐλάφι, καθὼς καὶ μερικὰ κοσμήματα, ἓνα χρυσὸ περίαπτο σὲ σχῆμα ροδιοῦ, τρεῖς ἀσημένιες περόνες, ἑννέα χρυσὰ δισκάρια μὲ παράσταση ἄγριου ζώου καὶ μερικὰ κομμάτια χρυσῶν ταινιωτῶν ἐλασμάτων μὲ ρόδακες καὶ ἄλλα γεωμετρικὰ κοσμήματα ποὺ πρέπει νὰ ἦταν ραμμένα ἐπάνω στὰ ἐνδύματα τοῦ νεκροῦ, ποὺ σύμφωνα μὲ τὰ κτερίσματα ἦταν μάλλον γυναικεία. Μερικὰ κομμάτια τοῦ κρανίου καὶ τῶν σιαγόνων ποὺ βρέθηκαν στὰ ἀνασκαμμένα χρώματα, δείχνουν ὅτι τὸ πτώμα δὲν εἶχε καεῖ. Ξαπλωμένη ἐπάνω σὲ ἓνα φορεῖο ἢ μέσα σὲ μιὰ σαρκοφάγο ἀπὸ ξύλο, ἡ νεκρὴ εἶχε τοποθετηθεῖ στὸν ταφικό λάκκο μὲ κατεύθυνση ἀπὸ τὰ νότια πρὸς τὰ βόρεια. Στὰ νότια σὲ ὕψος 0.20 μ. ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ταφῆς ὑπῆρχε μιὰ στρώση ἀπὸ κάρβουνα καὶ στάχτη, τμήματα ἑνὸς χειροποίητου ἀγγείου (οἰνοχόη;) καὶ μιὰ ἀναποδογυρισμένη μπρούντζινη ὀμφαλωτὴ φιάλη ποὺ πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ τίς νεκρικὲς χοές. Τὸ σκάμμα τοῦ τάφου δὲν ξεπερνοῦσε τὰ 0.80 ὡς 0.90 μ. βάθος καὶ στὴν ἐπιχώσῃ του βρέθηκαν ἀρκετοὶ μεγάλοι ἀργοὶ λίθοι.

Ἡ ταφὴ αὕτῃ ποὺ μὲ βάση τὰ κτερίσματα καὶ κυρίως τὴν κεραμεικὴ χρονολογεῖται στὰ 540-530 π.Χ. εἶναι ἡ πρώτη ἀρχαϊκὴ ταφὴ ποὺ βρέθηκε στὸ νεκροταφεῖο τῶν Αἰγῶν. Τὰ πλούσια κτερίσματά της ποὺ παρουσιάζουν μιὰ ἀξιοσημείωτη ἀναλογία μὲ ἐκεῖνα τῶν τάφων τοῦ νεκροταφείου τῆς Σίνδου

1. Ὁ ζωγράφος τῆς ταινιωτῆς κύλικας πρέπει νὰ εἶναι κοντὰ στὸν «ζωγράφο Elbows out» πρβ. D. V. BOTHMER, *RA* 1969, 3 κέ.· γιὰ τὴν κύλικα τύπου Kassel βλ. J. BEAZLEY, *JHS* 49, 271 κέ., γιὰ τὸν μπρούντζινο λέβητα βλ. *Σίνδος* (1985) 47 ἀρ. 65.

2. Γιὰ τὴν οἰνοχόη πρβ. H. PAYNE, *Necrocorinthia* (1936) πίν. 42, 2-3 ἀρ. 326 καὶ C. W. BLEGEN, H. PALMER, R. S. YOUNG, *Corinth XIII* (1964) 212 εἰκ. 34 ἀρ. 254-2, 1· γιὰ τὴ λεκανίδα καὶ τὴν βάση της πρβ. *Σίνδος* (1985) 93 ἀρ. 139· γιὰ τὰ εἰδώλια *Σίνδος* (1985) 160 ἀρ. 251 καὶ 162 ἀρ. 254, 255, 256.

μαρτυροῦν ὅτι οἱ Μακεδόνες τοῦ βου αἰώνα εἶχαν σχέσεις τόσο μὲ πόλεις τῆς νοτίου Ἑλλάδος (Ἀθήνα, Κόρινθος) ὅσο καὶ μὲ τοὺς Ἑλληνες τῆς Ἰωνίας.

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση πρὸς τὰ νότια ἀπὸ τὴν ἀρχαίῃ ταφῇ I βρέθηκε τὸν Νοέμβριο τοῦ 1987 κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ γιὰ τὰ πέλματα τοῦ στεγάστρου τοῦ «τάφου τοῦ Ρωμαίου» ἕνας σιδερένιος τρίποδας, στημένος ὀρθιος μέσα στὸ χῶμα, ποὺ ἔφερε ἕναν μπρούντζινο λέβητα. Τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ πρέπει νὰ ἀνήκουν σὲ κάποια ταφὴ ποὺ δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἐρευνηθεῖ, γιατί, κατὰ τὰ φαινόμενα, βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν ἐξώστη ἀπὸ μπετὸν ποὺ κατασκευάσθηκε πρόσφατα στὰ ἀνατολικά τοῦ «τάφου τοῦ Ρωμαίου».

Ὁ τρίποδας μὲ τὸν λέβητα βρισκόταν στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὴν ἀρχαίῃ ταφή. Ὅστρακα ἀπὸ κορινθιακοὺς ἀρυβάλλους, κοτύλες καὶ ἐξάλειπτρα καὶ ἀπὸ ἀττικὰ ἀγγεῖα τοῦ βου καὶ 5ου π.Χ. αἰ. περιεῖχαν καὶ οἱ ἐπιχώσεις τοῦ νέου μεγάλου μακεδονικοῦ τάφου ποὺ βρέθηκε φέτος στὰ ἀνατολικά τοῦ «τάφου τοῦ Ρωμαίου». Ὅλα αὐτὰ τὰ εὐρήματα δείχνουν ὅτι βρισκόμαστε στὴν περιοχὴ τοῦ ἀρχαικοῦ καὶ τοῦ πρώιμου κλασικοῦ νεκροταφείου τῶν Αἰγῶν, ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ ὁποίου ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ ζητούμενα τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρευνας στὴ Βεργίνα ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια. Ἡ ἀνακάλυψη αὐτὴ ἀνοίγει πολὺ ἐνδιαφέρουσες προοπτικὲς γιὰ τὴ συνέχεια τῆς ἀνασκαφῆς ποὺ ὑπόσχεται νὰ φωτίσει μιὰ ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ καὶ σχεδὸν ἐντελῶς ἄγνωστη περίοδο τῆς μακεδονικῆς ἱστορίας.

2. Ὁ μακεδονικὸς «τάφος μὲ τὸν θρόνο»

Ἡ ἀποκάλυψη τῆς ἀρχαϊκῆς ταφῆς στάθηκε ἀφορμὴ γιὰ νὰ ἐπεκτείνουμε τὴν ἐρευνα στὴν περιοχὴ ἀνατολικά τοῦ «τάφου τοῦ Ρωμαίου», ἐπειδὴ θεωρήσαμε βέβαιον πὼς μιὰ τέτοια ταφὴ δὲν μπορούσε νὰ εἶναι ἀπομονωμένη, ἀλλὰ πὼς ἀνῆκε στὸ ἀρχαῖον νεκροταφεῖο τῶν Αἰγῶν, τὸ ὁποῖο, παρὰ τίς ἀναζητήσεις δὲν εἴχαμε κατορθώσει νὰ ἐντοπίσουμε ὡς τότε. Ἀμέσως μόλις ἀρχίσαμε τὴν ἐρευνα διαπιστώσαμε πὼς ὅστρακα ἀττικῶν καὶ κορινθιακῶν ἀγγείων τοῦ βου π.Χ. αἰώνα ἀφθονοῦσαν στὴν ἐπίχωση τῆς περιοχῆς καὶ μαρτυροῦσαν ὅτι καὶ ἄλλοι ἀρχαῖοι τάφοι εἶχαν πιθανότατα διαταραχθεῖ. Ἀλλωστε καὶ ὁ Κ.Α. Ρωμαῖος εἶχε σημειώσει τὴν ὑπαρξὴ κορινθιακῶν ὀστράκων μέσα στὸν μακεδονικὸ τάφο ποὺ εἶχε ἀνασκάψει τὸ 1938. Τὴν ὑπαρξὴ τους εἶχα ἀποδώσει παλαιότερα σὲ διαταραχὴ στρωμάτων τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ βου π.Χ. αἰώνα, γιατί πίστευα τότε ὅτι ἡ πόλη ἐκτεινόταν ὡς τὸ σημεῖο αὐτό, τουλάχιστον στοὺς

πρώιμους χρόνους. Ἡ συνέχεια τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας μᾶς επέτρεψε νὰ ἐξηγήσουμε τοὺς λόγους αὐτῆς τῆς ταραχῆς.

Σὲ ἀπόσταση 4 μόλις μέτρων ἀνατολικά ἀπὸ τὸν «τάφο τοῦ Ρωμαίου» συναντήσαμε τοὺς πωρολίθους ἐνὸς μεγάλου τάφου. Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ μᾶς ἐπεφύλαξε πολλὰς ἐκπλήξεις ὡς τὴ στιγμὴ ποὺ μπορέσαμε νὰ ἀποκαλύψουμε τὴν πρόσοψη τοῦ τάφου, νὰ συναντήσουμε τὸ ἄνοιγμα τῶν τυμβωρύχων καὶ νὰ μποῦμε στὸ ἐσωτερικὸ του, ὅπου μᾶς περίμενε ἡ μεγαλύτερη καὶ πιὸ εὐχάριστη ἐκπλήξη. Στὴ συνοπτικὴ αὐτὴ ἔκθεση εἶναι ἀδύνατο νὰ δοθοῦν ὅλα τὰ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα τοῦ τάφου.

Ἡ ἐξωτερικὴ του ὄψη δίνει τὴν εἰκόνα μιᾶς παραλληλεπίπεδης κατασκευῆς μήκους 10.60-10.70 μ. καὶ πλάτους 7.50-7.95 μ., μέσα στὴν ὁποία εἶναι ἐγκιβωτισμένος ὁ καμαρωτὸς τάφος. Ὁ τάφος ἀποτελεῖται ἀπὸ θάλαμο μήκ. 5.51 μ. καὶ πλ. 4.485 μ. καὶ προθάλαμο μήκ. 2.50 μ. καὶ ἴσου μὲ τὸν θάλαμο πλάτους, ποὺ χωρίζονται ἀπὸ τοῖχο πάχους 0.65 μ. καὶ ἐπικοινωνοῦν μὲ δίφυλλη μαρμάρινη θύρα ὕψ. 3.01 μ., ἡ ὁποία βρέθηκε στὴ θέσῃ της λίγο ἀνοιγμένη (ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους τυμβωρύχους βέβαια). Τὸ ὕψος τοῦ τάφου στὸ ἐσωτερικὸ φθάνει τὰ 5.80 μ. Μολονότι ἡ ἀνασκαφὴ τῆς πρόσοψης δὲν ἔχει ἀκόμη ὁλοκληρωθεῖ, φαίνεται ὅτι δὲν ὑπάρχει σ' αὐτὴν ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση, ἀλλὰ μόνον ἓνας ἀπλὸς πώρινος τοῖχος, ὁ ὁποῖος στὸ μεγαλύτερό του ὕψος καὶ σὲ ὅλο του τὸ πλάτος καλύπτεται ἀπὸ δεύτερο προστατευτικὸ τοῖχο ἀπὸ μεγάλους πωρολίθους. Ἡ ἐξωτερικὴ θύρα εἶναι ἐπίσης δίφυλλη μαρμάρινη καὶ βρίσκειται ἄθικτη στὴ θέσῃ της. Στὸν προθάλαμο εἶχαν πέσει χρώματα ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τῶν τυμβωρύχων, οἱ ὁποῖοι, ἀφοῦ ἀπέτυχαν νὰ δημιουργήσουν ἄνοιγμα στὰ πλάγια τῆς ὀροφῆς, τρύπησαν τὸν τοῖχο τῆς πρόσοψης λίγο χαμηλότερα ἀπὸ τὴν κορυφὴ του. Στὴ μία πλευρὰ τοῦ προθαλάμου, κάτω ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τῶν τυμβωρύχων, βρέθηκε σκελετὸς κάποιου ποὺ εἶχε πέσει μπρούμυτα καὶ ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀνήκει παρὰ σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς τυμβωρύχους (ἓνας ἄλλος σκελετὸς, ἐπίσης μπρούμυτα πεσμένος, βρέθηκε στὴ θέσῃ ὅπου οἱ τυμβωρύχοι εἶχαν ἐπιχειρήσει νὰ δημιουργήσουν ἄνοιγμα, ἀφαιρώντας τοὺς λίθους τῆς ὀροφῆς). Τὰ κονιάματα τοῦ προθαλάμου, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶχαν πέσει στὸ δάπεδο, εἶναι ἐξαιρετικῆς ποιότητος.

Ἡ εἰκόνα ποὺ ἀντικρίζει ὁ θεατὴς ἀπὸ τὴν μισοἀνοιγμένη θύρα τοῦ θαλάμου εἶναι μοναδική. Ὁ πίσω τοῖχος τοῦ θαλάμου —ὁ βόρειος— ἔχει πλήρη ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση καὶ ἀποδίδει πρόσοψη ἢ ὄψη ἰωνικοῦ κτιρίου. Ἡ τέλεια

διατήρηση αὐτοῦ τοῦ τοίχου, μὲ ἀναλλοίωτο καὶ ὅλον τὸν χρωματικὸ πλοῦτο, εἶναι ἐντυπωσιακὴ. Στὸν μέσον δημιουργεῖ μιὰ ψευδοθύρα μὲ τὸ κατώφλι τῆς, τὶς παραστάδες καὶ τὸ ὑπέρθυρο, τὴν ὁποία πλαισιώνουν δύο ἰωνικοὶ ἡμικίονες. Δύο ἀκόμη ἡμικίονες ὑψώνονται στὰ ἄκρα τοῦ τοίχου, στὴ ΒΑ καὶ ΒΔ γωνία τοῦ θαλάμου. Ὁ θριγκὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ τριταينيωτὸ ἐπιστύλιο, ζωφόρο μὲ λευκά ἀνθέμια σὲ βαθὺ κυανὸ βάθος, γεισήμεδες καὶ γεῖσο. Στους δύο τοίχους, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς θύρας, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιο, ὑπάρχουν δύο ψευδοπαράθυρα μὲ δίφυλλα, μαρμάρινα —ὑποτίθεται— καλύμματα.

Στὸ ἀνατολικὸ μετακίνιο —δεξιὰ στὸν θεατὴ ποὺ στέκεται στὴ θύρα— ἀκουμπᾷ ὁ μνημειακὸς μαρμάρινος θρόνος, μοναδικὸς τόσο γιὰ τὸ μέγεθός του (ὑψ. 2.01 μ., πλ. 1.18 μ.) ὅσο, καὶ προπάντων, γιὰ τὴν ὑπερβολικὰ πλούσια κόσμησή του, ἡ ὁποία καλύπτει ὅλες σχεδὸν τὶς ὁρατὲς ἐπιφάνειές του: στὰ πόδια του ὑπάρχουν ἀνάγλυφες ἔλικες καὶ ἀνάγλυφα ἐπίχρυσα ἀνθέμια, ἐνῶ ἄλλα τμήματα καλύπτονται μὲ ζωηρὸ κόκκινο χρῶμα. Στὴν πρόσθια ὄψη, ἀνάμεσα στὰ πόδια, ὑπάρχει ζωφόρος μὲ ἀνάγλυφους ἐπίχρυσωμένους γρύπες ποὺ σπαράζουν ἐλάφι καὶ κάτω ἀπ' αὐτὴν ταινία μὲ κλάδους κισσοῦ. Ὁμοίᾳ ζωφόρος μὲ γρύπες καὶ λέοντες καὶ ἐπάνω ἀπ' αὐτὴν δύο γυναικεῖες γραπτὲς μορφὲς πλαισιώνουν τὸ «μακεδονικὸ» ἀστέρι. Στὸ κάτω μέρος τοῦ ἐρεισίνωτου καὶ στοὺς βραχίονες τοῦ θρόνου μὲ μικροὺς διαχωριστικοὺς κιονίσκους δημιουργοῦνται σὲ δύο ἐπάλληλες ζῶνες κενὰ διάχωρα, στὰ ὁποῖα εἶναι τοποθετημένες μικρὲς ὀλόγλυφες σφίγγες στὴν κάτω ζώνη καὶ γυναικεῖες μορφὲς στὴν ἐπάνω, οἱ ὁποῖες μὲ τὸ ὑψωμένο χέρι τοὺς στηρίζουν, ὑποτίθεται, τὸν ὑπερκείμενο κανόνα. Στὸ ἐρεισίνωτο, μέσα σὲ ἀνάγλυφο-γραπτὸ πλαίσιο ἀπὸ ἓνα συνεχὲς κόσμημα ἐλισσόμενων καυλῶν, ὑπάρχει μιὰ θαυμάσια ζωγραφικὴ παράσταση: ὄρθιοι ἐπάνω στὸ τέθριππο ἄρμα εἰκονίζονται ὁ Πλούτων καὶ ἡ Περσεφόνη σὲ μετωπικὴ στάση, ἐνῶ τὰ ἄλογα ἀνοίγουν πρὸς τὰ δύο πλάγια, γιὰ νὰ μὴν καλύψουν τὶς θεϊκὲς μορφές. Ἡ διατήρηση τοῦ «πίνακα» εἶναι πολὺ καλὴ καὶ μόνον μερικὰ στίγματα, ἀπὸ ἄγνωστο ἀκόμη λόγο, ἀλλοιώνουν κάπως τὴν εἰκόνα. Εἶναι περιττὸ νὰ τονίσω τὴ σημασία τοῦ νέου ζωγραφικοῦ εὐρήματος τῆς Βεργίνας, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὸν μοναδικὸ «πίνακα» τῆς κλασικῆς ἐλληνικῆς ζωγραφικῆς ποὺ ἔχει σωθεῖ.

Μπροστὰ στὸν θρόνο ὑπάρχει ὁ «θρῆνυς», καταστόλιστος καὶ αὐτὸς μὲ γραπτὴ καὶ ἀνάγλυφη ἐπίχρυση διακόσμηση. Ἐπάνω στὸν θρόνο βρέθηκε ἡ μαρμάρινη πλάκα ποὺ κάλυπτε τὴ μαρμάρινη λάρνακα, ἡ ὁποία ἀφοῦ ἄδειασε

ἀπὸ τοὺς τυμβωρύχους τοποθετήθηκε μὲ τὸ πλευρό της μπροστὰ ἀπὸ τὸν «θρῆνυ». Τόσο στὸ κάλυμμα ὅσο καὶ στὰ τοιχώματα τῆς λάρνακας σώζονται τὰ χρώματα τῆς πορφύρας ποὺ κάλυπτε τὰ ὀστά.

Οἱ τυμβωρύχοι εἶχαν συλῆσει μὲ ἐπιμέλεια τὸν τάφο καὶ μόνο μερικὰ ἀλάβαστρα καὶ τὰ ὄστρακα συντριμμένων ἀγγείων ἄφησαν σκορπισμένα στὸ δάπεδο. Ἀπὸ τὰ ὄστρακα αὐτὰ μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε τὴν ἐξαιρετικὴ ποιότητα τῶν ἀγγείων, μὲ τὰ ὁποῖα εἶχε κτερισθεῖ ὁ νεκρός. Μερικὰ ἀπ' αὐτὰ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ διακρίνουμε ὅτι σ' ἓνα ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα ὑπῆρχε «ἐλευσινιακὴ» παράσταση (Τριπτόλεμος κλπ.) καὶ ἡ ἀπόδοσή του στὸν «ζωγράφου τῶν ἐλευσινίων» μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ βέβαιη. Αὐτὸ σημαίνει πὼς ἔχουμε ἀσφαλὴ χρονολόγηση τοῦ τάφου γύρω στὰ 340 π.Χ. Τὴν ἐπιβεβαίωση γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ τάφου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ ἔργο του «ζ. τῶν ἐλευσινίων», σ' αὐτὴ τὴν περίοδο (περὶ τὸ 340 π.Χ.) μποροῦμε νὰ τὴ στηρίζουμε καὶ σ' ἓνα ὄστρακο παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα, ποὺ βρέθηκε ἐπάνω στὸν τάφο καὶ πρέπει ν' ἀνήκει στὰ ὑπολείμματα τῆς καύσης τοῦ νεκροῦ, ὅπου σώζεται ἡ ἀρχὴ τοῦ ὀνόματος ΛΥΚ... καὶ πρέπει νὰ ἀναφέρεται στὸν ἐπώνυμο ἄρχοντα Λυκίσκο (344 π.Χ.).

Ἔτσι, ὕστερα ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Φιλίππου, ἔχουμε ἓνα ἀκόμη παράδειγμα πρώιμου καμαρωτοῦ τάφου, ποὺ βεβαιώνει ὅτι ἡ θεωρία γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν καμαρωτῶν τάφων ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου ἦταν λανθασμένη, ὅπως ὑποστήριξα σὲ ὅλα μου τὰ δημοσιεύματα ὕστερα ἀπὸ τὸ 1977 (καὶ σὲ ἄρθρο μου στὸ *BSA* τοῦ 1987). Ἀκόμη ἀποδείχνει πόσο ὀρθὴ ἦταν ἡ κρίση τοῦ ἀείμνηστου Ἰ. Τραυλοῦ, ὅτι κάποτε βρίσκουμε τὸ πρῶτο παράδειγμα καὶ μόνον ὅταν βροῦμε τὸ δεύτερο μποροῦμε νὰ ἀναφερθοῦμε στὸ πρῶτο γιὰ σύγκριση.

Ἐχουμε ἰσχυρὲς ἐνδείξεις γιὰ νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ τάφος ἀνήκει σὲ γυναίκα. Εἶναι ἐπίσης βέβαιο πὼς σ' αὐτὸν ἔγινε μία μόνον ταφή καὶ ὁ τάφος σφραγίστηκε μὲ τρόπο ποὺ δὲν ἐπιδεχόταν ἀνοιγμα. Τὸ μέγεθος, ἡ πολυτέλειά του, ἡ ἐξαιρετικὰ φροντισμένη κατασκευὴ του, ὁ πλοῦτος τῶν κτερισμάτων (ποὺ συμπεραίνεται ἀπὸ τὰ ἔχνη ποὺ διακρίνουμε στοὺς τοίχους τοῦ θαλάμου) καὶ τέλος ὁ μοναδικὸς του θρόνος μὲ ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ τάφο βασιλικό. Σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ χρονολογικὰ δεδομένα νομίζω ὅτι ἡ πιθανότερη ὑπόθεση γιὰ τὴν ταυτότητα τῆς νεκρῆς εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν Εὐρυδίκη, τὴ μητέρα τοῦ Φιλίππου, τῆς ὁποίας δύο του-

λάχιστον ἀναθήματα στὴν πόλιν τῶν Αἰγῶν εἶναι βεβαιωμένα ἀπὸ τὴν ἀνέυρεση τῶν ἐνεπίγραφων βάσεων τους.

3. Πόλη (εἰκ. 1)

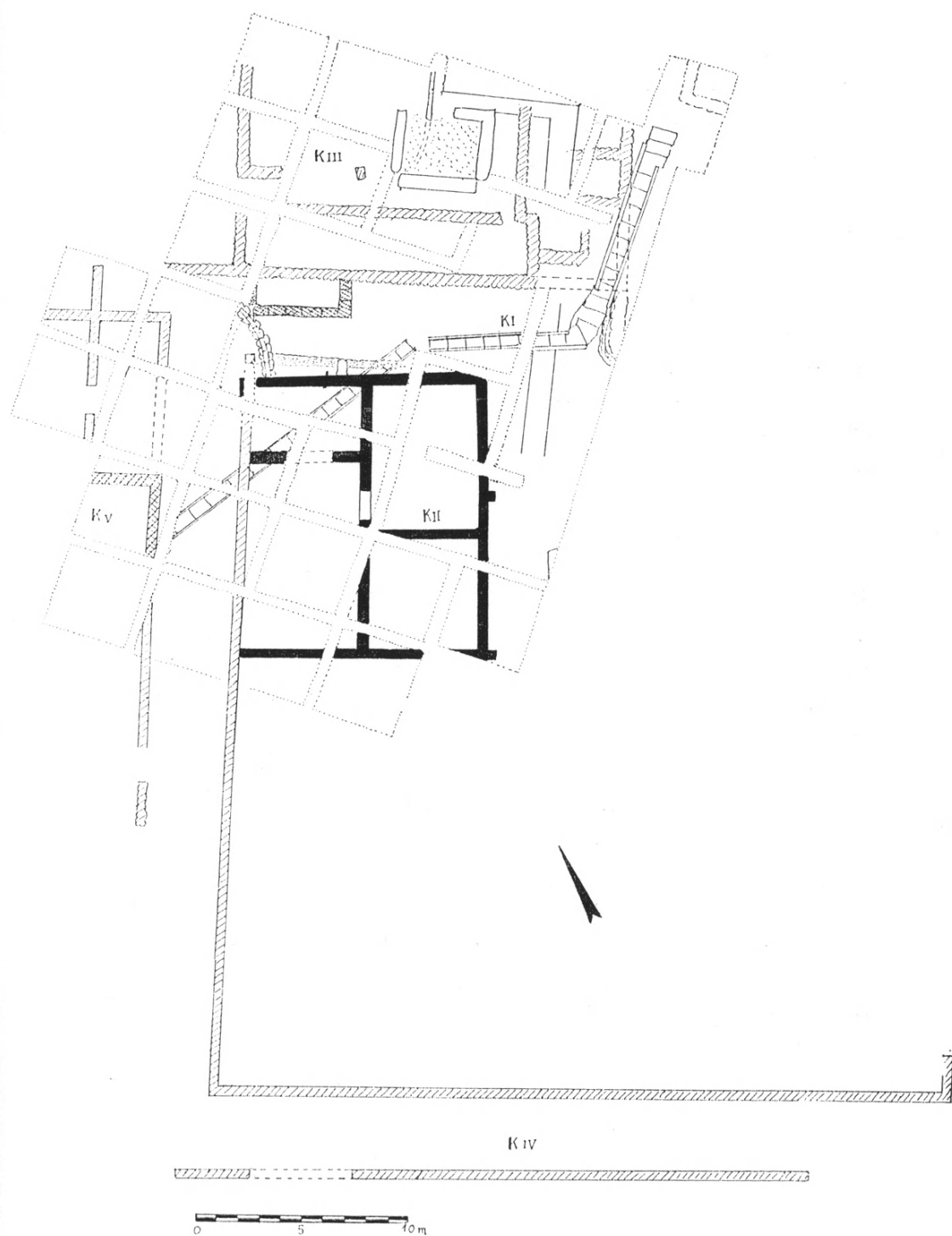
α) Ἀγρὸς Ἐφραιμίδου

Στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα τῆς ἀρχαίας πόλεως τῶν Αἰγῶν, στὸ ἀγροτεμάχιο ἰδιοκτησίας Ο. Ἐφραιμίδου, συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ ποὺ εἶχε ἀρχίσει τὸ 1986 μὲ ἀφετηρίαν ἕναν πώρινο ἀποχετευτικὸ ἀγωγό. Πρὸς τὰ νότια καὶ δυτικὰ τῆς περυσινῆς τομῆς ἀνοίχτηκαν 22 νέα ἀνασκαφικὰ τετράγωνα (4×4 μ.) ἐν-ταγμένα στὸν ἴδιο ἀνασκαφικὸ κάναβο μὲ τὰ 18 ποὺ ἤδη ὑπῆρχαν.

Στὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα τῆς τομῆς ἐρευνήθηκε τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὑστεροελληνιστικοῦ κτιρίου ΚΠ. Τὸ ὀρθογώνιο αὐτὸ οἰκοδόμημα ποὺ ἔχει ἐξωτερικὲς διαστάσεις 14×12 μ. χωρίζεται μὲ ἕναν τοῖχο μὲ κατεύθυνση Βορρά-Νότο σὲ δύο ἴσα μέρη. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα ὑπῆρχαν δύο μεγάλα δωμάτια (ΚΠα, βόρεια, 7×5 μ. ἐσωτ. διαστ. καὶ ΚΠβ, νότια, 5.20×5.30 μ. ἐσωτ. διαστ.), ἐνῶ στὸ δυτικὸ ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀνασκαφὴ του ὑπῆρχαν τρεῖς μικρότεροι χώροι. Ἐνα πώρινο κατώφλι μήκους 1.30 μ. δείχνει ὅτι τὸ μεγαλύτερο δωμάτιο τοῦ κτιρίου, τὸ ΚΠα ἐπικοινωνοῦσε μὲ ἕναν μικρὸν ὀρθογώνιον, πιθανότατα αὐλὴν, ποὺ βρίσκεται στὸ κέντρο περίπου τοῦ δυτικοῦ τμήματος καὶ εἶναι στρωμένος μὲ πατημένο πηλό. Ἐδῶ βρέθηκαν ἀρκετὰ ὄστρακα ἀνάγλυφον ἀγγείων, ἀνάμεσα στὰ ὅποια συγκαταλέγονται τμήματα δύο σκύφων μὲ παράσταση μάχης καὶ ἕνα θραῦσμα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ ΦΙΛΟΙΤΙΟΣ. Τὸ τελευταῖο πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ τὸ θέμα τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Ὀδυσσεύς στὴν Ἰθάκην καὶ τῆς μνηστηροφονίας³. Στὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ ΚΠα βρέθηκε τμήμα ἐνὸς πεσσόσχημου μαρμάρινου βωμοῦ μὲ ἕναν ἀνάγλυφο ρόδακα.

Ἀπὸ τὸ κτίριο ΚΠ ποὺ στεγαζόταν μὲ κεράμωση λακωνικοῦ τύπου σώζεται μόνον ὁ χτισμένος μὲ κατὰ κανόνα ξαναχρησιμοποιημένους πωροπλίνθους καὶ ἀργοὺς λίθους τοιχοβάτης σὲ ὕψος 0.40-0.50 μ. (πλάτος 0.46-0.48 μ.) καὶ ἡ ἀργολιθοδομικὴ ὑποθεμελίωση, ἡ ὁποία, ἀκολουθώντας τὴν κλίση τοῦ ἐδάφους, στὰ βόρεια προχωρεῖ σὲ μεγαλύτερο βάθος. Ἡ ἔλλειψη κινητῶν εὐρημάτων — μὲ ἐξαίρεση μιὰ ὄχι μεγάλη ποσότητα κεραμεικῆς — ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἀνα-

3. Βλ. Ὀδύσ. φ 240, 388 κέ. καὶ υ 185 κέ.

Εἰκ. 1. Ἀρχαία πόλη τῶν Αἰγῶν, βορειοδυτικὸς τομέας.

σκαμμένες ἐπιχώσεις τοῦ κτιρίου δὲν βοηθεῖ στὸν προσδιορισμὸ τῆς λειτουργίας του, ὅμως ἡ κάτοψη, οἱ διαστάσεις καὶ ἡ κατασκευὴ του κάνουν πολὺ πιθανὴ τὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ ἰδιωτικὴ κατοικία. Τὸ ΚΠ τοῦ πρέπει νὰ χτίστηκε γύρω στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰώνα π.Χ.⁴ φαίνεται ὅτι ἐγκαταλείφθηκε καὶ γκρεμίστηκε μέσα στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 1ου προχριστιανικοῦ αἰώνα. Μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ὁ χώρος ἔμεινε ἀκάλυπτος.

Στὸ ἐπίπεδο τοῦ στρώματος καταστροφῆς τοῦ ΚΠ, περίπου στὴ θέση ὅπου, ὅπως δείχνει ἓνας πωρόπλινθος στὴ βορειοδυτικὴ γωνία, πρέπει νὰ βρισκόταν ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ὑστεροελληνιστικοῦ οἰκοδομήματος, χτίστηκε μὲ καλοαρμοσμένους πωροπλίνθους καὶ ἀμμοπλίνθους, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους φέρουν σημάδια δεύτερης χρήσης, ἓνας «τοῖχος» μὲ μέτωπο πρὸς τὰ δυτικὰ τοῦ προχωρεῖ σὲ μεγάλου μήκους καὶ σώζεται σὲ ὕψος ἑνὸς μόνον δόμου (0.40 μ.). Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ τοῦ δὲν ἔχει ὑποθεμελίωση εἶναι, κατὰ τὰ φαινόμενα, ὁ στυλοβάτης ἑνὸς στωικοῦ κτιρίου (ΚΙΥ) τοῦ ἀναπτύσσεται σὲ σχῆμα πεῖ πρὸς τὰ νότια καὶ ἀνατολικά τῆς τομῆς, ἔξω ἀπὸ τὸν κἀναβο τῶν ἀνασκαφικῶν τετραγώνων. Τὸ ἐσωτερικὸ πλάτος τῆς στοᾶς εἶναι 3.60 μ. στὸ δυτικὸ σκέλος καὶ 3.40 μ. στὸ νότιο. Τὸ δυτικὸ σκέλος τῆς σώζεται σὲ μήκος 39.40 μ., ἐνῶ τὸ νότιο ἔχει ὀλικὸ μήκος 39.10 μ. Ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ σκέλος σώζεται μόνον ὁ στυλοβάτης σὲ μήκος 2.10 μ. Τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ σκέλους αὐτοῦ ἔχει δυστυχῶς καταστραφεῖ ἐντελῶς ἀπὸ τὴν καλλιέργεια ἐκτεθειμένο καθὼς ἦταν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ποὺ ἐδῶ παρουσιάζει κλίση πρὸς τὰ βορειοανατολικά. Ὁ πίσω τοῖχος τῆς στοᾶς ἦταν κατασκευασμένος ἀπὸ πωροπλίνθους καὶ ἀργοὺς λίθους. Μερικὰ τμήματά του ἔχουν ἀφαιρεθεῖ, διακρίνεται ὅμως ἡ κοίτη τοῦ στὴν ὀριζόντια στρωματογραφία τοῦ ἐδάφους. Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπίχωση τῆς στοᾶς δὲν ἔχει ἀκόμη ἀνασκαφεῖ παρὰ μόνον σὲ μικρὸ τμήμα τοῦ δυτικοῦ σκέλους τῆς. Στὸ βόρειο πέρας τοῦ ἴδιου σκέλους, ὅπου ἐρευνήθηκε μιὰ περιοχὴ τοῦ καλύπτει ἔξι ἀνασκαφικὰ τετράγωνα, διαμορφώνονται στὰ δυτικὰ τῆς στοᾶς δυὸ σειρὲς ὀρθογώνιων χώρων μὲ πλάτος 3 μ. καὶ ἰδιαίτερα ἐπιμελημένη τοιχοποιία ἀπὸ καλοαρμοσμένους πωροπλίνθους. Οἱ χώροι αὐτοὶ δείχνουν ὅτι ἡ στοὰ ἐντάσσεται σὲ ἓνα εὐρύτερο οἰκοδομικὸ συγκρότημα, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ὁποίου φέτος δὲν προχώρησε σὲ μεγαλύτερη ἔκταση.

4. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ κ.κ., ΠΑΕ 1986.

Ἡ στρωματογραφικὴ σχέσις τοῦ ὑστεροελληνιστικοῦ κτιρίου ΚΙΙ καὶ τοῦ στωικοῦ οἰκοδομήματος ΚΙV δείχνει ὅτι τὸ δεύτερο εἶναι σίγουρα νεώτερο ἀπὸ τὸ πρῶτο, ἐνῶ ἡ κεραμεικὴ ποὺ βρέθηκε στὸ «στρῶμα καταστροφῆς» τῆς στοᾶς χρονολογεῖται στὸν 1ο αἰῶνα μ.Χ. καὶ ἐπιτρέπει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ζωὴ τοῦ κτιρίου πρέπει νὰ σταμάτησε πρὶν τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ. Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι ὁ πίσω τοῖχος τοῦ νότιου σκέλους τῆς στοᾶς χρησιμεύει ὡς ὄριο τοῦ χαμηλοῦ ἀνδρήρου ποὺ διαμορφώνεται στὰ νότιά του. Τὸ γεγονός αὐτό, σὲ συνδυασμὸ μὲ τίς διαστάσεις τοῦ στωικοῦ κτιρίου κάνει πολὺ πιθανὴ τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα ΚΙV χτίσθηκε στὰ πλαίσια μιᾶς γενικότερης πολεοδομικῆς ὀργάνωσης τοῦ χώρου καὶ μαρτυρεῖ τὴν ἀκμὴ τῆς πόλης στὸν πρῶτο αἰῶνα, ἀνατρέποντας τὴ γενικῶς ἐπικρατοῦσα ἄποψη, ὅτι τὴν ἐποχὴ αὐτὴ δίπλα στὴν ἀκμάζουσα Βέροια οἱ Αἰγῆς εἶχαν ὑποβιβαστεῖ σὲ ἓνα ἀσήμαντο πόλισμα.

Στὴν ἴδια οἰκοδομικὴ φάση μὲ τὸ κτίριο ΚΙV φαίνεται νὰ ἀνήκει καὶ τὸ ΚΙΙΙ, τὸ κτίριο μὲ τὴν μικρὴ ἐσωτερικὴ αὐλὴ, ἓνα τμῆμα τοῦ ὁποῖου εἶχε ἀνασκαφεῖ πέρυσι στὰ βόρεια τῆς τομῆς. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὁδηγοῦν οἱ ἐξῆς παρατηρήσεις: τὰ δύο κτίρια βρίσκονται στὴν ἴδια στρώση, παρακολουθώντας τὴν πρὸς τὰ βόρεια φυσικὴ κλίση τῆς πλαγιάς, ἔχουν τὸν ἴδιο ἄξονα καὶ στὸ «στρῶμα καταστροφῆς» καὶ τῶν δύο βρέθηκε κεραμεικὴ τῆς ἴδιας ἐποχῆς, δηλαδὴ τοῦ πρώτου μεταχριστιανικοῦ αἰῶνα.

Ἀπὸ τὸ ΚΙΙΙ ἀνασκάφηκε τμῆμα διαστάσεων 19×12 μ. στὸ κέντρο τοῦ ὁποῖου βρίσκεται ἡ μικρὴ (διαστ. $4 \times 4,60$ μ.) κεραμιδοστρωμένη αὐλὴ. Τὸ κτίριο συνεχίζεται πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ πρὸς τὰ βόρεια, ὅπου ὅμως ἐξαιτίας τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους ἔχει μᾶλλον καταστραφεῖ ἐντελῶς ἀπὸ τὴν καλλιέργεια. Μιὰ στενὴ (πλάτος 1 ὠς 1,40 μ.) στοὰ περιβάλλει τὴν αὐλὴ ποὺ ἐπικοινωνεῖ στὰ νότια μὲ ἓναν στενόμακρο ὀρθογώνιο χώρο ($13,40 \times 2,50$ μ.)· στὰ ἀνατολικά ὑπάρχουν μιὰ σειρὰ μικροὶ χώροι ποὺ ἴσως χρησίμευαν ὡς ἀποθήκες — ἐδῶ βρέθηκαν τὸ 1986 τὰ σιδερένια ἐργαλεῖα⁵ — ἐνῶ ἓνας μέγας ἀνοιχτὸς πρὸς τὴν αὐλὴν χώρος καταλαμβάνει τὸ δυτικὸ τμῆμα. Οἱ τοῖχοι τοῦ ΚΙΙΙ εἶναι χτισμένοι μὲ ἀργοὺς λίθους καὶ λίγους πωροπλίνθους σὲ δεύτερη χρῆσις καὶ ἔχουν πλάτος 0,50 μ. Στὸν μέγαν ὄχι πρὸς τὰ δυτικὰ τῆς αὐλῆς βρέθηκε στρώση πεσμένων κονιαμάτων τοίχου μὲ λευκὸ χρῶμα καὶ διακόσμηση ἀπὸ λε-

πτές κόκκινες γραμμές καθώς καὶ τμήμα χοντροῦ κονιάματος δαπέδου με ρόδινο χρῶμα ποὺ εἶχε μετακινηθεῖ ἀπὸ τὴ θέση του ἐξαιτίας τῆς ἄροσης. Ἡ ἐπίχωση τοῦ οἰκοδομήματος αὐτοῦ, ποὺ βρίσκεται σχεδὸν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, μολονότι ἦταν πολὺ μικρὴ καὶ ἐπανειλημμένα διαταραγμένη ἀπὸ τὴν καλλιέργεια, περιεῖχε μιὰ ἐξαιρετικὰ μεγάλη ποσότητα κεραμεικῆς. Λυχνάρια, σκύφοι, κάνθαροι, πινάκια, λεκανίδες, οἰνοχέες, ἀμφορεῖς, χύτρες κλπ. ποὺ μάλιστα σὲ μεγάλο ποσοστὸ μποροῦν νὰ συγκολληθοῦν ἀπαρτίζουν τὸ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον αὐτὸ σύνολο ποὺ χρονολογεῖται στὸν 1ο —ἴσως μάλιστα στὸ α' μισό του— αἰῶνα μ.Χ.⁶ Τὸ εὕρημα αὐτὸ δείχνει ὅτι τὸ κτίριο KIII ἐγκαταλείφθηκε ξαφνικὰ καὶ οἱ κάτοικοί του δὲν πρόλαβαν νὰ πάρουν μαζί τους τὰ ὑπάρχοντά τους.

Στὰ νότια τοῦ KIII ἀνασκάφηκε μικρὸ τμήμα ἑνὸς κτιρίου KVI (5.80×2 μ.) ποὺ προϋπῆρχε. Τὸ KVI βρίσκεται στὸ ἴδιο περίπου ἐπίπεδο με τὸ KII καὶ εἶναι χτισμένο με πωροπλίνθους, φαίνεται ὅμως, ὅτι στὸ μεγαλύτερο μέρος του ἰσοπεδώθηκε γιὰ νὰ χτιστεῖ τὸ KIII. Μέσα στὸ KVI βρέθηκε ἀναποδογυρισμένος ἀρτυήρας ποὺ χρονολογεῖται στὸ α' μισὸ τοῦ 2ου αἰῶνα π.Χ.⁷

Τμῆμα ἑνὸς κτιρίου KV ποὺ ἀνήκει σὲ μιὰ παλιότερη οἰκοδομικὴ φάση ἀποκαλύφθηκε στὰ δυτικὰ τῆς στοᾶς KIV· πρόκειται γιὰ τὴ βορειοανατολικὴ γωνία ἑνὸς χώρου, ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ ὁποίου βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ δυτικοῦ σκέλους τῆς στοᾶς. Χτισμένοι με ὠμὰ πλιθιά πάνω σὲ θεμέλιο ἀπὸ ἀργούς λίθους καὶ πουριά, οἱ τοῖχοι τοῦ KV ἦταν ἐσωτερικὰ ἐπιχρισμένοι με πολύχρωμα κονιάματα (κόκκινα, ρόζ, πράσινα, πορτοκαλί, κίτρινα) μικρὸ μέρος τῶν ὁποίων βρέθηκε στὴ θέση του, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα σχηματίζουν παχὺ στρώμα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου. Στὴν ἴδια στρώση ὑπῆρχαν διάσπαρτα ὅσα ἐνὸς μεγάλου ζώου καὶ λίγο ψηλότερα, ἀναποδογυρισμένο ἓνα κομμάτι

6. Ἡ κεραμεικὴ παρουσιάζει μεγάλη ἀναλογία με τίς μορφές ποὺ ὁ H. S. ROBINSON, *The Athenian Agora* V, 29 κέ. χρονολογεῖ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ αἰῶνα. Ἐνῶ τὰ λυχνάρια ποὺ βρέθηκαν στὸ KIII μοιάζουν με λυχνάρια ποὺ βρέθηκαν στὴ Δῆλο, Κόρινθο, καὶ Ἀθήνα καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τοὺς μελετητὲς στὴν ἴδια ἐποχὴ. Βλ. PH. BRUNEAU, *Délos* XXVI (1965) ἀρ. 3155 πίν. XXVI. O. BRONEER, *Corinth* IV, II (1930) ἀρ. 368, 367, 396 πίν. VI, VII καὶ J. PERLZWEIG, *The Athenian Agora* VII (1961) ἀρ. 386, πίν. 13.

7. Πρβ. Σ. ΔΡΟΥΓΟΥ, I. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Ἑλληνιστικοὶ λαξευτοὶ τάφοι Βερούς* (1980) 92 καὶ 120 κέ. Π2III εἰκ. 57.

(μέγ. μήκ. 0.32 μ.) κονιάματος δαπέδου με μαρμαροθέτημα. Στην επίχωση του χώρου αυτού που ήταν φτωχή σε κεραμεική βρέθηκε ένα νόμισμα 'Αλεξάνδρου αλλά και μερικά κομμάτια ανάγλυφων σκύφων. Το «στρώμα καταστροφής» του KV βρίσκεται περίπου 0.15 μ. χαμηλότερα από το αντίστοιχο του γειτονικού του ύστεροελληνιστικού ΚΠ και οι άξονες των δύο κτιρίων παρουσιάζουν μικρή απόκλιση· ή υπόθεση ότι το KV ανήκει στην άμέσως προηγούμενη οικοδομική φάση από εκείνη του ΚΠ είναι πιθανή, αλλά την τελική λύση στο πρόβλημα της χρονολόγησης του κτιρίου με τα κονιάματα θα τη δώσει ή συνέχεια της ανασκαφής.

Σίγουρα πάντως το οικόδομημα KV είναι νεώτερο από τον αποχετευτικό αγωγό Α2 που είναι κατασκευασμένος από κορινθιακούς στρωτήρες σε πρώτη χρήση ανάλογους με εκείνους του ανακτόρου και αποτελεί ένα είδος «συνέχειας» του πρώινου αγωγού που ανασκάφηκε πέρυσι. 'Ο αγωγός Α2 που επιχώθηκε πριν από τα μέσα του 2ου π.Χ. αιώνα φαίνεται ότι είναι μια κατασκευή όχι νεώτερη από το τέλος του 4ου ή τις αρχές του 3ου αιώνα π.Χ. Φέτος αποκαλύφθηκε σε μήκος 14 μ. χωρίς ωστόσο να εντοπισθεί το τίριο με το οποίο σχετίζεται και το οποίο, αν κρίνουμε από την κατασκευή και το μέγεθος του αγωγού, πρέπει να ήταν ένα σημαντικό, ίσως δημόσιο οικόδομημα.

Μετά το τέλος της ανασκαφής στερεώθηκε από τον διδάκτορα πολιτικό μηχανικό Μ. 'Αρβανιτάκη και την χημικό μηχανικό Π. Μοίρα τμήμα των ἀργολιθοδομικῶν τοίχων και των υποσκαφῶν των κτιρίων ΚΠ και ΚΙΠ που κινδύνευαν να καταστραφούν από τις βροχές του χειμώνα, έτσι ώστε την επόμενη περίοδο ή ανασκαφή να προχωρήσει στα σημεία αυτά σε βάθος για να έρευνθούν τα παλιότερα στρώματα που βρίσκονται εκεί.

β) 'Αγρός Χριστοδουλίδη

Κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο (1987) με άφορμή τον έντοπισμό μεμονωμένων πωρολίθων, έγινε διερευνητική τομή στον αγρό του Κ. Χριστοδουλίδη που βρίσκεται μέσα στα όρια της αρχαίας πόλης, ΒΑ από το ανάκτορο. 'Από τη διερευνητική τομή διαπιστώθηκε ότι οι πωρολίθοι ανήκουν σε πρώινο τοίχο. Με τη συστηματική ανασκαφή που ακολούθησε, αποκαλύφθηκε τμήμα ὀρθογωνίου κτίσματος που ὀρίζεται από τα βόρεια και τα δυτικά με πρώινους τοίχους. Οι τοίχοι αποτελούνται από λιθόπλινθους πλάτους περίπου 0.40 μ. 'Ο βόρειος σώζεται σε μήκος περίπου 11.5 μ., και ὁ δυτικός αποκαλύφθηκε σε

μῆκος περίπου 8 μ. Τὰ ἐξωτερικά μέτωπά τους δὲν εἶναι εὐθύγραμμα καὶ ἡ ἐπεξεργασία τους εἶναι ἀμελής. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου τὰ μέτωπα τῶν τοίχων εἶναι καλυμμένα με ὕδραυλικὸ κονίαμα, τὸ ὁποῖο δὲν παρακολουθεῖ τὴν κατακόρυφη παρειὰ τῶν τοίχων, ἀλλὰ ἀντίθετα παρουσιάζει ἔντονη κλίση πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου γιὰ νὰ συναντήσῃ τὸ δάπεδο σὲ 0.29 μ. περίπου χαμηλότερα. Τὸ δάπεδο ἀποτελεῖται καὶ αὐτὸ ἀπὸ ὕδραυλικὸ κονίαμα, πάχους 0.20 μ.

Στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ χώρου, καὶ σὲ ἀπόσταση περίπου 5.5 μέτρων ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία του, προεξέχει πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ ὀρθογώνια κατασκευή. Τὸ μῆκος της (1.80 μ.) ὀρίζει ἕνα πώρινος λιθόπλινθος στὴ νότια πλευρὰ της, ἐνῶ τὸ διάστημα ἀνάμεσα σὲ αὐτὸν καὶ τὸν βόρειο τοῖχο καλύπτεται ἀπὸ ἀργοὺς λίθους. Οἱ τρεῖς πλευρὲς τῆς κατασκευῆς καλύπτονται με ὕδραυλικὸ κονίαμα διαμορφωμένο ὅμοια με τὸ κονίαμα τῶν τοίχων.

Ἡ χρῆση τοῦ ὕδραυλικοῦ κονιάματος με τὴν ἰδιόμορφη διαμόρφωση στὰ μέτωπα τῶν τοίχων καὶ τῆς κατασκευῆς, ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τουλάχιστον μορφολογικὰ τὸ κτίριο ἀνήκει σὲ συγκρότημα λουτρῶν. Στὸ ἐσωτερικὸ του δὲν βρέθηκε στρώμα καταστροφῆς, ἐνῶ ἡ ἐπίχωση ἔδωσε κεραμεικὴ καὶ μικροαντικείμενα ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 1ο αἰῶνα π.Χ. ὡς καὶ τὸν 2ο μ.Χ. Σὲ μικρὴ διερευνητικὴ τομὴ ποὺ ἔγινε στὰ θεμέλια ἔξω ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ κτιρίου βρέθηκαν μελαμβαφὴ ὄστρακα στὴν κοίτη τοῦ θεμελίου, ποὺ ἀποτελοῦν πρὸς τὸ παρὸν τίς μόνες ἐνδείξεις γιὰ τὴν πιθανὴ χρονολόγηση τοῦ κτιρίου στὰ ὕστερα ἑλληνιστικὰ χρόνια.

Στὴ συνέχεια ἡ ἀνασκαφικὴ δραστηριότητα περιορίστηκε Β καὶ Δ τοῦ κτιρίου (ἐξωτερικά), ἐπειδὴ δὲν ἦταν δυνατό νὰ τὸ παρακολουθήσουμε πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ συγκεκριμένου ἀγροῦ.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ κτιρίου ἀποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφῆς γύρω ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία, λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῶν τοίχων. Με τὴν ἀφαίρεση τοῦ στρώματος καταστροφῆς ἀποκαλύφθηκαν ἀργολιθοδομικοὶ τοῖχοι τῶν ὁποίων ἡ σχέση με τὸ οἰκοδόμημα δὲν εἶναι ἀκόμη σαφής. Ὡστόσο κάποιοι ἀπὸ αὐτοὺς ἀνήκουν σὲ ἀποθηκευτικούς χώρους, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ὑπαρξὴ μεγάλων πιθαριῶν. Ἀπὸ τὰ εὐρήματα τοῦ στρώματος καταστροφῆς φαίνεται πὼς οἱ χώροι αὐτοὶ καταστράφηκαν στὰ ὅψιμα ἑλληνιστικὰ χρόνια.

Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ κτιρίου ἀποκαλύφθηκε πῆλινος ἀποχετευτικὸς

άγωγός με κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ. Ένα μεγάλο τμήμα του βρέθηκε κάτω από το στρώμα καταστροφής, ενώ στα ΒΔ διαπιστώθηκε πώς περνάει κάτω από έναν από τους αργολιθοδομικούς τοίχους. Προς τα ΝΑ ο άγωγός διακόπτεται από τομα κοντά στη θεμελίωση του πρώινου κτιρίου. Στο σημείο αυτό, ενδιαφέρον παρουσιάζει η ύπαρξη ενός σκάμματος βάθους περίπου ενός μέτρου σε άμεση επαφή με το πέρας του άγωγού. Η επίχυσή του έδωσε κεραμεική που χρονολογείται από τον 4ο αιώνα π.Χ. ως και τα ρωμαϊκά χρόνια, και πολλά μικροαντικείμενα παρόμοια με αυτά που βρέθηκαν στην επίχυση του πρώινου κτιρίου. Από την κεραμεική που βρέθηκε κατά την ανασκαφή του άγωγού, αλλά και από τη σχέση του με το κτίριο και τους άλλους χώρους, φαίνεται ότι ο άγωγός είναι προγενέστερος.

4. 'Ανασκαφή στην περιοχή του ιερού

Η φετινή ανασκαφική δραστηριότητα στην ευρύτερη περιοχή του ιερού της Εύκλειας είχε τρεις στόχους: να ολοκληρώσει την έρευνα στον τομέα του ιερού, να συνεχίσει την ανασκαφή στον τομέα του περιστυλίου και να έρευνήσει τον άσκαφο χώρο ανάμεσα στους δύο τομείς, για να διαπιστώσει την ένδεχόμενη σχέση των κτισμάτων τους.

α) Στον τομέα του ιερού, κατά τη διετία 1982-1983, είχαν αποκαλυφθεί ένας διθάλαμος ναΐσκος, τρεις μαρμάρινες αναθηματικές βάσεις, ή πρώτη ύποθεμελίωση μιας τέταρτης, πολύ μεγαλύτερης σε διαστάσεις και ένας πρώινος οικόσχος έσωτ. διαστάσεων 3×3.5 μ., που περιέβαλε σε μια μεταγενέστερη φάση το ενεπίγραφο ανάθημα της Εϋρυδίκης στην Εύκλεια. Το 1983 είχαμε χρονολογήσει την καταστροφή του χώρου γύρω στα μέσα του 2ου π.Χ. αιώνα· δεν είχαμε ωστόσο αρκετά στοιχεία για τη χρονολόγηση της δόμησης του ναΐσκου. Η συνέχιση της ανασκαφής, το φετινό καλοκαίρι, στο έσωτερικό του θαλάμου του επέτρεψε, α) να βεβαιώσουμε την αρχική στάθμη του χωμάτινου δαπέδου και β) να χρονολογήσουμε —με βάση τα λιγοστά όστρακα που βρέθηκαν κάτω απ' αυτό— την κατασκευή του ναΐσκου στα τέλη του 3ου π.Χ. αιώνα. Η ανασκαφή μιας συστάδας από κονιάματα πολύ καλής ποιότητας που έντοπίστηκε στα βόρεια, έξω από την πρόσοψη του ναΐσκου, και η παρουσία ηηλοχώματος κάτω από το επίπεδο της θεμελίωσής του δηλώνουν την ύπαρξη στην ίδια θέση παλαιότερων κτισμάτων, τα αρχιτεκτονικά στοιχεία των οποίων έχουν προφανώς χαθεί.

Δεύτερος στόχος τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς στὸν τομέα τοῦ ἱεροῦ ἦταν ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ οἰκίσκου μὲ τὴν ἐνεπίγραφη βάση. Διαπιστώσαμε καταρχὴν ὅτι σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν βόρειο τοῖχο του ποὺ ἔχει ὀλικὸ μῆκος 4.5 μ., ὁ νότιος ἐκτείνεται σὲ πολὺ μεγαλύτερο μῆκος πρὸς τὰ δυτικά. Μιὰν ἀνάλογη κατεύθυνση ἔχει καὶ ὁ ἰσχυρὸς ἀργολιθοδομικὸς τοῖχος ποὺ ὀρίζει τὸν τομέα τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τὰ νότια. Μὲ σκοπὸ τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τῶν δύο αὐτῶν ἀρχιτεκτονικῶν κατασκευῶν ἐπεκτείναμε τὰ ὅρια τοῦ τομέα κατὰ 4 μ. πρὸς τὰ δυτικά καὶ διαπιστώσαμε πὼς καὶ οἱ δύο τοῖχοι συνεχίζονται πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή. Διαπιστώθηκε ἐπίσης ὅτι ἡ πρόσβαση στὸν οἰκίσκο μὲ τὴν ἐνεπίγραφη βάση πρέπει νὰ γινόταν ἀπὸ μιὰ πλευρική εἴσοδο στὴν προέκταση τοῦ βόρειου τοίχου του καὶ ὄχι ἀπὸ τὰ δυτικά, ὅπως εἴχαμε ἀρχικὰ υποθέσει.

β) Ἡ ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς στὰ δυτικά τοῦ τομέα τοῦ ἱεροῦ, μέχρι τὰ ὅρια τοῦ τομέα τοῦ περιστυλίου ἔφερε στὸ φῶς τμῆμα ἐνὸς μεγάλου οἰκοδομήματος ποὺ σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὸν οἰκίσκο τῆς Εὐκλείας. Ὁ νότιος τοῖχος προεκτείνει τὸν ἀντίστοιχο τοῖχο τοῦ οἰκίσκου χωρὶς διακοπὴ σὲ ὀλικὸ μῆκος 23 μ.: στὴ δυτικὴ του ἀπόληξη ὁ τοῖχος κάμπτεται σὲ ὀρθή γωνία καὶ κατευθύνεται πρὸς τὰ βόρεια. Στὸ σημεῖο αὐτὸ δημιουργοῦνται δύο ὀρθογώνιοι χῶροι, ἐσωτ. διαστάσεων 3×4 μ., μὲ πλάτος ἴσο πρὸς τὴν ἀντίστοιχη διάσταση τοῦ οἰκίσκου. Ὁ νότιος χῶρος βρίσκεται ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὸν οἰκίσκο, ἀποτελώντας ἔτσι μαζὶ μ' αὐτὸν τὴν ἀκραιῶς ἀπολήξει τοῦ νότιου σκέλους τοῦ κτιρίου. Ἐξωτερικὰ ἀπὸ τὸ βόρειο σκέλος του ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἄλλων χώρων ποὺ προεκτείνουν τὸ κτίριο πρὸς Βορρά. Ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ περιορίστηκε μόνον στὴν ἐπιφανειακὴ ἀποκάλυψη τῶν τοίχων τοῦ κτιρίου αὐτοῦ· ἡ ὀλικὴ ἀποκάλυψη τῆς κάτοψής του καὶ ἡ σκαφὴ σὲ βάθος θὰ ἐπιτρέψουν νὰ ἀποσαφηνίσουμε τὴ μορφή καὶ τὸν χαρακτήρα τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ κτιρίου, τοῦ ὁποίου ἡ σχέση μὲ τὸν οἰκίσκο καὶ κατὰ συνέπεια μὲ τὰ κτίσματα τοῦ ἱεροῦ εἶναι καὶ στὸ ἀρχικὸ αὐτὸ στάδιο προφανές.

γ) Στὸν τομέα δυτικὰ ἀπὸ τὸ ἱερὸ ποὺ συμβατικὰ τὸ 1985 εἴχαμε ὀνομάσει «περιστύλιο», εἴχαμε υποθέσει ὅτι ἡ πώρινη ὑποθεμελίωση τοῦ μνημειακοῦ ὀρθογώνιου κτίσματος δ καὶ ὁ πώρινος τοῖχος μὲ τὴν ἰσχυρὴ ἀργολιθοδομικὴ ὑποθεμελίωση γ ἀποτελοῦν τμῆματα μιᾶς ἐνιαίας ἀρχιτεκτονικῆς κατασκευῆς. Στὴ διάρκεια τῆς φετινῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου ἀποκαλύφθηκε στὰ βόρεια τοῦ ὀρθογώνιου κτίσματος τμῆμα ὁμοίας ἀργολιθοδομικῆς ὑποθεμελίωσης, ἐνῶ στὰ

νότια μέρος ἀπὸ τὴν κοίτη ἑνὸς τοίχου παράλληλου μὲ τὸ νότιο σκέλος τοῦ κτίσματος. Εἶναι προφανὲς πᾶς ὅτι τὰ ἀρχιτεκτονικὰ αὐτὰ λείψανα ἀνήκουν σὲ μιὰν ὀρθογώνια, περίστυλη αὐλή, διαστάσεων 9×12 μ., καὶ μιὰ στοὰ πλάτους 3 μ. ποὺ τὴν περιέβαλλε ἀπὸ τὰ ἀνατολικά, τὰ βόρεια καὶ τὰ νότια. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἀσφαλτοστρωμένου δρόμου στὰ δυτικά δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἀποκαταστήσουμε τὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ κτίσματος στὴ δυτικὴ του πλευρά. Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὰ βόρεια ἀλλὰ καὶ τὰ ἀνατολικά τοῦ περιστυλίου θὰ ἐπιτρέψει νὰ καθορίσουμε τὸν χαρακτήρα τοῦ μνημειακοῦ κτιρίου στὸ ὁποῖο ἀνήκει.

Στὸ νότιο πέρασ τοῦ τομέα τοῦ περιστυλίου εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ἕνας ἰσχυρὸς ἀργολιθοδομικὸς τοῖχος α ὅλ. μήκ. 11.5 μ., μὲ κατεύθυνση ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά. Ἡ ἐσωτερικὴ (νότια) παρειὰ του ἐφάπτεται μὲ τὸ φυσικὸ ἔδαφος, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ (βόρεια) ὅπου ἡ ἐπιφάνεια τοῦ φυσικοῦ βράχου ἐντοπίστηκε πολὺ χαμηλότερα. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν τρόπο δόμησης τοῦ τοίχου μᾶς ὡδήγησε φέτος στὴν ὑπόθεση πὼς πρόκειται γιὰ μιὰν ἀναλημματικὴ κατασκευὴ ποὺ στήριζε ἕνα ἀπὸ τὰ ἀνδρὰ τῆς ἀρχαίας πόλης. Ἡ μορφολογικὴ του ἐξάλλου συγγένεια μὲ τὸν ἀργολιθοδομικὸ τοῖχο ποὺ ὀρίζει ἀπὸ τὰ νότια τὸν τομέα τοῦ ἱεροῦ καὶ κατευθύνεται πρὸς τὰ δυτικά, ὡδήγησε στὴν ὑποθετικὴ τους συσχέτιση. Καθὼς εἴχαμε ἤδη διαπιστώσει πὼς ὁ τοῖχος στὸν τομέα τοῦ περιστυλίου στὸ ἀνατολικό του πέρασ (πρὸς τὴ μεριὰ τοῦ ἱεροῦ) κάμπτεται καὶ κατευθύνεται πρὸς τὰ νότια, ἀποκαλύψαμε φέτος τὴ νότια προέκτασή του, ὀλικοῦ μήκους 6.5 μ., καὶ διαπιστώσαμε πὼς στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ τοῖχος κάμπτεται καὶ πάλι πρὸς τὰ ἀνατολικά. Παρόλο ποὺ δὲν ἔγινε δυνατὸ νὰ τὸν ἀποκαλύψουμε σὲ ὁλόκληρο τὸ μῆκος του, ἡ νοητὴ του προέκταση πρὸς τὰ ἀνατολικά συναντᾷ τὸν ἀργολιθοδομικὸ τοῖχο τοῦ τομέα τοῦ ἱεροῦ. Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸ ὅτι οἱ δύο ἀργολιθοδομικοὶ τοῖχοι ποὺ ὀρίζουν τοὺς τομεῖς τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ περιστυλίου ἀπὸ τὰ νότια ἀποτελοῦν τμήματα μιᾶς ἐνιαίας ἀναλημματικῆς κατασκευῆς. Σὲ μιὰ τέτοια ὑπόθεση συνηγορεῖ ἡ μορφή τοῦ οἰκοδομήματος ποὺ ἀποκαλύφθηκε φέτος στὸ τμῆμα ἀνάμεσα στοὺς δύο τομεῖς καὶ κυρίως ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ἐγγράφεται στὴ διαδρομὴ τοῦ ἀργολιθοδομικοῦ τοίχου ποὺ τὸν πλαισιώνει ἀπὸ τὰ νότια καὶ τὰ δυτικά του.

Ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ στοὺς τομεῖς τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ περιστυλίου καθὼς καὶ στὸν ἄσκαφο χῶρο ἀνάμεσά τους ἔδειξε πὼς καὶ οἱ τρεῖς τομεῖς ἐντάσσονται μέσα στὴν ἴδια πολεοδομικὴ ἐνότητα, τὸ νότιο πέρασ τῆς ὁποίας ὀρίζει ἡ ἀργολιθοδομικὴ ἀναλημματικὴ κατασκευή. Ἡ συνέπεια μὲ τὴν ὁποία ὀργανώ-

νονται οἱ ἄξονες τῶν κτισμάτων καὶ στοὺς τρεῖς τομεῖς, ἐνισχύει τὴ διαπίστωση γιὰ τὴν ἐνότητα τοῦ τμήματος αὐτοῦ τῆς ἀρχαίας πόλης καὶ τὴ μεθοδική του χωροοργάνωση. Ἄν ἡ μαρτυρία τῆς ἐνεπίγραφης βάσης γιὰ τὴ λατρεία τῆς Εὐκλείας σὲ τμήμα τοῦ ἐνιαίου αὐτοῦ χώρου εἶναι —κατ' ἀναλογία μὲ ἄλλες ἐλληνικὲς πόλεις— δηλωτική, εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Εὐκλείας ταυτίζεται μὲ τὴν ἀγορὰ τῶν Αἰγῶν.

5. Θέατρο

Οἱ ἐργασίες⁸ ποὺ ἔγιναν κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο 1987 στὸ Ἀρχαῖο Θέατρο⁹ εἶχαν μόνον στόχο νὰ διευκρινίσουν ὀρισμένα σημεῖα τοῦ μνημείου. Τὰ μέρη ποὺ ἐρευνήθηκαν ἦσαν ἡ σκηνὴ καὶ ἡ ἀνατολικὴ παρόδος τοῦ θεάτρου: Διαπιστώθηκε ὅτι μόνον τὸ κεντρικὸ καὶ δυτικὸ τμήμα τοῦ νότιου μπροστινοῦ τοίχου τῆς σκηνῆς (πλν. 95α) εἶχε δεύτερη σειρὰ λίθων ὡς θεμέλιο, ἐνῶ ὁ ὁρατὸς¹⁰ ἀνατολικὸς τοῖχος εἶναι κατευθεῖαν θεμελιωμένος στὸ χῶμα. Φαίνεται ὅτι ἡ σκηνὴ ἦταν θεμελιωμένη σὲ ἔδαφος ἐπικλινὲς μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ. Ἡ ἴδια μορφή τοῦ ἐδάφους διαπιστώθηκε καὶ μὲ τὴν ἔρευνα τῆς ἀνατολικῆς παρόδου καὶ τοῦ χώρου ἀνάμεσα στὸν τοῖχο τῆς παρόδου, τὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο καὶ τὴ σκηνή: Ὁ χῶρος εἶναι εὐρύτατος καὶ θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἀκάλυπτος, μολονότι βρέθηκαν ἀρκετὰ κομμάτια ἀπὸ κεραμίδια. Τὸ δάπεδο, ἐπικλινὲς πρὸς τὴ σκηνή (πρβ. τὴ θεμελίωση τῆς σκηνῆς) καὶ χωρὶς ἰδιαίτερη ἐπίστρωση, ἀκολουθοῦσε τὴ φυσικὴ κλίση τοῦ ἐδάφους. Διαπιστώθηκε ὅτι ὁ ἀναλημματικὸς ἀνατολικὸς τοῖχος ἔχει μῆκος 20 μ. περίπου, ὅπου τὸ τελευταῖο τμήμα δὲν σώζεται, παρὰ μόνον φαίνεται ἡ κοίτη τοῦ τοίχου, λαξευμένη στὸν μαλακὸ βράχο.

8. Στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ θεάτρου καὶ τάφου μὲ τὴν ἰωνικὴ πρόσοψη συμμετεῖχαν οἱ φοιτητὲς Ζ. Κωτίτσα, Γ. Πάτσης, Β. Καραῖσκου καὶ Τ. Τσούτσα. Συνεργάστηκε ἀκόμη ὁ ἀρχιτέκτονας Ἀ. Μπούμπας. Γιὰ τὸν τάφο βλ. ἐπίσης σχετικὴ ἀνακοίνωση στὴν συνάντηση τῶν Ἀρχαιολόγων Βορ. Ἑλλάδος 1987 (τυπώνεται σὲ εἰδικὸ τεῦχος τῶν ΑΑΑ).

9. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, *Βεργίνα. Οἱ βασιλικοὶ τάφοι* (1984) 46 κέ.

10. Ὅτι ὁ τοῖχος ἦταν ὁρατὸς ἀποδεικνύει τὸ πολὺ λεπτὸ κονίαμα-ἐπίχρισμα τοῦ τοίχου, ὅμοιο μὲ ἐκεῖνο τοῦ νότιου τοίχου τῆς σκηνῆς.

6. Τούμπα καὶ τάφος ΒΑ τοῦ Πνευματικοῦ Κέντρου τῆς Βεργίνας

Ὁ ταφικὸς τύμβος ποὺ ἐρευνήθηκε στὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ βρισκόταν στὶς ἀνατολικὲς παρυφῆς τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ, στὰ ΝΔ τοῦ ἐκτεταμένου «προϊστορικοῦ» νεκροταφείου. Εἶχε μεγάλες διαμέτρους βάσης, 20 μ. καὶ 28 μ. περίπου, ἐνῶ τὸ ὕψος του ἦταν λιγότερο ἀπὸ 3 μ. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ του φαινόταν ἓνας μεγάλος «κρατήρας», ἓνας μεγάλος λάκκος, ποὺ φανέρωνε ὅτι εἶχαν προηγηθεῖ τῶν ἀρχαιολόγων ἄλλοι μὲ διαφορετικὸ σκοπὸ¹¹. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ὄρχισε καὶ ἡ ἀνασκαφή. Σύντομα διαπιστώθηκε, ὅτι ὁ λάκκος αὐτὸς ἦταν βαθύς, καὶ τὸ πλεόν ἐνδιαφέρον, ὅτι περιεῖχε μαζεμένα ἀρκετὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη (πίν. 96α) ἐνὸς κατεστραμμένου μακεδονικοῦ τάφου μὲ ἰωνικὴ πρόσοψη, ἀφοῦ ἀνάμεσά τους ὑπῆρχαν ἰωνικοὶ σπόνδυλοι καὶ τμήμα ἰωνικοῦ κιονοκράνου. Συγχρόνως διαπιστώθηκε ἓνα βαθὺ τετράπλευρο ἀρχαῖο σκάμμα (πίν. 95β) μὲ διαστάσεις 10-8 μ. καὶ βάθος 6 μ. Στὴν ἐπίχωση τοῦ σκάμματος αὐτοῦ ἀκριβῶς εἶχε δημιουργηθεῖ ὁ λάκκος μὲ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ μακεδονικοῦ τάφου¹².

Πραγματικὰ στὸν πυθμὲνα τοῦ προαναφερθέντος μεγάλου σκάμματος βρέθηκαν τὰ ἐρείπια ἐνὸς μακεδονικοῦ τάφου (πίν. 96β). Συγκεκριμένα σώζονται τὸ δάπεδο τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ μέρη μόνο τῶν περιμετρικῶν τοίχων· καλύτερα διατηρεῖται τὸ τμήμα τῆς πρόσοψης (πίν. 97α) μὲ τὸ κάτω μισὸ τοῦ θυραίου τοίχου καὶ μεγάλο μέρος τῶν ἡμικιόνων. Ὁ δρόμος δὲν ἀνασκάφηκε παρὰ μόνο στὸ μικρὸ τμήμα μπροστὰ στὴν πρόσοψη.

Ὁ νέος μακεδονικὸς τάφος ἔχει προσανατολισμὸ πρὸς Α. Εἶναι μεγάλος, διθάλαμος. Ἀπὸ τοὺς δύο θαλάμους, ὁ μπροστινός, ὁ προθάλαμος, εἶναι ἀσυνήθιστα μεγάλος καὶ βαθύς¹³. Οἱ γενικὲς διαστάσεις τοῦ τάφου εἶναι 10 μ. μῆκος καὶ 5 μ. πλάτος, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρόσοψη ποὺ φτάνει τὰ 6 μ. Ἐσωτερικὰ οἱ διαστάσεις τοῦ κυρίως θαλάμου εἶναι 3.85 μ. πλάτος καὶ 4.30 μ. μῆκος, ἐνῶ τοῦ

11. Ὁ λάκκος αὐτὸς περιεῖχε πολλὰ κομμάτια πωρολίθων στὴν ἐπιφάνεια καὶ αὐτὰ προκάλεσαν καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀρχαιολόγων.

12. Ὁ τύμβος δὲν ἐρευνήθηκε σ' ὅλη του τὴν ἔκταση, ἀφοῦ τὸ ἀρχαῖο σκάμμα καὶ ὁ τάφος βρίσκονται στὴν περιφέρεια καὶ καλύπτουν μόνο τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς.

13. Πρβ. μόνο τὸν τάφο Π τῆς Μεγάλης Τούμπας μὲ τὸν μεγάλο ἐπίσης προθάλαμο, ἀν καὶ οἱ ἀναλογίαι τοῦ μνημείου καὶ ἡ μορφολογία του εἶναι διαφορετικὰ. Βλ. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ὁ.π. (σημ. 9) 96 εἰκ. 55.

προθαλάμου 3.80 μ. καὶ 3.55 μ. ἀντίστοιχα. Οἱ δύο χώροι ἐπικοινωνοῦσαν μεταξὺ τους μὲ μαρμαρίνη θύρα, ὅπως φανερώουν τὰ λίγα θραύσματα τῆς μαρμαρίνης θύρας ποὺ βρέθηκαν στὴ ΒΔ γωνία τοῦ θαλάμου. Ἀντίθετα ἡ εἰσοδος τοῦ τάφου ἦταν ἓνα ἀπλὸ ἄνοιγμα χωρὶς καμιά ἄλλη διαμόρφωση ἀνάμεσα στοὺς δύο κεντρικοὺς ἡμικίονες τῆς πρόσοψης¹⁴. Τὸ ἄνοιγμα αὐτὸ τῆς εἰσόδου ἐκλείνε μὲ σειρὰ ἀπὸ πώρινους γωνιόλιθους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους σώθηκε ὁ κατώτερος (πίν. 97β).

Τὸ δάπεδο καὶ τῶν δύο χώρων σχηματίζεται ἀπὸ ἐρυθρωτὸ κονίαμα. Τὰ λείψανα τῶν τοίχων καθὼς καὶ μεγάλα κομμάτια κονιαμάτων δηλώνουν ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν τοίχων χωριζόταν σὲ ταινίες μαύρου, κόκκινου καὶ λευκοῦ χρώματος¹⁵.

Στὴν πρόσοψη τοῦ τάφου οἱ τέσσερις ἡμικίονες στηρίζονται (πίν. 98α) σὲ μεγάλες ἰωνικὲς βάσεις¹⁶ καὶ σὲ στυλοβάτη ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ κατώφλι τοῦ τάφου, τοποθετημένο ψηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ προθαλάμου. Οἱ κίονες, ὅπως καὶ τὸ ὑπόλοιπο μνημεῖο, εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ πωρόλιθο, οἱ γλυφές ὅμως καὶ οἱ ταινίες τοῦ κίονα, ὅπως καὶ οἱ λεπτομέρειες τῆς βάσης ἀποδόθηκαν μὲ μαρμαροκονίαμα ἄριστης ποιότητος. Ἐξαίρεση ὡς πρὸς τὸ ὕλικὸ ἀποτελοῦν τὰ κιονόκρανα: Τὸ μόνον μέρος ἰωνικοῦ κιονοκράνου ποὺ σώθηκε, εἶναι ἀπὸ μαλακὴ ὑποκίτρινη ἀμμόπετρα.

Ἔχουν σωθεῖ ἀκόμη, σκορπισμένα μέσα στὸ ἐρεῖπιο, τμήματα γείσων, ὀρισμένα μὲ γραπτὸ ἰωνικὸ καὶ λέσβιο κυμάτιο, τμήματα κοσμοφόρου καθὼς καὶ μέρη ἀετώματος. Ὅλα αὐτὰ μποροῦν νὰ προσφέρουν στοιχεῖα γιὰ μιὰ γραφικὴ ἀποκατάσταση τοῦ μνημείου.

14. Πρβ. ἀνάλογα τὸν «διθάλαμο» μακεδονικὸ τάφο μὲ τὴ λίθινη κλίνη καὶ τὸν χτιστὸ δρόμο στὴν τοῦμπα Μπέλλα, ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ὅ.π. (σημ. 9) 35 εἰκ. 12-14. Ἄλλα παραδείγματα Β. GÖSSEL, *Makedonische Kammergräber* (1979) 54 κέ. (μὲ παρατηρήσεις ποὺ χρειάζονται ἐπανεξέταση).

15. S. MILLER, *Hellenistic Macedonian Architecture, its style and painted Ornamentation* (διατρ. 1970) 119. Πρβ. ἐπίσης S. MILLER, *Macedonian Tombs. Their Architecture and architectural Decoration, Studies in the History of Art* 10, 153 κέ. καὶ 164 κέ.

16. S. MILLER (σημ. 15) 15 κέ. (τύπος I).

Τὰ κινητὰ εὐρήματα εἶναι ἐλάχιστα, ἓνα θραῦσμα ἀπὸ σιδερένιο κράνος¹⁷, ἐλάχιστα ὄστρακα μελαμβαφῶν ἀγγείων, ποὺ χρονολογοῦνται τὸ ἀργότερο στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰῶνα π.Χ. Μὲ βάση τὰ λίγα αὐτὰ εὐρήματα ἀλλὰ καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὁ νέος μακεδονικὸς τάφος θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ στὸν πρῶμο 3ο αἰῶνα π.Χ. Ἕνας πήλινος λύχνος, ποὺ βρέθηκε μέσα στὴν κατώτερη ἐπίχωση τοῦ θαλάμου καὶ χρονολογεῖται περὶ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰῶνα π.Χ. καὶ λίγο μετὰ σημειώνει ἴσως τὸν χρόνο τῆς καταστροφῆς καὶ διαρπαγῆς τοῦ τάφου. Ἡ εἰκόνα τοῦ κατεστραμμένου τάφου θέτει ἀμέσως ἓνα πρόβλημα γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ μνημείου, ἀφοῦ δὲν εἶναι συνηθισμένη ἡ καταστροφὴ μακεδονικῶν τάφων μὲ αὐτὴ τὴν ἔκταση, ὅσο τουλάχιστον εἶναι γνωστό. Ὁ τάφος καταστράφηκε γιὰ κάποιους πιθανότατα ἱστορικοὺς λόγους καὶ κάτω ἀπὸ ὀρισμένες συνθῆκες καὶ κατόπιν ἄρχισε ἡ λιθοκλοπή¹⁸.

Ὁ νέος τάφος, παρὰ τὴν κατάσταση τοῦ ἐρειπίου, προσθέτει ἓνα ἀκόμη μέλος στὴν ὀλιγάριθμη ὁμάδα τῶν μακεδονικῶν τάφων μὲ ἰωνικὴ πρόσοψη: Στὴ Βεργίνα εἶναι τὸ δεύτερο παράδειγμα μετὰ τὸν γνωστὸ τάφο ποὺ ἐρεῖνυσε ὁ Κ. Ρωμαῖος¹⁹, ἂν καὶ ὁ νέος τάφος εἶναι ἴσως λίγο παλαιότερος. Στὴν κοντινὴ περιοχὴ συγκεντρώνονται καὶ οἱ ὑπόλοιποι γνωστοὶ μακεδονικοὶ τάφοι μὲ ἰωνικὴ πρόσοψη. Στὰ Λευκάδια ὁ δεύτερος μεγάλος τάφος ἔχει ἰωνικὴ πρόσοψη καὶ πλούσια γραπτὴ διακόσμηση²⁰. Τὰ ἄλλα δύο βρίσκονται τὸ ἓνα κοντὰ στὸν

17. Πρβ. τὸ σιδερένιο κράνος ἀπὸ τὸν μακεδονικὸ τάφο II τῆς Μεγάλης Τούμπας, ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ὅ.π. (σημ. 9) 140 κέ. εἰκ. 97-98, καὶ ἀκόμη ἐκεῖνο ἀπὸ τὴν Θεσπρωτία, ΑΓΓ. ΧΩΡΕΜΗΣ, ΑΔΑ XIII, 1980, 3-20 εἰκ. 8 (ἓνα δεύτερο κράνος ἀπὸ τὸν ἴδιο τάφο τῆς Θεσπρωτίας εἶναι ἐπίσης σιδερένιο, ἀλλὰ ἔχει ἐξωτερικὰ ἀσημένια ἐπένδυση).

18. Ἀνάλογη εἶναι ἡ καταστροφὴ ποὺ σημειώνεται στὸν τάφο IV τῆς Μεγάλης Τούμπας (μὲ τοὺς ἐλεύθερους δωρικοὺς κίονες), ὅπου ἐπίσης μόνο ἡ κάτοψη τοῦ κτιρίου σώζεται. Εἶναι φανερὸ ὅτι καὶ οἱ δύο τάφοι ἔχουν μόνον συλήθηκαν, ἀλλὰ κυρίως καταστράφηκαν, ἔτσι ὥστε νὰ προσφέρονται γιὰ λιθοκλοπή. Εἶναι δύσκολο νὰ καθοριστοῦν συγκεκριμένα οἱ συνθῆκες καὶ οἱ λόγοι τῆς καταστροφῆς, εἶναι ὅμως ἀξιοσημείωτο ὅτι συμβαίνει στὸν 3ο αἰῶνα π.Χ.

19. Κ. ΡΩΜΑΙΟΣ, *Ὁ Μακεδονικὸς Τάφος Βεργίνας* (1951). ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ὅ.π. (σημ. 9) 32 εἰκ. 11. Ἰωνικὴ εἶναι ἀκόμη καὶ ἡ «πρόσοψη», ποὺ περικλείει ὁ νέος μακεδονικὸς τάφος μὲ τὸν θρόνο.

20. Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΔΑ 6, 1973, 87 κέ. GÜSSEL, ὅ.π. (σημ. 14) 193 κέ.

Λαγκαδά, ὁ γνωστός τάφος τοῦ Μακρίδη-Μπέη²¹ καὶ τὸ δεύτερο στὸν Ἀγ. Ἀθανάσιο, ἔξω ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη²². Τὸ σύνολο αὐτὸ μπορεῖ νὰ πλουτιστεῖ ἀκόμη καὶ μὲ ἄλλα μνημεῖα δημόσιας, ἢ ἰδιωτικῆς καὶ ταφικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ὅπως εἶναι ὁ β' ὄροφος τοῦ ἀνακτόρου τῆς Βεργίνας καὶ τὰ σπίτια τῆς Πέλλας καὶ ὁ α' μεγάλος τάφος στὰ Λευκάδια καὶ ὁ τάφος στὸ Δῖον μὲ ἐπιμέρους ἰωνικὰ στοιχεῖα²³. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ δημιουργεῖται ἓνα καλὸ δεῖγμα ἰωνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὴν ἑλληνιστικὴ Μακεδονία.

7. Ἀνασκαφὴ τείχους

Κατὰ τὴ φετινὴ περίοδο ἀποφασίστηκε νὰ ἐντοπιστεῖ καὶ νὰ ἐρευνηθεῖ τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ τείχους, ποὺ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴ δασικὴ ἔκταση, καθὼς καὶ τὸ βόρειο. Στις θέσεις αὐτὲς δὲν φαινόταν κανένα λείψανο τοῦ τείχους οὔτε ἦταν γνωστὴ ἡ κατεύθυνσή του γιατί ὅλη ἡ ἔκταση καλλιεργεῖται καὶ τὰ τυχὸν λείψανα ποὺ διατηρήθηκαν ἀπομακρύνθηκαν κατὰ καιροὺς ἀπὸ τοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν χωραφῶν. Ὁ L. Heuzey εἶχε ἐπισημάνει, τὸν περασμένο αἰῶνα, λείψανα τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου στὴν ἀνατολικὴ πλευρά, ἀλλὰ ἐξαιτίας τῆς καλλιέργειας ἐξαφανίστηκαν. Μέχρι τὸ 1986 εἴχαμε ἐπισημάνει τὸν περίβολο μόνο στὸ νότιο τμῆμα τοῦ οἰκισμοῦ, δηλαδή στὸ τμῆμα ποὺ βρίσκεται μέσα στὴ δασικὴ ἔκταση, ἀμέσως νότια ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο. Ὁ ἐντοπισμὸς τῆς γραμμῆς τοῦ περιβόλου θεωρήθηκε ἀπαραίτητος προκειμένου νὰ προσδιορισθοῦν μὲ ἀκρίβεια τὰ ἀνατολικά καὶ τὰ βόρεια ὅρια τῆς πόλης.

Ἡ ἐρευνα περιορίστηκε στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ περιβόλου μὲ δοκιμαστικὰς τομὲς ποὺ ἐγίναν στὰ χωράφια τῶν Γ. Μάρτου, Σωτ. Ζησέκα, Πρ. Τσιρογιάννη, Ν. Ζησέκα καὶ Φιλ. Μπέλλα. Συνολικὰ ἐγίναν 17 δοκιμαστικὲς τομὲς. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ χωραφιοῦ τοῦ Σωτ. Ζησέκα καὶ κοντὰ στὴ δυτικὴ ὄχθη τοῦ Λάκκου (ρέματος) τοῦ Ἀντρέα, σὲ ἀπόσταση 267 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο τῆς δασωμένης πλαγιᾶς ὅπου τὰ ὀρατὰ λείψανα τοῦ περιβόλου, βρέθηκε τμῆμα τείχους μήκους 14.30 μ., μὲ κατεύθυνση Β-Ν. Εἶναι χτισμέ-

21. TH. MAKRIDY, *JdI* 26, 1911, 193 κέ. GÜSSEL, ὁ.π. (σημ. 14) 142 κέ.

22. GÜSSEL, ὁ.π., 86 κέ. Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 29, 1973-74, Χρονικά, 644, πίν. 487.

23. Βλ. γενικά γιὰ τὰ μνημεῖα καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία S. MILLER, ὁ.π. (σημ. 15) 15 κέ.

νο μὲ ἀγριόπετρες δουλεμένες στὴν ἐξωτερικὴ τους πλευρά. Στὴ θέση τους σώζονται 1-3 σειρὲς λίθων. Ὡς συνδετικὸ ὕλικό χρησιμοποιήθηκε πηλόχωμα, ἐνῶ ὡς ἐσωτερικὸ γέμισμα χρησιμοποιήθηκαν ἀδούλευτες πέτρες καὶ χῶμα. Πάχος τείχους 2.30 μ. Πάνω στὸ τεῖχος ἀλλὰ καὶ στὴν ἐσωτερικὴ του πλευρά, ἐπισημάνθηκαν λείψανα τοιχαρίων ποὺ πρέπει νὰ ἀνήκουν σὲ κάποιον σπῆτι, ἴσως τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.

Λείψανα κατεστραμμένου τείχους ἐπισημάνθηκαν στὶς τομὲς ποὺ ἔγιναν σύρριζα στὴ δυτικὴ ὄχθη τοῦ Λάγκου τοῦ Ἀντρέα, στὰ χωράφια τῶν Πρ. Τσιρογιάννη καὶ Ν. Ζησέκα. Στὴν ἔρευνα ποὺ ἔγινε μέσα στὴν κοίτη τοῦ ρέματος, ἐπισημάνθηκαν λείψανα τοῦ τείχους ποὺ ἔδειχναν ὅτι ὁ περίβολος ἔτεμνε τὴ σημερινὴ κοίτη καὶ συνεχιζόταν μὲ κατεύθυνση πρὸς Β.

Ἡ ἔρευνα συνεχίστηκε βορειότερα στὸ χωράφι τοῦ Φίλ. Μπέλλα. Ἐγιναν τέσσερις ἐρευνητικὲς τομὲς διαστάσεων 10×0.50 μ. μὲ κατεύθυνση Α-Δ πάνω σὲ ἕναν νοητὸ ἄξονα Β-Ν, ἀλλὰ τὰ ἀποτελέσματα ἦταν ἀρνητικά. Οἱ τομὲς αὐτὲς ἀπεῖχαν μετὰξὺ τους 68, 18 καὶ 84 μ. ἀντίστοιχα. Στὴ συνέχεια χαράχτηκαν δύο νέες ἐρευνητικὲς τομὲς (Τ. 87. 15 καὶ Τ. 87. 16) διαστ. 10×0.50 μ., σὲ ἀπόσταση 23.50 μ. ἀνατολικά τῆς τελευταίας (Τ. 87.14) τομῆς πρὸς Β. Στὴν τομὴ Τ. 87. 15 καὶ σὲ βάθος 1.05 μ. βρέθηκε ἕνας μεγάλος δουλεμένος πωρόλιθος στὴ θέση του μὲ κατεύθυνση Β-Ν, ὁ ὁποῖος ἀνῆκε στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους. Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀποκάλυψε ἕνα τμῆμα τοῦ τείχους σὲ μῆκος 6 μ. καὶ τμῆμα ἐνὸς ἡμικυκλικοῦ πύργου (πίν. 99α-β). Στὴν ἐσωτερικὴ καὶ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ χρησιμοποιήθηκαν μεγάλοι δουλεμένοι πωρόλιθοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους σώζονται 1-2 δόμοι, ἐνῶ στὸ ἐσωτερικὸ χρησιμοποιήθηκε γέμισμα ἀπὸ ἀδούλευτες πέτρες καὶ χῶμα. Οἱ πώρινοι δόμοι πρέπει νὰ ἀποτελοῦσαν τὸ λίθινο θεμέλιο τοῦ τείχους, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο ἦταν ἀπὸ ὠμὰ πλιθάρια τὰ ὁποῖα διαλύθηκαν καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιορίσουμε τὴ μορφή τους οὔτε τὶς διαστάσεις του. Τὸ πάχος τοῦ τείχους ἐδῶ ἦταν 2.90 μ. Ἀπὸ τὸν ἡμικυκλικὸ πύργο σώζονται δύο δόμοι συνολικοῦ ὕψους 0.90 μ.

Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους βρέθηκαν θραύσματα κεραμίδων, ἄβαφα καὶ μελαμβαφῆ ὄστρακα, σιδερένια καρφιά, κόκαλα ζώων, ἀγνύθες κλπ., τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ εἶχαν ἀπορροφηθεῖ στὸ σημεῖο αὐτό. Ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ σημειώνουμε θραύσματα «μεγαρικῶν» σκύφων τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. καὶ ἕνα τμῆμα μήτρας (διαστ. 0.046×0.079 μ.) γιὰ ἀνάγλυφους ἀμφορεῖς. Τὰ διακοσμητικὰ

θέματα τῆς μήτρας εἶναι φυτικά (καρδιόσχημα φύλλα, ποδίσκοι καὶ ἐλικοειδεῖς βλαστοί). Τὸ θραῦσμα αὐτὸ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι κάπου ἐδῶ κοντὰ πρέπει νὰ λειτουργοῦσε, στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια, ἓνα ἐργαστήριον κεραμεικῆς γιὰ ἀνάγλυφα ἀγγεῖα. Σὲ ἓνα θραῦσμα «μεγαρικοῦ» σκύφου (διαστ. 0.068×0.093 μ.) εἰκονίζοταν διηγηματικὴ παράσταση, ἴσως ἀπὸ κάποια θεατρικὴ σκηνή (πίν. 98β). Μία γυναικεῖα μορφή προχωρεῖ πρὸς μία χαμηλὴ τριποδικὴ τράπεζα κρατώντας κάτι στὰ προτεταμένα χέρια της. Ἀπέναντι ἀπὸ τὴ γυναικεῖα μορφή καὶ κοντὰ στὴν τράπεζα εἰκονίζεται μία ἀνδρική μορφή καθιστὴ σὲ δίφρο μὲ μία δέλτο στὸ δεξιὸ ἀνασηκωμένο χέρι της. Μία ἄλλη ἀνδρική μορφή, μὲ χιτῶνα, χλαμύδα καὶ ψηλὰ ὑποδήματα, εἰκονίζεται νὰ προχωρεῖ πρὸς τὴ γυναικεῖα καὶ τὸν καθιστὸ δελτογράφο. Πρόκειται γιὰ ἀγγελιαφόρο, ὁ τύπος τοῦ ὁποίου ταυτίζεται σὲ ἄλλα γνωστὰ ἀγγεῖα μὲ ἐπιγραφές, ὡς ἀγγελος ἢ ὡς ἐπιστολόφορος.

Στὴν τομὴ T. 87. 16, ἡ ὁποία ἔγινε βορειότερα καὶ σὲ ἀπόσταση 38 μ. ἀπὸ τὴν T. 87. 15, δὲν ἀποκαλύφθηκε τμῆμα τοῦ τείχους ἀλλὰ μόνο κατεστραμμένα ὦμα πλιθάρια καὶ ἓνα μεγάλο θραῦσμα δουλεμένου πωρολίθου.

Στὴν τομὴ T. 87. 17, ποὺ ἔγινε σὲ ἀπόσταση 142 μ. βόρεια τῆς T. 87.16 καὶ πολὺ κοντὰ στὸν παλιὸ αὐτοκινητόδρομο Βέροιας-Βεργίνας-Παλατιτσίων, ἀποκαλύφθηκαν λείψανα θεμελίων ποὺ ἀνήκουν σὲ κτίριο, ἴσως σπίτι. Σὲ ἓναν τοῖχο μὲ κατεύθυνση Β-Ν εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ δουλεμένοι πωρόλιθοι. Ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ ποὺ βρέθηκε τὸ κτίσμα μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 1ο αἰ. π.Χ. ἕως τὸν 1ο αἰ. μ.Χ.

ΜΑΝ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ

ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ

ΧΡ. ΣΑΑΤΣΟΓΛΟΥ ΠΑΛΙΑΔΕΛΗ

ΠΑΝ. ΦΑΚΛΑΡΗΣ

ΑΓΓ. ΚΟΤΤΑΡΙΔΟΥ

ΜΠ. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

15. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟΝ ΟΧΥΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΟΙΚΙΣΜΟ ΤΗΣ PENTINAS

(Πίν. 100-111)

Συνεχίστηκε και κατά το 1987 η ανασκαφή στον βυζαντινό οικισμό της Μυγδονικής Ρεντίνας που εντάχθηκε, για πρώτη φορά στο ανασκαφικό πρόγραμμα της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας.

Στόν Βαλκανικό χώρο ελάχιστοι είναι οι μεσαιωνικοί οικισμοί που έχουν διασωθεί άκέραιοι και μπορούν να μάς προσφέρουν πολύτιμα δεδομένα για την έξαγωγή συμπερασμάτων για την κοινωνική ζωή της εποχής της ανάπτυξής τους και οι όποιοι μπορούν με τα αρχαιολογικά τους τεκμήρια να συμπληρώσουν τα δεδομένα της ιστορίας.

Οί λόγοι είναι πολλοί και γνωστοί. Φυσικές καταστροφές (σεισμοί, κατολισθήσεις, φυσική γήρανση των κατασκευών, κατεδαφίσεις και επανιδρύσεις) και άλλες που όφείλονται στα πολεμικά γεγονότα και στις επιδρομές¹.

Πληροφορίες από τις ανασκαφές στον μεσαιωνικό οικισμό του Veliko Trnovo θά μάς είναι ιδιαίτερα πολύτιμες, όπως και εκείνες από τον μεσαιωνικό οικισμό της Στενιμάχου ή του Μελενίκου. Περισσότερες πληροφορίες περιμένουμε όταν ο μεσαιωνικός οικισμός καταστράφηκε και εγκαταλείφθηκε. Πάντα η γη φυλάει με περισσότερη στοργή τα κατάλοιπα της ανθρώπινης ύλης δραστηριότητας. Έτσι παρακαταθήκες πολύτιμες παραμένουν για την έπιστήμη και την ιστορία, μεσαιωνικοί οικισμοί όπως του κάστρου των Σερ-

1. E. ANTONIADI BIBIKOU, Villages déserts en Grèce. Un bilan provisoire, *Villages désertés et histoire économique XIe - XVIIIe s.* (Paris 1965) 343-417. N. C. MOUTSOPOULOS, A Contribution to the typology of the Northern Greek dwelling, *Comptes rendus du 2ème Colloque d'ethnographie. Ήπειρος - Μακεδονία - Θράκη (Κομοτηνή 19-22 Μαρτίου 1975)* "Ιδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (Θεσσαλονίκη 1976) 289-327, πίν. 1-21. Τοῦ ἴδιου, Τὸ πρόβλημα τῆς διατηρήσεως τῶν παραδοσιακῶν οἰκισμῶν τῆς Μακεδονίας, *Μακεδονία - Θεσσαλονίκη, ἀφιέρωμα τεσσαρακονταετηρίδος Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν* (Θεσσαλονίκη 1980) 407 κέ.

βίων², τοῦ κάστρου τοῦ Πλαταμών³, τοῦ Γυναικοκάστρου (Arvet - Hissar)⁴, τοῦ Buru - Kale (Ἀναστασιουπόλεως - Περιθεωρίου)⁵, τῆς Μαξιμιανουπόλεως - Μοσυνουπόλεως⁶, τῆς ἀκροπόλεως τῆς Ἀχρίδας, τοῦ Σιδηροκάστρου (Demir - Isar)⁷, τοῦ Διδυμοτείχου⁸ καὶ ἄλλων χαμένων στὰ βουνὰ τῆς Ροδόπης, ποὺ μετὰ τίς καταστροφές καὶ τὴν τουρκικὴ εἰσβολὴ ἔπαψαν νὰ εἶναι ὑπολογίσιμα οἰκονομικὰ κέντρα καὶ εἴτε συνέχισαν νὰ φυτοζωοῦν ὡς ἄσημοι οἰκισμοὶ ἢ ἐρήμωσαν.

Οἱ μεσαιωνικοὶ οἰκισμοὶ ποὺ συνέχισαν τὴ ζωὴ ἀρχαιοτέρων, παρουσιάζουν πιὸ σύνθετα προβλήματα καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς πολεοδομικῆς τους συγκροτήσεως ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν δομῶν. Συνήθως ἡ ζωὴ τῶν ἀρχαίων

2. ΑΝΔΡ. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων* (Ἀθῆναι 1957). Θ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Τὸ μεσαιωνικὸ φρούριο τῶν Σερβίων ἀπὸ τῆς ιδρύσεώς του μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀλώσεως* (Θεσσαλονίκη 1939). Μ. ΜΑΛΟΥΤΑ, *Τὰ Σέρβια* (Θεσσαλονίκη 1956). Τοῦ ἴδιου, *Τὰ Σέρβια*, Συμπλήρωμα τῆς ἐκδ. 1956 (Θεσσαλονίκη 1965).

3. ΑΠΟΣΤ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ κάστρο τοῦ Πλαταμόνα, Μακεδονικά*, τ. Α', 1940, 58-76. Τοῦ ἴδιου, *Nouveaux renseignements sur l'histoire de la forteresse de Platon*, *Actes de VIIIe Réunion scientifique de l'Institut International des chateaux historiques* (Athènes 1968) 27-32. Τοῦ ἴδιου, *Τὰ κάστρα τοῦ Πλαταμόνα καὶ τῆς Ὠριᾶς τῶν Τεμπῶν καὶ ὁ Τεκὲς τοῦ Χασάν Μπαμπᾶ* (Θεσσαλονίκη 1972) 11-61.

4. HADSCI CHALFA, *Rumeli und Bosna* (ἐκδ. J. von Hammer, Wien 1812)
84. ΑΠΟΣΤ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας 1354 - 1833* (Θεσσαλονίκη 1969) 29, 37-39, 96-97.

5. ΣΤΙΑΠ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Θρακικὰ ταξίδια, Μπονροῦ - Καλέ, Ἀναστασιόπολις, Περιθεώριον* (Ἀθῆναι 1930).

6. ΣΤΙΑΠ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Τὸ Παπίκιον Ὄρος* (Ἀθῆναι 1923) 13 κ.έ.· τοῦ ἴδιου, Βυζαντινὰ μελέται· Ἐπιστημ. Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ., τ. Γ', 1939, 298· Κ. ΤΡΕΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Κομοτηνὴ καὶ οἱ ἀρχαιότητες τῆς περιοχῆς της* (Θεσσαλονίκη 1966) 22-36.

7. Γ. ΣΤΙΒΑΡΟΣ, Δεμίρ Ἰσάριον, *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον*, τ. 3, 1910, 213-217.

8. P. LEMERLE, *L'Emirat D'Aydin, Byzance et l'occident*, 146-149· ΓΡΗΓ. Π. ΕΥΘΥΜΙΟΥ, *Τὸ Διδυμότειχον κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους*, Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ. Περίοδος Β', τ. 22 (Ἀθῆναι 1957) 349-378. Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, *Ἀρχαιολογικὲς Ἐρευνες στὴ Θράκη* (Θεσσαλονίκη 1961) 21-28. ΑΧΙΛ. ΣΑΜΟΘΡΑΚΗΣ, *Λεξικὸν γεωγραφικὸν καὶ ἱστορικὸν τῆς Θράκης*, Ἀρχεῖον Θρακικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ, τ. 28, 2 (1963) 152-154.

αὐτῶν κέντρων συνεχίζεται ἐπάνω στὰ ἴδια ἴχνη, ὅλο τὸν μεσαίωνα καὶ συχνὰ ἡ ζωὴ τους ἐπεκτείνεται μέχρι σήμερα.

Στὸν μακεδονικὸ χῶρο ὑπάρχουν πολλὰ παραδείγματα. Ἡ Καστοριά συνέχισε τὴ ζωὴ τοῦ ἀρχαίου Κελέτρου⁹, ἡ Βέροια συνεχίζει τὴ ζωὴ της¹⁰, ὅπως ἡ Ἑδεσσα (τὰ Βοδενά)¹¹, οἱ Σέρρες¹² καὶ ἡ Θεσσαλονίκη¹³. Κάποτε ἀλλάζουν μονάχα ὄνομα, ὅπως ἡ Σαρδική (Τριάδιτζα, Sredež - Σόφια). Οἱ νεώτερες ἰδίως ἐπεμβάσεις τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας, ἔφεραν τὶς μεγάλυτερες ἀλλοιώσεις γιατί καταστρέφουν τὶς παλιότερες μὲ τὶς ἀνοικοδομήσεις ποὺ γίνονται μὲ τὸ πρόχειρο ὕλικό τῶν ἐρειπωμένων ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν κτισμάτων, ἐκκλησιῶν καὶ σπιτιῶν. Παράδειγμα ἡ Μεσημβρία (Nesembar), ἡ Φιλιππούπολη (Plovdiv), ἡ Θεσσαλονίκη, ἡ Βέροια. Ἐτσι ὁ ὀχυρὸς οἰκισμὸς ὁ σκαρφαλωμένος στὸν λόφο τῆς Ρεντίνας, ποὺ ἐγκαταλείφθηκε μετὰ τὴν ἐγκατάσταση Γιουρۇκων στὴν περιοχὴ (κατὰ τὸν 14ο αἰῶνα)¹⁴ εἶναι ἐπόμενο νὰ

9. ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΤΣΑΜΙΣΗΣ, *Ἡ Καστοριά καὶ τὰ μνημεῖα της* (Ἀθῆναι 1949) 9-15. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Καστοριά, Ἱστορία—μνημεῖα—λαογραφία, ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴ της μέχρι τὸν 10ο μ.Χ. αἰῶνα. Προϊστορική, ἱστορική καὶ παλαιохριστιανική ἐποχὴ, Ἐπιστημονική Ἐπετηρὶς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς, Τμῆμα Ἀρχιτεκτόνων*, VI-1 (Θεσσαλονίκη 1974) 257-472. Τοῦ ἴδιου, *Πολεοδομικὴ ἔκφραση τῆς Καστοριάς, Καστοριά, Πολεοδομία*, (Θεσσαλονίκη 1972) 5-8. Τοῦ ἴδιου, *Καστοριά, Λεύκωμα. Ἱστορική - χωροταξική - πολεοδομική - μορφολογική μελέτη* (Θεσσαλονίκη 1972).

10. Γ. ΧΙΟΝΙΔΗΣ, *Ἱστορία τῆς Βέροιας*, τ. Β' (Θεσσαλονίκη 1970). ΑΝΑΣΤ. ΕΜΜ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία τῆς Βεροίας* (1960). Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Βέροιας* (Ἀθῆναι 1967).

11. ΕΥΣΤ. ΣΤΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, *Ἑδεσσα ἡ Μακεδονικὴ ἐν τῇ ἱστορίᾳ* (Θεσσαλονίκη 1932).

12. Π. Ν. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια, τὰ περὶ τὰς Σέρρας καὶ ἡ μονὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου*, *Byzantinische Zeitschrift* III, 1894, 225 κέ. G. OSTROGORSKY, *Serska oblast posle Dusanove smrti* (Beograd 1965, ἑλλ. μετάφραση Ἰ. Ταρνανίδη) G. OSTROGORSKY, *Ἡ περιοχὴ τῶν Σερρῶν μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Δουσάν*, *Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου τμῆμα Σλαβικόν* (Θεσσαλονίκη 1965) σ. 1-60. ΑΝΔΡ. ΞΥΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐρευναι εἰς τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῶν Σερρῶν* (Θεσσαλονίκη 1965) 1-6. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Ἑλλάς κατὰ τὸν Ἑβλιὰ Τσελεμπή, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τ. XV, Ἀθῆναι 1939, 157 κέ. ΠΕΤΡΟΣ Θ. ΠΕΝΝΑΣ, *Ἱστορία τῶν Σερρῶν* (Ἀθῆναι 1966²) 32-46.

13. APOST. VACALOPoulos, *A History of Thessaloniki* (Θεσσαλονίκη 1963). Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Θεσσαλονίκη 1900-1917* (Θεσσαλονίκη 1980) 7-31.

14. Πρβ. ΑΠΟΣΤ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας 1354-1833* (Θεσσα-

διατηρεῖ ἱκανά στοιχεῖα ἀπὸ τὴν οἰκοδομικὴ τῶν τειχῶν, τῶν ἐκκλησιῶν, τῶν σπιτιῶν καὶ τοῦ ὑδραυλικοῦ του συστήματος.

Οἱ εἰδικές φυσικὲς συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦν, ὁ Ρήχιος ποταμὸς, ἡ γειτονία τοῦ Στρυμονικοῦ κόλπου καὶ τῆς λίμνης Βόλβης, οἱ θερμὲς πηγές ποὺ ἀναβλύζουν στοὺς πρόποδες, δημιουργοῦν ὑγρασία ποὺ βοηθεῖ στὴν ἀνάπτυξη τῆς βλάστησης ποὺ σκέπασε τὰ πάντα μέσα σὲ μιὰν ἄγρια ζούγκλα. Ἔτσι, πολλοὶ πίστευαν, ἀκόμα καὶ ἐπιστήμονες, πὼς τὰ ἐρείπια τειχῶν καὶ κάποιων πύργων, ποὺ διακρίνονταν ἀπὸ τὴν Ἑθνικὴ ὁδὸ, ὀφείλονταν σὲ κάποιο κάστρο, ἀπὸ τὰ τόσα ποὺ φυλᾶνε τὰ περάσματα. Δὲν ἔκανε ἐπίσης κανένας τὸν κόπο νὰ ἀνέβει, γιὰτὶ γινώριζαν πὼς ὁ λόφος ἦταν ναρκοθετημένος ἤδη ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς, ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ πολέμου (πίν. 100α-β).

Χρειάστηκαν πολλὲς προσπάθειες γιὰ νὰ καθαριστεῖ ὁ λόφος (ὅσο μπορεῖ βέβαια νὰ καθαριστεῖ ἓνα ναρκοπέδιο, ποὺ ποτὲ δὲν βρέθηκε τὸ σχέδιό του), ἀπὸ εἰδικὰ συνεργεῖα τοῦ Στρατοῦ καὶ περισσότερες γιὰ νὰ πάρουμε τὴν ἄδεια νὰ καθαρίσουμε τὴν κορυφὴ, τουλάχιστον τοῦ κάστρου, ἀπὸ τὰ δένδρα ποὺ εἶχαν φυτρώσει παντοῦ, στὰ τεῖχη, στοὺς πύργους, στὶς κινστέρες, ἀκόμα καὶ στὸν τροῦλλο τῆς ἐκκλησίας.

Στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου τῆς Ρεντίνας κυλάει ὁ Ρήχιος ποταμὸς ποὺ στὴν οὐσία ἐκτελεῖ χρέη ἐκχειλιστῆ τῶν νερῶν τῆς γειτονικῆς Βόλβης πρὸς τὸν Στρυμονικὸ κόλπο. Τὴν κοίτη τοῦ ποταμοῦ ἀκολουθοῦσε καὶ ὁ μοναδικὸς δρόμος ἐπικοινωνίας τῆς Μυγδονίας μὲ τίς περιοχές τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Τὰ ἔχνη τοῦ ἀρχαίου δρόμου ἀκολούθησε, σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ, καὶ ἡ Ἑγνατία ὁδός. Ὁ ἱστορικὸς τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ, Προκόπιος, στὸ ἔργο του *Περὶ κτισμάτων* (IV, 3, 27) μᾶς δίνει μιὰ θαυμάσια περιγραφή τοῦ τοπίου, ὅπως διαμορφωνόταν στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ Ρήχιου. Ἡ καλλονὴ τοῦ τοπίου παραμένει ἀναλλοίωτη ἀπὸ τότε μέχρι σήμερα. Στὴν κορυφὴ τοῦ κάστρου ὁ Ἰουστινιανὸς ἐπισκεύασε τὰ παλαιὰ τεῖχη τοῦ ὀχυροῦ πολισματος καὶ στὸ νέο κάστρο ἔδωσε τὸ ὄνομα *Ἀρτεμίσιον*. Ἀργότερα, κατὰ τὸν 10ο αἰῶνα, μεταφέρεται ἐδῶ καὶ ἡ ἐπισκοπὴ ἀπὸ τὴ Λητὴ καὶ ὁ ἐπίσκοπος, στὴ νέα του ἔδρα πλέον φέρει τὸν τίτλο: ὁ *Λητῆς καὶ Ρεντίνης*¹⁵.

λονίκη 1969) 52, εἰκ. 4: «Ἐξάπλωση καὶ ἐγκατάσταση τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων στὴ Μακεδονία κατὰ τὸν 14ο αἰῶνα».

15. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ρεντίνα, *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον* 1981, 65-72. Τοῦ

‘Ο λόφος τῆς Ρεντίνας εἶναι ὀχυρωμένος στὴν κορυφὴ μὲ τείχη ποὺ ἐπάνω τους διακρίνονται πολλὲς φάσεις ἐπεμβάσεων καὶ προσθηκῶν. ‘Αναμφισβήτητα πρέπει ὁ ἀρχικὸς πυρήνας νὰ ἀνήκει στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια, γιατί, ἐπάνω ἀκριβῶς στὸ τεῖχος τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἔγινε ἡ προσθήκη τοῦ μοναδικοῦ ἡμικυκλικοῦ πύργου τῆς νότιας πλευρᾶς, σὲ ἀντικατάσταση ἄλλου ἀρχαιότερου, κατὰ τὴν ἰουστινιάνεια περίοδο.

Τὸ ὀχυρωματικὸ σύστημα τοῦ βυζαντινοῦ οἰκισμοῦ, ἱσχυροποιεῖται μὲ τρεῖς τετράγωνους πύργους ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἀρχαιότερος βρίσκεται στὸ ἀνατολικότερο ἄκρο καὶ χρησίμευε καὶ ὡς βίγλα ποὺ ἐπισκοποῦσε τὸν Στρυμονικὸ κόλπο. ‘Ο μεσαῖος, τετράγωνος ἐπίσης, πύργος, ἦταν συνδεδεμένος μὲ τὸ ὀχυρωματικὸ σύστημα τῆς ἀκροπόλεως, ὅπου ἡ βασιλικὴ καὶ ὅπωςδήποτε τὰ κτίσματα ποὺ συνδέονταν μὲ τὴν ‘Επισκοπὴ (Λητῆς καὶ Ρενδίνης ποὺ γνωρίζουμε πῶς, περὶ τὰ μέσα τοῦ 10ου αἰῶνα μεταφέρθηκε στὴ Ρεντίνα). ‘Ο τρίτος πύργος διαφεντεύει τὴ δυτικὴ πλευρὰ καὶ τὴν περιοχὴ τῆς εἰσόδου.

Μὲ τὸ ἀμυντικὸ σύστημα τοῦ ὀχυροῦ οἰκισμοῦ συνδέεται καὶ ἡ ὕδρευση τοῦ κάστρου, ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δυνατότητα τροφοδοσίας ἀπὸ τὸν γειτονικὸ Ρήχιο ποταμό, ἀποτελεῖται βασικὰ ἀπὸ ἓναν ἀριθμὸ κινστερνῶν καὶ ἓνα σύστημα χώρων διυλιστηρίων, στοὺς ὁποίους ὀδηγοῦσε λαξευμένο στὸν βράχο, κρυφὸ θολοσκέπαστο κλιμακοστάσιο ποὺ ἄρχιζε ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ ἀκρόπυργο.

Οἱ κατοικίες K24-K25

Συνεχίσαμε τίς ἐργασίες ποὺ εἶχαν ἀρχίσει τὰ παλαιότερα χρόνια στὴν περιοχὴ τῆς κατοικίας ποὺ βρίσκεται σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ, ἐσωτερικὰ μὲ τὸ μεσημ-

ῖδιου, La section macédonienne de la Via Egnatia. Le Bourg de Redina, *Bulletin de l'Institut International des châteaux historiques* 41, 1983, 86-99. Τοῦ ἴδιου, Le Bourg byzantin de Redina. Contribution à la topographie historique de Mygdonie *Balkan Studies*, 24, 1 (Thessaloniki 1983) 3-18, εἰκ. 1-51. Τοῦ ἴδιου, ‘Η βυζαντινὴ σαρκοφάγος τῆς Ρεντίνας, *Βυζαντιακά*, τ. 4 (Θεσσαλονίκη 1984) 139-158. Τοῦ ἴδιου, La vie quotidienne dans une agglomération byzantine fortifiée en vertu des résultats des fouilles, *Βυζαντιακά*, τ. 6 (Θεσσαλονίκη 1986) 33-46. Πρβ. καὶ τοῦ ἴδιου, Pensées et observations à l'occasion des fouilles archéologiques récentes à la grande Laure aux pieds de Tzarevetz à Veliko Tirnovo. Tours rondes et passages souterrains aux fortifications médiévales, *Balkan Studies*, 26, 1 (Thessaloniki 1985) 1-9, 247-259. Τοῦ ἴδιου, ‘Αναζητώντας τὴ θέση τῆς ἀρχαίας Λητῆς, ‘Επιστημονικὴ ‘Επετηρίδα τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς, Τμῆμα ‘Αρχιτεκτόνων, Α.Π.Θ., τ. ΙΑ’, 1988, 25-125.

βρινὸ τεῖχος. Ἡ κατασκευὴ τῶν βυζαντινῶν σπιτιῶν τοῦ κάστρου ἔχει ὀρισμένα κοινὰ χαρακτηριστικά. Ἀπὸ ἀπόψεως τυπολογίας ἀνήκουν σὲ δυὸ κατηγορίες· ἕναν πλατυμέτωπο τύπο (μονόχωρο, τουλάχιστον στὸ ἰσόγειο) μὲ ὄροφο καὶ χαγιάτι καὶ ἕναν ἄλλο μονόχωρο τύπο τοῦ ὁποίου τὸ ἰσόγειο βλέπουμε συχνὰ νὰ στεγάζει τὰ ἐργαστήρια τοῦ οἰκισμοῦ, ποὺ ἀπὸ τὰ εὐρήματα μπορέσαμε, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, νὰ προσδιορίσουμε τὴ λειτουργία τους (ὅπως λ.χ. σιδεράδικα).

Ἡ τοιχοποιία τῶν κτισμάτων ἔχει πάχος 0.60 μ. καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ λίθους χτισμένους μὲ λάσπη. Τὰ κλιμακοστάσια ποὺ ὀδηγοῦν πρὸς τὸν ὄροφο εἶναι ξύλινα ὅπως καὶ τὸ δάπεδο τοῦ ὀρόφου. Ἡ στέγη ἐπίσης ἦταν ξύλινη, δίρριχτη συνήθως, καὶ καλυπτόταν μὲ σχιστόπλακες. Οἱ ἐστίες στὶς κατοικίες καὶ στὰ ἰσόγεια ἐργαστήρια εἶναι δύο εἰδῶν: α) στὶς γωνίες τοῦ ἰσογείου, μὲ ἐλάχιστη ὑπερύψωση ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ἰσογείου (K23) ποὺ εἶναι κάποτε πλακοστρωμένο, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει μὲ τοὺς ἀπλούστερους τύπους τῆς παραδοσιακῆς μας ἀρχιτεκτονικῆς, β) σὲ ἄλλα παραδείγματα, στὴν ἴδια γωνιακὴ θέση, βλέπαμε τὴν ἐστία ὑπερυψωμένη. Αὐτὸ συμβαίνει στὰ παραδείγματα ὅπου ὁ χώρος αὐτὸς χρησιμοποιοῦται ὡς ἐργαστήριον (λ.χ. σιδηρουργεῖο, ὅπως στὸ K25). Σὲ μιὰ περίπτωση συναντήσαμε, ἔξω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ ἰσόγειο ἐργαστήριον, μικρὸ φούρνον (K15) (πίν. 101-102).

Τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς στὶς κατοικίες αὐτῆς τῆς ομάδας εἶναι ὄστρακα συνήθως ἀμαυρόχρωμα καὶ ἐφυαλωμένα, σιδερένια ἀντικείμενα, ἐργαλεῖα (ψαλίδια, πτερνιστήρες, βέλη, μαχαίρια, κ.ἄ.) (πίν. 103-106).

Οἱ συνθήκες γιὰ τὴ διενέργεια συστηματικῶν στρωματογραφικῶν τομῶν εἶναι δυσχερέστερες ἐξαιτίας τῆς θεμελίωσης τῶν σπιτιῶν, συνήθως, σὲ ἔδαφος μὲ κλίση, ὅποτε καὶ μετὰ τὴν καταστροφή τους ἦταν δυνατὸν νὰ ἔχει εἰσχωρήσει ἐντὸς τοῦ χώρου κατοικίας καὶ ὀρισμένο φερτὸ ὑλικό (ὄστρακα ἀγγείων ἰδίως). Πάντως, ἡ προσπάθειά μας στὴν περίπτωση τοῦ K24 ὑπῆρξε ἱκανοποιητικὴ καὶ ἔδωσε ὀρισμένα θετικὰ ἀποτελέσματα ποὺ ἐπαληθεύτηκαν καὶ ἀπὸ ἄλλες τομές· δηλαδὴ μπορέσαμε τελικὰ νὰ χρονολογήσουμε στρωματογραφικὰ συγκεκριμένες ομάδες βυζαντινῶν ἀγγείων.

Εἶναι σημαντικὸ πὼς σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις, μετὰ ἀπὸ ἕνα ὀρισμένο σημεῖο καὶ σὲ ἐλάχιστο ὕψος, ἐπάνω ἀπὸ τὸν φυσικὸ βράχο (0.20-0.30 μ.) συναντοῦμε πάντοτε (ἐκτὸς ἀπὸ τοιχοποιίες ἀρχαῖες) εὐρήματα τῆς ἀρχαιότητος (ὄστρακα ἐλληνιστικὰ) ἀλλὰ καὶ μιᾶς πολὺ ἀρχαιότερης περιόδου, ὅπως ὀψι-

νούς, χάνδρες ή σφονδύλους από στεατίτη και άλλα σχετικά, πάντοτε σε στρώματα αναταραγμένα ήδη από τη βυζαντινή φάση ζωής του οικισμού.

Κατά τη δεκαπεντάχρονη ανασκαφή στην κορυφή του λόφου της Ρεντίνας, τα εύρηματα που συγκεντρώθηκαν, θα μπορούσαν να διαιρεθούν στις εξής κατηγορίες: α) όπλα (ξίφη, μάχαιρες, αίχμες βελών, τόξων και βαλίστρων), β) διάφορα σιδερένια εργαλεία και αντικείμενα καθημερινής χρήσεως (μαχαίρια, ψαλίδια, πριόνια, τανάλιες, πέταλα, πτερνιστήρες, πόρπες, δακτύλιοι κ.ά.), γ) αντικείμενα που σχετίζονται με στρατιωτική ή πολιτική άμφιση των κατοίκων, όπως πέταλα από δερμάτινες μπότες, δ) διάφορα κοσμήματα, δαχτυλίδια, ένωτια, περιδέραια, βραχιόλια (χάλκινα αλλά και από υαλόμαζα), ε) νομίσματα (από την ελληνιστική εποχή μέχρι τα χρόνια της πρώιμης τουρκοκρατίας), πλήθος άγνουθών και όρισμένα πήλινα αντικείμενα και αγγαματίδια αρχαία, στ) μυλόπετρες, ζ) γυάλινα σκεύη, αλλά και σπαράγματα γυαλιών, η) υπολείμματα τροφών (θαλάσσια όστρακα κ.ά.) (πίν. 103-106).

Στις περισσότερες περιπτώσεις, ανάμεσα στα διάφορα εύρηματα, στις επιχώσεις, στο έσωτερικό των σπιτιών βρίσκουμε νομίσματα, όπως λ.χ. στην κατοικία K24 βρέθηκαν: άνώνυμη βυζ. φόλλις 970-976, N 361 και άνών. βυζ. φόλλις, 10ου-11ου αϊ. N 360¹⁶.

Η κατοικία K24 που εφάπτεται έξωτερικά στο μεσημβρινό τείχος του οικισμού, στο σημείο ακριβώς όπου υπήρχε άλλοτε μια μικρή πυλίδα, που από πολλά δεδομένα μπορούσαμε να χρονολογήσουμε στα μέσα του 10ου αιώνα, πρέπει να θεμελιώθηκε στο σημείο αυτό όταν πια το μεσημβρινό τείχος δεν εξυπηρετούσε το άμυντικό σύστημα του οικισμού, στο σημείο ακριβώς αυτό. Άλλά και η κατοικία K23, που ανασκάφηκε σε μια παλιότερη εποχή, εδράζεται επάνω σε ένα μέρος του πλάτους του τείχους και μάλιστα σε αρκετά χαμηλή στάθμη. Και το δεδομένο αυτό συνηγορεί στην υπόθεση, ότι το μεσημβρινό, ιουστινιάνειο τείχος, είχε πια στο τμήμα του τουλάχιστον αυτό, άχρηστευτεί.

Άνάμεσα στα άλλα εύρηματα καθημερινής χρήσης του K24, σε χαμηλό σημείο, σε απόσταση 1.80 από το K23, βρέθηκε μολύβδινη μυροδόχη με ανά-

16. Ευχαριστώ ιδιαίτερα και από το σημείο αυτό τη Διευθύντρια της Νομισματικής Συλλογής Άθηνών κ. Μάντω Οικονομίδου και τους επιστημονικούς συνεργάτες της για την πρόθυμη πάντοτε συνεργασία τους στη μελέτη και χρονολόγηση των νομισμάτων.

γλυφῇ διακόσμηση. Μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ K24 μποροῦμε νὰ εἰμαστε βέβαιοι ὅτι στὴν ἴδια θέσῃ (καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ τείχους) ὑπῆρχαν κατοικίες ποὺ ἀνῆκαν σὲ μιὰ ἀρχαιότερη οἰκιστικὴ φάση ποὺ θὰ πρέπει νὰ διασυνδεθεῖ καὶ μὲ βάση τὰ εὐρήματα τῆς ἀρχαιότητος μὲ τὴν περίοδο ἀκμῆς τῆς γειτονικῆς Ἀρέθουσας.

Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν κατοικία K23 ποὺ εἴχαμε σκάψει παλιότερα, ἀποκαλύφθηκε ἡ κατοικία K25 τῆς ὁποίας ἡ μονόχωρη κάτοψη τοῦ ἰσογείου καταλήγει πρὸς Β μπροστὰ στὸν στενὸ καὶ ἀνώμαλο ἐσωτερικὸ δρόμο ἐπικοινωνίας τοῦ βυζαντινοῦ οἰκισμοῦ, σὲ ἓνα χαγιάτι μὲ πολὺ μικρὸ βάθος. Στὸ ἰσόγειο στεγαζόταν ἐργαστήριο σιδηρουργοῦ καὶ προφανῶς στὸν ὄροφο ὑπῆρχε ἡ κατοικία του. Ἡ κατοικία K25, ὅπως διαπιστώσαμε ἀπὸ ὀρισμένους ἀρμούς ἐπαφῆς στὶς τοιχοποιίες ποὺ τὴ συνδέουν μὲ τὴ γειτονικὴ της, εἶναι λίγο μεταγενέστερη ἀπὸ τὴν K23. Στὴ συνέχεια προσπαθήσαμε νὰ ἐρευνήσουμε τὸν χῶρο μπροστὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ K23 ποὺ δὲν εἶχε καθαριστεῖ παλιότερα. Ἐκεῖ βρέθηκαν δύο νομίσματα: Ὁκτανόμμιο Ἰουστινιανοῦ Α' (Θεσσαλονίκης) (527-562), N376 καὶ τοῦ Ἰωάννη Κομνηνοῦ Δούκα N375.

Προσπαθήσαμε νὰ καθαρίσουμε καὶ νὰ ἀποκαλύψουμε τὸ ἐσωτερικὸ δρομάκι, μὲ ἄνισο πλάτος, ποὺ ὀδηγοῦσε, ἀπὸ τὴν κύρια (δυτικὴ) πύλη τοῦ τείχους πρὸς τὴν Ἀνατολή, περνώντας μπροστὰ ἀπὸ δύο σειρὲς σπιτιῶν τῆς μεσημβρινῆς περιοχῆς τοῦ οἰκισμοῦ. Κατὰ τὶς ἐργασίες καθαρισμοῦ βρέθηκε ἱκανὸς ἀριθμὸς ἀντικειμένων καθημερινῆς χρήσης καὶ ἐργαλείων, ὅπως καὶ τὰ νομίσματα: ἁνών. βυζ. φόλλις φθαρμένη (976; 1030-1035) N355, ἁνών. βυζ. φόλλις, 970-976(;) N356.

Ἡ βυζαντινὴ βασιλική

Πολὺ παλιότερα στὸν ἐσωτερικὸ περίβολο, στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου τῆς Ρεντίνας, στὸ ψηλότερο σημεῖο, εἴχαμε ἀποκαλύψει τὸ περίγραμμα ναοῦ ἐξωτ. διαστ. 16.80×10.50 μ. μὲ τρεῖς ἡμιεξαγωνικὲς κόγχες νὰ προεξέχουν στὴν ἀνατολικὴ του πλευρά.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ ὑπῆρχε μιὰ κινστέρνα μὲ μῆκος 9.50 μ., πλάτος 3.90 μ. καὶ βάθος 9 μ. Ὁ πυθμένας της εἶχε ἐπιστρωθεῖ μὲ σχιστόπλακες ποὺ οἱ ἀρμοὶ τοὺς εἶχαν ἐπικαλυφθεῖ μὲ ὑδραυλικὸ κονίαμα ποὺ προεξεῖχε ἔντονα. Οἱ πλευρικοὶ τοῖχοι τῆς κινστέρας καλύπτονταν ἀπὸ ἰσχυρὸ ἐγχόρηγο κονίαμα καὶ ἐπάνω του εἶχαν ἐπικολληθεῖ τεμάχια ὀστράκων ἀπὸ θραυσμένους ὑδροσω-

λῆγες ὥστε νὰ δημιουργηθεῖ ἡ κατάλληλη πρόσφυση μὲ τὸ τελευταῖο στρώμα τοῦ ὑδραυλικοῦ κονιάματος ποὺ διατηρεῖται μέχρι σήμερα σὲ ἄριστη κατάσταση (πίν. 108γ).

Ἡ τοιχοδομία τοῦ ναοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργοὺς λίθους ποὺ συνδέονται ἐσωτερικὰ μὲ λάσπη. Ἀντίθετα ἡ κεντρικὴ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ ἔχει κατασκευασθεῖ μὲ πλακοειδεῖς ἀσβεστόλιθους καὶ ἀσβεστοκονίαμα (πίν. 107, 108α-β).

Ἀνασκαφὴ στὰ δυτικὰ τοῦ ναοῦ ἀποκάλυψε τὴν ὑπαρξὴ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος ποὺ τὸ ἀποτελοῦν στεγασμένοι καὶ ὑπαίθριοι χώροι σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ ναοῦ. Στὰ Β τοῦ ναοῦ, στὸ ἐπίπεδο τμῆμα ποὺ μεσολαβεῖ μεταξὺ τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ ὀχυροῦ περιβόλου, ἀποκαλύφθηκε παλαιότερα νεκροταφεῖο ἀπὸ ἀδιαμόρφωτες μακρόστενες σχιστόπλακες. Οἱ τάφοι στὴν περιορισμένη αὐτὴ περιοχὴ ἐπικαλύπτονταν σὲ δύο, τρία καὶ κάποτε τέσσερα στρώματα.

Κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο προγραμματίσαμε νὰ διερευνήσουμε τὴν περιοχὴ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀψίδας καθὼς καὶ τὸ μεσημβρινὸ καὶ ΒΔ τμῆμα τοῦ ναοῦ, μεταξὺ τῶν τοιχωμάτων τῆς κινστέρας καὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων.

Ἡ θέση αὐτὴ στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου, στὸ κέντρο τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐπισημάνθηκε ἦταν σκεπασμένη ἀπὸ ἓνα πυκνότατο ἀδιαπέραστο δάσος, ποὺ ἀπέκρυπτε ἀποτελεσματικὰ στὸ ἐσωτερικὸ ἓνα κοίλωμα βαθύ 4-5 μέτρα, μὲ μορφὴ ἐνὸς κρατήρα, στὸ κέντρο ἐνὸς μικροῦ ἐξάρματος. Μετὰ τὴν κοπὴ τοῦ δάσους ἐπισημάνθηκαν τὰ λείψανα τῆς κεντρικῆς ἡμικυκλικῆς ἀψίδας, γεγονός ποὺ μᾶς ἔκανε νὰ ὑποψιαστοῦμε τὴν ὑπαρξὴ ναοῦ.

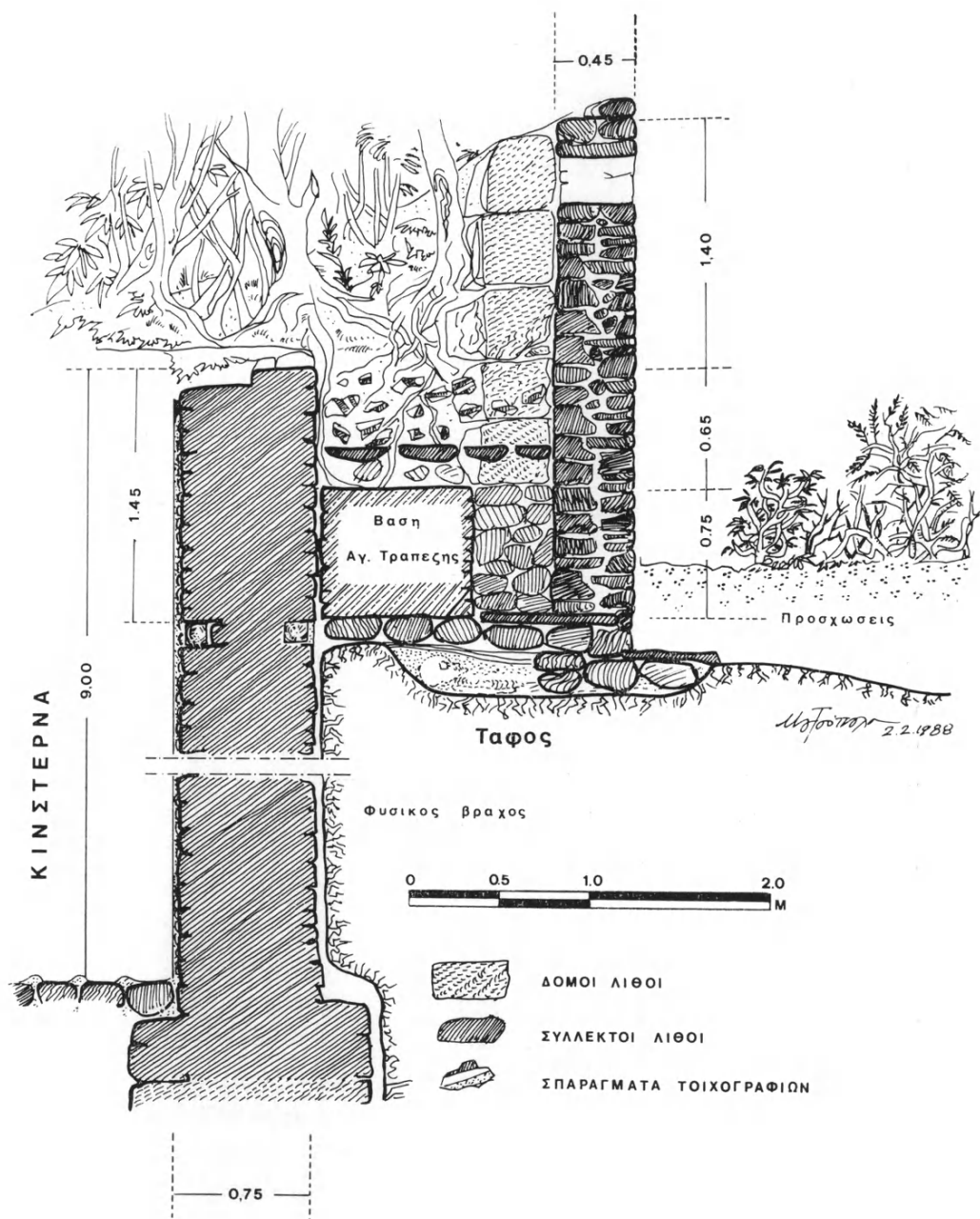
Μετὰ τὴν ἀποψίλωση τῶν θάμνων προσπαθήσαμε νὰ ἐφαρμόσουμε συστηματικὸ καθαρισμὸ τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἐδάφους, πράγμα ὅμως σχεδὸν ἀδύνατον γιατί, τὸ ριζικὸ σύστημα, ὅπως διαπιστώθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς εἰσχωροῦσε βαθύτατα ἀνάμεσα στὸ φυλλόχωμα, τὰ μπάζα καὶ τὰ χαλάσματα καὶ ὅπως ἦταν φυσικὸ, εἶχε φέρει μεγάλες καταστροφὲς στοὺς ἐσωτερικοὺς χώρους καὶ εἶχε συμβάλει ἀποτελεσματικὰ στὴν ἀποκόλληση τῶν τοιχογραφιῶν καὶ στὴν καταστροφὴ τους.

Ἦταν ἐνδιαφέρουσα ἡ διαπίστωση ὅτι ἤδη σὲ βάθος 0.20 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς ἐπίχωσης ἄρχισαν νὰ ἐμφανίζονται ὄστρακα τῆς τελευταίας περιόδου καὶ ἀρκετὰ περιέργες ἀνακομιδές. Στὴ συνέχεια καὶ μέχρι βάθους 0.50 μ. ἀπὸ τὴ μέση στάθμη τῆς ἐπίχωσης ἐμφανίζονταν κεραμίδια ἀπὸ τὴν κάλυψη,

σιδερένια πλατυκέφαλα καρφιά ἀπὸ τὰ ζευκτὰ καὶ σπαράγματα κονιαμάτων ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες.

Ἡ ἀνασκαφὴ στὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ ἀποκάλυψε τὴ διμερὴ κατασκευὴ τῆς ἡμιεξαγωνικῆς ἀψίδας, πάχους 0.45 μ. ποὺ ἔχει τὴν ἴδια ἡμιεξαγωνικὴ διαμόρφωση καὶ στὴν ἐσωτερικὴ τῆς ἐπιφάνεια (πίν. 107, 108α-β). Ἐνας δεύτερος τοῖχος πάχους 0.50 μ. ἀποτελοῦνταν ἀπὸ δόμους τραβερτίνης μεγάλων διαστάσεων (ἀπὸ ἀρχαῖο δομικὸ ὕλικό) καὶ βρισκόταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἐξωτερικό. Ὅρισμένοι δόμοι εἶχαν διαστάσεις $0.95 \times 0.43 \times 0.15$, $1.00 \times 0.49 \times 0.30$, $0.76 \times 0.50 \times 0.25$ μ. Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ δεύτερου αὐτοῦ τοίχου διαμορφωνόταν ἡμικυκλικὰ (ἡμικυλινδρική) (πίν. 108α-β). Σὲ βάθος 0.70 μ. ἀπὸ τὸ χεῖλος τῆς κινστέρνας ἀποκαλύφθηκε τραπεζοειδὴς κατασκευὴ μὲ τὴ βάση τοῦ τραπεζίου σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν Α παρειὰ τοῦ τοίχου τῆς κινστέρνας. Ἡ τραπεζοειδὴς αὐτὴ κατασκευὴ ἔχει ὕψος 0.75 μ. Μεσολαβεῖ μιὰ ἐπίχωση καὶ μετὰ ἀποκαλύπτεται ὁ φυσικὸς βράχος ἐπάνω στὸν ὁποῖο ἔχει θεμελιωθεῖ ἡ Α ἀψίδα τοῦ ναοῦ. Σὲ δύο διαφορετικὲς στάθμες, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀψίδας, ἐπισημάνθηκαν δύο φάσεις πλακόστρωσης ἀπὸ ντόπιες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες (εἰκ. 1). Στὴ στάθμη τῆς βάσης τῆς κατασκευῆς αὐτῆς, ἐγκάρσια πρὸς τὴ Β πλευρὰ τῆς ἀψίδας ἀποκαλύφθηκαν δύο τάφοι, ἓνα μικρὸ τμήμα τῶν ὁποίων ἐξέχει ἀπὸ τὸν τοῖχο τῆς ἀψίδας, πρὸς τὸ ἐσωτερικό, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπό τους ἐπεκτείνεται κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο. Οἱ δύο σκελετοί, ὁ ἓνας πλάι στὸν ἄλλο εἶχαν κατεύθυνση Δ - Α καὶ διατηροῦνταν σὲ καλὴ κατάσταση (πίν. 109). Μὲ προσεκτικότερη παρατήρηση διαπιστώσαμε πὼς οἱ σκελετοὶ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ τὴν ἐποχὴ τῆς θεμελίωσης τῆς βασιλικῆς, εἶχαν καθαριστεῖ καὶ ἀφεθεῖ στὴ θέση τους. Γιὰ καλύτερη ἔδραση τοῦ θεμελίου στὸν φυσικὸ βράχο καὶ πρόσφυση ἰσχυρότερη, εἶχε ἐπικαλυφθεῖ τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ ἀνθρώπινου σκελετοῦ μὲ ἰσχυρὸ κονίαμα. Ἀντίστοιχη ταφὴ ἐπισημάνθηκε καὶ στὸ δεξιὸ μέρος τῆς ἀψίδας. Καὶ ἐδῶ ὁ τάφος ἦταν μερικῶς λαξευμένος στὸν φυσικὸ βράχο, ὁ σκελετὸς τοποθετημένος στὴν ἴδια θέσιν μὲ κατεύθυνση Δ - Α. Ὅμως στὴν περίπτωσιν αὐτῇ, ὁ σκελετὸς εἶχε μετακινηθεῖ ἀπὸ τὴ θέσιν του, κατὰ τὴ διάνοιξιν τοῦ θεμελίου καὶ τὰ ὅσα μὲ μεγάλη προσοχὴ εἶχαν τοποθετηθεῖ μέσα σὲ κιβώτιο ἀνάμικτα μὲ ἀσβεστοκονίαμα. Τὸ σύνολο εἶχε γίνῃ ἓνα κύβος καὶ εἶχε ἐπικαλυφθεῖ μὲ μιὰ τετράγωνη σχιστόπλακα (0.42×0.50 μ.) ποὺ ἐπάνω τῆς ἐδραζόταν ὁ τοῖχος τῆς ἀψίδας.

Δείγματα τοῦ σκελετικοῦ ὕλικου ποὺ στείλαμε στὸ εἰδικὸ Ἰνστιτούτο

Εικ. 1. Ἐγκάρσια τομὴ στὴν ἀψίδα τῆς βασιλικῆς.

Teledyne Isotopes (New Jersey) μᾶς ἔδωσε τὰ ἐξῆς ἀποτελέσματα· γιὰ τὸν σκελετὸ Β: 1050-1310 καὶ γιὰ τὸν Γ: 870-1130¹⁷. Οἱ χρονολογίες αὐτές, ὅπως θὰ δοῦμε συμφωνοῦν καὶ μὲ τὰ νομίσματα ἀπὸ τῆ βασιλικῆς.

Ἐξωτερικὰ ἐπίσης ἀνάμεσα στὶς ἡμιεξαγωνικὲς ἀψίδες τῆς προθέσεως καὶ τοῦ ἱεροῦ, ἀνασκάψαμε δύο τάφους μὲ ὑπερβολικὰ κατεστραμμένους τοὺς σκελετούς.

Ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίστηκε στὸ μεσημβρινὸ τμήμα μεταξὺ τῆς κινστέρας καὶ τοῦ νότιου ἐξωτερικοῦ τοίχου. Τὸ πλῆθος τῶν κιβωτιόσχημων τάφων κατασκευασμένων μὲ μακρόστενες σχιστόπλακες καὶ τοὺς σκελετοὺς τοποθετημένους μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Δ πρὸς Α, δικαιολογεῖ τὴ λειτουργία τοῦ ἰσογείου αὐτοῦ χώρου τοῦ ναοῦ ὡς ταφικοῦ. Εἶναι σημαντικὴ ἡ παρατήρηση ὅτι ἀνάμεσα στὶς ταφὲς ἐπισημάνθηκαν καὶ δύο πεζούλια κατασκευασμένα μὲ πέτρες καὶ ἀσβεστοκονίαμα. Τὸ ἓνα εἶχε τοιχογραφημένη τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς μακριᾶς πλευρᾶς. Πιστεύουμε ὅτι πρόκειται γιὰ βάρθα ἐπάνω στὰ ὁποῖα τοποθετοῦσαν πιθανότατα τὰ ξύλινα φέρετρα ἢ τὰ κιβώτια μὲ τὶς ἀνακομιδές.

Σὲ πολλὲς περιπτώσεις μέσα στοὺς τάφους ὑπῆρχαν ἀγγεῖα καὶ πλάι στὸ κρανίον βρῖσκονταν νομίσματα. Πιὸ συχνὰ ἀγγεῖα ἦταν τοποθετημένα καὶ ἐπάνω στὴν ἐπιφάνεια τῶν πλακῶν ποὺ κάλυπταν τοὺς τάφους, ὅπως καὶ νομίσματα (πίν. 110-111β). Ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίστηκε στὴ ΒΑ γωνία. Ἐπιφανειακὰ ἀποκαλύφθηκαν ὀρισμένες ἀνακομιδές, κρανία καὶ ὀρισμένα ὀστά (ὅσα εἶχαν ἀπομείνει), προστατευμένα ἀπὸ σχιστόπλακες καὶ πλάι τοὺς θραύσματα ἀγγείων καὶ κάποια κοσμήματα. Καὶ στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἐπισημάνθηκαν ἀρκετοὶ τάφοι μὲ σκελετοὺς καθὼς ἐπίσης καὶ τμήμα χτιστῆς βάσης ποὺ σὲ μιὰ ἐξωτερικὴ τῆς ὀψῆ ὑπῆρχε ἐρυθρὴ ζώνη ζωγραφισμένη ἐπάνω στὸ κονίαμα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πολυάριθμα ὀστρακα βυζαντινῶν ἀγγείων, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα κατορθώσαμε νὰ συμπληρώσουμε, βρήκαμε καὶ ὀρισμένα κοσμήματα γυναικεῖα, τεμάχιο βραχιολιοῦ ἀπὸ ὑαλόμαζα, τεμάχιο χάλκινης ἀλυσίδας πολυκάνδηλου, ἱερὸ κοχλιάριο καὶ πολλὰ θραύσματα λεπτότατων γυαλιῶν ἀπὸ κανδηλές (πίν. 104, 105, 106, 111α).

Ἡ συστηματικὴ στρωματογραφία κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου διευκόλυνε καὶ τὸν ἀκριβὴ ἐντοπισμὸ τῆς θέσης τῶν νομισμάτων ποὺ χρονολογοῦν τὶς ταφὲς καὶ ἰδίως τὰ βυζαντινὰ ἀγγεῖα ποὺ τὶς συνόδευαν.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

17. Ἐγγράφο τοῦ James Buckley, Διευθυντῆ τοῦ Radiocarbon Laboratory (14.8. 1989).

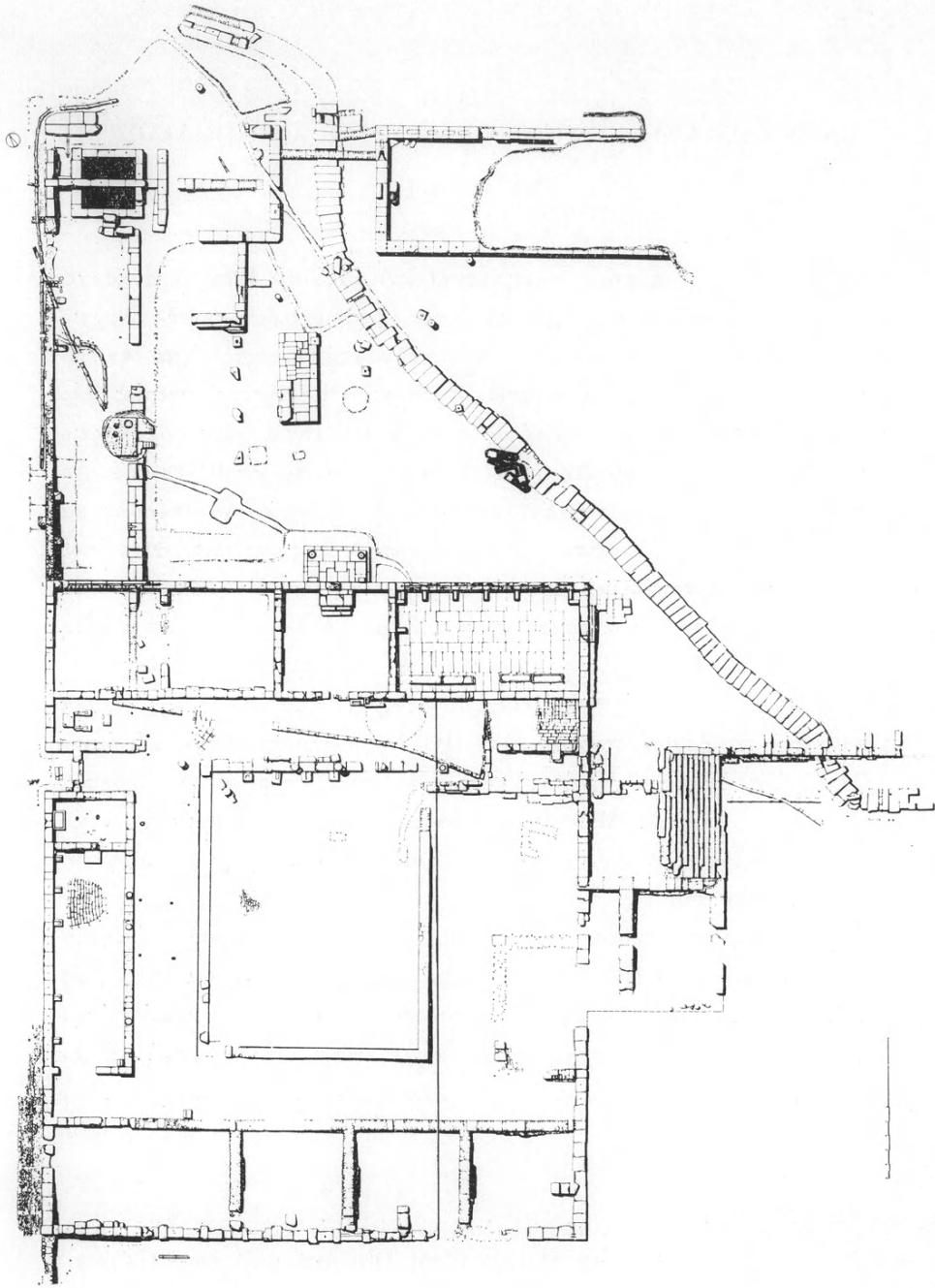
16. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ*

(Πίν. 112-120)

Στην αρχαία Ἀμφίπολη, συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὸ 1987, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Γυμνασίου (εἰκ. 1) ἀπὸ τὴν ὑπογράφουσα μὲ χρηματοδότηση τῆς Ἀρχαιο-λογικῆς Ἑταιρείας καὶ τοῦ Ὑπουργείου Μακεδονίας - Θράκης καὶ μὲ τὴν ἐπο-πτεία τῆς ΙΗ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Καβάλας. Οἱ διάφορες ἐργασίες διήρ-κεσαν ἀπὸ τὸν Αὐγουστο ἕως τὸ τέλος Ὀκτωβρίου. Ἐγινε μεταφορὰ ἀρχαιο-τήτων τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Δημήτρη Λαζαρίδη ἀπὸ τὶς ἀποθήκες τοῦ Ἀρ-χαιολογικοῦ Φυλακείου καὶ τοῦ Σχολείου στὸ νέο Μουσεῖο Ἀμφιπόλεως, κα-θὼς καὶ τακτοποίηση, ταύτιση καὶ ταξινόμηση τῶν εὐρημάτων, στὴν ὁποία συνέβαλε καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ βοήθης - ἀρχαιολόγος Ἀν. Μανδάλια. Στὴν ἐπὶ 36 ἡμέρες διενέργεια τῆς ἀνασκαφῆς συνετέλεσαν ὁ ἱκανότατος συνεργάτης ἀρχιφύλακας Ἀλ. Κοχλιαρίδης, καθὼς καὶ ὁ ἰδιαίτερα συνεπὴς ἀρχαιοφύ-λακας Ν. Κοχλιαρίδης καὶ προσεχτικοὶ ἐργάτες. Ἡ ἀποτύπωση τῆς ἀνασκα-φῆς ἔγινε ἀπὸ τὴν ἀρχιτέκτονα τοῦ ΥΠ.ΠΟ Ν. Ἰωαννίδου. Στὴν ταξινόμηση τοῦ ὕλικου τῆς ἀνασκαφῆς καὶ στὴ φωτογράφιση τῶν εὐρημάτων βοήθησε ἡ ἐπιστημονικὴ βοήθης Δ. Μαλαμίδου. Τὸν καθαρισμὸ τῶν νομισμάτων καὶ μεταλλικῶν μικροαντικειμένων ἀνέλαβε ὁ ἔμπειρος συντηρητῆς τοῦ Μουσείου Καβάλας Γ. Ξυλαπετσιδής.

Σύμφωνα μὲ τὴν ἐκθεση τοῦ χημικοῦ μηχανικοῦ Ν. Μπελογιάννη τοῦ Κέντρου Λίθου τοῦ ΥΠ.ΠΟ, πρὸς τὴν ἀρμόδια Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων, ἄρ-χιζε ἡ λήψη ἄμεσων σωστικῶν μέτρων στερέωσης, συγκόλλησης καὶ ἐνίσχυ-σης ἀποσαθρωμένων δόμων πωρολίθου, ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ βάσεων καθὼς καὶ κάλυψης δαπέδων καὶ ἀγωγῶν. Ἐπίσης ἔγινε μεταφορὰ στὸ Μου-

* Γιὰ τὴ βοήθειά τους ἐκφράζω θερμὲς εὐχαριστίες στὸν καθηγητὴ κ. Υ. Garlan, στὴ διευθύντρια τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου κ. Μ. Οἰκονομίδου καὶ στὸν λέκτορα τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Π. Βαλαβάνη.

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ Γυμνασίου Ἀμφιπόλεως.

σεῖο ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῆς Παλαίστρας γιὰ προστασία καὶ μελλοντικὴ συντήρηση. Οἱ παραπάνω ἐργασίες πραγματοποιήθηκαν ἀπὸ τὸν ἀρχιτεχνίτη τῆς 'Εφορείας 'Αργ. Κεφαλαῖ καὶ ἐπιβλήθηκαν ἀπὸ τὴ διάβρωση τοῦ δομικοῦ ὑλικοῦ ποὺ ἐπιδεινώνεται ἀπὸ τὶς βροχοπτώσεις καὶ τοὺς παγετοὺς τῆς περιοχῆς.

Πρόσθετα ἔγιναν ἐργασίες ἀπορροῆς τῶν ὀμβρίων ὕδατων στὰ χαμηλότερα διατηρούμενα ὕψη τῶν τοίχων (ΝΔ γωνία Παλαίστρας καὶ Α ἄκρο κεντρικοῦ ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ), στὰ ὁποῖα συρρέουν, ἐξαιτίας καὶ τῆς ἰσχυρῆς κλίσης τῆς πλαγιᾶς, ὅπου βρίσκεται τὸ Γυμνάσιο.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς (πίν. 112α) ἡ ἔρευνα ἔφθασε μέχρι τὸ φυσικὸ ἔδαφος, σὲ ὅλο σχεδὸν τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Παλαίστρας, κáνοντας ἔτσι δυνατὴ τὴν ἔναρξιν τῆς μελέτης τῶν δύο οἰκοδομικῶν φάσεων καὶ τῶν ἐπισκευῶν τοῦ κτιρίου. 'Επίσης διανοίχθηκε ὁ χῶρος ἐξωτερικὰ τῆς Παλαίστρας στὴν ἀνατολικὴ καὶ νότια πλευρὰ της. 'Ο κύριος ὅμως τομέας τῆς ἔρευνας ἀναπτύχθηκε στὰ βόρεια τῆς Παλαίστρας (πίν. 112β), ὅπου ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὀλοκληρῶση τῆς ἀνασκαφῆς στὸ κτίριο μὲ τὶς δεξαμενές, ἄρχισε ἡ ἀποκάλυψη ἐνὸς νέου σημαντικοῦ κτιρίου τοῦ ξυστοῦ δρόμου. 'Επιπλέον ἀνάμεσα στὰ κτίρια ἀποκαλύφθηκε ἐπιμήκης βωμὸς μὲ ἀποθέτες, ἐνῶ ὀλοκληρώθηκε ἡ ἔρευνα τοῦ συστήματος ὕδροδότησης καὶ ἀποχέτευσης τῶν ἀνασκαμμένων κτιρίων.

Παλαίστρα

Στὸ ὀρθογώνιο περίστυλο αἶθριο, διαστ. 20.60×15.40 μ., γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀναπτύσσονται οἱ χῶροι τοῦ κτιρίου, ὀλοκληρώθηκε ἡ ἔρευνα σὲ βάθος (πίν. 113α). Διασώζεται μόνο ὁ βόρειος στυλοβάτης ἐξάστυλης μάλλον κιονοστοιχίας ἀπὸ ἰσόδομους πωρόπλινθους καὶ μόνο τρεῖς πλίνθοι μέσα στὴν κοίτη τοῦ δυτικοῦ στυλοβάτη στὸν βράχο. Στὸ ἴδιο βάθος στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ αἵθριου (πίν. 113β), κάτω ἀπὸ τμήματα δύο ἰσόδομων πωρόπλινθων, ἀπὸ τὸν ὀκτάστυλο πιθανῶς στυλοβάτη τῶν μακρῶν πλευρῶν, εἶναι χτισμένος τοίχος ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ καὶ πωρόπλινθους μὲ διάταξιν ἄβακα σὲ ἀποστάσεις 1.50-1.80 μ., ὅπως ἐξάλλου καὶ στὴ νότια πλευρὰ τοῦ αἵθριου. Τὸ ἀνώτερο σωζόμενο ὕψος τῶν δύο τοίχων στὴ ΝΑ γωνία τῆς αὐλῆς, ὅπου καὶ τὸ μεγαλύτερο βάθος τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους, εἶναι 1.90 μ., ἐνῶ τὸ ὕψος τοὺς σβῆνει πρὸς τὴν ἐπαφὴ τοὺς μὲ τοὺς ἄλλους δύο στυλοβάτες, ἀκολουθώντας τὴν κλίση τοῦ ἐδάφους. Τὰ δύο συστήματα τοιχοποιίας, ἰσόδομο καὶ «ἄβακωτὸ» εἶναι σύγχρονα, ὅπως φαίνεται καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς Παλαίστρας, ἀλλὰ καὶ σὲ μνημεῖα

κλασικῆς καὶ ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Ἀμφίπολη, ὃ δὲ συνδυασμός τους πρέπει νὰ ὑφείλεται στὴν προσπάθεια δημιουργίας ἐνιαίου ἐπιπέδου, ἐξαιτίας τῆς μεγάλης κλίσης τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους.

Στὴ ΒΑ γωνία τοῦ αἰθρίου ἀποκαλύφθηκε ἐπίμηκες λάξευμα στὸν βράχο (μήκους 4.45 μ., πλάτους 0.27 μ., βάθους 0.45 μ.), τὸ ὁποῖο ὀδηγοῦσε σὲ μεγάλο κτιστὸ ἀγωγό. Ἐπίσης, ἀπομακρύνθηκε ἡ ἐπίχωση μέχρι τὸ παρθένο ἔδαφος στὶς δύο ἀνατολικές στοές (πίν. 113β), ποὺ ἄλλοτε σχηματίζονταν, ἀντίστοιχες τῶν δυτικῶν στὶς μακρὲς πλευρὲς τοῦ αἰθρίου, ἐνῶ στὶς δύο στενὲς πλευρὲς τοῦ ὑπῆρχαν μονὲς στοές.

Ἐξωτερικὰ τῆς Παλαίστρας, στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ μέσα σὲ στρῶμα καύσης ἀνασκάφηκε ἡ περιοχὴ ἕως τὸ βάθος ἔδρασης τοῦ θεμέλιου δόμου τοῦ ἀντίστοιχου τοίχου καὶ τοῦ ἐξέχοντος τοῦ κτιρίου χώρου σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ μνημειακὴ κλίμακα (πίν. 114α). Ὁ χώρος τετράγωνος, πλευρᾶς 9 μ., διμερὲς μὲ ἀνοιγμα πλάτους 0.85 μ., εἶναι ἴσως ναῖσκος ἀφιερωμένος στοὺς προστάτες τῶν ἀγῶνων θεούς, Ἑρμῇ καὶ Ἡρακλῇ, οἱ ὁποῖοι λατρεύονταν καὶ στὸ Γυμνάσιο τῆς Ἀμφίπολης. Εἶναι ὅμως πιθανὸ νὰ σχηματίζεται στὸ δυτικὸ τοῦ τμήματος ἓνας διάδρομος, ἐσωτ. πλάτους 2.10 μ., δεδομένου ὅτι ὁ κυρίως χώρος ἐνώνεται μὲ τὸ κτίριο μόνο στὴ βόρεια πλευρὰ, ἐνῶ ἡ νότια εἶναι δυστυχῶς σχεδὸν ὀλοκληρωτικὰ κατεστραμμένη. Αὐτὸς ὁ διάδρομος μπορεῖ νὰ ὀδηγοῦσε στὴν πρώτη οἰκοδομικὴ φάση τῆς Παλαίστρας καὶ πρὶν τὴ δημιουργία τῆς μνημειακῆς κλίμακας, στὴν ἀνατολικὴ εἴσοδο τοῦ κτιρίου, πλάτους 3 μ., μὲ κάποια ἐπίσης κλιμακωτὴ διαμόρφωση, ὅπως δείχνει ὁ τρόπος ἐργασίας τῶν πορπλίνθων τοῦ ἀντίστοιχου τοίχου (πίν. 114β).

Διανοίχθηκε ἐπίσης ἡ περιοχὴ ἐξωτερικὰ τοῦ νότιου τοίχου τῆς Παλαίστρας καὶ ἀποκαλύφθηκε ὁ κάθετος στὴ ΝΔ γωνία τῆς τοῖχος σὲ μῆκος 4.50 μ. (πίν. 115α). Χτισμένος μὲ «ἀβακωτὸ» σύστημα τοιχοποιίας, ὅπως πολλοὶ ἐσωτερικοὶ τοῖχοι τῆς Παλαίστρας, ἀλλὰ καὶ ὁ ἀντίστοιχός του στὴ ΒΔ τῆς γωνία, λειτουργοῦσε ἴσως ὡς περίβολος, ποὺ ἔνωνε τὴν Παλαίστρα μὲ ἄλλα κτίρια τοῦ Γυμνασίου. Διασώζεται σὲ ἀνώτερο ὕψος 1.40 μ., μὲ δύο οἰκοδομικὲς φάσεις, ἡ δεύτερη ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ μὲ ἐντοιχισμένο ἀρχαιότερο ὕλικό, ὅπως πώρινο δωρικὸ κιονόκρανο.

Τέλος συνεχίσθηκε ἡ ἔρευνα σὲ βάθος ἐξωτερικὰ καὶ κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου τῆς Παλαίστρας.

Εὐ ρ ή μ α τ α: Ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ τῆς

Παλαίστρας ένδεικτικά αναφέρουμε: 'Οστρακα όψιμης κλασικῆς καὶ έλληνιστικῆς έποχῆς, άττικά, έρυθρόμορφα, μελαμβαφή άπλά, με έντυπη διακόσμηση ἢ ραβδώσεις, δυτικῆς κλιτύος, μεγαρικά, έρυθροβαφή καὶ άβαφή, από τὸ βάθος τῶν θεμελίων καὶ από τήν έπίχωση τῶν τοίχων τῆς πρώτης οἰκοδομικῆς φάσης καὶ ρωμαϊκά από τὰ άνώτερα στρώματα. Πολλές έσφράγιστες λαβές άμφορέων: κυρίως Θασίων (β' μισό 4ου καὶ 3ου αἰ. π.Χ.), άρκετές 'Ακάνθου, έπίσης Κνιδίων καὶ Ροδίων. Νομίσματα: Φιλίππου Β', 'Αλεξάνδρου Γ', Κασσάνδρου, Φιλίππων μέσα 4ου αἰ. π.Χ. καὶ έποχῆς Αὐγούστου, 'Αμφιπόλεως 2ου-1ου αἰ. π.Χ. Τμήματα μαρμάρινων αἰχμημάτων (κυρίως άκρα καὶ πτυχές), περιρραντηρίων καὶ έπιγραφῶν, ὅπως μικρὸ θραῦσμα από τὸ αἶθριο, κάποιου ἴσως νόμου τοῦ Γυμνασίου (πίν. 115β). 'Αρκετές άγνύθες, τμήματα λυχναρίων καὶ γυάλινων άγγείων. Λίγα είδώλια (ὅπως τμήματα γυναικείου είδωλίου καὶ είδωλίου Κυβέλης έξω από τὸν έξέχοντα χῶρο τῆς άνατολικῆς πλευρᾶς). Αἰχμές άκοντίων καὶ βελῶν καὶ πλῆθος σιδερένιων καρφίων καὶ συνδέσμων.

Δεξαμενές

'Ενας κάθετος τοίχος στῆ ΒΔ γωνία τῆς Παλαίστρας, μήκους 25 μ. καὶ ὕψους 2 μ. περίπου, ένισχυμένος έσωτερικά με άντηρίδες, τήν συνέδεε με τὸ κτίσμα τῶν δεξαμενῶν, χρησιμεύοντας πιθανῶς ὡς περίβολος (βλ. "Εργον 1986, εἰκ. 15). Εἶναι κατασκευασμένος με τὸ «άβακωτὸ» σύστημα τοιχοποιίας, ὅπως καὶ άρκετοὶ τοῖχοι τῆς Παλαίστρας, με τοὺς ὁποίους δείχνει νά εἶναι σύγχρονος, αλλά καὶ με τὸν αντίστοιχό του στῆ ΝΔ έξωτερικῆ γωνία. 'Η άνωδομή του εἶναι κτισμένη από άργολιθοδομή καὶ άρχαιότερο ὕλικό, ὅπως σπόνδυλο, κίονα καὶ έπιγραφή. Δημιουργοῦσε διάδρομο στεγασμένο ἢ ἴσως στοά πλάτους 5 μ., με θεμέλιο τοῖχο από πωρόπλινθους άνισομεγέθεις συνολικοῦ μήκους 9.50 μ., ὁ ὁποῖος έφερε άνοιγμα πλάτους 3 μ. (πίν. 116α). Στῆ δεύτερη οἰκοδομικῆ φάση ὁ παραπάνω τοίχος έπιμηκύνθηκε μέχρι τήν Παλαίστρα, στὴν προέκταση τοῦ μεταγενέστερου τοίχου τοῦ ΒΔ λουτροῦ (σέ μήκος \pm 9 μ.), χρησιμοποιώντας πωρόπλινθους από τήν κάλυψη τοῦ αὐλακιοῦ ὕδρودότσης τῆς αἰθουσας. 'Ο συσχετισμός τῶν δύο τελευταίων τοίχων δέν εἶναι δυνατός, έπειδὴ καλύπτονται από κεραμεϊκὸ κλίβανο, ὁ ὁποῖος δέν ἔχει έρευνηθεῖ γιὰ λόγους προστασίας.

'Ο έπιμήκης διάδρομος ὡδηγοῦσε στὸ νότιο τμήμα τοῦ κτίσματος με τίς

δεξαμενές, τοῦ ὁποίου τὸ μεγαλύτερο τμήμα ἀποκαλύφθηκε τὸ 1986. Ἡ ἐρμηνεία τῆς χρήσης τῶν χώρων καὶ τῆς λειτουργίας τους παρουσιάζει προβλήματα, δεδομένου ὅτι σὲ μεγάλα τμήματα οἱ τοῖχοι, οἱ ὁποῖοι χρησιμοποιοῦσαν στὴ θεμελίωσή τους τὴν κλίση τοῦ βράχου, εἶναι κατεστραμμένοι καὶ δὲν κλείνουν οἱ χώροι.

Τὸ κτίριο συνολικῶν διαστάσεων 16 μ. Δ-Α ἐπὶ 8 μ. Β-Ν, μὲ ἰσόδομους τοίχους πλάτους 0.85-0.45 μ., σῶζεται σὲ ὕψος 1.60 μ. ἕως 0.40 μ. (πίν. 116β). Στὸ δυτικὸ τοῦ τμήμα σχηματίζεται μία τετράγωνη δεξαμενὴ, πλευρᾶς 4.50 μ., μὲ ἰσχυρὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα καὶ δάπεδο ἀπὸ πολύχρωμα βότσαλα, ἡ ὁποία χωρίζεται σὲ δύο δίδυμες ἀπὸ τοῖχο μὲ κατεύθυνση Δ-Α, ποὺ ἐξέχει τῶν πλευρῶν τῆς δεξαμενῆς (πίν. 117α). Ἔτσι μὲ ἄλλους δύο κάθετους σὲ αὐτὸν τοίχους σχηματίζονται στὶς γωνίες τῆς δεξαμενῆς τέσσερις μικροὶ ἐπιμήκεις χώροι διαστ. 2-3.30 μ. × 1.15-1.27 μ., βάθους 0.85 μ., ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ΒΔ διασώζει στὴ θέση τοῦ μολύβδινου σωλήνα (διαμ. 0.09 μ.), στὸ ἴδιο περίπου ὕψος τῶν τοίχων καὶ πολὺ κοντὰ στὴ δεξαμενὴ, στῆς ὁποίας τὸ νότιο τοῖχο ὑπάρχει μία διαμόρφωση τριῶν βαθμίδων ἀπὸ σκληρὲς πωρόπλακες καὶ πωροπλίνθους, πλάτους 0.85 μ. Τὸ σωζόμενο βάθος τῆς δεξαμενῆς (ἓνας δόμος ὕψους 0.43 μ. στὸ βόρειο τμήμα καὶ μόνον θεμέλιο στὸ νότιο) δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀσφαλὴ ἐξαγωγή συμπερασμάτων γιὰ τὸν τρόπο παροχῆς νεροῦ καὶ ἀποχέτευσης. Φυσιολογικά, ἂν εἶχε περίπου 1.50 μ. βάθος, θὰ διέσωζε σὲ ψηλότερο δόμο ὅπῃ ἔχνος τῆς ὁποίας μὲ ὑδραυλικὸ κονίαμα ὑπάρχει στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τῆς τοίχου καὶ θὰ γέμιζε εἴτε μὲ ὑπερεκχείλιση ἀπὸ τὸν μικρὸ ΒΔ χώρο, εἴτε μὲ εἰσδοχὴ τοῦ μολύβδινου σωλήνα. Ἴσως ὁ διαχωριστικὸς τοῖχος τῆς δεξαμενῆς, ἐκτὸς ἀπὸ ἐνισχυτικὸς γιὰ τὶς πιέσεις τοῦ νεροῦ, νὰ εἶχε καὶ ὅπῃ γιὰ νὰ γεμίζει καὶ τὸ νότιο τμήμα τῆς. Ἡ κλίση τοῦ βράχου στὸν ὁποῖο εἶναι θεμελιωμένη ἡ δεξαμενὴ καὶ ἓνα λάξευμα στὴν ἐπιφάνειά του, καθὼς καὶ τὸ ἰσχυρὸ θεμέλιο τοῦ μικροῦ ΝΔ χώρου, εἶναι ἴσως ἐνδεικτικὰ στοιχεῖα τῆς πιθανῆς ἀποχέτευσης ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τῆς.

Οἱ τέσσερις μικροὶ χώροι ἴσως νὰ ἔφεραν δάπεδο, πάνω ἀπὸ τὰ θεμέλια, ἀπὸ σκληρὲς πέτρινες πλάκες, διαστ. $0.50 \times 0.40 \times 0.06$ μ., ποὺ βρέθηκαν σπασμένες καὶ ὄχι στὴ θέση τους, γιὰ νὰ δέχονται τὸ νερό. Στὴν ἐπιφάνειά τους μπορεῖ νὰ σχηματίζονταν δύο διόδροι σὲ σχῆμα πεῖ καὶ ἡ ἀνοδος καὶ ἡ κάθοδος στὴ δεξαμενὴ πρέπει νὰ γινόταν ἀπὸ μικρὲς κλίμακες. Ἡ δεξαμενὴ πιθανῶς χρησίμευε, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα Γυμνάσια, ὡς πηγή γιὰ ὀλόσωμο πλῦσι-

μο τῶν ἀθλητῶν, πού δὲν μπορούσε νὰ γίνει στοὺς ἀβαθεῖς λουτῆρες τῶν δύο αἰθουσῶν λουτροῦ τῆς Παλαίστρας.

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ κτιρίου (πίν. 116β) ἕνας «ἀβακωτὸς» ἐπίσης τοῖχος χωρίζει ἕναν μεγάλου χώρου, διαστ. 6.90×6.70 μ., τὸν ὁποῖο διασχίζουν δύο ἀγωγοί, ὁ ἕνας πῆλινος μετατρέπεται σὲ μολύβδινο καὶ περνάει κάτω ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο, ὁ ἄλλος λαξευτὸς στὸ συμπαγὲς φυσικὸ ἔδαφος τέμνει τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ κτιρίου. Ἡ χρῆση αὐτῶν τῶν δύο χώρων παραμένει ἄγνωστη, δεδομένου ὅτι σὲ μεγάλα τμήματα οἱ τοῖχοι εἶναι κατεστραμμένοι καὶ δὲν ἐφάπτονται, ὅπως συμβαίνει καὶ σὲ ἕναν μεταγενέστερο χώρο πού ἀποκαλύφθηκε στὴ νότια πλευρὰ τοῦ κτιρίου μὲ διαμόρφωση τριῶν βαθμίδων.

Ἐνα σύνθετο σύστημα ἀγωγῶν ὑδροδοτοῦσε τὸ κτίριο. Κάθετος πῆλινος ἀγωγὸς ἔφερνε νερὸ ἀπὸ ψηλὰ σὲ ἕναν ἐπίσης πῆλινο (διαμ. 0.20 μ.), πού περιέβαλλε τὸ κτίριο τῶν δεξαμενῶν (πίν. 117β) καὶ τὸν περίβολο πού τὸ ἔκρινε μὲ τὴν Παλαίστρα. Ἀπὸ αὐτὸν ἔπαιρναν νερὸ οἱ δύο ἀγωγοὶ πού διασχίζουν τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ κτιρίου δεξαμενῶν (πίν. 116β) καθὼς καὶ ὁ ἀγωγὸς τῆς μικρῆς αἰθουσας λουτροῦ τῆς Παλαίστρας, ἐνῶ τῆς μεγάλης ἔφερνε νερὸ ἀπὸ πῖδ ψηλὰ καὶ διασταυρωνόταν μαζὶ τοῦ μέσα στὸν χώρο τοῦ διαδρόμου κάτω ἀπὸ τὸν κλίβανο (πίν. 116α), μετὰ συνέχιζε λαξευτὸς στὸ βράχο — δημιουργοῦσε φρεάτιο — περνοῦσε κάτω ἀπὸ τὸ βόρειο πρόπυλο τῆς Παλαίστρας καὶ μὲ μολύβδινο σωλὴνα ἀνέβαζε τὸ νερὸ στὸν τοῖχο τῆς ΒΑ αἰθουσας λουτροῦ (βλ. *Εργον* 1987, εἰκ. 29).

Εὐρύματα: Ὁ διάδρομος πού ἔκρινε τὰ δύο κτίρια καὶ τὸ ἴδιο τὸ κτίριο τῶν δεξαμενῶν ἔδωσαν εὐρήματα τῆς ἴδιας ἐποχῆς μὲ τῆς Παλαίστρας.

Πολλοὺς σπασμένους μὲ ἐνσφράγιστες λαβὲς ἀμφορεῖς, τέλος 4ου καὶ 3ου αἰ. π.Χ. (οἱ περισσότερες Θασίων καὶ Ἀκάνθου), κυρίως νότια τοῦ κλιβάνου μέσα στὸν διάδρομο καὶ νότια τοῦ κτιρίου τῶν δεξαμενῶν ἴσως οἱ χώροι αὐτοὶ νὰ ἦταν ἀποθηκευτικοί. Χάλκινα νομίσματα μεταξὺ τῶν ὁποίων Φιλίππου Β' καὶ Ἀμφιπόλεως 2ου-1ου αἰ. π.Χ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ εὐρήματα, ἡ ἰσόδομη τοιχοποιία τοῦ κτιρίου τῶν δεξαμενῶν (μὲ πωροπλίνθους καλοδουλεμένες, μὲ περιτένεια καὶ μοχλοβόθρια, γιὰ τὴν τοποθέτηση τῆς ἐπόμενης σειρᾶς), ἡ θέση του καὶ ἡ διάταξη τῶν χώρων του σὲ σχέση μὲ αὐτοὺς τῆς Παλαίστρας, δείχνουν ὅτι τὸ κτίριο μὲ τὶς δεξαμενὲς δὲν πρέπει νὰ ἀπέχει πολὺ χρονολογικὰ ἀπὸ τὶς δύο κύριες οἰκοδομικὲς φάσεις τῆς Παλαίστρας κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ.

Βομὸς

Στὸν ἄξονα τοῦ ρωμαϊκοῦ προτύλου τῆς Παλαίστρας καὶ τῆς πιθανῆς εἰσόδου τοῦ διαδρόμου, ποὺ ἐνώνει τὴν Παλαίστρα μὲ τὸ κτίριο τῶν δεξαμενῶν, ἀποκαλύφθηκε βομὸς διαστάσεων 6.10×2.65 μ. (πίν. 112β). Χτισμένος ἀπὸ πωροπλίνθους, διασώζεται σὲ θεμέλιο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ ΝΔ πλευρὰ ποὺ διατηρήθηκε καὶ σὲ δεύτερη σειρὰ. Ἡ διάταξη καὶ οἱ διαστάσεις τῶν πλίνθων τοῦ νότιου τμήματος τοῦ βομοῦ, εἶναι διαφορετικὲς ἀπὸ αὐτὲς τοῦ βόρειου τμήματος (πίν. 118α), φαίνεται δὲ ὅτι ἀνήκει στὴν πρώτη οἰκοδομικὴ φάση τῶν κτιρίων. Τὸ βόρειο τμήμα του, ἀπὸ μικρότερες ἢ ξαναχρησιμοποιημένες πλίνθους σὲ ἐλαφρῶς ὑψηλότερο ἐπίπεδο, πρέπει νὰ ἔχει ἐπισκευασθεῖ ἢ ἐπιμηκυνθεῖ μεταγενέστερα.

Παράλληλα σ' αὐτόν, στὴ δυτικὴ του πλευρὰ, ἀποκαλύφθηκαν τέσσερις βάσεις στὴ σειρὰ μὲ σιδερένιους κρίκους ἢ μὲ τοὺς μολύβδινους συνδέσμους στερέωσής τους, γιὰ τὸ δέσιμο τῶν ζώων (πίν. 118β). Ἀλλες τέσσερις βάσεις μὲ διαμπερεῖς τόρμους ἢ μὲ συνδέσμους στερέωσης, βρέθηκαν στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ βομοῦ. Ἡ ἀρχικὴ χρῆση καὶ τῶν ὀκτὼ παραπάνω βάσεων δὲν εἶναι ἀκόμη γνωστὴ. Ἐνας λαξευτὸς στὸ ἔδαφος ἀγωγὸς ἔπαιρνε νερὸ ἀπὸ τὸν μολύβδινο σωλήνα τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ κτιρίου τῶν δεξαμενῶν καὶ τὸ διοχέτευε στὴν ἀντίστοιχη γωνία τοῦ βομοῦ, πιθανῶς μὲ πίεση γιὰ τὸν καθαρισμὸ του.

Ὅλη ἡ περιοχὴ ἔδωσε ἐνσφράγιστες λαβὲς ἀμφορέων Θασίων (τέλη 4ου-ἀρχὲς 3ου αἰ. π.Χ.), νομίσματα Κασσάνδρου, Θεσσαλονίκης καὶ Πέλλας 2ου αἰ. π.Χ., ὄστρακα μελαμβαφῶν ἀγγείων καὶ μεγαρικῶν σκύφων.

Στὴ ΝΔ καὶ ΝΑ πλευρὰ τοῦ βομοῦ ἀποκαλύφθηκαν δύο ἀποθέτες (πίν. 118α-β), ἐνῶ πρέπει νὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι. Ὁ ἓνας, λαξευμένος στὸν βράχο, εἶναι τετράγωνος διαστ. 1.40×1.30 μ., ὁ ἄλλος εἶναι κυκλικός, στὸ φυσικὸ ἔδαφος, διαμ. 1.82-1.75 μ., ἔχουν δὲ βάθος 0.90-1.10 μ., ἀντίστοιχα. Οἱ ἀποθέτες ἔδωσαν κάρβουνα, ὅστὰ ζῶων, λίγα κοχύλια, σπασμένους ἀμφορεῖς, τμήματα ἀγγείων, κυρίως μελαμβαφῶν κυαθίων καὶ κανθάρων δυτικῆς κλιτύος.

Εὐστὸς δρόμος

ΒΑ τῆς Παλαίστρας καὶ ἀνατολικά τῶν δεξαμενῶν στὸν ἄξονα τῶν δύο κτιρίων, ἄρχισε ἡ ἀποκάλυψη ἐνὸς νέου ἐπιμήκους κτιρίου (πίν. 119β). Τὸ νέο

κτίριο συνδέεται με τὸ κτίριο τῶν δεξαμενῶν με ἕναν τοῖχο, μήκους 6.40 μ. καὶ πλάτους 0.55 μ., κτισμένο με σύστημα «ἀβακωτῆς» τοιχοποιίας, ποὺ ἔδωσε μελαμβαφή κλασικὰ ὄστρακα. Ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 20 μ. περίπου καὶ ἔχει πλάτος 8.70 μ.

Χτισμένο με ἐπιμελημένο ψευδοϊσόδομο σύστημα (πίν. 119α), ὅπου ἐναλλάσσονται στενοὶ παρόπλινθοι ὕψους 0.42 μ. σὲ τρεῖς σειρές, με σειρά διπλῶν ὀρθοστατῶν κατὰ πλάτος ὕψους 0.87 μ., καὶ πάλι στενὴ σειρά πλίνθων με μεγάλους ἐπιμήκεις γόμφους, γιὰ τὴν ἔνθεση τῆς ἐπόμενης σειρᾶς ὀρθοστατῶν, ἣ ἴσως ὀπτοπλίνθων (δύο ἀπὸ τοὺς ὁποίους βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση τοῦ βόρειου τοίχου, ἐνῶ σὲ ἄλλα παρόμοια κτίρια βρέθηκαν στὴ θέση τους).

Οἱ τοῖχοι διασώζονται στὴ ΒΔ πλευρὰ σὲ ὕψος 2.43 μ. ἀπὸ πέντε δόμους καὶ 0.82 μ. ἀπὸ δύο δόμους στὴ νότια πλευρὰ. Οἱ παρόπλινθοι πλάτους 0.80 μ., φέρουν περιτένεια, ἀναθυρώσεις, μονὰ ἢ διπλὰ μοχλοβόθρια καὶ τέσσερις μεγάλους μολύβδινους συνδέσμους στὴ ΝΔ γωνία, τῆς ὁποίας τὸ θεμέλιο ἐξέχει κατὰ 0.10 μ. Στὸν νότιο τοῖχο πρέπει νὰ ἔφερε στυλοβάτη δωρικῆς κιονοστοιχίας (πίν. 120α), δεδομένου ὅτι βρέθηκαν ἕνας σπόνδυλος στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου, ἕνας δεύτερος ἐξωτερικὰ καὶ κιονόκρανο ἀντεστραμμένο, σὲ ἐπαφή με τὸν νότιο τοῖχο, καθὼς καὶ ἄλλοι πέντε σπόνδυλοι, συσσωρευμένοι πάνω στὸν μεγάλο ἀποχετευτικὸ ἀγωγό. Τὸ μῆκος τῶν σπονδύλων εἶναι 1.55-0.90 μ., με 20 ραβδώσεις, ἡ δὲ διάμετρός τους 0.60-0.50 μ. Μερικοὶ φέρουν ἀπλὴ δήλωση τῶν ἀκμῶν χωρὶς ραβδώσεις καὶ πρέπει νὰ ἀνήκουν στὸ κατώτερο τμήμα τῶν κιόνων· στοὺς μεσαίους σπονδύλους συμβαίνει τὸ ἴδιο, σὲ μῆκος 0.52-0.58 μ., καὶ στὴ συνέχεια ὑπάρχουν γλυφές, ἐνῶ στοὺς μικρότερους ὑπάρχουν οἱ ἀκμές καὶ οἱ γλυφές.

Οἱ διαστάσεις καὶ ὁ τύπος τοῦ κτιρίου ἐπιτρέπουν τὴν ταύτισή του με τὸν *Εὐστό Δρόμο* τοῦ Γυμνασίου (πίν. 118α), ποὺ συνήθως εἶχε μῆκος ἑνὸς σταδίου καὶ ἐπέτρεπε τὴν ἐξάσκηση στὸ ἀγώνισμα τοῦ δρόμου, ὅταν οἱ καιρικές συνθῆκες δὲν ἦταν εὐνοϊκές.

Ἀπὸ τὰ ταυτισμένα νομίσματα τοῦ Εὐστοῦ ἀναφέρουμε τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ καὶ τοῦ Φιλίππου Ε'.

Μεταξὺ ΒΑ γωνίας, Παλαίστρας καὶ Εὐστοῦ, βρέθηκαν μέσα σὲ καύση ὄστρακα μελανόμορφου παναθηναϊκοῦ ἀμοφρέα, με τμήμα παράστασης ἀθλητῆ καὶ ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς πιθανότατα στὸν Ἡρακλῆ (πίν. 115γ). Στὴν ἴδια περιοχὴ εἶχαν βρεθεῖ τὸ 1986, ὄστρακα ἐρυθρόμορφης ἀττικῆς ὑδρίας με

παράσταση ἔξι θεοτήτων. Τὰ ἀγγεῖα χρονολογοῦνται στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., καθὼς καὶ τὰ νομίσματα Φιλίππου Β' καὶ Ἀλεξάνδρου Γ', ποὺ βρέθηκαν ἐκεῖ.

Κεντρικὸς ἀγωγὸς

Ἀνάμεσα στὰ κτίρια διέρχεται ὁ μεγάλος κτιστὸς ἀγωγός, ὁ ὁποῖος δέχεται τοὺς ἀγωγοὺς ὄλων τῶν κτιρίων (πίν. 112β). Κατασκευασμένος ἀπὸ τέσσερις πωροπλίνθους, ἔχει διαστάσεις 1.70×1.60 μ. καὶ ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 66 μ. Ἔχει κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ καὶ πρέπει νὰ ξεκινοῦσε ἀπὸ κάποια ἄλλη σημαντικὴ δημόσια οἰκοδομὴ, ἴσως τὸ θέατρο τῆς ἀρχαίας πόλης, γιὰ τὸ ὁποῖο ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι βρίσκεται στὴν περιοχὴ.

Τὰ δύο ὁρατὰ ἄκρα τοῦ ἀγωγοῦ εἶναι μισοκατεστραμμένα, κυρίως δὲ στὴ βόρεια πλευρά, ὅπου σχηματίζεται ὀρθὴ γωνία πρὸς τὰ ἀνατολικά, ἡ ὁποία πιθανῶς ἔγινε ἐκ τῶν ὑστέρων, ἐνῶ ἀρχικὰ πρέπει μᾶλλον νὰ συνέχιζε πρὸς τὴν κατεύθυνση ἐνὸς δεύτερου μικρότερου ἀγωγοῦ μεταγενέστερου, ἀπὸ πωροπλίνθους καὶ ἀργολιθοδομὴ, ποὺ βρέθηκε στὰ ΒΔ τοῦ μεγάλου ἀγωγοῦ. Σὲ ὅλη τὴν περιοχὴ ὑπάρχει ἐκτεταμένη εἰκόνα καταστροφῆς καὶ δὲν πρέπει νὰ εἶναι τυχαία ἡ ὑπαρξὴ δύο λίθινων μεγάλων σφαιρῶν ἀπὸ βαλλιστικὴ μηχανή.

Ἡ ἀνατολικὴ τοῦ πλευρά, ἀφοῦ δέχεται τοὺς πῆλινους ἀγωγοὺς τῆς Παλαίστρας, στρίβει καὶ μετὰ ἀπὸ μερικὰ μέτρα συνεχίζει, μισοκατεστραμμένη ἐπίσης, πρὸς τὴν κατεύθυνση μιᾶς ρεματιᾶς ποὺ βρίσκεται ἐκεῖ κοντά.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο τῆς μνημειακῆς κλίμακας τῆς Παλαίστρας, ὁ ὁποῖος διασώζει μερικὲς μόνο πλίνθους στὴ συνέχεια τῆς πορείας τοῦ πρὸς τὰ ἀνατολικά.

Εὐ ρ ῆ μ α τ α: Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ κεντρικοῦ ἀγωγοῦ ἔδωσε ἐνσφράγιστες λαβὲς ἀμφορέων ποὺ χρονολογοῦνται στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Πολλὰ χάλκινα νομίσματα, Φιλίππου Β', Ἀλεξάνδρου Γ', Κασσάνδρου, Ἀντιγόνου Γονατᾶ, Δημητρίου Β', Φιλίππου Ε', Περσέως, ἀλλὰ καὶ πόλεων, ἐκτὸς φυσικὰ τῆς Ἀμφιπόλεως ἀπὸ τέλη 5ου - ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ., 2ου καὶ 1ου αἰ. π.Χ., Αἴνου 3ου αἰ. π.Χ., Θεσσαλονίκης καὶ Πέλλας 2ου αἰ. π.Χ., Ἰλίου Τρωάδος ἀρχῶν 1ου αἰ. π.Χ., Φιλίππων ἐποχῆς Αὐγούστου.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Γυμνασίου τῆς ἀρχαίας Ἀμφιπόλεως φέρνει σταδιακὰ στὸ φῶς αὐτὸ τὸ σημαντικὸ δημόσιο συγκρότημα.

Ἡ ἐνιαία ἀντίληψη τοῦ χώρου καὶ ἡ ἐκμετάλλευση τῶν κλίσεων τῆς πλαγιᾶς, οἱ ἄξονες ποῦ συνδέουν τὰ κτίρια, ἡ διάταξη τῶν χώρων τους, ὁ περίβολος ποῦ τὰ ἐνώνει, ἡ τοιχοποιία καὶ τὰ εὐρήματα, δείχνουν ἓνα ἐνιαῖο ἀρχικὸ σχέδιο, ὅπου τὰ κτίρια δὲν φαίνεται πρὸς τὸ παρὸν νὰ ἀπέχουν χρονολογικά.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΗΜ. ΛΑΖΑΡΙΔΗ

17. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΝΤΙΚΙΛΙ ΤΑΣ

(Πίν. 121 - 122)

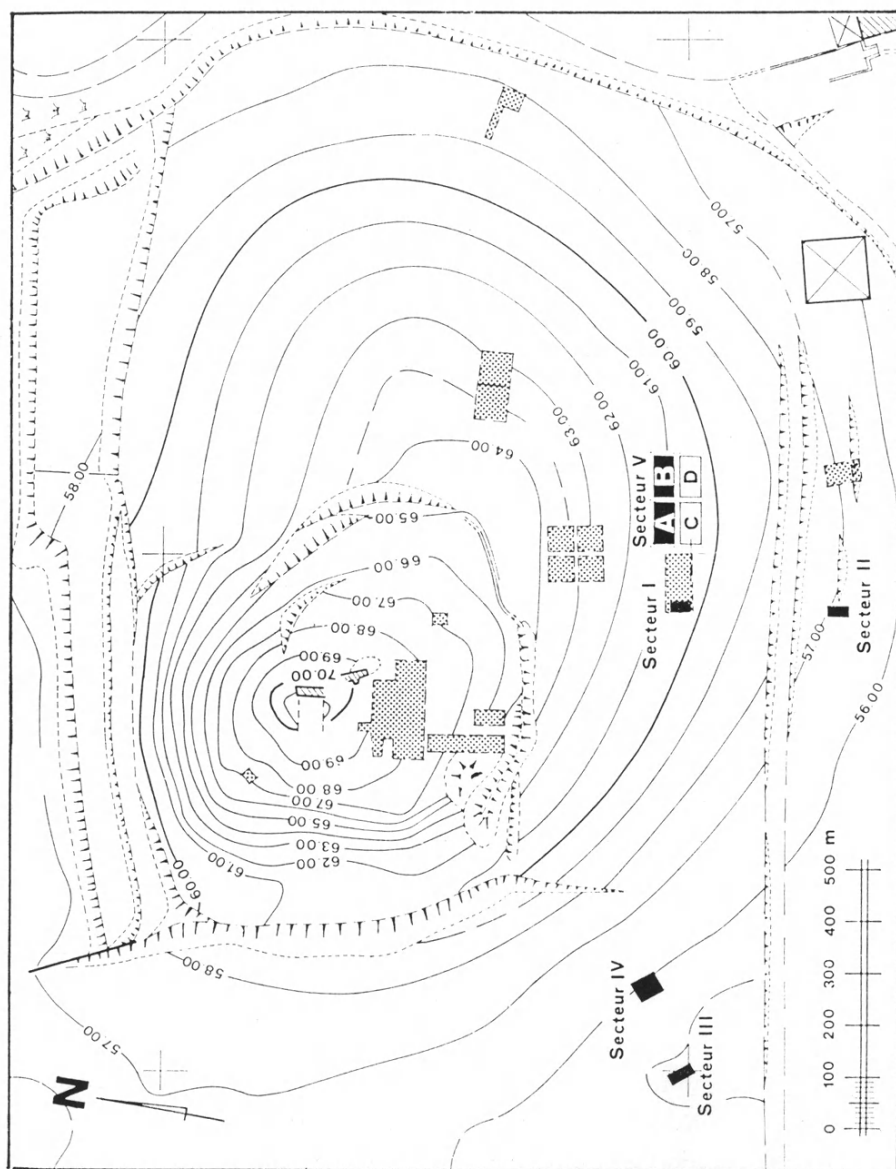
Συνεχίστηκε για δεύτερη χρονιά ή συστηματική ανασκαφική έρευνα στην προϊστορική θέση Ντικίλι Τάς, στα πλαίσια του προγράμματος της έλληνο-γαλλικής έρευνας που άρχισε το 1986 (βλ. "Εργον" 1986, 53 - 57 και BCH III NS, 616-619) υπό τη διεύθυνση της υπογραφομένης σε συνεργασία με τον R. Treuil, με χρηματοδότηση εκτός από την 'Αρχαιολογική 'Εταιρεία, της Γαλλικής 'Αρχαιολογικής Σχολής και του 'Υπουργείου 'Εξωτερικών της Γαλλίας.

Η διάρκεια της ανασκαφής ήταν από 7 Σεπτεμβρίου μέχρι 2 'Οκτωβρίου και συμμετείχαν περίπου 20 άτομα, φοιτητές έρευνητές και τεχνικοί, Έλληνες και Γάλλοι¹.

Τελείωσαν οι έργασίες τακτοποίησης της αρχαιολογικής αποθήκης που βρίσκεται στον χώρο της ανασκαφής, οι οποίες άρχισαν το 1986. 'Επεκτάθηκε η περίφραξη και περιέλαβε τους άγρους που απαλλοτριώθηκαν το 1962 προστατεύοντας έτσι σχεδόν ολόκληρη την τούμπα (είκ. 1). Κατά τη φετινή χρονιά πραγματοποιήθηκαν τριών ειδών έργασίες στον χώρο: τοπογραφική, γεωμορφολογική και αρχαιολογική.

Ένα τοπογραφικό σχέδιο κλίμ. 1:500 που κάλυψε έκταση 25 ha, πραγματοποιήθηκε το 1986. 'Επεκτάθηκε φέτος σε κλίμ. 1:1000 σε έκταση περισσότερο από 60 ha (έκταρία) προς τα βόρεια, δυτικά και νότια. 'Εκτός τούτου, έγινε ένα καινούργιο σχέδιο σε 1:200 αυτή τη φορά, της κορυφής της τούμπας.

1. Στην ομάδα συμμετείχαν από ελληνικής πλευράς: Χ. Κουκούλη Χρυσανθάκη, Κ. Περιστέρη, Έ. Γεροντάκου, Β. Οικονομίδου, Α. Κουκουβού, Δ. Μαλαμίδου, Στ. Παπαδόπουλος και Ι. Τουρναβίτου, αρχαιολόγοι, από γαλλικής πλευράς: R. Treuil, P. Darcque, A. Farnoux, M. H. Γεωργιάδου, Α. Καραλή Γιαννακοπούλου, Γ. Κουρτέση Φιλιππάκη, Χρ. Μαραγκού, Ο. Πολυχρονοπούλου, J. Renard, αρχαιολόγοι, L. Faugères, γεωγράφος, R. Etienne και J. - Ph. Guyon, τοπογράφοι, Β. 'Αναγνωστόπουλος, σχεδιαστής και Ph. Collet φωτογράφος. Την ευθύνη των ανασκαφικών τομέων είχαν οι αρχαιολόγοι, Κ. Περιστέρη, R. Treuil και P. Darcque.

Εἰς. 1. Τοπογραφικὸ σχέδιο τοῦ λόφου τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ.

Προσδιορίστηκε ἡ γραμμὴ τοῦ τοίχου μὲ τὶς ξερολιθιᾶς ποὺ εἶχε ἐντοπισθεῖ ἀπὸ παλιὰ στὴ νότια πλαγιά καθὼς καὶ ἡ σχέση του μὲ τὰ κτίρια τὰ κατασκευασμένα ἀπὸ πέτρα, ποὺ τὰ ἐρείπιά τους εἶναι ὁρατὰ στὴν κορυφὴ τῆς τούμπας. Γι' αὐτὴ τὴν ἐργασία χρειάστηκε νὰ καθαρισθεῖ ὁ χώρος καὶ νὰ ἀπομακρυνθοῦν οἱ θάμνοι καὶ τὰ κλαδιά, ἐπίπονη ἐργασία ποὺ ἐπέτρεψε ὅμως νὰ φανεῖ καθαρὰ ὅτι ὁ παραπάνω τοῖχος σχηματίζει μιὰ γραμμὴ χονδρικὰ κυκλικὴ καὶ εἶναι διπλὸς στὴν ἀνατολικὴ πλαγιά μ' ἓναν δεύτερο παράλληλο τοῖχο ποὺ δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἐντοπισθεῖ στὴ δυτικὴ πλαγιά: στὴν πλευρὰ αὐτῇ, ἀντίθετα, βρέθηκαν ὑπολείμματα πρόσφατων κατασκευῶν καθὼς καὶ δύο δόμοι μαρμάρινοι μὲ ἀνάγλυφο διάκοσμο, χαμηλὰ στὴν πλαγιά.

Ἡ γεωγραφικὴ μελέτη ποὺ ἄρχισε τὸ 1986 ὁ L. Faugères συνεχίστηκε καὶ φέτος ἀπὸ τὸν ἴδιο. Ἀσχολήθηκε εἰδικότερα μὲ τὴ μελέτη τοῦ χώρου σὲ σχέση μὲ τὴν ὅλη περιοχὴ. Συνεχίστηκε ἡ μία ἀπὸ τὶς δύο ἀνασκαφικὲς τομὲς — στὸ ἐξῆς θὰ ἀναφέρεται μὲ τὸ ὄνομα τομέας IV (συντεταγμένες 215-220/105-110), ποὺ ἀνοίχτηκαν στὰ 1986 χαμηλὰ στὴ ΝΔ πλευρὰ τῆς τούμπας. Ἐγινε πλατύτερη καὶ βαθύτερη, ἔτσι ὥστε νὰ φτάσουμε γιὰ πρώτη φορὰ σὲ στρώματα ἀρχαιολογικὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ νεροῦ. Μαζεύτηκαν δείγματα σὲ ὀρισμένα ὕψη ἐν ὧσι μιᾶς ἱζηματολογικῆς μελέτης.

Ἡ στρωματογραφία στὴ νότια πλευρὰ τῆς δοκιμαστικῆς τομῆς παρουσιάζει ἔντονα τὴν ἐναλλαγὴ τῶν ἀρχαιολογικῶν στρωμάτων μὲ τὰ στρώματα τῶν ἀποθέσεων ἔτσι ὥστε νὰ φαίνεται ὅτι οἱ διαφοροποιήσεις τῆς ἐπιφάνειας τῆς λίμνης ἢ τοῦ ἔλους προκάλεσαν ἀλλαγὲς θέσεων ἀντίστοιχα στὸν οἰκισμό ποὺ θὰ εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἐπεκτείνεται σὲ περιόδους περισσότερο ξηρὲς καὶ νὰ περιορίζει τὰ ὅριά του σὲ περιόδους περισσότερο ὑγρὲς.

Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ἔγινε σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ χώρου. Ἀρχικά, στὸν τομέα IV, ποὺ ἀναφέρθηκε πιὸ πάνω, πρέπει νὰ τονίσουμε δύο σημεῖα: Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ἡ ἐπιφάνεια τῶν λίθων ποὺ βρέθηκε πέρυσι σὲ ὕψος 54 μ., καλύπτει μεγαλύτερη ἔκταση ἀπ' ὅ,τι πιστεύαμε. Ἀλλά, καθὼς δὲν ἔχει ἀνασκαφεῖ, ἡ χρονολόγηση, ὅπως καὶ ἡ λειτουργία τους, δὲν ἔχουν διευκρινισθεῖ ἀκόμη. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀνάμεσα στὶς ἀρχαιολογικὲς στρώσεις ποὺ ἐναλλάσσονται κάτω ἀπὸ τὶς πέτρες μὲ τὶς στρώσεις τῶν ἀποθέσεων, μερικὲς φαίνονται νὰ περιέχουν συμπαγὴ ὑπολείμματα στρώματος καταστροφῆς ἐνῶ ἄλλες μόνον ἔχουν ἀπὸ καμένη ἄργιλο — torchis — ἀρκετὰ ὁμογενή. Οἱ τελευταῖες μπορεῖ νὰ ἔχουν ὑποστῇ ἀλλοιώσεις ἀπὸ τὸ νερό. Τὰ λίγα ὅστρακα ποὺ ταυτίζουν-

ται φαίνεται νὰ ἀντιστοιχοῦν μετὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, πράγμα ἀπρόσμενο σὲ τέτοιο ὕψ. 53.55 μ.

Στὸν τομέα II (συντεταγμένες 288-289/070-073) συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφή σὲ τομὴ 4×2 μ.—ποὺ ἄρχισε τὸ 1986—κοντὰ στὴ νότια βάση τῆς τοῦμπας σὲ βάθος, μετὴν ἐλπίδα νὰ ἐντοπισθοῦν τὰ πιὸ παλιὰ ἀρχαιολογικὰ στρώματα. Ὁ λιθοσωρὸς ποὺ συναντήθηκε τὸ 1986 σὲ ὕψος 56.25 μ., ἀφαιρέθηκε χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθεῖ στὸν ἐλάχιστο χῶρο οὔτε ἡ χρονολόγηση, οὔτε ἡ λειτουργία του. Πιὸ κάτω, συναντήσαμε σὲ ὕψος μέχρι 55.20 μ., μόνο στρώματα διαταραγμένα, ὅπου συνυπῆρχαν ὅστρακα ἱστορικὰ μετὰ ὑπολείμματα πιθανῶς σύγχρονα καὶ μετὰ προϊστορικὴ κεραμεικὴ. Στὸ νότιο μισὸ τοῦ τομέα σὲ ὕψος 55.20 μετὰ 55.60 μ. ἐμφανίστηκε μιὰ καινούργια ζώνη ἀπὸ πέτρες πεσμένες καὶ διάσπαρτες. Πιθανῶς ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα δὲν ἔχει συναντήσει παρὰ μόνον ἀποθέσεις τῆς πλαγιᾶς τῆς τοῦμπας, σὲ ὕψος 57 καὶ 55.20 μ.

Στὸν τομέα I (συντεταγμένες 259-291/100-104), ὅπου συνεχίστηκε στὰ 1986 μετὰ μιὰ τομὴ 4×2 μ. ἡ παλαιὰ δυτικὴ δοκιμαστικὴ τομὴ τοῦ τομέα AA 28, ἡ ἀνασκαφή εἶχε τὸν ἴδιο στόχο στὴν ἀρχή, δηλ. νὰ φτάσει στὰ πιὸ παλιὰ στρώματα. Ἀφαιρέθηκε ἓνας φοῦρνος μέσης νεολιθικῆς ἐποχῆς ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὰ 1972 (πίν. 121). Ἐτσι ἦταν δυνατὸν νὰ μελετηθεῖ ὁ τρόπος κατασκευῆς καὶ ἀνακαίνισής του. Σὲ ὕψος 57.24 μ. φάνηκε τὸ πάνω μέρος μιᾶς στρώσης ἀποτεφρωμένης ἀπὸ προηγούμενη φάση ποὺ περιεῖχε τμήματα μιᾶς στέγης ἀπὸ ἄψητο πηλὸ, ἔντονα καμένα. Χαμηλότερα ἀκόμη, βρέθηκαν μιὰ στρώση πηλοῦ πολὺ μαυρισμένου καὶ ἓνας σωρὸς ἀπὸ καμένη ἄργιλο—torchis—ποὺ ἀντιστοιχοῦν πιθανῶς σ' ἓνα στῶμα παλαιότερης πυρκαγιᾶς (ἀποτέφρωσης).

Ἡ ἀνασκαφή σταμάτησε σὲ ὕψος 56.80 μ. Σὲ ἀπόσταση 11 μ. ἀνατολικὰ τοῦ τομέα I καθορίστηκε μιὰ ἐπιφάνεια 9×17 μ., ποὺ ὀνομάστηκε τομέας V, ὅπου ἀποφασίστηκε νὰ γίνῃ συστηματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα. Στόχος τῆς ἔρευνας στὸν τομέα αὐτὸ εἶναι νὰ ἀποκαλυφθεῖ ἓνα σύνολο κατοικιῶν τῆς μέσης νεολιθικῆς καὶ νὰ διαφωτισθεῖ ἔτσι μιὰ πλευρὰ πολὺ λίγο γνωστὴ μέχρι τώρα τῆς προϊστορίας τῆς Μακεδονίας. Ἀρχικά, ἀνοίχτηκε μόνον μιὰ τομὴ ἔκτασης 4×17 μ. (συντεταγμένες 302-318/103-106).

Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στῶμα, ἀρκετὰ διαταραγμένο ἀπὸ τὶς καλλιέργειες, βρέθηκαν σημαντικοὶ σωροὶ ἀπὸ καμένη ἄργιλο—torchis—παρόμοια διαταραγμένοι ἀπὸ τὶς ἀρόσεις, ἀλλὰ ποὺ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὴν καταστροφὴ ἐνὸς οἰκισμοῦ νεώτερης νεολιθικῆς. Στὸ κεντρικὸ τμῆμα τῆς

ἀνασκαμμένης ζώνης ἐν μέρει εἶχαμε τὴ δυνατότητα νὰ ἀποκαλύψουμε ἓνα σημαντικὸ σύνολο ἀπὸ εὐρήματα—ἀγγεῖα καὶ θραύσματα ἀγγείων, ὑπολείμματα τροφῆς, πέτρες, λίθινα ἐργαλεῖα—ποὺ ἀντιστοιχοῦν πιθανῶς στὸ δάπεδο ἐνὸς σπιτιοῦ (πίν. 122α). Ἐπειτα ἀπὸ ἀκριβὴ ἀποτύπωση ἀφαιρέθηκε αὐτὸ τὸ σύνολο.

Στὸ ΒΑ τμήμα τοῦ τομέα V, ἀντίθετα, συναντήσαμε ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια, τὸ πᾶν μέρος ἐνὸς στρώματος καμένου ἀπὸ πυρκαγιὰ τῆς μέσης νεολιθικῆς ποὺ περιεῖχε ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα πεσμένα καὶ πολὺ καμένα, ἀλλὰ ποὺ διατηροῦσαν σχήματα σὲ καλὴ κατάσταση. Ἐτσι μπορέσαμε νὰ ἀναγνωρίσουμε πολλὰ τμήματα τοίχων ἀκόμη *in situ*, ποὺ μερικὰ σώζουν τὰ κοινάματά τους, καθὼς καὶ θραύσματα ὀροφῆς, ἐσωτερικῶν διαρρυθμίσεων καὶ δαπέδου (πίν. 122β). Ἀλλὰ ἡ κανονικὴ ἀνασκαφὴ αὐτῆς τῆς κατασκευῆς προγραμματίστηκε γιὰ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο. Πιθανῶς ἀνήκει σ' ἓνα σύνολο σπιτιῶν, τῶν ὁποίων μερικὰ στοιχεῖα διακρίνονταν ἤδη δυτικὰ στὸ παλιὸ τετράγωνο ΑΑ28 καὶ ἄλλων ποὺ τώρα φαίνονται στὰ ΒΑ, στὴν ἀνατολικὴ ἄκρῃ τοῦ τομέα V.

Ἐπειτα ἀπὸ μιὰ χρονιά ποὺ ἔχει προγραμματισθεῖ γιὰ τὴ μελέτη τοῦ ὕλικοῦ, οἱ στόχοι τῆς ἐπομένης ἀνασκαφικῆς περιόδου θὰ εἶναι ἀφενὸς μὲν ἡ συνέχιση τῶν δοκιμαστικῶν τομῶν σὲ βάθος γιὰ νὰ ἐντοπισθοῦν τὰ πιδὸ παλιὰ στρώματα ἐγκατοίκησης τοῦ χώρου, ἀφετέρου δὲ ἡ ἐπέκταση τοῦ τομέα V σὲ πλάτος, μὲ τρόπο ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ μελετηθεῖ σὲ σχέδιο ἓνα σύνολο κατοικιῶν τῆς μέσης νεολιθικῆς. Ἀλλωστε αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ κύριος στόχος τῆς συνέχισης μετὰ ἀπὸ χρόνια τῆς ἀνασκαφῆς στὸ Ντικιλὶ Τάς.

X. ΚΟΥΚΟΥΛΗ ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

18. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΑΒΔΗΡΑ

(Πίν. 123 - 134)

Συνεχίστηκαν και φέτος με χρηματοδότηση της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας και του 'Υπουργείου Βόρειας 'Ελλάδας οι ανασκαφές στα αρχαία 'Αβδηρα¹. 'Η ανασκαφή, που αποτελεί συνέχεια του ανασκαφικού προγράμματος 1982-1984² περιορίστηκε φέτος στον βόρειο περίβολο της αρχαίας πόλης (τομέας II) και στο αρχαϊκό νεκροταφείο³ του τομέα Κ με στόχο την ολοκλήρωση της έρευνας για την προώθηση της δημοσίευσης του πρώτου τόμου των ανασκαφών 'Αβδέρων.

Τομέας II

'Αρχαϊκό τεῖχος EI

Με τη συνέχεια της ανασκαφής στη ΒΔ γωνία του βόρειου περιβόλου των τειχών της αρχαίας πόλης συνεχίσθηκε ή έρευνα μέσα στα όρια της ανασκαφικής τομής 1984⁴ και επεκτάθηκε προς τα νότια, τα ανατολικά και κυρίως προς τα δυτικά της αρχικής τομής (είκ. 1, πίν. 123α).

1. Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ, *Τὸ 'Αρχαιολογικὸ 'Εργὸ στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη* I (1987) 407-413.

2. ΠΑΕ 1982, 1-17· ΠΑΕ 1983, 1-12· ΠΑΕ 1984, 1-11.

3. Ε. SCARLATIDOU, *The Archaic Cemetery of Abdera, Thracia Pontica* III, 104-110. Ε. ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ, 'Ανασκαφή στο αρχαϊκό νεκροταφείο 'Αβδέρων, 'Αρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Βόρεια 'Ελλάδα, ὅ.π. 421-425.

4. Στην ανασκαφή πήραν μέρος ή Χρύσα Σαμίου, αρχαιολόγος της 'Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών 'Αρχαιοτήτων Καβάλας ως υπεύθυνος τομέα, οι φοιτήτριες του αρχαιολογικού τμήματος Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Μαρία 'Αλεξίου, Σουλτάνα Μαργαρίτου, 'Αθανασία Σελέντη, Σοφία Τζάρα ως ἐπιστημονικοὶ βοηθοί, ό συντηρητής του Μουσείου Καβάλας Παναγιώτης Τζενετάκης και ή σχεδιάστρια Νικολέττα Μεντεσίδου. 'Ο γεωλόγος Γιώργος Συρίδης από τὸ ἐργαστήριο Φυσικῆς Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Θεσ-

Μὲ τὴν ἐπέκταση τῆς τομῆς πρὸς τὰ ἀνατολικά, ἡ ὁποία ἀναγκαστικὰ περιορίστηκε μέσα στὰ ὅρια τοῦ περιφραγμένου χώρου, ἐπεκτάθηκε ἡ ἔρευνα στὸ ἀνατολικὸ σκέλος τῆς πύλης, ποῦ εἶχε ἀποκαλύψει ἡ ἀνασκαφή τοῦ 1984⁵. Στὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ ἀποκαλύφθηκε στὴν ἀνατολική παρειὰ τῆς πύλης κτίσμα μήκους 11.25 μ. καὶ πλάτους 4 μ. με κατεύθυνση Β-Ν, παράλληλο μὲ τὸ τεῖχος τῆς ἀρχαιότερης φάσης (πίν. 123β). Εἶναι κτισμένο με ὀρθογώνιες πλίνθους τοπικοῦ λίθου καὶ σώζεται σὲ πολὺ χαμηλὸ ὕψος. Μόνο μία πλίνθος ἀπὸ τὸν δεῦτερο δόμο σώζεται στὴ ΒΔ γωνία του, ἐνῶ σὲ ὀρισμένες πλίνθους τοῦ πρώτου δόμου ἔχουν παραμείνει οἱ ἀγκῶνες ἀνύψωσης (πίν. 124α). Ἡ συνολικὴ εἰκόνα τῆς κατασκευῆς δὲν εἶναι ἀκόμα εὐκρινής, γιατί τὸ κτίσμα ἔχει λιθολογηθεῖ ὡς τὴν εὐθυνηρία του σὲ πολλὰ σημεῖα καὶ ἡ ἀνασκαφὴ του δὲν ἔχει ἀκόμα ὁλοκληρωθεῖ. Πιθανῶς πρέπει νὰ σχετισθεῖ με πρόσκτισμα τοῦ τεῖχους ἀνατολικά τῆς πύλης (ἐσωτερικὸ φυλάκειο, πύργος;), τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὴ σωζόμενη τοικοδομία του εἶναι δυνατὸ νὰ χρονολογηθεῖ σὲ κάποια φάση ἐπισκευῆς τοῦ τεῖχους τῆς ἀρχαιότερης φάσης, στὴν ὁποία ἀνήκουν καὶ οἱ ἐπισκευὲς τοῦ δυτικοῦ σκέλους τῆς πύλης (πίν. 124β, 125α).

Ὅπως δὴποτε ἡ πύλη, ὅπως καὶ ἡ ἀρχαιότερη φάση τοῦ τεῖχους λιθολογοῦνται καὶ καταργοῦνται με τὴν κατασκευὴ τοῦ τεῖχους τῆς νεώτερης φάσης (Β) (πίν. 123α, 124β), ἡ ὁποία περνάει πάνω ἀπὸ τὸ ἀρχαιότερο τεῖχος καὶ κλείνει τὴν πύλη ἀπὸ Β.

Ἡ ἐπάλληλη σχέσις δύο κτιριακῶν φάσεων στὸν βόρειο περίβολο τῶν ἀρχαίων Ἀβδηρῶν ἐπιβεβαιώθηκε φέτος εὐκρινέστερα με τὴν ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς τὰ δυτικά (εἰκ. 1, πίν. 123α). Στὴ νοτιοδυτικὴ ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς (20×10 μ.), ἡ ὁποία πραγματοποιήθηκε με τὴν προσωρινὴ κατάργηση τοῦ διερχόμενου ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ ἀγροτικοῦ δρόμου, ἀποκαλύφθηκε ἡ πρὸς τὰ δυτικὰ συνέχεια τοῦ περιβόλου, με τίς δύο κτιριακὲς φάσεις. Ἡ ἀρχαιότερη φάσις (Α), ἡ ὁποία ἐμφανίζει τεῖχος πλάτους 4 μ. κτισμένο με μικρὲς πέτρες, ἐπικαλύπτεται καὶ ἐδῶ ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς νεώτερης φάσης

σαλονίκης πραγματοποίησε συμπληρωματικὲς δειγματοληψίες γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς γεωμορφολογικῆς ἔρευνας τῆς περιοχῆς καὶ ὁ τοπογράφος Κώστας Παγάνης ἀπὸ τὸ ἐργαστήριον Φωτογραμμετρίας τοῦ Πολυτεχνείου Ἀθηνῶν φωτογράφησε τὴν ἀνασκαφὴ με μπαλόνι.

5. ΠΑΕ 1984, 3-6 πίν.3β καὶ 4β.

(B), τὸ ὁποῖο στὴ θέση αὐτὴ ἀκολουθεῖ περίπου παράλληλῃ μὲ τὸ ἀρχαιότερο τεῖχος πορεία (εἰκ. 1, πίν. 123α, 125β).

Τὸ τεῖχος τῆς νεώτερης φάσης (B) εἶναι κτισμένο μὲ μεγάλες πλίνθους τοπικοῦ λίθου στὴν ἐξωτερικὴ παρειά (πίν. 126α) καὶ μικρότερες πέτρες στὴν ἐσωτερικὴ παρειά. Στὴν ἐσωτερικὴ παρειά, ὅπου αὐτὴ σώζεται σὲ κάποιο ὕψος, διακρίνεται τοιχοδομία ποὺ θυμίζει πολυγωνικὸ σύστημα (πίν. 126β). Ἡ τοιχοδομία αὐτὴ φαίνεται ὅτι διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴν τοιχοδομία τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ τεύχους τῆς νεώτερης φάσης ποὺ κλείνει ἀπὸ τὰ βόρεια τὴν πύλη, ἢ ὁποῖα φαίνεται ὅτι πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὴν τελευταία φάση ἐπισκευῶν (πίν. 127α).

Μὲ τὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ διευκρινίστηκε ἐπίσης ὅτι τὸ τμήμα τοίχου μὲ τὶς μεγάλες μαρμαροπλίνθους (πίν. 127β), ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1982⁶ ἀνήκει στὴν εὐθυντηρία τοῦ τεύχους τῆς νεώτερης φάσης (B), τὸ ὁποῖο στὴ θέση αὐτὴ ἀκολουθώντας τὴ φυσικὴ ἐξάρση τοῦ ἐδάφους εἶχε θεμελιωθεῖ ψηλότερα καὶ εἶχε κόψει τὸ τεῖχος τῆς ἀρχαιότερης φάσης (A). Ἐν συνεχείᾳ γωνιάζοντας τὸ νεώτερο τεῖχος πρὸς τὰ βόρεια ἀκολουθοῦσε περίπου παράλληλῃ πορεία μὲ τὸ τεῖχος τῆς φάσης A, τὸ ὁποῖο ἐν μέρει ἐπικάλυπτε (πίν. 123α).

Τὰ δυτικὰ ὅρια τοῦ ἀνδῆρου, ποὺ σχηματίζονταν ἔξω ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ περιβόλου τῶν τειχῶν, ὀρίζεται πιθανότατα ἡ βαθμιδωτὴ κατασκευὴ ποὺ ἐμφανίστηκε στὸ τέλος τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου στὴν ἐξωτερικὴ παρειά τοῦ νεώτερου τεύχους B (εἰκ. 1, πίν. 123α). Στὸ μικρὸ τμήμα τῆς κατασκευῆς αὐτῆς, ποὺ ἀνασκάφηκε φέτος ἐντοπίσθηκαν τρεῖς βαθμίδες ποὺ ὀδηγοῦν πρὸς ἓνα ὑψηλότερο ἐπίπεδο στὰ ἀνατολικά (πίν. 128α).

Μὲ τὴ συνέχεια τῆς ἀνασκαφῆς θὰ προσδιορισθοῦν ὅπωςδὴποτε εὐκρινέστερα τὰ ὅρια τοῦ ἀνδῆρου αὐτοῦ, ὅπου ἡ παρουσία τῶν δύο βωμῶν E1 καὶ E2, καὶ τὰ κινητὰ εὐρήματα (εἰδώλια, μικρογραφικὰ ἀγγεῖα) ἔχουν ἤδη ἐντοπίσει τὴν τέλεση λατρείας μιᾶς γυναικείας θεότητος⁷ (εἰκ. 1, πίν. 123α). Μὲ τὸ ἐκτὸς τειχῶν ἱερὸ αὐτὸ πρέπει ἐπίσης νὰ συνδεθεῖ ὁ ἀποθέτης τῶν μικρογραφικῶν ὕδριων ποὺ βρέθηκε στὴν περιοχὴ τῆς βαθμιδωτῆς αὐτῆς κατασκευῆς

6. ΠΑΕ 1982, 4, εἰκ. 1.

7. ΠΑΕ 1982, 5-6, πίν. 3-4· ΠΑΕ 1983, 7.

(πίν. 128β, 129). Μικρὸ μόνο μέρος τοῦ ἀποθέτη αὐτοῦ ἐρευνήσε ἡ φετινὴ ἀνασκαφή.

Μέσα σὲ μαῦρο χῶμα ποὺ περιεῖχε ἄφθονη τέφρα καὶ πολλὰ καμένα ὅστὰ ζώων, ἀλλὰ καὶ θραύσματα ἀγγείων καὶ εἰδωλίων βρέθηκε πλῆθος μικρογραφικῶν ὑδριῶν ἁβαφῶν, ὁ ἀριθμὸς τῶν ὁποίων ξεπερνάει τὶς 2.000. Ὁ ἀποθέτης κάλυπτε ἓνα μέρος ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς νεώτερης φάσης ποὺ ἦταν λιθολογημένο στὴ θέση αὐτὴ σχεδὸν ὡς τὴν εὐθυντηρία του καὶ συνεχιζόταν καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ τείχους τῆς νεώτερης φάσης ἐπικαλύπτοντας καὶ τὴ βαθμιδωτὴ κατασκευή, ποὺ ἦταν προσκολλημένη στὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ τείχους (πίν. 128-129). Ἡ χρονολόγησις τοῦ ἀποθέτη ἀπὸ τὰ θραύσματα τῶν μελαμβαφῶν ἀγγείων —λυχνariῶν κλπ.— στὰ τέλη 4ου - ἀρχὲς 3ου π.Χ. αἰῶνα⁸ δίνει ἓνα χρονολογικὸ ὄριο (*terminus ante quem*) γιὰ τὴ χρονολόγησις τῆς καταστροφῆς τοῦ τείχους τῆς νεώτερης φάσης.

Στὸ ἱερὸ αὐτὸ ἀνήκουν οἱ δύο βωμοὶ-ἐσχάρες (E1, E2) ποὺ ἀποκάλυψαν οἱ προγενέστερες ἀνασκαφές. Φέτος ὁλοκληρώθηκε ἡ ἔρευνα στὴν περιοχὴ τῶν δύο βωμῶν E1 καὶ E2. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ἐσχάρας E2 ἀποκαλύφθηκε τοῦχος, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ ἀνήκει σὲ μιὰ κλίμακα ποὺ ὀδηγοῦσε στὴν ἐσχάρα (πίν. 124β). Ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ ἐντόπισε ἐπίσης καὶ τμῆμα μιᾶς τρίτης πιθανότατα ἐσχάρας (E3) (εἰκ. 1, E3, πίν. 123α, E3, πίν. 128β). Ἄν ἡ συνέχεια τῆς ἀνασκαφῆς βεβαιώσει ὅτι πρόκειται πρᾶγματι γιὰ ἐσχάρα-βωμό, τότε ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ λατρεία στὸ ἀνδῆρο συνεχίστηκε καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴ καὶ τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ τείχους, γιὰτὶ ἡ λεγόμενη ἐσχάρα E3 πατάει πάνω στὸ ἐπικαλυμμένο τεῖχος (πίν. 128β). Ἡ ἔντονη παρουσία τῶν μικρογραφικῶν ὑδριῶν καὶ ἡ θέση τοῦ ἱεροῦ ἔξω ἀπὸ τὸν περίβολο τῶν τειχῶν σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὶς εἰκονιζόμενες γυναικεῖες μορφές στὸ εἰδῶλια ὀδηγοῦν στὴ συσχέτιση τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ μὲ ἱερὰ Δήμητρας ἢ Κόρης ἢ μὲ ἱερὰ θεοτήτων ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὸ νερό⁹. Ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὰ θραύσματα τῶν εἰδωλίων ποὺ βρέθηκαν καὶ φέτος διάσπαρτα στὴν περιοχὴ τοῦ ἀνδῆρου ἡ λατρεία στὸ

8. Γιὰ τὸ λυχνάρι πρβ. R. H. HOWLAND, *Greek Lamps and their Survivals, The Athenian Agora IV* (1958) ἀριθ. 304, τύπος 25β, β' μισὸ 4ου - ἀρχὲς 3ου π.Χ. αἰῶνα.

9. Πρβ. E. DIEHL, *Die Hydria* (1964) 171-209. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία γιὰ τὴν παρουσία μικρογραφικῶν ἀναθηματικῶν ἁβαφῶν ὑδριῶν: Γ. ΜΟΡΤΖΟΣ, *Τὸ Ἑλληνικὸ Ἱερὸ στὸν Κάστελλο* (1985) 100-104.

ἱερὸ φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε συνεχῆς ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου ὡς τὰ τέλη τοῦ 4ου - ἀρχές τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. (πίν. 130).

Σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ σχέση τοῦ τείχους μὲ τὴ θάλασσα ἔδωσε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἔξω ἀπὸ τὴ βόρεια παρειὰ τοῦ τείχους τῆς νεώτερης φάσης, ὅπου ἐντοπίστηκε ἓνα στρώμα μὲ ἄφθονη κεραμεικὴ 4ου-3ου π.Χ. αἰ. Τὸ στρώμα αὐτὸ περιέχεται μέσα σὲ θαλάσσια ἄμμο μὲ πολλὰ ἀποστρογγυλεμένα ἀπὸ τὴ θάλασσα θραύσματα ἀγγείων καὶ ὀστρέων, τὰ ὁποῖα βεβαιώνουν τὴν ἄφιξη τοῦ χειμέριου κύματος ὡς τὴ βόρεια παρειὰ τοῦ τείχους. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἐπίσης ἡ ἐπισήμανση ἐνὸς στρώματος, πλημμύρας τῆς θάλασσας ποὺ κάλυψε κάποτε τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀρχαίας πόλης στὴν περιοχὴ αὐτή. Τὸ στρώμα αὐτὸ τῆς πλημμύρας ἐπικαλύπτει τὸ τεῖχος τῆς ἀρχαιότερης φάσης, ἀλλὰ ὅχι τὸ τεῖχος τῆς νεώτερης φάσης Β, τὸ ὁποῖο ἤ δὲν πρέπει νὰ εἶχε κατασκευασθεῖ ἢ σωζόταν σὲ μεγαλύτερο ὕψος. Ἡ λεπτομερειακὴ μελέτη τῆς κεραμεικῆς γιὰ τὸν ἀκριβῆ χρονολογικὸ προσδιορισμὸ τοῦ στρώματος αὐτοῦ τῆς πλημμύρας δὲν ἔχει ἀκόμα ὀλοκληρωθεῖ. Ὁ συνδυασμὸς τῶν συμπερασμάτων τῆς ἀρχαιολογικῆς καὶ τῆς γεωμορφολογικῆς ἔρευνας ἀναμένεται νὰ δώσει συγκεκριμένα στοιχεῖα γιὰ τὴν τυχὸν ἐπίδραση τῶν γεωμορφολογικῶν γεγονότων στὶς κτιριακὰς φάσεις τῶν τειχῶν καὶ στὴν ἐγκατάλειψη τοῦ βόρειου περιβόλου.

Τέλος ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ ἔδωσε γιὰ πρώτη φορὰ ἀσφαλὴ στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ νεκροταφείου, τὸ ὁποῖο ἐμφανίσθηκε στὴν περιοχὴ τοῦ ΒΔ περιβόλου μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ βόρειου περιβόλου. Στὴν ἐπέκταση τῆς τομῆς πρὸς τὰ νότια ἀλλὰ καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ ἀνδῆρου τοῦ ἱεροῦ βρέθηκαν μιὰ σειρὰ τάφων, ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους χρονολογήθηκαν ἀπὸ τὰ κτερίσματα τοὺς στὰ τέλη 3ου - ἀρχές 2ου π.Χ. αἰώνα.

Φέτος ἀνασκάφηκαν συνολικὰ 9 τάφοι. Ἀπὸ αὐτοὺς οἱ περισσότεροι ἦταν συγκεντρωμένοι στὰ νότια τῆς ἀρχικῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς καὶ ὁρισμένοι εἶχαν ἀνοιχθεῖ στὸ τεῖχος τῆς ἀρχαιότερης φάσης. Ἡ σαφὴς ἐντόπιση αὐτοῦ τοῦ νεκροταφείου φέτος ὀδηγεῖ στὴ συσχέτιση τοῦ σκελετοῦ τοῦ ἀλόγου, ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1983¹⁰, μὲ τὸν ὀρίζοντα τῶν ταφῶν τοῦ ἐλληνιστικοῦ νεκροταφείου. Ἡ ὀλοκλήρωση τῆς ἔρευνας στὴν ταφὴ Ν8α, ποὺ ἦταν ἐγγυητισμὸς παιδιοῦ (πίν. 132α) ἔδωσε τρία εἰδῶλια καὶ ἓνα ἀσημένιο νό-

10. ΠΑΕ 1983, 7, πίν. 9α.

μισμα¹¹. Ὁ τύπος τοῦ εἰδωλίου γυναικείας μορφῆς σὲ λατρευτικὴ χειρονομία (πίν. 131α) εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τῆ Δυτικῆ Μ. Ἀσία¹² καὶ ἐμφανίζεται καὶ στὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας στὸ Πέργαμο¹³. Τὸ ἀρχέτυπο αὐτοῦ τοῦ τύπου τοποθετεῖται στὰ τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα, ἀλλὰ τὰ εἰδώλια τῶν Ἀβδήρων πρέπει νὰ ἀποτελοῦν νεώτερες ἐπιβιώσεις τοῦ τύπου καὶ νὰ χρονολογοῦνται στὸν 2ο π.Χ. αἰώνα.

Ὁ τάφος N14 ἀπέδωσε μεγάλο ἀριθμὸ βαλσαμαρίων (πίν. 131γ, 132β), ἡ χρονολόγησή τῶν ὁποίων τοποθετεῖται στὸν 2ο αἰ. π.Χ.¹⁴, ἐνῶ στὸν τάφο N9 ἐμφανίστηκε μεγαρικὸς σκύφος καὶ κάνθαρος τοῦ τέλους 3ου - ἀρχῶν 2ου π.Χ. (πίν. 131β)¹⁵. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐπίσης ἡ ἀνεύρεση μιᾶς στήλης μὲ πολὺ ἀδρὴ ἀνάγλυφη παράσταση ἥρωος - ἱππέως, ἡ ὁποία εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς κάλυμμα τάφου. Κεραμοσκεπεῖς τάφοι ἐμφανίστηκαν πάνω στὸ τεῖχος τῆς νεώτερης φάσης. Ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς (N16, πίν. 133α) στὴν περιοχὴ τοῦ ἀποθέτη καὶ ἓνας στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς τομῆς (N17).

Ἀπροσδιόριστος πρὸς τὸ παρὸν παρέμεινε ὁ τοῖχος ποὺ ἀκουμπᾷ στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ τείχους τῆς ἀρχαιότερης φάσης καὶ ὁ ὁποῖος ἀρχικὰ θεωρήθηκε ὅτι ἀνήκει στὴ φάση τοῦ τείχους. Ἡ ἐπίχωση εἶναι ἐλάχιστη στὴν περιοχὴ αὐτὴ καὶ ἡ χρονολόγησή τοῦ τοίχου παραμένει πρὸς τὸ παρὸν ἀπροσδιόριστη, ὅπως ἀπροσδιόριστη παραμένει καὶ ἡ ἐρμηνεία μιᾶς τετράγωνης πλίνθου, ποὺ ἐμφανίζεται δυτικὰ αὐτοῦ τοῦ τοίχου (πίν. 133β).

Τομέας K (Ε. ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ)

Συνεχίστηκε ὡς τελευταία ἀνασκαφικὴ περίοδος ἡ ἔρευνα στὸ πρῶμο ἀρχαῖο νεκροταφεῖο τῶν Ἀβδήρων¹⁶. Ἐρευνήθηκε ἔκταση 229 τ.μ. ποὺ περι-

11. Ἀσημένιο νόμισμα Ροδίων.

12. D. THOMPSON, *Troy, The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period*, Suppl. 3 (1963) 96-97 πίν. XX, ἀριθ. 72-74.

13. *AM* XXX (1910) 519-520.

14. I. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ - Σ. ΔΡΟΥΓΟΥ, *Ἑλληνιστικοὶ Τάφοι Βέροιας* (1980) 124-125, πρβ. Π 2142, 2143, 2144 σχέδ. 17.

15. J. SCHAEFER, *Hellenistische Keramik aus Pergamon* (1968) πίν. 15, d. 65.

16. Ε. ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ, *Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη I* (1987) 421 κέ.

λαμβάνει τὸ βαθύτερο ἐπίπεδο τῶν τάφων σὲ τρεῖς τομὲς προηγουμένων ἀνασκαφικῶν περιόδων καὶ τὴν ἐπέκταση τῆς ἔρευνας σὲ πέντε νέες τομὲς πρὸς τὸ Ν καὶ κυρίως τὸ ΒΑ τμήμα τοῦ νεκροταφείου.

Μέσα σὲ παχὺ στρώμα θαλασσινῆς ἄμμου ἀποκαλύφθηκαν 97 νέες ταφές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ 74 ἦταν ἐγγυτρισμοί, οἱ 9 ἦταν καύσεις καὶ οἱ 14 λακκοειδεῖς ταφές (πίν. 134β). Γιὰ τοὺς ἐγγυτρισμούς, πὺλ ἀνῆκαν ὅλοι σὲ βρέφη κυρίως ἢ νήπια, χρησιμοποιήθηκαν μικροῦ ἢ μετρίου μεγέθους ταφικὰ ἀγγεῖα, κυρίως ἄβαφοι ἀμφορεῖς, ἀλλὰ καὶ μερικοὶ μὲ γραπτὴ ταινιωτὴ διακόσμηση. Χρησιμοποιήθηκαν ἐπίσης ἑξὶ μικροὶ πίθοι, μιὰ ὕδρία καὶ μερικά χυτροειδῆ ἀγγεῖα. Μερικὰ μόνο ἀπὸ τὰ ταφικὰ ἀγγεῖα ἦταν ἀκέραια· κατὰ κανόνα ἦταν σπασμένα καὶ προστατεύονταν ἀπὸ μικρὲς πέτρες τοποθετημένες γύρω ἢ ἐπάνω σ' αὐτά. Πολὺ συχνὰ πλακερὲς ἢ ἄλλες μικρὲς πέτρες ἢ ἀκόμη θραύσματα ἀγγείων ἔφρασσαν τὸ στόμιο τῶν ταφικῶν ἀγγείων (πίν. 134α).

Τὸ ἔθιμο τῆς ἐπὶ τόπου καύσης χρησιμοποιήθηκε γιὰ ἐνήλικα ἄτομα. Ἐνήλικες ἐπίσης, ἀλλὰ καὶ ἔφηβοι καὶ παιδιὰ εἶχαν ἐναποτεθεῖ μέσα σὲ λακκοειδεῖς τάφους, συχνὰ σὲ στάση συνεσταλμένη. Κατὰ τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ οἱ τάφοι ἦταν ἀκτέριστοι. Στους ἐγγυτρισμούς τὰ κτερίσματα ἦταν τοποθετημένα στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ταφικῶν ἀγγείων μαζὶ μὲ τὸ νεκρὸ βρέφος ἢ νήπιο καὶ σὲ σπάνιες περιπτώσεις ἔξω ἀπὸ αὐτά. Στὶς καύσεις τὰ κτερίσματα εἶχαν ριφθεῖ στὴν πυρά, ὅπου εἶχαν καεῖ οἱ νεκροὶ μὲ τὰ κοσμήματά τους. Τὰ κτερίσματα πὺλ συνόδευαν τὶς ταφές εἶναι κυρίως μικρὰ ἀγγεῖα καὶ ἀστράγαλοι αἰγοπροβάτων, ἐνῶ τὰ κοσμήματα εἶναι πολὺ λίγα (ἀπλὰ χάλκινα βραχιόλια, περιδέραιο ἀπὸ μολύβδινες ψήφους, χάλκινα ἀμφικωνικὰ περίαπτα καὶ ἓνα ζεῦγος περονῶν μὲ ὁστέινη κομβιόσχημη κεφαλὴ).

Ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα πὺλ χρησιμοποιήθηκαν ὡς κτερίσματα προέρχονται ἀπὸ κορινθιακὰ ἐργαστήρια καὶ εἶναι κυρίως ἀρύβαλλοι καὶ ἀλάβαστρα ὕστερης πρωτοκορινθιακῆς καὶ μεταβατικῆς περιόδου. Τὸ μεγαλύτερο ὅμως μέρος τῶν ἀγγείων (κύαθοι, πρόχοι, ἀρυβαλλοειδῆ ληκύθια, θήλαστρα, ταινιωτὲς καὶ τύπου bird bowl κύλικες κ.ἄ.) πρέπει νὰ ἔχει παραχθεῖ σὲ ἰωνικὰ ἐργαστήρια. Ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ ἄβαφα ἀγγεῖα πὺλ προέρχονται ἀπὸ ἐγχώρια ἐργαστήρια (μόνωτοι ἢ ἄωτοι κύαθοι, πρόχοι καὶ ἓνα ἀπιόσχημο ληκύθιο). Ἡ χρονολόγησις τῶν εὐρημάτων στὸ σύνολό τους τοποθετεῖται ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια μετὰ τὰ μέσα τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνα ὡς τὶς τελευταῖες δεκαετίες του.

Μέσα στὶς ἑξὶ περιόδους συστηματικῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας αὐτοῦ τοῦ

πρώιμου ἀρχαίου νεκροταφείου τῶν Ἀβδήρων ἀποκαλύφθηκαν συνολικά καὶ ἐρευνήθηκαν 281 ταφές ποὺ κατελάμβαναν ἔκταση 857 τ.μ. Ἐντοπίστηκαν τὰ ὅρια τοῦ νεκροταφείου πρὸς τὰ δυτικά, νότια, ἀνατολικά καὶ βόρεια καὶ διαπιστώθηκε ὅτι τὸ νεκροταφεῖο συνεχίζεται πρὸς τὰ βορειοανατολικά. Ἀπὸ τὴν ἐξέταση τοῦ συνόλου τοῦ σκελετικοῦ ὕλικου τῶν ταφῶν προκύπτει ὅτι ποσοστὸ 87.64% ἀνήκει σὲ πολὺ μικρὰ παιδιὰ καὶ νήπια —κυρίως βρέφη καὶ μάλιστα νεογέννητα— ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες ταφές ἀνήκουν σὲ μεγαλύτερα παιδιὰ καὶ ἐνήλικες.

Ἡ συσχέτιση τοῦ νεκροταφείου αὐτοῦ μὲ τοὺς πρώτους ἀποίκους τῶν Ἀβδήρων, τοὺς Κλαζομένιους, εἶναι πλέον ἀπόλυτα βέβαιη.

ΧΑ.Ι.ΔΩ ΚΟΥΚΟΥΛΗ ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

19. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΥΝΑΞΗΣ ΜΑΡΩΝΕΙΑΣ

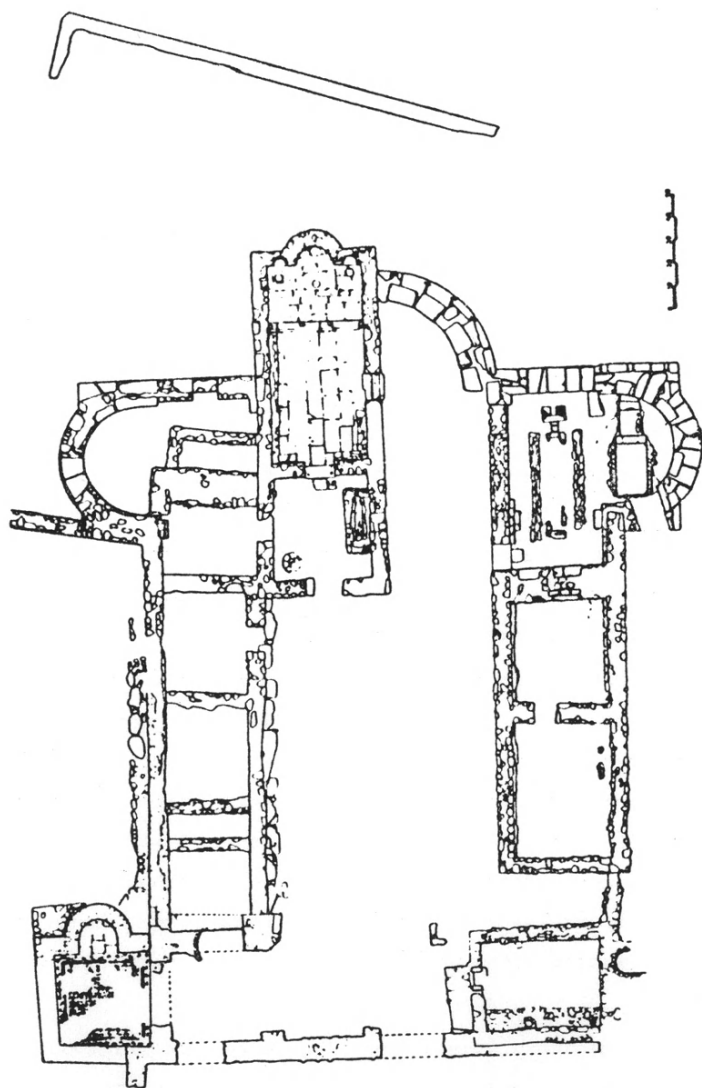
(Πίν. 135 - 141)

Ἡ φετινὴ περίοδος ἀνασκαφῆς στὴ Σύναξη σκοπὸ εἶχε τὴν ἀποκάλυψη τῆς νότιας καὶ βόρειας πτέρυγας διαμερισμάτων τῆς μεσοβυζαντινῆς μονῆς καὶ τὴν περισυλλογὴ στοιχείων γιὰ τὴ συμπλήρωση τῆς κάτοψης τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Ἐγιναν ἐπίσης ἐργασίες καθαρισμοῦ καὶ ἀπομάκρυνση τῶν πουρναριῶν ἀπὸ τὸ συγκρότημα λιμενικῶν ἀποθηκῶν, ποὺ εἶχε ἐντοπισθεῖ τὸ 1985 στὴν παραλία τῆς Σύναξης. Ἀγοράσθηκαν ἐπίσης ἀπὸ τοὺς ἰδιοκτῆτες τοὺς καὶ κόπηκαν ἐννέα ἐλαιόδενδρα. Διατηρήθηκαν δύο ἐλαιόδενδρα μέσα στὴν αὐλὴ τῆς μεσοβυζαντινῆς μονῆς καὶ ὅσα βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὸν περιβόλὸ τῆς. Ἔτσι ὁ χῶρος ἀπέκτησε χαρακτηριστὴ περισσότερο ἀρχαιολογικό. Στὴν ἀνασκαφὴ ἔλαβαν μέρος οἱ ἀρχαιολόγοι Δήμητρα Παπανικόλα, ἐπικεφαλῆς τοῦ συνεργείου ἐπεξεργασίας καὶ καταγραφῆς εὐρημάτων, ἡ Σταυρούλα Δαδάκη καὶ ἡ Σοφία Δουκατᾶ, ὡς τομεάρχες. Τὰ σχέδια ἐπιμελήθηκε ὁ ἀρχιτέκτων Ἀπόστολος Τσαρουχᾶς. Τὴν ἀνασκαφὴ παρακολούθησαν σπουδαστὲς τοῦ University of Illinois at Urbana-Champaign ὑπὸ τοὺς καθηγητὲς τοὺς Henry Maguire καὶ Robert Ousterhout. Τεχνίτης ἀνασκαφῆς Στέλιος Παπαδόπουλος, καθαρισμὸς συγκόλληση εὐρημάτων Θόδωρος Δαμιανοῦ, συντήρηση ψηφιδωτῶν Γιώργος Κοτταρίδης καὶ Ἡλίας Παπαδόπουλος, μετακινήσεις μαρμάρων, ἀναστηλώσεις, στερεώσεις Νίκος Γλέας. Μὲ τὴν κεραμεικὴ ἀσχολήθηκε ἡ Mary Seyfarth, κεραμίστρια, μὲ τὰ μάρμαρα ἡ Δρ. Eunice Dauterman-Maguire καὶ ἡ Maggie Duncan-Flowers. Φιλόπονοι καὶ προσεκτικοὶ ἐργάτες ἀπὸ τὸ χωριὸ Προσκυνητὲς, ἐπιστάτης ὁ φύλακας ἀρχαιοτήτων Λάσκαρης Πλιάου.

Παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ (εἰκ. 1)

ΒΔ παρεκκλήσι (πίν. 135α)

Τὸ παρεκκλήσι εἶναι μεταγενέστερη προσθήκη στὴν ἐξωτερικὴ ΒΔ γωνία τῆς βασιλικῆς, ποὺ σχηματίζεται ἀνάμεσα στὴ βόρεια στενὴ πλευρὰ τοῦ

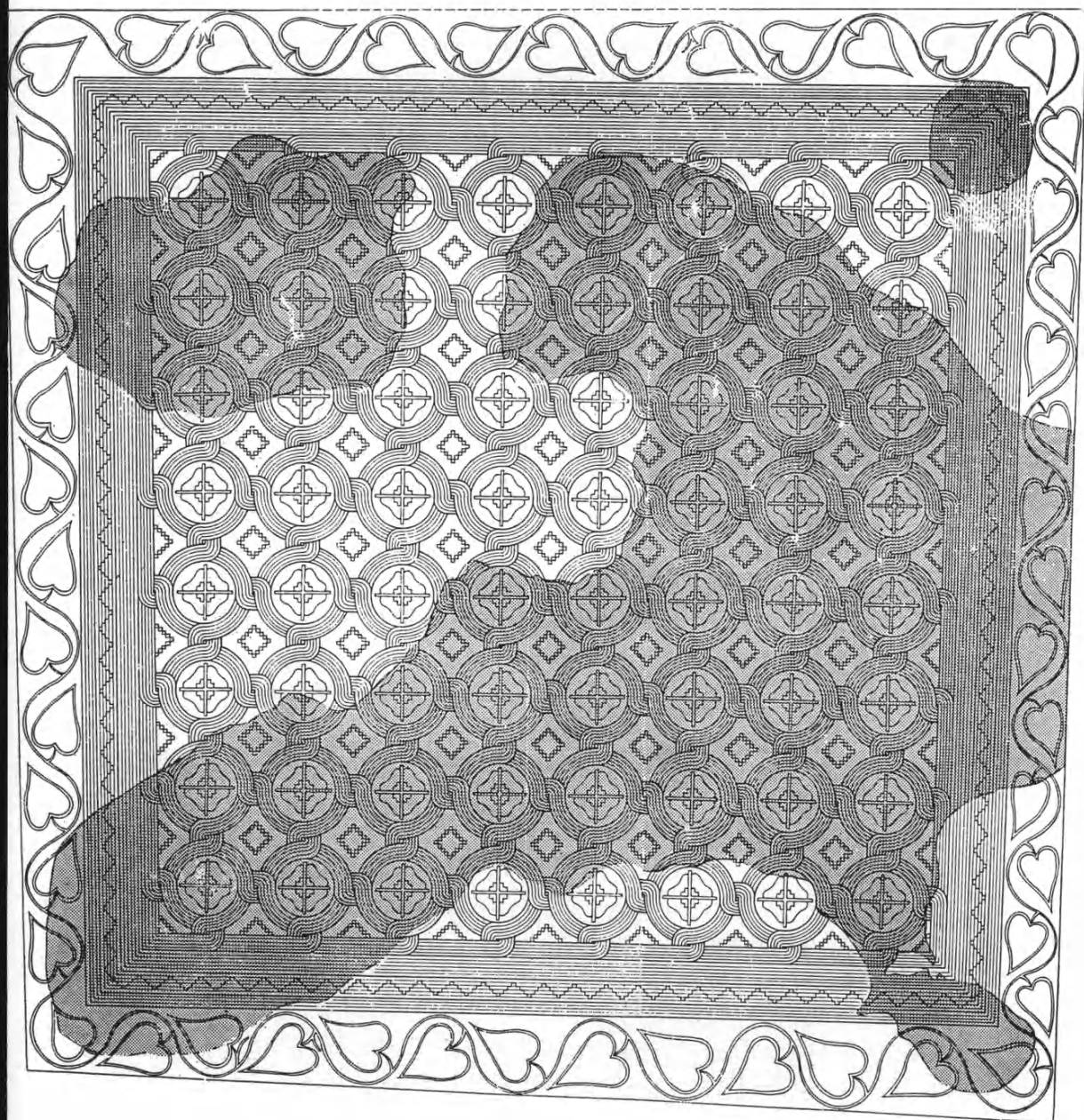
Εκ. 1. 'Η παλαιοχριστιανική βασιλική.

νάρθηκα, με τὸν ὁποῖο καὶ ἐπικοινωνεῖ, καὶ στὴν κατὰ 2 μ. πλατύτερη τῆς βασιλικῆς ἀνατολικὴ πλευρὰ αἰθρίου ἢ ἐξωνάρθηκα, ποὺ δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ. Τὸ παρεκκλήσι ἔχει σχεδὸν τετράγωνη κάτοψη, ἐσωτ. πλευρᾶς 3.90-4 μ. με ἡμικυκλικὴ ἐξωτερικά, πεταλόσχημη ἐσωτερικά κόγχη, πάχους 0.65 μ. Ἡ τοιχοδομία τῶν δύο πρόσθετων τοίχων, βόρειου καὶ ἀνατολικοῦ εἶναι παρόμοια σχεδὸν με τὴν τοιχοδομία τοῦ βόρειου τοίχου τῆς βασιλικῆς· οἱ λίθοι ὅμως ποὺ χρησιμοποιοῦνται δὲν εἶναι τετραγωνισμένοι, δὲν τοποθετοῦνται σὲ ζῶνες, ἐνῶ κατὰ ἀραιὰ διαστήματα παρεμβάλλεται στὴ λιθοδομὴ ὀριζόντια μονὴ σειρὰ πλίνθων. Τὸ κονίαμα περιέχει χοντροτριμμένο κεραμίδι. Σὲ ὕψος 1.50 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ παρεκκλησίου ὑπῆρχε ζώνη ἄγνωστου ἀριθμοῦ σειρῶν πλίνθων, πλευρᾶς 0.24-0.27 μ., οἱ ὁποῖες, ἐπειδὴ βρίσκονταν κοντὰ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ἔχουν ἀφαιρεθεῖ, ὅπως ἀκριβῶς καὶ οἱ πλίνθοι ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τῆς βασιλικῆς.

Στὸ δάπεδο σώζεται πολυχρῶμο ψηφιδωτὸ δάπεδο (εἰκ. 2, πρβ. *Ἔργον* 1987, εἰκ. 19) κατεστραμμένο κατὰ τμήματα πρὶν ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῆς στέγασής του: στὸ κέντρο συνεχόμενοι σηρικοὶ τροχοί, ποὺ περιέχουν ρόδακες με σταυροειδῆ κοσμήματα καὶ στὰ ἐνδιάμεσα ἰσόπλευροι ρόμβοι. Τὸ θέμα περιβάλλεται ἀπὸ πλαίσια, ἕνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα φέρει βαθμιδωτὰ τρίγωνα στὴ σειρὰ καὶ ἡ ἐξωτερικὴ ταινία βλαστὸ με κισσόφυλλα.

Τὸ δάπεδο τῆς ἡμικυκλικῆς κόγχης εἶναι ὑπερυψωμένο κατὰ 0.02 μ. καὶ στρωμένο με μαρμάρινες ὀρθογώνιες πλάκες. Ἡ ἀγία τράπεζα βρέθηκε στὴ θέση τῆς κατασκευασμένη με spolia ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ βασιλική: ἀνεστραμμένη βάση κίονα ὡς τράπεζα καὶ τμήμα τετράπλευρου πεσσίσκου τέμπλου ὡς βάση. Μέσα στὸ παρεκκλήσι καὶ ἀκουμπισμένα στὸ δάπεδο βρέθηκαν καὶ ἄλλα μαρμάρινα παλαιοχριστιανικὰ μέλη. Τὸ εὔρημα δηλώνει ὅτι τὸ παρεκκλήσι λειτούργησε ὡς λατρευτικὸς χώρος καὶ μετὰ κάποια καταστροφὴ τῆς βασιλικῆς καὶ ἔπαυσε νὰ λειτουργεῖ ὅταν καταπλακώθηκε ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ καὶ τὴ στέγασή του.

Τὸ παρεκκλήσι στεγαζόταν με εἶδος θόλου, κατασκευασμένου με κάθετα τοποθετημένες πλίνθους σὲ ὁμόκεντρα τετράπλευρα πλαίσια, ὅπως φαίνεται στὴν κλεῖδα ποὺ βρέθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ πεσμένη μαζί με τὰ συντρίμματα τῆς ἀνωδομῆς μέσα στὸ παρεκκλήσι (*Ἔργον* 1987, εἰκ. 17). Βρέθηκαν ἐπίσης σὲ μεγάλες ποσότητες κομμάτια μεγάλου σχήματος ἀγγείων, ἀμφορέων κλπ., τὰ ὁποῖα ἔφεραν στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνειά τους προσκολλημένα κομμάτια ἄσβε-

Είχ. 2. Ψηφιδωτό δάπεδο παλαιοχριστιανικοῦ παρεκκλησίου.

στοκονιάματος. Τοῦτο σημαίνει ὅτι τὰ ἀγγεῖα αὐτά, ὁλόκληρα ἢ σχεδὸν ὁλόκληρα χωρὶς πάτο, χρησιμοποιήθηκαν ὡς ὑλικὸ πλήρωσης στὴν κατασκευὴ τῆς θολωτῆς στέγης τοῦ παρεκκλησίου.

Νότιο πτερύγιο ἐγκάρσιου κλίτους (πίν. 135β, εἰκ. 3).

Κατὰ τὴν ἔρευνα τῆς τράπεζας τῆς μονῆς (δωμάτιο Ε) προέκυψαν ὀρισμένα χρήσιμα στοιχεῖα γιὰ τὸ νότιο πτερύγιο τοῦ ἐγκάρσιου κλίτους τῆς βασιλικῆς.

1. Ἀπὸ τὰ ἀποτυπώματα στὸ ἀπὸ κορασάνι ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου συνάγεται ὅτι τὸ δάπεδο δὲν ἦταν ψηφιδωτὸ ἀλλὰ πλακόστρωτο.

2. Ὁ κατασκευασμένος μὲ ἀρχαιότερα μάρμαρα νότιος στυλοβάτης τῆς βασιλικῆς περατοῦται πρὸς Α στὸ σημεῖο ὅπου διαμορφώθηκε ἀργότερα ἡ εἴσοδος στὴν τράπεζα τῆς μονῆς. Ἀνατολικά τῆς εἰσόδου καὶ κάτω ἀπὸ τὸν βόρειο μεταβυζαντινὸ τοῖχο τῆς τράπεζας ἐντοπίσθηκε βάση παλαιοχριστιανικοῦ πεσσοῦ σχήματος T, στὸν ὁποῖον ἐδράζονταν τὰ ἀκόλουθα τρία τόξα τῆς βασιλικῆς: τὸ τελευταῖο πρὸς Α τόξο τῆς νότιας κιονοστοιχίας καὶ τὰ δύο μεγάλα τόξα ποὺ χώριζαν τὸ νότιο πτερύγιο τοῦ ἐγκάρσιου κλίτους ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ ἱεροῦ βήματος καὶ τὸ νότιο κλίτος τῆς βασιλικῆς. Τὰ δύο αὐτὰ μεγάλα τόξα πατοῦσαν καὶ σὲ ἀπέναντι τοῦ T πεσσοῦ κείμενες ἀντηρίδες, τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ νότιου ἀντίστοιχα τοίχου τῆς βασιλικῆς, οἱ ὁποῖες ἀποκαλύφθηκαν.

3. Ἀνατολικότερα τοῦ T πεσσοῦ καὶ ἕως τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς βασιλικῆς ἐντοπίσθηκε σὲ μῆκος 2.50 μ. τὸ πλάγιο νότιο τμήμα τοῦ στυλοβάτη τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ τέμπλου ἐπάνω στὸν ὁποῖο εἶχε κτισθεῖ ὁ βόρειος μεσοβυζαντινὸς τοῖχος τῆς τράπεζας.

4. Στὸ δάπεδο τῆς ἀψίδας τοῦ νοτίου πτερυγίου εἶχε ἐντοπισθεῖ λάκκος θησαυροθηρῶν, ὁ ὁποῖος ἐρευνήθηκε καὶ ἀπέδωσε ἓναν συλημένο καμαροσκεπὴ μὲ δρόμο παλαιοχριστιανικὸ τάφο. Ὁ δρόμος, μήκους 1.90 μ. καὶ πλάτους 0.90 μ., δημιουργεῖται ἀπὸ δύο παράλληλους τοίχους, οἱ ὁποῖοι ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ θεμελίωση τῆς κόγχης τῆς βασιλικῆς. Στὴν ἀρχὴ τοῦ διαδρόμου ὑπάρχουν δύο σκαλοπάτια εἰσόδου, πλ. 0.30 μ. καὶ 0.40 μ. Στὸ τέλος τοῦ διαδρόμου σχηματίζεται στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τάφου ἀπὸ τέσσερα λαξευμένα μάρμαρα, τοξωτὴ εἴσοδος, διαστ. 0.64×0.52 μ., ποὺ ὁδηγεῖ στὸν θάλαμο, διαστ. 2.25×1.30 μ., τοῦ ὁποῖου οἱ τοῖχοι εἶναι κτισμένοι μὲ στρώσεις λίθων καὶ πλίνθων. Ἀπὸ τὴν κατασκευασμένη μὲ πλίνθους καμάρα σώθηκε μόνον ἡ γένεσή της.

Κατεστραμμένο ἐπίσης βρέθηκε καὶ τὸ ἐπιστρωμένο μὲ κονίαμα δάπεδο τοῦ τάφου, τὸ ὁποῖο βρίσκεται 1 μ. περίπου βαθύτερα ἀπὸ τὸ ἐκ συμπληρωτοῦ χώματος δάπεδο τοῦ διαδρόμου.

Βόρειο πτερύγιο ἐγκάρσιου κλίτους

Διαπιστώθηκε ὅτι τὸ βόρειο πτερύγιο εἶναι ὅμοιο στὴν κάτοψη καὶ στὸν τρόπο κατασκευῆς μὲ τὸ νότιο (πίν. 136α). Ἀποκαλύφθηκε ἡ κτιστὴ θεμελίωση ἀπὸ λίθους μεσαίου μεγέθους σὲ κανονικὲς στρώσεις καὶ ζώνη τεσσάρων σειρῶν πλίνθων. Ἐπάνω στὴ θεμελίωση πατοῦσαν λαξευμένα μάρμαρα τὰ ὁποῖα εἶχαν μετακινηθεῖ ἀπὸ τὴ θέση τους: δύο καμπύλα μάρμαρα μὲ κυρτὸ ἡμικυκλικὸ κυμάτιο στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ ἀπὸ τὸν τοῖχο τῆς κόγχης καὶ τρεῖς μαρμαρόλιθοι ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ βορείου πτερυγίου. Μετὰ τὴ συμπλήρωση τῆς τοιχοποιίας στὴ θεμελίωση τὰ πέντε μάρμαρα τοποθετήθηκαν στὴ θέση τους. Κάτω ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ καθολικοῦ τῆς μεσοβυζαντινῆς μονῆς βρέθηκε ἡ ἀντηρίδα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς βασιλικῆς στὴν ὁποία πατοῦσε τὸ μεγάλο τόξο, πὺ χωρίζε τὸ ἱερὸ βῆμα ἀπὸ τὸ βόρειο πτερύγιο τοῦ ἐγκάρσιου κλίτους. Βόρειος πεσσὸς σὲ σχῆμα Τ δὲν βρέθηκε.

Παρατηρήσεις γιὰ τὸν *νότιο κλίτος* τῆς βασιλικῆς ἔχουν περιληφθεῖ στὶς παραγράφους τὶς σχετικὲς μὲ τὰ δωμάτια Α καὶ Γ τῆς νότιας πτέρυγας τῆς μεσοβυζαντινῆς μονῆς.

Μεσοβυζαντινὴ μονή

Νότια πτέρυγα διαμερισμάτων (πίν. 136β)

Ἡ νότια πτέρυγα τῆς μεσοβυζαντινῆς μονῆς καταλαμβάνει τὸ νότιο κλίτος τῆς βασιλικῆς καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε χώρους Α, Β, Γ, Δ καὶ Ε. Ὁ ἐμπρόσθιος, πρὸς τὴν αὐλὴ τῆς μονῆς, τοῖχος εἶναι κοινὸς γιὰ τὰ διαμερίσματα Γ, Δ καὶ Ε καὶ θεμελιωμένος ἐπάνω στὸν νότιο στυλοβάτη τῆς βασιλικῆς, ἐνῶ ὁ πίσω τοῖχος, κοινὸς γιὰ τοὺς χώρους Γ καὶ Δ, εἶναι θεμελιωμένος ἐπάνω στὸν νότιο τοῖχο τῆς βασιλικῆς.

Δωμάτιο Α (πίν. 137α)

Τὸ δωμάτιο Α βρίσκεται στὴ ΝΔ γωνία τῆς μονῆς, στὸ δυτικὸ πέρασ τῆς νότιας πτέρυγας καὶ εἶναι πλατύτερο ἀπὸ τὰ λοιπὰ δωμάτια τῆς ἴδιας πτέρυγας.

Μετρᾶ 5×3.80 μ. Οἱ τοῖχοι του, πλάτους 0.60 μ., εἶναι κτισμένοι με λίθους σὲ στρώσεις ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους παρεμβάλλονται ὀριζοντίως καὶ καθέτως πλινθία. Ὡς συνδετικὸ ὑλικὸ χρησιμοποιεῖται ἡ λάσπη.

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἐπιφανειακῶν χωμάτων ἀποκαλύφθηκε κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ σὲ ἐπαφὴ με αὐτὸν κτιστὸ ἔδρανο, πλάτους 0.70 μ. Στὸ μέσον περίπου τῆς βόρειας πλευρᾶς, ὅπου ἀπὸ τὸ 1985 εἶχε ἀποκαλυφθεῖ «παραστιά» (τζάκι), κατασκευασμένη με δύο λίθινους ὀρθοστάτες ἐδραζόμενους σὲ μαρμάρινη ποδιά, βρέθηκαν πεσμένοι στὸ ἐκ συμπιλητοῦ χώματος δάπεδο τοῦ δωματίου δύο ἀκόμη λίθινοι ὀρθοστάτες, ὡς καὶ ἡ σπασμένη γωνία τῆς μαρμάρινης ποδιάς. Συνάγεται λοιπὸν ὅτι τὸ τζάκι βρισκόταν σὲ ὕψος 0.50 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου καὶ τὸ ὕψος του ἀποκαθιστάμενο με τὴν προσθήκη τῶν δύο νέων ὀρθοστατῶν μετροῦσε 1.10-1.20 μ. Ἡ εἴσοδος τοῦ δωματίου βρισκόταν πιθανότατα στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Σὲ τομὴ πού ἐγινε στὴ ΝΑ γωνία του ἀποκαλύφθηκε ἡ σχέση τοῦ δωματίου Α με τὴν παλαιοχριστιανικὴ βασιλική: διαπιστώθηκε ὅτι ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ δωματίου ἐδράζεται με τὴν παρεμβολὴ στρώματος πλίνθων σὲ μαρμαρόλιθο (διαστ. 1.54×0.24 μ.), ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τμῆμα τοῦ τοίχου, πού χώριζε τὸν νάρθηκα ἀπὸ τὸ νότιο κλίτος τῆς βασιλικῆς. Ἐπίσης στὴν ἴδια τομὴ ἐντοπίσθηκε τμῆμα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ νάρθηκα τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Λόγω τῆς θέσεώς του τὸ δωμάτιο Α μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ με τὸ «θυρωρεῖο» ἢ τὸν «ξενώνα» τῆς μονῆς.

Ὁ ἐπόμενος χώρος Β δὲν ἔχει τοῖχο πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς αὐλῆς. Πρόκειται πιθανότατα γιὰ ὑπόστεγο, ὅπου ἀποθηκεύονταν ἐργαλεῖα καὶ ἄλλα χρήσιμα ἀντικείμενα γιὰ τὴν καθημερινὴ λειτουργία τῆς μονῆς.

Δωμάτιο Γ (πίν. 137β)

Τὸ δωμάτιο Γ, διαστ. 4.05×6 μ., εἶναι τὸ τελευταῖο πρὸς Δυσμὰς τῶν τριῶν συνεχόμενων δωματίων τῆς νότιας πτέρυγας. Οἱ τοῖχοι τοῦ δωματίου, πάχους 0.70 μ. καὶ 1 μ. ὁ ἀνατολικός, πού φέρει εἴσοδο πλάτ. 0.90 μ. πρὸς τὸ δωμάτιο Δ, εἶναι κτισμένοι με τὸν ἴδιο τρόπο ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι τοῖχοι τῆς μονῆς. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου, πού βρέθηκε κενό, βρέθηκε κατὰ τμήματα τὸ ἀπὸ κορασάνι ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου τοῦ νοτίου κλίτους τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς σὲ δύο στρώσεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ κάτω ἔχει λεία ἐπιφάνεια. Ἡ ἐπάνω στρώση ἔφερε ψηφιδωτό, πού διατηρήθηκε σὲ τρία σημεῖα κοντὰ

στὸν νότιο τοῖχο: στὴν ἐξωτερικὴ ταινία βλαστόσπειρα μὲ κισσόφυλλα, ἐναλλάξ κόκκινα καὶ σκοτεινὰ γαλάζια σὲ λευκὸ φόντο, κατόπιν σπειρομαίανδρος καὶ μετὰ ἀπὸ κόκκινο πλαίσιο τὸ γνωστὸ καὶ ἀπὸ τὸ ΒΔ παρεκκλήσι διακοσμητικὸ θέμα τῶν ἐνσταυρων σηρικῶν τροχῶν.

Δὲν ἐντοπίσθηκε ἰδιαίτερο δάπεδο βυζαντινῆς ἐποχῆς. Ὁστρακα βυζαντινῆς ἐφυαλωμένης κεραμεικῆς βρέθηκαν σὲ ὅλα τὰ στρώματα μέχρι τὸ ὑπόστρωμα τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ δαπέδου. Μέχρι στιγμῆς φαίνεται πιθανότερο νὰ χρησιμοποιοῦντο τὸ ὑπόστρωμα αὐτὸ ὡς δάπεδο καὶ κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο.

Κατὰ τὴν ἐρευνα τοῦ δωματίου βρέθηκαν τὰ ἐξῆς νομίσματα: χάλκινη μικρὴ ὑποδιαίρεση 5ου-6ου αἰ. (ἀρ. PMΣ/87/45), φόλλις Κωνσταντίνου Ι' (1059-1067) (ἀρ. PMΣ/87/19) καὶ τραχὺ κράματος Μανουῆλ Α' Κομνηνοῦ, νομισματοσκοπεῖο Κωνσταντινουπόλεως (1143-1180) (ἀρ. PMΣ/87/11).

Δωμάτιο Δ

Τὸ δωμάτιο αὐτὸ εἶχε ἀνασκαφεῖ πέρυσι. Προσεκτικότερη ἐρευνα φέτος ἀπεκάλυψε παράλληλα πρὸς τὸν νότιο τοῖχο καὶ σὲ ἀπόσταση 0.70 μ. ἀπὸ αὐτὸν ζώνη, πλάτους 0.85-0.95 μ., καταστροφῆς τοῦ ὑποστρώματος τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ δαπέδου. Ἡ ζώνη αὕτὴ προϋπῆρχε τῆς κατασκευῆς τῶν βυζαντινῶν τοίχων γιατί ἐπεκτείνεται καὶ πρὸς τὰ δωμάτια Γ καὶ Ε. Ἐρευνήθηκε τὸ ἐσωτερικὸ τῆς καὶ ἀπέδωσε ψιλὴ ἄμμο μὲ ψηφίδες ἀπὸ τὸ κατεστραμμένο παλαιοχριστιανικὸ δάπεδο. Σὲ βάθος ὀλίγων ἐκατοστῶν ἐμφανίστηκε ὁ φυσικὸς βράχος. Μέχρι στιγμῆς ὑποθέτουμε ὅτι πρόκειται γιὰ δοκιμαστικὴ τομὴ γιὰ τὴ θεμελίωση τοῦ νοτίου τοίχου τῆς μεσοβυζαντινῆς μονῆς κατὰ 0.70 μ. βορειότερα.

Δωμάτιο Ε (εἰκ. 3, πίν. 135β)

Τὸ δωμάτιο Ε καταλαμβάνει τὸν χώρο τοῦ νότιου περυγίου τοῦ ἐγκάρσιου κλίτους τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Ἐχει ὡς ἀνατολικὸ καὶ νότιο τοῖχο τοὺς ἀντίστοιχους τοίχους τοῦ περυγίου κατασκευασμένους μὲ μαρμαρόλιθους, οἱ ὅποιοι κατὰ τὸν χρόνον ἱδρύσεως τῆς μεσοβυζαντινῆς μονῆς σώζονταν σὲ ἱκανὸ ὕψος. Τὸ δωμάτιο Ε εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα δωμάτια τῆς νότιας πτέρυγας μὲ διαστάσεις 7.80×3.95 μ.

Μὲ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἐπιφανειακῶν χωμάτων ἀποκαλύφθηκαν δύο τοῖ-

χοι, μήκους 4.70 μ., πλάτους 0.40 μ., παράλληλοι μεταξύ τους και πρὸς τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ δωματίου, οἱ ὅποιοι ἐδράζονται στὸ ἀπὸ κορασάνι ὑπόστρομα τοῦ πλακοστρώτου δαπέδου τοῦ πτερυγίου τῆς βασιλικῆς καὶ εἶναι τὰ κατώτερα τμήματα κτιστῶν ἐδράνων. Ἀνάμεσά τους βρέθηκαν ἴχνη τράπεζας, κτισμένης μὲ λίθους, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους καὶ ἓνα κομμάτι τετράπλευρο παλαιοχριστιανικοῦ πεσσίσκου τέμπλου (στὸ δυτικὸ ἄκρο). Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς ὅλης κατασκευῆς βρέθηκε κτιστὸς μὲ spolia θρόνος ἡγουμένου: πεσσίσκος τέμπλου καὶ τετράπλευρος χοντροδουλεμένος πεσσίσκος ὡς ἐρεσίνωτο, μαρμαρόλιθος ὡς βάση καὶ λαξευμένη πέτρα ὡς ὑποπόδιο. "Ὅλες οἱ μεσοβυζαντινὲς κατασκευὲς εἶναι λασπόνκτιστες καὶ ἐδράζονται στὸ ἀπὸ κορασάνι ὑπόστρομα τοῦ πλακοστρώτου δαπέδου τοῦ πτερυγίου τῆς βασιλικῆς, κατὰ τμήματα ὅμως διακρίνεται ἐπίστρωση ἀσβεστοκονιάματος, ὅπως π.χ. στὸν διάδρομο ποὺ σχηματίζεται ἀνάμεσα στὸ βόρειο ἔδρανο καὶ στὸν βόρειο τοῖχο, ποὺ εἶναι προσθήκη μεσοβυζαντινῶν χρόνων. Τὸ δωμάτιο εἶχε δύο εἰσόδους: στὸ δυτικὸ καὶ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ βόρειου τοίχου, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ δευτέρη βρέθηκε φραγμένη. Ὡς κατώφλι τῆς πρώτης εἰσόδου χρησιμοποιήθηκε στυλοβάτης τῆς βασιλικῆς, ἀφοῦ λαξεύθηκε κατ'ἀλλήλα. Οἱ δύο εἰσοδοὶ βρίσκονται ἀπέναντι πρὸς τὶς δύο νότιες εἰσόδους τοῦ καθολικοῦ.

Ἀπὸ τὴν περιγραφή τῶν εὐρημάτων εὐκόλα συνάγεται ὅτι τὸ ἀψιδωτὸ δωμάτιο Ε ἔχει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς μοναστηριακῆς τράπεζας. Συνεπῶς καὶ τὰ διπλανά δωμάτια Δ καὶ Γ μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς μαγειρεῖον καὶ ὀψοφυλάκειον ἀντίστοιχα. Ἐτσι ἐξηγεῖται γιὰτί ὁ διαχωριστικὸς τοῖχος τῆς τράπεζας καὶ τοῦ μαγειρείου εἶναι τόσο παχύς (1.45 μ.). Ὁ τοῖχος αὐτὸς θὰ ἔφερε δύο ἀνοίγματα, μέσω τῶν ὁποίων διακινοῦνται τὰ γεμάτα μὲ τροφή ἢ ἄδεια πιάτα τῶν εἰσερχομένων καὶ ἐξερχομένων ἀπὸ τὴν εἴσοδο μοναχῶν.

Βόρεια πτέρυγα διαμερισμάτων (πίν. 138α)

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος ἀπὸ τὸν χαρακτηρισμένο ὡς Μ χώρο τῆς βόρειας πτέρυγας διαπιστώθηκε ὅτι δύο ἄγνωστοι προηγούμενως τοῖχοι τὸν διαιροῦν σὲ τρεῖς μικρότερους χώρους Μα (3.50×2.70 μ.), Μβ (3.50×1 μ.) καὶ Μ. Οἱ δύο νέοι τοῖχοι εἶναι ἀρκετὰ σαθεοί, μὲ κατεστραμμένα πρόσωπα καὶ ἀνώμαλη τοιχοποιία. Εἶναι κτισμένοι μὲ ἀκανόνιστες πέτρες, μεσαίου καὶ μικροῦ μεγέθους, ὅχι σὲ ἐμφανεῖς στρώσεις, μὲ λάσπη ὡς συνδετικὸ κονίαμα καὶ ὀριζόντια ἢ κάθετα πλινθία. Ὁ νότιος πρὸς τὴν αὐλὴ

τοῖχος εἶναι κοινός καὶ γιὰ τοὺς τρεῖς χώρους καὶ θεμελιωμένος στὸν βόρειο στυλοβάτη τῆς βασιλικῆς. Στὸ δυτικὸ πέρασ τοῦ τοίχου αὐτοῦ, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν τετράπλευρο πεσσό, ὅπου ἀπολήγει ὁ στυλοβάτης τῆς βασιλικῆς, βρέθηκε ἐντοιχισμένο τμήμα μαρμάρινου καταληπτῆρα λίθου ἀπὸ τοῖχο-περίβολο ἱεροῦ ἄβατου (πίν. 138β) ὅμοιου στὴ μορφή καὶ στὶς διαστάσεις, καλύτερου ὅμως σὲ κατάστασι συντήρησης ἀπὸ τὸ ἀρ. ΡΜΣ/230, ποὺ βρέθηκε τὸ 1985 ἐντοιχισμένο σὲ τοῖχο τῆς νότιας πτέρυγας τῆς μονῆς (βλ. ΠΑΕ 1986). Τίποτα ἐκτὸς ἀπὸ ἄφθονα κεραμίδια στέγης, δὲν χαρακτηρίζει τὰ ἐπιφανειακὰ στρώματα αὐτῶν τῶν χώρων, τῶν ὁποίων ἡ ἔρευνα δὲν ὀλοκληρώθηκε.

Ὅπως τὸ νότιο πτερύγιό τοῦ ἐγκάρσιου κλίτους τῆς βασιλικῆς χρησιμοποιοῦντο ὡς ὠφέλιμος λειτουργικὰ χώρος (τράπεζα) τῆς μεταβυζαντινῆς μονῆς ἔτσι καὶ τὸ βόρειο πτερύγιό (χώρος Ο) (πίν. 136α) διαπιστώθηκε ὅτι εἶχε ἄγνωστη πρὸς τὸ παρόν, λειτουργία. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ πτερυγίου ἀνοίχθηκε εἴσοδος, πλάτ. 1.35 μ. καὶ δίπλα σὲ αὐτὴ ἐσωτερικὰ τετράπλευρη κόγχη (1.05×0.35 μ.). Ἰχνη δαπέδου τοῦ χώρου κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο δὲν βρέθηκαν, τὸ ἐπίπεδο ὅμως τοῦ δαπέδου μέσα στὸ πτερύγιό καὶ τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐδάφους ἔξω ἀπὸ αὐτὸ ἐμφαίνεται στὴ γραμμὴ περάτωσης τῆς ἐπιχρισμένης ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ καθολικοῦ (πίν. 139α).

Ἡ ἔρευνα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πτερυγίου δυσχεραίνεται διότι στὸν χώρο αὐτὸν ἔχει κτισθεῖ μεταγενέστερο δωμάτιο Θ (πίν. 136α), διαστ. 4.10×1 μ., σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ καθολικοῦ καὶ τὸ διαμέρισμα Κ-Ι. Οἱ τοῖχοι τοῦ δωματίου Θ εἶναι κτισμένοι μὲ ἀκανόνιστες πέτρες, μεσαίου καὶ μικροῦ μεγέθους, πλινθία ἄτακτα τοποθετημένα καὶ λάσπη ὡς συνδετικὸ κονίαμα. Ἐξω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο μέσα στὸ πτερύγιό καὶ σὲ στῶμα ἐπιφανειακὸ βρέθηκε ἀνώνυμος φύλλις τοῦ 976-1030/5 (ΡΜΣ/87/22).

Στὴ μεσοβυζαντινὴ μονὴ ἀνήκει καὶ τοῖχος, πάχους 0.70 μ., ποὺ ἄπτεται τῆς ἐξωτερικῆς ΒΔ γωνίας τοῦ βορείου πτερυγίου καὶ βαίνει πρὸς Β. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου αὐτοῦ φέρει στὸ ἐπίχρισμα ἐγχάρακτες γραμμές, ποὺ μιμοῦνται πλινθοπερίβλητη τοιχοδομία (πίν. 139β).

Καθολικό, νάρθηκας (πίν. 140α)

Ἐρευνήθηκε ὁ τάφος, ποὺ ἱδρύθηκε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ νάρθηκα καὶ μπροστὰ στὴ νότια εἴσοδο (πίν. 140β). Ἡ θήκη εἶναι κιβωτιόσχημη,

κατασκευασμένη και καλυμμένη με πέτρινες πλάκες-spolia, ανάμεσα στα όποια και ένα ιωνικό κιονόκρανο ύστερορωμαϊκῶν χρόνων (PMΣ/87/27) (πίν. 141α). Ἐφερε δύο σκελετούς, δύο χρονικά διαφορετικῶν ταφῶν. Ἡ θήκη περιβάλλεται ἀπὸ τὶς τρεῖς πλευρὲς μὲ τοιχίο, πάχους ± 0.40 μ. Ἡ ὅλη κατασκευή ἔχει διαστ. 2.70×1 μ.

Ἐξω ἀπὸ τὸν ἀνασκαφικὸ χῶρο βορείως τῆς ἀγροτικῆς ὁδοῦ, ποὺ διασχίζει τὴ Σύναξη ὁ ἀκούραστος φύλακας ἀρχαιοτήτων Μαρωνείας Τούλης Κωνσταντινίδης ὑπέδειξε τὰ ἐρείπια τμήματος ὑδραγωγείου ποὺ ἔφερε πόσιμο νερὸ ἀπὸ τοὺς πρόποδες τοῦ βουνοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴ Σύναξη (πίν. 141β). Πρόκειται γιὰ κτιστὸ μὲ λίθους καὶ ἀσβεστοκονίαμα τοῖχο στὴν κορυφὴ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει τετράπλευρος ἀγωγὸς καλυμμένος μὲ πέτρινες πλάκες. Τὰ τοιχώματα τοῦ ἀγωγοῦ φέρουν ἐπάλειψη ὑδραυλικοῦ κονιάματος. Τὸ ἀνοιγμα φυσικῆς νεροφαγιᾶς γεφυρώνεται μὲ τόξο κατασκευασμένο μὲ λαξευμένους θολίτες λίθους καὶ πλίνθους τοποθετημένες ἀνάμεσά τους.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

20. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟ ΜΑΡΩΝΕΙΑΣ

(Πίν. 142 - 147)

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα στὸν Ἁγ. Χαράλαμπο τῆς Μαρωνείας συνεχίστηκε ἀπὸ τὸν ὑπογραφόμενον καὶ κατὰ τὸ 1987. Τὰ σχέδια τῆς ἀνασκαφῆς ἐξεπὸνῆσε ἡ ἀρχιτέκτων κ. Εὐαγγ. Φ. Τσάτσου (εἰκ. 1).

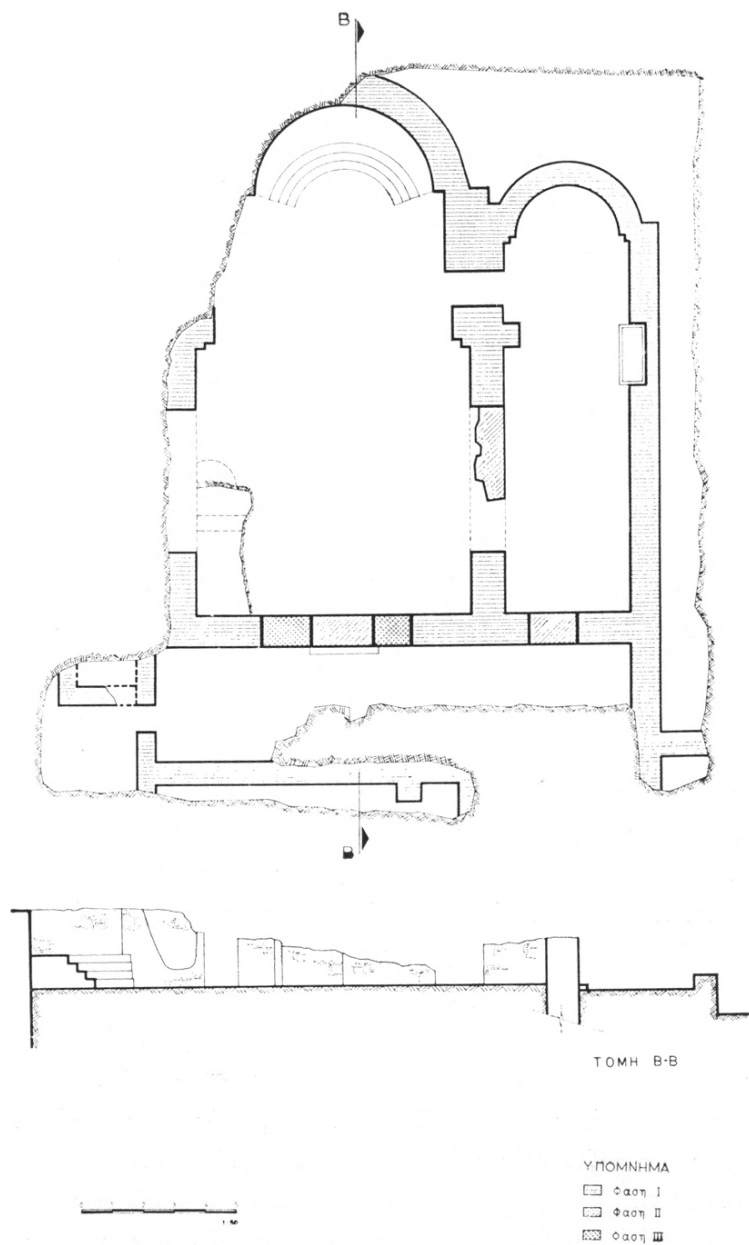
Ἡ λεπτομερὴς ἐκθεσὴ τῆς ἐρευνας ποὺ προχώρησε φέτος σημαντικὰ καὶ μὲ ἐπιτυχία, θὰ ἀρχίσει ἀπὸ τοὺς νέους τομεῖς ΣΤ καὶ Ζ, ὅπου ἡ ἀνασκαφὴ ἐπεκτάθηκε καὶ κυρίως περιορίστηκε, θὰ τελειώσει δὲ μὲ τὴν ἀναφορὰ συμπληρωματικῶν ἀποτελεσμάτων στοὺς παλαιότερους τομεῖς Α καὶ Γ.

Πρὶν ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ τῆς ἀνασκαφῆς ἄρχισε ὁ καθαρισμὸς τοῦ χώρου ἀπὸ τὰ χόρτα, ποὺ εἶχαν φυτρώσει κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ χειμῶνα. Ἰδιαίτερα μάλιστὰ πρὸς Α, ὅπου προβλέπεται νὰ ἐπεκταθεῖ ἡ ἐρευνα, ἄρχισε ἡ ἀφαίρεση τῶν πυκνῶν ἀγριόχορτων καὶ διαφόρων ἀχρήστων ἀντικειμένων καὶ λοιπῶν ἀπορριμμάτων, ποὺ εἶχαν ἐγκαταλείψει ἀπὸ παλιὰ ψαράδες καὶ περαστικοὶ τῆς περιοχῆς. Τὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ποὺ εἶχαν βρεθεῖ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος 1986, μεταφέρθηκαν προσωρινὰ βορειότερα καὶ στὴν προέκταση τοῦ ἀρχικοῦ τομέα Α, ἐπάνω ἀκριβῶς σὲ ἓνα πρόχειρο τσιμεντένιο δάπεδο, πάνω στὸ ὁποῖο παλαιότερα εἶχε στηθεῖ μιὰ «παράγχα» ἀπὸ ψαράδες τῆς περιοχῆς. Μετὰ τὸν ἀναγκαῖο αὐτὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου ἀκολούθησε ἡ χάραξη πρὸς Α ἐνὸς νέου τομέα, τοῦ τομέα ΣΤ.

Τομέας ΣΤ

Μὲ τὴν ἑναρξὴ τῆς συστηματικῆς ἀνασκαφῆς καὶ τὴν ἀφαίρεση ἐνὸς στρώματος πάχους 0.10 μ. περίπου, βρέθηκαν ἀκόσμητα ὄστρακα, δυὸ θραύσματα ἐφυαλωμένων ἀγγείων μεσοβυζαντινῶν χρόνων, μὲ κίτρινο χρῶμα, ἀκατέργαστες πέτρες, μικρὲς καὶ μεγάλες, καὶ κονιάματα ἐντελῶς ἀποσαθρωμένα.

Σὲ βάθος 0.30-0.40 μ. τὰ εὐρήματα, ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς, ἦταν: ἀκόσμητα ὄστρακα, μερικὰ ἐφυαλωμένα μὲ κίτρινο χρῶμα καὶ γραμμικὰ σχέδια μεσοβυζαντινῶν χρόνων, πελεκητὲς καὶ ἀπελέκητες πέτρες, ἄλλες μικρὲς καὶ ἄλλες

Είχ. 1. "Αγ. Χαράλαμπος Μαρωνείας, κάτοψη καὶ τομὴ τῆς ἀνασκαφῆς.

μεγάλες, κονιάματα ἀποσαθρωμένα, ἀρκετοὶ πλίνθοι, τεμάχιο μαρμάρινης φιάλης ἀγίασμοῦ, πιθανῶς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς καὶ ἓνα θραῦσμα γυαλιοῦ βαθέος πράσινου χρώματος. Ἐξάλλου ἄρχισαν νὰ διαγράφονται οἱ δύο ἀψίδες τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ διακονικοῦ (πίν. 142α).

Σε βάθος 0.50-0.70 μ. καὶ στὸν ἴδιο τομέα ἤλθαν στὴν ἐπιφάνεια τὰ ἀκόλουθα: πέτρες, ἀργεῖς καὶ πελεκητές, οἱ περισσότερες ἀπ' αὐτὲς μικρές, ποὺ εἶναι φερτὲς μᾶλλον ἀπὸ χρόνια, ἀπὸ τότε ποὺ ἐρειπώθηκε ἡ νεώτερη ἐκκλησία καὶ ἐγκαταλείφθηκε ὀριστικὰ ἡ περιοχὴ τῆς παραλίας τοῦ Ἀγ. Χαραλάμπους, ὄστρακα, ἄλλα ἀκόσμητα μὲ τὴν τεχνικὴ τοῦ «κτενιοῦ» καὶ ἄλλα ἐφυαλωμένα βυζαντινῆς ἐποχῆς 13ου - 14ου αἰ. μὲ κίτρινο χρῶμα καὶ γραμμικὰ σχέδια, μία μικρὴ βάση ἀγγείου κλασικῆς περιόδου, μία πέτρα, ποὺ εἶναι μᾶλλον σιδηρόπετρα, ἀρκετὰ θραύσματα κεραμιδιῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων καλυπτῆρες, πλίνθοι, καθὼς καὶ ὀψιανὸς λίθος στρογγυλῆς μορφῆς.

Σε βάθος 0.80 μ. βρέθηκαν στὸν ἴδιο τομέα: τεμάχιο ἀράβδωτου κιονίσκου, βυζαντινῆς ἐποχῆς, καὶ ἓνα κατώφλι πόρτας, ἐνῶ στὸ σημεῖο ποὺ φάνηκε νὰ διαγράφονται οἱ κόγχες τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ διακονικοῦ ἐπισημάνθηκαν σαφὴ ἵχνη στάχτης, πράγμα ποὺ φανερώνει ὅτι κατὰ τὴν καταστροφὴ τῆς ἐκκλησίας σημειώθηκε πυρκαγιά.

Μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρευνας φάνηκαν καλύτερα οἱ ἀψίδες τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ διακονικοῦ σὲ βάθος 0.90-1.20 μ., ἐνῶ τὸ ἀνασκαφικὸ ὕλικὸ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κόγχης τοῦ διακονικοῦ περιεῖχε προπάντων πέτρες πολλὰς καὶ ἀπελέκητες μὲ χρώματα, καθὼς καὶ μερικὰ κονιάματα μὲ χρώματα καφέ καὶ υποκίτρινο. Τὰ σπαράγματα ποὺ βρέθηκαν στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο τῆς κόγχης τοῦ διακονικοῦ, ἂν καὶ εἶναι πολὺ λίγα, ὅμως ἀποτελοῦν σαφὴ ἔνδειξη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ζωγραφικῆς διακόσμησης στὴν ἀψίδα τοῦ διακονικοῦ.

Ἐξωτερικὰ τῶν δύο ἀψίδων καὶ στὸν ἴδιο τομέα ἦταν ἐλάχιστες οἱ πέτρες, κονιάματα ἀπὸ τοιχογραφίες δὲν ὑπῆρχαν, τὸ χῶμα ἦταν κοκκινωπὸ κοντὰ στὴν μεγάλη ἀψίδα, ἐνῶ τὸ χῶμα ΝΑ τῶν δύο ἀψίδων εἶχε μαῦρο χρῶμα. Στὸ ἴδιο ἀκριβῶς μέρος βρέθηκαν ἐπίσης ἀκόσμητα ὄστρακα, ἀλλὰ καὶ ἐφυαλωμένα τῶν μεσοβυζαντινῶν χρόνων (10ου - 12ου αἰ.) μὲ κίτρινο χρῶμα καὶ γραμμικὰ σχέδια.

Τὰ περισσότερα ὄστρακα ποὺ περισυλλέχθηκαν ἐσωτερικὰ τῆς κόγχης τοῦ διακονικοῦ, ἦταν ἐφυαλωμένα μὲ κίτρινο χρῶμα.

Στὸν ἴδιο τομέα καὶ ἐξωτερικὰ τῆς κόγχης τοῦ διακονικοῦ βρέθηκαν σὲ

βάθος 1.20 - 1.30 μ. τὸ μισὸ μέρος κάτω γνάθου, μάλλον ζώου, θραύσματα γυαλιῶν, δυὸ καρφιά, τὸ ἓνα 0.19 μ. καὶ τὸ ἄλλο 0.045 μ. μὲ ἰδιαίτερα μεγάλη κεφαλή, κομμάτι μολύβδου σὲ σχῆμα κεφαλαίου ὠμέγα, πού στῇ μία κεραία του φέρει μιὰ ὀπή, σπαράγματα τοιχογραφιῶν, μικρὴ σιδηρόπετρα. 'Επίσης σὲ βάθος 1.50 μ. βρέθηκαν τμῆμα παλαιοχριστιανικοῦ θωρακίου μὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο (πίν. 142β), πῆλινες λαβές ἀπὸ μεγάλα ἀγγεῖα, τέσσερα ἐφυαλωμένα ὄστρακα καὶ ἀρκετοὶ πλίνθοι μὲ κονιάματα, ἐνῶ σὲ βάθος 1.70 μ. βρέθηκε θραῦσμα πῆλινου ἀγγείου μὲ χρώματα «μπέζ» καὶ σκουρο καφέ, τὸ μοναδικὸ μέχρι σήμερα ὄστρακο μὲ τὰ χρώματα αὐτά. 'Η έρευνα ὀλοκληρώθηκε μέσα στὸν χῶρο τῆς κόγχης τοῦ διακονικοῦ. 'Ο τοῖχος τῆς κόγχης, πού δὲν βρίσκεται σὲ καλὴ κατάσταση, σώζεται σὲ ὕψος 1.80 μ., τὸ δὲ δάπεδο μπροστὰ στὴν κόγχη καλύπτεται μὲ πλίνθους διαφόρων διαστάσεων (π.χ. 0.33×0.3 μ. καὶ 0.42×0.405 μ.) (πίν. 143α-β). Μεταξὺ τῶν πλίνθων τοῦ δαπέδου παρεμβάλλεται ἄρμος 0.03 μ. περίπου. Στὴν ἀρχὴ τῆς πλινθόστρωσης ὑπάρχει μιὰ μαρμαρίνη πλάκα, πού δίδει τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ ἀρχικὸ δάπεδο ἦταν μαρμαρίνο. ΒΑ τοῦ πλινθοστρώτου δαπέδου ἀνακαλύφθηκε τεμάχιο πολυγωνικοῦ κιονίσκου μὲ συμφυὴ κυκλικὴ βάση. Τὸ ἄνοιγμα τῆς κόγχης τοῦ διακονικοῦ εἶναι 3.30 μ., ἐνῶ ἡ ἀκτίνα τοῦ ἡμικυκλίου εἶναι 1.95 μ.

'Επίσης ἐκτὸς ἀπὸ ὅστὰ ἀνθρώπων καὶ ζώων, σκορπισμένα ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, περιεῖχε ὁ χῶρος τοῦ διακονικοῦ καὶ τὰ ἀκόλουθα μικροεργήματα: τμῆμα ὑαλόμαζας, ἐλάχιστα θραύσματα γυαλιῶν, ὄστρακα ἐφυαλωμένων ἀγγείων, λαβές πῆλινων ἀγγείων χωρὶς χρώμα καὶ μιὰ σιδηρόπετρα.

'Εξάλλου στὸν ἴδιο χῶρο βρέθηκαν ἀσβεστοκονιάματα, ἐντελῶς ἀποσπθρωμένα, ἐλάχιστα δὲ μικρὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν μὲ χρώματα μπλε καὶ κόκκινο.

'Η δίοδος μεταξὺ τοῦ χώρου τοῦ διακονικοῦ καὶ τοῦ ἱεροῦ, πού ἦταν τειχισμένη ἀνοίχθηκε. Μέσα στὸν πρόχειρο τοῖχο, πού ἦταν κτισμένος μὲ ἀρκετὰ μεγάλες πέτρες, βρέθηκαν κατῶφλι πόρτας, σπασμένο σὲ δύο κομμάτια, ἀρκετὰ ἐφυαλωμένα ὄστρακα μεσοβυζαντινῶν χρόνων σὲ δύο δὲ ἀπ' αὐτά, πού προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀγγεῖο, ὑπάρχει καὶ ἐπιγραφή: [σ]ωσον [λ]αον[ου], γνωστὴ ἀπὸ τὸν λειτουργικὸ ὕμνο: «Σῶσον Κύριε τὸν λαόν σου καὶ εὐλόγησον...», ἓνα ἄλλο κοσμεῖται μὲ μικρὸ σταυρὸ (πίν. 144α), πού εἶναι ζωγραφισμένος μὲ μαῦρο χρῶμα σὲ κίτρινο βάθος, θραύσματα ἀπὸ πιάτο πού ἔχουν χρῶμα κίτρινο μὲ λωρίδες παράλληλες βαθέος πράσινου χρώματος, μερικὰ κονιάματα ἀπὸ τοι-

χογραφίες με χρώματα «ρόζ», μαῦρο καὶ ἓνα ἰδιαίτερα ὠραῖο μελὶ χρῶμα, ἐνῶ σ' ἓνα ἄλλο εἶναι ζωγραφισμένο ἓνα μάτι. Ἐξω ἀπὸ τὴν κόγχη τοῦ διακονικοῦ ἐξάλλου βρέθηκαν μικρὲς λαβὲς ἀγγείων, σπαράγματα ἐφυαλωμένων ἀγγείων καὶ μία βάση ἀγγείου με κίτρινο χρῶμα, στὴν ὁποία διαγράφονται τρεῖς ὁμόκεντροι κύκλοι με καφέ χρῶμα. Στὸ ἴδιο μέρος καὶ σὲ βάθος 1.75 μ. ἀνακαλύφθηκε πήλινος ἀγωγὸς διαμ. ἐσωτ. 0.085 μ. καὶ ἐξωτ. 0.11 μ., ποὺ φαίνεται νὰ ἐκτείνεται σὲ μῆκος 4.73 μ. καὶ ἔχει διεύθυνση ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ. Ἡ περαιτέρω ἔρευνα θὰ διευκρινίσει ἐνδεχομένως τὸ πρόβλημα ἀπὸ ποῦ ξεκινοῦσε ὁ ἀγωγός, ποῦ κατέληγε καὶ ποιὸ σκοπὸ ἐξυπηρετοῦσε. Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς κατασκευάστηκε μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς ἐκκλησίας τοῦ 11ου-12ου αἰ.

Ἐπίσης βρέθηκαν στὸν ἴδιο χώρο πλίνθοι, μιὰ βάση ἀγγείου, θραύσματα ἐφυαλωμένων ἀγγείων με σχέδια καὶ κίτρινο χρῶμα, ἴσως δὲ καὶ παράσταση οὐραῶ παγωνιοῦ με μπλε χρῶμα, ὡς καὶ μικρὸ τεμάχιο μαρμάρου με διακόσμηση φύλλων ἄκανθας.

Σ' ἓναν νέο τομέα Ζ, διαστ. 7×9.50 μ., ποὺ χαράχθηκε ἀνατολικά τοῦ τομέα ΣΤ, ἄρχισε ἡ ἀφαίρεση τῶν «μπάζων», ποὺ φαίνεται νὰ εἶχαν γεμίσει τὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ, ἀπὸ τότε ποὺ ἡ ἐκκλησία εἶχε καταστραφεῖ ὀριστικά.

Ὁ χώρος τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ περιεῖχε πολλὰς πέτρες, οἱ περισσότερες ἀπ' αὐτὲς ἀπελέκτες, κονιάματα ἐπίσης πολλὰ, ἐλάχιστα δὲ ἀπ' αὐτὰ φέρουν χρώματα, ὅστρακα ἀκοσμήτων ἀγγείων, ρωμαϊκῶν καὶ βυζαντινῶν χρόνων, μερικὰ δὲ ἀπ' αὐτὰ με τὴν τεχνικὴ τοῦ «κτενιοῦ». Ἐπίσης βρέθηκαν μεγάλα πήλινα ὅστρακα ἀπὸ μεγάλα προφανῶς ἀγγεῖα, ἴσως πιθάρια, ἓνα μικρὸ γυαλὶ μπλε χρώματος, σὲ σχῆμα σταγόνας, ἓνα πλίνθινο κομμάτι ἀπὸ στρωτήρα, ἓνα μικρὸ τεμάχιο μαρμάρου ἀπὸ πλακόστρωση, ἐνῶ σὲ βάθος 1.50 μ. περίπου φάνηκε μεγάλο ἡμικυκλικὸ μάρμαρο μήκους 2 μ. περίπου, ποὺ θὰ χρησίμευε χωρὶς ἀμφιβολία ὡς κοσμήτης στὴν ἀρχὴ τῆς γένεσης τοῦ θόλου τῆς κεντρικῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ (πίν. 144β).

Τὸ ἀνασκαφικὸ ὕλικὸ ἀποτελεῖται κυρίως ἀπὸ «μπάζα», ποὺ δημιουργήθηκαν με τὴν πτώση τοῦ κτηρίου, ποὺ καταστράφηκε εἴτε ἀπὸ σεισμό, εἴτε ἀπὸ πυρκαγιά, ἀφοῦ σὲ πολλὰ σημεῖα βρέθηκαν σαφὴ ἔχνη στάχτης, εἴτε καὶ ἀπὸ ἐπιδρομὴ βαρβάρων, ἀφοῦ ὅλα σχεδὸν τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη βρέθηκαν σπασμένα σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε νὰ μὴν ἔχουν διασωθεῖ οὔτε μιὰ κολόνα ἢ ἓνα θωράκιο ὀλόκληρα.

Μεταξὺ τῶν σχεδὸν ἀποσπασθέντων κονιαμάτων, διασώθηκαν τρία μεγαλύτερα τμήματα, ποὺ ἐπειδὴ εἶχαν καταπλακωθεῖ ἀπὸ τὸ μεγάλο μάρμαρο-κοσμήτη, διατηρήθηκαν σὲ καλὴ κατάσταση. Πάνω σ' αὐτὰ τὰ τμήματα ζωγραφικῆς διακόσμησης, ποὺ ὑπῆρχε καὶ κάλυπτε τὴν κόγχη καὶ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ, διακρίνονται τὰ ἐξῆς γράμματα: *ΤΩΝ / ΝCΥΝΔΕΔΕΜΕΝ[ΩΝ]* (πίν. 145α), ποὺ ἐνθυμίζουν ἀσφαλῶς τὴ φράση: οὐδεὶς ἄξιος τῶν συνδεδεμένων ταῖς σαρκικαῖς ἡδοναῖς..., ποὺ διαβάζεται σὲ κάθε Θεία Λειτουργία ἀπὸ τὸν λειτουργοῦντα ἱερέα ἢ τὸν χοροσταντοῦντα ἐπίσκοπο.

Ὁ ἴδιος χώρος τοῦ ἱεροῦ περιεῖχε πολλὰ ἀσβεστοκονιάματα, μεγάλες πέτρες, πελεκητές καὶ ἀπελέκτες, πολλὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν, μικρὰ βέβαια, σὲ χρώματα μαῦρο, «ρόζ», κίτρινο, «μπέζ» καὶ καφέ, ἀρκετὰ ὄστρακα, ρωμαϊκῶν καὶ βυζαντινῶν χρόνων, λίγα θαύσματα ἀγγείων μὲ τὴν τεχνικὴ τοῦ «κτενιοῦ», πολλὰς πλίνθους, ἀρκετὰ μαρμαράκια, ποὺ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ πλακόστρωση, τεμάχια ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, π.χ. μικρῶν κιόνων καὶ θωρακίων, μιὰ βάση κιονίσκου, τοῦ μαρμάρινου πιθανῶς τέμπλου τοῦ ναοῦ, καθὼς καὶ τμήμα κοσμήτη, ὅμοιο μὲ τὸν μεγάλο κοσμήτη, ποὺ βρέθηκε μέσα στὸν ἴδιο χώρο. Τὸ μικρὸ αὐτὸ τεμάχιο κορνίζας φέρει στὴν πίσω πλευρὰ του ἀνάγλυφο σχέδιο μιᾶς μαργαρίτας ἢ ροζέτας. Καὶ αὐτὸ τὸ τμήμα μαρμάρου ἀποτελοῦσε μέρος τῆς κορνίζας, ποὺ στόλιζε τὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ στὸ σημεῖο γένεσης τοῦ θόλου (πίν. 145β).

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα ἀπὸ πλευρᾶς ἀρχιτεκτονικῆς, ἀλλὰ καὶ ἱστορικῆς σημασίας ἦταν ἡ ἀνακάλυψη ἡμικυκλικοῦ συνθρόνου στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ. Σώζονται οἱ τρεῖς βαθμίδες του σὲ καλὴ κατάσταση καὶ φαίνεται ὅτι θὰ ὑπῆρχαν ἀκόμη δύο ἄλλες καὶ στὸ μέσον πάνω ἀπὸ τὴν τελευταία βαθμίδα θὰ ἐδέσποζε ἀσφαλῶς ὁ θρόνος τοῦ ἐπισκόπου. Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι στὴν κάθετη πλευρὰ τῆς τρίτης ἡμικυκλικῆς βαθμίδας σώζονται χαραγμένοι ἐπάνω στὸ κονίαμα σταυροὶ καὶ τὸ μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ στὴν παρεῖα τῆς πρώτης βαθμίδας σὲ δυὸ σημεῖα διασώθηκαν σαφὴ ἔχνη ὀρθομαρμαρώσεως μὲ τὴν ὁποία ἦταν ἐπενδεδυμένες οἱ βαθμίδες τοῦ συνθρόνου, ποὺ ἀποτελοῦνται κυρίως ἀπὸ μάρμαρο καὶ πωρολίθους (πίν. 146, 147β). Ἡ ὑπαρξὴ λοιπόν, τοῦ συνθρόνου, τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ αὐτοῦ στοιχείου, ποὺ ἐπιβιώνει, ὅπως ἔχει διαπιστωθεῖ, καὶ σὲ μεταγενέστερους χρόνους, ἐνέχει ἰδιαίτερη σημασία στοὺς μεσοβυζαντινοὺς χρόνους, μαρτυρεῖ δὲ προσέτι ὅτι στὸ μέρος ἐκεῖνο, ὅπου σωζόταν ἡ ἐκκλησία, εἶχε τὴν ἑδρα ὁ ἐπίσκοπος τῆς περιοχῆς καὶ κατὰ συνέ-

πεια ἔχουμε τὸν καθεδρικό ναὸ τῆς Μητρόπολης Μαρωνείας στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο. Γιὰ τὴν ἀκριβέστερη χρονολόγηση καὶ μελέτη τοῦ μνημείου θὰ χρειασθεῖ νὰ ἀποκαλυφθεῖ καταρχὴν ὁλόκληρη ἡ ἔκταση καὶ τὸ σχῆμα τῆς μεταγενέστερης αὐτῆς ἐκκλησίας καὶ νὰ συσχετισθεῖ ἡ μελέτη αὐτὴ ὄχι μόνο μὲ τὰ σωζόμενα ἱστορικὰ στοιχεῖα τῆς περιοχῆς ἀλλὰ καὶ τὴν παλαιότερη ἐκκλησία τῶν μέσων τοῦ 9ου αἰ., πάνω στὴν ὁποία θεμελιώθηκε ἡ νεώτερη.

Τῆς παλαιότερης ἐκκλησίας ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς μέχρι σήμερα μόνον ἡ τοιχογραφημένη ἀψίδα τῆς πρόθεσης καὶ ἓνα μικρὸ τμήμα πλινθόστρωτου δαπέδου πρὸ τῆς κόγχης. Περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴν παλαιότερη ἐκκλησία, ποὺ εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ σώζονται, θὰ εἶναι χρήσιμα ὅπωςδὴποτε γιὰ τὴ μελέτη καὶ τῆς νεώτερης.

Ἐξάλλου στὸν ἴδιο χῶρο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ βρέθηκαν τμήματα φιάλης τοῦ ἀγιασμοῦ, ἐφυαλωμένα ὄστρακα μὲ κίτρινο καὶ πράσινο χρῶμα σὲ δύο διαφορετικὲς ἀποχρώσεις, ἓνα μικρὸ κομμάτι ψηφιδωτοῦ μὲ λευκὲς ψηφίδες (0.90×0.60 μ.), μία μεγάλη πῆλινη λαβή, πιθανῶς πιθαριοῦ, μικρὸ τεμάχιον μαρμάρου ἀπὸ κιονόκρανο, στολισμένο μὲ διάτρητα φύλλα ἄκανθας (πίν. 47α), ἀρκετὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν σὲ χρώματα βαθὺ πράσινο, κίτρινο, θαλασσι καὶ «ρόζ»), ἐλάχιστα λείψανα τοιχογραφιῶν ἐπάνω στὸν τοῖχο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, καθὼς καὶ ἑννέα μαρμαρίνα τεμάχια ἀπὸ τὴν Ἀγ. Τράπεζα, ποὺ, ὅπως διαπιστώθηκε ἀπὸ τὸ ἰδιαίτερα παχὺ καὶ ὑπερυψωμένο κονίαμα μπροστὰ στὴν πρώτη βαθμίδα τοῦ συνθρόνου, θὰ ὑψωνόταν κτιστὴ τετράγωνη βάση, πάνω στὴν ὁποία θὰ ἦταν τοποθετημένη ἡ μαρμαρίνη πλάκα τῆς Ἀγ. Τραπέζης.

Σὲ μία μικρὴ ἐπέκταση τοῦ ἀρχικοῦ τομέα Α πρὸς Α καὶ Ν καὶ σὲ βάθος ἀπὸ 0.20 - 2 μ. ἀπὸ τὸ σωζόμενο δάπεδο τῆς νεώτερης ἐκκλησίας, ὅπου τὸ χῶμα τῆς ἐπίχωσης εἶναι ἰδιαίτερα σκληρὸ χωρὶς ρίζες καὶ μεγάλες πέτρες, βρέθηκαν θαυύσματα γυαλιῶν πρασίνου χρώματος 0.008 μ., τμήμα σιδερένιου καρφιοῦ μήκους 0.05 μ., τεμάχια μαρμαρίνων πλακῶν δαπέδου, πάχους διαφόρων διαστάσεων, κατῶφλι θύρας, τεμάχιο ἀράβδωτου κιονίσκου, ἐφυαλωμένο ὄστρακο μὲ ἐλαφρῶς ὑποπράσινο χρῶμα, ὄστρακα ἀπὸ μικρὰ καὶ μεγάλα ἄγγεῖα, ποὺ πιθανῶς προέρχονται ἀπὸ πιθάρια ὅπως ἀποδείχτηκε καὶ ἀπὸ τὴν ἀνέυρεση δύο μαρμαρίνων κυκλικῶν πωμάτων στὸν ἴδιο χῶρο.

Σὲ βάθος 1 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς νεώτερης ἐκκλησίας βρέθηκε πρόχειρος τάφος μήκους 1.71 μ., πλάτους 0.475 μ. καὶ βάθους 0.32 - 0.39 μ. Πρὸς Δ καὶ πρὸς τὴν κεφαλὴ τοῦ νεκροῦ καλυπτόταν ὁ τάφος ἀπὸ ἓνα κεραμίδι (καλυ-

πτήρας). Κοντὰ στὸν ἀριστερὸ κρόταφο τοῦ νεκροῦ ἦταν τοποθετημένο πλαγια-
στὰ ἓνα ἀγγεῖο μὲ μιὰ λαβή (σημερινὸ κανάτι). Μεταξὺ τῶν πλακῶν τῶν καθέ-
των, ποὺ ὄριζαν τὸ πλάτος καὶ τὸ μῆκος τοῦ τάφου ὑπῆρχε μαρμάρينو ὑπο-
τυπῶδες ἰωνικὸ κιονόκρανο μὲ ἐπίθημα.

Τέλος στὸ νότιο μέρος τοῦ νάρθηκα καὶ στὸν τομέα Γ, ὅπου ἐντάσσεται
τὸ μέρος αὐτὸ τῆς ἐκκλησίας, βρέθηκαν τέσσερις σφηνωμένες πέτρες μέσα στὸ
χῶμα, χοντρές καὶ μεγάλες μαρμαρίνες πλάκες, σὲ μία ἀπὸ τὶς ὁποῖες διακρί-
νεται ἡ συντομογραφία: IC ('Ιησοῦς), πολλὰ ἔχνη στάχτης, σαφῆς ἐνδειξη
πυρκαγιᾶς, ἀρκετὲς πλίνθοι, πρόχειροι τάφοι, παρόμοιοι μὲ ἐκείνους ποὺ εἶχαν
ἀνακαλυφθεῖ στὸ δεξιὸ μόνον κλίτος, μιὰ λαβὴ μεγάλου πήλινου ἀγγείου, τμῆμα
ἀπὸ λαϊμὸ πιθαριοῦ μὲ τρύπες στὸ χεῖλος του, θαύσματα ἐφυαλωμένων ἀγ-
γείων μὲ χρώματα κίτρινο καὶ πράσινο, τρία ὄστρακα μὲ τὴν τεχνικὴ τοῦ «κτε-
νιοῦ», τεμάχιο μαρμάρου μὲ γεισθήποδες, μιὰ ψηφίδα βυσσινὴ χρώματος, θαύ-
σματα γυαλίων ποικίλου πάχους, τεμάχια ἀπὸ θωράκια, ἓνα μικρὸ κάρβουνο,
δύο σιδερένια καρφιά, καθὼς καὶ μικρὸ τεμάχιο μαρμάρου μὲ χαραγμένα δύο
κεφαλαῖα γράμματα MH.

Μὲ τὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ ποὺ διήρκεσε ἓνα μῆνα περίπου, ἡ ἐνδιαφέρουσα
ἐρευνα προχώρησε ἀρκετὰ σημαντικὰ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποκαλυφθεῖ σχεδὸν
ὅλη ἡ ἔκταση τῆς νεώτερης ἐκκλησίας, δηλαδὴ ὁ νάρθηκας, τὸ μεσαῖο καὶ δε-
ξιὸ κλίτος (εἰκ. 1) τετρακιονίου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ ἐξελιγμένης
μορφῆς, ἐνῶ ὑπολείπεται νὰ φανεῖ ὁ χῶρος τοῦ ἀριστεροῦ κλίτους, ὅπου τὸ
μεγάλο ἐμπόδιο, ποὺ στέκεται μέχρι σήμερα, εἶναι μιὰ αἰωνόβια ἐλιά.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ βόρειου κλίτους καὶ τὴ διενέργεια
ὀρισμένων ἄλλων ἀπαραίτητων συμπληρωματικῶν ἐρευνῶν στὸν χῶρο ποὺ
ἤδη ἔχει ἀνασκαφεῖ, ὅπως π.χ. διάνοιξη τῶν θυρῶν τοῦ μεσαίου καὶ δεξιοῦ
κλίτους, καθὼς καὶ τοῦ περιβάλλοντος χώρου τῆς ἐκκλησίας τοῦ τέλους τῶν
μεσοβυζαντινῶν χρόνων σὲ ἀκτῖνα τουλάχιστον 5 μ., παραμένει ἀκόμη ἄγνω-
στη ἡ ἔκταση τῶν λειψάνων ναοῦ τοῦ 9ου αἰ., τοῦ ὁποῖου γνωρίζουμε τὴν μισο-
κατεστραμμένη τοιχογραφημένη ἀψίδα τῆς πρόθεσης καὶ ἓνα μικρὸ τμῆμα τοῦ
πλινθόστρωτου δαπέδου σὲ βάθος 8 μ. περίπου.

Ἡ πιθανὴ ἀνεύρεση λοιπὸν καὶ ἄλλων λειψάνων ζωγραφικοῦ διακόσμου
τοῦ παλαιότερου ναοῦ τῆς σκοτεινῆς αὐτῆς ἐποχῆς, θὰ εἶναι πολυσήμαντη γιὰ
τὴν ἱστορίαν τῆς περιοχῆς ἀλλὰ καὶ γενικότερα γιὰ τὴ βυζαντινὴ τέχνη.

21. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΗΜΒΡΙΑΣ*

(Πίν. 148 - 151)

Συνεχίστηκε και φέτος η ανασκαφή στην αρχαία Μεσημβρία, στη δυτική περιοχή της πόλης και κατεξοχήν στον περιτειχισμένο οικισμό, ενώ δεν πραγματοποιήθηκε, για τεχνικούς λόγους, η περαιτέρω έρευνα στον χώρο του 'Ιεροῦ τῆς Δήμητρος. Ειδικότερα στον περιτειχισμένο οικισμό (Π.Ο.) η έρευνα έγινε στο νότιο τμήμα του οικισμού, πρὸς τὴ θάλασσα, καθὼς και στὰ ἀνατολικά, ἔξω ἀπὸ τὸν τοῖχο και τεῖχος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς του.

Στὸ νότιο τμήμα, πὺ εἶναι ἡ περιοχή ἀπὸ ὅπου περνοῦσε γιὰ πάρα πολλὰ χρόνια ὁ ἀγροτικὸς δρόμος (πίν. 148α), ἐρευνήθηκε σὲ ὅλο τὸ μῆκος ὁ χῶρος πὺ ἀντιστοιχεῖ στὰ χωρίσματα 4, 5, 6, 7, 8, 8α και 9 και σὲ πλάτος 5 μ. περίπου, ἔως τὴν προσωρινὴ πρὸς τὴ θάλασσα περίφραξη, ἐνῶ σὲ βάθος ἔφθασε στὰ ± 0.80 μ. (χωρὶς νὰ ἐξαντληθεῖ στὸ σύνολό του), δηλ. στὴν ἴδια ἐπιφάνεια πὺ εἶναι και τὸ ὑπόλοιπο πρὸς τὰ δυτικὰ τμήμα τοῦ Π.Ο. Ἀποκαλύφθηκαν τοῖχοι πὺ σχετίζονται μὲ τοὺς τοίχους τῶν ἄλλων πρὸς Βορρὰ κτισμάτων (χωρισμάτων), ἀλλὰ και μεμονωμένοι, χωρὶς νὰ φαίνεται καθαρὰ ἀκόμα ὁ προορισμός τους. Ὅλοι ἀνήκουν στὴ γ' και β' φάση, δὲν ἀποκλείεται δὲ βαθύτερα, ἀπὸ μερικὲς ἐνδείξεις πὺ ἔχουμε ὡς τώρα, νὰ ὑπάρχουν και κατὰλοιπα τῆς α' φάσης, πράγμα πὺ θὰ ἐπιβεβαιωθεῖ κατὰ τὴν προσεχὴ έρευνα, σὲ ὅλη τὴν ἔκταση, ἀλλὰ και στὸ ἀπαιτούμενο βάθος, τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ περιτειχισμένου οικισμού, ἀπὸ τὸν ἀρχικό, στὰ δυτικά, Πύργο (Α), ὡς τὸ νοτιοανατολικὸ ἄκρο του.

* Στὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο πῆραν μέρος ὁ σχεδιαστὴς Ἀργύρης Κούντουρας, συνεργάτης ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνασκαφῆς, ἡ ἐπιστημονικὴ βοηθὸς Καλομοίρα Μπούζιου, ὁ ἀρχιτεχνίτης τοῦ Μουσείου Κομοτηνῆς Γιάννης Λαϊνίδης και ὁ εἰδικὸς τεχνίτης ἀναστηλώσεων τῆς Ἐφορείας Θράκης, βοήθησε δὲ και ὁ Βασίλης Χατζηστεφάνου, ἀρχιφύλακας τῆς Μεσημβρίας.

Εὐρήματα

Παρόλο που ὁ χώρος αὐτὸς χρησιμοποιήθηκε γιὰ πολλὰ χρόνια ὡς ἀγρο-
τικὸς δρόμος καὶ ἦταν καὶ στὸ χεῖλος τοῦ κρημνοῦ πρὸς τὴ θάλασσα, μᾶς ἔδωσε
πάρα πολλὰ ὕστρακα ἀπὸ ἄγγεῖα μελαμβαφὴ (κυάθια, σκύφοι, ληκύθια),
μεγαρικῶν σκύφων, ὕστρακα ἀγγείων μὲ ἐρυθρόμορφη παράσταση, μερικὰ μὲ
διακόσμηση μαύρου χρώματος, ἄλλα μὲ κοκκινωπὲς ὀριζόντιες γραμμὲς πάνω
σὲ μαῦρο γάνωμα, ἀρκετοὶ μυκτῆρες ἀπὸ λυχνάρια, πῆλινα ὑφαντικὰ βάρη,
ἀκέφαλο εἰδῶλιο γυναικείας μορφῆς χωρισμένο στὰ δύο, ἀρκετὰ χάλκινα νομί-
σματα, δυσδιάκριτα τὰ περισσότερα, χάλκινες αἰχμὲς ἀπὸ βέλη, διάφορα
σιδερένια αἰχμηρὰ ἀντικείμενα. Πολλὰ ἦταν καὶ τὰ ὕστρακα ἀπὸ ἀβαφὴ ἄγγεῖα,
διαφόρων μεγεθῶν, ἰδιαίτερα ἀπὸ μεγάλους ἀμφορεῖς (λαβές, βάσεις, χεῖλη)
καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ γνωστὰ τοπικὰ προϊστορικὰ μὲ χαρακτὴ διακόσμηση, ἄλλα
καὶ ἕνα πλῆθος ἀπὸ κεραμίδια στέγης (στρωτῆρες, καλυπτῆρες) λακωνικοῦ
καὶ κορινθιακοῦ τύπου.

Ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ

Σὲ ἔκταση 500 περίπου τετρ. μέτρων ἔγινε ἡ ἔρευνα στὴν ἐξωτερικὴ
πλευρὰ τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ, ἀπὸ τὸν βορειο-
ανατολικὸ Πύργο (Π), ὅπως χαρακτηρίστηκε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνασκαφῆς
(*ΙΑΕ* 1968, 80, πίν. 57), ὡς τὸ νότιο ἄκρο τοῦ οἰκισμοῦ, στὸν κρημνὸ πρὸς τὴ
θάλασσα. Χωρίστηκε σὲ πέντε τετράγωνα, 10×10 μ. τὸ καθένα.

Γιὰ διευκόλυνση καὶ καλύτερη συσχέτιση πρὸς τὸν περιτειχισμένο οἰκι-
σμό, ὁ πρῶτος χώρος (10×10 μ.) πρὸς τὴ θάλασσα χαρακτηρίζεται ΝΑ, δηλ.
νοτιοανατολικὸ τετράγωνο (πίν. 148β), θέση ὑποθετικὴ γιὰ τὸν ἀντίστοιχο τέ-
ταρτο Πύργο τοῦ Π.Ο., ἐνῶ ἡ ὑπόλοιπη πρὸς Βορρὰ ἔκταση, Α', Β', Γ', Δ'
τετράγωνα. Σὲ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους (*ΙΑΕ* 1973, 74, εἰκ. 3,
πίν. 88α καὶ *ΙΑΕ* 1975, 142, πίν. 117β, 118α), εἶχε ἐρευνηθεῖ ἡ ἔκταση αὐτὴ
σὲ μικρὸ βάθος (ἐπιφανειακὰ) σὲ μερικὰ σημεῖα καὶ σὲ μεγαλύτερο σὲ ἄλλα,
ἀνάλογα μὲ τὰ ἀποκαλυφθέντα κτίσματα, σχετιζόμενα πάντοτε πρὸς τὰ ὅμοια
(ἐσωτερικὴ πλευρὰ) τοῦ Π.Ο., ἥ καὶ αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ τὸ ἀνατολικὸ σκέλος
τοῦ Τείχους - Τοίχου.

Κατὰ τὴ φετινὴ περίοδο ἡ ἔρευνα ἔγινε σὲ ὅλη τὴν ἔκταση καὶ σὲ βάθος
 ± 0.60 μ. περίπου, πρὸς τὰ νότια καὶ τὰ ἀνατολικά σημεῖα, ἐνῶ πρὸς τὰ βό-

ρεια καὶ τὰ δυτικά, ὅπου ὁ Πύργος (Π) καὶ τὸ Τεῖχος, σέ μερικά σημεῖα ἔφθασε γύρω στὰ 1.50 μ. ἢ καὶ περισσότερο.

ΝΑ Τετράγωνο

Μετὰ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμό, στὸ μισὸ τοῦ χώρου πρὸς τὰ ἀνατολικά, φάνηκαν τοῖχοι, σέ βάθος 0.30 μ., μικροὶ καὶ ἄσχετοι μεταξὺ τους — ἐνῶ ἄλλοι σχετίζονται μὲ τοίχους τοῦ πρὸς Βορρὰ τετραγώνου Α' —, μικρὸ πρόχειρο λιθόστρωτο, σέ βάθος 0.40 μ. πρὸς τὸν κρημνὸ, ἀνακατεμένες πέτρες ἀπὸ θεμέλιο(;) καὶ ἡ ἔρευνα ἔφθασε στὰ 0.70 μ., χωρὶς ἄλλες χαρακτηριστικὲς ἐνδείξεις. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτό, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ στρατιωτικὰ χαρακώματα, περνοῦσε ὁ ἀγροτικὸς δρόμος, εἶναι καὶ κοντὰ στὸν κρημνὸ καὶ συνεπῶς, ὅπως δείχνουν τὰ πράγματα ὡς τώρα, ἡ καταστροφή του ἦταν πιὸ μεγάλη ἀπὸ ὅ,τι σέ ἄλλα σημεῖα τοῦ χώρου.

Εὑρήματα

Ὅστρακα ἀπὸ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα μὲ διάφορες παραστάσεις, ὅπως, ἀνδρική μορφή ποὺ σκύβει νὰ πιᾶσει κάτι, χέρι ποὺ κρατᾷ κάτι, χιτώνας, ἄλογο, ἀνθέμιο, πουλί, μαϊάνδρος, ἱμάτιο, κοκκινωπὲς ταινίες. Χεῖλος σκύφου μὲ ζωγραφιστὸ μαῦρο ἀνθέμιο. Πολλὰ ὅστρακα μελαμβαφή ἀπὸ διάφορα ἀγγεῖα, μικρὰ συνήθως, τρία ὀλόκληρα κυάθια, κομμάτια ἀπὸ μεγαρικούς σκύφους μὲ ποικίλη διακόσμηση, σέ ἓνα δὲ διακρίνονται ἀνάγλυφες μορφές ποὺ τρέχουν. Πάρα πολλὰ ἄβαφα ὅστρακα ἀπὸ μεγάλα κυρίως ἀγγεῖα, καθὼς καὶ ἀρκετὰ κεραμίδια στέγης. Πολλὰ χάλκινα νομίσματα δυσδιάκριτα κατὰ τὸ πλεῖστον, σιδερένια καρφιά, ἐλάσματα καὶ σύνδεσμοι ἀπὸ μολύβι.

Α' Τετράγωνο. Εἶναι ὁ χώρος βορειότερα τοῦ ΝΑ, στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ ὁποίου βρέθηκε (ΠΑΕ 1975, 140-145) ἓνας τάφος, ἐνῶ τὰ χώματα εἶναι διαταραγμένα ἀπὸ τὰ χαρακώματα. Ἀποκαλύφθηκαν τοῖχοι μικρῶν διαστάσεων, χωρὶς ἰδιαίτερη σημασία, μὲ διάφορες κατευθύνσεις, μερικοὶ ὅμως, στὰ βαθύτερα στρώματα (0.80 μ. περίπου), δείχνουν ὅτι σχετίζονται μὲ τὰ κτίσματα τοῦ Π.Ο. Ἀπὸ τὸ μέσον τοῦ τετραγώνου αὐτοῦ ἀρχίζει καὶ ἓνας πολὺ πρόχειρα κτισμένος τοῖχος, ποὺ διασχίζει ὅλα τὰ τετράγωνα, ὡς τὸ τελευταῖο καὶ ἴσως καὶ πιὸ πέρα, γιατί δὲν βρέθηκε ἀκόμα τὸ τέλος του.

Β' Τετράγωνο. Στὸ τμήμα αὐτὸ ποὺ εἶναι βορειότερα τοῦ Α' τετραγώνου, ἀποκαλύφθηκε τοῖχος μὲ κατεύθυνση Ν - Α, ποὺ σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὰ κτί-

σματα τῆς οἰκίας 2 τοῦ Π.Ο. (πίν. 149α), ἐνῶ συνεχίζεται ὁ πρόχειρος τοῖχος στὸ κέντρο του. Ἄλλοι τοῖχοι, μὲ διάφορες κατευθύνσεις, ἀπὸ καλοδουλεμένες πέτρες, σὲ βάθος 1 μ. περίπου, ἄλλοι ποὺ σχετίζονται μὲ τὰ κτίσματα τοῦ Π.Ο. καὶ ἀκόμα βαθύτερα ἓνας ἄλλος ποὺ ἀνήκει ἀσφαλῶς στὴν παλαιότερη φάση. Ἀκόμη βρέθηκε καὶ τριγωνικὸ χωρίσμα ἀπὸ πέτρες, μέσα στὸ ὁποῖο ἦταν τὸ μισὸ μόνο ἀπὸ ἓνα λεπτὸ ἀποθηκευτικὸ πιθάρι.

Γ' Τετράγωνο. Βορειότερα τοῦ Β' ἐκτείνεται αὐτὸ τὸ τετράγωνο, μέσα στὸ ὁποῖο περιλαμβάνεται καὶ ὁ τετράπλευρος χώρος νότια τοῦ Πύργου (Π), (πίν. 149β), πρὸς τὴ βορειοδυτικὴ γωνία του (ΙΑΕ 1973, 74, εἰκ. 3, πίν. 88α). Ἡ ἔρευνα, κοντὰ στὸν χώρο αὐτό, ἔγινε μόνο στὴ νότια καὶ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ του καὶ σὲ ἀπόσταση ἀρκετὴ, ὥστε νὰ μὴν πέσουν οἱ τοῖχοι του, ποὺ δὲν προχωροῦν καὶ πολὺ βαθιά. Ἡ ἔρευνά του θὰ ὀλοκληρωθεῖ σὲ προσεχὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο, γιατί θὰ χρειασθεῖ νὰ ληφθεῖ εἰδικὴ μέριμνα γιὰ τὴ στερέωσή του, ἂν κριθεῖ σκόπιμο νὰ παραμείνει ὅπως εἶναι.

Ἀφαιρέθηκε τὸ πολὺ πρόχειρο πλακόστρωτο ποὺ ἦταν στὴ νότια πλευρὰ ἐξωτερικὰ καὶ δὲν εἶχε καμιὰ σχέση μὲ τὸν τετράπλευρο χώρο. Σκληρὰ ψημένα κόκκινα χρώματα, σὲ κυκλικὸ σχῆμα, πάχους 0.30-0.35 μ. φάνηκαν στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τετραπλεύρου, σὲ ἡμικυκλικὸ σχῆμα. Προφανῶς εἶναι τμημα ἀπὸ στόμιο (καμινιοῦ) νεώτερων χρόνων, ὅπως δείχνουν τὰ πράγματα, ἀφῆθηκε δὲ ὅπως βρέθηκε γιατί ἡ ἔρευνά του πρέπει νὰ γίνῃ μαζὶ μὲ τὸν τετράπλευρο χώρο, ἀφοῦ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀλληλοτέμνονται (πίν. 150α). Στὸ κέντρο του περνάει καὶ ὁ πρόχειρος κτισμένος τοῖχος ποὺ συνεχίζεται πάντοτε πρὸς τὰ βόρεια.

Δ' Τετράγωνο. Εἶναι τὸ βορειότερο καὶ τελευταῖο τετράγωνο τοῦ χώρου ποὺ ἔγινε ἡ φετινὴ ἔρευνα (πίν. 150β). Σὲ βάθος 0.25 μ. περίπου, μέσα σὲ πέτρες καὶ κονιάματα, ἀποκαλύφθηκε κύκλος (διάμ. 2.30 μ.) ἀπὸ ψημένο πηλὸ καὶ ἄλλα ὕλικά, σὲ ἀπόσταση 1.25 μ. ἀνατολικά ἀπὸ τὸν Πύργο (Π) καὶ 1.60 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο ἄλλου κτίσματος, πρὸς τὰ ἀνατολικά. Σὲ βάθος 1 μ. περίπου φθάνει ὁ κύκλος μὲ τὸ καμένο περιχέλωμα. Ἡ διάμετρός του στὸ σημεῖο αὐτό, ποὺ εἶναι καὶ τὸ τέλος του, εἶναι 1.40 μ., ὅπου βρέθηκε καὶ τοῖχος μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Νότο πρὸς Βορρά, πρὸς τὸ στενὸς ἀπὸ τοὺς ἄλλους (0.40 μ.), ποὺ ἀσφαλῶς ἀνήκει σὲ παλαιότερη φάση. Τὰ τοιχώματα τοῦ κύκλου - καμινιοῦ, εἶναι ἀπὸ πηλὸ, πάρα πολὺ καλὰ ψημένο, θὰ λέγαμε καμένο, χωρὶς ἄλλο, ἀπὸ τὴ μεγάλη χρῆση. Ἡ ἔρευνά του θὰ συνεχισθεῖ σὲ προσεχὴ ἀνα-

σκαφική περίοδο, προφανῶς ὅμως πρόκειται γιὰ καμίνι πολὺ νεώτερον χρόνων, φαινόμενο σύνηθες στοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους, μὲ πλησιέστερο παράδειγμα τὴν ἀπέναντί μας Σαμοθράκη.

Ὑστερα ἀπὸ τόσους τοίχους καὶ τοιχάρια, ἐκπληξὴ ἀποτέλεσε ἡ ἀποκάλυψη στὸ τετράγωνο αὐτό, ἐνὸς ὀρθογώνιου χώρου - δωματίου (πίν. 151), ποὺ ἐκτείνεται στὴ μεγαλύτερη ἔκταση τοῦ τετραγώνου, μὲ κατεύθυνση λοξή, σὲ σχέση μὲ τὸ σύνολο τοῦ χώρου. Οἱ καλοκτισμένοι τοῖχοι του, μὲ καλοπελεκημένες πέτρες ἀπὸ τοπικὸ πωρόλιθο, ἀλλὰ καὶ τὰ πάρα πολλὰ κονιάματα ποὺ βρέθηκαν (κόκκινα, μαῦρα, ἄσπρα) δείχνουν ὅτι εἶναι ἓνας χώρος - δωμάτιο, μὲ ἰδιαίτερη, χωρὶς καμιά ἀμφιβολία, σημασία, ποὺ ἀνήκει στὴν ἀ' φάση τοῦ οἰκισμοῦ. Σὲ ἀρκετὸ ὕψος σώζονται οἱ τοῖχοι, δυτικὸς, νότιος καὶ ἀνατολικὸς ποὺ ἀποκαλύφθηκαν ὡς τώρα, μὲ ἓνα διαχωριστικὸ τοῖχο πρὸς Βορρά, ὅλοι μὲ κατάλοιπα ἀπὸ ἐπιχρίσματα ἀσβέστου καὶ πάχους 0.50 μ. Ὑπάρχουν καὶ ἀνοίγματα - θύρες ἐπικοινωνίας, ἡ ἐξωτερικὴ πλάτους 0.75 μ., καὶ ἡ ἐσωτερικὴ 0.50 μ. Στὴ βορινὴ πλευρὰ ποὺ εἶναι καὶ τὸ καμίνι ἡ ἔρευνα θὰ συνεχισθεῖ σὲ προσεχὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο.

Σὲ μιὰ νέα τομὴ καὶ επέκταση τῆς ἔρευνας ποὺ ἔγινε στὰ ἀνατολικά, σὲ βάθος 1.20 μ., φάνηκε ὅτι ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ δωματίου ἐδράζεται στὸ φυσικὸ ἔδαφος (βράχος). Παράλληλα πρὸς τὸν τοῖχο αὐτὸ καὶ πρὸς τὰ ἀνατολικά, στὸ ἴδιο περίπου βάθος καὶ σὲ ἀπόσταση 0.80 μ. ἀποκαλύφθηκε θεμέλιο ἀπὸ ἄλλο κτίσμα μὲ καλοπελεκημένες πέτρες καὶ πολὺ ὠραῖο ἐπίσης κτίσιμο.

Εὐρύματα: Στὰ τετράγωνα Α', Β', Γ', Δ' βρέθηκαν ὄστρακα μὲ μελανόμορφες παραστάσεις, ἐρυθρόμορφα μὲ παράσταση κορμοῦ καὶ χεριοῦ γυναικείας μορφῆς, δεξιὸ μέρος κορμοῦ καὶ ἱμάτιο, γυναικεῖα μορφή, κάτω μέρος ποδιοῦ, ἀνθεμωτὸ κόσμημα, στῆθος καὶ κεφάλι γυναικείας μορφῆς, χεῖλος ἀμφορέα μὲ ταινία καὶ γλωσσοειδὲς κόσμημα, ἄλλο μὲ μαϊάνδρο.

Πάρα πολλὰ ὄστρακα μελαμβαφή, ἀπὸ σκύφους, κυάθια, ληκύθους, κύπελλα, πινάκια καὶ ἄλλα ἀγγεῖα. Πολλὰ ἐπίσης ἀβαφή ἀπὸ διάφορα μεγάλα κυρίως ἀγγεῖα. Ἀρκετοὶ μυκτῆρες ἀπὸ λυχνάρια. Ἀρκετὰ πῆλινα καὶ πέτρινα ὕφαντικά βάρη, σὲ σχῆμα ἀχλαδιοῦ καὶ πυραμίδας. Ἐνσφράγιστες λαβὲς ἀμφορέων, ὄστρακα «δυτικῆς κλιτύος», καὶ πολλὰ ἀπὸ μεγαρικούς σκύφους. Πῆλινο εἰδώλιο πτερωτῆς Νίκης, εἰδώλιο καθιστῆς γυναικείας μορφῆς, κορμὸς εἰδωλίου μὲ ἱμάτιο, πῆλινο κεφάλι γυναικείας μορφῆς, πολλὲς χάντρες ἀπὸ πηλό. Ἀρκετὰ χάλκινα νομίσματα δυσδιάκριτα τὰ περισσότερα, τρία ἀσημένια λεπτά

νομίσματα, τρία χάλκινα δαχτυλίδια, χάλκινα ἐλάσματα σὲ διάφορα μεγέθη, χάλκινα καρφιά, πολλές χάλκινες αἰχμὲς ἀπὸ βέλη, χάλκινα ἀγκίστρια. Διάφορα πλακίδια ἀπὸ μολύβι, τεμάχια πόρπης, ὑφαντικὰ βάρη σὲ σχῆμα πυραμίδας. Σιδερένια καρφιά, αἰχμὲς ἀπὸ βέλη, κρίκοι. Ἀκόμα πλῆθος ἀπὸ κεραμίδια στέγης (στρωτῆρες, καλυπττῆρες) λακωνικοῦ καὶ κορινθιακοῦ τύπου. Ἰδιαίτερα ἀναφέρονται τὰ πολυπληθῆ κονιάματα (ζωηρὰ κόκκινα, κυανόχρωμα, ἄσπρα), πλατὺ κυανόχρωμο περιθώριο, ποὺ βρέθηκαν στὸ Δ' τετράγωνο, ὅπου τὸ ξεχωριστὸ δωμάτιο, τὰ ὁποῖα ἀσφαλῶς, μετὰ τὸν τελικὸ καθαρισμὸ καὶ τὴ συγκόλληση, ἐλπίζουμε ὅτι θὰ μᾶς δώσουν, ἔστω καὶ μικρὴ εἰκόνα τῆς διακόσμησης τῶν τοίχων, συσχετιζόμενα καὶ μὲ ἄλλα κονιάματα ποὺ βρέθηκαν στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ (ΙΑΕ 1983 Α', 20-21, πίν. 21β).

Στὸν περιτειχισμένο οἰκισμὸ ἔγιναν στερεωτικὲς ἐργασίες γιὰ λίγες μόνο μέρες, ὅσο δηλ. ἐπέτρεψαν οἱ καιρικὲς συνθῆκες (Δεκέμβριος), ἐπειδὴ τὸν ἄλλο καιρὸ ὁ μοναδικὸς εἰδικὸς τεχνίτης τῆς Ἐφορείας ἦταν ἀπασχολημένος σὲ ἄλλους ἀρχαιολογικοὺς χώρους τῆς Θράκης.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ

22. ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΗ ΔΗΛΟ

(Πίν. 152 - 156)

Μικρές ήταν οι αλλαγές στο προσωπικό, όπως πάντα ολιγάριθμο, που ασχολήθηκε κατά το 1987 με τα θέματα συντήρησης και ανάδειξης του αρχαιο-λογικού χώρου της Δήλου. Με τη γενική έποπτεία της υπογράφουσας και σύμφωνα με τον προγραμματισμό των εργασιών που έγινε σε συνεργασία με τον αρχαιολόγο κ. Παν. Χατζηδάκη προσέφεραν τις υπηρεσίες τους, με ζήλο και αγάπη προς τα αρχαία, σύμφωνα με την ειδικότητά τους οι εξής: οι αρχιτέκτονες Παν. Βαρβιτσιώτης και Δημ. Χριστοπούλου, ο τοπογράφος-μηχανικός Μιχ. Χαλκουτσάκης, ο σχεδιαστής Στ. Δασκαλάκης, οι γλύπτες 'Αν. Γκιόκας και Νικ. Κυρίτσης, ο έμπειρος μαρμαροτεχνίτης Γ. Γκιόκας με τους δύο νέους Μυκονιάτες αδελφούς Κ. και Γ. Κουκά, καθώς και ο τεχνικός Παν. Θεοχάρης. Στα ψηφιδωτά εργάστηκαν δύο συνεργεία συντήρησης: της Χρ. Λούπου-Ρόκκου και του 'Αντ. Χιώτη με την καθοδήγηση του Δημ. Χρυσόπουλου.

Ι. 'Αρχαιολογικός χώρος¹

'Επιτεύχθηκε σε μεγάλο ποσοστό ή συμπλήρωση των μικρών κενών λιθο-δομής στους τοίχους των αρχαίων κτιρίων, με σειρά προτεραιότητας αυτών που παρουσίαζαν τους μεγαλύτερους κινδύνους για κατάρρευση. Οι εργασίες έγιναν κυρίως στις συνοικίες Θεάτρου, 'Εμπορικού Λιμένος, Σκαρδανᾶ και Σταδίου.

'Εκτός από τον γενικό καθαρισμό που γίνεται κάθε χρόνο από τα χόρτα σε όλο τον επισκέψιμο χώρο, άρχισε συστηματικότερος καθαρισμός σε όρι-σμένα μέρη με την προοπτική να επεκταθεί και στον υπόλοιπο χώρο, ώστε να

1. Για το γενικό σχέδιο του αρχαιολογικού χώρου Δήλου βλ. ΠΑΕ 1985, παρ. 9. Πίν. Δ', στο οποίο αναφέρονται οι παραπομπές του κειμένου αυτού. 'Εδῶ ἡ ἀναφορὰ θὰ γίνε-ται ὡς εἰκ. 1.

περιοριστοῦν κατὰ τὸ δυνατὸν οἱ ἀνάγκες ἀποψίλωσης τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὴν πυκνὴ βλάστηση ποὺ ὄχι μόνον ἀπασχολοῦν κατὰ μεγάλα χρονικὰ διαστήματα πολλοὺς ἐργάτες καὶ φυσικὰ σπαταλῶνται ἀντίστοιχες πιστώσεις ἀλλὰ καὶ δὲν εἶναι πάντα ἀκίνδυνα γιὰ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα. Ἡ Ἱερὴ Λίμνη μετὰ τὴν ἀποξήρανσή της τὸ 1925 παρουσίαζε θέαμα μιᾶς ἐκτεταμένης κυκλικῆς περιοχῆς γεμάτης ἀπὸ πυκνὴ βλάστηση ποὺ ἐμπόδιζε κάθε ἀπόπειρα διακίνησης μέσα στὰ ὅριά της. Καθαρίστηκε ὁλοκληρωτικὰ μὲ τὴν ἐκρίζωση τῶν βούρλων ποὺ εἶχαν φτάσει σὲ ὕψος 1.50 μ. καὶ ἀποδόθηκε στὸ κοινό. Ἐπίσης καθαρίστηκε μεγάλο τμῆμα τοῦ ἀγωγοῦ κάτω ἀπὸ τὸν δρόμο ποὺ βρίσκεται στὰ ἀνατολικά τῆς Ἱερῆς Λίμνης. Ὁ ἀγωγὸς ἦταν σὲ ὅλο του τὸ μῆκος ἐπιχωσμένος, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν διακρίνεται δρόμος καὶ ὅσα τμήματα τῆς πλακόστρωσης εἶχαν παραμείνει στὴ θέση τους. Μὲ τὴν ἀπομάκρυνση τῆς ἐπίχωσης ἀποκαλύφθηκαν οἱ διαστάσεις τοῦ ἀγωγοῦ (πλάτος 0.95 μ., βάθος 0.52 μ.) καὶ μὲ δάπεδο πλακόστρωτο (πίν. 152α). Στὴν ἐπίχωση βρέθηκαν πολλὰ ὄστρακα, ἀρκετὰ ἀκέραια ἀγγεῖα, ὅστὰ καὶ δόντια ζώων. Φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα ὁ ἀγωγὸς ἀρρηστεύθηκε καὶ χρησιμοποιήθηκε ὡς ἀποθήκη. Ἀπὸ τὰ εὐρήματα ἀναφέρονται ἐνδεικτικὰ ἑπτὰ λύχνοι, δέκα ἔξι μυροδοχεῖα (*unguentaria*), δύο προχοῖσκες, ἓνας μεγαρικὸς σκύφος, ἓνα χυτροειδὲς ἀγγεῖο, δύο χάλκινα νομίσματα, ἓνα κεφάλι καὶ χέρι εἰδωλίου, δύο δακτυλιδίλοι ἀπὸ ὑαλόμαζα, τμήματα γυάλινων ἀγγείων. Μετὰ τὴν ἀποπεράτωση τοῦ καθαρισμοῦ θὰ ἐπανατοποθετηθοῦν οἱ πλάκες ἐπικάλυψης, καὶ ἐπειδὴ πολλὲς δὲν σώζονται ἀκέραιες θὰ πατήσουν ἐπάνω σὲ τσιμεντένιους κινητοὺς τάκους ποὺ θὰ ἔχουν τοποθετηθεῖ μέσα στὸν ἀγωγό.

Στὸ μνημεῖο τοῦ *Γρανίτη* (εἰκ. 1, ἀρ. 48) συγκεντρώθηκε τὸ ἀρχιτεκτονικὸ κυρίως ὕλικὸ ποὺ εἶχε πέσει στὸ βάθος τῆς δεξαμενῆς καὶ ἐκπονήθηκε μελέτη γιὰ τὴν ἀναστήλωση τόξων τῆς δεξαμενῆς.

Στὴν *Οἰκίαν τῆς Λίμνης* (εἰκ. 1, ἀρ. 55) ἔγιναν διάφορες ἐργασίες συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης τοῦ μνημείου σύμφωνα μὲ παλιὰ σχέδια καὶ φωτογραφίες τῶν ἀνασκαφῶν μὲ τὴν προσωπικὴ ἐπίβλεψη καὶ μέριμνα τοῦ συναδέλφου Παν. Χατζηδάκη. Συγκολλήθηκε καὶ στερεώθηκε ὁ βορειοανατολικὸς κίονας τοῦ περιστυλίου, συμπληρώθηκε καὶ ἀποκαταστάθηκε τὸ μαρμάρινο προστομιαῖο τοῦ νοτίου φρέατος τῆς αὐλῆς — σῳζόταν μόνον τὸ ἓνα τρίτο τῆς περιφέρειας — καθαρίστηκε ἡ δεξαμενὴ τῆς αὐλῆς τοῦ περιστυλίου καὶ ἄρχισε ἡ ἀπο-

χωμάτωση τῆς δεξαμενῆς τῆς αὐλῆς². Ὁ καθαρισμὸς τῆς δεξαμενῆς τῆς κεντρικῆς αὐλῆς ποὺ ἔγινε μὲ πολὺ δύσκολες καὶ συχνὰ ἐπικίνδυνες συνθήκες (πίν. 152β, 153) ἔδωσε τμήματα κίωνων τοῦ περιστυλίου, ἓνα ἰωνικὸ κιονόκρανο³ (πίν. 154α-β), τὸ δυτικὸ προστομιαῖο καὶ τὴ βάση του ποὺ ἔλειπαν, κομμάτια ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τῆς αὐλῆς, κομμάτια κονιαμάτων ἀπὸ τοὺς τοίχους τῆς οἰκίας καὶ πολλὰ μέρη ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ περιστυλίου.

Στὴν περιοχὴ ἀνατολικά τοῦ ἱεροῦ, καθαρίστηκε σὲ ὅλο του τὸ μῆκος ὁ δρόμος ἀπὸ τὸ Στοιβάδειο ὡς τὴ λεγόμενη Οἰκία τοῦ Κέρδωνος (εἰκ. 1, ἀρ. 67-68) καὶ οἱ κάθετοι πρὸς αὐτὸν δρόμοι. Ἀρχισε ὁ καθαρισμὸς τῆς οἰκίας F, στὴν ὁποία ὑπάρχουν δύο σπάνια δείγματα ψηφιδωτῶν δαπέδων, ποὺ κινδύνευαν ἄμεσα ἀπὸ τὰ φυτὰ· ὁλοκληρώθηκε ὁ καθαρισμὸς τοῦ δαπέδου ἀρ. 136 (πίν. 155α) καὶ προχώρησε τοῦ 135⁴. Παράλληλα γινόταν ὁ καθαρισμὸς τῆς δεξαμενῆς τοῦ δυτικοῦ δωματίου, ποὺ εἶχε μεγάλη ἐπίχωση. Οἱ ἐργασίες ἔφτασαν σὲ βάθος 4.50 μ., ὡς τὸ ὁποῖο βρέθηκαν πολλὰ τμήματα ψηφιδωτοῦ δαπέδου, ὅστρακα, μεγάλες κεραμίδες τοίχου καὶ ἓνα ἀκέφαλο μαρμάρينو ἀγάλματι ἀνδρός, μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο σωζ. ὕψους 0.16 μ. (πίν. 155β).

Στὴ *Συνοικία τοῦ Θεάτρου* ἔγινε ὁλοκληρωτικὴ συντήρηση τῆς Οἰκίας I, στὴ Νησίδα III (εἰκ. 1, ἀρ. 95), γνωστῆς ὡς Οἰκίας τῆς Κλεοπάτρας. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν γενικὸ καθαρισμὸ τῆς οἰκίας, τὴ στερέωση τῶν τοίχων καὶ τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων, ἀφαιρέθηκαν οἱ βαθμίδες ποὺ εἶχαν δημιουργηθεῖ σὲ νεώτερους χρόνους, γιὰ τὴ διευκόλυνση τῶν ἐργαζομένων στὶς ἀνασκαφές στὰ δυτικὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου III. Ig. Ἀποφασίστηκε ἐπίσης νὰ μεταφερθοῦν τὰ ἀγάλματα τῆς Κλεοπάτρας καὶ τοῦ Διοσκουρίδου στὸ Μουσεῖο καὶ νὰ ἐκτεθοῦν στὸν χῶρο ἐκμαγεῖα. Τὰ ἀγάλματα τοῦ ζεύγους μεταφέρθηκαν μαζὶ μὲ τὴν ἐνεπίγραφη βάση τους.

Στὴ *Νησίδα VI, Οἰκία N*, τοποθετήθηκαν στὴν κάθετη θέση τους — εἶχαν πάρει μιὰ ἐπικίνδυνη κλίση — ὁ βορειοδυτικὸς καὶ βόρειος κίονας τοῦ περιστυλίου (πίν. 156), καὶ συγκολλήθηκε ἡ μαρμαρίνη βάση τοῦ προστομιαίου τοῦ βόρειου φρέατος.

2. *EAD* VIII, 2, πίν. XIX-XXII.

3. Γιὰ τὸν τύπο τοῦ κιονοκράνου βλ. σχετικὰ CH. LINAS, *BCH Suppl.* 1, 1973, 323-324, ὅπου δίνεται καὶ βιβλιογραφία.

4. *EAD* XXIX, 196-201 εἰκ. 112-117.

Συντήρηση ψηφιδωτῶν ἔγινε στὰ ἐξῆς κτίρια: Στὴν Ἀγορὰ τῶν Δηλίων (εἰκ. 1, ἀρ. 69) καθαρίστηκε τὸ δάπεδο ἀρ. 145⁵, στερεώθηκε καὶ ἔγινε ἡ προετοιμασία γιὰ τὴν ἀποκόλληση καὶ ὀλοκληρωτικὴ συντήρηση τὸ ἐπόμενο ἔτος. Στὴν Οἰκία Β, στὰ δυτικὰ τῆς Λέσχης τῶν Ποσειδωνιαστῶν, στὸν ναῖσκο τῆς θεᾶς Ρώμης (Ἰδρυμα Βηρυττίων Ποσειδωνιαστῶν εἰκ. 1, ἀρ. 51) καὶ στὴ Νησίδα τῶν Χαλκῶν (εἰκ. 1, ἀρ. 54β)⁶ ἔγιναν ἐργασίες στερέωσης τῶν δαπέδων καὶ κατὰ τὸ δυνατό ἐπαναψηφοθέτηση. Στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἰταλῶν (εἰκ. 1, ἀριθ. 46) καθαρίστηκε τὸ ψηφιδωτὸ τοῦ Ποπλίου Σατρικανίου⁷ καὶ ἐτοιμάστηκε γιὰ τὴν ἀποκόλληση. Ἐπίσης ἔγινε ἐκμαγεῖο τοῦ ἀναγλύφου Α. 3187⁸ ποὺ παριστάνει τὴν Ἰσιδα Πελαγία καὶ τοποθετήθηκε στὴ θέση ποὺ βρέθηκε, δηλαδή στὸ μαγαζὶ 106 τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἰταλῶν, ποὺ ἦταν ἐργαστήριο μαρμαρογλυφίας⁹. Στὴ Συνοικία τοῦ Θεάτρου καθαρίστηκαν καὶ στερεώθηκαν τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα στὶς οἰκίες τῆς Κλεοπάτρας, III. Ν καὶ III. Q, καθὼς καὶ στὶς οἰκίες VI. Α καὶ VI. M. Στὴν περιοχὴ τοῦ Κύνθου, στὰ ἱερὰ τῶν Ξένων Θεῶν ἐπανατοποθετήθηκε τὸ δάπεδο στὴν ἐξέδρα τοῦ Μίδα (εἰκ. 1, ἀρ. 79), καθαρίστηκαν καὶ συντηρήθηκαν τὰ δάπεδα στὶς οἰκίες τῶν Δελφίνων καὶ τῶν Προσωπείων, ὅπου ἔγινε καὶ ὅλη ἡ ἐργασία γιὰ τὴν ἐπανατοποθέτηση τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ κυρίως δωματίου, ποὺ εἶχε ἀποκολληθεῖ ἀπὸ χρόνια. Τέλος συντηρήθηκαν τὰ ψηφιδωτὰ σὲ δύο οἰκίες τῆς περιοχῆς τοῦ Ἰνωποῦ (εἰκ. 1, ἀρ. 76) καὶ στὴν Οἰκία τοῦ Ἑρμῆ (εἰκ. 1, ἀρ. 72).

Στὰ ΝΑ τοῦ Σταδίου ἔγιναν ἀνασκαφικὰς ἔρευνες σὲ μία ἔκταση 8 στρεμμάτων μὲ ἀπώτερο σκοπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ χώρου γιὰ τὴν ἵδρυση ἀποθηκῶν, ἐργαστηρίων καὶ μελλοντικὰ νέου Μουσείου. Στὸ μέσο περίπου τῆς ἔκτασης ἀποκαλύφθηκε ἀγωγὸς μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ καὶ στὸ νοτιοδυτικὸ τμῆμα τοῦ οἰκοπέδου ἀποκαλύφθηκαν τοῖχοι ἐνὸς ἐλληνιστικοῦ κτιρίου. Τὸ τμῆμα αὐτὸ ἐξαίρέθηκε ἀπὸ τὸν πρὸς οἰκοδόμησι χῶρο.

5. "Ο.π. (σημ. 4) 203 εἰκ. 118-119.

6. "Ο.π. (σημ. 4) 151-152 εἰκ. 48-49.

7. "Ο.π. (σημ. 4) 136 εἰκ. 29-31.

8. *BCH* 98, 1974, 333-391 εἰκ. 4.

9. *EAD* XIX, σχέδ. 6, 62-63.

II. Μουσείο

Συνεχίστηκε ἡ ἐπανεκθεση τῶν γλυπτῶν τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου ποὺ βρίσκεται πρὸς τὸ τέλος τῆς σὲ συνεργασία μὲ τοὺς γλύπτες τῆς Ἐφορείας, εἰδικὰ μὲ τὸν Ἀν. Γκιόκα καὶ στήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ μετὰ τὴν ἀνεύρεσή του ὄρθιο τὸ ἄγαλμα τοῦ Γαῖου Ὁφελλίου, ἀπὸ συνεργεῖο Γάλλων γλυπτῶν μὲ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ καθηγητῆ J. Marcadé. Οἱ ἐργασίες ἐπανεκθεσης τοῦ Μουσείου γίνονται μὲ τὴν ἐπίβλεψη καὶ τὴ φροντίδα τοῦ ἐπιτ. ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Νικ. Ζαφειροπούλου.

Ὁργανώθηκε ἀρχεῖο σχεδίων καὶ φωτογραφιῶν τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ὕλικοῦ, καθὼς καὶ τὸ γενικότερο ἀρχεῖο μὲ δελτία, φωτογραφίες καὶ ὅ,τι ἀπαραίτητο στοιχεῖο χρειάζεται. Ἀπὸ τὴν ὑπάλληλο τῆς Ἐφορείας Μαρ. Ἀγγελετάκη συνεχίστηκε καὶ τελείωσε ἡ καταγραφὴ σὲ 7 ἰδιαίτερα βιβλία καταλόγου τῶν 15.000 σφραγισμάτων τῆς Δήλου, ἐνῶ ἄρχισε ἡ συμπλήρωση τῶν ἀντίστοιχων δελτίων μὲ τίς φωτογραφίες τῶν σφραγισμάτων.

Στὶς κατοικίες καὶ στὸ κτίριο τοῦ Μουσείου ἔγιναν ἐκτεταμένες καὶ δαπανηρὲς ἐπισκευές, ἄκρως ἀναγκαῖες.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

23. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΑΡΟΥ

(Πίν. 157 - 166)

Συνεχίσθηκαν για δωδέκατο κατά σειρά έτος οί έρευνες τής 'Αρχαιολογικής Έταιρείας στην ακρόπολη τών Κουκουναριών στην Πάρο¹. Οί έρευνες πραγματοποιήθηκαν με τή συμμετοχή φοιτητών έλληνικών και ξένων πανεπιστημίων, οί όποιοι προσέφεραν τίς πολύτιμες ύπηρεσίες τους για τήν προώθηση τών στόχων τής ανασκαφής. Έναντι τής έθελοντικής εργασίας τους, παρακολούθησαν σειρά εισαγωγικών μαθημάτων ανασκαφικής μεθοδολογίας, διαλέξεις για τήν ιστορία και αρχαιολογία τής Πάρου και γενικότερα του Αιγαίου, και σεμινάρια για τήν κεραμική τών Κυκλάδων. Επίσης έγινε σειρά ειδικών διαλέξεων για τήν αρχαιολογία του Αιγαίου στο κλιμάκιο τής ανασκαφής από επισκέπτες μελετητές και αρχαιολόγους, στα πλαίσια κοινής προσπάθειας με τó Σουηδικό 'Αρχαιολογικό 'Ινστιτούτο 'Αθηνών². Στο Δημοτικό Σχολείο Ναούσης, που παραχωρήθηκε εύγενώς από

1. Έτήσιες έκθέσεις τής ανασκαφής βλ. ΠΑΕ 1976 κέ. Ειδικότερα, για τίς χρονολογικές φάσεις τής ανασκαφής, βλ.: ΠΑΕ 1982, 245, 250 (πρωτοκυκλαδική περίοδος). J. A. MACGILLIVRAY and R. L. N. BARBER (eds), *The Prehistoric Cyclades: Contributions to a Workshop on Cycladic Chronology* (1984) 184-204 (ύστερη μυκηναϊκή περίοδος). R. HÄGG (ed.), *The Greek Renaissance of the Eighth Century B.C. : Tradition and Innovation, Proceedings of the Second International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 1-5 June 1981* (1983) 173-183 (γεωμετρική περίοδος).

2. Έκφράζονται βαθύτατες εύχαριστίες προς τόν Διευθυντή του Σουηδικού 'Αρχαιολογικού 'Ινστιτούτου 'Αθηνών κ. R. Hägg για τήν πολύτιμη συνεργασία στην οικονομική κάλυψη τών διαλέξεων και τήν έν γένει συμπαράσταση στην ύλοποίηση του έργειρήματος. Θερμές εύχαριστίες έκφράζονται επίσης για τή συμβολή τους στην ανασκαφή, στόν κ. και τήν κ. F. Merle - Smith από τó Princeton τών Η.Π.Α. Εύχαριστίες έκφράζονται και προς τούς τομάρχες τής ανασκαφής Μ. Welsh (Πανεπ. Carleton Καναδά), 'Α. Κουκουζέλη, I. Morris, N. McKeown (Πανεπ. Cambridge), C. Brenner, E. Brulotte, J. Saucer, J. Streed (πανεπιστήμια τών Η.Π.Α.), A. Penttinen, K. Silverbrand, M. Wange (Πανεπ.

τὴν Κοινότητα Ναούσης³ ἔγινε ὁ καθαρισμός, ἡ καταγραφή, ἡ μελέτη καὶ ἡ φωτογράφιση τῶν κινητῶν εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς. Πρὸς τὴν ΚΑ' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων τῶν Κυκλάδων ἐκφράζονται καὶ ἀπὸ τῆ θέσης αὐτῆς θερμὲς εὐχαριστίες γιὰ τὴν καρποφόρα συνεργασία μὲ τὸ κλιμάκιό μας. Ἡ ἀβεβαιότητα σχετικὰ μὲ τὴ διαφύλαξη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν ὑπολειμμάτων τοῦ λόφου τῶν Κουκουναριῶν συνεχίσθηκε δυστυχῶς καὶ κατὰ τὸ 1987. Δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ περίφραξη τοῦ λόφου, παρότι ἡ ἐνέργεια αὐτῇ θὰ διασφάλιζε τὶς ἀρχαιότητες ἀπὸ συλλήσεις προερχόμενες ἀπὸ ἐπισκέπτες τῶν θερινῶν μηνῶν. Ἐπίσης, σὲ ἐκκρεμότητα παραμένει τὸ θέμα τῆς ἀναστήλωσης τῶν ἐρειπίων καί, παρότι ἔγιναν ἐπάλληλες ἐνέργειες δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ ἐνεργοποίηση μηχανισμοῦ, προκειμένου νὰ συνταχθεῖ λεπτομερὴς ἀναστηλωτικὴ μελέτη καὶ νὰ προωθηθεῖ γιὰ ἔγκριση στὸ Κεντρικὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο⁴. Ἡ περίφραξη καὶ ἡ ἀναστήλωση ἀποτελοῦν βασικὸ μῆλημα τῆς ἀνασκαφῆς Κουκουναριῶν καὶ οἱ προσπάθειες θὰ πρέπει νὰ ἐντατικοποιηθοῦν γιὰ τὴν ὁλοκληρωτικὴ καὶ ἐμπεριστατωμένη διασφάλιση τῆς τύχης τῶν ἀρχαίων. Πέραν τοῦ διδακτικοῦ ἔργου, πραγματοποιήθηκαν καὶ πάλι ἐπισκέψεις στοὺς σημαν-

Stockholm). Τέλος, εὐχαριστίες ἐκφράζονται πρὸς τοὺς ἀρχιτέκτονες τῆς ἀνασκαφῆς κ. καὶ κ. S. Jona καὶ τὸν φωτογράφο τοῦ Πανεπ. Princeton καὶ φωτογράφο τῆς ἀνασκαφῆς μας κ. D. Connelly. Τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο ἐπισκέφθηκε ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Νεαπόλεως κ. B. D' Agostino καὶ οἱ μελετητὲς κκ. R. Koehl καὶ K. Sheedy.

3. Ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέρον στὴν ὁμαλὴ ἐξέλιξη τῆς ἀνασκαφῆς ἐπέδειξε καὶ ὁ δήμαρχος Ναούσης Πάρου κ. Χρ. Μπαφίτης. Ὁ ἴδιος προέβη σὲ ἐνέργειες γιὰ τὴν παραχώρηση αἰθουσῶν τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου Ναούσης πρὸς τὸ κλιμάκιό μας καὶ συνέχισε τὶς ἀκαταπόνητες προσπάθειές του γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῶν σχεδίων τοῦ ὑπὸ προγραμματισμὸ Μουσείου Ἱστορίας καὶ Πολιτισμοῦ τῆς Πάρου μὲ ἔδρα τὴ Νάουσα, ὅπου θὰ παρουσιαθοῦν τὰ εὐρήματα τῶν Κουκουναριῶν καὶ πλούσια ἐπιλογὴ ἀντικειμένων ἀπὸ τὴ ΒΑ Πάρο καὶ ἄλλες σημαντικὲς θέσεις τῆς νήσου. Τὸ μουσεῖο θὰ ἔχει κυρίως διδακτικὸ χαρακτῆρα, μὲ ἔμφαση στὴν πολιτιστικὴ ἐξέλιξη τῆς Πάρου, τὸν ρόλο ποὺ διαδραμάτισε στὴ ναυτικὴ ἱστορία τοῦ Αἰγαίου, τέλος δὲ ἀπὸ καθαρῶς ἀρχαιολογικὴ ἄποψη, στὴν κεραμεικὴ καὶ στὴ στρωματογραφία ποὺ ἔχουν μέχρι στιγμῆς μελετηθεῖ στὴ ΒΑ Πάρο. Τὸν κ. Μπαφίτη εὐχαριστοῦμε γιὰ τὸ ζωηρὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ νέου μουσείου.

4. Παρὰ τὴν ὀγκώδη σχετικὴ ἀλληλογραφία, τὸ θέμα τῆς συστηματικῆς ἀναστήλωσης τῶν τοίχων τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ παραμένει ἐκκρεμὲς ἀπὸ τὸ 1980, ἐξαιτίας χρονοβόρων γραφειοκρατικῶν διαδικασιῶν. Ἐλπίζεται ὅτι τὸ πρόβλημα θὰ ἔχει ἐπιλυθεῖ πρὶν τὸ τέλος τοῦ 1990.

τικότερους ἀρχαίους οἰκισμοὺς τῆς μείζονος περιοχῆς τοῦ κόλπου τῆς Ναούσης, στὴ ΒΑ Πάρο. Συλλέχθηκαν νεώτερα στοιχεῖα γιὰ ἐπιφανειακὲς ἐνδείξεις ἀρχαίων θέσεων στὴν περιοχή καὶ ἀναγνωρίσθηκε ἡ ἀνάγκη συστηματικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀποτύπωσης τῶν λίγων ἐρειπίων ποὺ διασώθηκαν μετὰ τὴν καταστροφή ἀπὸ μηχανικὸ ἐκσκαφέα τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ τῶν Σαρακίνικων (βλ. ΠΑΕ 1986).

Συνεχίσθηκε καὶ τὸ 1987 ἡ ἀνασκαφικὴ ἐργασία τοῦ κλιμακίου μας στὴν ἀκρόπολη τῶν Κουκουναριῶν. Στόχος τῶν ἐργασιῶν ἦταν ἡ ἐπαλήθευση παλαιῶν ἀνασκαφικῶν παρατηρήσεων καὶ ἡ ἐξασφάλιση νέων στοιχείων μὲ στόχο τὸν ἐμπλουτισμὸ πτυχῶν τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας Πάρου.

Οἱ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀνασκαφὲς στὶς Κουκουναριὲς ἔδειξαν ὅτι ὁ λόφος ἀποτέλεσε χῶρο ἐγκατάστασης ἤδη ἀπὸ τοὺς πρωτοκυκλαδικούς χρόνους. Ἡ περίοδος μεγάλης ἀκμῆς στὶς Κουκουναριὲς συμπίπτει μὲ τοὺς ὕστερους μυκηναϊκοὺς χρόνους, ὅταν ὁ λόφος ὀχυρώθηκε μὲ κυκλώπεια τείχη, ἐνῶ στὴν ἐπίπεδη κορυφὴ του ἀνεγέρθηκε ἡγεμονικὸ συγκρότημα μὲ πλούσια εὐρύματα. Τὸ συγκρότημα καταστράφηκε στὴ διάρκεια ἐκτεταμένης πυρκαγιᾶς (ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδος). Μετὰ τὴν πυρπόλησή της, ἡ ἀκρόπολη συνέχισε νὰ κατοικεῖται, ἀκόμα καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν λεγόμενων Σκοτεινῶν Χρόνων. Ἡ πρωτογεωμετρικὴ περίοδος συμπίπτει μὲ τὴν ἱδρυση οἰκισμοῦ στὸν λόφο. Ἀπὸ τὴν περίοδο αὕτῃ καὶ ἕως τοὺς ἀρχαῖους χρόνους, ὁ λόφος ἀποτέλεσε χῶρο ἐντατικῆς οἰκιστικῆς δραστηριότητος. Οἱ περίοδοι ἀκμῆς τοποθετοῦνται στὰ τέλη τῶν γεωμετρικῶν χρόνων καὶ ἀκολούθως στοὺς πρώιμους ἀρχαῖους, ὅταν ὁ οἰκισμὸς ἀναπτύχθηκε σὲ πρώτη φάση στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου, καὶ σὲ δεύτερη, στὰ νότια καὶ νοτιοανατολικά ἀνάλημματα τοῦ λόφου⁵. Ὁ πρώιμος ἀρχαῖος οἰκισμὸς χαρακτηρίζεται γιὰ τὴν ὀργανωμένη πολεοδομικὴ του μορφή. Γύρω στὸ 700 π.Χ. ἀνεγείρεται σὲ ἀνάλημμα τῶν ΝΑ κλιτύων ναὸς ἀφιερωμένος στὴ θεὰ Ἀθηνᾶ, ὁ ὁποῖος καταλαμβάνει ἐξέχουσα θέση στὸν ἀρχαῖο οἰκισμὸ⁶. Ὑπογραμμίζεται ὅτι ὁ ναὸς καταλαμβάνει τὴ θέση ὅπου ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων τελοῦνταν ἡ ὑπαίθρια λατρεία τῆς θεᾶς, ἡ ὁποία συμπεριλάμβανε τὴν διὰ πυρὸς θυσία ζώων.

5. ΠΑΕ 1983, 292-293.

6. ΠΑΕ 1985, 126 - 134.

Ἡ κατὰ τὸ 1987 ἀνασκαφὴ διενεργήθηκε σὲ τρεῖς κυρίως τομεῖς: Στὸ Μεσαῖο Πλάτωμα ἀνασκάφηκε τμῆμα τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ, στὴν περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς ἀποκαλύφθηκαν νέες λεπτομέρειες γιὰ τὸν ναὸ καὶ τὰ γειτονικά πρὸς αὐτὸν οἰκοδομήματα, τέλος δέ, στὴν κοιλάδα πρὸς Δυσμὰς τοῦ λόφου ἀνοίχτηκαν τομεῖς καὶ μελετήθηκε ἡ ομάδα μνημειωδῶν θολωτῶν τάφων τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου.

Οἱ ἐργασίες στὸ Μεσαῖο Πλάτωμα ἐπιτάθηκαν μὲ τὴν ἐνίσχυση στῇ θέσει αὐτῇ τοῦ κλιμακίου καὶ τῇ διάνοιξη πολυάριθμων τομῶν, μὲ στόχο τὴ διαπίστωση τῶν μορφολογικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ, ποὺ ἀπὸ παλαιότερες ἐργασίες εἶχε χαρακτηρισθεῖ ἰδιαίτερος ἐνδιαφέρων (εἰκ. 1).

Ἡ τομὴ H12, ἀριθ. 6 ἐκτείνεται στὴ ΒΑ γωνία τοῦ Μεσαίου Πλατώματος. Ἡ τομὴ καταλαμβάνεται στὴν ἀνατολική της πλευρὰ ἀπὸ τὸ κάθετο μέτωπο βράχου, ποὺ ἐκτεινόμενο Β-Ν ὀρίζει τὴν ἀνατολική πλευρὰ ὅλου τοῦ πλατώματος (πίν. 157α). Ἡ ἴδια τομὴ βρίσκεται πρὸς Α τῆς H12, ἀριθ. 3, μέσα στὴν ὁποία ἀποκαλύφθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1986 τὰ ἐρείπια τῆς ΝΔ γωνίας δωματίου. Ὁ πρὸς ἀνασκαφὴ χώρος εἶχε διαστάσεις 4×2.45 μ. Ἡ ἀφαίρεση τῆς στρώσης καταστροφῆς 2, μὲ πολλοὺς πεσμένους λίθους καὶ σχιστολίθους, ὀδήγησε στὴν ἀνακάλυψη τοῦ τοίχου 1 στὸ νότιο τμῆμα τῆς τάφρου. Ὁ τοῖχος εἶναι χτισμένος μὲ σχιστολίθους, ἔχει πλάτος 0.50 μ. καὶ βαίνει μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ. Τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο του προσαρτᾶται στὸν βράχο, ἐνῶ τὸ δυτικὸ ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ τοίχου 2 τῆς γειτονικῆς τάφρου H12, ἀριθ. 3.

Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ δωματίου εἶναι ὁ ἴδιος, ὑπ' ἀριθ. 3, τῆς H12, ἀριθ. 3. Ἐπειδὴ μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς στρώσης 3, χρώματος καστανοῦ, δὲν ἀποκαλύφθηκε ὁ βόρειος τοῖχος, ἀποφασίσθηκε ἡ πρὸς Β ἐπέκταση τῆς τάφρου. Ἐτσι τὸ μῆκος της, στὴ διάσταση ἀπὸ Β πρὸς Ν, ὀρίσθηκε στὰ 6.42 μ. ἀποκαλύφθηκε ἀκολούθως ὁ τοῖχος 2 ποὺ ὀρίζει τὸ δωμάτιο στὴ βόρεια πλευρὰ. Δὲν ἀποκαλύφθηκε ἀνοιγμα θύρας. Ὅμως στὴ ΒΔ γωνία τῆς τάφρου ἀποκαλύφθηκαν μέσα στὴ στρώση 1 ἡ βάση σκύφου (διάμ. βάσεως 0.05 μ.), ἡ βάση πίθου, σωζ. διαστ. 0.09×0.05 μ., καὶ ὁ μυχὸς λύχνου. Τομὴ, διαστ. 0.75×1 μ. (Β-Ν), ἀνοίχτηκε κάθετα στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ τοίχου 1. Ἐδῶ ἡ στρώση 4, σκληρὴ καὶ μελανοκάστανη ἀνῆκε στὴ φάση χρήσης καὶ στὸ δάπεδο τοῦ δωματίου. Τὸ ἀνατολικὸ μισὸ περιεῖχε μαλακὸ καστανὸ χῶμα. Ἡ τοιχοδομία τοῦ 1 ἀλλάζει σὲ μῆκος 0.65 μ. στὸ ἀνατολικὸ τοῦ ἄκρου. Πράγματι, ἡ ἀνασκαφὴ

τῆς παραπάνω δοκιμαστικῆς τάφρου ἔδειξε ὅτι τὸ τμῆμα ἀποτελεῖ πιθανῶς μεταγενέστερη συμπλήρωση. Πιθανῶς στὴ θέση αὐτὴ ὑπῆρχε σὲ πρώτη φάση, ἄνοιγμα θύρας ποὺ ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὸ δωμάτιο τῆς H12, ἀριθ. 6 πρὸς N. Σὲ δεύτερη φάση ἡ θύρα τοιχίσθηκε, ἀφήνοντας ὥστόσο στὴ βάση τοῦ σὲ βάθος κατερχομένου τοίχου τὸ ἄνοιγμα ἀγωγοῦ μὲ παραλληλόγραμμη διατομὴ διαστ. 0.31×0.21 μ. (πίν. 157β). Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ χρώματος σὲ πλάτος 0.45 μ. δείχνει ὅτι στὴ δοκιμαστικὴ τομὴ α ὑπῆρχε κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο ἀγωγὸς γιὰ τὴ διοχέτευση τῶν ὀμβρίων ὑδάτων πρὸς Νότο. Ἀνάλογο ἄνοιγμα διαπιστώθηκε στὴ μικρὴ τομὴ b διαστ. 0.65×0.50 μ., στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ βόρειου τοίχου 2.

Ἀμέσως πρὸς Νότο ἀνασκάφηκε ἡ τάφος H12, ἀριθ. 7, ἡ ὁποία περιτρέχεται στὸ ἀνατολικὸ τῆς τμῆμα, ὅπως καὶ ἡ H12, ἀριθ. 6, ἀπὸ τὸ κάθετο μέτωπο τοῦ φυσικοῦ βράχου. Ἡ τάφος ἔχει διαστάσεις 4.22×2.82 μ. Ἡ ἀπομάκρυνση τῆς στρώσης καταστροφῆς 2 ἀποκάλυψε τοὺς τοίχους 1 καὶ 2, ποὺ συμβαλλόμενοι ὑπὸ ὀρθὴ γωνία ἀποτελοῦν τὴ ΝΑ γωνία μεγάλου δωματίου μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ, τὸ ὁποῖο ἐκτείνεται στὶς τάφους H12, ἀριθ. 2 καὶ H12, ἀριθ. 7. Ὁ τοῖχος 2, ἐκτεινόμενος ἀπὸ Α πρὸς Δ προβάλλεται ἐλαφρῶς πρὸς Α. Πρὸς Ἀνατολὰς ὁ τοῖχος 3 ἐκτείνεται ἀπὸ Β πρὸς Ν ἀφήνοντας ἄνοιγμα 0.50 μ. σὲ σχέση μὲ τὸν 2. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ βόρειο τμῆμα τοῦ τοίχου 1, ὅπου τὸ ἄνοιγμα θύρας βρέθηκε κατεστραμμένο καὶ πληρωμένο μὲ πεσμένους λίθους (πίν. 158β). Ἡ στρώση 3 ἀνῆκε σὲ δάπεδο ποὺ χαμῆλωνε πρὸς Νότο, μὲ ἀναβαθμὸ στὴ θέση τῆς θύρας, μεταξὺ τῶν τοίχων 2 καὶ 3. Ἀφετέρου, μεταξὺ τῶν τοίχων 1 καὶ 2, ἡ στρώση δαπέδου 3 ταυτίζεται μὲ τὴν 4, δηλαδὴ τὸ δάπεδο ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ τοὺς τοίχους 1 καὶ 2 τῆς τάφρου H12, ἀριθ. 2.

Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς H12, ἀριθ. 2 ἀνασκάφηκε ἡ τάφος H12, ἀρ. 9, μήκους 4.26 (B-N) καὶ πλάτους 2.12 μ. Στὴ ΒΔ γωνία τῆς ὑψώνεται ὄγκος βράχου ποὺ ἐκτεινόμενος πρὸς Δυσμὰς ὀρίζει τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ Ἀνω Πλατώματος. Ἄλλος μεμονωμένος ὄγκος βράχου ὑψώνεται στὰ ΝΔ τῆς ἴδιας τάφρου. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς τελευταίας ἡγείρε ἐρωτηματικὰ γιὰ τὴ χρῆση τοῦ χώρου στὴν ἀρχαιότητα. Ἡ ἀφαίρεση τῆς ἐπιφανειακῆς 1 καὶ τῆς στρώσης καταστροφῆς 2, χαρακτηριζόμενης ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ πεσμένων λίθων —κυρίως μεγάλων σχιστολιθικῶν πλακῶν καὶ ὀγκωδῶν γρανιτολίθων— ὀδήγησε στὴν ἀποκάλυψη ἐνδιαφερόντων ἀρχιτεκτονικῶν ὑπολειμμάτων (πίν. 158α). Τὴ νότια πλευρὰ περιτρέχει ὁ τοῖχος 1, κατευθύνσεως Α-Δ, ποὺ βαίνει κάθετα στὸν τοῖχο

1 τῆς H12, ἀριθ. 2. Τὸ ΒΔ τμήμα καταλαμβάνει ἡ προέχουσα ΝΑ γωνία ἐδράνου (3), μὲ καλῶς οἰκοδομημένους λίθους, τέλος δὲ τοῖχος (ὁ 2) κατεύθυνσης ἀπὸ ΝΑ πρὸς ΒΔ, πού στῇ βόρεια πλευρὰ τῆς H12, ἀριθ. 9 φράσσει τὸν στενὸ χῶρο πού σχηματίζεται μεταξὺ τοῦ ἐδράνου καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῶν δωματίων τῆς H12, ἀριθ. 2. Ἡ ἀπουσία λίθων καταστροφῆς δυτικῶς τοῦ τοίχου 1 τῆς H12, ἀριθ. 2 καθιστοῦν πιθανὴ τὴν ὑπαρξὴ θύρας στὸ νότιο πέρασ. Ἴσως ὁ χῶρος πρὸς Δ τοῦ κτιρίου τῆς H12, ἀρ. 2 ἦταν στενὴ δίοδος ἢ δρόμος, στὸν ὁποῖο σὲ δεύτερη φάση προστέθηκαν τὸ ἔδρανο καὶ ὁ τοῖχος 2 (H12, ἀριθ. 9).

Ἀκριβῶς στῇ βόρεια πλευρὰ τῆς τάφρου βρέθηκαν μέσα στῇ στρώση 2, μικρὴ ἀγάνωτη οἰνοχόη, πλήρης, παρότι σὲ θραύσματα (πίν. 159α). Τὸ ἀγγεῖο ἔχει ὕψος 0.135 καὶ διάμ. βάσεως 0.050 μ. Ἡ βάση εἶναι ἀναλογικῶς μεγάλη, ἐνῶ ὁ κορμὸς διαγράφεται ὑψηλός. Στῇ μέσῃ τῆς ἴδιας τάφρου καὶ ἀπὸ τὴν ἴδια στρώση προέρχονται καὶ θραύσματα σκύφου μὲ μελανόγραφη φθαρμένη διακόσμηση. Ἐνα χαρακτηριστικὸ θραῦσμα ἔχει διαστάσεις 0.051×0.011 μ. καὶ σὲ τομὴ τὸ χεῖλος νέυει πρὸς τὰ ἔξω. Προφανῶς, τὸ ἀγγεῖο ἀνήκει στοὺς πρῶιμους ἀρχαῖκούς χρόνους.

Κεντρικὴ θέση στὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ οἰκισμοῦ καταλαμβάνει ὁ θάλαμος πού σχηματίζεται μεταξὺ τῶν τάφρων H12, ἀριθ. 1 καὶ H12, ἀριθ. 5. Παλαιότερες ἐργασίες (1986) εἶχαν φέρει στὸ φῶς στῇ δυτικῇ πλευρὰ του παραλληλόγραμμο ἔδρανο 0.70×0.75 μ. πού προσκολλᾶται στὸν τοῖχο 4 τῆς τάφρου H12, ἀριθ. 5. Πρὸς Νότο τοῦ τοίχου ἀνοίχτηκε μικρὴ δοκιμαστικὴ τομὴ 0.65×0.30 μ. γιὰ νὰ μελετηθεῖ ἡ στρωματογραφία. Διερευνήθηκε τὸ δάπεδο (στρώση 3), πολὺ σκληρὴ στρώση καστανομέλανος χρώματος, πού περιεῖχε ἄμορφη μάζα μετάλλου, διαστ. $0.08 \times 0.06 \times 0.03$ μ., προερχόμενη ἀπὸ τὴν ἐκκαμίνευση σιδήρου. Τὸ θραῦσμα ἦταν συσσωματωμένο στὸ δάπεδο, πού ἐδραζόταν στὸν βράχο.

Ἡ ἀνασκαφὴ στὴν H12, ἀριθ. 5 πρόσθεσε νέα στοιχεῖα στὴν κατανόηση τῆς μορφῆς τῶν πρὸς Δυσμᾶς προσκολλημένων δωματίων. Ἐνῶ τὸ 1986 εἶχε μελετηθεῖ τὸ ἀνατολικὸ μόνον τμήμα τῆς H12, ἀριθ. 5, κατὰ τὸ 1987 ἐρευνήθηκε ὁλόκληρη ἡ τάφος. Ἐντοπίσθηκε τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ τοίχου 2, ἐκτείνόμενο ἀπὸ Α πρὸς Δ καὶ ὀρίζοντας τοὺς χώρους δύο θαλάμων, πρὸς Β καὶ πρὸς Ν (πίν. 159β). Ἰδιαιτέρα σαφὴς εἶναι ὁ νότιος θάλαμος, τοῦ ὁποῖου ἡ νότια πλευρὰ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸν τοῖχο 1 τῆς H13, ἀριθ. 2, ἡ ἀνατολικὴ ἀπὸ τὸν

τοῖχο 4 τῆς H12, ἀριθ. 5 καὶ ἡ δυτικὴ ἀπὸ τὸν τοῖχο 4 τῆς τάφρου H12, ἀριθ. 8. Ἡ ἀφαίρεση τῆς στρώσης καταστροφῆς 2 ὁδήγησε στὴν ἀποκάλυψη διάσπαρτης κεραμεικῆς. Μεταξὺ σχιστολίθων καὶ γρανιτολίθων ἀνακαλύφθηκαν θραύσματα πίθου, ὕδρίας καὶ σκύφου. Ἐπίσης, στὸν ἴδιο χῶρο καὶ στὴ μέση τῆς τάφρου ἀποκαλύφθηκε ὁ λαιμὸς ἀμφορέα, μαζὶ μὲ τὶς λαβές, σωζόμενος σὲ θραύσματα. Τὸ ἀγγεῖο σώζεται σὲ ὕψος 0.163 μ. Ἡ διάμετρος τοῦ χεῖλους εἶναι 0.138 μ. ἐνῶ ἡ σωζόμενη διάμετρος ἀνέρχεται στὰ 8.282 μ. Ἐξωτερικῶς, τὸ χεῖλος διαμορφώνεται μὲ προέχουσα ταινία, ἐνῶ σὲ τομὴ τὸ τοίχωμα διανοίγεται πρὸς τὰ ἄνω. Τὸ δάπεδο ἀριθ. 5 ἦταν σκληρό, πηλῶδες καὶ εἶχε ψαροπράσινο χρῶμα.

Τὸ πρὸς Βορρὰ δωμάτιο γεννᾷ ἐρωτηματικὰ γιὰ τὴν ἀρχικὴ του μορφή. Οἱ τοῖχοι 1 καὶ 2 τῆς H12, ἀριθ. 5 ὀρίζουν τὶς δύο πλευρές του. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ θαλάμου ἦταν προφανῶς ὁ νότιος 1 τῆς H12, ἀριθ. 9. Σὲ δοκιμαστικὴ τομὴ ποὺ σκάφτηκε μεταξὺ τῶν τοίχων 1 καὶ 2 τῆς H12, ἀριθ. 5 (δοκιμ. τομὴ h) βρέθηκε ἡ πηλῶδης καὶ κιτρινωπὴ στρώση 4, μὲ σωζόμενη σχιστολιθικὴ πλάκα, συσσωματωμένη.

Ἐνδιαφέρουσα ἦταν ἡ ἀνασκαφὴ τμήματος (δοκιμ. τομὴ h) τοῦ διαδρόμου (1.20×1.10 μ.) μεταξὺ τῶν τάφρων H12, ἀριθ. 5 καὶ H13, ἀριθ. 2. Ἐπιχειρήθηκε ἡ μελέτη τοῦ τοίχου 4 τῆς τάφρου H12, ἀριθ. 5. Κατ' οὐσίαν, ἡ ἀνασκαφὴ ἀφοροῦσε τὴ ΝΑ γωνία τοῦ δωματίου ποὺ ἐκτείνεται στὸ νότιο τμήμα τῆς H12, ἀριθ. 5. Ἡ στρώση χρήσης τοῦ δωματίου, ἡ 4, εἶχε πηλῶδες καὶ καστανὸ χρῶμα· τὸ δάπεδο, καστανομέλανος χρώματος, ἐκτεινόταν στὴ στρώση 5. Ἡ στρώση 4 περιεῖχε θραύσματα ἀγγείων τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων. Διακρίνεται θραῦσμα σκύφου μὲ λεπτὸ τοίχωμα καὶ χεῖλος νεῦον διαγωνίως πρὸς τὰ ἔξω. Ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ συμπεραίνεται ὅτι ὁ θάλαμος ἦταν σὲ χρῆση περὶ τὶς ἀρχές τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. Ἡ χαμηλότερη στρώση 5 περιεῖχε κόκαλα, θαλάσσια ὕστρεα, σχιστολίθους καὶ ὕστρεα ἀγγείων τῶν ὕστερων γεωμετρικῶν χρόνων, ποὺ ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ Μεσαῖο Πλάτωμα εἶχε κατοικηθεῖ ἀπὸ τὸν 8ο π.Χ. αἰ. Ὁ τοῖχος 4 τῆς H12, ἀριθ. 5 φαίνεται νὰ εἶναι σύγχρονος τῆς στρώσης 5, πράγμα ποὺ τὸν καθιστᾷ ἕναν ἀπὸ τοὺς παλαιότερους τοῦ οἴκισμοῦ.

Στὴ νότια πλευρὰ τῆς τομῆς ἀναφάνηκε ὁ νότιος τοῖχος 1 τοῦ θαλάμου (βλ. κατωτ. τάφρο H13, ἀριθ. 2). Ἐπίσης ἀνασκάφηκε ἡ τάφος H12, ἀριθ. 8. Ἀποκαλύφθηκαν οἱ τοῖχοι 1 καὶ 2 ποὺ συμβάλλοντας σὲ ὀρθὴ γωνία κατευ-

θύνονται ό πρώτος πρός ΝΑ και ό δεύτερος πρός ΝΔ. Κάτω από τή στρώση καταστροφής 2 υπήρχε ή 3, στρώση κατοίκησης. Βαθύτερα, εκτείνεται ή 4, αποτελούμενη από στάχτες με τεμάχια άνθρακα, θαλάσσια όστρεα και θραύσματα άγγείων. Ένδείξεις σχετικώς με τις βαθύτερες στρώσεις προέκυψαν από τήν ανασκαφή τάφρου διαστ. 0.75×1 μ. στή δυτική πλευρά του τετραγώνου. Στο έσωτερικό τής γωνίας των τοίχων 1 και 2 αποκαλύφθηκε πόδιο με κυρτό μέτωπο. Επίσης, κατά τήν άφαίρεση του διαδρόμου μεταξύ H12, άριθ. 8 και H12, άριθ. 5 βρέθηκε ό τοίχος 4, με κατεύθυνση από Β πρός Ν (πίν. 160α). Στο νότιο τμήμα του, ό τοίχος διακόπτεται από άνοιγμα θύρας, πλάτους 0.85 μ. Σχιστολιθική πλάκα μήκους 0.75 μ. έφρασσε τó άνοιγμα κατά τήν ανατολική πλευρά. Πρός Β ό τοίχος 4 εφάπτεται άλλου τοίχου, του 3, που όπως φαίνεται αποτελεί τή νότια απόληξη τής δυτικής πλευρής δωματίου που εκτείνεται στο βόρειο τμήμα τής τάφρου H12, άριθ. 5.

Άμέσως πρός Νότο του κεντρικού θαλάμου τής τάφρου H12, άριθ. 1 άνοίχτηκε και ή τάφος H13, άριθ. 1. Άναμενόταν ή αποκάλυψη τοίχου Α-Δ, που θα όριζε και τó νότιο πέρας του δωματίου τής H12, άριθ. 1. Όστόσο, παρότι καθαιρέθηκε και τμήμα του παρεμβαλλόμενου διαδρόμου, ή εικόνα που προέκυψε δέν ξεκαθάρισε τόν προορισμό και τή σχέση των τοίχων τής H13, άριθ. 1 πρός τήν αντίστοιχή της πρός Βορρά. Η άφαίρεση των έπιφανειακών στρώσεων έφερε στο φώς τους τοίχους 1-4. Η στρώση καταστροφής 3, περιείχε λίθους γρανίτη και σχιστολίθους. Η απομάκρυνσή της όδήγησε στην εύρεση σειρής θραυσμάτων άγγείων και μυξού λύχνου (0.02×0.04 μ.). Ό τοίχος 3 χαρακτηρίζεται για τήν προσεκτική κατασκευή του και τήν άριστη συναρμολόγηση των σχιστολίθων που αποτελούν κατά κύριο λόγο τήν έξωτερική και τήν έσωτερική του όψη. Στή ΒΑ γωνία συμπλέκονται τρεις ακόμα τοίχοι, ό 1 που βάνει από Β πρός Ν και αποτελεί τή συνέχεια του 3 τής τάφρου H12, άριθ. 1· διαγώνια αυτου και με κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ βάνει ό τοίχος 2, που κατά τή συμβολή του πρός τόν 1 κάμπτεται άκολούθως ίσχυρά πρός Α· τέλος ό 4 που βάνει καθέτως πρός τόν 2, και δυστυχώς δέν σώζεται σέ όλο του τó μήκος. Η διάνοιξη τής δοκιμαστικής τομής c, αποκάλυψε μικρά ύπολείμματα του τοίχου 5 (ΒΔ-ΝΑ). Κατ' έπαφήν πρός Δυσμάς έντοπίσθηκαν λείψανα επάλληλων σκληρών στρωμάτων που άνήκουν σέ δάπεδο ή σέ δρόμο. Η διάνοιξη τής δοκιμ. τομής g έως τόν βράχο πρός Δ, διευκρίνισε ότι ό τοίχος 2 εφάπτεται πρός τόν εκεί άνυψωμένο βράχο. Στή θέση αυτή έντοπίσθηκε τó άνοιγμα θύ-

ρας, πλάτους 0.75 μ., με σχιστολιθική πλάκα ἐμπηγμένη κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς (βλ. ἀνάλογα στῆς τομῆς H12, ἀριθ. 1 καὶ H12, ἀριθ. 8).

Γιὰ νὰ διευκρινιστεῖ ἡ μορφή τῶν δωματίων, ἀνοίχτηκε πρὸς ΒΔ τῆς H13, ἀριθ. 1, τμῆμα τοῦ διαδρόμου (δοκιμ. τομὴ h). Κάτω ἀπὸ τὶς ἐπιφανειακὲς καὶ χαλαρὲς στρώσεις 1-2, ἀποκαλύφθηκε ἡ σκληρὴ καὶ καστανόχρωμη 3, ποὺ περιεῖχε μικρὰ χαλίκια, καὶ ἡ 4, ἐλαφρῶς χαλαρότερη.

Ἰδιαίτερα δύσκολη ὑπῆρξε ἡ μελέτη τῶν ἐρειπίων τῆς πρὸς Δυσμᾶς τάφρου H13, ἀριθ. 2. Σ' αὐτὴν καὶ τῇ γειτονικῇ τῆς πρὸς Δ τομῇ, διαστ. 3×1.5 μ. ἀποκαλύφθηκε ὁ τοῖχος 1, κατεύθυνσης Α-Δ, ἐπιμελημένης τοιχοδομίας, ποὺ στὴ δυτικὴ του πλευρὰ συμβάλλει μὲ τὸν 5 ὑπὸ ὀρθή γωνία. Ἀμέσως σ' ἐπαφὴ μὲ τὸν 1 ἀποκαλύφθηκε ὁ τοῖχος 3 ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸν προέχοντα βράχο, πρὸς Α, ἕως τὸν τοῖχο 5 πρὸς Δ. Προφανῶς ὁ 3 ἀνήκει σὲ ἔδρανο ποὺ περιτρέχει τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου 1, ὁ ὁποῖος θὰ ἀνῆκε σὲ δωμάτιο ἐκτεινόμενο πρὸς Νότο. Ἄλλος τοῖχος κακῆς διατήρησης καὶ μέτριας κατασκευῆς, ὁ 2, διασχίζει τὴν τάφρο. Τὸ δυτικὸ του ἄκρο προσαρτᾶται στὸν βράχο. Ἀφαιρέθηκε ἡ στρώση 2 μὲ κρημνισμένους λίθους, ποὺ ὀδήγησε στὴν ἀποκάλυψη τοῦ τοίχου 2. Φαίνεται ὅτι τὸ κτίριο μὲ τοὺς τοίχους 1, 2 καὶ 3 εἶναι μεταγενέστερο, ἀφοῦ αὐτοὶ ἐδράζονται στὴ στρώση καταστροφῆς (στρώση 6).

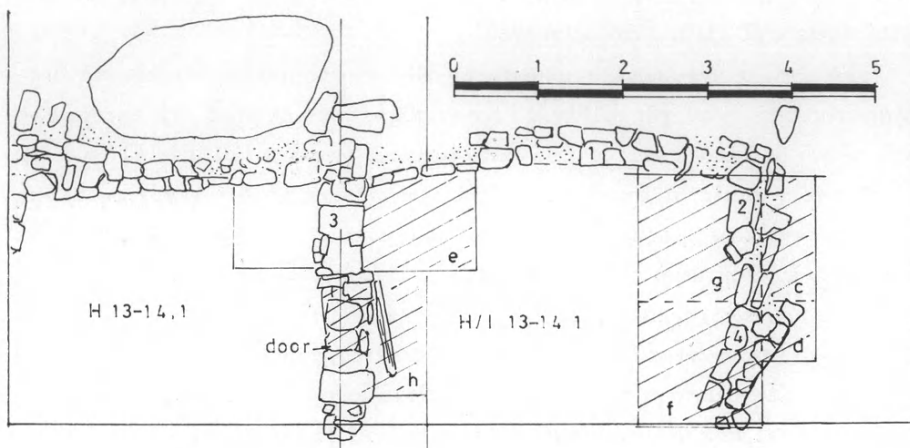
Μεταξὺ τοῦ τοίχου 2 καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς τομῆς βρέθηκε ἡ στρώση 7, πηλώδους συστάσεως καὶ λευκωπῆ. Στὴ ΝΔ γωνία ἀποκαλύφθηκε σωρὸς πολυάριθμων κροκαλῶν (διάμ. 0.10-0.15 μ.) ποὺ καταλαμβάνουν κυκλικὸ χῶρο διαμ. 0.60 μ. (πίν. 160β). Στάχτη καὶ μελανὰ χρώματα, μαζὶ μὲ κόκαλα καὶ θαλάσσια ὕστρακα δῆλωναν τὴν ὑπαρξὴ ἐστίας. Διάσπαρτα γύρω σ' αὐτὴν ἀνασύρθηκαν θραύσματα ἀγγείων καὶ κυρίως σκύφων τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς II περιόδου. Διακρίνεται θραῦσμα χείλους ἄβαφου σκύφου, σωζ. διαστ. 0.02×0.04 μ., μὲ σχετικὰ ὑψηλὸ χεῖλος ποὺ νεύει ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἔξω. Κροκάλα σχήματος ἐλλειπτικοῦ, φέρει γύρω στὸν κορμὸ λαξευμένη αὐλακα μήκ. 0.09, διαμ. 0.065 μ., ποὺ μὲ τὴν πρόσδεση στείλεοῦ μὲ τὴ βοήθεια σχοινοῦ, χρησίμευε ὡς σφύρα.

Γενικὰ διαπιστώθηκε ὅτι ἡ χρονολόγηση τοῦ οἰκισμοῦ, στὸ τμῆμα ποὺ ἀνασκάπτεται στὸ Μεσαῖο Πλάτωμα ἀνάγεται στοὺς ὑπογεωμετρικοὺς χρόνους, μὲ διάρκεια χρήσης ἕως καὶ τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. Μηλια-

κή κεραμεική, πού χρονολογικά ἀντιπροσωπεύει μεταγενέστερη φάση, δὲν ἀνακαλύφθηκε στὰ ἐρείπια τοῦ οἰκισμοῦ⁷.

Τὸ 1987 ἡ ἀνασκαφή σημείωσε πρόοδο καὶ στὴ μελέτη τομῶν τοῦ ἀναλήμματος τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς. Συνεχίσθηκαν οἱ ἐργασίες στὸ ἐκτεταμένο κτίριο τοῦ δυτικοῦ πέρατος τοῦ ἀναλήμματος (τομέας Η/Ι 13-14) (εἰκ. 2). Ἀνοίχτηκαν τομὲς σὲ ἐπικάιρα σημεῖα γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἡ ἀρχικὴ μορφή καὶ μεταγενέστερες μετατροπὲς τοῦ οἰκοδομήματος. Ἡ ἔρευνα συνεχίσθηκε μὲ στόχο τὸν ἐμπλουτισμὸ τῶν πορισμάτων τοῦ περυσينوῦ ἔτους (βλ. ΠΑΕ 1986). Σὲ τομὲς πού ἀνοίχτηκαν πρὸς Α διαπιστώθηκε ὅτι σὲ σχέση μὲ τὸν πρὸς Νότο τοῖχο 4, ὁ 2 εἶναι παλαιότερος. Ὁ τοῖχος 2 κατέρχεται ἕως τὴ στρώση 6, ἐνῶ ὁ νότιος 4 εἶναι μεταγενέστερος, ἀφοῦ ἡ θεμελίωσή του ἐκτείνεται πάνω στὴ στρώση 5 καὶ περιβάλλεται ἀπὸ τὴ στρώση 4. Στὴ δοκιμ. τομὴ g πού ἀνοίχτηκε γιὰ νὰ μελετηθεῖ ὁ τοῖχος 2 στὴν ἐσωτερικὴ του ὄψη, ἀποκαλύφθηκε θραῦσμα πίθου, σωζ. διαστ. 0.08×0.04 μ. πού ἀνήκει στὴ στρώση 4. Τὸ θραῦσμα φέρει διακόσμηση δύο σειρῶν ἐμπέστων κυκλίσκων. Στὴ δοκιμ. τομὴ e, πρὸς Α τῆς μεσοτοιχίας, μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς στρώσης πεσμένων λίθων 4, ἀνασκάφηκε ἡ στρώση 5. Ἡ τελευταία εἶναι σχετικὰ χαλαρή, μὲ θραύσματα σχιστολίθων καὶ ἀγγείων. Διαπιστώθηκε ὅτι ὁ πρὸς Β τοῖχος 1 εἶναι προγενέστερος, ἀφοῦ δὲν θίγει τὴν 5, ἀλλὰ κατέρχεται ἕως τὴ στρώση 4. Ἡ ἐπόμενη στρώση 6, μὲ στάχτες σὲ ὅλη τὴν ἔκταση, ἀποτελεῖται ἀπὸ σκληρὸ χῶμα καὶ μικροὺς λίθους· πρόκειται γιὰ στρώση δαπέδου τῆς ὁποίας τὰ εὐρήματα τὴν τοποθετοῦν προκαταρκτικὰ στὰ τέλη τῆς γεωμετρικῆς περιόδου. Ἡ στρώση 7 περιεῖχε μεγάλους λίθους, πού ἴσως ἀντιπροσώπευαν γέμισμα γιὰ τὴν ὀριζοντίωση τοῦ δαπέδου. Ἡ 8 ἦταν στρώση μαλακῆ καὶ χρώματος καστανοῦ. Ὁ τοῖχος 3 πού κατέρχεται μέχρι τὸν βράχο σχηματίζει μικρὸ ἄνοιγμα ἀγωγοῦ, σχήματος παραλληλογράμμου καὶ διαστ. 0.25×0.20 μ., γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ὀμβρίων ὑδάτων. Γενικά, ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς δοκιμαστικῆς τομῆς e προέκυψε ἡ ἐνδιαφέρουσα παρατήρηση ὅτι ὁ ἀνατολικὸς θάλαμος εἶναι μεταγενέστερος ἀπὸ τὸν πρὸς Δυσμὰς γειτονικό του. Παρατηρήθηκε ὅτι ὁ τοῖχος 1 εἶναι μεταγενέστερος τοῦ 3. Δὲν διαπιστώθηκε ἂν ὁ τοῖχος 1 εἶναι ἀπλῶς οἰκοδομικὰ μεταγενέστερος ἢ ἐὰν ὁ 1 μαζὶ μὲ τὸ ἀνατολικὸ δωμάτιο ἀποτελοῦν μεταγενέστερη

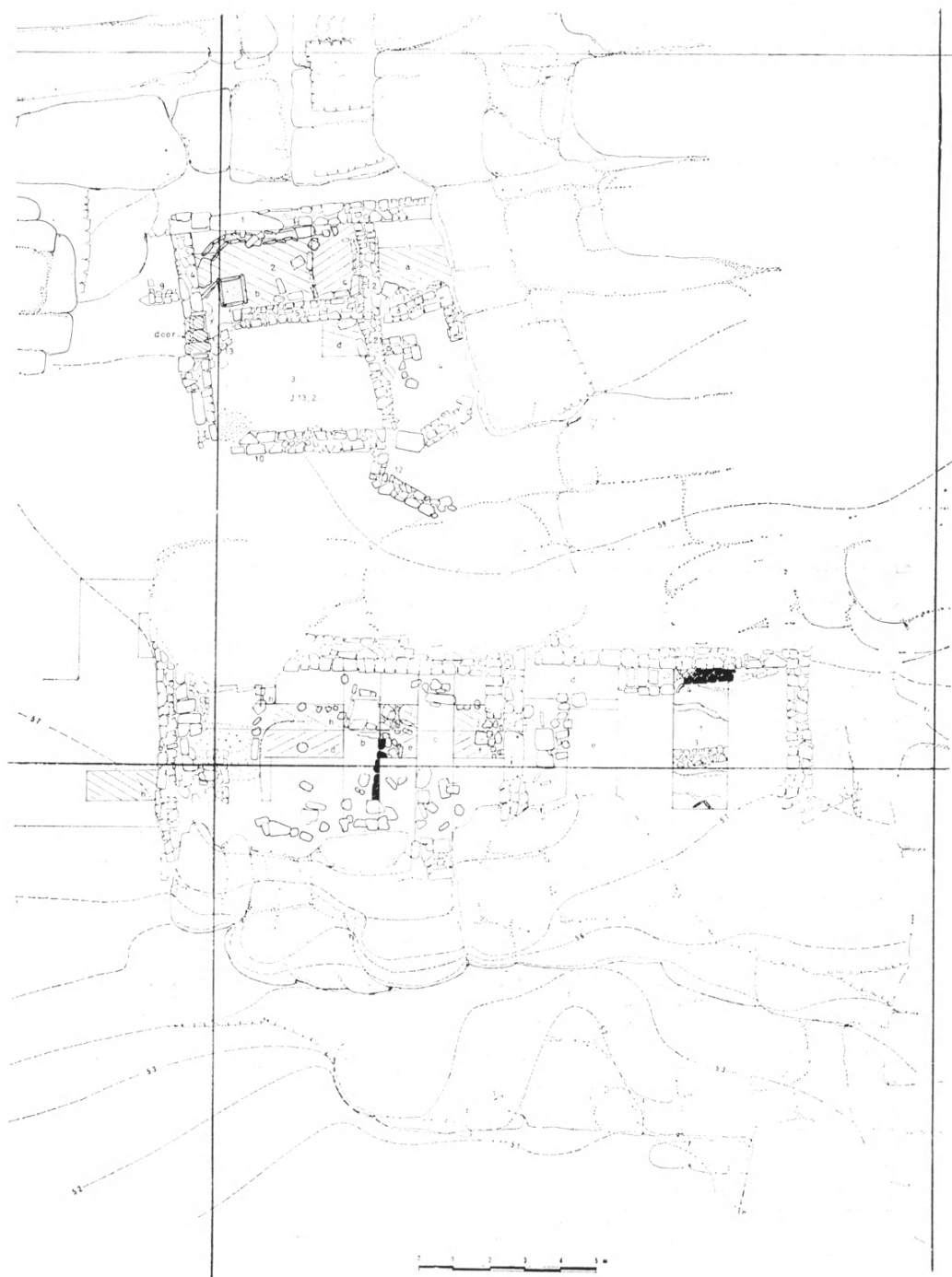
7. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς κεραμεικῆς τοῦ Μηλιακοῦ ρυθμοῦ, βλ. Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Προβλήματα Μηλιακῆς Ἀγγειογραφίας* (Ἀθήνα 1984).

Εἰκ. 2. Κάτοψη τάφων H13-14,1 καὶ H/I 13-14, 1.

ἐπέκταση. Στὴ δοκιμαστικὴ τομὴ h ἡ ἀνασκαφὴ δὲν προχώρησε στὸν βαθμὸ ποὺ ἀναμενόταν, λόγω ἑλλειψης χρόνου. Ἀπλῶς ἔγινε καθαρισμὸς τῆς ἐπιφανειακῆς στρώσης, δίπλα ἀκριβῶς στὸ ἄνοιγμα ποὺ διακρίνεται στὸν τοῖχο 3 καὶ ἀνήκει σὲ θύρα. Βεβαιώθηκε ὅτι ἡ τοποθέτηση κατὰ μῆκος καὶ καθέτως, μακρᾶς σχιστολιθικῆς πλάκας μπηγμένης στὸ ἔδαφος κατὰ τὸ πλάτος τῆς θύρας, ἀντιπροσωπεύει μεταγενέστερη ἀνύψωση τῆς στάθμης τοῦ δυτικοῦ δωματίου σὲ σχέση πρὸς τὸ ἀνατολικό. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἐπέβαλε κατ' ἀκολουθίαν τὴν ἀνύψωση τοῦ κατωφλίου στὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου καὶ τὴν τοποθέτηση τῆς σχιστολιθικῆς πλάκας πρὸς συγκράτηση τῶν χωμάτων (βλ. ἀνωτ., H12, ἀριθ. 1· H12, ἀριθ. 8· H13, ἀριθ. 1).

Ἡ ἰδιαίτερη σπουδαιότητα τοῦ κτιρίου τῶν σφραγισμάτων καὶ ἡ γειτνίασή του μὲ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς ἐπέβαλαν τὴν ἀνασκαφὴ ἐπικάιρων τμημάτων του μὲ στόχο τὴν κατανόηση τοῦ προορισμοῦ τοῦ κτίσματος (εἰκ. 3). Μελετήθηκαν τὰ δωμάτια 1 καὶ 2, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ σχέση τῶν συμπλεγόμενων τοίχων τους καὶ τέλος, τὸ ἔδρανο στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου 4. Σπουδαία θέση στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ κτιρίου κατέχει τὸ BA δωμάτιο ἀριθ. 1, ὅπου οἱ παλαιότερες ἐργασίες ἀποκάλυψαν ὁμάδα πῆλινων σφραγισμάτων. Τὸ 1986 εἶχε ἀνασκαφεῖ μόνον τὸ βόρειο τμήμα. Συνεχίσθηκε λοιπὸν ἡ μελέτη τῆς στρωματογραφίας τοῦ νότιου τμήματος. Κατ' ἀρχάς, ἀφαιρέθηκε ἡ στρώση 3, ἀποκαλύ-

Εἰκ. 3. Κάτοψη κτιρίου σφραγισμάτων καὶ ἱεροῦ Ἀθηνᾶς.

πτοντας τὴν 4, στρώση μὲ ψαροκάστανο καὶ σκληρὸ χῶμα ποὺ ἀνῆκε σὲ δάπεδο. Ἡ τελευταία στρώση 5 ἦταν παρόμοια μὲ τὴν 4, παρότι τὸ χρῶμα τῆς σκουρότερο. Γενικά, στὸ δωμάτιο βρέθηκαν ὄστρακα ἀγγείων, ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν περίοδο χρήσης, ἀλλὰ καὶ παλαιότερων ἐποχῶν, δηλαδὴ τῆς ὕστερης μυκηναϊκῆς καὶ τῆς πρωτογεωμετρικῆς περιόδου. Σφραγίσματα, ὅπως ἐκεῖνα τοῦ 1985⁸ καὶ τοῦ 1986⁹ δὲν ἀποκαλύφθηκαν μέσα στὸ κτίριο. Μόνον ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ ναοῦ καὶ ἀπὸ ἐπιφανειακὴ ἐπίχωση προέρχεται ἓνα ἀκόμη σφράγισμα.

Στὸ δωμάτιο 2 οἱ ἐργασίες ἐπικεντρώθηκαν στὴ λεπτομερὴ μελέτη τῆς στρωματογραφίας τοῦ ἐσωτερικοῦ. Ἀναλύθηκε συστηματικὰ ἡ ἐπίχωση, πρὸς Δ τῆς γνωστῆς παραλληλόγραμμης ἐστίας¹⁰. Κάτω ἀπὸ τοὺς λίθους τῆς στρώσης καταστροφῆς 3 ἀποκαλύφθηκαν οἱ στρώσεις 4-7, οἱ ὁποῖες ἀναγνωρίσθηκαν ὡς ἐπᾶλληλα δάπεδα. Ἡ στρώση 4 ἦταν σκληρὴ, πηλώδης, γκριζωπὴ καὶ περιεῖχε ἐνδιαφέροντα θραύσματα ἀγγείων. Ξεχωρίζουν τὸ θραῦσμα σκύφου (0.030×0.050 μ.), μὲ μελαμβαφεῖς γάνωμα καὶ μία ἐξηρημένη ταινία γύρω στὸν κορμό, ἀλλὰ καὶ δεύτερο μεγαλύτερο θραῦσμα, σωζ. διαστ. 0.085×0.045 μ., μὲ ἐξίτηλη διακόσμηση. Τὸ τοίχωμα εἶναι λεπτὸ καὶ τὸ χεῖλος νεύει διαγωνίως πρὸς τὰ ἔξω. Ἡ μελανοκάστανη στρώση 7 περιεῖχε τεμάχια σχιστολίθων, ὀψιανοῦ καὶ ἀγγείων. Στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ χώρου καὶ δίπλα στὴν ἐστία, παρατηρήθηκε ὅτι ἡ τάφος κατασκευῆς σχιστολιθικοῦ ἀγωγοῦ παραλληλόγραμμης διατομῆς ἔχει σκαφεῖ μέσα στὴ σκληρὴ ψαροκάστανη στρώση 5 (πίν. 161α), ἀνῆκει ἐπομένως σὲ δεύτερη χρῆση τοῦ δωματίου, στὴ φάση τοῦ δαπέδου 4. Ὁ ἀγωγὸς κατεύθυνε τὰ ὕδατα, μέσω ἀνοίγματος τοῦ τοίχου 4, στὸν ἀνοιχτὸ χῶρο πρὸς Δυσμᾶς (πίν. 161β). Τέλος, κιβωτιόσχημη σχιστολιθικὴ κατασκευὴ κοντὰ στὴ θύρα, ἀνῆκε στὴν πρώτη φάση τοῦ κτιρίου, καθ' ὅσον εἶναι σύγχρονη μὲ τὸ δάπεδο 7. Ὁ τοῖχος 9, ὁ ὁποῖος βαίνει καθέτως πρὸς τὸν 4 σφράγισε τὴ διέξοδο τοῦ ἀγωγοῦ σὲ μεταγενέστερη φάση.

Ἡ ἔρευνα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐστίας ἔφερε στὸ φῶς ἐπᾶλληλες στρώσεις μὲ σαφεῖς ἐνδείξεις καύσης καὶ στάχτης. Ἐρευνήθηκαν οἱ στρώσεις 5 καὶ 6 ποὺ περιεῖχαν κόκαλα, θαλάσσια ὄστρεα καὶ λίγα ὄστρακα ἀγγείων. Στὸν γει-

8. ΠΑΕ 1985, 124.

9. ΠΑΕ 1986, 178-9, πίν. 80α.

10. ΠΑΕ 1985, 122-123.

τονικό θάλαμο 4, ό τοίχος πού παρατηρεΐται προσκολλημένος κάθετα πρός τόν τοίχο 2, διαπιστώθηκε ότι άνήκε σέ έδρανο ή καί σέ παλαιότερο κτίριο. 'Η κατασκευή σώζεται μόνο στήν κατώτατη σειρά λίθων. Για νά εξετασθεΐ τó ένδεχόμενο μήπως άνήκε σέ παλαιότερη κατασκευή, έκτεινόμενη πρός Δ, άνοίχτηκε στή δυτική πλευρά τοϋ τοίχου 2 τάφος διαστ. 1×1.20 μ., ή d. 'Υπολείμματα τοϋ έδράνου δέν άποκαλύφθηκαν.

'Ο ναός τής 'Αθηνᾶς άποτέλεσε καί αϋτός τó άντικείμενο συστηματικής στρωματογραφικής μελέτης (εικ. 3). Τó 1986 για την εξακρίβωση τής ιστορίας τοϋ ναοϋ έρευνήθηκαν οί στρώσεις ύπό τó δάπεδο τοϋ σηκοϋ (πίν. 162α). 'Ανοίχθηκαν οί δύο παράλληλες τομές b καί c με κατεύθυνση B-N. 'Η έρευνα εκείνη πρόσφερε σημαντικά στοιχεΐα στήν κατανόηση τών έπισκευών καί μετατροπών τοϋ ναοϋ κατá τή διάρκεια τής μακρόχρονης ιστορίας του. Με δεδομένη την έπιτυχία τοϋ 1986 άποφασίσθηκε ή διάνοιξη νέων τομών στόν σηκό. Πρός Α τής c άνοίχθηκαν οί έφαπτόμενες τομές j καί f, άμέσως πρός Δ τής μεγάλης θύρας. 'Η καστανή στρώση 4 κάλυπτε τρεΐς επάλληλες στρώσεις σχιστολιθικών πλακών, σαφώς σχετιζόμενων με φάσεις πλακόστρωσης τοϋ δαπέδου. 'Από άλλες στρωματογραφικές παρατηρήσεις καί τή σχέση τής στρώσης αϋτής πρός την ομάδα πλακών πού καλύπτουν τόν χώρο πρó τοϋ ναοϋ, προκύπτει ότι ή έπίστρωση πρέπει νά έλαβε χώρα μάλλον κατá τόν 4ο π.Χ. αϊ. Παλαιότερα δάπεδα παρατηρήθηκαν σέ βάθος. Στήν τομή j βρέθηκαν στρώσεις όπως ή 6, σκληρή καστανόχρωμη, ή πηλώδης καί κιτρινόλευκη 7 καί ή πηλώδης ψαρόχρωμη 8.

Στή μέση τοϋ σηκοϋ, οί τομές i καί e συμπλήρωσαν την εικόνα τών έν μέρει άποκαλυφθεισών αρχαιοτήτων τοϋ 1986, τής τομής b. Δύο κλασικά στρώματα, τά 3a καί 3b κατá την άνασκαφή τοϋ 1986 είχαν χαρακτηρισθεΐ ως άνεξάρτητα στρώματα 3 καί 4· πρόκειται για στενά σχετιζόμενες καστανόχρωμες στρώσεις, μαλακής σύστασης. Εΐδικά ή 3b απέδωσε μελαμβαφή θραύσματα κλασικοϋ άγγείου άνοιχτοϋ σχήματος (σωζ. διαστ. 0.016×0.011 μ.) καί όστρακο (σωζ. διαστ. 0.053×0.053 μ.) άγγείου με παράσταση πτηνοϋ πρός τά δεξιά, μάλλον ύπογεωμετρικών χρόνων. 'Η στρώση 4, καστανή καί σκουρόχρωμη, περιείχε όστρακα άγγείων, θαλάσσια όστρεα καί μικρά θραύσματα κοινιάματος με ίχνη έρυθρᾶς βαφής. 'Η στρώση 5 ήταν κοκκινωπή καί κάλυπτε την 7 πού περιείχε τούς μικρούς έπιχωματωμένους λάγκους 6a καί 6b. 'Η 7, καστανή, περιείχε όστρακα καί θαλάσσια όστρεα. 'Η άνασκαφή της έφερε στό

φῶς, σ' ἐπαφή πρὸς τὴν ἀνατολική πλευρά τῆς παραλληλόγραμμης σχιστολιθικῆς κατασκευῆς, μαρμάρινη στήλη διαστ. $0.27 \times 0.15 \times 0.08$ μ. Ἡ στήλη βρέθηκε ὀρθία καὶ ἀπὸ στρωματογραφικὴ ἀποψη εἶναι παλαιότερη τῶν στρωμάτων 3-5, ἀφοῦ αὐτὰ συσσωρεύθηκαν μετὰ τὴν τοποθέτησή της. Τὰ βαθύτερα στρώματα ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ τὴν 8 (καστανή) μὲ θραῦσμα σκύφου (0.032×0.032 μ.) μὲ μελανόγραφη διακόσμηση, ἀποτελούμενη ἀπὸ ἀλυσίδες στιγμῶν καὶ ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται στοὺς ὕστερους γεωμετρικοὺς χρόνους, ἀπὸ τὴν 9 ποὺ περιεῖχε κόκαλα, θαλάσσια ὄστρεα καὶ θραύσματα ἀγγείων, ὅπως ἓνα (0.056×0.044 μ.) προερχόμενο ἀπὸ σκύφο (;) μὲ διακόσμηση ζώνης ἀπὸ κάθετες πινελιές ποὺ πλαισιοῦνται μὲ περιφερειακὰ γραμμές, μᾶλλον ὑπογεωμετρικῶν χρόνων. Κάτω ἀπὸ τὴν 8 φάνηκε ὁ τοῖχος 1, ὁ ὁποῖος διαπιστώθηκε ὅτι εἶχε πλάτος 0.056 μ. Πρὸς Α τῆς παραλληλόγραμμης σχιστολιθικῆς κατασκευῆς, ἡ ἀφαίρεση τῆς 5 ἀποκάλυψε μεγάλη κυκλικὴ λίθινη πλάκα, διαμ. 0.90 μ., μὲ ἐπίπεδη τὴν ἄνω ἐπιφάνεια. Ἡ πλάκα κατελάμβανε τὸ ἄνω τμῆμα τῆς 10, καστανῆς στρώσης ποὺ περιεῖχε βότσαλα καὶ θραύσματα σχιστολίθου, ἴσως γέμισμα ποὺ συσσωρεύθηκε μετὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ τοίχου 1. Ἡ στρώση 10, ὅπως καὶ ἡ πηλώδης λεπτόκοκκη 11 περιεῖχε ὄστρακα τῶν ΥΕ ΙΙΙΓ χρόνων. Ἡ τελευταία στρώση 12 περιεῖχε κόκαλα, θαλάσσια ὄστρεα, τεμάχια ὀψιανοῦ καὶ ὄστρακα τῶν ΥΕ ΙΙΙΓ χρόνων, συμπεριλαμβανομένων δειγμάτων τῆς λεγομένης «λευκῆς κεραμικῆς» (White Ware).

Ὁ τρίτος τομέας (τομὲς d, h) ἐκτείνεται γύρω στὴ μαρμάρινη βάση τοῦ κίονος. Ἐκεῖ φάνηκαν ἐνδείξεις ἀνανεωμένων δαπέδων τῶν κλασικῶν χρόνων (στρώσεις 4 καὶ 5). Οἱ στρώσεις αὐτὲς καὶ ἰδιαίτερα ἡ 5 περιεῖχαν θραύσματα κατιωμένου σιδήρου καὶ κλασικὴ κεραμικὴ. Ἡ στρώση 6, μὲ θραύσματα γράνιτη καὶ σχιστολίθου περιεῖχε μυκηναϊκὴ κεραμικὴ. Ξεχωρίζει τὸ κάτω τμῆμα ψευδοστόμου ἀμφορέα (σωζ. ὕψους 0.035 μ.) μὲ ἐρυθρὰς περιφερειακὰς ταινίες.

Ἡ μελέτη τῶν στρωματογραφικῶν ἐνδείξεων σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν κεραμικὴ, ἐπιτρέπουν νὰ προβοῦμε στὴν ἀνασύνθεση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἱστορίας τοῦ ναοῦ. Διαπιστώνεται ὅτι στὸν ἴδιο χῶρο ὑπῆρχε παλαιότερη δραστηριότητα καὶ κατοίκηση ἀπὸ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς στρώσεις 10-12 τῶν τομῶν i, e καὶ τὴν 6 τῆς τομῆς h. Ὁ τοῖχος 1 ἀνήκει στοὺς ἴδιους χρόνους, γεγονὸς ποὺ ἀποδεικνύει καὶ ἔντονη οἰκοδομικὴ δραστηριότητα. Ἡ κατασκευὴ τοῦ ναοῦ περὶ τὸ 700 π.Χ. περιέλαβε τὴ δόμηση τῶν περιμετρικῶν, σχιστολιθικῶν τοίχων. Στὸς πρώιμους ἀρχαίκοις χρόνους ἀνή-

κουν οι στρώσεις 7-9. 'Η ανέγερση τῆς μαρμάρινης στήλης στήν ἀνατολική πλευρά τῆς σχιστολιθικῆς κατασκευῆς ἐνισχύει τήν ὑπόθεση ὅτι ἡ δεύτερη ἦταν περίοπτη καί ὄχι βυθισμένη στό ἔδαφος. Τέλος, οἱ στρώσεις 3-6 ἀνήκουν σέ μετασκευές τῶν κλασικῶν χρόνων, ἀντιπροσωπεύοντας ξεχωριστά δάπεδα, ἐν χρήσει μέχρι καί τόν 4ο π.Χ. αἰ. 'Η ἀνύψωση τῶν κλασικῶν δαπέδων ὀδήγησε στήν ἐπικάλυψη καί τήν ἐξ ὀλοκλήρου ἀπόκρυψη τῆς παλαιᾶς σχιστολιθικῆς κατασκευῆς.

Οἱ ἐργασίες συνεχίσθηκαν καί πρὸς Δ τοῦ ναοῦ (εἰκ. 3). Πρὸς Δυσμᾶς τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου 2 ἀνοίχθηκε καί νέα τομή, πρὸς Ν τῶν προηγούμενων τομῶν (βλ. ΠΑΕ 1985 καί 1986). 'Η τομή ἡ ἀνοίχθηκε σέ ἐπίπεδο 0.80 μ. ἀπὸ τήν κορυφή τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου καί κατῆλθε σέ βάθος 1.36 μ., ἀφοῦ ἔθιξε τίς στρώσεις 2-9 (πίν. 162β). Διαπιστώθηκε ὅτι ἡ στρωματογραφία παρουσίαζε ἀναλογίες μὲ ἐκείνη τῆς νότιας παρεῖᾶς τῆς περυσινῆς τομῆς d (βλ. ΠΑΕ 1986), ὅσον ἀφορᾷ τῇ μορφῇ καί τὸν ἀριθμὸ τῶν στρωμάτων ποὺ βρίσκονται συσσωρευμένα σ' ἐπαφή μὲ τὸν τοῖχο 2. 'Ο τοῖχος ἐδράσθηκε στή στρώση 6, ποὺ ὅπως καί οἱ 7-9 εἶναι παλαιότερες (πίν. 163α). 'Αφετέρου οἱ στρώσεις 2-5 συσσωρεύθηκαν μετὰ τήν ἀνέγερση τοῦ ἀναλήμματος. 'Η μελέτη τῶν στρωμάτων δείχνει ὅτι ἡ 2, μὲ πυκνὴ ὁμάδα πεσμένων λίθων (πολλῶν ἀπὸ αὐτοὺς λαξευμένων) ἀνήκει σέ φάση καταστροφῆς τοῦ τοίχου. 'Η χρονολόγηση τοῦ γεγονότος δὲν μπορεῖ νὰ ὁρισθεῖ ἀκόμα μὲ ἀκρίβεια, παρότι πιθανολογεῖται ὅτι ἔλαβε χώρα κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. 'Επίσης καί ἡ στρώση 3, μὲ διάσπαρτες λιθοπλίνθους, προφανῶς ἀπὸ τὸ ἱερό, προέρχεται καί αὐτὴ ἀπὸ παλαιότερη καταστροφή. 'Απὸ τῇ στρώση αὐτὴ προέρχεται ἅπους κύλιξ (holsal), τῆς ὁποίας ἡ χρονολόγηση τοποθετεῖται γύρω στὸ 425 π.Χ. (πίν. 163β)¹¹. Οἱ στρώσεις 4-6 ἀντιστοιχοῦν μὲ τήν περίοδο ἀνέγερσης τοῦ τοίχου 2 καί μάλιστα ἐντοπίζονται γύρω στὸ 700 π.Χ.

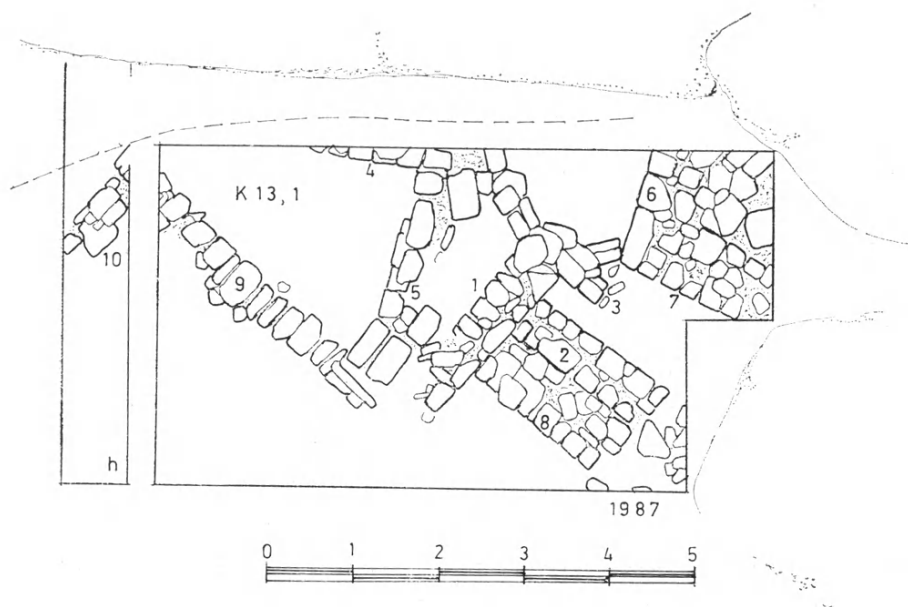
'Ιδιαιτέρα σημαντικὸς στήν ἀνασύνθεση τῆς ἱστορίας τοῦ ἱεροῦ εἶναι ὁ παραλληλόγραμμος χώρος ποὺ ἐκτεινόμενος ἐμπρὸς στὸ ναὸ χρησίμευε στήν ἄσκηση τῆς λατρείας, μὲ κύριο χαρακτηριστικὸ τήν τέλεση θυσιῶν πρὸς τιμὴν

11. Τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου συγγενεῖ πρὸς παρεμφερὲ τοῦ Θεσπιικοῦ Πολυανδρίου. Πρβ. D. U. Schilardi, *The Thespian Polyandron (424 B. C.): The excavation and finds of a Thespian state burial* (Doctoral Diss. Princeton Univ. 1977) 284 κέ.

τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς (εἰκ. 3). Ἡ μελέτη τῶν στρωματογραφικῶν δεδομένων τοῦ τεμένους, μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1986, ἀπέδειξε τὴν ἄσκηση λατρευτικῶν δραστηριοτήτων στὴν ἴδια θέσῃ ἀπὸ τὴν ὥριμη γεωμετρικὴ φάση, μὲ πιθανὴν περίοδο ἐναρξῆς ἀπὸ τοὺς πρώτους γεωμετρικοὺς χρόνους ἂν ὅχι καὶ παλαιότερα, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν πρωτογεωμετρικὴ ἐποχὴ.

Τὸ 1987 ἐπαναλήφθηκε ἡ μελέτη τῆς τομῆς, ποὺ βαίνοντας ἀπὸ Β πρὸς Ν καταλαμβάνει τμῆμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ τεμένους. Ἡ ἔρευνα προχώρησε μὲ τὴν ἐξέταση τῆς στρώσης 7, χρώματος ψαροῦ καὶ μὲ περιεκτικότητα στάχτης, ποὺ ἐν μέρει εἶχε μελετηθεῖ καὶ πέρυσι. Ἀνασύρθηκαν θραύσματα διακοσμημένων καὶ χρηστικῶν ἀγγείων, κοκάλων ζώων, θαλασσίων ὀστράκων, ἀπολεπισμάτων ὀψιανοῦ καὶ τεμαχίων πλίνθων. Στὴν κεραμεικὴ περιλαμβάνονται θραύσματα μυκηναϊκῶν ἀγγείων, ἀλλὰ καὶ κυπέλλων τῶν ὑστέρων γεωμετρικῶν χρόνων. Στὸ νότιο τμῆμα τῆς τάφρου, κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς στρώσης 7 φάνηκε ὁ τοῖχος 3 μὲ κατεύθυνση Α-Δ καὶ πλάτος 0.60 μ. (πίν. 164α). Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ὕψεις ἀργῶν λίθων, χτισμένων μὲ τὴν προσθήκη λάσπης. Πρὸς Νότο τοῦ τοίχου ἡ στρώση 8 περιλάμβανε ὅσα ζῶων, θαλάσσια ὄστρεα, ὀψιανούς καὶ κεραμεικὴ· διακρίνονται θραύσματα ἀνοιχτῶν ἀγγείων καὶ ἰδιαίτερα θραῦσμα σκύφου (σωζ. διαστ. 0.055×0.047 μ.) μὲ διακόσμηση μαιάνδρου μὲ διαγώνια διαγράμμιση καὶ δεύτερο θραῦσμα (σωζ. διαστ. 0.031×0.033 μ.) μὲ τρεῖς γραμμὲς γύρω στὸ χεῖλος, ἐνῶ ἀπὸ κάτω μελανόγραφοι τρίγλυφοι πλαϊσιώνουν μετόπη μὲ ποίκιλμα ἀστέρος. Τὰ ἀγγεῖα χρονολογοῦνται στὴν ὕστερη γεωμετρικὴ ΙΙΑ περίοδο. Ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἴδια στρώση προέρχονται τὰ θραύσματα τεσσάρων μελαμβαφῶν σκύφων μὲ τὸ χεῖλος νεῦον πρὸς τὰ ἔξω. Τὸ μεγαλύτερο ἀπὸ αὐτὰ ἔχει σωζ. διαστ. 0.059×0.038 μ. Φέρει μελανὸ γάνωμα μέσα καὶ ἔξω, ἐνῶ τὸ χεῖλος περιβάλλεται στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ μὲ στενὴ ἐξηρημένη ζώνη.

Στὸ νότιο ἄκρο τῆς τάφρου ἀναφάνηκαν δύο σχιστολιθικὲς πλάκες ποὺ σχηματίζουν ὀρθὴ γωνία καὶ εἶναι τοποθετημένες κάθετα στὸ ἔδαφος (πίν. 164α). Οἱ πλάκες ἀνήκουν ἴσως σὲ κιβωτιόσχημη κατασκευή, τοῦ γνωστοῦ τύπου ποὺ ἀπαντᾷ στὴν οἰκιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων¹². Ἡ κατασκευὴ ἐκτείνεται πέραν τῶν ὀρίων τῆς τάφρου καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἀποκαλύφθηκε

Εἰκ. 4. Ἐρείπια τάφρου K13, ἀριθ. 1, ἀναλήμματος ἱεροῦ Ἀθηνᾶς.

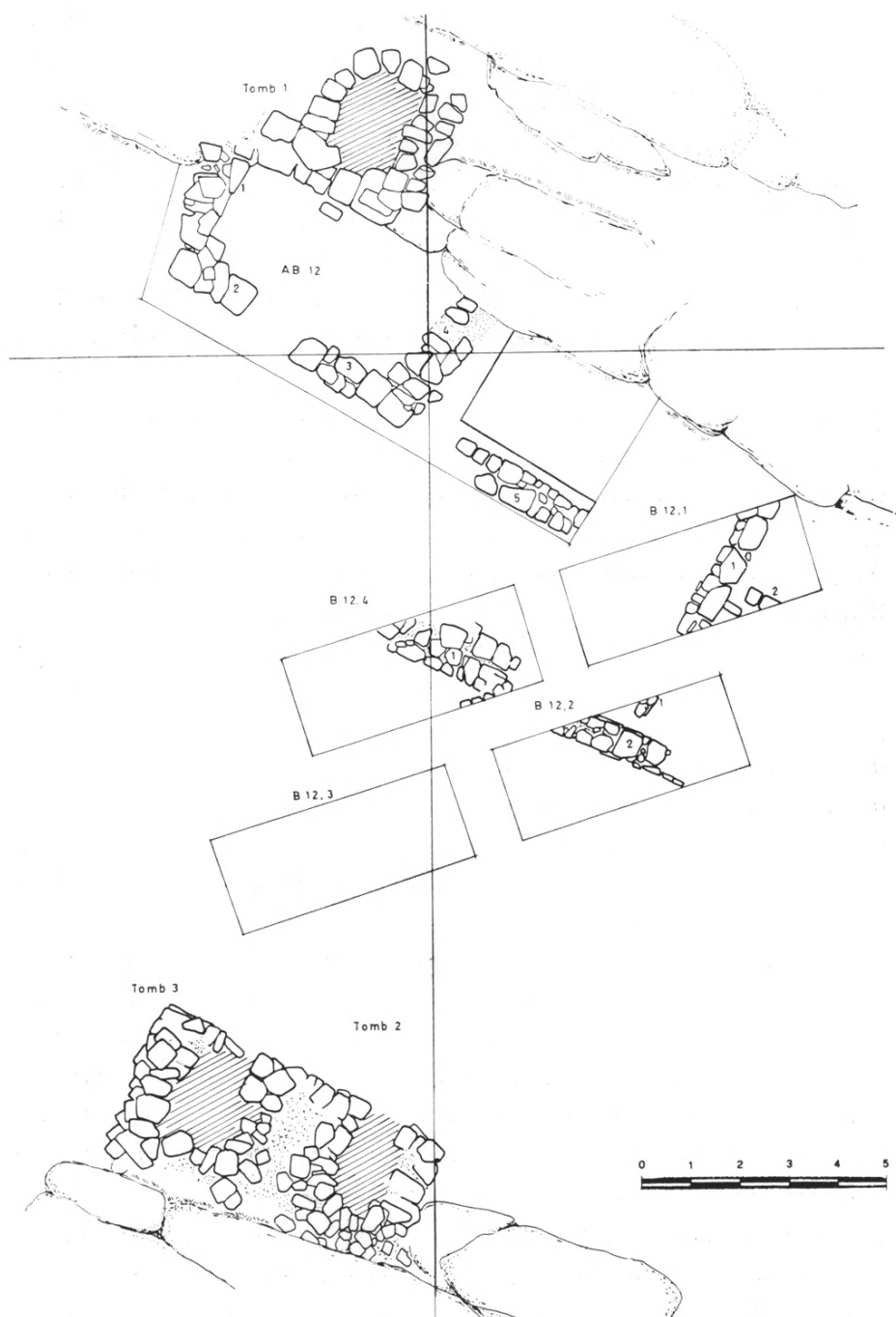
σὲ ὅλη της τὴν ἑκταση. Στὰ βαθύτερα στρώματα, πρὸς Νότο τοῦ τοίχου 3, κάτω ἀπὸ τὴ στρώση 8 διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ φυσικοῦ χάνδακος μὲ σχεδὸν κάθετες πλευρές, διαμορφωμένου μέσα στὸν βράχο. Στὸ ἐσωτερικὸ του ἡ στρώση 11 ἀποκάλυψε μεγάλους λίθους λαξευμένους, ἐνῶ ἡ τελευταία στρώση 12, ψαροκάστανη καὶ σκληρὴ περιεῖχε θραύσματα κεραμεικῆς τῆς ΥἚ IIIΓ περιόδου. Στὴν ἀντίθετη πλευρά, πρὸς Β τοῦ τοίχου 3 καὶ μέσα ἀπὸ τὴν καστανὴ καὶ λεπτόκοκκη στρώση 8, μὲ κεραμεικὴ τῶν ἀρχῶν τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς περιόδου, προέρχεται θραῦσμα πήλινου, ἄοπτου ἀντικειμένου, σωζ. διαστ. $0.16 \times 0.11 \times 0.06$ μ., ἴσως μήτρας γιὰ τὴν κατασκευὴ μεταλλικοῦ ἀντικειμένου. Στὸ βόρειο ἄκρο τῆς τάφρου διασαφηνίσθηκε ἡ σχέση τοῦ βόρειου τοίχου 1 τοῦ τεμένους μὲ τὸν ἀποκάτω λιθοσωρό (βλ. τομὴ στὰ ΠΑΕ 1986), ποὺ ὅπως διαπιστώθηκε ἀνῆκε σὲ ὀγκώδη μυκηναϊκὸ τοῖχο, τὸν 4 (πίν. 164β). Σὲ σχέση μὲ αὐτὸν ἡ στρώση 13 φαίνεται σύγχρονή του, ἐνῶ πιὸ κάτω, οἱ 14 καὶ 15 ἀνήκουν ἴσως σὲ παλαιότερη φάση· ὑπάρχουν ἐνδείξεις πρωτοκυκλαδικῆς κα- τοίκησής. Γενικά, ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ τεμένους διαπιστώθηκαν στοιχεῖα ἐντονῆς μυκηναϊκῆς δραστηριότητος (τοῖχος 4), ποὺ συνδυάζεται ἐξάλλου κα-

λῶς μὲ τὴν κατὰ τὸ 1986 ἀνακάλυψη στὴν τάφρο ε τοῦ τεμένους, παχύτατης ἐπίχωσης μὲ ἐκτεταμένες ἐνδείξεις καύσης ποὺ κάλυπτε ἐντελῶς σωρὸ μυκηναϊκῶν ἀγγείων τῆς ΥἚ ΙΙΓ φάσης (ΠΑΕ 1986).

Στὸ ΒΑ ἄκρο τοῦ ἀναλήμματος τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίσθηκε μὲ τὴν πρὸς Ἀνατολὰς ἐπέκταση τῆς τάφρου Κ13, ἀριθ. 1 (εἰκ. 4, πίν. 165α). Στὴ ΒΑ γωνία, ἡ ἀπομάκρυνση στρώσης καταστροφῆς (τῆς 3) μὲ συσσωρευμένους λίθους —πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔχουν δεχθεῖ ἐπεξεργασία— ὁδηγήσῃ στὴν προοδευτικὴ ἀποκάλυψη τῆς δυτικῆς πλευρᾶς λίθινου ποδίου. Οἱ πλευρές του σχηματίζονται μὲ τοίχους χτισμένους μὲ σχιστολίθους, συμβεβλημένους σὲ ἀμβλεία γωνία (τοῖχοι 6 καὶ 7). Ἡ σχέση τῶν τοίχων μὲ τὸν ἐξέχοντα βράχο ποὺ διαγράφεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση πρὸς Α καὶ οἱ ἐν γένει διαστάσεις τῆς κατασκευῆς ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ μικρὸ δωμάτιο. Σημειώνεται ὅτι ἐπειδὴ ὁ τοῖχος 3 τοῦ πρὸς Δ κτιρίου ἔχει κτισθεῖ σὲ στρώση πεσμένων λίθων ποὺ ἀνήκουν στὸ πόδιο, τὸ κτίριο εἶναι σαφῶς νεώτερο τοῦ ποδίου. Ἡ στρώση 3 περιεῖχε πέραν τῶν λίθων, βότσαλα, ὀψιανούς, κεραμεικὰ καὶ ὀστὰ πτηνῶν. Στὴν κεραμεικὴ συγκαταλέγονται θραύσματα σκύφων καὶ μάλιστα ἓνα, διαστ. 0.073×0.079 μ. ποὺ ἀνῆκε σὲ σκύφο μὲ μελαμβραφὴ ἐξωτερικὴ διακόσμηση τυπολογικὰ χρονολογεῖται στὴν ΥἚ ΙΙΓ περίοδο.

Ἐπίσης στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς τάφρου ἀνακαλύφθηκε τοῖχος μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ΝΑ πρὸς ΒΔ, ὁ 9, ποὺ βαίνει ἀπὸ τὸ νότιο ἄκρο τοῦ τοίχου 5. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς καστανῆς στρώσης 3, ἀπὸ τὸν χῶρο μεταξὺ τῶν τοίχων 5, 9 καὶ 4, ἔφερε στὸ φῶς ἑξὶ κυκλικὲς σχιστολιθικὲς πλάκες, καλύμματα πίθων, διαμέτρων 0.14-0.27 μ., συσσωματωμένων στὸ δάπεδο. Ὁ τοῖχος 5 καταλήγει πρὸς Ν σὲ ἄνοιγμα θύρας πλάτ. 0.55 μ., ἀπὸ δύο σχιστολιθικὲς πλάκες, ποὺ εἶναι τοποθετημένες ὀριζόντια. Τρίτη πλάκα τοποθετημένη κάθετα ἀντιπροσωπεύει τὴ νότια παραστάδα, ἐνῶ σύγχρονα μὲ τοὺς τοίχους 4 καὶ 5 εἶναι τὰ στρώματα 3 καὶ 4. Τὸ δεύτερο ἀπὸ αὐτὰ κάλυπτε τὸν τοῖχο 9. Ἡ κεραμεικὴ ἀπὸ τὸν χῶρο ἀνήκει στὴν ὑπογεωμετρικὴ περίοδο. Σὲ γειτονικὴ πρὸς Δ τομὴ ἡ ἀποκαλύφθηκε ὁ τοῖχος 10, ποὺ συμβάλλοντας μὲ τὸν 9 σὲ ὀρθὴ γωνία ἀνήκει ἴσως στὴν ἴδια οἰκοδομικὴ φάση.

Στὴν κοιλάδα πρὸς Δυσμὰς τοῦ λόφου τῶν Κουκουναριῶν, τὸ κλιμάκιο συνέχισε τὴν ἀνασκαφὴ τῶν τάφων ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς κατὰ τὶς ἐργασίες τοῦ 1986 (βλ. ΠΑΕ 1986). Στὴ θέση αὐτῇ, γνωστὴ στοὺς χωρικοὺς τῆς περιοχῆς

Εικ. 5. Τὸ μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο.

ὡς «Λόγγος», ἔχουν ἐντοπισθεῖ τρεῖς ὑπέργειοι μυκηναϊκοὶ θαλαμοειδεῖς τάφοι με ἐκφορικὴ, θολωτὴ στέγαση. Ἡ διερεύνηση τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐνὸς ἀπὸ αὐτοῦς (τοῦ ὑπ' ἀριθ. 1) δὲν εἶχε ἀποδώσει εὐρήματα. Ὅμως ἡ κυκλώπεια τεχνικὴ τῆς λιθοδομῆς καὶ ἡ μορφὴ τῶν τάφων ὁδήγησαν στὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ μνημεῖα θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν προκαταρκτικὰ στοὺς ὕστερους μυκηναϊκοὺς χρόνους. Προκειμένου νὰ διερευνηθεῖ ὁ χαρακτήρας καὶ ἡ ἀκριβὴς περίοδος κατασκευῆς τῶν τάφων ἀποφασίσθηκε ἡ διάνοιξη τομῆς (NA-BΔ) στὴν πρόσοψη τοῦ τάφου 1 (εἰκ. 5). Τέσσερις ἀκόμα ἐπιμήκεις τομὲς ἀνασκάφηκαν ἐγκάρσια στὸ ἄνοιγμα τῆς κοιλάδας, με κατεύθυνση BA-NA (πίν. 165β).

Στρωματογραφικά, ἡ ἔρευνα στὶς τέσσερις τάφους ἀριθ. 1-4 τοῦ τετραγώνου B12, τοῦ τοπογραφικοῦ κανάβου τῆς περιοχῆς, ἐμφανίζει τὰ ἴδια γενικὰ χαρακτηριστικά. Κάτω ἀπὸ ἕνα ἀρκετὰ παχὺ ἐπιφανειακὸ στρώμα (κυρίως πρὸς τὸ μέσον τῆς κοιλάδας) ἀποκαλύφθηκε ἡ στρώση 2, λεπτόκοκκη καὶ τεφρώδης, ἡ 3 με μπάζωμα ἀπὸ ἄμμο καὶ λίθους, ἡ 4 ἀμμώδης καὶ με τέφρα καὶ ἡ 5 με λίθους προερχόμενους ἀπὸ κατεστραμμένα οἰκοδομήματα. Οἱ τάφοι 1, 2 καὶ 4 ἔφεραν στὸ φῶς οἰκοδόμημα κατευθύνσεως NA-BΔ. Ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τοίχους ἰσχυρῆς κατασκευῆς, μέσου πάχους 0.75 μ. Ἡ τοιχοδομία ἀποτελεῖται ἀπὸ εὐμεγέθεις κυβολίθους γρανίτη, σωζόμενους σὲ ἕναν μόνον δόμο. Ἀπὸ δομικὴ ἄποψη ἐνδιαφέρει τὸ πάχος τῶν τοίχων. Κατασκευαστικά, στὰ τμήματα ὅπου οἱ κυβόλιθοι ἔχουν τοποθετηθεῖ κατὰ μῆκος, δεύτερη σειρὰ μικροτέρων λίθων περιτρέχει τὴν ἀντίθετη πλευρά. Ἡ σύνδεση γίνεται με λάσπη.

Στὴν τάφο B12, ἀριθ. 1, ὁ τοῖχος 1 συμπλέκεται με τὸν 2 σὲ ὀρθὴ γωνία (πίν. 166α). Σὲ στρώση κιτρινωπὴ καὶ σκληρὴ (τὴν 6), πρὸς B τοῦ τοίχου 2, βρέθηκαν ὀψιανοὶ καὶ λίαν ἐφθαρμένη κεραμικὴ τῆς ΥἚ ΠΙΓ φάσεως. Ἡ στρώση 7 κάλυπτε τὴ θεμελίωση τῶν τοίχων ἀλλὰ δυστυχῶς δὲν ἀπέδωσε χρονολογικὰ στοιχεῖα. Ὁ τοῖχος 1 ἔβαινε πρὸς NΔ στὴ γειτονικὴ τάφο B12, ἀριθ. 2. Ἐκεῖ ὁ τοῖχος συμβάλλει σὲ ὀρθὴ γωνία με τὸν τοῖχο 2, πού βαίνοντας NA-BΔ, εἰσέρχεται καὶ στὴ γειτονικὴ τάφο B12, ἀριθ. 4. Τέλος, ὁ τοῖχος 1 τῆς B12, ἀριθ. 4, βρέθηκε καλυμμένος με παχιά στρώση τέφρας, ἄγνωστης προέλευσης καὶ χρονολογίας. Παρὰ τὴ διάβρωση καὶ τὴν ἐκτεταμένη καταστροφὴ πού ἔχουν ὑποστεῖ οἱ τοῖχοι, δύναται νὰ ὑποθεθεῖ ὅτι αὐτοὶ ἀνήκουν σὲ σημαντικὸ κτίριο, πού ἐκτεινόμενο σὲ βαθύτερη στρώση ἐκείνης τοῦ ἐπιπέδου τῶν

γειτονικῶν θολωτῶν τάφων, εἶχε τὴν πρόσοψη πρὸς ΝΔ, ὅπου διερχόταν καὶ ὁ ἀρχαῖος δρόμος. Ἡ ΒΔ γωνία τῆς τάφρου Β12, ἀριθ. 1 ἐκτείνονταν σὲ ὑψόμετρο +24.99 μ., ἐπίπεδο στὸ ὁποῖο σώζονται τὰ θεμέλια τοίχου, συνδεομένου μετὰ περίβολο ἐκτενιζόμενο ἐμπρὸς στὸν θολωτὸ τάφο 1 (πίν. 166β). Γιὰ τὴν καλὺτερη μελέτη τοῦ τάφου 1 καὶ ἐπειδὴ ἡ ἀνασκαφή τῆς Β12, ἀριθ. 1 εἶχε ἤδη προσεγγίσει τὸν χῶρο μπροστὰ σ' αὐτόν, γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας, ἀποφασίσθηκε ἡ ἀπομάκρυνση λίθων ἀπὸ σύγχρονο περίβολο γιὰ τὸν σταβλισμὸ αἰγοπροβάτων. Οἱ τοῖχοι τοῦ εἶχαν κατασκευασθεῖ μετὰ ξαναχρησιμοποιομένους ὀγκολίθους γρανίτη, ἀπὸ τῆς ὑπέργειες ἀρχαῖες κατασκευές. Καθαρίσθηκε ὁ χῶρος μπροστὰ ἀπὸ τὸν τάφο καὶ διαπιστώθηκε ὅτι οἱ σύγχρονοι τοῖχοι ἀκολουθοῦσαν τὴν πορεία τῶν ἀρχαίων προκατόχων, γιὰτὶ εἶχαν ἀνεγερθεῖ ἐπάνω στὴν ἀρχαία θεμελίωση. Στὴν τομὴ ΑΒ12, ἀριθ. 1, ἀποκαλύφθηκε ἡ ὑπαρξὴ παραλληλογράμμου περιβόλου μετὰ θύρα ἀνοιγόμενη ἀκριβῶς στὸν ἄξονα τῆς θύρας τοῦ τάφου. Οἱ τοῖχοι ἔχουν διπλὴ ὄψη καὶ εἶναι κτισμένοι μετὰ μεγάλους, σχεδὸν παραλληλόγραμμους λίθους γρανίτη, μετὰ τὴν προσθήκη καὶ μικρότερων λίθων. Οἱ ὀγκόλιθοι ἔχουν μέση διάσταση 0.60×0.50 μ., οἱ τοῖχοι ἔχουν μέσο πᾶχος 0.70 μ., ἐνῶ τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου ἀνέρχεται στὰ 1.25 μ. Οἱ ἐσωτ. διαστάσεις τοῦ περιβόλου εἶναι: μῆκος 4.75 καὶ πλάτος 2.70 μ. Ὁ ἄλλος τοῖχος, ὁ 5, στὴν ἴδια εὐθεία μετὰ τὴν πρόσοψη ἐκτείνεται πρὸς ΝΑ, καὶ ὄντας παλαιότερος, ἐκτείνεται σὲ ἐπίπεδο 0.43 μ. χαμηλότερα καὶ πιστεύεται ὅτι συνανῆκε στὸ οἰκοδόμημα τῶν τάφων Β12, ἀριθ. 1, 2 καὶ 4. Ἡ ἀπροσδόκητὴ ἀνακάλυψη τοῦ περιβόλου μπροστὰ ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο 1 πρόσθεσε νέα ἐρωτηματικὰ στὰ ἤδη μέχρι στιγμῆς ἄλυτα δυσχερῆ προβλήματα. Ἐξάλλου, ἡ στρωματογραφία δὲν βοηθᾷ, ἀφοῦ οἱ ἀρχαῖες ἐπιχώσεις ἔχουν ἐξαφανισθεῖ ὥστὸσο μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ ἡ ὑπαρξὴ δύο μυκηναϊκῶν φάσεων: μιᾶς παλαιότερης, μετὰ τὸ ἐντυπωσιακὸ κτίριο τῶν τάφων Β12, 1-2, 4 καὶ μιᾶς νεώτερης, μετὰ τοὺς θολωτοὺς τάφους. Στρωματογραφικά, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄποψη κεραμεικῶν εὐρημάτων, ἡ χρονολόγησις τοῦ κτιρίου ἀνάγεται στὴν ΥἚ ΙΙΙΓ περίοδο. Στὴν ἄποψη αὕτῃ συνηγορεῖ καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς τῶν τοίχων. Μεταγενέστεροι ἂν καὶ ἀνήκουν στὴν ἴδια περίοδο εἶναι οἱ θολωτοὶ τάφοι, τῶν ὁποίων οἱ περίβολοι ἀνεγέρθηκαν σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο (βλ. ἄνωτ.). Ἀνάλογοι περίβολοι διαπιστώθηκαν καὶ στὸ Καβούσι Κρήτης, ὅπου σχετίσθηκαν μετὰ δευτερεύουσες ταφές. Δείγματα ὑπέργειων τάφων, ὅπως τῶν Κου-

κουναριῶν, ἔχουν ἐπίσης παρατηρηθεῖ στὸ Καρφὶ τῆς Κρήτης. Ἐλπίζεται νῆες ἔρευνες νὰ διαφωτίσουν τὴ χρονολογικὴ σχέση μεταξύ τῶν ταφικῶν κατασκευῶν καὶ τοῦ μυκηναϊκοῦ ἡγεμονικοῦ συγκροτήματος τῆς κορυφῆς τῆς ἀκροπόλεως τῶν Κουκουναριῶν.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΚΙΛΑΡΝΤΙ

24. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΗΡΑΣ (ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ)

(Πίν. 167 - 173)

Α. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ

Τρεῖς εἶναι οἱ περιοχές, στίς ὁποῖες ἐκτελέστηκαν ἐργασίες κατὰ τὸ 1987: Ἡ Δυτικὴ Οἰκία, ἡ Ξεστὴ 3 καὶ ἡ Οἰκία Γυναικῶν (βλ. ΠΑΕ 1985, παρένθ. πίν. Θ'). Στίς τεχνικὲς ἐργασίες καὶ στίς ἀποτυπώσεις τῶν ἀποκαλυπτομένων κτιρίων τῇ γενικῇ εὐθύνῃ εἶχε ἡ ἀρχιτέκτων Κ. Παλυβοῦ*.

1. Δυτικὴ Οἰκία

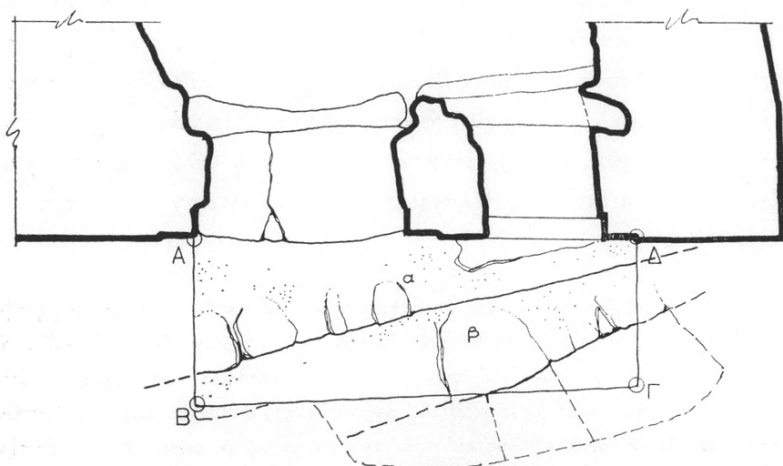
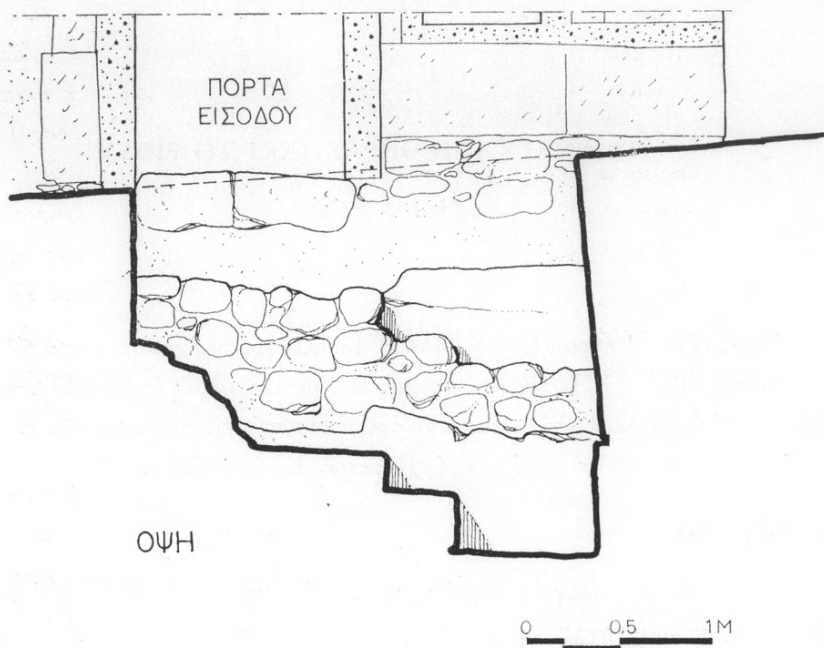
Μὲ ὑπεύθυνο συνεργεῖου τὴν ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων Μ. Μαρθάρη συνεχίστηκε ἡ στρωματογραφικὴ ἔρευνα μὲ τὴ διάνοιξη δύο τομῶν στοῦ ἐξωτερικοῦ τῆς Δυτικῆς Οἰκίας¹.

Τομὴ Δ. Ο. / Β' (Νότια τομὴ)

Ἡ τομὴ Δ.Ο./Β' ἀνοίχθηκε κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοίχου, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ θύρα εἰσόδου καὶ σὲ ἀπόσταση 0.86 μ. ἀπὸ τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ κτιρίου (εἰκ. 1). Διαστάσεων μόλις 0.80×2.40 μ. λόγω τῆς κυκλοφορίας ἐπισκεπτῶν ἡ τομὴ ἀπέβλεπε στὴ μελέτη θεμελίωσης τῆς Δυτικῆς Οἰκίας κατὰ τὸ σημεῖο αὐτό, προκειμένου νὰ ἐλεγχθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι τὸ κτίριο ἀνῆκε στὴ μεσοκυκλαδικὴ περίοδο καὶ ὅτι ὑπέστη μετασκευὲς γύρω στοῦ τέλους τῆς περιόδου, ὁπότε ἀνυψώθηκε τὸ ἐπίπεδο τῆς Πλατείας Τριγώνου μὲ ἐπιχωματώσεις.

* Πέραν τῶν ἀναφερομένων στοῦ κείμενου ἐπιστημονικῶν συνεργατῶν στὴν ἀνασκαφὴ πήραν μέρος ἡ ὁμάδα συντηρητῶν τῆς Διεύθυνσης Συντήρησης τοιχογραφιῶν τοῦ ΥΠΠΟ, ἡ συντηρήτρια τῆς Ἐφορείας Ἐναλίων Ἀρχαιοτήτων κ. Ἐ. Παπαδήμα, ὁ συγκολλητὴς ἀγγείων Λ. Ἀλεφραγκῆς καὶ σημαντικὸς ἀριθμὸς φοιτητῶν ἀρχαιολογίας καὶ σπουδαστῶν συντήρησης τῶν ΤΕΙ. Πρὸς ἅλους αὐτοὺς καὶ πρὸς τοὺς ἀντιστοίχους φορεῖς ποὺ εἶχαν τὴν καλοσύνη νὰ τοὺς διαθέσουν ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες.

1. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1984 Β' (τυπώνεται)· ΠΑΕ 1985, 175.

ΚΑΤΟΨΗ

Εἰκ. 1. Δυτικὴ Οἰκία, νότια τομή (Δ.Ο./Β').

Ἡ τομὴ προχώρησε σὲ βάθος 2.14 μ. ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς πλατείας ποὺ βρίσκεται σὲ ὑψόμετρο 23.56 μ. Ἡ ὑπαρξὴ παλαιοτέρων ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων καὶ ἡ στενότητα τοῦ χώρου δὲν ἐπέτρεψαν νὰ προχωρήσει ἡ ἀνασκαφή ὡς τὸν φυσικὸ βράχο. Λείψανα τοίχου (α) ποὺ ἀποκαλύφθηκαν σὲ βάθος 0.60 μ. κατὰ τὴ βόρεια παρεια τῆς τομῆς, ἀποτελοῦν τὸ ὑπόβαθρο, πάνω στὸ ὁποῖο ἐδράζεται ὁ νότιος τοῖχος τῆς Δυτικῆς Οἰκίας (πίν. 167α). Ἡ τοιχοποιία στὸ ἀποκαλυφθὲν τμήμα τοῦ τοίχου εἶναι σαφῶς διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη τῆς Δυτικῆς Οἰκίας καὶ τὰ ὑλικά δόμησης ἀποτελοῦνται ἀπὸ πολὺ μεγάλες ἀκανόνιστες πέτρες καὶ πηλό. Τόσο ὁ τοῖχος αὐτὸς ὅσο καὶ τὸ θεμέλιο τῆς Δυτικῆς Οἰκίας βρίσκονται μέσα στὸ στρώμα τῆς τεχνητῆς ἐπίχωσης ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ὑλικά καταστροφῆς (πέτρες καὶ χῶμα) καὶ ὄστρακα τοῦ τέλους τῆς μεσοκυκλαδικῆς καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς ὑστεροκυκλαδικῆς περιόδου².

Στὸ βάθος τῶν 1.55 μ. διαπιστώθηκε ὅτι ὁ ἀνωτέρω τοῖχος (α) ἐδράζεται πάνω σὲ ἄλλον (β) μὲ τὸν ἴδιο περίπου προσανατολισμό. Ὁ δεύτερος αὐτὸς τοῖχος ἀνήκει σὲ κτίριο, τὸ ὁποῖο φαίνεται νὰ ἐκτείνεται πρὸς Νότο, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῆς Πλατείας Τριγώνου. Συνδεδόμενοι μὲ τὸν τοῖχο (β) δύο ἄλλοι τοῖχοι ἀποκαλύφθηκαν μόνο κατὰ τὰ 0.60 μ. τοῦ ὕψους τους λόγω τῆς ἀδυναμίας νὰ προχωρήσει ἡ ἀνασκαφή σὲ βάθος. Τὸ στρώμα τῆς ἐπίχωσης ποὺ κάλυπτε τὸν τοῖχο (β) ἔδωσε καὶ ὄστρακα πρωτοκυκλαδικῆς κύμβης καὶ εἶναι ἐνδεχόμενον στὴ φάση αὕτῃ νὰ ἀνήκει καὶ ὁ τοῖχος ὁ ὁποῖος σημειωτέον βρίσκεται στὸ ἴδιο περίπου ἐπίπεδο μὲ τὴν «πυρά» ποὺ ἐπίσης ἔδωσε πρωτοκυκλαδικὴ κεραμεικὴ³.

Μὲ τὴν τομὴ Δ.Ο./Β' βεβαιώθηκαν τρεῖς ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις στὴν περιοχὴ τῆς Δυτικῆς Οἰκίας: Ἡ μία (τοῖχος β) μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὴν πρωτοκυκλαδικὴ περίοδο, ἡ δευτέρη στὴ μεσοκυκλαδικὴ (τοῖχος α) καὶ ἡ τρίτη ἀποτελεῖ αὕτῃ τὴν ἴδια τὴ Δυτικὴ Οἰκία τῆς πρώιμης ὑστεροκυκλαδικῆς περιόδου.

Τομὴ Δ. Ο./Γ' (Ἀνατολικὴ τομὴ)

Ἡ τομὴ αὕτῃ, διαστ. 2×3 μ., ἀνοίχτηκε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο

2. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1985, 174 σημ. 6.

3. S. MARINATOS, *Excavations at Thera III* (1970) 19 κέ., ὅπου ἡ κεραμεικὴ χαρακτηρίζεται ὡς μεσοκυκλαδική.

τῆς Δυτικῆς Οἰκίας καὶ σὲ ἀπόσταση 4.06 μ. ἀπὸ τὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ κτιρίου. Ἡ ἐπιφάνεια τῆς διαμορφωμένης στὴν περιοχὴ αὐτὴ πλατείας βρίσκεται σὲ ὑψόμετρο 25 μ., περίπου 1.30 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὴ στάθμη τῆς Πλατείας Τριγώνου μπροστὰ στὴν εἴσοδο τῆς Δυτικῆς Οἰκίας. Σὲ βάθος 1.80 μ. ἀπὸ τὸ ὑψόμετρο τῶν 25 μ. ἦλθε στὸ φῶς ἡ κορυφὴ τοῦ τοίχου, πάνω στὸν ὁποῖο ἐδράζεται ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς Δυτικῆς Οἰκίας. Τόσο ἡ στάθμη τοῦ ἀποκαλυφθέντος τμήματος, ὅσο καὶ ὁ προσανατολισμὸς καὶ ἡ τοιχοποιία του ἐπιτρέπουν τὸν συσχετισμὸ του μὲ τὸν μεσοκυκλαδικὸ τοῖχο (α) τῆς τομῆς Δ.Ο./Β'. Δυστυχῶς δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας, ἡ ὁποία ἐλπίζεται νὰ δώσει περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴν οἰκοδομικὴ ἱστορία τῆς Δυτικῆς Οἰκίας ἀλλὰ καὶ τοῦ οἰκισμοῦ γενικότερα. Πάντως ἡ μελέτῃ τῆς στρωματογραφίας ὡς τὸ βάθος τῶν 1.80 μ. ἔδειξε ὅτι πρόκειται γιὰ τεχνητὴ ἐπίχωση ἀπὸ χρώματα καὶ πέτρες. Ἡ κεραμεικὴ ποὺ συλλέχθηκε στὸ στρῶμα αὐτὸ εἶναι σύγχρονη μὲ τὴν τελευταία φάση τοῦ οἰκισμοῦ. Ἰδιαίτερη ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ παρουσία στὴν ἐπίχωση αὐτὴ μεγάλων ποσοτήτων ἀπὸ κεραμεικὴ, λίθινα ἐργαλεῖα καὶ ὀστά.

2. Ξεστὴ 3

Ἔργασίες ἔγιναν στοὺς χώρους 14 καὶ 3B (βλ. ΠΑΕ 1985, παρ. 9. πίν. Θ') μὲ ὑπεύθυνο τῶν συνεργειῶν τὴν ἀρχαιολόγο Ἀγγ. Παπαγιαννοπούλου.

Δωμάτιο 14

Συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ καὶ προχώρησε σὲ βάθος 1.60 μ. περίπου ἀπὸ τὴ στάθμη ποὺ εἶχε ἀφεθεῖ κατὰ τὴν περίοδο τοῦ 1973⁴ σὲ ὑψόμετρο 19.50 μ. Ἡ σαθρὴ κατάσταση τῶν τοίχων καὶ ἡ πληθώρα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν στὴν ἐπίχωση τοῦ δωματίου (κατεργασμένες πέτρες καὶ κονιάματα) ἐπιβράδυναν τὸν ρυθμὸ τῆς ἀνασκαφῆς καὶ ἐπέβαλαν τὴν ἐκτέλεση στερεωτικῶν ἐργασιῶν πρὶν ἀπὸ τὴ συνέχισή της. Σὲ κατάσταση ἐτοιμορροπίας βρισκόταν ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ δωματίου, ὁ ὁποῖος στερεώθηκε μαζὶ μὲ τὴ θύρα ἐπικοινωνίας του μὲ τὸ παρακείμενο δωμάτιο 13. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση ποὺ ἀφαιρέθηκε προῆλθαν τεμάχια κονιαμάτων μὲ τοιχογραφίες ποὺ παριστάνουν φυτικὰ κοσμήματα ἃ ἔχουν

4. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1975, 223.

πλαστική διακόσμηση, ὅμοια μὲ τῆς τοιχογραφίας τῶν ροδάκων ἀπὸ τὸ δωμάτιο 9⁵. Ἰδιαίτερα πτωχή ἦταν ἡ ἐπίχωση σὲ κεραμεική. Χαρακτηριστικὰ ἦταν τὰ ὄστρακα ἀπὸ 3-4 μεγάλους πίθους, τμήματα εἰσηγμένης ὑστερομινωικῆς πρόχου καὶ μικρὰ μεσοκυκλαδικὰ ὄστρακα.

Ἀπὸ τὸ συστηματικὸ κοσκίνισμα τῶν χωμάτων τῆς ἐπίχωσης ποὺ ἀφαιρέθηκε προῆλθαν πλῆθος ἀπὸ θαλασσινὰ ὄστρεα, μία αἰχμὴ βέλους ἀπὸ ὄψιανὸ καὶ μία λεπίδα μὲ ὀδοντωτὴ ἀκμὴ ἀπὸ πυριτόλιθο. Τὰ τελευταῖα ἐπιβεβαιώνουν τὴν ὑπαρξὴ νεολιθικῆς φάσης στὸ 'Ακρωτήρι, τὴν ὁποία εἶχε ἤδη ἐπισημάνει ἡ συστηματικὴ μελέτη τῆς ἀρχαιότερης κεραμεικῆς⁶.

Χῶρος 3B

Στὸν ἔχοντα ὑποστεῖ καθίζηση δυτικὸ τοῖχο τοῦ χώρου αὐτοῦ, ὅπου εἶχαν βρεθεῖ οἱ τοιχογραφίες τῶν γυμνῶν νέων, ἔγιναν στερεωτικὲς ἐργασίες γιὰ τὴ διασφάλισή του ἀπὸ κατάρρευση (εἰκ. 2, πίν. 167β). Κατὰ τοὺς συμπληρωματικοὺς καθαρισμοὺς ποὺ ἔγιναν γιὰ τὶς ἐργασίες αὐτὲς βρέθηκαν καὶ ἄλλα τμήματα τοιχογραφιῶν καὶ διακριβώθηκε ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὸ παρακείμενο δωμάτιο 4.

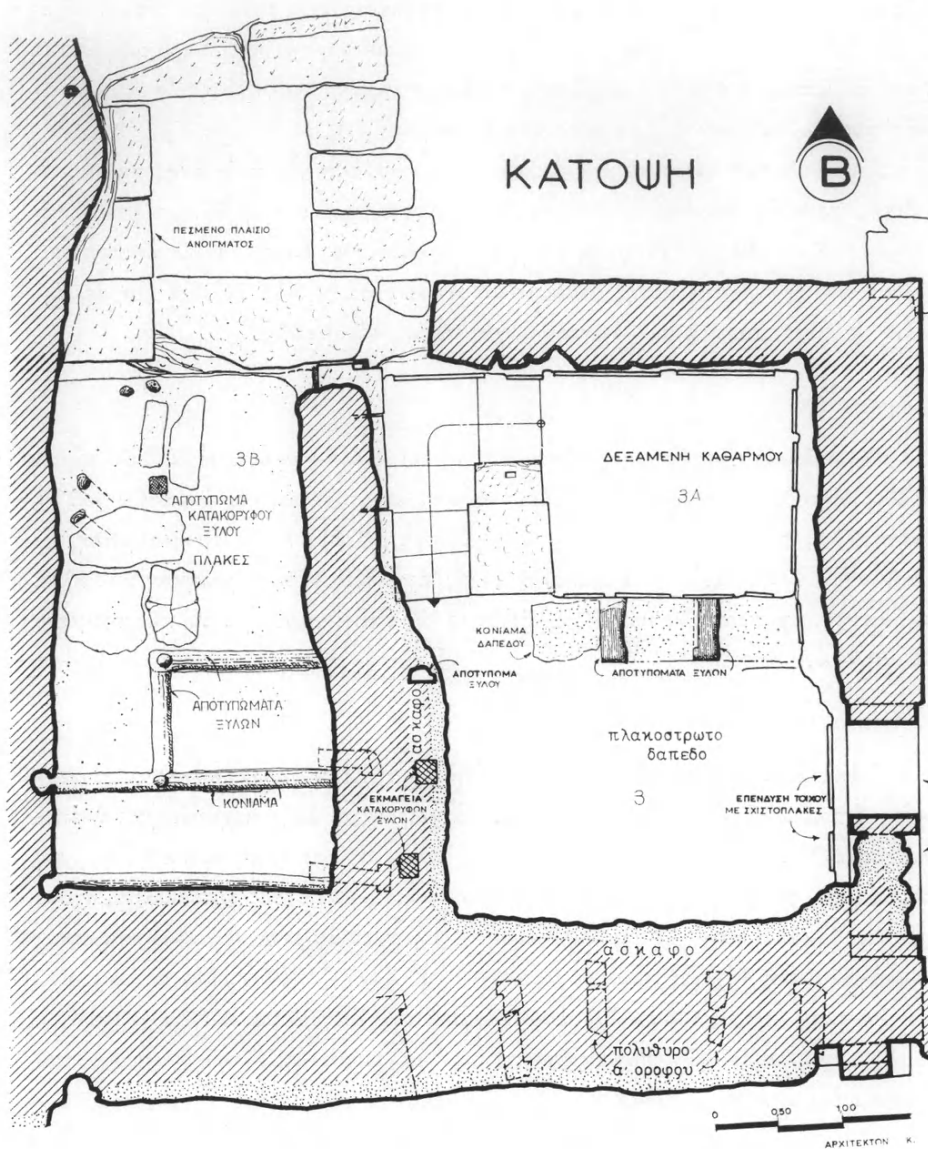
3. Οἰκία Γυναικῶν

Ἡ ἀνασκαφή, ποὺ εἶχε διακοπεῖ ἀπὸ τὸ 1972⁷, ἐπαναλήφθηκε μὲ συνεργεῖα, ἐπικεφαλῆς τῶν ὁποίων ἦταν κατὰ χώρους οἱ ἐξῆς ἀρχαιολόγοι: ἡ ἐπιμελήτρια Χρ. Τελεβάντου στοὺς χώρους 2, 5, 8, καὶ στὴ βόρεια ἐξωτερικὴ παρυφὴ τοῦ χώρου 2, ἡ 'Αν. Δεβετζὴ στὸν χῶρο 3 καὶ ὁ Χρ. Μπουλώτης στοὺς χώρους 4 καὶ 9 (πίν. 167α, 168β, 169α). Τὴ σχεδίαση τῶν ἀποκαλυπτομένων χώρων ἔκανε ἡ ἀρχιτέκτων - ἀρχαιολόγος 'Α. Σαλῆ-'Αξιώτη. Μὲ τὶς ἐργασίες τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ περίγραμμα τοῦ ἀνώτερου σωζομένου τμήματος τῶν παραπάνω χώρων μέχρι περίπου τοῦ ἐπιπέδου τοῦ πρώτου ὀρόφου (πίν. 168α).

5. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, 'Ανασκαφαὶ Θήρας VII (1976) 27. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1979, 265.

6. Π. ΣΩΤΗΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ πρωιμότερες φάσεις: Νεολιθικὴ καὶ Πρώιμη 'Εποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, στὸ Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ (ἐπιμ.), 'Ακρωτήρι Θήρας: Εἴκοσι χρόνια ἔρευνας. Συμπεράσματα - Προβλήματα - Προοπτικὲς (τυπώνεται).

7. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, 'Ανασκαφαὶ Θήρας VI (1974) 8-10.

Είχ. 2. Ξεστή 3, χώροι 3, 3A, 3B.

Δωμάτιο 2

Τὸ περίγραμμα τοῦ δωματίου στὸν πρῶτο ὄροφο εἶχε ἤδη ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὶς ἐργασίες τοῦ 1972 (εἰχ. 3, πίν. 168β). Ἀκολουθώντας τὴ γενικὴ πρὸς

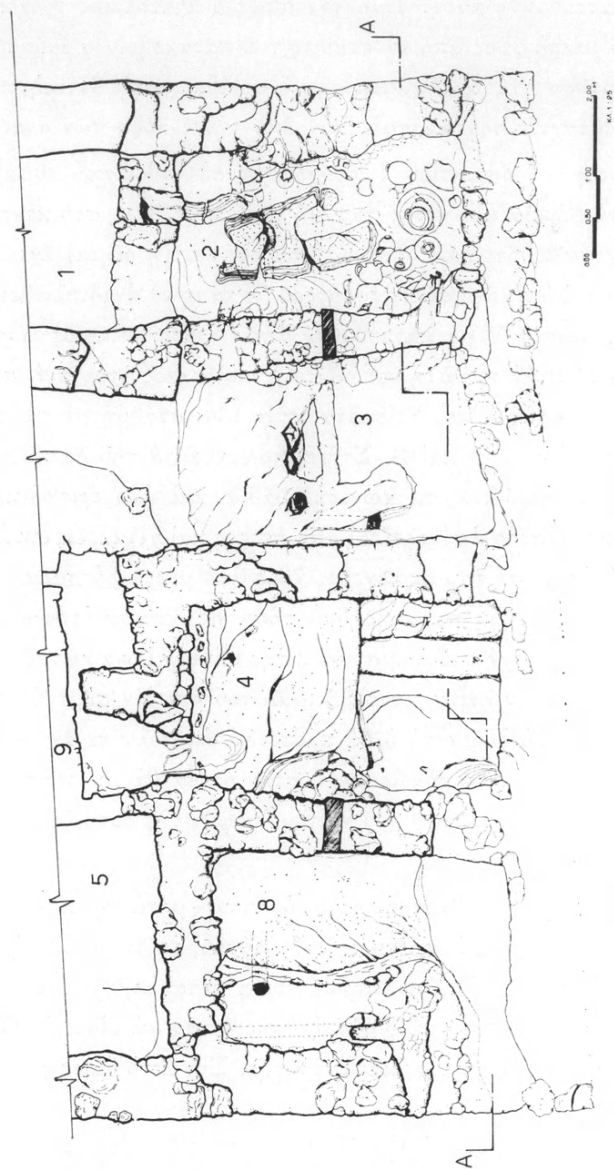
'Ανατολάς κλίση τοῦ ἐδάφους λόγω τῆς διάβρωσης, οἱ τοῖχοι γενικῶς τῆς Οἰκίας Γυναικῶν — συνεπῶς καὶ τοῦ δωματίου 2— μειώνονται καθ' ὕψος βαθμηδὸν πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή. Τοιουτοτρόπως ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ κτιρίου σώζεται σὲ μικρὸ ὕψος ἀπὸ τῆ στάθμη τοῦ παρακείμενου δρόμου καὶ χρησίμευε ὡς ὑπόβαθρο τῆς ἀναλημματικῆς ξηρολιθιᾶς στῇ δυτικῇ παρειᾷ τοῦ χειμάρρου ποῦ διέσχιζε τὸν οἰκισμὸ πρὶν ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ τῶν ἀνασκαφῶν.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ δωματίου 2 προχώρησε σὲ βάθος ποῦ κυμαίνεται μετὰξὺ 0.70 μ. στῇ βόρεια καὶ νότια παρυφῇ του καὶ 0.90 μ. στὸ κέντρο. Τοῦτο ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι δάπεδο ἀνωτέρου ὀρόφου (ἢ δῶμα) ἔχει διαρραγεῖ στὸ μέσον, ὅπου καὶ ὑπεχώρησε περισσότερο μὲ τάση νὰ ἀναδιπλωθεῖ σχηματίζοντας κοίτη σχήματος V μὲ κατεύθυνση ἀπὸ 'Ανατολῶν πρὸς Δυσμᾶς (πίν. 169α). Στῇ βορειοδυτικῇ καὶ στῇ νοτιοδυτικῇ γωνίᾳ σώζονται τμήματα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ πρώτου ὀρόφου ποῦ βρίσκεται στὴν ἴδια στάθμη μὲ τὰ ἀντίστοιχα δάπεδα τῶν δωματίων 3, 5 καὶ 8. Στὰ τμήματα αὐτὰ τοῦ δαπέδου ὑπῆρχαν ἀκόμη κατὰ χώραν πολλὰ ἄωτα κωνικὰ κυάθια καὶ δύο τριποδικές χύτρες. Τὸ «ἀναδιπλωθὲν» δάπεδο ἀποτελεῖται ἀπὸ πέτρες καὶ χῶμα, ὡς συνήθως, ἀλλὰ ἢ ἐπιφανειακῇ ἐπίστρωσὲς του περιέχει πλῆθος ἀπὸ μικρὰ βότσαλα. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἐπίστρωση ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ τόσο σὲ δάπεδα ὀρόφων⁸, ὅσο καὶ σὲ δώματα⁹. Στὴν περιοχὴ τοῦ δωματίου 2 τῆς Οἰκίας Γυναικῶν πιθανῶς πρόκειται περὶ δώματος, ἂν λάβει κανεῖς ὑπόψη του ὅτι δὲν σημειώθηκαν εὐρήματα πάνω σ' αὐτό. Τὸ δῶμα αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἀποτελοῦσε ἀνοιχτὴ βεράντα πρὸς 'Ανατολάς —πάνω ἀπὸ τὸν δρόμο— στὴν ὁποία θὰ μπορούσαν νὰ αὐλίζονται οἱ χρήστες τῶν δωματίων τοῦ τρίτου ὀρόφου τῆς δυτικῆς πτέρυγας τοῦ κτιρίου.

Τὸ ἀνωτέρω δῶμα —ἢ δάπεδο τοῦ β' ὀρόφου— μετὰ τὴν πτώση του συγκρατήθηκε στῇ στάθμῃ τοῦ δαπέδου τοῦ α' ὀρόφου, τὸ ὁποῖο μὲ τὴ σειρὰ του ὑπεχώρησε στὸ ἰσόγειο. Δὲν ἔγινε προσπάθεια μετακίνησης τοῦ «ἀναδιπλωθέντος» δαπέδου προκειμένου νὰ δοθεῖ ἡ δυνατότητα σὲ εἰδικούς νὰ μελετήσουν ἐπὶ τόπου τοὺς μηχανισμοὺς καταστροφῆς. Στὸ κενὸ ὅμως μετὰξὺ αὐτοῦ

8. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1978, 220. Κ. ΠΑΛΥΒΟΥ, 'Ακρωτήρι Θήρας: Οἰκοδομικὴ τέχνη καὶ μορφολογικὰ στοιχεῖα στὴν 'Υστεροκλαδικὴ 'Αρχιτεκτονικὴ (τυπώνεται).

9. "Ο.π.

Εἰς. 3. Οἰκία Γυναικῶν, κάτοψη τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας.

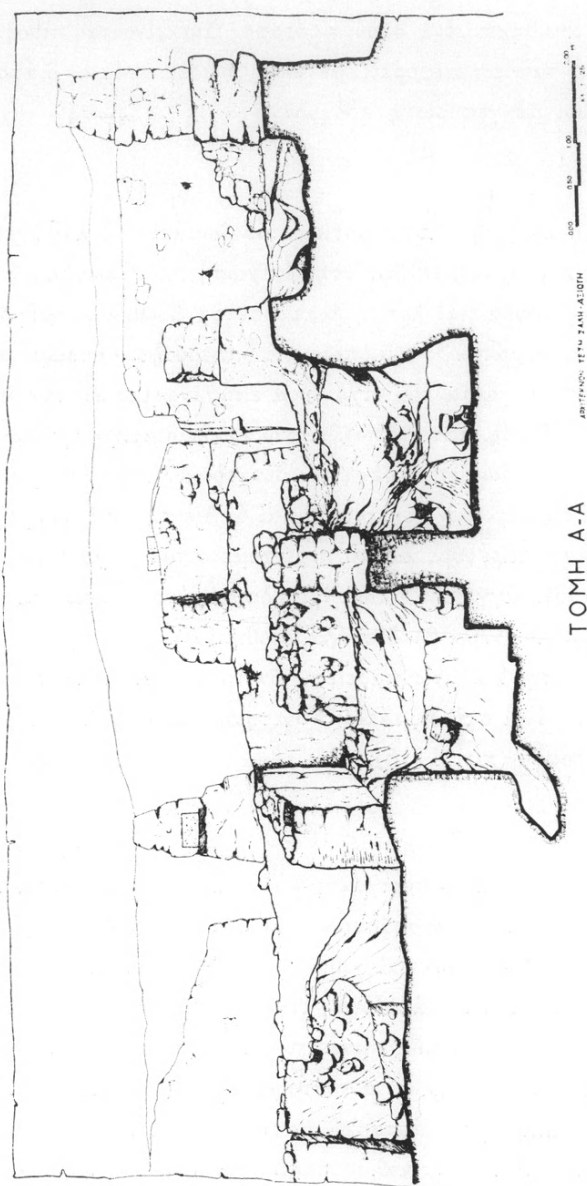
καὶ τῶν γύρω τοίχων, μετὰ τὴν ἀφαίρεση στρώματος ἄμμου πὺ προφανῶς εἶχε εἰσχωρήσει ἐκεῖ ἀπὸ τὸν παρακεῖμενο χεῖμαρρο, ἐμφανίστηκαν πολλὰ ἀγγεῖα, τὰ ὅποια ἦταν ἀποθηκευμένα στὸν α' ὄροφο. Διακρίνονται πίθος μὲ ἀνάγλυφες σχοινοειδεῖς ταινίες, ἀμφορεῖς μὲ ἐλλειψοειδῆς στόμιο, διάφορες πρόχοι, καρποδόχες, πίθοι μὲ γεφυρωτὴ πρόχυση.

Δωμάτιο 3

Τὸ δωμάτιο αὐτὸ βρίσκεται νοτίως τοῦ δωματίου 2 καὶ ἔχει διαστάσεις 2.10×3.60 μ. (εἰκ. 3-4, πίν. 169β). Στὴν ἐπίχωση τοῦ α' ὀρόφου ἀποτελοῦμενη ἀπὸ ἡφαιστειακὴ τέφρα καὶ λεπτὴ ἐλαφρόπετρα βρέθηκαν τμήματα δαπέδου (ἢ δώματος;). Τὸ δωμάτιο 3, τοῦ ὁποῖου τὸ δάπεδο ἦταν στρωμένο μὲ πλάκες, παρὰ τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία του εἶχε θύρα ἐπικοινωνίας μὲ τὸν διάδρομο πὺ περιέθεε τὸν χῶρο 9 (βλ. κατωτέρω). Λόγω κακῆς διατήρησης τῶν τοίχων στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ δωματίου δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ βεβαιωθεῖ ἡ ἄμεση ἐπικοινωνία του μὲ τὰ ἐκατέρωθεν δωμάτια 2 καὶ 4. Μὲ τὴν ὑποχώρησίν του τὸ δάπεδο τοῦ α' ὀρόφου παρέσυρε καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ δωματίου, ἀπὸ τὸ ὅποιο διατηροῦνται ὁμάδες ἀγγείων, ὅπως τριποδικῆς χύτρες, νευρωτὰ ἀγγεῖα, κωνικὰ κυάθια κ.ἄ. (πίν. 170α-β). Μεγάλα ἀποθηκευτικὰ σκευῆ (εὐρύστομες πρόχοι, πίθοι) τοποθετημένα στὶς παρειᾶς τῶν τοίχων ἀποτελοῦσαν τὸ περιεχόμενο τοῦ ἰσογείου. Καὶ στὸ δωμάτιο 3 διατηρήσαμε στὴ θέση του τὸ πεσμένον δάπεδο τοῦ α' ὀρόφου (πίν. 171β).

Δωμάτιο 4

Καὶ τοῦ δωματίου 4 τὸ περίγραμμα εἶχε ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1972. Διαστάσεων 3.50×2.30 μ. ἀνήκει στὴν ἀνατολικὴ πτέρυγα τῆς Οἰκίας Γυναικῶν καὶ βρίσκεται ἀμέσως στὰ νότια τοῦ δωματίου 3 (εἰκ. 3, πίν. 171β). Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἡφαιστειακῶν ἐπιχώσεων —τέφρας καὶ κισσήρεως— ἤλθαν στὸ φῶς τμήματα δύο δαπέδων προφανῶς ἀνηκόντων στοὺς δεῦτερο καὶ πρῶτο ὄροφο ἀντίστοιχα. Τὸ δάπεδο τοῦ δευτέρου ὀρόφου σὲ πολὺ ἀποσπασματικὴ κατάσταση, διατηρήθηκε μόνον στὸ βορειοανατολικὸ τμῆμα τοῦ δωματίου, ὅπου ἐπικαλύπτει τὸ δάπεδο τοῦ α' ὀρόφου. Ἡ ἀπουσία ἡφαιστειακοῦ ὕλικου μεταξὺ τῶν δύο δαπέδων, μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ μὲ τὴν πιθανὴ κατάρρευση τοῦ β' ὀρόφου πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκρηξιν τοῦ ἡφαιστείου. Στὴ σκευὴ τοῦ ὀρόφου αὐτοῦ πρέπει νὰ ἀνῆκαν ἀγγεῖα (ἕνας ψευδόστομος ἀμφο-

Εἰκ. 4. Οἰκία Γοναϊκῶν, τομή τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας.

ρέας, ένας πίθος και δύο ραμφοειδόστομες ὀφθαλμοπρόχοι) πού βρέθηκαν πάνω ἢ ἀνάμεσα στὰ θραύσματα τοῦ δαπέδου του.

Τοῦ α' ὀρόφου τὸ δάπεδο εἶναι διατηρημένο σὲ καλύτερη κατάσταση. Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα του εἶχε πληγεῖ ἀπὸ τὴν πτώση μεγάλου μύδρου, ἡ ὁποία προφανῶς προκάλεσε καὶ τὴν ἔντονη κλίση πρὸς Ἀνατολὰς πού χαρακτηρίζει τὸ ὑπόλοιπο δάπεδο. Στὴ δυτικὴ του παρυφὴ φαίνεται ὅτι ἔχει διατηρηθεῖ στὴν ἀρχικὴ του θέση. Ἐνας μεγάλος προχυτικὸς σκύφος, μία μεγάλη ραμφοειδόστομη πρόχους καὶ ἄλλα κωνικὰ κυάθια βρέθηκαν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ δάπεδο αὐτὸ καὶ πρέπει νὰ ἀνῆκαν στὴ σκευὴ τοῦ α' ὀρόφου. Ἄν καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀγγείων καὶ ἀπὸ τοὺς δύο ὀρόφους θὰ γίνει γνωστὸς μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς συγκόλλησής τους, μπορεῖ μὲ βεβαιότητα νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι αὐτὰ ἦταν σαφῶς πολὺ λιγότερα ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα πού βρέθηκαν στὰ παρακείμενα δωμάτια 3 καὶ 8. Τὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ δαπέδου τοῦ α' ὀρόφου διατηρήθηκε γιὰ μελέτη ἀπὸ εἰδικοὺς καὶ μόνο τὰ θραύσματα τοῦ ὑπερκείμενου δαπέδου ἀφαιρέθηκαν γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς ἀνασκαφῆς (πίν. 171α).

Ἡ ἔρευνα στὸ ἰσόγειο τοῦ δωματίου προχώρησε μόνο στὸ ἀνατολικὸ τμήμα, ὅπου τὸ δάπεδο τοῦ α' ὀρόφου εἶχε καταστραφεῖ. Ἡ φαισטיακὴ τέφρα καὶ κίσσηρη ἀποτελοῦσαν τὸ στρώμα μεταξὺ τῶν δύο δαπέδων. Στὸ δάπεδο τοῦ ἰσογείου βρέθηκε ἓνα μικρὸ πύραυνο σὲ σχῆμα καρποδόχης. Τομὴ στὸ δάπεδο τοῦ ἰσογείου ἔδειξε ὅτι αὐτὸ εἶχε διαμορφωθεῖ πάνω σὲ ἐπιμελημένη ἐπίχωση πάχους 0.45 μ., μέσα στὴν ὁποία ὑπῆρχε ἀνάμικτη μεσοκυκλαδικὴ καὶ ὑστεροκυκλαδικὴ Ι κεραμεικὴ. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση αὕτὴ ἀποκαλύφθηκε ὁ φυσικὸς βράχος, στὸν ὁποῖο εἶχε λαξευτεῖ μεγάλη ἐλλειψοειδὴς κοιλότητα κατὰ τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ δωματίου, διαστ. 0.98×0.47 μ. καὶ βάθους 0.53 μ. Τμῆμα τῆς κοιλότητος αὐτῆς βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ θεμέλιο τοῦ νοτίου καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἀντίστοιχα. Παρόμοιες κοιλότητες ἔχουν βρεθεῖ στὸ δωμάτιο 6 τοῦ Κτιρίου Β, στὸν Μυλῶνα τοῦ Τομέα Α καὶ στὴ Δυτικὴ Οἰκία. Τῆς Δυτικῆς Οἰκίας οἱ κοιλότητες ἔδωσαν ἐντυπωσιακὴ, ἄριστα διατηρημένη μεσοκυκλαδικὴ κεραμεικὴ καὶ θὰ μπορούσαν νὰ σχετιστοῦν μὲ κάποια τελετουργία θεμελίωσης¹⁰. Ἀπὸ τὴν παρουσία μεσοκυκλαδικῶν ὀστράκων τόσο στὴ στρώση τοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου, ὅσο καὶ στὴν ἐπίχωση τῆς

κοιλότητας μπορεῖ νὰ συναχθεῖ ὅτι ἡ Οἰκία Γυναικῶν, ἢ τουλάχιστον τὸ ἀνατολικό της τμήμα, θεμελιώθηκε κατὰ τοὺς μεσοκυκλαδικούς χρόνους. Ἡ ἀνύψωση τοῦ δαπέδου τοῦ ἰσογείου μὲ τεχνητὴ ἐπίχωση πρέπει νὰ ἔγινε σὲ φάση, κατὰ τὴν ὁποία εἶχε ἀρχίσει ἤδη ἡ χρῆση ὑστεροκυκλαδικῆς I κεραμεικῆς.

Χῶρος 5

Ὁ χῶρος 5 (εἰκ. 4, πίν. 172β) βρίσκεται δυτικὰ τοῦ δωματίου 8 καὶ παραπλεύρως (νότια) τοῦ δευτερεύοντος κλιμακοστασίου (πίν. 173β). Ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε σὲ βάθος ποὺ κυμαίνεται μεταξὺ 0.45 μ. (νότια) καὶ 0.75 μ. (βόρεια) παρακολουθώντας τὴν κλίση τοῦ σωζομένου δαπέδου τοῦ πρώτου ὀρόφου. Ὁ χῶρος αὐτὸς μὲ ἐσωτερικὲς διαστάσεις 1.80×4.70 μ., φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσε τὸν προθάλαμο ἐπικοινωνίας μὲ τὰ ὑπόλοιπα δωμάτια τοῦ ὀρόφου: σ' αὐτὸν κατέληγε τὸ κύριο κλιμακοστάσιο τοῦ κτιρίου καὶ ἀπὸ αὐτὸν ξεκινοῦσε ὁ διάδρομος (10) ποὺ περιέτρεχε τὸν φωταγωγὸ καὶ συνέδεε τοὺς ὑπόλοιπους χώρους.

Τὸ δάπεδο κατὰ τὸ νότιο τμήμα του σωζόταν σχεδὸν κατὰ χώραν, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο εἶχε ἀποκοπεῖ καὶ καταπέσει σχεδὸν κατακόρυφα κατὰ τὸν μακρὸν ἄξονα τοῦ χώρου. Διατηροῦνται τὰ ἀποτυπώματα μακρᾶς κατὰ μῆκος δοκοῦ καθὼς καὶ ἄλλων τεσσάρων μικροτέρων ἐγκαρσίων σὲ κανονικὲς μεταξὺ τους ἀποστάσεις. Ὑπερκείμενα τῶν δοκῶν αὐτῶν, ποὺ ὅπωςδήποτε ἀποτελοῦσαν τὸ πλέγμα στήριξης τοῦ δαπέδου, βρέθηκαν λείψανα ἀπὸ καλάμια ἢ φύκια. Τὸ ὑπόλοιπο στρώμα τοῦ δαπέδου τὸ ἀποτελοῦσαν πέτρες καὶ στρώση πηλοῦ ἀνάμικτου μὲ ὄστρακα, ὄστρεα καὶ ὀστά. Στὴν ἐπίχωση τῆς θύρας ἐπικοινωνίας τοῦ χώρου 5 μὲ τὸ κλιμακοστάσιο βρέθηκε τὸ ἥμισυ μεγάλου διπλοῦ κέρατος ἀπὸ ἡφαιστειακὴ πέτρα (πίν. 173α). Σῶζει ἔχνη κονιάματος καὶ ἀπὸ τὴ θέση στὴν ὁποία βρέθηκε, μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι εἴτε ἀκέραιο ἀποτελοῦσε ἐπίστεψη σὲ κάποιον τοῖχο, εἴτε στὴ σημερινή του κατάσταση εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικό.

Δωμάτιο 8

Τὸ δωμάτιο αὐτὸ βρίσκεται παραπλεύρως (νότια) τοῦ δωματίου 4 καὶ ἀνατολικὰ τοῦ δωματίου 5 (εἰκ. 3). Ὁ τρόπος διατήρησης τοῦ δαπέδου τοῦ ὀρόφου δὲν ἐπέτρεψε τὴν ὁμοιόμορφη ἀνασκαφὴ σὲ βάθος ποὺ κυμαίνεται μεταξὺ 0.40 μ. (νότιο τμήμα) καὶ 0.90-1.40 μ. (βόρεια καὶ ἀνατολικὰ). Οἱ ἐσωτερι-

κές διαστάσεις του δωματίου είναι 2.40×3.40 μ. 'Ο τρόπος επικοινωνίας του με το υπόλοιπο κτίριο δεν έχει επιβεβαιωθεί λόγω τῆς κακῆς διατήρησης τῶν τοίχων. Εικάζεται μόνο ἡ ὑπαρξὴ θύρας επικοινωνίας του με τὸ παρακείμενο δωμάτιο 4 κατὰ τὴ βορειοανατολική του γωνία. 'Απὸ τὸ δάπεδο τοῦ πρώτου ὀρόφου τὸ νότιο ἡμισυ σώζεται στὴ θέση του καὶ βρίσκεται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο με τὰ ἀντίστοιχα δάπεδα τῶν δωματίων 2, 3 καὶ 5, προφανῶς χάρις στὴν ὑπαρξὴ τοίχου στὸ ἰσόγειο. Τὸ υπόλοιπο ἔχει καταπέσει λοξὰ με κλίση πρὸς τὸ κέντρο τοῦ δωματίου. Καθὼς συνέβη καὶ στίς περιπτώσεις τῶν ἄλλων δωματίων, τὸ δάπεδο διατηρήθηκε γιὰ εἰδικὴ μελέτη (πίν. 172α).

Πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο, προφανῶς ἀνήκοντα στὴ σκευὴ τοῦ πρώτου ὀρόφου τοῦ δωματίου, βρέθηκαν ἀγγεῖα σὲ ἀξιόλογη ποικιλία (πίθοι, χύτρες, ἀμφορέας, σκύφοι, ρυτά, κύπελλα, πρόχοι κλπ.), ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἄξια εἰδικῆς μνείας εἶναι μία εἰσηγμένη πρόχους διακοσμημένη με σπεῖρες καὶ τριφυλλόσχημη πρόχους με παράσταση σταφυλῶν.

Φωταγωγὸς (χῶρος 9)

'Ο χῶρος αὐτὸς με ἔσωτ. διαστ. 1.70×1.45 μ. περίπου βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ κτιρίου καὶ κατὰ τὴ νότια ἐξωτερικὴ παρειὰ του στηρίζει τὸ δευτερεῦον κλιμακοστάσιο, ἐνῶ, κατὰ τίς ὑπόλοιπες πλευρές του περιθέεται ἀπὸ τὸν διάδρομο 10. Τρία μικρὰ ὀρθογώνια ἀνοίγματα διαστάσεων περίπου 0.30×0.25 μ. πλαισιωμένα ἀπὸ πελεκητὸ κιτρινωπὸ τόφο, βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνατολική, βόρεια καὶ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ χώρου σὲ ὕψος ποὺ ἀντιστοιχεῖ με τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἰσογείου. "Ενα μεγαλύτερο ἀνοίγμα, ἀρχικοῦ πλάτους περίπου 1 μ., ἀποκαλύφθηκε κατὰ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ χώρου ἀλλὰ ἔχει ὑποστῇ σημαντικὴ καταστροφὴ. Φαίνεται πὼς τὸ ἀνοίγμα αὐτό, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ παρακείμενο κλιμακοστάσιο, ἀποτελοῦσε τὴν εἴσοδο πρὸς τὸν χῶρο 9. Προφανῶς ἡ πίεση ποὺ ἀσκοῦσε τὸ κλιμακοστάσιο συνέβαλε στὴν καταστροφὴ τοῦ ἀνοίγματος αὐτοῦ καὶ στὴ μεγάλη γενικῶς φθορὰ ποὺ παρουσιάζει ὁ χῶρος κατὰ τὴ νότια παρυφὴ του. "Αν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὸ εἶδος τῆς ἐπίχωσης ποὺ χαρακτηρίζει τὸν χῶρο 9, μπορεῖ νὰ συμπεράνει ὅτι ἡ καταστροφὴ αὐτὴ εἶχε ἤδη ἐπέλθει πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκρηξὴ καὶ τὴν τελικὴ καταστροφὴ: γιὰ νὰ ἐξουδετερωθοῦν οἱ συνέπειες τῆς ζημιᾶς στὸν νότιο τοῖχο ὁλόκληρος ὁ χῶρος μπαζώθηκε μέχρι τὸ κατῶφλι τῶν μικρῶν ἀνοιγμάτων σκεπάζοντας ὁλόκληρο τὸ νότιο ἀνοίγμα. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ μπαζώματος αὐτοῦ, τὰ ἀρχιτεκτονικὰ δεδομένα τοῦ

χώρου συνηγοροῦν γιὰ τὴν ἐρμηνεία του ὡς φωταγωγοῦ, ποὺ εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ ἀνακαλύπτεται ὡς τώρα στὸ Ἀκρωτήρι.

Βόρεια ἐξωτερικὴ παρειὰ Οἰκίας Γυναικῶν

Κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου τῆς Οἰκίας Γυναικῶν ἀφαιρέθηκε ἡ ἡφαιστειακὴ ἐπίχωση μέχρι τοῦ στρώματος καταστροφῆς μὲ τὴ διάνοιξη τάφρου μήκους 9, πλάτους 1-2 καὶ βάθους 0.18-1.28 μέτρων. Βρέθηκαν τὰ ἀποτυπώματα τριῶν μεγάλων δοκῶν μήκους 2-2.50 μ. καὶ τεμάχια λευκῶν κονιαιμάτων πάνω σὲ πῆλινη πλίνθο.

B. ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ

Συνεχίστηκε ἡ συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν τόσο στὰ ἐργαστήρια τῆς Διεύθυνσης Συντήρησης στὴν Ἀθήνα ὅσο καὶ στὰ ἐργαστήρια τῆς ἀνασκαφῆς. Στὴ Θήρα προχώρησε ιδιαίτερα ἡ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση τοῦ τοιχογραφικοῦ συνόλου τῶν νεανιῶν ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Ἀδύτου τῆς Ἑσττῆς 3. Μὲ ἐξαιρετικὰ βραδὺ ρυθμὸ συνεχίστηκε ἡ συντήρηση τῆς τοιχογραφίας τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ὁρόφου ἀπὸ τὸ Ἄδυτο ποὺ ἀποτελεῖ μέρος ἀπὸ τὴ σύνθεση τῶν Κροκοσυλλεκτριῶν. Ἡ βραδύτητα αὐτὴ ἀποτελεῖ καὶ τὸ κυριότερο πρόβλημα συντήρησης τῶν τοιχογραφιῶν ποὺ βρίσκονται ἀκόμη στὰ ἐργαστήρια τῆς Διεύθυνσης Συντήρησης τοῦ ΥΠΠΟ.

Στὸν χώρο τῆς ἀνασκαφῆς συνεχίστηκε ἡ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση τῶν κεραμεικῶν, μετάλλινων καὶ ἄλλων εὐρημάτων.

Γ. ΜΕΛΕΤΗ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

Κατὰ τὸ 1987 ὁλοκλήρωσε τὴ διδακτορικὴ τῆς διατριβῆς ἡ συνεργάτις τῆς ἀνασκαφῆς Ἀνάγια Σαρπάκη μὲ θέμα τὴν παλαιοβοτανικὴ τῆς Δυτικῆς Οἰκίας. Τὴ διατριβὴ τὴν ὑποστήριξε ἐπιτυχῶς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Sheffield τῆς Ἀγγλίας.

Στὰ πλαίσια τοῦ ἐορτασμοῦ τῶν ἐκατὸν πενήντα χρόνων ἀπὸ τὴν ἱδρυση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πραγματοποιήθηκε στίς 19 Δεκεμβρίου Ἡμερίδα μὲ θέμα: *Ἀκρωτήρι Θήρας 1967-1987, Εἴκοσι χρόνια ἔρευνας: Συμπεράσματα-Προβλήματα-Προοπτικές*. Οἱ ἀνακοινώσεις ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τὸ ἐπιστημονικὸ καὶ τεχνικὸ ἐπιτελεῖο τῆς ἀνασκαφῆς τυπώνονται σὲ εἰδικὸ τόμο.

ΧΡΙΣΤΟΣ Γ. ΝΤΟΥΜΑΣ

25. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΙΝΩΑΣ ΑΜΟΡΓΟΥ

(Πίν. 174 - 187)

Οι αρχαιολογικές έρευνες στη Μινώα Άμοργού* (έπιφανειακοί καθαρισμοί, άνασκαφή, φωτογράφηση, σχέδια, συντήρηση και καταγραφή τών εύρημάτων) πραγματοποιήθηκαν με χρηματικά κονδύλια του Πανεπιστημίου Ίωαννίνων και μικρή οικονομική ένίσχυση του Ίδρύματος Ψύχα, με τη συνεργασία της έπιστημονικής συνεργάτιδος Βασιλικής Παππᾶ, και ομάδας φοιτητών του Πανεπιστημίου Ίωαννίνων.

Κατά τη φετινή περίοδο, από την άνασκαφική έρευνα και τους έπιφανειακούς καθαρισμούς έπιβεβαιώθηκε ή ταύτιση του «άναλημματικού» τοίχου με τόν άνατολικό τοίχο του μνημειακού οικόδομήματος του Γυμνασίου της πόλεως της Μινώας¹, άποσαφηνίστηκαν τᾶ όρια τών τοίχων νότιου, άνατολικού, βόρειου και τμήματος του δυτικού (είκ. 1) και προστέθηκαν νέα στοιχεῖα για την παλαιότερη κατοίκηση της πόλεως.

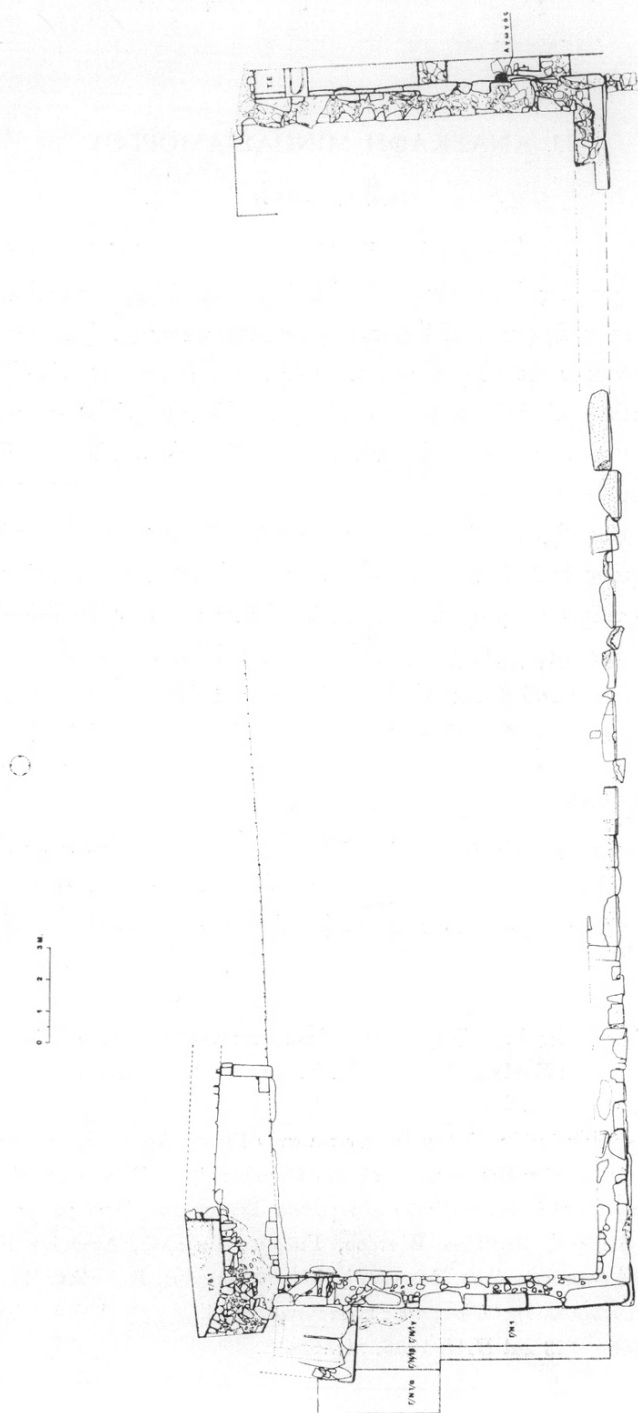
ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Ή άνασκαφική έρευνα, διαρκείας 22 ήμερών, περιορίστηκε στην «Κάτω πόλη» στὸν τομέα του Γυμνασίου. Ή διάνοιξη τριών νέων τομῶν στῖς έξωτερικές πλευρές τών τοίχων, άνατολικού (τομή Αν/ΝΙ), βόρειου (τομή ΤΕ) και

*Θερμές εύχαριστίες εκφράζονται στους ιδιοκτήτες τών χωραφιῶν που διενεργούνται οι άνασκαφικές έρευνες: Σοφία Ν. Νομικοῦ, Κ. Ν. Νομικό, Μαρία και Εὐάγγελο Θεολογίτη και Ειρήνη Δ. Κωβαίου.

Οι φωτογραφίες τών εύρημάτων όφείλονται στὸν Γιάννη Δεσποτίδη, τᾶ σχέδια έγιναν από τὸν Γιάννη Διαμαντόπουλο, σχεδιαστή του Πανεπιστημίου Ίωαννίνων. Για την ταξινόμηση, άρίθμηση και καταγραφή τών εύρημάτων εργάστηκε ή πτυχιούχος Ἀγγελική Βοζίκη και οι φοιτητές Βαρβάρα Βόντζου, Γιώργος Γαβαλάς, Χριστίνα Κατσουγιαννοπούλου, Μαρία Λεβεντοπούλου, Μαυροῖδης Μαυροῖδopoulos, Β. Νούλα, Εὐα Παρισινού και Παῦλος Τριανταφυλλίδης. Όλους τους εύχαριστῶ θερμά.

1. *Εργον* 1986, 123 και *ΠΑΕ* 1986, πίν. 95α-β.

Εἰς. 1. Κάτοψη τοῦ Γυμνασίου.

δυτικοῦ (τομή $\Gamma/\delta I$) καὶ ἡ συνέχιση τῆς Γ/NI , κατὰ μῆκος τοῦ νότιου, πρόσθεσαν νέες σημαντικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴ θεμελίωση, τὴν τοιχοποιία καὶ τὴ χρονολόγηση τοῦ οἰκοδομήματος.

Τομή Av/NI

Ἡ τομή Av/NI^2 στὴ νοτιοανατολική γωνία τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Γυμνασίου (πίν. 174α) ἐπέτρεψε τὴ διάγνωση τοῦ τρόπου θεμελίωσης. Ἡ ἔρευνα ὡς τὸν φυσικὸ βράχο (βάθος 1.69 μ. ἀπὸ τὴν εὐθυντηρία) ἀποκάλυψε τρεῖς λιθοπλίνθους, βαθμιδωτὰ τοποθετημένες (πίν. 174β). Ἡ κατώτερη ἐδράζεται ἀπ' εὐθείας ἐπάνω στὸν φυσικὸ βράχο, ὁ ὅποιος στὸ σημεῖο αὐτὸ παρουσιάζει κλίση ἀπὸ Δ πρὸς Α. Ὡς ἐξισωτικὸ «μπάζωμα», γιὰ τὴν ἐξομάλυνση τῶν φυσικῶν κοιλοτήτων τοῦ βράχου καὶ τὴν ὑποθεμελίωση τοῦ ἰσχυροῦ τοίχου χρησιμοποίησαν τὰ ἀποπελεκήματα τῶν λιθοπλίνθων καὶ λατύπη ἀπὸ τὴ λάξευση τοῦ βράχου. Στὸ «γέμισμα» τῶν θεμελίων τοῦ τοίχου στὸ ἐπίπεδο τῆς ἄνω ἐπιφάνειας τῆς κατώτερης, τῆς πρώτης λιθοπλίνθου, σὲ βάθος 1.14 μ. (πίν. 175β), βρέθηκε θραῦσμα μαρμάρινου ἐπτάφυλλου ἀνθεμίου³, προφανῶς ἐπίστεψη ἐπιτάφιας στήλης (πίν. 175α) τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.

Παλαιότερη τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. εἶναι καὶ ἡ κεραμεικὴ —γεωμετρικῶν, ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν χρόνων— ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὶς ἀδιατάρακτες στρώσεις τοῦ γεμίσματος. Ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι στὸ «μπάζωμα» χρησιμοποίησαν ὑλικὸ ἀπὸ τὴν παλαιότερη κατοίκηση καὶ ἀπὸ τὸ παρακείμενο νεκροταφεῖο τῆς πόλεως. Τὴν ὑπόθεση γιὰ τὴ χρῆση παλαιότερων ἐπιταφίων στηλῶν ἐνισχύει καὶ ἡ ἀνεύρεση, τὸ 1971, στὴ νότια ἀπόληξή τῆς τομῆς ἀπὸ τὸν φύλακα Ἀρχαιοτήτων Μ. Δεσποτίδη τῆς γνωστῆς ἀνθεμωτῆς ἐπίστεψης, μικρὸ τμῆμα τῆς ὁποίας ἦταν ἐπιφανειακὰ ὁρατὰ⁴.

2. Στὴν τομή συνεργάστηκαν οἱ φοιτήτριες Χριστίνα Κατσουγιαννοπούλου καὶ Μαρία Λεβεντοπούλου.

3. Σὲ βάθος 1.14 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ λίθου τῆς εὐθυντηρίας, διαστ. μέγ. σωζ. ὕψ. 0.22, πλ. 0.23 καὶ πάχ. 0.045 μ.

4. Α. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, Γλυπτὰ ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν χρόνων στὴν Ἀμοργό, *Archaische und klassische griechische Plastik, Akten des Internationalen Kolloquiums, Athen 1985*, τ. I (Berlin 1986) 124 σημ. 42, πίν. 49, 2.

Ἡ μελέτη τῆς κεραμεικῆς ἀπὸ τὶς κατώτερες ἀδιατάρακτες στρώσεις τῆς τομῆς ἀσφαλῶς θὰ ἐπιτρέψει τὴν ἀκριβῆ χρονολόγηση τῆς ὑποθεμελίωσης τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἢ ἑναρξῆ τῆς κατασκευῆς τοῦ ὁποίου, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τῆς κεραμεικῆς καὶ τῶν τροχήλατων λύχνων, φαίνεται ὅτι ἀνάγεται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ἐὰν ἡ ὑπόθεση αὕτῃ ἐπιβεβαιωθεῖ, τότε θὰ πρέπει νὰ ἀναθεωρηθεῖ ἡ χρονολόγηση τοῦ Γυμνασίου, γνωστοῦ ἕως τώρα μόνον ἀπὸ τὶς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες τῶν μέσων ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Τομὴ TE ⁵

Τὴν ταύτιση τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Γυμνασίου ἐπέτρεψαν δύο κατεργασμένοι λίθοι ἐπιφανειακὰ ὁρατοὶ στὸ παρακείμενο χωράφι σὲ ἀπόσταση 39.50 μ. ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ μνημειακοῦ οἰκοδομήματος: μία λιθόπλινθος καὶ ἓνας λίθος μὲ ὀρθογωνικὸ ὀδηγὸ ὁρατοῦ ὕψους 0.75 μ. (πίν. 176β). Καὶ οἱ δύο ἀρχαῖοι λίθοι ἦταν στὰ θεμέλια, διαλυμένου σήμερα, διαχωριστικοῦ χωραφότοιχου μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Δ πρὸς Α.

Ἀπὸ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ τοῦ χωραφότοιχου διαπιστώθηκαν τὸ πλάτος 0.90-0.95 μ. καὶ τὸ μῆκος 10.90 μ. τοῦ ὑποκείμενου ἀρχαίου τοίχου μὲ τὴν ἴδια πορὰ Δ-Α, ἐνῶ ἡ συνέχιση τῶν ἐπιφανειακῶν καθαρισμῶν κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἐπιβεβαίωσε τὴν ὑπόθεση ὅτι ἀποτελεῖ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ Γυμνασίου (εἰκ. 1).

Ἀπὸ τὴν τομὴ TE κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς βόρειας παρειᾶς προέκυψαν πολὺμορφες καὶ πολυσήμαντες μαρτυρίες. Τὰ ἀναρίθμητα κινητὰ εὐρήματα ἀπὸ ἀδιατάρακτα ἀρχαιολογικὰ στρώματα καὶ τὰ οἰκοδομικὰ στοιχεῖα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν προσθέτουν νέες πληροφορίες γιὰ τὴ χρονολόγηση, τὸν τρόπο θεμελίωσης καὶ τὴν τοιχοδομία τοῦ κτιρίου.

Ἡ κυφωτὴ τοιχοποιία ποὺ ἀπαντᾷ σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῶν τοίχων νότιου (11.20 μ.) καὶ ἀνατολικοῦ (38.90 μ.), διακόπτεται στὸν βόρειο σὲ ἀπόσταση 5 μ. ἀπὸ τὸν γωνιαῖο λίθο μὲ τὸν ὀρθογωνικὸ ὀδηγὸ (πίν. 176α). Τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου ὡς τὴ δυτικὴ ἀπόληξη, ἀπὸ 5 μ. ὡς 10.90 μ., εἶναι κτισμένο μὲ λιθοπλίνθους χωρὶς κύφωση κατὰ τὸ ψευδοῖσοδομικὸ σύστημα (πίν. 177β).

5. TE: Μὲ τὴν ὑπεύθυνη τῆς τομῆς Β. Παππᾶ συνεργάστηκαν οἱ φοιτητὲς Βαρβάρα Βόντζου, Γ. Γαβαλᾶς, Εὐα Παρισινού καὶ Παῦλος Τριανταφυλλίδης.

Στὴ ΒΔ γωνία, σὲ ἀπόσταση 10.90 μ. ἀπὸ τὸν γωνιαῖο λίθον μὲ τὸν ὀρθογωνικὸ ὁδηγό, τὸ σωζόμενον ὕψος τοῦ τοίχου ὡς τὴν «πατούρα» εἶναι 2.65 μ., ἐνῶ τῆς ὑποθεμελίωσης 1.12 μ. Καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ στὴ ΝΑ γωνία τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (τομὴ ΑΝ/Ν1), ὁ τοίχος εἶναι κτισμένος στὸν κατωφερὲς ἀνώμαλο φυσικὸ βράχον μὲ βαθμιδωτὴ θεμελίωση ἀπὸ λίθους μεγάλων διαστάσεων καὶ ὕψ. 0.10-0.20 μ. Ἀπὸ τὸ εἶδος τῆς λατύπης, μεγάλα καὶ μικρὰ ἀποπελεκήματα δολομιτικοῦ ἀσβεστόλιθου καὶ σχίστου, διαπιστώνεται ὅτι τὸ ἐξισωτικὸ γέμισμα τῆς ὑποθεμελίωσης προέρχεται ἀπὸ τοὺς μεγάλους λίθους καὶ ἀπὸ τὴ λάξευση τοῦ φυσικοῦ βράχου, ἡ ἐξομάλυνση τοῦ ὁποίου, ὅπως φαίνεται στὰ σημεῖα ποὺ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ, ἀρχίζει στὸ ὕψος τῆς «πατούρας» τοῦ τοίχου (ὕψ. 1.05 μ.). Σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ ἀποκάλυψη λίθινου ἀγωγοῦ (μέγ. πλ. 0.35 καὶ μέγ. ὕψ. 0.15 μ.) στὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ τοίχου σὲ ἀπόσταση 2.85 μ. ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία⁶ (πίν. 177α). Ἡ διαφορετικὴ τοιχοδομία στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου καὶ ὁ λίθινος ἀγωγὸς γιὰ τὴν ἀπορροή τῶν ὑδάτων τοῦ δαπέδου ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ στοὰ τοῦ Γυμνασίου.

Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Γυμνασίου δὲν κατέστη δυνατὴ λόγῳ τῶν τεράστιων τεχνικῶν προβλημάτων ἀπὸ τὴ μεγάλη κλίση τοῦ χώρου ἀπὸ Δ πρὸς Α (πίν. 178α), μὲ τοὺς κατακρημνισμένους χωραφότοιχους καὶ τὰ ἐπικλινδυνα νὰ καταπέσουν λείψανα τῆς μνημειακῆς δεξαμενῆς τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ποὺ δεσπόζει σὲ ὅλη τὴν Κάτω πόλιν (πίν. 178β). Τὸ μικρὸ τμήμα (πλ. 1.15 μ.) μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴν τομὴ ΤΕ στὴ δυτικὴ ἀπόληξη τοῦ μνημειακοῦ βόρειου τοίχου (πίν. 179α), ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν κατασκευή, ὕλιν καὶ μορφή τῶν λίθων, φαίνεται ὅτι ἀνήκει σὲ παλαιότερη οἰκοδομικὴ φάση. Τὴ διαπίστωση αὐτὴ ἐνισχύει καὶ ἡ ἀνέυρεση κεραμεικῆς γεωμετρικῶν χρόνων καὶ κυρίως ἡ συνεξέταση τοῦ παλαιότερου οἰκιστικοῦ πλέγματος τῆς πόλεως. Ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ βόρειου τοίχου ἀποκαλύφθηκε μόνον κατὰ τόπους κυρίως στὸ δυτικὸ τμήμα σὲ μέγ. ὕψ. 1.05 μ. καὶ πᾶχος 0.95 μ. (πίν. 179β). Τὰ κινητὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο ἀδιατάρακτο γέμισμα—«μπάζωμα»—τῆς τομῆς ΤΕ προσθέτουν νέες μαρτυρίες ὅχι μόνον γιὰ τὴ συνεχὴ κατοίκηση τοῦ χώρου ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ περίοδο ὡς τοὺς πρώιμους ρωμαϊκοὺς

6. Τὸ ὕψος τοῦ σωζόμενου *in situ* γωνιαίου λίθου μὲ τὸν ὀρθογωνικὸ ὁδηγὸ εἶναι 0.75 μ. καὶ τοῦ θεμελίου 0.43 μ.

χρόνους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀνασύσταση τῆς ἱστορίας τῆς πόλεως τῆς Μινώας κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδο. Ἀπὸ τὶς ἀσφαλῶς χρονολογημένες ἐνσφράγιστες ἐνεπίγραφες λαβὲς ἀμφορέων (πίν. 180α) μεταξὺ τῶν ἐτῶν 166 καὶ 86 π.Χ.⁷ συνάγονται καὶ πολὺτιμες πληροφορίες γιὰ τὴ διαστρωμάτωση τοῦ γεμίσματος καὶ γιὰ τὶς οἰκοδομικὰς φάσεις τοῦ κτιρίου. Ἀνάμεσα στὰ ἀναρίθμητα εὐρήματα διαφόρων κατηγοριῶν, πῆλινα χρηστικά σκεύη, ἀμφορεῖς, πινάκια, πύραυνοι (πίν. 180α-β, 181α), μεταλλικὰ ἀντικείμενα, πῆλινα γραπτὰ καὶ ἀνάγλυφα ἀγγεῖα (πίν. 181β), εἰδώλια (πίν. 182α-β), λύχνοι κλπ., ξεχωρίζουν μάζες πηλοῦ πυρακτωμένες, ὑπολείμματα ἐκκαμίνευσης (σιδηρόμαζες), «πυρότουβλα» ἀπὸ τὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα κλιβάνου καὶ μῆτρες γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀνάγλυφων σκύφων «μεγαρικοῦ» κυρίως τύπου, προφανῶς ἀπορρίμματα κεραμικοῦ κλιβάνου καὶ ἐργαστηρίου κεραμεικῆς τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων.

Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν παλαιότερη ἱστορία τῆς πόλεως τὰ κινητὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ γέμισμα τῆς τομῆς παρέχουν σημαντικὰ στοιχεῖα: ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα γεωμετρικῶν, ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν χρόνων συμπληρώνουν σημαντικὰ κενὰ τῶν γνώσεών μας ἢ ἐπιβεβαιώνουν παλαιότερες ὑποθέσεις γιὰ τὶς σχέσεις τῆς Μινώας μὲ τὸν ἀνατολικοῦν κόσμον. Ἡ ἀνέυρεση μαρμάρινης κεφαλῆς ἀρχαικοῦ ἀγαλματίου κούρου⁸ (πίν. 182γ-δ) τῶν μέσων τοῦ 6ου π.Χ. αἰ., πιθανῶς σαμιακοῦ ἐργαστηρίου, προσθέτει μιὰ νέα μαρτυρία γιὰ τὸ πολυσυζητημένο θέμα τοῦ πρώιμου ἀποικισμοῦ τῆς Μινώας ἀπὸ τοὺς Σαμίους⁹.

Τομὴ Γ/δ1

Γιὰ τὴν ἔκταση τῆς κατοίκησης στὴν Κάτω πόλη κατὰ τὴ γεωμετρικὴ περίοδο καὶ τοὺς ἀρχαίους χρόνους καὶ γιὰ τὴ μετατροπὴ ἢ τὴν ἐκμετάλλευση, παλαιότερων κτιριακῶν κατασκευῶν προέκυψαν νέα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν τομὴ Γ/δ1 στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ οἰκίσκου τοῦ ἀποχωρητηρίου τοῦ Γυμνασίου. Ἡ διάνοιξη τῆς τομῆς¹⁰ ἀπέβλεψε στὴν ἀπελευθέρωση τῆς στέγης τοῦ οἰκί-

7. Ἡ χρονολόγηση τῶν λαβῶν ὀφείλεται στὸν Δημήτρη Κοκκῶνη ποὺ ἔχει ἀναλάβει τὴ δημοσίευση.

8. *Εργον* 1987, εἰκ. 149-151.

9. Βλ. τελευταῖα L. MARANGOU, Suppl. EAA λ. *Amorgos* (ὑπὸ ἐκτύπωση), μὲ πλήρη βιβλιογραφία.

10. Στὴν τομὴ συνεργάστηκε ἡ φοιτήτρια Β. Νούλα.

σκου από τὸ βάρος τῶν χωμάτων τοῦ χωραφιοῦ¹¹ (μέγ. πάχ. 1.75 μ.) καὶ στὴν ἀποσαφήνιση τῶν ὁρίων τῶν τοίχων Β καὶ Δ τοῦ ἀποχωρητηρίου (πίν. 184α).

Μολονότι οἱ ἀνώτερες στρώσεις (πάχ. 0.50 μ.) ἦταν ἔντονα διαταραγμένες ἀπὸ τὴ συνεχῆ ἀναμόχλευση γιὰ τὸ κτίσιμο χωραφότοιχων καὶ ἀπὸ τὴν ἐπίμονη ἀναζήτηση «θησαυρῶν» ἀπὸ τοὺς ἐγχωρίους, τὰ κατώτερα στρώματα παρουσιάζουν εἰκόνα ἀρχαίου γεμίσματος. Ἡ ἀλλαγὴ τῆς σύστασης τῶν στρώσεων ἀπὸ βάθ. 0.52 μ. ὡς τὸν φυσικὸ βράχο (πάχ. 1.81 μ.), ἀποπελεκήματα μικροῦ καὶ μεγάλου μεγέθους, χαλίκια, λατύπη καὶ «μῶλοι» ἀπὸ σχιστόλιθο, καὶ τὰ χρονολογήσιμα κινητὰ εὐρήματα, κυρίως ὄστρακα γεωμετρικῶν (πίν. 183β)¹², ἀρχαϊκῶν (πίν. 183α)¹³ καὶ κλασικῶν χρόνων, λύχνοι (πίν. 183γ) καὶ ἄλλα, ἐπιτρέπουν τὴ χρονολόγηση τοῦ γεμίσματος σὲ χρόνους παλαιότερους ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῆς τομῆς ἀποκαλύφθηκε τοῖχος μὲ λοξὴ κατεύθυνση ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ (πίν. 184α), διαστ. μέγ. ὅρα-τοῦ μήκ. 3.20, σωζ. ὕψ. 1.51 μ., καὶ μέγ. πάχ. 1.80 μ. Ὅπως διαπιστώνεται στὴν ἐσωτερικὴ παρειά ὁ τοῖχος ἐδράζεται ἀπ' εὐθείας στὸν φυσικὸ βράχο, εἶναι κτισμένος μὲ σχιστόλιθους ἀκανόνιστου σχήματος, ἔχει ἐλλειψοειδὲς σχῆμα στὴ νότια ἀπόληξη καὶ στὴ βόρεια σχηματίζει γωνία μὲ τοιχάριο (μήκ. ἀπὸ Α πρὸς Δ 1.05 μ.), κατεστραμμένο ἐν μέρει ἀπὸ τὸν νεώτερο χωραφότοιχο. Ἡ ἐξωτερικὴ πλευρά, ὁρατὴ ἐπάνω ἀπὸ τὴ στέγη τοῦ ἀποχωρητηρίου (πίν. 184β), εἶναι καλοκτισμένη μὲ σειρὲς πελεκημένων λίθων.

Παρόλον ὅτι ἡ διερεύνηση τῆς τομῆς δὲν ὀλοκληρώθηκε, ἡ χρονολογήσιμη κεραμικὴ ὁδηγεῖ στὴ διαπίστωση ὅτι ἡ κτιστὴ κατασκευὴ εἶναι παλαιότερη ἀπὸ τὸν οἰκίσκο τοῦ ἀποχωρητηρίου τοῦ Γυμνασίου. Τὴ διαπίστωση αὕτη ἐνισχύουν οἱ διαστάσεις, ἡ τοιχοποιία, τὸ ὑλικό (σχιστόλιθοι καὶ λιγοστοὶ ἄσβεστολίθοι), τὸ ἐλλειψοειδὲς σχῆμα καὶ ἡ θέση τοῦ τοίχου στὸν οἰκιστικὸ ἵστό τῆς Κάτω πόλεως. Πρὸς τὸ παρὸν ὅμως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποφανθοῦμε μὲ βεβαιότητα γιὰ τὴ λειτουργία, τὴν ἀκριβὴ μορφή καὶ τὴ χρονολόγηση τοῦ τοίχου.

Ἐπὶ πλεόν, δὲν ἔχει ἀκόμα ἀποσαφηνιστεῖ ἂν τὸ ἀρχαῖο «γέμισμα», ποὺ

11. Τὸ 1986 εἶχαμε διαλύσει τοὺς δύο μισοκρημνισμένους χωραφότοιχους ποὺ ἦταν στὴ θέση αὐτή.

12. Βρέθηκε σὲ βάθος 0.75 μ. πλησίον τῆς ΝΑ ἀπόληξης τοῦ τοίχου.

13. Δύο συγκολλώμενα θραύσματα βρέθηκαν σύρριζα στὴν παρειά τοῦ τοίχου σὲ βάθος 1.40 μ., ἐνῶ τὸ τρίτο ἀπὸ τὸ ἴδιο γραπτὸ ἀγγεῖο, σὲ βάθ. 1.51 μ.

σύμφωνα με τὴν ἀσφαλὴ μαρτυρία τῆς κεραμεικῆς ἀπὸ τὶς ἀδιατάρακτες στρώσεις χρονολογεῖται στοὺς κλασικοὺς χρόνους, εἶναι νεώτερο ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἰσχυροῦ τοίχου, ἂν ἀνήκει σὲ ὑπόστρωμα μνημειακοῦ οἰκοδομήματος τῶν κλασικῶν χρόνων, οὔτε ἂν ἡ λατύπη προέρχεται ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ τοίχου ἢ εἶναι μεταγενέστερη, «φερτὴ» ὡς ἐξισωτικὸ «μπάζωμα».

Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας, ἡ μελέτη τῶν κινητῶν εὐρημάτων καὶ ἡ συνεξέταση τῶν ἄλλων κτιριακῶν καταλοίπων θὰ ὁδηγήσουν σὲ ἀσφαλέστερα συμπεράσματα.

Τομὴ Γ/Ν1

Συνεχίστηκε¹⁴ ἀλλὰ δὲν ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφὴ κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτ. πλευρᾶς τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Γυμνασίου καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοῦ ἀποχωρητηρίου γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ. Ἐφέτος ἀποκαλύφθηκε μικρὸ τμήμα (μῆκ. 1.40 μ.) τοῦ λαξευμένου στὸν φυσικὸ βράχο ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ ἀπορροῆς τῶν ἀκαθάρτων ὑδάτων καὶ τῶν λυμάτων. Καὶ ἐδῶ, ἐκτὸς ἀπὸ ὅστὰ ζῶων, τὰ κινητὰ εὐρήματα ἦταν πολυάριθμα καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ περίοδο ὡς τοὺς ὀψιμοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους: λύχνοι (πίν. 187β), ἀνάγλυφη κεραμεικὴ (πίν. 185α), εἰδώλια κλασικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν χρόνων (πίν. 185β-γ), ἐνσφράγιστες ἐνεπίγραφες λαβὲς ἀμφορέων, ἓνα ὀστέινο ἀνάγλυφο γυναικείας μορφῆς, πιθανῶς Ἀφροδίτης (πίν. 186α) καὶ ἄλλα.

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΟΙ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ

Ἀνατολικὸς τοίχος τοῦ Γυμνασίου

Συνεχίστηκε¹⁵ ἡ τεκμηρίωση τῆς ὑπάρχουσας κατάστασης, ἀρίθμηση, σχεδιαστικὴ καὶ φωτογραφικὴ ἀποτύπωση τῶν ἐπιφανειακῶν ὁρατῶν οἰκοδομικῶν μελῶν κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτ. παρειᾶς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Γυμνασίου, ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία ὡς τὸν λίθον μετὰ τὸν ὀρθογωνικὸ ὁδηγὸ στὸ παρακείμενο χωράφι σὲ ἀπόσταση 38.90 μ. (πίν. 176β). Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀφαίρεση τοῦ ὑπολοίπου τμήματος (μῆκ. 10 μ., πᾶχ. 1.10 μ., ἐλάχ. ὕψ. 1.50 καὶ μέγ. ὕψ. 3.10 μ.)

14. ΠΑΕ 1986, 230 κέ. Στὴν τομὴ συνεργάστηκαν ἡ πτυχιούχος Ἀγγελικὴ Βοζίκη καὶ ἡ φοιτήτρια Κλειὼ Τσόγκα.

15. Ἔργον 1986, εἰκ. 98 καὶ ΠΑΕ 1986, 226 κέ.

τοῦ μισοκρημνισμένου χωραφότοιχου ποῦ ἦταν κτισμένος ἐπάνω στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο¹⁶. Οἱ ἄχαρες, χρονοβόρες, δαπανηρὲς καὶ συχνὰ ἐπικινδυνες ἐργασίες γιὰ τὴ διάλυση τῆς ξερολιθιάς ἦταν ἐπιβεβλημένες, ὄχι μόνον γιὰ τὴν ἀποκάλυψη ὁλόκληρου τοῦ ἀρχαίου τοίχου ἀλλὰ κυρίως γιὰ τὴν προστασία τοῦ σωζόμενου τμήματος ἀπὸ τὸ βάρος τῶν ὑπερκειμένων χωμάτων καὶ λίθων ποῦ ἔχει προκαλέσει διάνοιξη τῶν ἀρμῶν, μετατοπίσεις ὀρισμένων λίθων καὶ θραύση μερικῶν μονολιθικῶν μελῶν (πίν. 186β). Κατὰ τὴ διαλογὴ τῶν κατεργασμένων λίθων ἀπὸ τὸν χωραφότοιχο, ἐκτὸς ἀπὸ πολλὰ θραύσματα οἰκοδομικῶν μελῶν καὶ δύο σχεδὸν ἀκέραιες λιθοπλίνθους μεγάλων διαστάσεων, βρέθηκαν καὶ δύο τμήματα λίθινων λουτήρων (διαστ. 0.39×0.09 μ. καὶ 0.17×0.08 μ.), θραῦσμα μαρμάρινου ἀναγλύφου κλασικῶν χρόνων μὲ πτυχὲς ἱματίου (διαστ. 0.38×0.24 μ.), ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα ἄβαφα, μελαμβαφή, «περγαμηνά» καὶ «σαμιακά» καθὼς καὶ θραύσματα ἀπὸ γυάλινα σκεύη.

Γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τῶν λίθων καὶ τῶν οἰκοδομικῶν μελῶν σὲ ὅλο τὸ μῆκος (περ. 40 μ.) τῆς ἐξῶτ. πλευρᾶς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἔγιναν ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ σὲ ζώνη πλάτους 3 μ. Ἀφαιρέθηκαν μόνον τὰ «ψόφια» χρώματα καὶ οἱ κυλισμένοι ἀκατέργαστοι λίθοι, ἐνῶ οἱ κατεργασμένοι παρέμειναν στὴ θέση τους γιατί πιθανῶς βρίσκονται σὲ θέση φυσικῆς πτώσεως καὶ ἐνδεχομένως μπορεῖ νὰ δώσουν πληροφορίες γιὰ τὴν αἰτία καὶ τὴ χρονολόγηση τῆς πτώσεως ἢ τὴν ταύτιση καὶ τὴ συναρμογὴ τους.

Πολλὰ οἰκοδομικὰ μέλη πεσμένα, σπασμένα ἢ μετατοπισμένα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τους θέση, ἐξαιτίας τοῦ βάρους τῶν χωμάτων καὶ τῶν λίθων τοῦ νεώτερου χωραφότοιχου, βρίσκονται κατὰ μῆκος τῆς ἐξῶτ. παρειᾶς τοῦ τοίχου στοὺς χώρους 6.50 μ. ἕως 10 μ., 15-16 μ., 22-36 μ. ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία, ἐνῶ εἶναι *in situ* οἱ λιθοπλίνθοι τῆς ΒΑ γωνίας, σὲ ἀπόσταση 36-38.50 μ. Δὲν ἔχει ἀκόμα ἀποσαφηνιστεῖ ἂν τὰ πεσμένα οἰκοδομικὰ μέλη μεγάλων διαστάσεων στὸν χώρο 15-16 μ. βρίσκονται σὲ θέση φυσικῆς πτώσεως, ἢ

16. Κατὰ τὸ 1986 εἶχε ἀφαιρεθεῖ ὁ χωραφότοιχος σὲ μῆκος ὡς 6 μ. ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία καὶ εἶχε ἐντοπιστεῖ ἡ συνέχειά του ὡς 15.90 μ. Βλ. *Εργον* 1986, 123, εἰκ. 98 καὶ *ΠΑΕ* 1986.

Στοὺς καθαρισμοὺς πῆραν μέρος ὅλοι οἱ φοιτητὲς καὶ τὰ σχέδια τῶν λίθων καὶ τῶν εὐρημάτων γιὰ τὰ ἡμερολόγια καὶ τοὺς καταλόγους ἔγιναν ἀπὸ τὸν Μ. Μαυροῦδόπουλο.

ἂν ἔχουν κτιστεῖ πρόχειρα μετὰ ἀπὸ τὴν κατάρρευση αὐτοῦ τοῦ τμήματος τοῦ τοίχου.

Ἡ ἀποκάλυψη τῶν θεμελίων λίθων στοὺς χώρους μεταξύ 12-15 μ. καὶ 16-18 μ. ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία ἔδειξε ὅτι ὁ μνημειακὸς τοῖχος ἐδράζεται ἀπ' εὐθείας στὸν φυσικὸ βράχο, χωρὶς ὑποθεμελίωση. Μολονότι τὰ συσσωρευμένα χώματα στὰ σημεῖα ποὺ ἀποκαλύφθηκε ὁ φυσικὸς βράχος δὲν φαίνοντα ἀδιτάρακτα, εἶναι πιθανὸν ἡ νεώτερη κεραμεικὴ, ποὺ χρονολογεῖται στὸν 1ο π.Χ.-1ο μ.Χ. αἰ., νὰ σχετίζεται μὲ τὴν πτώση τῶν παρακειμένων λίθων ἢ μὲ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ οἰκοδομήματος στὸν 1ο μ.Χ. αἰ.

Ἀπὸ τοὺς ἐπιφανειακοὺς καθαρισμοὺς κατὰ μῆκος τῆς ἑξῶτ. παρειᾶς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς κατεργασμένους λίθους καὶ πολλὰ θραύσματα κονιαμάτων ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ δεξαμενὴ, προφανῶς οἰκοδομικὸ ὕλικὸ ἀπὸ τὴν ξερολιθιά, περισυλλέξαμε θραύσματα μαρμάρινων γλυπτῶν, θραῦσμα λίθινης λεκάνης¹⁷, μικρὸ θραῦσμα ἐνεπίγραφης, πιθανῶς ἐπιτάφιας πλάκας, μετρία γράμματα σὲ δύο στίχους ΜΑ καὶ Χ¹⁸ καὶ μεγάλο ἀριθμὸ ὀστράκων ἀπὸ ἄγγεῖα καὶ σκεύη χρονολογούμενα ἀπὸ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους ὡς τὸν 3ο μ.Χ. αἰ., ὅλα ἀξιόλογες μαρτυρίες γιὰ τὴ συνεχὴ κατοίκηση τῆς πόλεως.

Γιὰ τὴν ταύτιση καὶ τὴ μελλοντικὴ συναρμογὴ τῶν κατακειμένων λίθων κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Γυμνασίου ἄρχισε ἡ τεκμηρίωση καὶ τῶν διεσπαρμένων, ἐπιφανειακὰ ὁρατῶν, κατεργασμένων λίθων, ποὺ βρίσκονται στὰ γειτονικά χωράφια, σὲ ξερολιθιᾶς καὶ σὲ λιθοσωροὺς.

Οἱ ἐκτεταμένοι ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ ἀνατολικά, νότια καὶ νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὸν οἰκίσκο τοῦ ἀποχωρητηρίου τοῦ Γυμνασίου, ἡ ἀποψίλωση, ἡ διάλυση καὶ ἡ μετατόπιση τῶν χωραφότοιχων, ἀπέβλεψαν καὶ στὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου γιὰ τὴ διέλευση τοῦ φορτωτῆ γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν χωμάτων καὶ τῶν ἀκατέργαστων λίθων.

17. Ἀριθμ. κατ. Μ87/Λ1, διαστ.: μέγ. πλ. 0.21 μ., μέγ. μῆκ. 0.24 καὶ ὕψ. 0.14 μ. Βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 12.50 μ. ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία.

18. Διαστ. 0.162 μ. × 0.120 μ., ἀπὸ τὸν λιθοσωρὸ, σὲ ἀπόσταση 15.60 μ. ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία καὶ 1.40 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ τοίχου.

Κατὰ τὴ διαλογὴ τῶν κατεργασμένων λίθων ἀπὸ τὶς ξερολιθιᾶς καὶ τοὺς λιθοσωροὺς, διαπιστώσαμε ὅτι τὰ ἐντοιχισμένα ἀκέραια οἰκοδομικὰ μέλη εἶναι συνήθως μικρῶν διαστάσεων, ἐνῶ τὰ σπασμένα συνανήκουν μὲ λίθους μεγάλων διαστάσεων, δυσμετακίνητους ποὺ βρίσκονται ἀκόμα στὴν ἀρχικὴ τοὺς θέση ἢ καὶ σὲ θέση φυσικῆς πτώσεως. Ἡ μεγάλη διασπορὰ τῶν οἰκοδομικῶν μελῶν προῆλθε ἀπὸ τὴ συνεχὴ ἀναμόχλευση τῶν ἐρειπίων ἀπὸ τοὺς ἰδιοκτητῆς τῶν χωραφῶν, οἱ ὅποιοι, εἴτε ἄφησαν στὴ θέση τοὺς λίθους μεγάλων διαστάσεων, εἴτε τοὺς κατακομμάτιασαν γιὰ νὰ τοὺς μεταφέρουν εὐκολότερα, συχνὰ ὅμως χρησιμοποίησαν ἀτόφια μονόλιθα οἰκοδομικὰ μέλη ὡς ἀνώφλια σὲ θύρες ἢ ὡς γωνιόλιθους σὲ σταύλους καὶ σὲ ἀγροκατοικίες.

Ἀπὸ τοὺς ἐπιφανειακοὺς καθαρισμοὺς συγκεντρώθηκαν καὶ ὄστρακα ἀγγείων διαφόρων ἐποχῶν, θραύσματα ἀνάγλυφων πίθων (πίν. 187α), σπαράγματα μαρμάρινων γλυπτῶν καὶ ἕνας ἐνεπίγραφος λίθος¹⁹.

Ἀπαραίτητη κρίθηκε καὶ ἄρχισε ἐφέτος καὶ ἡ σταδιακὴ ἐκκένωση, ἀπομάκρυνση τῶν λιθοσωρῶν ἀπὸ τὸ χωράφι ποὺ ἀνήκει στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο τοῦ Γυμνασίου. Χάρης στὴν ἐμπειρικὴ γνώση τῶν φυλάκων Σ. Γιαννακοῦ καὶ Μ. Δεσποτιδῆ, λόγῳ ἐλλείψεως τεχνικῶν μέσων (ἀνυψωτικῶν μηχανημάτων κλπ.), κατέστη δυνατὴ ἡ μετακίνηση μόνον μὲ ξυλολοστοὺς τεράστιων λιθοπλίνθων.

Ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας, ἡ ἀνάλυση ὅλων τῶν στοιχείων καὶ ἡ σύνθεση τῶν πληροφοριῶν μὲ τὴ συνεργασία ἀρχιτέκτονος, μηχανικοῦ καὶ εἰδικῶν τεχνιτῶν, ἐλπίζεται ὅτι θὰ βοηθήσουν στὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀρχικῆς εἰκόνας καὶ στὴ διάγνωση τῶν οἰκοδομικῶν περιπετειῶν τοῦ μνημειακοῦ οἰκοδομήματος τοῦ Γυμνασίου.

Τέλος, σημαντικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν ἔκταση τῆς κατοίκησης τῆς Κάτω πόλεως κατὰ τὴ γεωμετρικὴ περίοδο προέκυψαν ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου νότια ἀπὸ τὸ σταβλὶ γιὰ τὰ αἰγοπρόβατα. Ἐνδεικτικὰ σημειώνεται ὅτι περισυλλέξαμε πολλὰ συνανήκοντα καὶ συγκολλώμενα θραύσματα γραπτῶν καὶ ἀκόσμητων ἀγγείων γεωμετρικῶν χρόνων (πίν. 187γ) καὶ ἄρχισαν νὰ διαγράφονται ἐπιφανειακὰ τὰ ὅρια κτισμάτων λαξευμένων στὸν ἀποσαθρούμενο φυσικὸ βράχο, στὸν πάσπαρο. Τὴ διαπίστωση γιὰ τὴ διασπορὰ

19. Κατὰ τὴ διάλυση τοῦ χωραφότοιχου (Δ. Γαβαλᾶ) ΝΑ ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο. Διαστ. 0.36×0.13 , ὕψ. γραμ. 0.075, πλ. 0.035 μ.

τῶν ἀρχαίων οἰκοδομικῶν λίθων ἐνισχύει καὶ ἡ χρῆση πολλῶν λιθοπλίνθων ἀπὸ τὸν ναὸ γιὰ τὸ κτίσιμο τοῦ σταβλιοῦ, νότια καὶ δυτικὰ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀποκαλύφθηκαν ἀρχαῖοι τοῖχοι.

Παράλληλα μὲ τὶς ἐργασίες στὸν χώρο τῆς ἀνασκαφῆς συνεχίστηκαν ὁ καθαρισμός, ἡ καταγραφή, ἡ σχεδίαση καὶ ἡ φωτογράφιση τῶν χιλιάδων κινητῶν εὐρημάτων γιὰ τὴν προετοιμασία τῆς τελικῆς δημοσίευσης τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν.

ΛΙΛΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ

26. ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΤΑΞΙΑΡΧΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΑΝΩ ΚΟΡΑΚΙΑΝΑΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

(Πίν. 188 - 190)

Συνεχίσθηκε από τὸν ζωγράφο-συντηρητὴ κ. Πέτρο Καράγιαννη ἡ στερέωση καὶ ὁ καθαρισμὸς τῶν τοιχογραφιῶν τῆς δεύτερης πενηνταετίας τοῦ 11ου αἰ. στὸν ναὸ τοῦ Ταξιάρχου Μιχαήλ στὴν Ἀνω Κορακιάνη Κερκύρας τὴν ὁποία χρηματοδοτεῖ τὸ Ἰδρυμα Ἰωάννου Φ. Κωστοπούλου¹. Οἱ ἐργασίες περιορίσθηκαν στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο. Μεγάλες ρωγμές, μερικὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἦταν διαμπερεῖς, στερεώθηκαν στὴν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ στὸ ἀέτωμα πάνω ἀπὸ τὴν κόγχη. Συνεχίσθηκε ἡ καθάριση κονιαμάτων καὶ ἀποκαλύφθηκαν ἔτσι τὸ κάτω τμήμα τῶν τεσσάρων ἱεραρχῶν τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος (πίν. 188), τὸ δεξιὸ τμήμα τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδας, ὅπου εἰκονίζεται σὲ προτομή ὁ ἐπώνυμος τοῦ ναοῦ ἀρχάγγελος Μιχαήλ (πίν. 189), καὶ τμήμα τῆς Θεοφανείας τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος². Τὸ στέрно καὶ μέρος τοῦ προσώπου τοῦ ἀρχαγγέλου ἔχουν καταστραφεῖ. Ὁ ἄγγελος, μετωπικός, μὲ τὰ φτερά ἀπλωμένα, κρατεῖ στὸ ἀριστερὸ χέρι λευκὴ σφαῖρα, ὅπου εἶναι σχεδιασμένος σταυρὸς μὲ διπλὴ βαθμιδωτὴ βάση. Φορεῖ καστανὸ μανδύα καὶ λῶρο χρώματος ὠχρας, ποὺ κοσμοῦνται μὲ ρόδακες. Ὁ κάμπος τοῦ τεταρτοσφαιρίου διαιρεῖται σὲ τρεῖς ζῶνες, χρώματος ὠχρας στὸ μέσο καὶ πράσινου ἐπάνω καὶ κάτω. Ἡ παρυφή τους εἶναι κυματιστή, ὅπως καὶ στοὺς γειτονικοὺς ναοὺς τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου στὸ χωριὸ Ἁγιος Μάρκος καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν κάτω Κορακιάνη, ποὺ ἔχουν τοιχογραφηθεῖ ἀπὸ τὸ ἴδιο συνεργεῖο³.

Στὴ σύνθεση τοῦ ἀετώματος ἀποκαλύφθηκε τὸ κάτω δεξιὸ τμήμα τοῦ Παντοκράτορος σὲ μετάλλιο. Στὸ ἀνοικτὸ βιβλίο ποὺ κρατεῖ, εἶναι γραμμένο τὸ ἀκόλουθο χωρίο τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου (η' 12):

1. Βλ. σχετικῶς *IIAE* 1984, 107-108· 1985, 216· 1986, 233.

2. Πρβ. *IIAE* 1985, πίν. 108α.

3. P. L. VOCOTROPOULOS, Fresques du XIe siècle à Corfou, *CahArch* XXI, 1971, 171, 175.

ΕΓΩ ΕΙ	THCI EN
MI TO ΦΩC	TH CKO
TOY KOC	TEIA AA
MOY O AKO	A' EEZEI
Δ ΛΟΥΘΩ(ν)	TO ΦΩC
ΕΜΟΙ ΟΥ	THC ZΩ
[MH Π]ΕΡΗ[ΠΑ]	HC

Χαμηλότερα, δεξιά, φάνηκε ένας ρόδακας και ο πτερωτός μόσχος, που κρατεί κλειστό βιβλίο. Το πρόσωπό του δεν σώζεται.

Στήν επιγραφή που σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση κάτω από το παράθυρο τῆς ἀψίδας διακρίνονται οἱ ἀκόλουθες λέξεις (πίν. 190):

TOY META ΠΟ[ΘΟΥ]
 ΠΟΛΛΟΥ ANIC[TO]
 [PH]CANTOC TA[C]
 [AGIA]C EIKON[AC]
 [TAYT]AC 4Θ'

Ὁ ἀριθμὸς 4Θ' (=99), ἰσοψηφία τῆς λέξεως ἀμήν, ἀπαντᾷ καὶ στήν κτιτορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Μερκουρίου στὸ γειτονικὸ χωριὸ Ἀγιος Μάρκος, ποὺ χρονολογεῖται στὸ 1074/75⁴.

Συνεργεῖο τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Ἰωαννίνων ἔφραξε ἐξωτερικὰ τὶς ρωγμὲς τοῦ κτηρίου. Ἐτσι ἡ συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν θὰ μπορέσει νὰ προχωρήσει μὲ ταχύτερο ρυθμὸ.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

4. Ὁ.π. 153-154.

27. ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΕΡΜΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ ΣΤΗ ΣΥΜΗ ΒΙΑΝΝΟΥ

(Πίν. 191 - 198)

Ἡ ἔρευνα στὸ κρητικὸ ἱερό τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης συνεχίστηκε τὸ 1987 ὕστερα ἀπὸ διακοπὴ ἐνὸς ἔτους, πού ἀφιερώθηκε στὴν τεχνικὴ ἐπεξεργασία ἀνασκαφικοῦ ὕλικου. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1987, πού εἶχε διάρκειαν 25 ἐργασίμων ἡμερῶν, ὑποστηρίχθηκε οἰκονομικά ἀπὸ τὴ Νομαρχία Ἑρακλείου, τὴ National Geographic Society, τὸ Institute for Aegean Prehistory καὶ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Ὑπεύθυνες τῶν ἀνασκαφικῶν τομέων ἦταν οἱ συνεργάτριες Δρ. Πολύμνια Μεταξᾶ Muhly καὶ ἡ καθηγήτρια Πανεπιστημίου Δρ. Ἀθανασία Κάντα μὲ τὶς ἀποφοίτους τῆς Ἀρχαιολογίας Ἑφῆ Καράτζαλη, Ἀναστασία Λαμπροπούλου καὶ μὲ τὴ φοιτήτρια τοῦ ἀρχαιολογικοῦ τμήματος τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης Χαρὰ Προκοπίου. Οἱ ἀποτυπώσεις καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια ἔγιναν ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες David Smyth καὶ Νίκο Ζαρίφη. Τὸ δύσκολο ἔργο τῆς στρωματογραφικῆς ἔρευνας ἐπωμίσθησαν ὁ τεχνίτης τοῦ Μουσείου Ἑρακλείου Παναγιώτης Συναδινάκης καὶ οἱ εἰδικευμένοι ἐργάτες ἀνασκαφῆς Νίκος Δασκαλάκης καὶ Γιώργος Κλίνης. Τὸ ἀνασκαφικὸ ἔργο συμπληρώθηκε μὲ τὴ συντήρηση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων, πού ἀνέλαβε καὶ πάλι ὁ τεχνίτης τῆς ΚΔ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Κωστῆς Νικάκης.

Στόχοι τοῦ ἐφετινοῦ προγράμματος ἦταν ἡ διερεύνηση καὶ ἐπαλήθευση προβλημάτων, σχετικῶν μὲ τὶς παλαιότερες περιόδους λειτουργίας αὐτοῦ τοῦ παγκρήτιου ἱεροῦ, πού εἶχε διάρκειαν ζωῆς ἕως καὶ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ.¹. Τὰ παλαιότερα ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα πού ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ ὥς τώρα εἶναι τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου (1600-1450) καὶ ἀνήκουν σὲ τρεῖς ἀρχιτεκτονικὲς

1. Σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τοῦ ἱεροῦ βλ. Α. ΛΕΜΠΕΣΗ, Ἡ συνέχεια τῆς κρητομυκηναϊκῆς λατρείας. Ἐπιβιώσεις καὶ ἀναβιώσεις, *AE* 1981, 1-24, πίν. 1-3 παρ. πίν. Α'-Β'. Πρόσθεσε Α. LEBESSI and P. MUHLY, The Sanctuary of Hermes and Aphrodite at Syme, Crete, *Research* 3, 1987, 102-113 εἰκ. 1-14 γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῶν τελευταίων ἀνασκαφικῶν περιόδων.

φάσεις (πίν. 192-193). Ἐπισημαίνεται ὅτι ὁ ὅρος ἀρχιτεκτονική φάση, πού χρησιμοποιεῖται στίς ἐκθέσεις γιά τήν ἀνασκαφή στό ἱερό τῆς Σύμης, ἀναφέρεται σέ ὁλοκληρωμένο οἰκοδομικό πρόγραμμα μέ αὐτοτελή ἀρχιτεκτονικό σχεδιασμό καί ὄχι σέ ἐπισκευές ἢ ἐπὶ μέρους μετασκευές ἐνός κτιρίου. Τοῦ πρωιμότερου κτιρίου τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου, πού εἶναι τὸ κτίριο U (=Α' ἀρχιτεκτονική φάση), δὲν εἶναι ἀκόμη γνωστὰ τὰ ὅρια οὔτε ἔχει προσδιοριστεῖ ἐπακριβῶς ἡ λειτουργία του². Ὡστόσο ἡ μεγάλη ἔκταση τοῦ κτιρίου U, πού ξεπερνᾷ κατὰ πολὺ σέ μέγεθος καί σέ ἀριθμὸ δωματίων τὰ κτίρια στὰ γνωστὰ μινωικά ἱερά, μοιάζει νὰ ἀνασκευάζει θεωρίες, οἱ ὁποῖες ἀναζητοῦν τήν καταγωγή τῶν μινωικῶν ἱερῶν κορυφῆς σέ θέσεις ὑπαίθριας λατρείας.

Τὸ ἐν μέρει ἀνασκαμμένο ὑπαίθριο κτίσμα τῆς Β' ἀρχιτεκτονικῆς φάσης, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ ἰσχυρὸ περίβολο μέ πομπικὴ ὁδὸ καί μνημειακῶν διαστάσεων κρηπίδωμα, εἶναι ἓνα ἐντυπωσιακὸ καί μοναδικὸ ἀρχιτεκτονικὸ σύνολο, πού ἐξυπηρετοῦσε ἀποκλειστικὰ τὴν ὑπαίθρια λατρεία (πίν. 192-193). Πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη αὐτοῦ τοῦ τύπου μινωικοῦ ἱεροῦ στὴ Σύμη, δηλαδὴ τοῦ πρώτου *in corpore* «ἱεροῦ περιβόλου», οἱ γνώσεις μας γιά τὴ μορφή καί τὴ λειτουργία τῶν «ἱερῶν περιβόλων» στηρίζονταν μόνο σέ παραστάσεις τῆς μινωικῆς μικροτεχνίας³.

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ 1987 ἀναπτύχθηκε στὰ δυτικὰ, βορειοδυτικὰ καί στὰ νότια τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου μέ συμπληρωματικὴ σέ βάθος ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ κρηπιδώματος (ὁρθογ. Ζ47-49, Ε καί Η47, Θ46, Ι52-53, Κ51 καί Ι, Θ49-50: πίν. 192-193). Καίρια περιοχὴ γιά τὴ διερεύνηση τῆς διαδοχῆς τῶν μινωικῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες ἑλληνικὲς στὰ ΒΑ τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου (ὁρθογ. Κ, Λ, Μ, 46-47: πίν. 192-193) δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἐρευνηθεῖ στρωματογραφικά, λόγω τοῦ ἀναβλύζοντος νεροῦ, τοῦ ὁποῖου ἡ ὑδρομάστευση ἀποτελεῖ ἀντικείμενο μελέτης μέ οἰκονομικὸ φορέα τὸ ΤΑΠΑ.

2. Τοῦ κτιρίου U τμήματα ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ σέ διαδοχικὲς ἀνασκαφικὲς περιόδους: ΠΑΕ 1973, 194, παρ. πίν. Ι', πίν. 195· 1975, 322, παρ. πίν. Θ'· 1976, 400 κέ. παρ. πίν. ΙΓ', πίν. 221· 1977, 403 κέ. παρ. πίν. Ι', πίν. 214α-β, 220α· 1981, 391 κέ. παρ. πίν. Κ'. 1983, 352, παρ. πίν. ΙΣΤ', πίν. 235α· 1985, 265, 270, 283 παρ. πίν. ΙΒ'.

3. ΠΑΕ 1985, 270 κέ., παρ. πίν. ΙΑ', πίν. 130-131· 281 κέ.

Ἱερὸς περίβολος καὶ πομπικὴ ὁδός

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸν Δ καὶ τὸν ΒΔ τομέα σκοπὸ εἶχε νὰ ἀποκαλύψει τὸ σχέδιο καὶ τὴν ἔκταση τοῦ «ἱεροῦ περιβόλου» καὶ νὰ προσδιορίσει τὴ σχέση του μὲ τὴν πηγὴ, ποὺ βρίσκεται στὰ Α καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν οἶκοναὸ τῆς ὕστερης ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς⁴. Μὲ βάση αὐτοὺς τοὺς στόχους ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Δ σκέλους τοῦ περιβόλου, ποὺ ἔχει τώρα τὸ ἐντυπωσιακὸ μῆκος τῶν 26.50 μ., συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ τεράστιου βράχου ποὺ εἶναι ἐνσωματωμένος στὸν περίβολο (ὀρθογ. Z47-49, H50-51: πίν. 192-193). Ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ βράχος ἀποτελεῖ φυσικὸ στοιχεῖο χωρὶς ἰδιαίτερη θρησκευτικὴ σημασία⁵ ἐπαληθεύτηκε φέτος μὲ τὴν ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς τὰ ΒΔ. Φάνηκε καθαρὰ ὅτι ὁ βράχος προϋπῆρχε τῆς Β' ἀρχιτεκτονικῆς φάσης καὶ ὅτι ἀντὶ νὰ ἀποκοπεῖ μὲ πολυδάπανη ἐργασία ἐκβραχισμῶν, ἐνσωματώθηκε στὸ Δ σκέλος τοῦ περιβόλου, χωρίζοντάς το σὲ δύο τμήματα, διαφορετικὰ κατὰ τὸ μῆκος καὶ τὴν τοιχοδομία.

Τὸ Ν τμήμα τοῦ περιβόλου, μήκους 15.50 μ. (ὀρθογ. Η, Z49 καὶ H50-51: πίν. 192-193), εἶναι ἀμφιπρόσωπο καὶ κτισμένο ἀπὸ μεγάλους καλοπελεκημένους λίθους. Ἀντίθετα τὸ τμήμα ποὺ ἐκτείνεται πρὸς Β τοῦ βράχου, μήκους 9.70 μ. (ὀρθογ. Z47 καὶ Z, H48: πίν. 192-193), ἔχει μία μόνον ὄψη πρὸς τὸ κρηπίδωμα, πίσω ἀπὸ τὴν ὁποία ὑπάρχει παχιὰ λιθορριπὴ. Αὕτῃ ἡ ὄψη, ποὺ ἀποκαλύφθηκε σὲ ὕψος 1.65 μ., εἶναι κτισμένη ἀπὸ μεγάλους λίθους ἀκανόνιστου σχήματος, ποὺ συνθέτουν ἐντυπωσιακὴ «ψευδοπολυγωνικὴ» ἐπιφάνεια (πίν. 191α). Καὶ ἐδῶ τὸ ἀνάβλυσμα τοῦ νεροῦ δὲν ἐπέτρεψε τὴν ἔρευνα σὲ βάθος, ποὺ θὰ ἀποκάλυπτε τοὺς βαθύτερους δόμους σὲ αὐτὸ τὸ τμήμα τοῦ περιβόλου.

Ἡ διαφορετικὴ τοιχοδομία τῶν δύο τμημάτων τοῦ Δ σκέλους τοῦ περιβόλου προέκυψε ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ λειτουργία τους. Τὸ τμήμα Ν τοῦ βράχου εἶναι ἀμφιπρόσωπο, γιατί κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς του πλευρᾶς ὑπάρχει ἀνοιχτὸ χαντάκι, γιὰ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς καὶ ἡ συνεχόμενη μὲ τὸ χαντάκι πομπικὴ ὁδός⁶. Ἀντίθετα τὸ τμήμα τοῦ περιβόλου Β τοῦ βράχου λειτουργοῦσε ὡς ἀντερεισματικὸς τοῖχος νεκρῶν ἐπιχώσεων καὶ γι' αὐτὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ μία ὄψη καὶ παχιὰ λιθορριπὴ.

4. Γιὰ τὸν οἶκο - ναὸ βλ. ΠΑΕ 1973, 195 κέ. παρ. πίν. Γ', πίν. 204, 206α.

5. ΠΑΕ 1985, 267, πίν. 128α.

6. ΠΑΕ 1985, 271, πίν. 131β.

Ἀντρεϊσματική ἦταν ἡ λειτουργία καὶ τοῦ Β σκέλους τοῦ περιβόλου, πού ἐντοπίστηκε φέτος στὰ ὀρθογώνια Ζ, Η47 καὶ Θ46 σὲ μῆκος 7 μ. περίπου (πίν. 192-193). Τῆς ἐσωτερικῆς ὄψης του ἀποκαλύφθηκαν μόνο δύο δόμοι, ὕψους 0.60-0.75 μ., ἀπὸ μεγάλους ἐπίσης λίθους ἀκανόνιστου σχήματος καὶ μέρος τῆς παχιᾶς λιθορριπῆς (ὀρθογ. Θ46: πίν. 192-193, πίν. 191β).

Ἐπειδὴ ἡ διαφορετικὴ τοιχοδομία καὶ λειτουργία τῶν δύο τμημάτων τοῦ Δ σκέλους τοῦ περιβόλου ἀρχίζει ἀπὸ τὰ σημεῖα τῆς συμβολῆς τους μὲ τὸν βράχο, κρίθηκε ὅτι ἡ ἔκταση ΝΔ τοῦ βράχου (ὀρθογ. Ζ49: πίν. 192-193, εἰκ. 9) θὰ διέσωζε στοιχεῖα ἐνδεικτικὰ γιὰ τὴ φορὰ τῆς πομπικῆς ὁδοῦ, πού ἐντοπίστηκε νοτιότερα τὸ 1985 στὰ ὀρθογώνια Η51-52⁷. Πράγματι τὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα πού ἀποκαλύφθηκαν σὲ αὐτὸ τὸν χῶρο καὶ ἀναπτύσσονται πρὸς τὰ Δ θὰμποροῦσαν νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς κατάλοιπα ὑποθεμελίωσης μιᾶς ὀρθογώνιας πρόσβασης στὴν πομπικὴ ὁδὸ. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἡ ταύτιση ἀποδειχθεῖ λανθασμένη, τὸ ὄριο/ἀρχὴ τῆς πομπικῆς ὁδοῦ βρίσκεται ἀσφαλῶς σ' αὐτὸν τὸν χῶρο, γιατί παχὺς τοῖχος ἐγκάρσιος στὸν περίβολο καὶ μὲ πρόσοψη μόνο πρὸς Ν ἀποτελεῖ τὸ Β ὄριο τῆς ὁδοῦ καὶ ἀντιστηρίζει συγχρόνως τὶς βορινὲς νεκρὲς ἐπιχώσεις.

Αὐτὰ τὰ ἔστω καὶ λίγα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα ἀρκοῦν γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς πορείας τῶν τελετουργικῶν πομπῶν κατὰ τὴ Β' ἀρχιτεκτονικὴ φάση: μὲ ἀφετηρίαν τὴ Δ πρόσβαση οἱ μετέχοντες στὴν ἐκάστοτε ἱεροπραξία θὰ κατευθύνονταν πρὸς Ν κατὰ μῆκος τοῦ Δ σκέλους τοῦ περιβόλου, θὰ παρέκαμπταν τὴ ΝΔ γωνία του καὶ θὰ πορεύονταν πρὸς τὴν πηγὴ, ὅπως δείχνει τὸ πλακόστρωτο τῆς ὁδοῦ, πού κάμπτεται σὲ ἀπόσταση 18 μ. ἀπὸ τὴν πρόσβασή της (ὀρθογ. Η52: πίν. 192-193) καὶ συνεχίζεται πρὸς τὰ Α κατὰ μῆκος τοῦ Ν σκέλους τοῦ περιβόλου.

Μὲ δεδομένα τὴ φορὰ τῆς πομπικῆς ὁδοῦ κατὰ τὴν ἔννοια τῆς τεθλασμένης καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς μινωικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ κύριος χῶρος τῶν κτιρίων δὲν εἶναι ἄμεσα προσιτός, ὑποθέτουμε ὅτι καὶ ἡ πρόσβαση στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου τῆς Σύμης θὰ ἦταν ἔμμεση. Ἐπομένως τὸ ἀνοιγμα τῆς εἰσόδου πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ πρὸς τὰ Α, ἀπὸ ὅπου θὰ ἦταν προσιτὸ καὶ τὸ κρηπίδωμα. Τὸ νερὸ πού ἀναβλύζει σὲ αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν περιοχὴ (ὀρθογ. Κ, Λ, Μ47-48: πίν. 192-193) δὲν ἐπιτρέπει γιὰ τὴν ὥρα τὴν ἔρευνα σὲ βάθος καὶ τὴν ἐπαλήθευση αὐτῆς τῆς ὑπόθεσης.

Ὡστόσο ἡ ἔρευνα τοῦ 1987 στὸν περίβολο πλούτισε μὲ νέα στοιχεῖα τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τοῦ ἱεροῦ καὶ ἐπαλήθευσε ὀρισμένες παρατηρήσεις μας. Ἡ ΒΔ γωνία τοῦ περιβόλου καὶ τὸ συνεχόμενο Β σκέλος του, βρέθηκαν κάτω ἀπὸ ὀγκώδεις βράχους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους δύο ἦταν τόσο μεγάλοι ποὺ στάθηκε ἀδύνατον νὰ μετακινήθουν (πίν. 194β). Προφανῶς καὶ τοῦ περιβόλου ἡ καταστροφὴ ὀφείλεται στὶς ἀποκολλήσεις βράχων ἀπὸ τὴ Β ἀπόκρημνη πλαγιὰ τοῦ ἱεροῦ, ὅπως καὶ τοῦ προγενέστερου κτιρίου U⁸. Δηλαδή σὲ ἓνα φυσικὸ φαινόμενο, ποὺ ἐπαναλαμβανόταν κατὰ τὴ διάρκειά τῆς μακρόχρονης λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ καὶ ἐπέτρεπε τὴν ἄμεση ἀνοικοδόμησή του, γιὰ τὴν ἦταν φαινόμενο τοπικῆς σημασίας χωρὶς οἰκονομικὲς ἐπιπτώσεις στοὺς κατοίκους τῆς γύρω περιοχῆς. Ἐτσι ἐξηγεῖται τὸ κτίσιμο τοῦ κτιρίου S τῆς Γ' ἀρχιτεκτονικῆς φάσης τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου πάνω ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ περιβόλου ἀμέσως μετὰ τὴν καταστροφὴ του.

Δὲν ὑπάρχει πιά ἀμφιβολία ὅτι τὰ δύο σκέλη τοῦ περιβόλου ὀρίζουν πρὸς τὸν Βορρὰ καὶ τὴ Δύση τὴν ἑκτασὴ τῆς ὑπαίθριας λατρείας μὲ πυρές, κατὰ τὴ Β' ἀρχιτεκτονικὴ φάση τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου. Τὴν ἴδια ἑκτασὴ εἶχε ἡ ὑπαίθρια λατρεία καὶ στὴ μετανакτορικὴ περίοδο καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου ἕως καὶ τὸν 6ο αἰ. Μόνο Ν τοῦ βράχου, ὅπου ὁ περίβολος δὲν σώθηκε σὲ μεγάλο ὕψος, τὸ ἀνώτερο ἀνάμεικτο στρώμα τῆς πυρᾶς ἐκτείνεται πρὸς τὰ Δ, ἐξαντλούμενο σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ περιβόλου. Ἀντίθετα τὰ τμήματα τοῦ περιβόλου Β τοῦ βράχου, ποὺ ἀντιστήριζαν τὶς ὑψηλὲς νεκρὲς ἐπιχώσεις καὶ σώθηκαν σὲ ἀρκετὸ ὕψος, παρέμειναν καὶ μετὰ ἀπὸ τὴ μερικὴ καταστροφὴ τους ὡς ἀσφαλὲς ὁρατὸ ὄριο τῆς ἑκτασῆς ποὺ προοριζόταν γιὰ τὴν ἄσκησιν τῆς ὑπαίθριας λατρείας.

Σὲ ἄγνωστη γιὰ τὴν ὥρα ἐποχὴ τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ, ὅπωςδήποτε μεταγενέστερη τῆς Β' ἀρχιτεκτονικῆς φάσης τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου, ἐπαναπροσδιορίζεται τὸ Β ὄριο τοῦ ἱεροῦ μὲ ἀμφιπρόσωπο τοῖχο, ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὴ λιθορριπὴ τοῦ Β σκέλους τοῦ περιβόλου (πίν. 194α). Σὲ αὐτὸν τὸν νεώτερο τοῖχο, τοῦ ὁποῦ τμήματα ἐντοπίστηκαν στὰ ὀρθογώνια E47 καὶ Θ46 σὲ μῆκος 7 μ. περίπου (πίν. 192-193), ἐνσωματώθηκαν οἱ βράχοι ποὺ εἶχαν καταστρέψει τὴ ΒΔ γωνία τοῦ νεοανακτορικοῦ περιβόλου (πίν. 195β).

Ὁ ἐπαναπροσδιορισμὸς παλαιοῦ ὁρίου στὸ ἴδιο σημεῖο τοῦ χώρου δὲν σημαίνει ὅτι ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή καὶ ἡ λειτουργία τοῦ νεο-ανακτορικοῦ «ἱεροῦ περιβόλου» σὲ μεταγενέστερη περίοδο τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ. Ὁ νεώτερος τοῖχος ἔχει διαφορετικὴ τοιχοδομία καὶ ὀρίζει εὐρύτερη ἔκταση στὸν ὑπαίθριο χώρο τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τὴν ἔκταση ποὺ καλύπτουν τὰ κατάλοιπα τοῦ στρώματος τῶν θυσιῶν. Ἀνήκει πιθανότατα στὸν περιμετρικὸ τοῖχο τοῦ ἱεροῦ, ποὺ περιέκλειε τόσο τὸν χώρο ἄσκησης τῆς ὑπαίθριας λατρείας, ὅσο καὶ τὰ στεγασμένα οἰκοδομήματα.

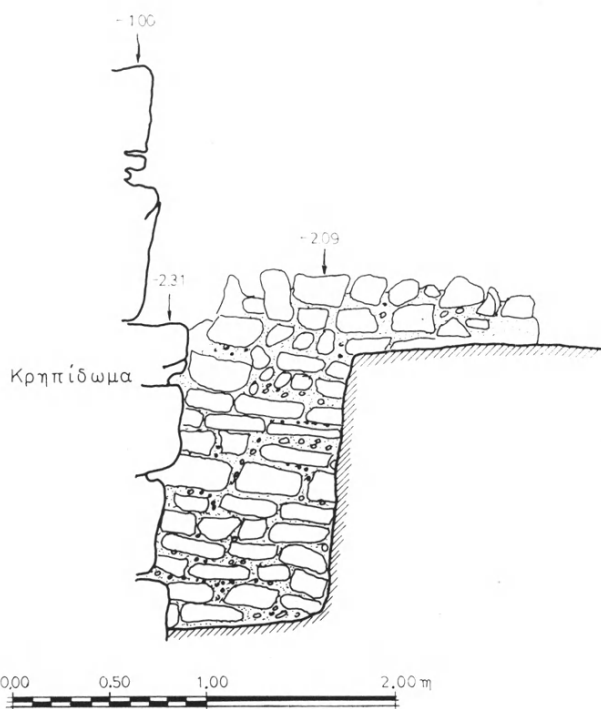
Κτίριο U καὶ κρηπίδωμα

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ κτίριο U σκοπὸ εἶχε νὰ ἀποκαλύψει τὰ ὅρια τῆς ΒΔ πτέρυγας του καὶ νὰ ἐντοπίσει τυχὸν προγενέστερους τοῦ «ἱεροῦ περιβόλου» ἀποθέτες ὑπαίθριας λατρείας μὲ πυρὲς καὶ θυσίες ζώων. Οἱ δύο στόχοι συνδυάστηκαν μὲ τὴ διερεύνηση τῆς κάτοψης καὶ τῆς δομῆς τοῦ κρηπιδώματος, τοῦ ὁποῖου ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ ὡς τώρα μόνο δύο δόμοι τῆς Δ καὶ τῆς Ν πλευρᾶς του⁹. Αὐτὸς ὁ συνδυασμὸς πρόσφερε τὴ δυνατότητα νὰ διαπιστωθεῖ καὶ στρωματογραφικὰ ἡ χρονικὴ διαδοχὴ τοῦ κτιρίου U ἀπὸ τὸ κρηπίδωμα. Γιὰ τὴ στρωματογραφικὴ τομὴ ἐπιλέγεται ἡ ἐλεύθερη ἔκταση ἀνάμεσα στὴ ΝΔ γωνία τοῦ κρηπιδώματος καὶ στὰ κτίρια Q καὶ S (πίν. 192-3, ὁρθογ. Θ49-50 καὶ I50).

Σὲ βάθος 1.10 μ. ἀπὸ τὸν ἀνώτερο σωζόμενο δόμο τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ κρηπιδώματος καὶ σὲ ἐλάχιστη ἀπόσταση (0.20-0.30 μ.) πρὸς Ν φάνηκε τοῖχος τοῦ κτιρίου U (εἰκ. 1) ποὺ συνδέεται μὲ πλακόστρωτο (εἰκ. 2, πίν. 195α). Ἡ πρὸς τὰ Α συνέχεια τοῦ πλακοστρώτου ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὸν Δ τοῖχο τοῦ κρηπιδώματος. Στρώματα πυρᾶς, ποὺ καλύπτουν τὸν τοῖχο καὶ τὸ πλακόστρωτο, ἀλλὰ ἐκτείνονται ὡς τὸ κρηπίδωμα εἰσχωρώντας μάλιστα στὰ κενὰ τῶν ἀρμῶν του (πίν. 196α), ἀποδεικνύουν στρωματογραφικὰ ὅτι τὸ κτίριο U προῦ-πῆρχε τοῦ κρηπιδώματος¹⁰.

9. Γιὰ τὰ τμήματα τοῦ κρηπιδώματος, ποὺ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ σὲ διαδοχικὲς ἀνασκαφικὲς περιόδους βλ. ΠΑΕ 1974, 223-4, πίν. 163· 1975, 323 κέ. παρ. πίν. Θ', πίν. 251β, 253α· 1984 Β' (ὑπὸ ἐκτύπωση).

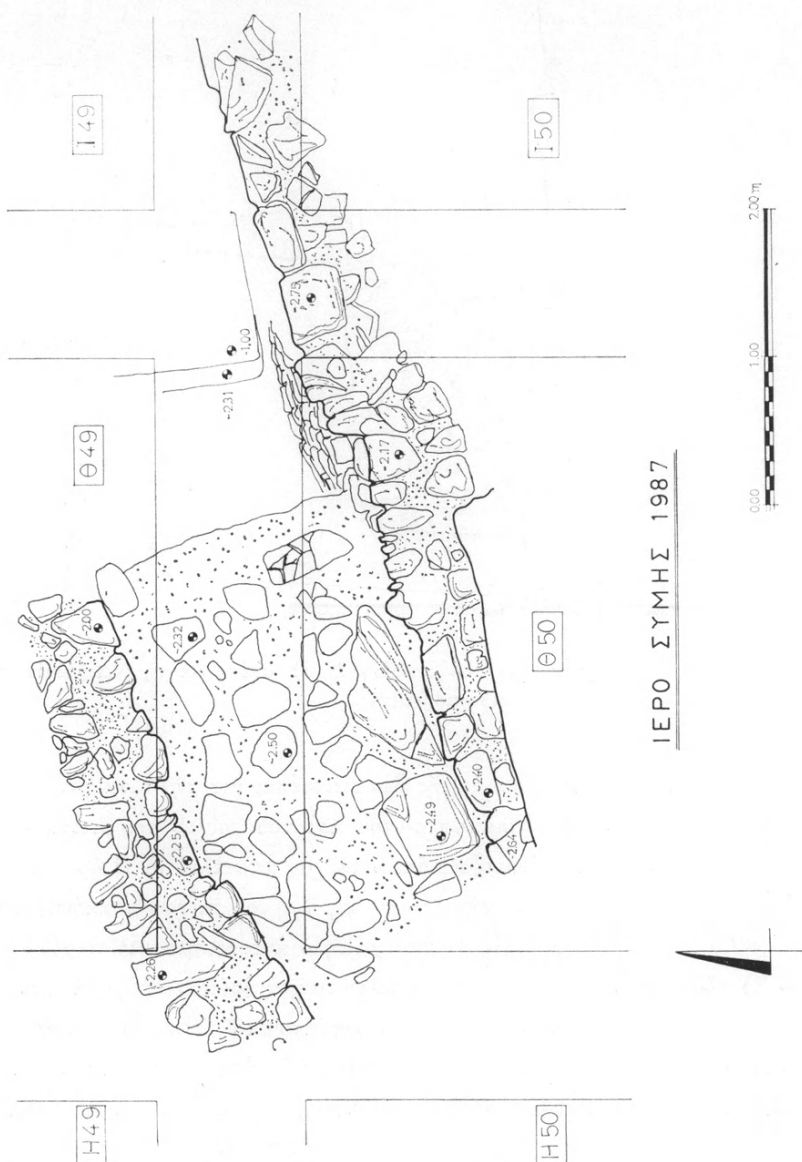
10. Γιὰ τὴν ἄμεση ἐπικάλυψη τοῦ κτιρίου U ἀπὸ τὸν περίβολο καὶ τὴν πομπικὴ ὁδὸ βλ. ΠΑΕ 1984 Β' (ὑπὸ ἐκτύπωση).

Εἰκ. 1. Τμήμα τῆς Β ὀψης τοῦ τοῦ κτιρίου U σὲ σχέση μετὰ τῇ ΝΔ γωνίᾳ τοῦ κρηπιδώματος.

Ἡ περιορισμένη ἔκταση τῆς τομῆς δὲν ἐπιτρέπει γιὰ τὴν ὥρα τὸν προσδιορισμὸν τῆς λειτουργίας τοῦ πλακοστρώτου καὶ τοῦ τοίχου τοῦ κτιρίου U. Ὡστόσο ὑπάρχουν ὀρισμένες ἐνδείξεις ὅτι ὁ τοῖχος ἀποτελεῖ τὸ Β ὄριο αὐτοῦ τοῦ κτιρίου¹¹. Τὸ συνεχόμενον μετὰ τὴν ἐξωτερικὴ ὀψὲς τοῦ τοίχου πλακόστρωτο, πλάτους 1.80 μ., ποὺ ὀρίζεται πρὸς Β ἀπὸ χαμηλὸ ἀντερειατικὸ τοιχίον (εἰκ. 2, πίν. 195α), εἶναι ὑπαίθριον καὶ ἴσως ἀποτελεῖ τμήμα δρόμου μετὰ φορὰ ἀπὸ τὰ Δ πρὸς τὰ Α. Ἄν ἡ ἀνάγνωσις αὐτῶν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων εἶναι σωστή, τὸ κρηπίδωμα, ποὺ θεμελιώθηκε πίσω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ στεγασμένο κτίριον U, ἔκοψε τὸν πλακόστρωτο δρόμον ποὺ θὰ εἶχε φορὰ πρὸς τὰ Α, δηλαδὴ

11. Γιὰ τὸ Α ὄριον τοῦ κτιρίου U κατὰ μῆκος τῶν δωματίων 2, 1, 1α, 6 καὶ 8 βλ. *ΠΑΕ* 1975, 323, πίν. 249β καὶ 250α· 1977, 403-404, παρ. πίν. I'· 1983, 352-353, εἰκ. 1, παρ. πίν. ΙΣΤ'.

Εἰκ. 2. Τοῖχος τοῦ κτιρίου U μὲ τὸ συνεχόμενο πλακόστρωτο καὶ τὸ ἀντερείσματος τοῦ τοίχου.

πρὸς τὴν πηγὴ. Πράγματι ἡ ἔρευνα σὲ βάθος στὸν στενὸ χῶρο ἀνάμεσα στὸ κομμένο πλακόστρωτο καὶ στὸ κρηπίδωμα ἀποκάλυψε τὴν ἰσχυρότατη θεμελίωση τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ κρηπιδώματος (εἰκ. 1).

Ὁ Ν καὶ Δ τοῖχος τοῦ κρηπιδώματος σώζονται σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο σὲ ὕψος 3 μ. (εἰκ. 3, πίν. 196α). Τέσσερις ἀπὸ τοὺς ἐν μέρει σωζόμενους δόμους, συνολικοῦ ὕψους 1.80 μ., θὰ ἦταν ὁρατοί. Ἀπὸ αὐτοὺς οἱ δύο τῆς ΝΔ γωνίας ἐδράζονται σὲ τρίτο δόμο, ὕψους μόλις 0.25 μ., ποὺ προέχει καὶ θὰ σημάδευε τὸ ὁρατὸ ἐπίπεδο, κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς ἀκόμη δόμοι τῆς ἰσχυρῆς θεμελίωσης. Τὸ μεγάλο μέγεθος καὶ τὸ ὀρθογώνιο σχῆμα τοῦ κρηπιδώματος καὶ ἡ ἰσόδομη τοιχοδομία του ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ κρηπίδωμα τῆς Σύμης καὶ ὁ φερόμενος ὡς κεντρικὸς βωμός, στὴν παράσταση ἱεροῦ ποὺ κοσμεῖ τὸ ρυτὸ τῆς Ζάκρου, εἶναι δύο κατασκευὲς τοῦ ἴδιου τύπου¹².

Διαδοχικὲς τομὲς στὸ Β σκέλος τοῦ κρηπιδώματος (ὀρθογ. Θ47: πίν. 192-3) ἔδωσαν πληροφορίες γιὰ τὸ ἀκριβὲς σχῆμα καὶ τὴ δόμησή του. Τὸ Β σκέλος φθάνει τῶρα τὸ μῆκος τῶν 9 μ. Ἡ σύνδεσή του μὲ τὸ Δ σκέλος ἀποκλίνει κάπως τῆς ὀρθῆς γωνίας, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ κάτοψη τοῦ κρηπιδώματος νὰ εἶναι τραπεζιόσχημη. Αὐτὴ ἡ ἀπόκλιση εἶναι ἐξαρτημένη ἀπὸ τὸν περίβολο, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐκτροπὴ ἀπὸ τὸ ὀρθογώνιο σχῆμα ὀφείλεται στὴν ἰδιάζουσα μορφολογία, ποὺ παρουσιάζει τὸ ἔδαφος στὸ ὕψος τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ περιβόλου.

Ἄν καὶ ἡ διερεύνηση τοῦ στρώματος τῆς πυρᾶς βόρεια τοῦ κρηπιδώματος ἦταν περιορισμένη σὲ ἔκταση, διαπιστώθηκε ὅτι τὸ πάχος του φθάνει τὰ 0.60-0.80 μ. (πίν. 196β). Σ' αὐτὸ τὸ στρῶμα βρέθηκαν καὶ φέτος, ὅπως καὶ τὸ 1985¹³, ὄστρακα ἀπὸ τελετουργικὰ ἀγγεῖα καὶ χύτρες σὲ ἀπίστευτα μεγάλες ποσότητες, πολλὰ λίθινα ἀγγεῖα καὶ σκεύη, ὅπως καὶ χάλκινα ἀναθήματα.

Νότιος τομέας

Συνεχίστηκε καὶ φέτος ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τῶν τριῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1985 στὸν Ν τομέα¹⁴ (ὀρθογ. I, K51-53: πίν. 192-3). Παράλληλα ἐγιναν καὶ δοκιμαστικὲς τομὲς μικρῆς ἔκτασης στὰ δωμάτια 7, 7α, 4 καὶ 4α.

12. Βλ. ΠΑΕ 1985, 274, 281 κέ. σημ. 41-43.

13. Βλ. ΠΑΕ 1985, 277 κέ., 280.

14. Βλ. ΠΑΕ 1985, 283 κέ.

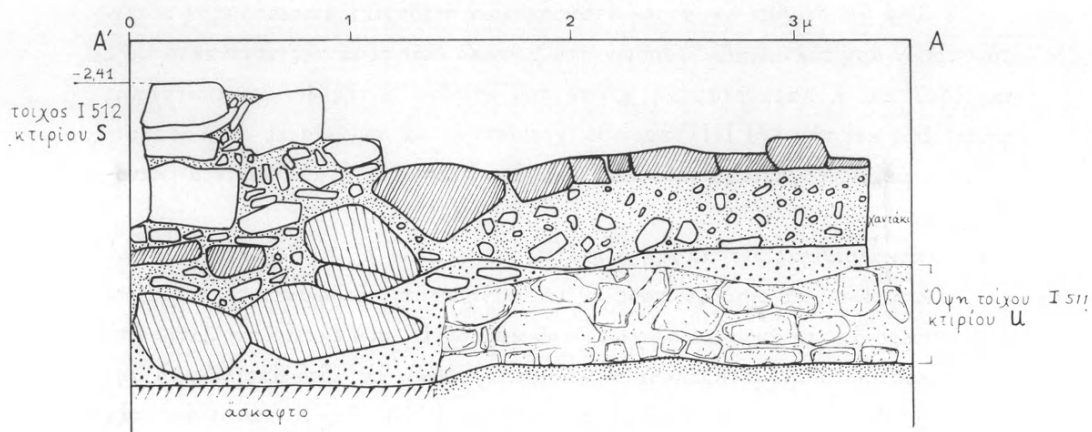
Εἰκ. 3. Τμήματα τῆς νότιας καὶ τῆς δυτικῆς ὀψης τοῦ κορηπιδώματος.

Γιὰ νὰ ἀποδειχθεῖ καὶ στρωματογραφικὰ ἡ διαδοχικὴ ἀνοικοδόμησις αὐτῶν τῶν τριῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων στὸ χρονικὸ διάστημα τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου καὶ ἡ παρατεταμένη χρῆσις τοῦ κτιρίου S τῆς Γ' ἀρχιτεκτονικῆς φάσης ἕως καὶ τὴν ΥΜ ΙΙΓ περίοδο, χρειάστηκε νὰ συνδυαστεῖ τὸ ἀνασκαφικὸ ἔργο μὲ τὶς ἐργασίες στερέωσης. Τὰ ἀποτελέσματα ἦταν ἰδιαίτερα ἱκανοποιητικά.

Ἀποκαλύφθηκε ἓνα ἀκόμη δωμάτιο τοῦ κτιρίου U, τὸ δωμάτιο 15, ποὺ ἔχει πλατὺ ἄνοιγμα εἰσόδου πρὸς Β καὶ φάνηκε ὅτι τὸ δωμάτιο 7 ὁδηγοῦσε μὲ εὐρύτερο ἀκόμη ἄνοιγμα σὲ χῶρο τοῦ κτιρίου U, ποὺ ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο τοῦ Ν σκέλους τῆς πομπικῆς ὁδοῦ. Σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σημεῖο ἡ στρωματογραφικὴ διαδοχὴ τοῦ κτιρίου U (Α' ἀρχιτ. φάση) ἀπὸ τὴν πομπικὴ ὁδὸ (Β' ἀρχιτ. φάση) καὶ ἡ θεμελίωσις ἰσχυροῦ τοίχου τοῦ κτιρίου S (Γ' ἀρχιτ. φάση) στὴ Ν σωζόμενη παρυφὴ τοῦ πλακοστρώτου τῆς πομπικῆς ὁδοῦ εἶναι σαφές (εἰκ. 4).

Μὲ τὴ διάλυσις τοῦ ἀνασυσταθέντος τοίχου τοῦ κτιρίου S στὸ ὀρθογώνιο Ι 53 (πίν. 192-3), δηλαδὴ σὲ χῶρο ποὺ δὲν χρησιμοποιήθηκε κατὰ τὴ Β' ἀρχιτεκτονικὴ φάση, διαπιστώθηκε ὅτι ὁ θεμέλιος δόμος αὐτοῦ τοῦ τοίχου (Ι 531) ἐδράζεται σὲ δάπεδο ἀπὸ κονίαμα ἐνὸς μισοκατεστραμμένου δωματίου τοῦ κτιρίου U (Α' ἀρχιτ. φάση). Τὸ ὑπόλοιπο, βαθύτερα θεμελιωμένο τμήμα του ἔχει κόψει τὸ δάπεδο καὶ ἐδράζεται σὲ στῶμα καταστροφῆς (εἰκ. 5). Αὐτὸ τὸ στῶμα προέκυψε ἀπὸ τὴν καταστροφὴ κτιρίου προγενέστερου τῶν κτισμάτων τῶν τριῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου (πίν. 197α). Τοῦ παλαιότερου κτιρίου ἀποκαλύφθηκε τμήμα πλακοστρώτου ἀπὸ μεγάλες πολυγωνικὲς πλάκες, ποὺ συνδέεται πρὸς τὰ Α μὲ πλατὺ τοῖχο (εἰκ. 6)¹⁵. Μέγεθος καὶ μορφή τοῦ πλακοστρώτου καὶ τοῦ τοίχου δείχνουν ὅτι πρόκειται γιὰ σημαντικὸ οἰκοδόμημα. Ἴσως σὲ αὐτὸ τὸ οἰκοδόμημα ἀνήκουν τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ ὀφίτη, ποὺ εἶναι ἐντοιχισμένα ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ στὸ κτίριο U. Τὸ πλάτος τοῦ τοίχου ποὺ φθάνει τὸ 1 μ. καὶ τὰ ἐλάχιστα ὕστρακα τοῦ στρώματος τῆς καταστροφῆς, ποὺ κάλυπτε τὸ πλακόστρωτο, συνηγοροῦν γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ τοίχου ὡς ἐξωτερικοῦ καὶ τὴν ἀπόδοσις τοῦ πλακοστρώτου σὲ ὑπαί-

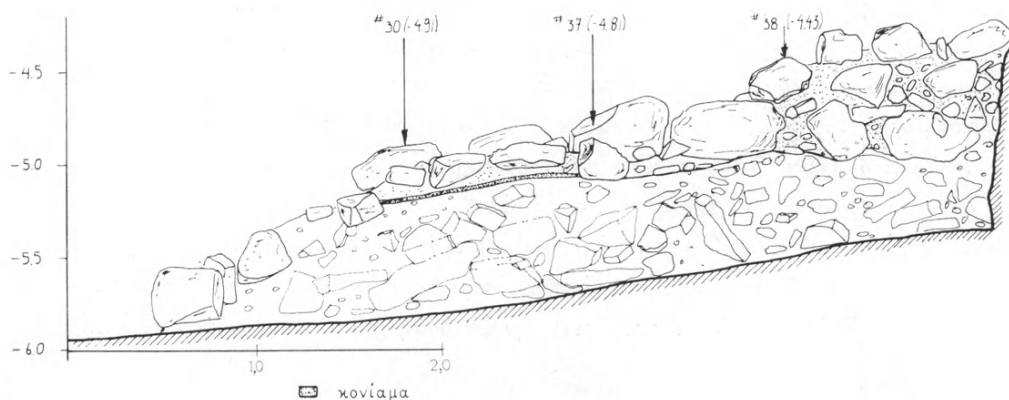
15. Ἡ Ν παρυφὴ τοῦ πλακοστρώτου εἶχε φανεῖ τὸ 1983: *ΠΑΕ* 1983, 362-363, εἰκ. 6 παρ. πίν. ΙΣΤ', πίν. 243β.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

- πλακόστρωτο πομπικῆς ὁδοῦ
- ογκόλιθοι ὑποδομῆς πομπικῆς ὁδοῦ
- ③-εκούρο καστανό
- ④-κοκκίνο-πράσινο, σκληρό
- πατωμα ἀπὸ κονίαμα

Εἰκ. 4. Στρωματογραφικὴ διαδοχὴ τῶν τριῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων Α', Β' καὶ Γ' στὸ ὀρθογώνιο I 511.

Εἰκ. 5. Στρωματογραφικὴ διαδοχὴ τοῦ τοίχου τοῦ κτιρίου S, δαπέδου τοῦ κτιρίου U καὶ τοῦ προγενέστερου στρώματος καταστροφῆς.

θρια πρόσβαση¹⁶. Δυστυχῶς τὰ λίγα ὄστρακα ἀπὸ αὐτὸ τὸ κλειστὸ στρώμα καταστροφῆς δὲν εἶναι χαρακτηριστικὰ γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ σημαντικοῦ κτιρίου, ποὺ ἄρχισε νὰ διαφαίνεται κάτω ἀπὸ τὶς τρεῖς ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου.

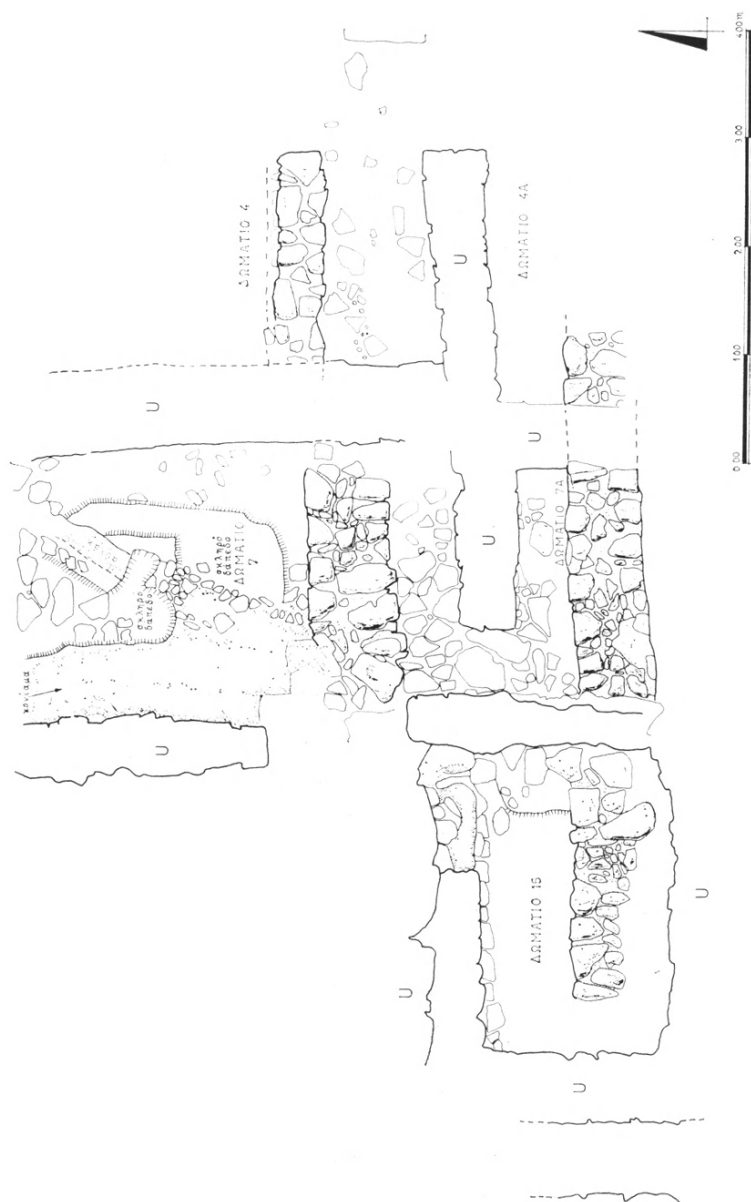
Προγενέστερα τῶν τριῶν φάσεων εἶναι καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν μὲ τομὲς στὰ δωμάτια 15, 7-7α καὶ 4-4α (ὁρθογ. ΙΚ 51-52: πίν. 192-3). Τμήματα ἀπὸ δύο παράλληλους ἰσχυροὺς τοίχους μὲ φορὰ ἀπὸ τὰ Δ πρὸς τὰ Α, πλακισιώνουν λιθόστρωτο πλάτους 1.75 μ. περίπου καὶ σωζόμενου μήκους 2 μ. (εἰκ. 7, πίν. 197β)¹⁷. Ὁ διαθέσιμος χρόνος ἕως τὴν προγραμματισμένη λήξη τῆς ἀνασκαφῆς δὲν ἐπαρκοῦσε γιὰ νὰ διερευνηθεῖ ἡ στρωματογραφικὴ σύνδεση αὐτῶν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων μὲ τὸ πλακόστρωτο καὶ τὸν τοῖχο, ποὺ φάνηκαν νοτιότερα καὶ σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο. Δυστυχῶς καὶ τὰ ὄστρακα ἀπὸ τὶς τομὲς στὰ δωμάτια δὲν βοηθοῦν ἰδιαίτερα γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν δύο τοίχων καὶ τοῦ λιθοστρώτου, γιὰτὶ δὲν προέρχονται ἀπὸ κλειστὸ στρώμα καταστροφῆς οὔτε βρέθηκαν σὲ ἀδιατάρακτα δάπεδα. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὀρισμένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ὄστρακα ἀνήκουν στὸ μεταίχμιο τοῦ τέλους τῶν παλαιῶν καὶ τῆς ἀρχῆς τῶν νέων ἀνακτόρων (εἰκ. 8). Ὡστόσο μὲ τὰ δεδομένα τῆς Σύμης δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ, ἂν τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα τὰ προγενέστερα τοῦ κτιρίου U εἶναι παλαιοανακτορικὰ ἢ ἂν ἀντιπροσωπεύουν μιὰ ἀκόμῃ ἀρχιτεκτονικὴ φάση παλαιότερη τῶν τριῶν φάσεων τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου. Δηλαδή, ἂν ἡ ἐντυπωσιακὴ οἰκοδομικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἱεροῦ ἔχει ἀρχίσει ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν πρώτων ἀνακτόρων ἢ ἂν ἡ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου ἦταν ἀκόμῃ μεγαλύτερη, ἀπὸ ὅσο ἔχει δείξει ὡς τώρα ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα.

16. Ὅπωςδὴποτε παλαιότερη τοῦ κτιρίου U τῆς Α' ἀρχιτεκτονικῆς φάσης. Ἡ ὑπόψια ὅτι σὲ αὐτὸ τὸν χώρὸ ὑπῆρχε ἡ εἴσοδος τοῦ κτιρίου U (βλ. *ΙΑΕ* 1985, 283) δὲν ἐπαληθεύθηκε. Ἄν πράγματι ὑπῆρχε ἐκεῖ ἡ εἴσοδος, δὲν ἔχει ἀφήσει κάποια ἔχνη, λόγω τῆς ἀποτομῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους καὶ τῆς ἐντονης οἰκοδομικῆς δραστηριότητος σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο.

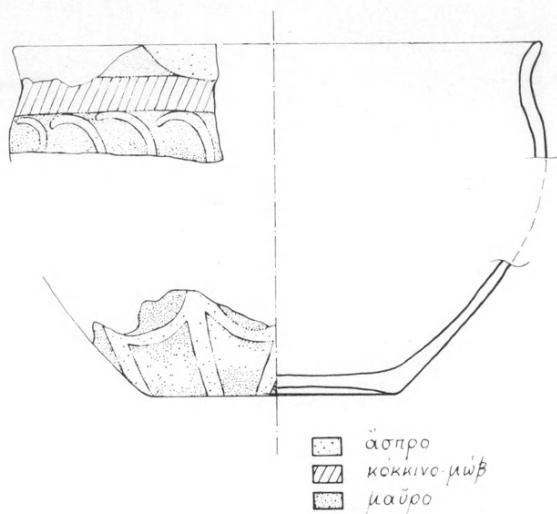
17. Γιὰ τὴν πρώτη ἐπισήμανση ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων προγενέστερων τοῦ κτιρίου U βλ. *ΙΑΕ* 1977, 406, παρ. πίν. Ι'.

Εἰκ. 6. Ἡ πλακόστρωτη πρόσβαση στό ὄρθογ. I53.

Εἰκ. 7. Τὸ λιθόστρωτο καὶ οἱ τοῖχοι οἱ προγενέστεροι τοῦ κτιρίου U.

Εικ. 8. Σχεδιαστική ἀποκατάσταση μινωικοῦ κυπέλλου.

Στερεωτικὲς ἐργασίες

Γιὰ τὸ ἔργο τῆς στερέωσης τοῦ 1987 ἀξίζει νὰ γίνει ἰδιαίτερος λόγος, γιατί ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σπασμένα λίθινα ἀγγεῖα καὶ σκεύη ἢ τὰ μέλη εἰδωλίων ποὺ βρίσκονται συνήθως κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῶν ἄρμῶν τῶν τοίχων, ἔδωσε φέτος νέα σημαντικὰ στοιχεῖα, ποὺ τροποποιοῦν σὲ δύο σημεῖα τὴν κάτοψη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων.

Φάνηκε καθαρά ὅτι τὸ πρωτογεωμετρικὸ κτίριο L δὲν ἦταν οἰκοδομὴ αὐτοτελὴς¹⁸, ἀλλὰ ἐνσωματωμένη στὸ κτίριο S τῆς Γ' ἀρχιτεκτονικῆς φάσης τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου. Ὁ Β τοῦχος τοῦ κτιρίου S (ὀρθογ. Η, Θ50, πίν. 192-3), τοῦ ὁποῦ χῶροι χρησιμοποιοῦνταν ὡς καὶ τὴν ὕμ IIIΓ περίοδο¹⁹

18. Βλ. *ΠΑΕ* 1977, 417, παρ. πίν. Γ', πίν. 220β καὶ *ΠΑΕ* 1985, 266 κέ.

19. Βλ. *ΠΑΕ* 1985, 269, πίν. 168β, παρ. πίν. ΙΑ', ἀποθήκη R. Κατὰ τὶς ἐργασίες στερέωσης τοῦ τοίχου τοῦ κτιρίου S, ποὺ βρίσκεται στὸν διάδρομο Θ/I52 διαπιστώθηκε ἄνοιγμα εἰσόδου, ποὺ κλείστηκε μὲ φράγμα πρὸς τὸ τέλος τῆς ὕμ IIIΓ περιόδου.

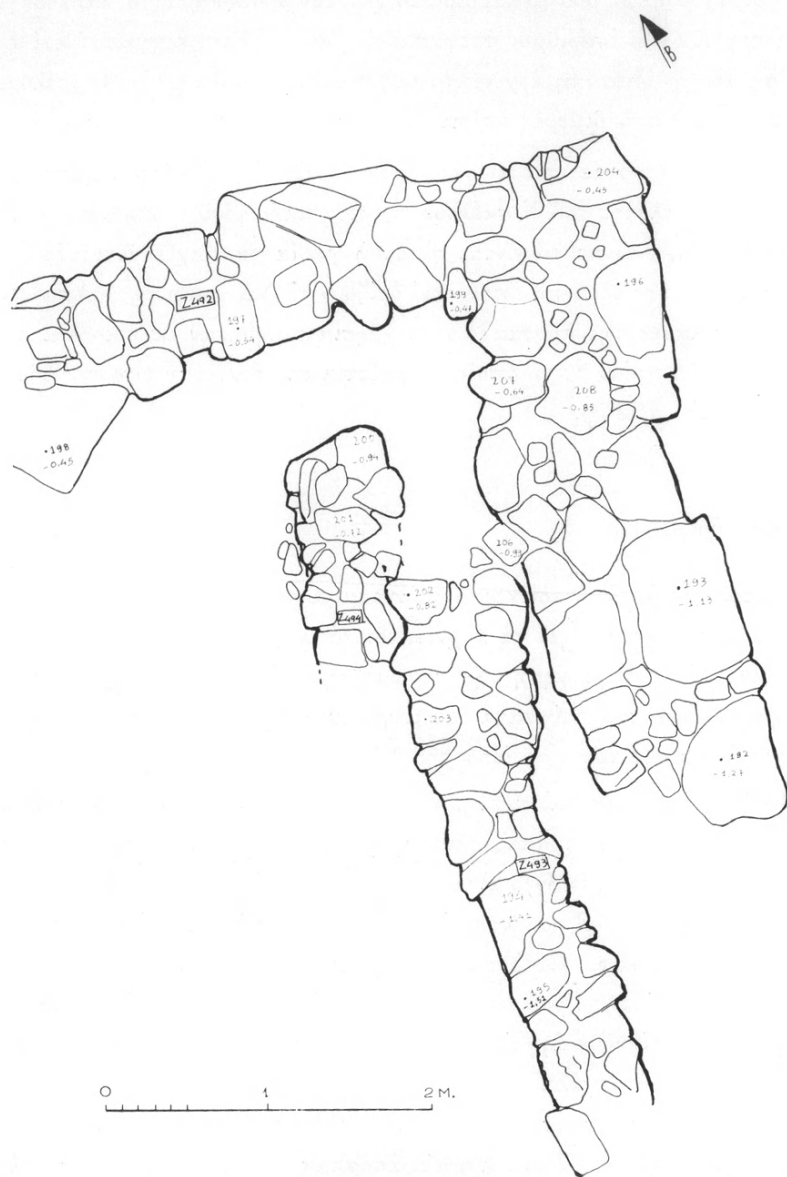
φαίνεται ὅτι ἦταν ὁρατὸς καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου. Στὴ Ν ὄψη αὐτοῦ τοῦ τοίχου προστέθηκαν δύο ἐγκάρσιοι τοῖχοι καὶ ἀνυψώθηκε τὸ δάπεδο γιὰ νὰ δημιουργηθοῦν δύο ἰσάριθμοι στεγασμένοι χώροι. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ προσάρτηση μὲ τὴν ιδιότυπη ἀρχιτεκτονικὴ σύνδεση τοῦ δωματίου Q (τέλους ΥΜ ΙΙΓ περιόδου) στὸ διμερὲς κτίριο L τῆς πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς.

Χάρη στὶς ἐργασίες στερέωσης (ὀρθογ. Ι 52, πίν. 192-3) καθορίστηκε ἐπακριβῶς καὶ τὸ πλάτος τοῦ Ν σκέλους τῆς πομπικῆς ὁδοῦ, γιὰτὶ φάνηκε καθαρά τὸ σημεῖο, ὅπου συναθρώνονται σὲ ὀρθή γωνία τὰ τοιχία ἀντιστήριξης τοῦ πλακοστρώτου τῆς ὁδοῦ, τὰ ὁποῖα καὶ ὀρίζουν τὴ ΝΔ γωνία τῆς. Ἀποδείχθηκε ἐπίσης ὅτι πλάκες τῆς πομπικῆς ὁδοῦ χρησιμοποιοῦντο ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικὸ γιὰ τοῖχο τοῦ κτιρίου S, ὁ ὁποῖος ἐδράζεται στὸ πλακόστρωτο τῆς ὁδοῦ (ὀρθογ. Η52: πίν. 192-3).

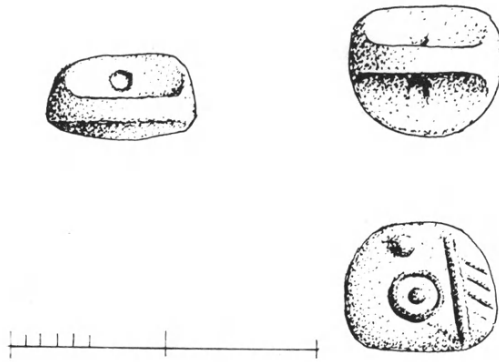
Κινητὰ εὐρήματα

Παρόλο ποὺ τὸ ἀνασκαφικὸ πρόγραμμα τοῦ 1987 ἀπέβλεπε στὴ λύση προβλημάτων σχετικῶν μὲ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου καὶ μὲ τὴ διερεύνηση τῆς στρωματογραφίας τους, δὲν ἀποφεύχθηκε ἡ ἐπαύξηση μὲ νέα παραδείγματα τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν μικρῶν εὐρημάτων, ποὺ ἔχει δώσει ὡς τῶρα τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης.

Τὰ λίθινα ἀγγεῖα καὶ σκεύη, κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ ὀφίτη, ὑπερτεροῦν ἀριθμητικὰ. Ἀπὸ τὶς 69 τράπεζες προσφορῶν, στρογγυλοῦ ἢ ὀρθογώνιου τύπου, 16 εἶναι ἀκέραies (πίν. 198γ) καὶ οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς βρέθηκαν στὰ στρώματα τῆς πυρᾶς πρὸς Β τοῦ κρηπιδώματος. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι μικρὴ στρογγυλοῦ τύπου τράπεζα, γιὰτὶ φέρει στὴν κατακόρυφὴ ἐπιφάνεια τῶν ὤμων σύντομὴ ἐπιγραφὴ τῆς Γραμμικῆς Α γραφῆς ἀπὸ 5 σημεῖα. Ἀνάμεσα στὰ 10 θραύσματα τῶν λίθινων ἀγγείων, ὑπάρχουν πέντε ἀπὸ πῶρο καὶ δύο ἀπὸ ὀφίτη ποὺ ἀνήκουν σὲ μεγάλα κύπελλα κοινωνίας, δηλαδὴ στὸν τύπο τελετουργικοῦ ἀγγείου ποὺ ἀντιπροσωπεύεται στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης μὲ ἑκατοντάδες ἀπὸ πήλινα παραδείγματα. Ἕνας λύχνος ἀποσπασματικὰ διατηρημένος καὶ τρία ἀποτμήματα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἀπὸ ὀφίτη θὰ συμπλήρωναν τὴν εἰκόνα τῶν λίθινων ἀντικειμένων, ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1987, ἂν δὲν ὑπῆρχε ἓνα ἀκόμη

Εικ. 9. Όρθογ. Ζ49: κατάλοιπα από τη θεμελίωση της πρόσβασης στην πομπική οδό.

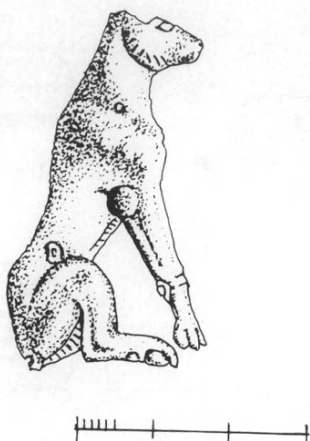
Εἰκ. 10. Λίθινη κομβίσχημη σφραγίδα.

εὔρημα ποὺ ἀντιπροσωπεύεται μὲ λίγα παραδείγματα στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης. Πρόκειται γιὰ μία μικρὴ κομβίσχημη σφραγίδα ἀπὸ πράσινο σχιστόλιθο μὲ γραμμικὰ μοτίβα στὴ σφραγιστικὴ ἐπιφάνεια, τῆς ὁποίας ὁ τύπος εἶναι παλαιοανακτορικός, ἀλλὰ ἔχει διάρκεια ζωῆς ἕως τὴν ΥΜ Ι περίοδο²⁰ (εἰκ. 10).

Ἀπὸ τὰ λίγα πῆλινα ἀποσπασματικὰ διατηρημένα εἰδώλια, κυρίως ζώων ἀλλὰ καὶ ἀνθρώπων μορφῶν, ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ τὸ εἰδώλιο ἀναθέτη (πίν. 198α). Ἡ ποιότητα τοῦ πηλοῦ καὶ ἡ μορφοπλαστικὴ ἀντίληψη τοῦ εἰδωλίου ἐπιτρέπουν τὴ σύγκρισή του μὲ μορφές τῆς παλαιοανακτορικῆς περιόδου.

Τέλος ἀπὸ τὰ 16 χάλκινα ἀναθήματα —περόνες, τριχολαβίδες, «ὀμφάλιο» καὶ μικρὰ ἐλασμάτινα ἐργαλεῖα στὸν τύπο τῆς σπάτουλας— ἐνδιαφέρον εἶναι ἓνα περίτμητο ἐλασμάτινο τετράποδο (σκύλος ἢ πίθηκος;), ποὺ θὰ ἦταν προσηλωμένο μὲ τρία χρυσὰ καρφιά, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζεται τὸ ἓνα (ὕψος 0.048 μ., εἰκ. 11). Τὸ ἀνάμεικτο στρῶμα πυρᾶς πρὸς Β τοῦ κρηπιδώματος, ὅπου βρέθηκε τὸ ἔλασμα μαζί μὲ χάλκινο συμπαγὲς ἐπιπεδόκυρτο ἀντικείμενο σὲ σχῆμα μι-

20. Βλ. P. YULE, *Early Cretan Seals. A Study of Chronology* (1980) 36 καὶ 144 ἀρ. 23, πίν. 15.

Εἰκ. 11. Χάλκινο περίτμητο ἔλασμα τετράποδου.

κρῆς σταγόνας (ὕψους: 0.015 μ.), δὲν προσφέρεται γιὰ τὴ χρονολόγησή τους. Μόνο ὁ τρόπος τῆς προσήλωσης, τὸ ὑψηλὸ ἀνάγλυφο καὶ οἱ κομβιόσχημες ἀρθρώσεις τοῦ τετράποδου συνηγοροῦν γιὰ τὴν ἀπόδοσή του στὴ μινωικὴ μικροτεχνία. Ἄν ἡ ἀπόδοση εἶναι σωστή, τότε ἡ τελετουργικὴ παράσταση σὲ χρυσὸ δακτυλίδι ἀπὸ τὴ νεκρόπολη τῆς Φαιστοῦ μὲ πίθηκο ἀνάμεσα σὲ δύο γυναικεῖες μορφές καὶ κίονα, ποὺ ὑπαινίσσεται ἱερό²¹, ἐπιτρέπει τὴν ἔνταξη τοῦ τετράποδου καὶ τοῦ χάλκινου σταγονόσχημου προσαρτήματος σὲ ἀνάλογη σύνθεση, ποὺ θὰ κοσμοῦσε κάποια ἐπιφάνεια, ἴσως κιβωτιδίου. Μὲ αὐτὸ τὸν συσχετισμὸ καὶ μὲ τὸ δεδομένο ὅτι ἡ σπασμένη οὐρὰ τοῦ τετράποδου δὲν φερόταν κάτω ἀπὸ τὰ πίσω διπλωμένα σκέλη του, ὅπως γίνεται κατὰ κανόνα στοὺς σκύλους, μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ τὸ περίτμητο τετράποδο ἀπὸ τὴ Σύμη μὲ πίθηκο.

Ἀλλὰ τὸ πιὸ ἀξιόλογο εὑρημα εἶναι ἓνα μικρὸ χάλκινο εἰδώλιο λατρευτῇ (πίν. 198β), ποὺ παίρνει ἰδιαίτερη θέση ἀνάμεσα στὰ 39 χάλκινα ἀνθρωπόμορφα

21. M. NILSSON, *Minoan-Mycenaean Religion* (1968) 257, εἰκ. 125.

εἰδώλια ἀπὸ τῆ Σύμῃ, γιὰ δύο λόγους: πρῶτο, γιατί βρέθηκε σὲ στρῶμα πυρᾶς ποὺ ἐντοπίστηκε ἀνάμεσα στὴ ΒΔ γωνία τοῦ κρηπιδώματος καὶ στὴν ἀντίστοιχη γωνία τοῦ περιβόλου καὶ δεύτερο, γιατί προσφέρεται ὡς στέρεος κρίκος ἀνάμεσα στοὺς λατρευτὲς τῆς μετανакτορικῆς περιόδου καὶ τοὺς πολεμιστὲς τῆς πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς ἀπὸ τῆ Σύμη²². Στὸ φετινὸ εἰδώλιο συνυπάρχει τὸ παραδοσιακὸ μινωικὸ σχῆμα τελετουργικῆς χειρονομίας μὲ τὸ ἐλληνικὸ ἰδεῶδες τῆς ἀπόλυτης γυμνότητος καὶ μορφοπλαστικὰ γνωρίσματα τῆς μετανакτορικῆς περιόδου συνδυάζονται μὲ τρόπους ἔκφρασης τῆς πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς. Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα ἀποδεικνύεται ἀντίστοιχα: πρῶτο, ὅτι ἡ ἀνάθεση τῶν χάλκινων μινωικῶν λατρευτῶν ἐντάσσεται στὸ τελετουργικὸ τῆς ὑπαίθριας λατρείας καὶ δεύτερο, ὅτι ἡ ὁμαλὴ μεταβίβαση ἰδεῶν καὶ μορφοπλαστικῶν ἀντιλήψεων ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ στὴν ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου διαγράφεται καθαρὰ καὶ στὸν τομέα τῆς κρητικῆς μεταλλοτεχνίας, ἰδιαίτερα τῆς μικροπλαστικῆς.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ

22. Μινωικοὶ λατρευτὲς: *ΠΑΕ* 1973, 195 πίν. 202α· 1976, 403, πίν. 222β. Πολεμιστὲς: *ΠΑΕ* 1973, 191· 1984 Β' (ὑπὸ ἐκτύπωση).

28. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΖΑΚΡΟΥ

(Πίν. 199 - 210)

Για είκοστή πέμπτη ανασκαφική περίοδο συνεχίσθηκε ή ανασκαφή τοῦ ἀνακτόρου καί τῆς μινωικῆς πόλης τῆς Ζάκρου ὑπὸ τῇ γενικῇ διεύθυνση τοῦ καθηγητῆ Ν. Πλάτωνος. Στὴν ανασκαφή πῆραν μέρος οἱ ἀρχαιολόγοι Ἀναστασία Πλάτωνος, Μαρία Πλάτωνος, Κατερίνα Κόπακα, Λευτέρης Πλάτων καί Στέλλα Χρυσουλάκη. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια, κατόψεις καί τομῆς τῶν διαφόρων τομέων τῆς ανασκαφῆς, ὀφείλονται στοὺς ἀρχιτέκτονες Καίτη Ταγωνίδου-Νακάση καί Θανάση Νακάση. Ὡς ἐπιστάτες-τεχνίτες χρησιμοποιήθηκαν οἱ Νίκος Δασκαλάκης, Ἀνδρέας Κλίνης καί ὡς λογίστρια ή Σεβαστή Δανδάλη. Ἀναλυτικὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ανασκαφῆς κατὰ τομεῖς ἦταν τὰ ἀκόλουθα:

Τομέας νότια τοῦ ἀνακτόρου (εἰκ. 1)

Μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἀρχαιολόγου Κατερίνας Κόπακα ἐρευνήθηκε γιὰ λόγους κυρίως στρωματογραφικοὺς τμῆμα τοῦ νότιου τομέα τοῦ ἀνακτόρου. Πιὸ συγκεκριμένα, ἐρευνήθηκε ή περιοχή πού ἐκτείνεται νότια ἀπὸ τὸν ἐπιφανειακὸ τοιχίσκο, πού βρίσκεται νότια τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας τοῦ ἀνακτόρου, στὸ ὕψος τῆς Τυκτῆς Κρήνης.

Παρακολουθήθηκε ή συνέχεια τοῦ νότιου τοίχου 1 τῆς ἀνάβασης, πού εἶχε κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ. Εἶχε ἤδη ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὴν προηγούμενη ανασκαφική περίοδο σὲ μῆκος 14.50 μ. (πίν. 199β). Ἦταν πολὺ διαταραγμένος ἀπὸ τὴν καλλιέργεια. Σὲ μῆκος 5.30 μ. ἀπὸ τὸ δυτικὸ τοῦ ἄκρο σχηματίζε δόντι (προεξοχή) πρὸς τὰ βόρεια (πίν. 199α). Παρακολουθήθηκε σειρά ἀπὸ πέτρες, πού ἀποτελοῦσαν τὴν πρὸς τὰ ἀνατολικά προέκτασή του.

Ἡ κεραμεικὴ πού περισυλλέχθηκε ἦταν κοινή. Μαζὶ βρέθηκε μικρὸ, ἄμορφο, κομμάτι χαλκοῦ. Στὴ συνέχεια ἐρευνήθηκαν, βάσει κανάβου, τετράγωνα 5×5 μ. στὴν περιοχή πού ἐκτείνεται ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ ἀπόληξή τῆς ἀνοδικῆς διάβασης ὡς τὸν βαθὺ τοῖχο τοῦ ἀνατολικοῦ περιβόλου (τμήματα Α3,

Εις. 1. 'Ο ΝΑ τομέας τῷ ἀνακτόρου.

B3, Γ3). Ὁ τοῖχος 1 συνεχιζόταν πρὸς τὰ ἀνατολικά γιὰ 2 μ. περίπου ἀπὸ τὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ τετραγώνου B3, ἀλλὰ ἡ νότια παρειά του ἦταν κατεστραμμένη. Ὅλο τὸ τμήμα αὐτὸ βρέθηκε πολὺ ἀναμοχλευμένο ἀπὸ τὶς ρίζες καλαμιῶν, ποὺ εἶχαν φυτρώσει ἐκεῖ. Τὰ ὅστρακα ἦταν λιγοστὰ καὶ ὄχι ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά: λαβὲς ἀμοφορέων, βάσεις ἀώτων κωνικῶν κυπέλλων καὶ τμήμα πυραύνου.

Νοτιότερα τοῦ τοίχου 1 ἀποκαλύφθηκε, σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο, τοῖχος, ποὺ διατρέχει τὰ τετράγωνα B3 καὶ Γ3, στὸ νοτιότερο τμήμα τους. Ὁ τοῖχος αὐτός (3) εἶχε κατευθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ καὶ ἦταν στέρεια κτισμένος μὲ μετρίου μεγέθους πέτρες ἀπὸ γκρίζο καὶ μπλὲ ἀσβεστολίθο. Κατευθυνόταν πρὸς τὸν ἀνατολικὸ περίβολο, ἀλλὰ ὡς πρὸς τὸν τοῖχο 1 ἦταν λίγο λοξός (πίν. 200α). Τὸ συνολικὸ μῆκος του ἦταν 5.50 μ., τὸ πλάτος του 0.34-0.37 μ. καὶ ἦταν κτισμένος ἀπὸ μία σειρὰ λίθων ὡς πρὸς τὸ ὕψος καὶ τὸ πλάτος.

Σὲ ἀπόσταση 1.20 μ. ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ B3 καὶ 1.10 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ ἴδιου τετραγώνου, σὲ βάθος 0.40 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, βρέθηκε χάλκινο καρφὶ μὲ πλατὺ τριγωνικὸ κεφάλι, τετραγωνικὴ διατομὴ καὶ μυτερὴ ἀπόληξη. Διατηρήθηκε σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση, μὲ ἐλαφρὰ διπλωμένο τὸ ἄκρο του (σωζ. μῆκος: 0.07 μ., σωζ. πλάτος: 0.006 μ.).

Στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ χῶμα ποὺ ἦταν πυκνὸ, ἀργιλιῶδες, χρώματος κοκκινωποῦ ἀπὸ τὴ διάβρωση τοῦ ντόπιου ἀσβεστολίθου (βιολίφας), δὲν περιεῖχε πέτρες, ἐνῶ τὰ ὅστρακα ἦταν ἐλάχιστα καὶ διαβρωμένα. Μέσα στὸ χῶμα ἐμπεριέχονταν σβῶλοι κίτρινης ἀργίλου, ποὺ δημιουργοῦσαν ἓνα συμπίλημα συμπαγὲς καὶ σκληρό, ἀνάλογο μ' αὐτὸ ποὺ βρέθηκε κατὰ τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο στὴν περιοχὴ νότια τοῦ ἐργαστηριακοῦ τομέα. Ἴσως ἀποτελοῦσε μπάζωμα γιὰ νὰ ἀνυψωθεῖ ὁ χῶρος γύρω ἀπὸ τὴν Τυκτὴ Κρήνη καὶ τὸ ΝΑ πηγάδι. Περιεῖχε ἐπίσης μικρὰ βοτσαλάκια καὶ πετραδάκια, ποὺ ἡ πυκνότητά τους ἦταν μεγαλύτερη νότια τοῦ τοίχου 1.

Στὸ τετράγωνο Γ3 παρακολογήθηκε καὶ καθαρίσθηκε ἡ πρὸς τὰ ἀνατολικά συνέχεια τοῦ τοίχου 1, ποὺ βρέθηκε πολὺ διασκαλεμένος, καὶ ὁ γειτονικὸς τοῖχος 3. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ τελευταίου τμήματος τοῦ τοίχου 1 βρέθηκαν κομμάτι μεταβυζαντινοῦ πιάτου μὲ κιτρινοπράσινη ὑέλωση, πῆλινο παραλληλεπίπεδο ὕφαντικὸ βάρος καὶ τμήμα πωρολίθου μὲ ἐγχαράξεις, ἴσως σταυροῦ ἢ διπλοῦ πέλεκυ.

Τέλος, ἐπιχειρήθηκε τομὴ σὲ βάθος στὸν ἐνδιάμεσο χῶρο μεταξὺ τῆς εἰ-

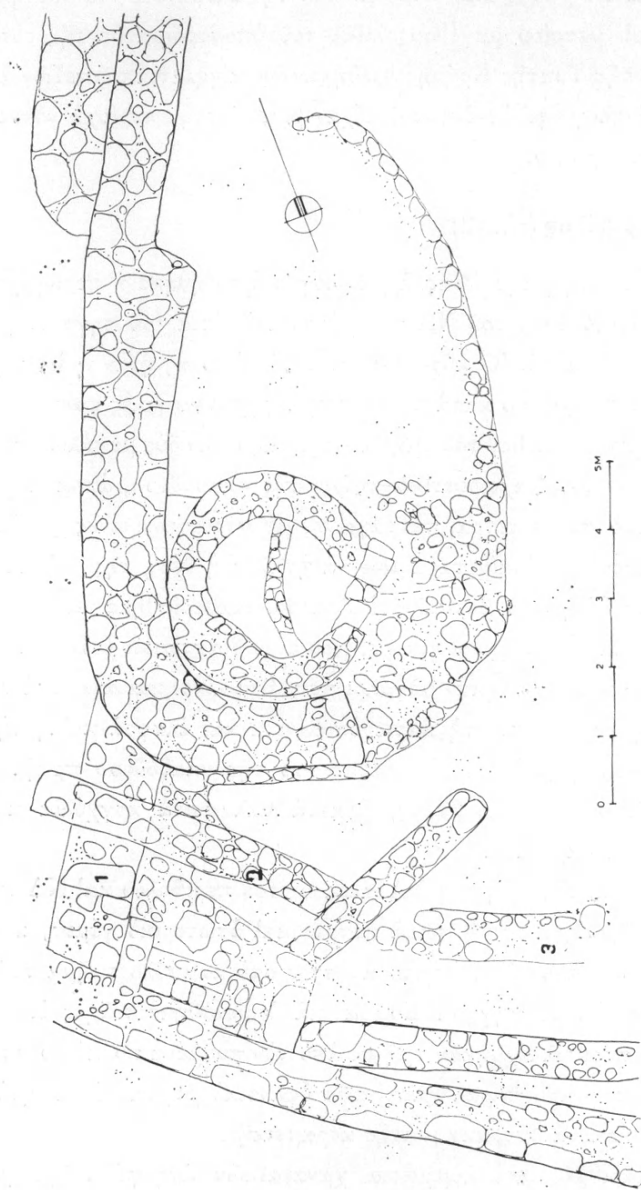
σόδου τῆς Τυκτῆς Κρήνης καὶ τῆς τομῆς τοῦ ἀνοδικοῦ περάσματος, κάτω ἀπὸ τὸν τοιχίσκο 2. Σὲ βάθος 1.20-1.25 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειά του βρέθηκαν, μέσα στὴ λάσπη, οἱ μετρίου μεγέθους λίθοι τοῦ ὑποστρώματος τῆς εἰσόδου τῆς κρήνης. Νότια τῆς Τυκτῆς Κρήνης βρέθηκαν δύο κομμάτια τραπεζῶν ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα, ἀνάλογα μ' ἐκεῖνα ποὺ εἶχαν βρεθεῖ στὴν περιοχὴ νότια τοῦ ΝΔ σκέλους τοῦ περιβόλου.

Τομέας ΝΑ περιβόλου (εἰκ. 2)

Μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἴδιας ἀρχαιολόγου ἐρευνήθηκε ἡ περιοχὴ τῆς «καθόδου», στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ ΝΑ περιβόλου καὶ νότια τοῦ πηγαδιοῦ, ποὺ βρίσκεται στὸ σημεῖο αὐτό. Ὁ κύριος σκοπὸς τῆς ἐρευνας ἦταν ἡ διασάφηση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ χώρου κατὰ τὶς διαδοχικὲς χρονολογικὲς φάσεις. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν μικρῶν λίθων τοῦ τμήματος μεταξὺ τῶν δύο μεγάλων πωρολίθων, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸν διαχωριστικὸ τοῖχο τῆς «καθόδου», ἀποκαλύφθηκε μεγάλη πλάκα ἀπὸ σιδερόπετρα, τετράγωνη, μὲ στρογγυλεμένες γωνίες, διαστ. 0.65×0.65 μ., ποὺ δὲν φαίνεται ὅμως νὰ ἦταν στὴ θέση της. Δίπλα της σώθηκαν ἐλάχιστα ἔχνη ἀπὸ βοτσαλωτὸ δάπεδο. Καθαρίσθηκε καὶ μετρήθηκε ἡ βορειότερη πλάκα τοῦ διαχωρίσματος, ποὺ εἶχε διαστάσεις 0.70×0.80 μ. Στὰ δυτικὰ τῆς «καθόδου» φάνηκαν μεγάλοι πεσμένοι λίθοι καὶ ἀνάμεσά τους τμήμα πωρίνου ἀγωγοῦ μὲ κυρτὴ κάτω ἐπιφάνεια καὶ ἐλαφρὰ κοίλη τὴν ἐπάνω (διαστ. 0.63×0.33 μ.). Ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τῆς «καθόδου» προῆλθαν: μισὸ δισκοειδὲς πήλινο ὑφαντικὸ βάρος, ἀρκετὰ θαλασσινὰ κογχύλια καὶ μικρὰ ὄστρακα κοινῆς κεραμεικῆς.

Στὴ δυτικὴ προέκταση τοῦ ΝΑ σκέλους τοῦ περιβόλου καὶ ΝΔ τοῦ πηγαδιοῦ φάνηκε τοῖχος μὲ διπλὴ σειρὰ πέτρες καὶ ἐσωτερικὸ γέμισμα, ποὺ εἶχε κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν καὶ ἦταν κάθετος στὸ καμπύλο τμήμα τοῦ περιβόλου, ποὺ περικλείει τὸ πηγάδι. Συμβατικὰ ὀνομάσθηκε τοῖχος 1. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ του περισυλλέχθηκαν τμήμα ἀπὸ τὸν πυθμένα πυράνουν μὲ ἀναγλύφους κυκλίσκους, μικρὸ παραλλήλεπίπεδο ὑφαντικὸ βάρος, δύο κομμάτια ἐλαφρόπετρας καὶ ἀρκετὰ ὄστρακα κοινῆς κεραμεικῆς.

Μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ κομμάτια χαναναϊκῶν ἀμφορέων βρέθηκε γύρω ἀπὸ τὸ πηγάδι τοῦ ΝΑ περιβόλου καὶ μικρότερος πρὸς τὰ βόρεια. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου βόρεια τοῦ ΝΑ περιβόλου ἀποκαλύφθηκε ἄλλος τοῖχος, ποὺ περνοῦσε κάτω ἀπὸ λιθορριπὴ, ποὺ ὑπῆρχε στὸ σημεῖο αὐτό. Ἡ κατεύ-

Εἰκ. 2. Σκαρίφημα ΝΑ τομέα.

θυστή του ήταν ἐλαφρὰ λοξή, ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ, καὶ βρέθηκε βαθύτερα ἀπὸ τὸν τοῖχο 1, περίπου στὸ βάθος τοῦ τοίχου τοῦ ΝΑ περιβόλου. Ὁ τοῖχος 2 περνοῦσε ἀμέσως βορειοανατολικά τῆς «καθόδου» πρὸς τὸν περίβολο καὶ συνεχίζοταν κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο 1. Τὸ σωζόμενο μῆκος του ἦταν 2.60 μ., ἀπὸ τὸ πηγάδι ὡς τὸ δυτικότερο τμήμα τοῦ τοίχου τοῦ ΝΑ περιβόλου, τὸ πλάτος του 0.80 μ. καὶ τὸ σωζόμενο ὕψος του 0.44-0.45 μ.

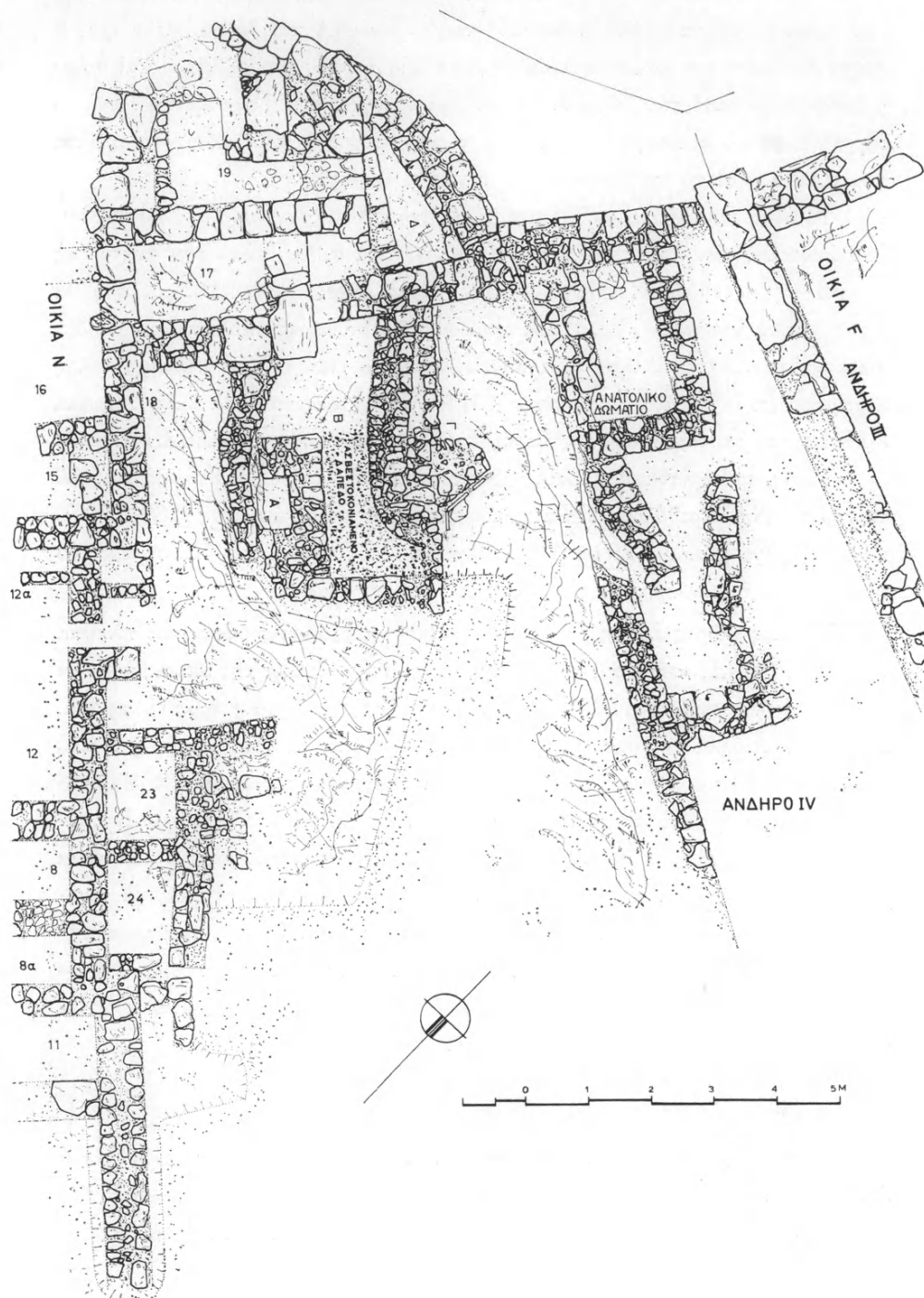
Τὸ ὕψος τοῦ βαθύτερου ΝΑ περιβόλου στὸ ΒΔ τμήμα του ἦταν 0.60-1.10 μ. καὶ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τριπλὴ σειρὰ δόμων. Στὰ 0.95 μ. ἀπὸ τὴν ἀνατολική πλευρὰ τῆς «καθόδου» ὑπῆρχε μεγάλη πέτρα διαστ. 0.95×0.65 μ., ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελεῖ παραστάδα εἰσόδου, τῆς ὁποίας τὸ ὑπόλοιπο τμήμα δὲν διερευνήθηκε. Ὁ περίβολος θεμελιώθηκε πάνω σὲ στρῶμα, ποὺ περιεῖχε πολλή κεραμεικὴ, ποὺ χρονολογεῖται στὴν ΥΜΙΑ φάση: ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ὕστρακα διακρίνονται βάσεις κυπέλλων, λαβὲς ἀμφορέων καὶ πόδια τριποδικῶν χυτρῶν.

Τέλος, καθαρίσθηκε ὁ βαθὺς ἀντερεισματικὸς τοῖχος 3 στὰ βόρεια τοῦ τοίχου τοῦ ΝΑ περιβόλου. Ἦταν κακοφτιαγμένος καὶ εἶχε πλάτος 0.60-0.70 μ. καὶ σωζόμενο μῆκος 4.20 μ. Δὲν βρέθηκε ἡ νότια παρειὰ του. Ἡ πορεία του ἦταν σχεδὸν παράλληλη μὲ τὸν τοῖχο τοῦ ΝΑ περιβόλου.

Ὁ ὅλος χῶρος ἐμφανίζει δύο ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις μέσα στὰ πλαίσια τῆς Ἰδιας, ΥΜΙΑ, περιόδου: μία πρωιμότερη, στὴ διάρκεια τῆς ὁποίας ἦταν σὲ χρῆση ὁ ψηλὸς τοῖχος τοῦ ΝΑ περιβόλου καὶ ὑπῆρχε εἴσοδος πρὸς τὸ πηγάδι, ἀμέσως ἀνατολικά τῆς «καθόδου». Σύγχρονος πρέπει νὰ ἦταν ὁ τοῖχος 2, ποὺ δημιουργοῦσε ἴσως εἶδος φράγματος στὴν περιοχὴ τοῦ πηγαδιοῦ. Σὲ μία δευτέρη οἰκοδομικὴ φάση ἐπιχώσθηκαν οἱ παραπάνω τοῖχοι καὶ κτίσθηκε ἓνα σύστημα ἀντερεισμάτων, ἐνὸς ψηλότερου καὶ ἐνὸς βαθύτερου, βόρεια καὶ νότια τοῦ ἐπιχωσμένου ΝΑ περιβόλου. Τὸ πέρασμα στὸ πηγάδι πιθανῶς νὰ γίνονταν ἀπὸ τὴν «κάθοδο» μὲ τὸ διαχώρισμα. Τμήμα τοῦ τοίχου 2 ἴσως ξαναχρησιμοποιήθηκε ὡς βόρειο ὄριο τῆς καθοδικῆς διάβασης. Συγχρόνως ἢ λίγο ὕστερότερα κτίσθηκε ὁ τοῖχος 1, τοῦ ὁποίου ἡ λειτουργία παρέμεινε πρὸς τὸ παρὸν ἀδιευκρίνιστη.

Σπίτι F τοῦ ΒΔ λόφου (εἰκ. 3)

Μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἀρχαιολόγου Στέλλας Χρυσουλᾶκη συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἀνδῆρου IV τοῦ Σπιτιοῦ F τοῦ Hogarth στὸν ΒΔ λόφο. Ἡ ἐργασία ξεκίνησε ἀπὸ τὸ ἀκραῖο ἀνατολικὸ δωμάτιο, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ὁποίου

Εἰκ. 3. Ὁ βορειοδυτικὸς λόφος: Σπίτια F καὶ N.

εἶχε ἤδη ἀρχίσει κατὰ τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο. Τὸ δωμάτιο ἦταν ὀρθογώνιο καὶ εἶχε πόρτα στὸ μέσον περίπου τοῦ νότιου τοίχου του (πίν. 200β). Οἱ τοῖχοι, ποὺ σώζονται σὲ ὕψος περίπου 0.60 μ., εἶχαν κτισθεῖ πάνω στὶς ἀκμὲς ὀρθογωνίου σκάμματος στὸν φυσικὸ βράχο. Ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ τοὺς κάνει πρόσωπο μὲ τὸν ὥραϊο λαξευμένο βράχο καὶ εἶχε ἐπενδυθεῖ μὲ μικρὲς πέτρες (πίν. 201α). Στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ βόρειου τοίχου λαξεύθηκε μικρὴ ἐσοχὴ πλάτους 0.50 μ. καὶ βάθους 0.30 μ., ἴσως εἶδος κόγχης. Τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου, σὲ βάθος 0.90 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ νότιου τοίχου, ἀποτέλεσε ὁ φυσικὸς βράχος, ὥραϊα λαξευμένος καὶ λειασμένος.

Σὲ βάθος 0.10 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ νότιου τοίχου καὶ πρὸς τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ δωματίου, βρέθηκαν τὰ ὑπολείμματα λιθοστρώτου, ποὺ φαίνεται ὅτι ἀποτέλεσε τὸ δάπεδο δεύτερης ἀρχιτεκτονικῆς διαρρύθμισης τοῦ χώρου. Κάτω ἀπὸ τὸ λιθόστρωτο βρέθηκε ὑπόστρωμα ἀπὸ σπαστὴ πέτρα, ποὺ περιεῖχε ἐπίσης ὄστρακα, λίγα κόκαλα αἰγοειδῶν καὶ μικρὰ τμήματα χαλिकासβέστου δαπέδου. Ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ τοῦ ὑποστρώματος ξεχώριζαν τμήματα λοπάδων, κυάθων καὶ κυπέλλων, τὸ ἄκρο μιᾶς ταινιόσχημης πεπλατυσμένης λαβῆς καὶ τμήματα ἄλλων μικρῶν κυλινδρικῶν, τμήματα ἀπὸ τὸ τοίχωμα πρόχου καὶ κομμάτι ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὴν πλατιά πρόχυση ἀνάλογου ἀγγείου, τμήματα πίθου μὲ σχοινοειδῆ διακοσμητικὴ ταινία, μερικὰ γραπτὰ ὙΜΙΑ ὄστρακα, βάση tumbler καὶ μελανογάνωτο κυπέλλου, κομμάτι ἀπὸ τὸ χεῖλος παλαιοανακτορικοῦ κυπέλλου, μὲ λευκὲς γραπτὲς ταινίες σὲ σκοτεινὸ βάθος, καὶ τμῆμα ἀπὸ τὴν κυλινδρικὴ βάση φρουτιέρας. Στὴ ΝΑ γωνία τοῦ δωματίου καὶ στὸ ἴδιο στρῶμα βρέθηκαν τμήματα πεσμένου στὰ πλάγια πιθίσκου μὲ σχοινοειδῆ ἐμπέστη ταινία κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος, ποὺ γέρνει πρὸς τὰ ἔξω (πίν. 201β). Ἀμέσως δυτικότερα βρέθηκαν δύο βάσεις πρόχων, ἡ μία μέσα στὴν ἄλλη, καὶ μία κάθετη λεπτὴ κυλινδρικὴ λαβή. Στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου βρέθηκε, πεσμένη ἀνάστροφα, ἀκέραιη λοπάδα ἀπὸ πολὺ ψημένο πηλὸ.

Κάτω ἀπὸ τὸ ὑπόστρωμα ποὺ περιγράφηκε παραπάνω ὑπῆρχε τὸ στρῶμα τοῦ παλαιοῦ δαπέδου ἀπὸ ὑγρὸ χῶμα. Εἶχε πάχος 0.20-0.30 μ. καὶ περιεῖχε ἀρκετὴ κεραμεικὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία ξεχώριζαν τμῆμα μεγάλης πρόχου, κάτω τμῆμα tumbler, βάσεις κυπέλλων, ταινιόσχημη λαβὴ κυάθου καὶ ἓνα σχεδὸν ὁλόκληρο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο.

Μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἀνατολικοῦ δωματίου ἡ ἔρευ-

να στράφηκε στὸν κεντρικὸ χῶρο τοῦ ἀνδῆρου IV. Ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ ἐπίχωση τοῦ ἀνδῆρου, ποὺ εἶχε πᾶχος 0.15-0.20 μ., περισυλλέχθηκαν βάση κυπέλλου τύπου tumbler, τμήματα ἀπὸ δύο ὀριζόντιες κυλινδρικές λαβές, βάση μικρῆς πρόχου, τὸ χεῖλος καὶ ἡ κάθετη κυλινδρική λαβὴ δίωτου ἀμφορέα, τμήμα ἀπὸ τὸ εὐθὺ χεῖλος σκύφου μὲ μαστοειδῆ ἀπόφυση κάτω ἀπ' αὐτό, τμήμα ἀπὸ τὸν λαιμὸ καὶ τὴν πρόχωση πρόχου, ἓνα κομμάτι ἀπὸ τὸ πεπλατυσμένο χεῖλος λεκανίδας, λαβὴ πιθίσκου μὲ ἐμπέστη ταινία, ταινιόσχημη λαβὴ κυάθου μὲ μελανὸ ἐπίχρισμα, μικρὴ κάθετη κυλινδρική λαβὴ καὶ πόδι χύτρας.

Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ ἀνδῆρου ὁ φυσικὸς βράχος (σχιστολιθικός) ἦταν σχεδὸν στὴν ἐπιφάνεια καὶ εἶχε κλίση ἀπὸ Β πρὸς Ν. Στὸ νότιο ὄριό του τοποθετήθηκε μακρὺς τοίχος μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Δ πρὸς Α (πίν. 202α), σχεδὸν στὴ νοτιὰ προέκταση τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ἀνατολικοῦ δωματίου. Τὸ σωζόμενο ὕψος του εἶναι 0.25 μ. καὶ τὸ πᾶχος του κυμαίνεται ἀπὸ 0.65-0.40 μ. (λεπταίνει πρὸς τὸ δυτικότερο τμήμα του, πίν. 202β). Ἡ ἀνατολικὴ ἀπόληξη τοῦ τοίχου δὲν ἔχει σωθεῖ. Ἀντ' αὐτῆς ὑπῆρχε ὀφιοειδὲς τοιχάριο, ποὺ ξεκينوῦσε ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἀνατολικοῦ δωματίου καὶ κατευθυνόταν πρὸς τὰ δυτικὰ (πίν. 203α). Πατοῦσε πάνω στὸ χῶμα, ἦταν προχειροκτισμένο καὶ ἡ ἀκριβὴς του ἀρχιτεκτονικὴ λειτουργία δὲν εἶναι σαφής. Στὴν ἐπίχωση στὸ σημεῖο αὐτό, ἀνάμεσα σὲ πεσμένες πέτρες, βρέθηκαν ὄστρακα ποὺ ἀνῆκαν σὲ μεγάλα ἀγγεῖα οἰκιακῆς χρήσης μὲ χονδρὰ τοιχώματα.

Κάθετος στὸν μακρὺ τοῖχο στὸ βόρειο τμήμα τοῦ ἀνδῆρου ἦταν ἄλλος παχύτερος τοίχος, τοῦ ὁποῖου τὸ νότιο ἄκρο δὲν ἀποκαλύφθηκε. Ἐνας τρίτος τοίχος, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ΝΔ πρὸς ΒΑ, ἔτεμνε λοξὰ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ ἀνατολικοῦ δωματίου (πίν. 203β), εἶχε σωζόμενο μῆκος 2.20 μ., πλάτος 0.50 μ. καὶ ὕψος 0.35 μ. στὸ ἀνατολικό του ἄκρο καὶ 0.10 μ. στὸ δυτικό. Δὲν ἔγινε ἀπόλυτα σαφὲς ἂν οἱ παραπάνω τοῖχοι ἀνήκουν στὴν ἴδια χρονολογικὴ περίοδο καὶ ἡ κατάστασις διατήρησής τους ἐμπόδισε μιὰ τέτοια διαπίστωση μὲ ἀνασκαφικὴ μέθοδο.

Τὸ πρῶτο στρώμα νότια τοῦ μακροῦ τοίχου μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Δ πρὸς Α ἀποτελοῦνταν ἀπὸ κοκκινῶμα, μὲ ἄφθονα ὄστρακα κοινῆς ὙΜΙΑ κεραμεικῆς, ἀνάμικτης μὲ λίγα ὄστρεα καὶ ἐλάχιστα κόκαλα ζώων. Ἀπὸ τὰ ὄστρακα διακρίνονταν βάσεις ἀώτων κωνικῶν κυπέλλων, ὀριζόντιες λεπτὲς λαβές, κομβιόσχημη λαβὴ μεγάλου πώματος, πόδι χύτρας καὶ μελανογάνωτα ὄστρακα.

Στὸ δεύτερο στρώμα, στὸν χῶρο δυτικὰ τοῦ τοίχου μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β

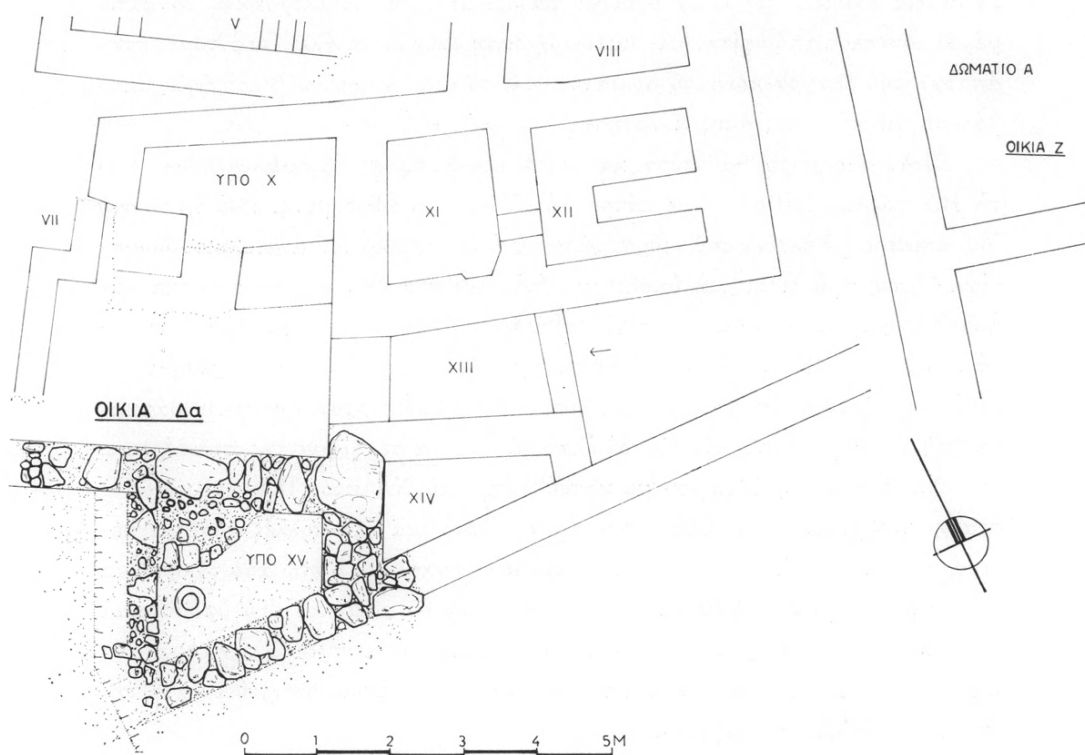
πρὸς Ν, βρέθηκαν λίγα ὅστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα μὲ χονδρὰ τοιχώματα καὶ μερικά ἀπὸ γραπτὰ ἀγγεῖα τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου. Στὸν χώρο ποὺ σχηματίζεται ἀνάμεσα στοὺς τοίχους ποὺ περιγράφηκαν παραπάνω καὶ στὸ ἴδιο στρώμα τὸ χῶμα ἦταν σκληρὸ καὶ λευκωπὸ καὶ περιεῖχε ἄρκετὰ ὅστρακα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα διακρίνονταν βάσεις κυπέλλων καὶ κυάθων, ὀριζόντιες καὶ κάθετες λαβές, χεῖλος μεγάλου ἀγγείου μὲ περιχέλιωμα τετραγωνικῆς διατομῆς, κομβιόσχημη ἀπόληξη πώματος, ἄκρη γεφυρόστομης προχοῆς καὶ γραπτὰ ὅστρακα μὲ καστανές καμπύλες ταινίες σὲ ἀνοιχτόχρωμο βάθος. Μαζὶ περισυλλέχθηκαν τὸ κάτω μέρος κυπέλλου ἀπὸ ὀφίτη, μὲ δισκοειδῆ βάση καὶ δύο παράλληλες ἐντομές στὴν ἀπαρχὴ τοῦ ἐλαφροῦ κωνικοῦ σώματος, καὶ τὸ μισὸ μικροῦ κυβικοῦ ὑφαντικοῦ βάρους, μὲ τέσσερις ὁπές ἀνάρτησης.

Στὸν ἴδιο χώρο, βαθύτερα, καὶ μετὰ τὴν ἀφαίρεση ὀρισμένων λίθων ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία, βρέθηκε λεῖα πέτρα, ὀριζόντια τοποθετημένη, ποὺ ἦταν στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ ἐκεῖνο τοῦ λιθοστρώτου στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀνατολικοῦ δωματίου. Ἴσως πρόκειται γιὰ ὑπόλειμμα ἐνὸς λιθόστρωτου δρόμου ποὺ γιὰ κάποια χρονικὴ περίοδο θὰ ἔνωνε τὴ βαθμιδωτὴ ἀνάβαση, ποὺ περνάει ἀνατολικά τοῦ Σπιτιοῦ F, μὲ τὴ ΒΔ συνοικία τῆς πόλης. Στὸ ἴδιο βάθος βρέθηκε ἄρκετὴ χονδρὴ κεραμεικὴ καὶ τμῆμα δισκοειδοῦς ἀμφικυρτοῦ ὑφαντικοῦ βάρους, μὲ ὁπὴ ἀνάρτησης στὸ κέντρο καὶ ἐλαφριὰ αὐλακα σὲ τμῆμα τῆς περιφέρειας.

Νότια τοῦ λοξοῦ τοίχου μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ΝΑ πρὸς ΒΔ, καὶ σὲ ἀπόσταση 0.50 μ. ἀπὸ τὴν παρειά του, βρέθηκε στρώμα ἀπὸ πολλὲς σπαστὲς πέτρες, ποὺ περιέβαλλε μεγάλο, μάλλον πεσμένο, ὀγκόλιθο. Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα τῆς σπαστῆς πέτρας βρέθηκε στρώμα κοκκινωποῦ χρώματος. Τὸ ὑπόστρωμα τῆς σπαστῆς πέτρας σκέπαζε ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ ἀνδῆρου. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ἀνασκαφὴ διακόπηκε γιὰ νὰ συνεχισθεῖ κατὰ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο.

Σπίτι Δα τοῦ Λόφου τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου (εἰκ. 4)

Μὲ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ ἀρχαιολόγου Λευτέρη Πλάτωνα συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφὴ στὸ Σπίτι Δα τοῦ Λόφου τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου. Ἡ ἐργασία ἄρχισε μὲ τὸν ἐπιμελὴ καθαρισμὸ τῶν ἤδη ἀνασκαμμένων χώρων τοῦ κτιρίου. Ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο δωμάτιο IV ἀφαιρέθηκαν δύο-τρεῖς πέτρες πεσμένες παράλληλα μὲ τὸν νότιο τοῖχο καὶ φάνηκε καλύτερα ἢ κρηπίδα τῆς θεμελιώσεώς του. Κατὰ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ τοῦ κτιρίου περισυλλέχθηκε ἄρκετὴ κοινὴ κερα-

Είχ. 4. Λόφος Ἀγίου Ἀντωνίου: Σπήλι Δα.

μεική από άγγειά διαφόρων μεγεθών. Διακρίνονταν τμήμα από τὸ χεῖλος μικροῦ πίθου τύπου jag τριγωνικῆς διατομῆς, με ἀναθύρωση κάτω ἀπ' αὐτό, πόδι χύτρας ἑλλειπτικῆς διατομῆς, τὸ ἄκρο ἄλλου ποδιοῦ χύτρας με ἔντομή, τμήμα μικρῆς λοπάδας με πολὺ λοξὰ τοιχώματα καὶ εὐθὺ χεῖλος, τμήμα ἀπὸ τὴν κάθετη λαβή, ἑλλειπτικῆς διατομῆς, καὶ τὸ στόμιο μικρῆς πρόχου, κομμάτι ἡμισφαιρικοῦ κυάθου με χεῖλος ποὺ κλίνει πρὸς τὰ ἔξω, κομμάτια ἄλλων ἀναλόγων ἀγγείων (ἓνα εἶχε κοκκινωπὸ ἐπίχρσμα καὶ στίς δύο ἐπιφάνειες), μικρὴ κάθετη τοξωτὴ λαβὴ με μαῦρο ἐπίχρσμα, τμήμα ἄλλης μικρῆς λαβῆς ἑλλειπτικῆς διατομῆς καὶ ἄλλης σχεδὸν ταινιόσχημης, κομμάτια ὠτών κωνικῶν κυπέλλων, τμήματα προχοῆς γεφυροστόμου ἀγγείου, τμήμα ἀπὸ μπῶλ με χεῖλος ποὺ ἔγερνε ἑλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω καὶ τμήμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα λεπτοῦ ἀγγείου με διακόσμηση στολιδωτῆ τῆς ΥΜΙΑ περιόδου. Κατὰ τὸν καθαρισμό τοῦ πλακοστρώτου χώρου IV περισυλλέχθηκαν λίγα κομμάτια μεγάλων ἀγγείων: τμήμα ἀπὸ τὸ στόμιο καὶ τὸ τοίχωμα μικροῦ πιθίσκου με χεῖλος ποὺ κλίνει ἑλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω, ἐπίπεδο στὴν πάνω του ἐπιφάνεια, τμήμα ἀπὸ τὸ στόμιο μικροῦ ἀμφορέα ἢ πρόχου με κοντὸ λαιμό, κομμάτι πολὺ ρηχῆς λεκανίδας με λοξὰ τοιχώματα καὶ τμήμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα ἀγγείου μετρίου μεγέθους, με κάθετη κυλινδρική λαβή. Ἀπὸ τὸν ἴδιο χῶρο περισυλλέχθηκαν λίγα κομμάτια λεπτοῦ λευκοῦ ἐπιχρίσματος, ποὺ ἀποσπάσθηκαν ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς ἀνατολικότερης πωρολιθικῆς πλάκας τῆς βορειότερης σειρᾶς τοῦ πλακοστρώτου.

Δύο ἦταν οἱ τομεῖς ποὺ ἐπικεντρώθηκε ἡ ἔρευνα κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο: ὁ πρῶτος περιελάμβανε τὸν τριγωνικὸ χῶρο ποὺ σχηματίζεται ἀνάμεσα στὸ μακρὺ νότιο λοξὸ τοῖχο καὶ τὴ νότια πρόσοψη τοῦ κτιρίου, ἀμέσως νότια ἀπὸ τὸν χῶρο X. Ὁ δεῦτερος, ἀνατολικότερα, ἀποσκοποῦσε στὴν πλήρη ἀποκάλυψη τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ νότιου λοξοῦ τοίχου καὶ τὴ διασάφηση τῆς περιοχῆς τῆς ΝΑ εἰσόδου τοῦ σπιτιοῦ.

Ὁ σχεδὸν τριγωνικὸς χῶρος XV νότια τοῦ χώρου X περιοριζόταν πρὸς τὰ δυτικὰ ἀπὸ πρόχειρο τοιχάριο, κτισμένο κάθετα στὸ κατώφλι τῆς νότιας πρόσοψης τοῦ κτιρίου. Τὸ τοιχίον αὐτὸ ἔσωζε μόνο μία σειρὰ δόμων καὶ ἦταν φανερὰ κτισμένο στὴν τελικὴ φάση τῆς κατοίκησης, ἀφοῦ με τὴ θέση του ἔθετε σὲ ἀχρηστία τὴ νότια εἴσοδο τοῦ μεγάλου δωματίου X. Ἡ ἀνασκαφὴ κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο ἄρχισε ἀπὸ βάθος 0.55 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἐπιφάνεια τῆς νότιας παραστάδας τῆς κύριας ΒΑ εἰσόδου τοῦ κτιρίου. Ἡ ἐπίχωση ἀπὸ τὸ βάθος αὐτὸ καὶ μέχρι τὸ δάπεδο ἦταν ὁμοιογενής: περιεῖχε μεγάλῃ πο-

σότητα κεραμεικῆς ὀρισμένων τύπων ἀγγείων καὶ φαίνεται ὅτι πλήρωσε τὸν χῶρο τὴν ἴδια χρονικὴ στιγμή, πιθανότατα στὸ τέλος τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου. Τὰ ἀγγεῖα, μέσου καὶ μικροῦ μεγέθους, ἦταν σχεδὸν ἀκέραια καὶ φαίνεται ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ ἦταν ἀποθηκευμένα σὲ ράφια κατὰ τύπους, τὸ ἓνα μέσα στὸ ἄλλο, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ ἀνεύρεση κωνικῶν κυπέλλων καὶ κυάθων σὲ ομάδες. Τὸ στρώμα περιεῖχε σὲ πολλὰ σημεῖα στάχτη καὶ ἄλλα ἔχνη φωτιᾶς (καμένο χῶμα, μαυρισμένες πέτρες καὶ ὄστρακα), περισσότερο ἐμφανὴ στὸ δυτικότερο τμῆμα τοῦ δωματίου.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου XV ἔγινε κατὰ τμήματα: πρῶτα ἀνασκάφηκε τὸ τμῆμα ἀνατολικά τοῦ πρόχειρου ἐγκάρσιου στὸ κατώφλι τοιχείου τῆς τελευταίας κατασκευαστικῆς φάσης. Ὑστερα, μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ τοιχείου (μετὰ τὴν λεπτομερὴ φωτογράφηση καὶ ἀποτύπωσή του), ἡ ἔρευνα προχώρησε στὸ δυτικότερο τμῆμα τοῦ ὑπόγειου δωματίου. Ἀποδείχθηκε ὅτι τὸ στρώμα τῆς κεραμεικῆς ἐκτείνετο μέχρι τὸν βαθιὰ θεμελιωμένο δυτικὸ τοῖχο τοῦ ὑπόγειου δωματίου, ποῦ ἦταν ἐπίσης κάθετος στὴ νότια πρόσοψη τοῦ Σπιτιοῦ Δα, περίπου στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ νότιου κατωφλίου. Τὸ ἴδιο στρώμα ἐκτείνετο καὶ πρὸς τὰ ἀνατολικά, κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ χώρου, ἡ ἔρευνα ὅμως πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ δὲν συνεχίσθηκε, ἀφοῦ τὸ ἐπιφανειακὸ τοιχεῖο ἐμπόδιζε καὶ ἐδῶ τὴν κανονικὴ στρωματογραφικὴ ἀνασκαφὴ.

Ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ χώρου XV, περίπου στὸ ὕψος τῆς νότιας πρόσοψης τοῦ Δα καὶ ἀπὸ τὴ μέση ἐπίχωση, ἀφαιρέθηκαν μερικὲς πεσμένες πέτρες ποὺ πιθανῶς ἀνῆκαν ἀρχικά στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ὑπόγειου δωματίου. Ὁ τελευταῖος, κατεστραμμένος, ὅπως φαίνεται, κατὰ τὸ ἀνατολικὸ του ἡμισυ, ἦταν σχεδὸν παράλληλος μὲ τὸν νότιο μακρὸ τοῖχο καὶ ἐλαφρὰ λοξὸς πρὸς τὴ νότια πρόσοψη τοῦ Δα. Ἐτσι τὸ ὑπόγειο δωμάτιο κάτω ἀπὸ τὸν χῶρο XV παρουσιαζόταν στενόμακρο καὶ μικρῶν διαστάσεων (πλάτους μόλις 1.15 μ.), παρόλο ποῦ τὸ ἀνατολικὸ του τμῆμα δὲν ἔχει πλήρως διερευνηθεῖ. Ὁ νότιος τοῖχος του, ποῦ ἦταν τμῆμα τοῦ νότιου μακροῦ τοίχου, ἔχει ἀποκλίνει ἀπὸ τὴν κατακόρυφο πρὸς τὰ νότια καὶ τὰ θεμέλιά του ἐξέχουν ἔντονα πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ περιορίζοντας ἀκόμα περισσότερο τὸν χῶρο.

Ἀπὸ τὸ τμῆμα ἀνατολικά τοῦ ἐπιφανειακοῦ τοιχαρίου, ποῦ ἦταν κάθετο στὸ κατώφλι, καὶ ἀπὸ τὸ ψηλότερο ἐπίπεδο τοῦ στρώματος τῆς κεραμεικῆς, περισυλλέχθηκαν ἀρκετὰ τμήματα κυάθων μὲ ἡμισφαιρικὸ σῶμα καὶ χειλὸς ποῦ γέρνει πρὸς τὰ ἔξω καὶ κομμάτια κωνικῶν κυπέλλων μὲ λοξὰ τοιχώματα

καὶ πλατὺ χεῖλος. Ἐνα κομμάτι κύπελλου ἔφερε μία σκοτεινὴ ταινία γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ δύο παράλληλες καμπύλες ταινίες κάτω ἀπ' αὐτό, ἴσως τμήμα σπείρας. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα κομμάτια ποὺ περισυλλέχθηκαν στὸ ἴδιο βάθος ξεχώριζαν δύο βάσεις μικρῶν πρόχων, τμήμα ὀριζόντιας κυλινδρικής λαβῆς καὶ ἄλλης ἐλλειπτικής διατομῆς, κομμάτι ἀπὸ τὴ βάση μικροῦ ἀγγείου μὲ μαῦρο ἐπίχρισμα, τμήμα κιάθου τοῦ τύπου μὲ τὰ κάθετα τοιχώματα, μὲ τὸ κάτω ἄκρο τῆς ταινιόσχημης λαβῆς του, καὶ τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος μικροῦ σκύφου μὲ περιχειλίσμα ποὺ ἐξέχει ἐλαφρὰ τοῦ τοιχώματος τοῦ ἀγγείου. Ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ περισυλλέχθηκαν ἀρκετὰ κόκαλα αἰγοειδῶν, μικρὴ ποσότητα κάρβουνο καὶ πολὺ μικρὸ ἀπολέπισμα στεατῆτος γκριζοπράσινου χρώματος.

Ἀπὸ βάθος 0.60 μ. (ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς νότιας παραστάδας τῆς ΒΑ εἰσόδου τοῦ Δα) καὶ μέχρι τὸ δάπεδο τοῦ ὑπόγειου δωματίου περισυλλέχθηκε, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ἀφθονότατη κεραμεικὴ ἀπὸ ἀγγεῖα κυρίως μετρίου καὶ μικροῦ μεγέθους. Τὰ περισσότερα ἦταν σὲ καλὴ κατάσταση καὶ μερικὰ περισυλλέχθηκαν ἀκέραια.

Δύο τύποι ἀγγείων ἀντιπροσωπεύονταν ἀπὸ μεγάλο ἀριθμὸ δειγμάτων: τὸ ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, μὲ ἐλαφρὰ λοξὰ τοιχώματα ποὺ κατέληγαν σὲ εὐθύ χεῖλος, καὶ ὁ κύαθος, μὲ ἡμισφαιρικὸ σῶμα καὶ χεῖλος ποὺ γέρνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω. Τὰ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα ποὺ περισυλλέχθηκαν (τὰ περισσότερα σὲ κομμάτια, πολλὰ ὅμως καὶ ἐντελῶς ἀκέραια), ὑπερέβαιναν τὰ ἑκατὸ καὶ ἀντιπροσώπευαν μία μεγάλη ποικιλία παραλλαγῶν: ψηλότερα ἢ χαμηλότερα, μὲ τοιχώματα ποὺ κλίνουν ἄλλοτε περισσότερο καὶ ἄλλοτε λιγότερο, μικρὰ καὶ μεγάλα. Ὁ πηλὸς τῶν περισσότερων δειγμάτων ἦταν πορτοκαλόχρους καὶ σὲ πολλὰ ἀπ' αὐτὰ ἦταν φανερά τὰ ἔχνη φωτιᾶς καὶ στὶς δύο ἐπιφάνειες. Οἱ κύαθοι, διαφόρων μεγεθῶν, συνήθως μὲ ἡμισφαιρικὸ σῶμα, ἀντιπροσωπεύονταν ἐπίσης ἀπὸ μία μεγάλη ποικιλία παραλλαγῶν: τὸ χεῖλος ἄλλοτε ἐκλίνει ἐντονα πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἄλλοτε ἀνεπαίσθητα, ἄλλα δείγματα εἶχαν δισκοειδῆ βάση, ποὺ ἐξεῖχε ἐντονα τῶν τοιχωμάτων, καὶ ἄλλα ὄχι, ἄλλοτε ἔφεραν μία ταινιόσχημὴ ἢ κυλινδρική κάθετη λαβὴ καὶ ἄλλοτε ἦταν ἄωτα. Ἐνας μεγάλος ἄωτος ἡμισφαιρικὸς κύαθος, ποὺ σώθηκε σχεδὸν ἀκέραιος, ἔφερε δύο μαστοειδεῖς ἀποφύσεις καὶ κοκκινωπὸ ἐπίχρισμα. Πολλοὶ ἄλλοι ἔφεραν καστανὸ ἢ κόκκινο ἐπίχρισμα στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια καὶ σὲ μερικὲς περιπτώσεις καὶ στὴν ἐσωτερικὴ. Μερικὰ δείγματα ἔφεραν γραπτὴ διακόσμηση, καστανὲς ταινίες στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια καὶ λεπτὲς γραμμὲς μὲ τὸ χρωστήρα στὸ ἐσωτερικόν, δια-

κοσμητικό θέμα ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ μεγάλους σκοτεινοὺς πλήρεις κύκλους, παράλληλες σκοτεινὲς ταινίες ποὺ περιέτρεχαν τὸ χεῖλος καὶ κάτω ἀπ' αὐτὲς τρέχουσες σπεῖρες, θέμα μὲ ἐρπύζοντες βλαστοὺς ἀνάμεσα σὲ συστήματα παχιῶν ταινιῶν κ.ἄ. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ παραπάνω θέματα χρονολογοῦνται στὴν ΥΜ ΙΑ περίοδο, ἐπιβεβαιώνοντας τὴ χρονολόγηση τοῦ στρώματος.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄνωτα κωνικά κύπελλα καὶ τοὺς κυάθους, καὶ ἄλλοι τύποι ἀγγείων ἀντιπροσωπεύονταν στὸ στρώμα τῆς κεραμεικῆς: πρόχοι μὲ ἀπίσχημο ἢ σφαιρικό σῶμα, μὲ κοντὸ ἢ μακρὸ λαιμὸ καὶ ἐλλειπτικό ἢ κυκλικὸ στόμιο. Μερικὲς ἦταν γεφυρόστομες καὶ ἄλλες ραμφόστομες, τὸ χεῖλος ἄλλοτε ἦταν κυματιστὸ καὶ ἄλλοτε ὄχι καὶ ἔγερνε ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω ἢ ἦταν εὐθύ. Συνήθως ἔφεραν μία τοξωτὴ κυλινδρική ἢ πεπλατυσμένη λαβή, ποὺ ἔπιανε στὸ χεῖλος τοῦ ἀγγείου, ἀπέναντι ἀπὸ τὸ σημεῖο ποὺ διαμορφωνόταν ἡ προχοή ἢ ἡ πρόχυση. Ἐνα δεῖγμα εἶχε διακοσμηθεῖ μὲ γραπτὸ θέμα τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου: ζώνη ἀπὸ πλαγιαστὰ γλωσσοειδῆ φύλλα, ἀνάμεσα στὶς ἀπολήξεις τῶν ὁποίων ὑπῆρχαν μικρὲς βουλές. Κάτω ἀπὸ τὴ ζώνη τῶν φύλλων ὑπῆρχε σύστημα τριῶν παραλλήλων ταινιῶν. Ἀλλὰ δύο ἀνάλογα ἀγγεῖα διακοσμήθηκαν μὲ γραπτὴ διακόσμηση: τὸ ἓνα μὲ ἄτακτα ζωγραφισμένες καστανὲς βουλές καὶ τὸ ἄλλο μὲ παχιά σκοτεινὴ ζώνη γύρω ἀπὸ τὴ βάση καὶ συστήματα καθέτων ταινιῶν ἀνὰ τριάδες, σὲ μικρὲς ἀποστάσεις ἀναμεταξύ τους.

Ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη κεραμεικὴ ποὺ περισυλλέχθηκε στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ ὑπογείου δωματίου διακρίνονταν τμήματα σκύφων μὲ ὀριζόντιες, ἐλαφρὰ ἀνυψωμένες λαβὲς καὶ χεῖλος ποὺ ἔγερνε ἐλαφρὰ, τμήμα ἄλλου σκύφου μὲ σχεδὸν σφαιρικό σῶμα καὶ κυλινδρικές, ἐλαφρὰ ἀνυψωμένες, λαβές, 3-4 πόδια χυτρῶν ἐλλειπτικῆς διατομῆς καὶ τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος ἀνάλογου ἀγγείου, ποὺ ἔγερνε ἔντονα πρὸς τὰ ἔξω, καὶ εἶχε ἴχνη φωτιᾶς στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια, μικρὸς κάδος μὲ λοξὰ τοιχώματα, ποὺ κατέληγαν σὲ εὐθὺ ἐπίπεδο χεῖλος (σχεδὸν ἀκέραιος) (πίν. 204α-β), τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος δύο ἀκόμη ἀναλόγων ἀγγείων, μεγάλο κομμάτι ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὴν κάθετὴ λαβὴ ἐλλειπτικῆς διατομῆς (μὲ ἐντομὴ στὸ κάτω τῆς ἄκρο) καὶ τὸ τοίχωμα ἀμφορέα μὲ ἐλλειπτικὸ στόμιο, ὁ λαιμὸς μὲ τὶς δύο λαβὲς ἄλλου, ἀλλὰ μικρότερου, καὶ τμήμα ἀπὸ τὸ στόμιο τρίτου ἀναλόγου, κομμάτι ἀπὸ τὸ στόμιο μεγάλου εὐρυστόμου ἀγγείου μὲ σχεδὸν κάθετα τοιχώματα, εὐθὺ χεῖλος καὶ ἀναθύρωση ἀμέσως κάτω ἀπ' αὐτό, ἴσως γιὰ τὴν προσαρμογὴ καλύμματος, κομμάτια ἀπὸ τὸ κάτω μέρος ἐνὸς ἢ δύο πίθων μὲ σχοινοειδῆ ἐμπέστη ταινία γύρω ἀπὸ τὴ βάση τους, τμήμα ἀπὸ

τῇ βάσῃ μεγάλου πιθοειδοῦς ἀγγείου, κομμάτι ἀπὸ τὸ χεῖλος πιθίσκου, τριγωνικῆς διατομῆς, μὲ ἐμπέστη ταινία κάτω ἀπ' αὐτό, τμῆμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα βυτιόσχημου πιθίσκου καὶ κομμάτι ἀπὸ τὸ κάτω μέρος ἴσως τοῦ ἴδιου ἀγγείου, μὲ σχοινοειδῆ ταινία γύρω ἀπὸ τῇ βάσῃ, τμῆμα ἀπὸ τὸ χεῖλος τριγωνικῆς διατομῆς ἄλλου πιθίσκου μὲ ἀναθύρωση κάτω ἀπ' αὐτό, τμῆμα ἀπὸ δισκοειδὲς καπάκι μὲ τρεῖς ἀνάγλυφες στολιδώσεις στὴν περιφέρεια καὶ μαῦρο ἐπίχρυσμα, καὶ κομμάτι κυτέλλου μὲ δισκοειδῆ βάση, ποὺ ἐξέχει ἐλαφρά, καὶ σχεδὸν κάθετα τοιχώματα. Πιὸ χαρακτηριστικὰ ἦταν κομμάτι μὲ δύο συστήματα παραλλήλων κοκκινωπῶν ταινιῶν καὶ τμῆμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα λεπτοῦ ἀγγείου μὲ καστανοκόκκινη διακόσμηση, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται ἓνα τρίγωνο μὲ κοῦλες πλευρὲς κι ἓνας μικρὸς ἀστερίσκος σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ δημιουργούμενα τόξα. Ἐνδιαφέροντα ἦταν δύο κομμάτια ἀπὸ πολὺ μικρὸ ἀγγεῖο, ἀπομίμηση γεφυρόστομου πίθου, μὲ ἐπίπεδο χεῖλος τριγωνικῆς διατομῆς καὶ δύο ὀριζόντιες ἐλαφρὰ ἀνυψωμένες λαβές· διακρινόταν ἰσχνὴ διακόσμηση μὲ πορτοκαλὶ χρῶμα, ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ πυκνὲς παράλληλες ταινίες ποὺ περιέτρεχαν τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου καὶ φυτικὸ θέμα, ποὺ ἴσως ἀπέδιδε κρίνο· κάτω ἀπὸ τὴν προχοή διακρινόταν ἐξάκτινος ἀστερίσκος.

Στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ χώρου, κάτω ἀπὸ τὶς πεσμένες πέτρες ποὺ σκέπαζαν τὰ λείψανα τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ὑπόγειου δωματίου, περισυλλέχθηκε σὲ δύο κομμάτια λεπτὸ στενόμακρο ἔλασμα χαλκοῦ, μὲ γλωσσοειδῆ εὐθεία ἀπόληξη, εἶδος μικροῦ κοπέα. Ἡ διατήρησή του ἦταν πολὺ κακὴ καὶ τὸ σωζόμενο μῆκος του ἔφθανε τὰ 0.061 μ. (πλάτος κόψης 0.006 μ.). Σὲ βάθος 0.78 μ., στὴν ἴδια περίπου περιοχὴ, βρέθηκαν τὰ τμήματα σκεύους ἀπὸ κονίαμα, ἴσως κυκλικῆς τράπεζας προσφορῶν. Στὴν ἐξωτερικὴ του ἐπιφάνεια διακρίνονταν τὰ ἴχνη κόκκινου χρώματος. Τὸ σκεῦος ἦταν σὲ κακὴ κατάστασι καὶ ἀφαιρέθηκε σὲ κομμάτια. Σὲ βάθος 0.83 μ. καὶ λίγο δυτικότερα βρέθηκε τὸ μεγαλύτερο μέρος ὀλμοειδοῦς πέτρινου ἀγγείου (σώζονταν τὰ δύο τρίτα του), πεσμένο λοξά, μὲ τὴν κοιλότητά πρὸς τὰ δυτικά. Ἦταν ἀπὸ μελανωπὸ ὀφίτη, ποὺ εἶχε διαρραγεῖ ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς φωτιᾶς. Ἡ διάμετρός του ἦταν 0.13 μ. καὶ τὸ ὕψος του 0.07 μ. Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν λίθων περισυλλέχθηκε ἓνα τμῆμα ἄλλου ἀνάλογου φωλεόσχημου ἀγγείου ἀπὸ μελανωπὸ ὀφίτη. Διακρίνονταν στὴν κοιλότητά του τὰ ἴχνη τοῦ κυλινδρικοῦ περιστροφικοῦ τρυπάνου, ἐλαφρὰ ἀνάγλυφα (ὕψος 0.065 μ.).

Σὲ βάθος 0.93 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο, κοντὰ στὸν νότιο τοῖχο καὶ στὴ

συμβολή του με τὸ δυτικὸ ἐπιφανειακὸ τοιχίον τοῦ χώρου, βρέθηκαν, πεσμένα ἀνάστροφα, κομμάτια ἀπὸ ἀνάγλυφη τοιχογραφία-διάζωμα ἀπὸ κονίαμα, ἐν-τελῶς ἀνάλογη μ' αὐτὴν ποὺ εἶχε βρεθεῖ κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἀνασκαφῆς στὴν Αἴθουσα Συμποσίων τοῦ ἀνακτόρου (πίν. 205α). Τὸ διάζωμα ἀποτελέσθηκε ἀπὸ λευκὲς συνεχόμενες σπεῖρες τεσσάρων ἔντονα ἀναγλύφων περιελίξεων (δύο ἀπὸ τὶς σπεῖρες σῶζονταν σχεδὸν ἀκέραιες). Ἡ σωζόμενη διάμετρος τοῦ μεγαλύτερου κομματιοῦ ἦταν 0.18 μ. καὶ τὸ πλάτος κάθε περιελίξεως 0.035 μ. περίπου.

Ἀπὸ τὸ στρώμα τῆς κεραμεικῆς περισυλλέχθηκαν ἐπίσης μεγάλες ποσότητες κοκάλων αἰγοειδῶν, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ τμήματα σιαγόνων με δόντια στὴ θέση τους, δύο λεπτὰ κυρτὰ δόντια, ἴσως τρωκτικοῦ, θαλασσινὰ ὄστρεα, ἀρκετὰ μεγάλες ποσότητες κάρβουνου, κομμάτια λευκοῦ ἐπιχρίσματος, κομμάτι ἐλαφρόπετρας, μικρὴ πέτρα με διαμπερὴ ὀπὴ στὸ ἓνα τῆς ἄκρο (εἶδος ἐξαρτήματος;), τμήμα δαπέδου ἀπὸ χαλικάσβεστο, μεγάλος κολουροπυραμιδικὸς τριπτήρας ἀπὸ μαύρη πέτρα, τρεῖς ἀκόμα τριπτήρες, ἓνας σφαιρικός, ἓνας δισκοειδὴς ἀμφικυρτός καὶ ἓνας ἀκανόνιστος, μικρὰ τμήματα γκριζοπράσινου ἀνεπεξέργαστου στεατίτη, ἀπολέπισμα ὀψιανοῦ καὶ μικρὸ πῆλινο κυρτὸ δισκίον, ἴσως πῶμα.

Οἱ τύποι τῶν ἀγγείων ποὺ περισυλλέχθηκαν στὸ δυτικότερο τμήμα τοῦ χώρου δὲν διέφεραν οὐσιαστικὰ ἀπ' αὐτοὺς ποὺ ἤδη περιγράφηκαν. Βρέθηκαν πάνω ἀπὸ τριάντα ἄωτα κωνικά κύπελλα σὲ μία ποικιλία παραλλαγῶν, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα περισυλλέχθηκαν ἀκέραια. Ἀκόμα, πολλὰ κομμάτια κυάθων τοῦ τύπου με τὸ ἡμισφαιρικὸ σῶμα καὶ τὸ χεῖλος ποὺ ἐκλίνει πρὸς τὰ ἔξω, με κοκκινωπὸ ἢ σκοτεινὸ ἐπίχρισμα (4-5 βρέθηκαν ἀκέραιοι). Ἀκόμα, ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν τμήμα ἀπὸ μεγάλη κάθετη λαβὴ πίθου, ἐλλειπτικῆς διατομῆς, πόδια μικρῶν καὶ μεγαλύτερων χυτρῶν, τμήμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος πρόχου με σκοτεινὴ καστανὴ ταινία γύρω ἀπὸ τὴ βάση, τμήμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα μικροῦ σκύφου με ὀριζόντια ἀνυψωμένη λαβή, τμήμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα μικρῆς πρόχου με δύο παράλληλες καστανοκόκκινες ζῶνες, τμήμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος πιθίσκου με σχοινοειδὴ ἐμπέστη ταινία γύρω ἀπὸ τὴ βάση, τμήμα χονδροῦ πῆλινου κιβωτίου, κομμάτι ἀπὸ τὴ βάση μεγάλου ἀγγείου, ἴσως ἀμφορέα, κομμάτι ἀπὸ τὸ χεῖλος χύτρας ποὺ ἔγερνε ἔντονα πρὸς τὰ ἔξω, κομμάτι ἀπὸ τὸ τοίχωμα σκύφου με τὴν ἔντονα ἀνυψωμένη ὀριζόντια λαβὴ του, τμήματα πρόχων διαφόρων μεγεθῶν καὶ τύπων, τοξωτὲς κυλινδρικές καὶ ταινιόσχημες λα-

βές, τὰ κομμάτια τριποδικῆς χύτρας μὲ ὠσειδῆς σῶμα, χεῖλος ποὺ ἔγερνε ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω καὶ διαμόρφωνε πρόχυση καὶ πολὺ μαυρισμένη ἀπὸ τὴν φωτιὰ ἐπιφάνεια, τμῆμα κυλινδρικοῦ κοίλου ποδιοῦ, ἴσως φρουτιέρας, τμῆμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα μικροῦ ἀγγείου ποὺ μιμεῖται μεγάλο ἴσως πίθο καὶ τμήματα ἀπὸ τὸ χεῖλος πιθίσκου τριγωνικῆς διατομῆς, μὲ σχοινοειδῆ ταινία κάτω ἀπ' αὐτό. Πιὸ χαρακτηριστικὰ ἦταν κομμάτι ἀπὸ τὸν λαίμω πρόχου μετρίου μεγέθους, μὲ ἀνάγλυφη στολίδωση σ' ὅλη της τὴν ἐπιφάνεια καὶ μαῦρο ἐπίχρισμα, τμῆμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα ἀγγείου μετρίου μεγέθους, μὲ πυκνὲς παράλληλες σκοτεινὲς ζῶνες, μικρὸ τμῆμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα λεπτοῦ ἀγγείου μὲ διακόσμηση μιᾶς ταινίας ἀπὸ τὴν ὁποία ξεκινοῦσαν ἄλλες κάθετες σ' αὐτήν, κομμάτι ἀπὸ τὸ χεῖλος κυάθου, διακοσμημένου μὲ μία ζώνη ἀπὸ πλαγιαστά φύλλα καὶ κάτω ἀπ' αὐτὴν θέμα μὲ ὁμοκέντρους κύκλους ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἑξωτερικὸς ἀποτελοῦνταν ἀπὸ σειρὰ κουκίδων (παπυροειδές;), δύο ὄστρακα μὲ διακόσμηση σπειρῶν, κομμάτι μὲ διακόσμηση ὀφιοειδῶν ταινιῶν, κομμάτι ἀπὸ τὸ κάτω μέρος προχοΐσκης, μὲ μία σκοτεινὴ ζώνη γύρω ἀπὸ τὴ βάση, ἀπὸ τὴν ὁποία ξεκινοῦσαν συστήματα τριῶν καθέτων ταινιῶν, καὶ κομμάτι ἀπὸ τὸ πάνω μέρος κυάθου, μὲ σκοτεινὴ ζώνη στὸ χεῖλος καὶ τρέχουσες σπεῖρες κάτω ἀπ' αὐτό.

Ἀπὸ τὸ στρῶμα κεραμεικῆς στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ χώρου περισυλλέχθηκαν ἀκόμη ἀρκετὰ κόκαλα αἰγοειδῶν, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ τμήματα σαγονιῶν μὲ δόντια στὴν θέση τους, δύο-τρία κυρτὰ δόντια, ἡ μπροστινὴ ἄκρη κυρτοῦ δοντιοῦ κάπρου, δύο κόκαλα διαμορφωμένα σὲ μικρὰ ἐργαλεῖα (τὸ ἓνα σὲ ὀπέα), τμῆμα ἄλλου λεπτοῦ ὀστέινου ἐργαλείου κυκλικῆς διατομῆς, ἴσως βελόνας (σωζ. μήκος: 0.035 μ.), μεγάλη ποσότητα κάρβουνου, θαλασσινὰ ὄστρεα, μικρὸ κομμάτι ἀνεπεξέργαστου γκριζοπράσινου στεατίτη καὶ μικρὸ τρίπλευρο ἀντικείμενο ἀπὸ τὸ ἴδιο ὑλικό. Ἀκόμα, τμήματα ἐπιχρισμάτων, λεπτῶν ἢ παχύτερων, ἄσπρου, μπλε ἢ κόκκινου χρώματος, μεγάλα θαλασσινὰ βότσαλα, ποὺ ἴσως χρησίμεψαν ὡς τριπτῆρες, τρία πολὺ μικρὰ κομματάκια χαλκοῦ, τὸ ἓνα ἄμορφο καὶ τὰ δύο ἀπὸ λεπτὰ ἐλάσματα, μικρὸ τμῆμα χαλικάσβεστου δαπέδου, δύο δισκοειδῆ ἀμφίκυρτα ὑφαντικὰ βάρη, μὲ μία ὀπὴ ἀνάρτησης, καὶ ἓνα γλωσσοειδῆς ἐπίπεδο, μὲ δύο ὀπὲς ἀνάρτησης στὴ στενότερη ἄκρη.

Τὸ δάπεδο τοῦ ὑπόγειου δωματίου βρέθηκε σὲ βάθος 1.17 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο καὶ ἦταν ἀπὸ πατητὸ χῶμα, στρωμένο πάνω σὲ σχιστολιθικὴ λεπίδα. Τὸ πλάτος τοῦ δωματίου στὸ δυτικὸ του τμῆμα εἶναι μόλις 0.80 μ. Στὸ

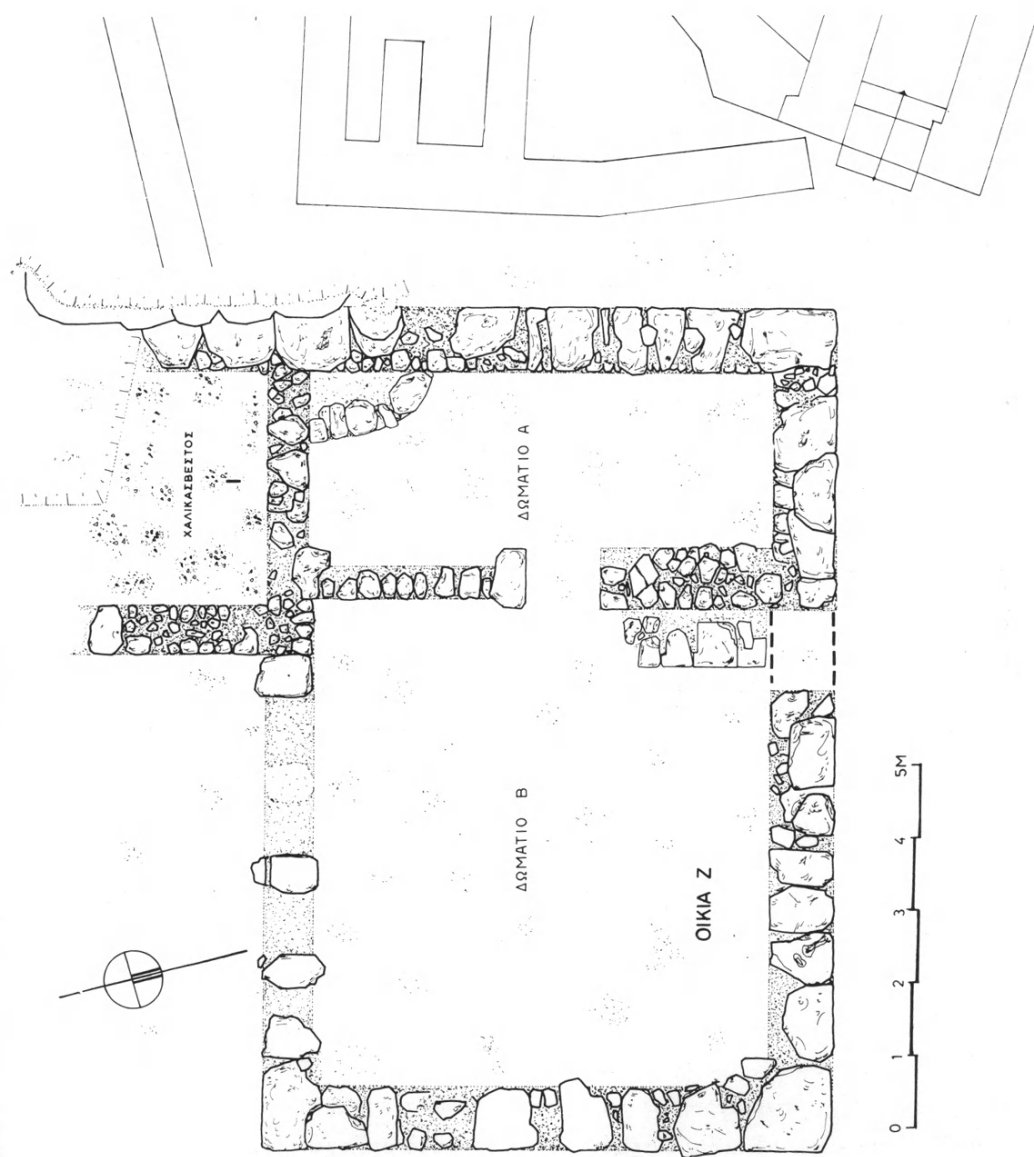
στενὸ αὐτὸ τμήμα, πάνω στὸ δάπεδο, βρέθηκε *in situ* πώρινη γούρνα, διαμέτρου 0.43 μ. (έσωτ. διάμετρος: 0.25 μ.) καὶ ὕψους 0.25 μ. (πίν. 205β). Δίπλα τῆς, καὶ κυρίως κοντὰ στὴ βόρεια παρειὰ τῆς, βρέθηκαν στὴ θέση τους ἀκέραια μικρὰ ἀγγεῖα: ἓνας κύαθος τοῦ γνωστοῦ τύπου καὶ 4-5 ἄωτα κωνικά κύπελλα (πίν. 206α). Μέσα στὴ γούρνα βρέθηκε μόνο ἓνα κομμάτι ἀπὸ μὼβ ντόπιο σχιστόλιθο (βιολίφα).

Ὁ μακρὺς νότιος λοξὸς τοῖχος, ποὺ τμήμα του ἀποτελέσσε τὸν νότιο τοῖχο τοῦ ὑπόγειου δωματίου κάτω ἀπὸ τὸν χῶρο XV, πρέπει νὰ ἦταν ἡ νότια πρόσοψη τῆς πρώτης φάσης τοῦ κτιρίου. Μὲ τὴν κατασκευὴ τῆς νέας νότιας πρόσοψης τοῦ Σπιτιοῦ Δα ὁ τοῖχος ἔλλαξε λειτουργία καὶ πιθανῶς χρησίμευε μόνο ὡς ἀντερείσματικός τοῦ ἀνδῆρου. Ἡ νέα νότια πρόσοψη τοῦ Δα «ἐκοψε» τὸ βόρειο τμήμα τοῦ ὑπόγειου δωματίου καὶ ὁ ὅλος χῶρος ἐπιχώσθηκε ἢ χρησιμοποιοῦντο ὡς ἀποθήκη.

Ὁ μακρὺς λοξὸς τοῖχος προεκτεινόταν πρὸς τὰ ΒΑ, σχεδὸν μέχρι τὴ δυτική πρόσοψη τοῦ διπλανοῦ Κτιρίου Ζ ποὺ καλυπτόταν ἀπὸ νεωτερικὸ τοῖχο, φτιαγμένο ἀπὸ ὀγκολίθους. Στὸ ὕψος τοῦ κατωφλιοῦ τῆς ΝΑ εἰσόδου τοῦ Σπιτιοῦ Δα διακλαδιζόταν κάθετα μὲ ἄλλον τοῖχο, ποὺ κατευθυνόταν πρὸς τὰ ΝΑ. Ἡ ἔρευνα στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν ὀλοκληρώθηκε. Ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ λοξοῦ τοίχου μαζεύθηκε λίγη, ὅχι ιδιαίτερα χαρακτηριστική, κεραμεικὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία ξεχώριζαν τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος πίθου τύπου jar τετραγωνικῆς διατομῆς, τμήματα ἀπὸ δύο πόδια χυτρῶν ἐλλειπτικῆς διατομῆς, κομμάτι ὀριζόντιας κυλινδρικῆς λαβῆς μεγάλου ἀγγείου, τὸ κάτω μέρος κυάθου μὲ ἡμισφαιρικὸ σῶμα, μικρὴ ὀριζόντια κυλινδρική λαβή, τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος πρόχου, κυκλικῆς διατομῆς, τμήμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα μέχρι τὴν ἀρχὴ τοῦ λαιμοῦ πρόχου, μὲ ἀνάγλυφο δαχτυλίδι στὴ βάση του, καὶ μικρὸ τμήμα ἁώτου κωνικοῦ κυπέλλου. Ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ περισυλλέχθηκαν τρεῖς λίθινοι τριπτῆρες δύο πεπλατυσμένοι (ὁ ἓνας σχεδὸν δισκοειδής, ὁ ἄλλος ἐλλειπτικός) καὶ ἓνας μεγαλύτερος, σχεδὸν ὠσειδής.

Κτίριο Ζ τοῦ Λόφου Ἀγίου Ἀντωνίου (εἰκ. 5)

Μὲ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ ἴδιου ἀρχαιολόγου συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Κτιρίου Ζ, ἡ ὁποία εἶχε διακοπεῖ τὸ 1963, τὴ χρονιά τῆς ἀνακάλυψης τοῦ ἀνακτόρου. Ἀπὸ τὸ κτίριο, ποὺ εἶχε ἐλαφρὰ λοξὸ προσανατολισμὸ ὡς πρὸς τὸ Δα (ἀπὸ Ν-Β), εἶχαν ἤδη ἀνασκαφεῖ δύο δωμάτια, τὸ Α καὶ τὸ Β (βλ. Ἀνα-

Είχ. 5. Δόφος 'Αγ. 'Αντωνίου; Κτίριο Ζ.

σκαφαί Ζάκρου, *ΙΑΕ* 1963, 165-166). Ἀπὸ αὐτά, τὸ πρῶτο φαίνεται ὅτι ἦταν ἀποθήκη, ἀφοῦ περιεῖχε 11 μικρὰ πιθάρια. Στὸν ἴδιο ὅμως χῶρο εἶχαν βρεθεῖ ὠραῖο μικρὸ λίθινο κιονόκρανο, λίγα μικρὰ χάλκινα ἐργαλεῖα καὶ σωρὸς ἀνεπεξέργαστων πυρήνων στεατίτη. Ἡ ἔρευνα τοῦ εὐρύχωρου δωματίου Β δὲν εἶχε ὀλοκληρωθεῖ. Εἶχε ὅμως ἀνακαλυφθεῖ, στὸ βόρειο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου, χαμηλὸ θρανίον, ποὺ χωριζόταν ἀπὸ τετραγωνικὸ πεσσό.

Ἡ ἔρευνα ἄρχισε μὲ τὸν καθαρισμὸ τοῦ δωματίου Α. Ἀφαιρέθηκε ἡ ξερολιθιά, ποὺ εἶχε τοποθετηθεῖ τὸ 1963 στὴ ΝΔ γωνία τοῦ δωματίου γιὰ προληπτικούς λόγους στατικῆς. Κάτω ἀπ' αὐτὴν ὑπῆρχε τοξωτὴ κατασκευή, εἶδος περιφράγματος, ποὺ βρέθηκε κενό. Ὁ νότιος διαχωριστικὸς τοῖχος τοῦ δωματίου ἦταν προχειροφτιαγμένος καὶ ἔδινε τὴν ἐντύπωση ὅτι στὸ ἀνατολικό του ἄκρο εἶχε ἀνοιγμα πρὸς τὰ νότια, ποὺ σὲ μία δεύτερη φάση φράχθηκε. Τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου, φανερά ἀπὸ πατητὸ χῶμα, δὲν διατηρήθηκε.

Στὴ συνέχεια ἡ ἔρευνα ἐπεκτάθηκε στὸ δωμάτιο Β. Πρῶτα καθαρίσθηκαν οἱ ἐπιφάνειες τῶν κυκλωπέων προσόψεων (βόρειας καὶ ἀνατολικῆς) τοῦ κτιρίου. Ἡ βόρεια διατηροῦνταν ἄρκετὰ καλὰ, ἐκτὸς ἀπὸ μικρὸ τμήμα τῆς ἀμέσως ἀνατολικὰ τοῦ δωματίου Α, στὸ σημεῖο ποὺ βρισκόταν τὸ θρανίον. Εἶναι ἀπίθανο στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ὑπῆρχε ἀνοιγμα εἰσόδου, ἀφοῦ τὸ θρανίον, στὴν περίπτωση αὐτή, θὰ παρεμπόδιζε τὴν πρόσβαση. Ἡ ἀνατολικὴ πρόσοψη παρουσιαζόταν ἀντίθετα ἄρκετὰ διαταραγμένη καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὀγκολίθους, ποὺ ἀποτελέσαν τὴν πρώτη σειρὰ τῶν δόμων πάνω ἀπὸ τὴ θεμελίωση, βρέθηκαν πεσμένοι ἔξω ἀπ' αὐτήν. Στὸ νότιο ἄκρο τῆς βρέθηκε στὴ θέση του πολὺ μεγάλος θεμελιακὸς ἀκρογωνιαίος ὀγκόλιθος, ἀντίστοιχος μ' αὐτὸν τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ κτιρίου.

Τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου Β φαίνεται ὅτι ἦταν σχετικὰ ψηλὰ καὶ δὲν σώθηκε. Τὸ στρώμα κάτω ἀπ' αὐτὸ ἦταν ἀπὸ σαθρὸ διαταραγμένο χῶμα, μὲ ἐλάχιστη καὶ ὄχι ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὴ κεραμεικὴ. Κοντὰ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ δωματίου περισυλλέχθηκε μικρὸ κομμάτι ἀπὸ τὸ χεῖλος κυπέλλου ἀπὸ μελανωτὸ ὀφίτη, μὲ σχεδὸν κάθετα τοιχώματα. Στὸ ἐσωτερικὸ του διακρίνονταν τὰ ἔχνη περιστρεφόμενου τρυπάνου, ἐνῶ ἡ πάνω ἐπιφάνεια τοῦ χεῖλους διακοσμήθηκε μὲ λοξὲς ἐντομές· κάτω ἀπ' αὐτὸ ὑπῆρχαν τρεῖς ἀνάγλυφες στολιδώσεις.

Πρὸς τὴ νότια πλευρὰ τοῦ δωματίου ὑπῆρχε μεγάλος νεωτερικὸς τοῖχος, ποὺ ἔδινε ἀρχικὰ τὴν ἐντύπωση ὅτι εἶχε κτισθεῖ πάνω στὴν κρηπίδα τοῦ πραγ-

ματικοῦ νότιου τοίχου τοῦ δωματίου. Μετὰ ὅμως ἀπὸ τὴν καθαίρεσίν του ἀποδείχθηκε ὅτι εἶχε σκεπάσει τὰ ὑπολείμματα ἐντυπωσιακοῦ πολυθύρου, μὲ πέντε πόρτες (πίν. 206β, 207α). Ἀπὸ τὸ πολύθυρο σώθηκαν στὴ θέση τους οἱ βάσεις τῶν παραστάδων (μήκους 0.80 μ. καὶ πλάτους 0.50 μ.), ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τρίτη ἀπὸ τὰ δυτικά, ποὺ ἔχει χαθεῖ. Οἱ πόρτες εἶχαν πλάτος, κατὰ μέσο ὄρο, 0.90 μ., ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀκραία ἀνατολική, ποὺ ἦταν πολὺ στενότερη (0.50 μ.). Μεταξὺ τῆς 1ης καὶ τῆς 2ης παραστάδας ἀπὸ τὰ δυτικά ὑπῆρχαν μικρὲς πέτρες, ποὺ ἴσως χρησίμεψαν ὡς ὑπόβαθρο κάποιου κατωφλίου ἢ ἦταν τὰ λείψανα κάποιου διαχωρίσματος, ποὺ ἐκλείσει στὴν τελικὴ φάση τὴν 1η πόρτα. Μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς, στὴ θέση τῆς 3ης παραστάδας ποὺ χάθηκε τοποθετήθηκε μία ἀνάλογη πλάκα, ποὺ βρέθηκε κτισμένη στὸν νεωτερικὸ τοῖχο.

Τὸ δωμάτιο Β ἀπὸ τὸ ὁποῖο δυστυχῶς σώθηκαν πολὺ λίγα ἔχνη, πρέπει νὰ ἦταν τὸ σπουδαιότερο δωμάτιο τοῦ Κτιρίου Ζ. Σ' αὐτὸ συνηγοροῦν τὸ ἐντυπωσιακὸ πολύθυρο, ποὺ δὲν ἔχει ἀνάλογο στὴν πόλη τῆς Ζάκρου, τὸ ὠραῖο θρανίον τῆς ΒΔ γωνίας, ἀλλὰ καὶ οἱ μεγάλες διαστάσεις του. Ἡ ἔλλειψη κεντρικοῦ ὑποστηρίγματος ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεση, ὅτι στὴ θέση αὐτὴ θὰ ἦταν ἀρχικὰ ἡ μεγάλη μονολιθικὴ βάση κολόνας, ποὺ βρέθηκε κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἀνασκαφῆς λίγο πιὸ χαμηλὰ ἀπὸ τὸ Κτίριο Ζ, στὸ ἰσόπεδο τοῦ ἀνακτόρου. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ τὸ δωμάτιο Β εἶναι τὸ πολυτελέστερο ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὴ ἀποψη δωματίου, ποὺ βρέθηκε σὲ σπῆτι τῆς πόλης τῆς Ζάκρου.

Νότια ἀπὸ τὸ δωμάτιο Α ἐρευνήθηκε κατὰ ἓνα μέρος ἓνα ἀκόμα ὀρθογώνιον δωμάτιο (Γ) (πίν. 207β). Ὁ δυτικὸς του τοῖχος ἦταν τμῆμα τῆς δυτικῆς πρόσοψης τοῦ κτιρίου καὶ μέχρι τὸ ὕψος τοῦ δρόμου, ποὺ περνοῦσε δυτικὰ ἀπ' αὐτὸ καὶ σὲ ἀρκετὰ ψηλότερο ἐπίπεδο, ἦταν κτισμένος μὲ πέτρες μετρίου μεγέθους καὶ ἐπίχριστος μὲ λευκὸ κονίαμα (ἔχνη τοῦ κονιάματος σώθηκαν στὴ ρίζα του, κοντὰ στὴ ΒΔ γωνία). Ὁ ἀνατολικὸς του τοῖχος, ποὺ ἔσωζε μόνο τὰ θεμέλιά του, ἦταν ἀρκετὰ λεπτὸς καὶ κατέληγε στὸ νότιο ἄκρο του σὲ μία πλάκα, εἶδος παραστάδας. Πρὸς τὰ νότια ὑπῆρχε παχὺς «τοῖχος», ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ὀγκολίθους, ἴσως τὸ νότιο ὄριο τοῦ κτιρίου. Ὅμως ἡ ἀνομοιομορφία στὸ μέγεθος τῶν «δόμων» καὶ ἡ κάπως λοξή του κατεύθυνση ὡς πρὸς τοὺς ὑπόλοιπους τοίχους τοῦ δωματίου δημιουργοῦν κάποιες ἀμφιβολίες γιὰ τὸ ἂν ἦταν πραγματικὰ τοῖχος ἢ ἓνας ψευδότοιχος, ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν πτώσιν τῶν ὀγκολίθων τῆς δυτικῆς πρόσοψης καὶ ἄλλων ὕλικων. Ἀλλωστε

τέσσερις μεγάλοι πεσμένοι μπλόκοι ἀφαιρέθηκαν καὶ ἀπὸ τὸ βορειότερο τμήμα τοῦ δωματίου.

Τὸ δάπεδο τοῦ χώρου ἦταν ἀπὸ ὠραία χαλικάσβεστο, πὺλ διατηρήθηκε καλύτερα στὸ δυτικότερο τμήμα της. Κομμάτια ἀπὸ λεπτότερη χαλικάσβεστο βρέθηκαν ἐπίσης στὴν ἐπίχωση τοῦ δωματίου καὶ ἴσως προέρχονταν ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ἐπάνω πατώματος. Τὸ στρώμα πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο περιεῖχε σκληρὸ χῶμα σκούρου καστανοῦ χρώματος, μὲ ἀρκετὲς πέτρες καὶ κεραμεικὴ, ὅχι ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὴ, ἀπὸ ἀγγεῖα διαφόρων μεγεθῶν: ξεχώριζαν τμήματα ἀπ' τὰ τοιχώματα πίθων, ἀπὸ τὰ ὅποια ἓνα εἶχε τρεῖς παράλληλες σχοινοειδεῖς ἐμπέστες ταινίες, ἐνῶ ἓνα ἄλλο μία πλατύτερη μὲ διαδοχικὲς ἐγκάρσιες αὐλακώσεις, τμήματα ἀπὸ τὴ βάση πίθου μὲ σχοινοειδῆ ἐμπέστη ταινία γύρω ἀπ' αὐτήν, κομμάτι ἀπὸ τὸ χεῖλος ἄλλου πίθου, μὲ σχοινοειδῆ ταινία ἀμέσως κάτω ἀπ' αὐτό, τμήμα μεγάλης πεπλατυσμένης λαβῆς ἐλλειπτικῆς διατομῆς, μὲ δύο ἐντομές στὸ πάνω της ἄκρο, πόδι χύτρας ἐλλειπτικῆς διατομῆς, τμήματα ἀπὸ 5 ἢ 6 μικρὲς κάθετες κυλινδρικές λαβές καὶ ἄλλης ἐλλειπτικῆς διατομῆς ἀνάλογου μεγέθους, κομμάτια κυάθου μὲ χεῖλος πὺλ ἔγερνε ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω, καὶ κομμάτια λίγων ᾠτών κωνικῶν κυπέλλων. Ἀπὸ τὸ ἴδιο στρώμα περισυλλέχθηκαν δύο τριπτῆρες, ἓνας ὠσειδῆς κι ἓνας σχεδὸν σφαιρικός πεπιεσμένος, ἀπὸ πρασινωπὴ πέτρα. Στὴ ρίζα τοῦ νότιου τοίχου ἡ ψευδοτοιχοῦ βρέθηκαν, σὲ δύο διαφορετικὰ σημεῖα, τὰ κομμάτια μεγάλης ἀδιακόσμητης πρόχου μὲ ἀπίσχημο στόμιο, μεγάλη κάθετη κυλινδρική λαβὴ καὶ ἐπίσης ἀπιοειδὲς σῶμα. Πρὸς τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ δωματίου περισυλλέχθηκε ἀκόμη, πεσμένος ἀνάστροφα, ἡμισφαιρικός κύαθος σὲ κομμάτια, μὲ χεῖλος πὺλ ἔγερνε πολὺ ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω, καὶ ταινιόσχημη λαβή.

Ἀπὸ τὸ στρώμα δαπέδου περισυλλέχθηκαν ἀκόμη τμήματα ἀπὸ τὰ τοιχώματα πίθων, ἓνα μὲ τρεῖς παράλληλες ἐμπέστες σχοινοειδεῖς ταινίες κι ἓνα ἄλλο μὲ ταινία πὺλ φέρει ἐγκάρσιες ἐντομές, τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος πίθου, σχεδὸν τετραγωνικῆς διατομῆς, κομμάτι ἀπὸ τὸν λαιμὸ καὶ τὴ λαβὴ μικρῆς πρόχου, τμήμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τριποδικοῦ χυτρίδιου μὲ λοξὰ πόδια, βάση ἀπὸ μελανογάνωτο tumbler, τμήματα κυάθων μὲ χεῖλος πὺλ ἔγερνε ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω, τμήματα ᾠτών κωνικῶν κυπέλλων, κομμάτι ἀπὸ μικρὴ λοπάδα μὲ ἐπίπεδο περιχέλωμα, τμήμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος κυάθου μὲ κάθετα τοιχώματα, κομμάτι ἀπὸ τὸ τοίχωμα μικρῆς πρόχου μὲ παράλληλες σκοτεινὲς ταινίες καὶ τμήματα ἀπὸ ἡθμὸ ἀγγείου μετρίου μεγέθους. Ἀπὸ τὸ ἴδιο

στρώμα περισυλλέχθηκαν λίγα κόκαλα αἰγοειδῶν καὶ μικρὸ θαλασσίνο κογχύλι. Ἡ ἔρευνα στὸ δωμάτιο Γ θὰ συνεχισθεῖ κατὰ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο.

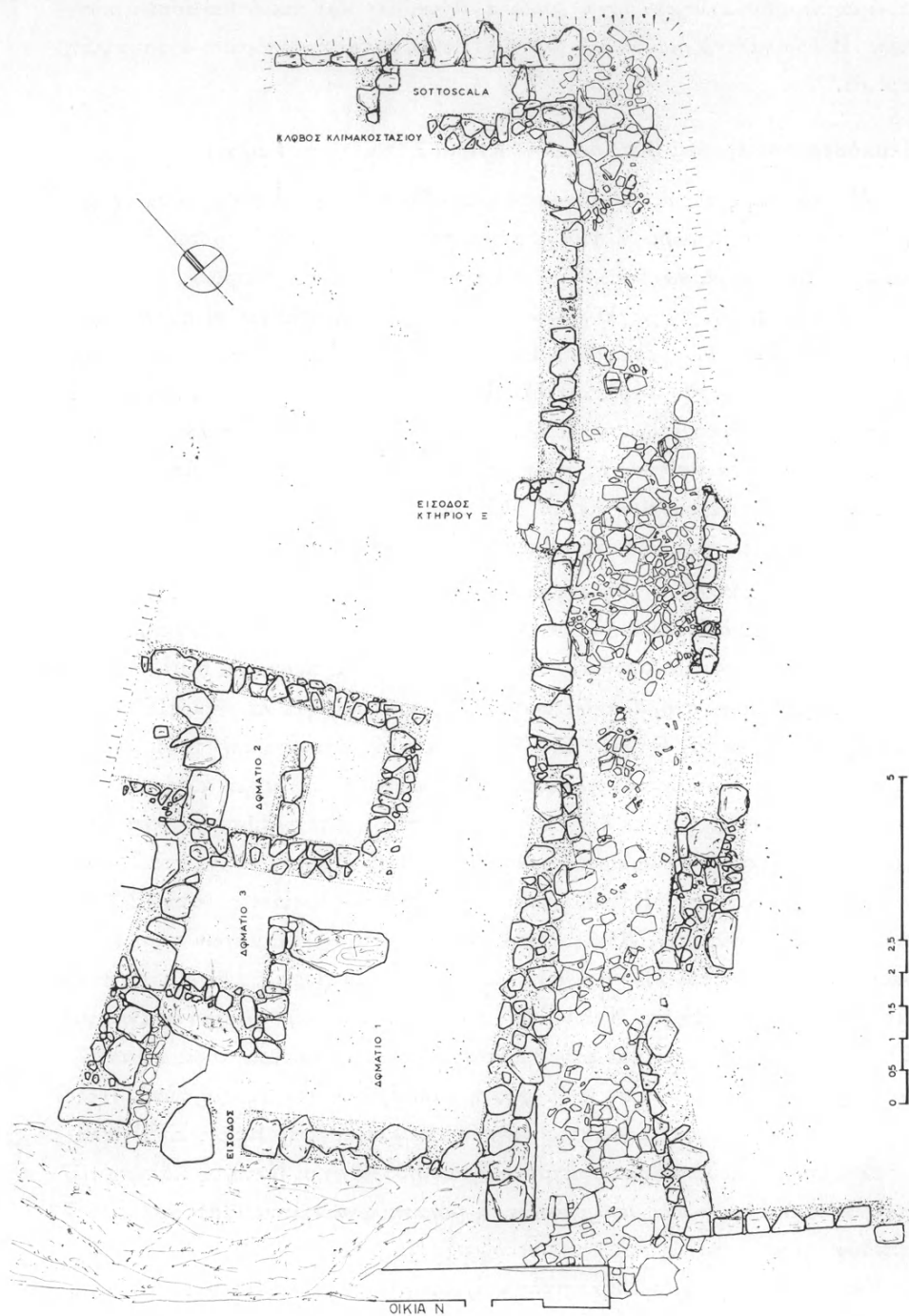
Πλακόστρωτος δρόμος ΒΔ Λόφου — Κτίριο Ξ (εἰκ. 6, πίν. 208α).

Μὲ ἐπίβλεψη τῆς ἀρχαιολόγου Μαρίας Πλάτωνος ἐρευνήθηκε κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο ἡ συνέχεια τοῦ πλακόστρωτου δρόμου τοῦ ΒΔ Λόφου πρὸς τὸν Βορρά, ἀνατολικά τοῦ Κτιρίου Ξ καὶ ΒΑ τοῦ Κτιρίου Ν.

Ὁ δρόμος, ποὺ τὸ μεγαλύτερο τμήμα του εἶχε ἀνασκαφεῖ σὲ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους, ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴ Δυτικὴ αὐλὴ τοῦ ἀνακτόρου καὶ ἀνέβαινε κλιμακωτὰ στὸν Λόφο ἀνατολικά τῶν Κτιρίων F, N καὶ Ξ καὶ δυτικὰ τοῦ Κτιρίου τῶν ἀποθετῶν τοῦ ἱεροῦ, ἐξασφαλίζοντας μὲ τὶς διακλαδώσεις του τὴν πρόσβαση στὰ σπίτια τῆς πόλης, ποὺ ἐκτεινόταν στὸν ΒΔ λόφο καὶ τὴν ἐπικοινωνία τῆς τελευταίας μὲ τὸ ἀνάκτορο. Ἀποτελοῦσε ἔτσι μία ἀπὸ τὶς κυριότερες ὁδικὲς ἀρτηρίες τῆς μινωικῆς πόλης τῆς Ζάκρου.

Ἀρχικὰ παρακολουθήθηκε ἡ ἀνατολικὴ πρόσοψη τοῦ Κτιρίου Ξ, ποὺ ἀποτελοῦσε τὸν δυτικὸ ἀντερείσματικὸ τοῖχο τοῦ δρόμου. Ὁ τοῖχος ἦταν πολὺ διαταραγμένος ἀπὸ τὴν καλλιέργεια, ἀλλὰ καὶ φτιαγμένος πρόχειρα, θεμελιωμένος σὲ μπάζωμα πάνω στὸ πλακόστρωτο. Παρακολουθήθηκε σὲ μῆκος 12.80 μ. ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ Κτιρίου Ξ. Εἶναι πιθανό, ὅτι ἡ ἀνατολικὴ πρόσοψη τοῦ Κτιρίου Ξ ἦταν νεώτερη τοῦ πλακόστρωτου δρόμου, ἢ τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ δρόμου εἶχε μπαζωθεῖ γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ἰσόπεδο. Στὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ δρόμου διαλύθηκαν δύο λιθοσωροὶ-φράγματα κάθετα σ' αὐτόν, τὸ ἓνα στὰ 7.50 μ. ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ Κτιρίου Ξ καὶ τὸ δεύτερο βορειότερα, στὰ 12.20 μ. ἀπὸ τὴν ἴδια γωνία (πίν. 208β). Μετὰ τὴ διάλυση τῶν φραγμάτων φάνηκαν οἱ πλάκες τοῦ πλακοστρώτου, ποὺ συνεχιζόταν πρὸς τὰ βόρεια, ἐνῶ δυτικὰ σταματοῦσε στὴν πρόσοψη τοῦ Κτιρίου Ξ. Ἀμέσως βόρεια τοῦ δεύτερου φράγματος οἱ πλάκες ἐξαφανίζονταν καὶ ξαναβρίσκονταν πάλι βορειότερα, ἴσως λόγω τῆς καταστροφῆς ποὺ προκάλεσε ἡ σύγχρονη καλλιέργεια στὸ σημεῖο αὐτό. Πρὸς τὰ βόρεια τοῦ δεύτερου φράγματος φάνηκε ἄνοιγμα πρὸς τὸ Κτίριο Ξ. Τὸ πλάτος τῆς εἰσόδου, ποὺ βρέθηκε φραγμένη, ἦταν 0.65-0.75 μ. Κατὰ τὴ διάλυση τοῦ φράγματος βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση μισὴ μύλη πόρτας καὶ κομμάτι χαλικοῦ δαπέδου.

Ἡ κεραμεικὴ ποὺ βρέθηκε στὴν ἐπίχωση τοῦ πλακοστρώτου καὶ τοῦ ἀνα-

Εἰκ. 6. Ὁ βορειοδυτικὸς λόφος; Κτίριο Ε καὶ πλακόστρωτος δρόμος.

τολικοῦ τοίχου τοῦ Κτιρίου Ξ ἦταν χαρακτηριστικὴ τῆς ΥΜΙΑ φάσης: κομμάτια ἀπὸ λοπάδια, σκύφους, κύπελλα, τριποδικές χύτρες, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν μελανογάνωτα, ὅπως καὶ κομμάτια ἀπὸ πιθάρια μὲ ἐμπέστη σχοινοειδῆ διακόσμηση. Ἀνάλογη κεραμικὴ περισυλλέχθηκε καὶ ἀπὸ τὸν χῶρο 1 τοῦ Κτιρίου Ξ, ἀμέσως δυτικὰ τῆς ἀνατολικῆς πρόσοψής του. Ἀπὸ τὴ διάλυση τοῦ α' φράγματος περισυλλέχθηκε μισὸ τριβεῖο καὶ ἑλλειψοειδῆς τριπτῆρας, καθὼς καὶ κομμάτι ὠοκέλυφου σκύφου μὲ γαλάζιο ἐπίχρυσμα.

Χαρακτηριστικὸ ὄστρακο ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ πλακοστρώτου, ποὺ μαρτυρεῖ τὴ συνέχεια τῆς χρήσης του καὶ κατὰ τὴν ΥΜΙΑ περίοδο, ἦταν τὸ ψευδὲς στόμιο μικροῦ ψευδόστομου ἀμφορέα. Τὰ ὑπόλοιπα ὄστρακα τῆς ἐπίχωσης ἦταν πόδια ἀπὸ χύτρες, κομμάτια ἀπὸ πιθαράκια, πρόχους καὶ σκύφους μὲ κυρτὰ πρὸς τὰ μέσα χεῖλη, καθὼς καὶ πολλὰ ὄστρακα ἀπὸ συνηθισμένα μικρὰ ἀγγεῖα, ὅπως κύπελλα, κυάθια καὶ λοπάδια, ἀρκετὰ μελανογάνωτα.

Κατὰ τὴ διάλυση τοῦ β' φράγματος βρέθηκε ὁ ἀνατολικὸς ἀντερεισματικὸς τοῖχος ποὺ πλευρίζε τὸν δρόμο. Τὸ μῆκος του ποὺ ἀποκαλύφθηκε, μεταξὺ τῶν δύο φραγμάτων, ἦταν 4.50 μ. Τὸ πλάτος τοῦ δρόμου στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔφθανε τὸ 1.82 μ. Ὁ ἀνατολικὸς ἀντερεισματικὸς τοῖχος βρέθηκε πολὺ διαταραγμένος· πατοῦσε ἀπευθείας πάνω στὸ πλακόστρωτο, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ Κτιρίου Ξ. Εἶχε πλάτος 0.90-0.97 μ. Ἀπὸ τὰ ὄστρακα ποὺ περισυλλέχθηκαν κατὰ τὸν καθαρισμὸ του τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ ἦταν: κομμάτι πίθου μὲ χεῖλος ἐπίπεδο, ποὺ κλίνει πρὸς τὰ ἔξω, προχοή ἀπὸ μικρὴ πρόχου καὶ κομμάτια λεπτῶν κυπέλλων καὶ κυάθων, ὅλα ἀδιακόσμητα. Τὸ βάθος στὸ σημεῖο αὐτὸ ἦταν 0.40 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἐπιφάνεια τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ Κτιρίου Ξ.

Βορειότερα ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ Κτιρίου Ξ φάνηκε πιὸ σταθερός, σχηματίζοντας ὠραία πρόσοψη· πατοῦσε πάνω στὸ πλακόστρωτο τοῦ δρόμου, οἱ πλάκες τοῦ ὁποίου σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἔχουν διατηρηθεῖ καλὰ. Ὁ δρόμος ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, πρὸς τὰ βόρεια, γινόταν περισσότερο ἀνηφορικὸς. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ἔρευνα δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ συνεχισθεῖ γιατί οἱ παρακείμενοι ἀγροὶ δὲν ἔχουν ἀκόμα ἀπαλλοτριωθεῖ. Κατὰ τὴ διάλυση τοῦ λιθοσωροῦ στὸ βόρειο τμήμα τοῦ δρόμου βρέθηκε κομμάτι πῆλινου ἀγωγοῦ σχήματος ἀνάστροφου Π, μισὴ πλίνθος ὀρθογωνίου σχήματος καὶ κομμάτι χαλικοῦ δαπέδου.

Στὸ βόρειο τμήμα τῆς ἡ πρόσοψις τοῦ Κτιρίου Ξ παρουσίαζε δύο ἀνοίγματα πρὸς τὰ δυτικὰ. Στὸ νοτιότερο ἀπ' αὐτὰ βρέθηκε στὴ θέση του ψηλὸ

καὶ πλατὺ σκαλοπάτι, ποὺ πιθανῶς ἀποτελοῦσε τὴν ἀρχὴ ξύλινου κλιμακοστασίου, τοῦ ὁποίου ὁ νότιος τοῖχος δὲν σώθηκε. Ἀπὸ τὴ βόρεια παραστάδα τοῦ ἀνοιγματος ξεκινοῦσε μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ διαχώρισμα, πρόχειρα κτισμένο καὶ λίγο λοξό, πλάτους 0.40 μ. Τὸ σωζόμενο μῆκος του ἀπὸ τὸ ἀνατολικό του ἄκρο ἦταν 2.10 μ. Στὸ βορειότερο ἀνοιγμα, σὲ ἀπόσταση 0.60 μ. ἀπὸ τὴ ΝΔ του παραστάδα καὶ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Κτιρίου Ξ, βρέθηκε πλάκα ἀπὸ σιδερόπετρα, μήκους 0.60 μ., μέγιστου πλάτους 0.26 μ. καὶ ὕψους 0.40 μ. Πιθανότατα ἀποτελοῦσε τὴν εἴσοδο τῆς sotto-scola τῆς ξύλινης κλιμακίδας (πίν. 209α). Ἡ βόρεια παραστάδα τοῦ βορειότερου ἀνοιγματος συνεχιζόταν μὲ σταθερὸ καλοχτισμένο τοῖχο, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α-Δ, ὁ ὁποῖος ἀποτελοῦσε τὴ βόρεια πρόσοψη τοῦ Κτιρίου Ξ. Συνεχιζόταν πρὸς τὰ δυτικὰ γιὰ 4.80 μ. ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία καὶ ἔπειτα φαίνεται ὅτι γώνιαζε γυρίζοντας πρὸς τὰ βόρεια. Στὰ 3 μ. περίπου ἀπὸ τὸ ἀνοιγμα τῆς sotto-scala βρέθηκε κάθετο τοιχάριο κατεύθυνσης Β-Ν, ἀσφαλῶς τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς σκάλας. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ ἓνα κλασικὸ παράδειγμα κλωβοῦ κλιμακοστασίου, ποὺ εἶχε εἴσοδο ἀπὸ τὸ νοτιότερο ἀνοιγμα καὶ sotto-scala κάτω ἀπὸ τὸ δεύτερο σκέλος στὸ βορειότερο τμήμα του. Τὸ πλάτος κάθε σκέλους ἦταν περίπου 0.60 μ.

Ἡ ἐπίκωση τῆς sotto-scala ἦταν γεμάτη ἀπὸ σπασμένα ὄστρακα καὶ πέτρες. Τὰ ὄστρακα ἀνῆκαν σὲ χονδροειδῆ κυρίως ἀγγεῖα καὶ σκεύη, πιθίσκους μὲ σχοινοειδῆ ἐμπέστη διακόσμηση, κομμάτι ἀγωγοῦ, ἀλλὰ καὶ ὄστρακα ἀπὸ λεπτότερα ἀγγεῖα: κύπελλα, λοπάδες, κυάθους, πόδια ἀπὸ χύτρες κ.ἄ., τὰ περισσότερα ἀδιακόσμητα. Μέσα στὸν κλωβὸ τῆς sotto-scala βρέθηκε ἐπίσης τμήμα ἀπὸ τὸ πλατὺ χεῖλος πέτρινου λύχνου, μὲ ἀναθύρωση κάτω ἀπ' αὐτό, κομμάτι ἀπὸ θαλάσσιο τρίγωνο καὶ 2-3 πορφύρες.

Μετὰ τὴ διάλυση λιθοσωροῦ, ποὺ κάλυπτε τὸ νότιο τμήμα του, διευκρινίσθηκε ὅτι τὸ πλάτος τοῦ δρόμου στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔφθανε τὰ 1.60 μ.

Σπίτι Ν τοῦ ΒΑ λόφου (εἰκ. 3, πίν. 209β)

Μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἀρχαιολόγου Ἀναστασίας Πλάτωνος συνεχίσθηκε ἡ ἔρευνα στὸ Σπίτι Ν τοῦ ΒΑ λόφου. Μετὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου, ἀφαιρέθηκε σ' ὅλη τὴν ἔκταση τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα ἐπίκωσης τοῦ νοτιότερου ἀνδῆρου τοῦ σπιτιοῦ καὶ πρὸ συγκεκριμένα νότια τῶν δωματίων 19, 17, 18 καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν συνεχόμενο μ' αὐτὰ ἀντερεισματικὸ τοῖχο, στὸ ὕψος τῶν δωματίων 12

καὶ 12α. Στὸ ὕψος τοῦ δωματίου 12 καὶ ἀπὸ τῆ βάσης τοῦ ἀντερεισματικοῦ τοίχου περισυλλέχθηκαν μικρὸ τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος μολύβδινου σκεύους, ποὺ σχηματιζόταν μὲ ἀναδίπλωση τοῦ ἐλάσματος, φυσικὰ διάτρητος λίθος, ποὺ ἴσως χρησίμευε ὡς βαρίδι, μικρὸ ἐλλειπτικὸ τριβεῖο, τμήμα μεγαλύτερου τριβείου ἀπὸ μὲν σχιστόλιθο καὶ μερικὰ σκόρπια ὄστρακα κοινῶν ἀγγείων, μετὰ τῶν ὁποίων καὶ δύο πολὺ λεπτὰ, ποὺ ἀνῆκαν σὲ παλαιοανακτορικὰ κύπελλα· μαζὶ περισυλλέχθηκαν δύο μικρὲς πορφύρες. Νότια τοῦ δωματίου 18 καὶ στὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα πάντα βρέθηκαν δύο πεταλίδες, μικρὸ κομμάτι τρίτων, δύο ἐλλειπτικοὶ τριπτῆρες ἀπὸ φυσικὰ βότσαλα καὶ τὸ μισὸ ἄλλου, ἡμισφαιριοῦ, μὲ μικρὸ βάθος στὸ κέντρο τῆς κυρτῆς ἐπιφάνειας. Λίγο νοτιότερα περισυλλέχθηκε διάτρητο βάρος ἀπὸ ἀνεπεξέργαστη πέτρα.

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ μεταγενέστερου ἀντερεισματικοῦ τοίχου (ἢ φράγματος) ποὺ ἔκλεινε τὸν χώρο 18 πρὸς τὰ νότια, ἀποκαλύφθηκε μικρὸ τετραγωνικὸ δωμάτιο (Α), εἶδος περιφράγματος, διαστάσεων 1×0.60 μ. Ὁ νότιος τοῖχος του, κτισμένος μὲ μικρὲς πέτρες, βρισκόταν στὴ νοτιὰ προέκταση τοῦ νότιου τοίχου τοῦ δωματίου 17 πρὸς τὰ δυτικά. Ὁ βόρειος, ποὺ ξεκينوῦσε σχεδὸν ἀπὸ τὴ βάση τοῦ μεταγενέστερου ἀντερεισματικοῦ, ἦταν κτισμένος ἀπὸ μεγαλύτερες πέτρες καὶ εἶχε μία ἐλαφριά ἀπόκλιση πρὸς τὰ ΝΔ. Τὸ βάθος τοῦ δωματίου ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἐπιφάνεια τῶν περιμετρικῶν του τοίχων ἦταν μόλις 0.25-0.30 μ. καὶ τὸ δάπεδό του ἀποτελοῦνταν ἀπὸ μικρὲς ἀργεῖς πέτρες. Ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ ἐπίχωση τοῦ χώρου περισυλλέχθηκαν σκόρπια ὄστρακα κοινῶν ἀγγείων, ὅπως τμήμα ἀπὸ τὸ πῶδι χαμηλῆς κύλικας, τμήμα ἀπὸ τὸ κυλινδρικὸ χεῖλος πιθίσκου καὶ προχοὴ ραμφόστομης πρόχου. Ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ του περισυλλέχθηκαν ἐλάχιστα ὄστρακα, ὅχι ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά.

Ἀπὸ τὴ διάλυση τοῦ μεταγενέστερου ἀντερεισματικοῦ τοίχου τοῦ χώρου 18, περισυλλέχθηκαν τὸ μισὸ μικροῦ πώματος ἀπὸ γκρίζο σχιστόλιθο, μὲ κεντρικὸ δισκοειδὲς ἑξαρχμα-λαβή, πολλὰ κομμάτια πιθίσκου μὲ ἀναθύρωση λίγου πάνω ἀπὸ τὴ βάση, μικρὸ παραλληλεπίπεδο πήλινο ὑφαντικὸ βάρος μὲ τέσσερις ὁπὲς ἀνάρτησης, τὸ μισὸ δισκοειδοῦς πήλινου πώματος, μὲ ἐλαφριά ἀναθύρωση στὴν περιφέρεια, πολλὰ ὄστρακα λεπτῶν κυπέλλων καὶ κυάθων, βάση tumbler μὲ παράλληλες ἀνάγλυφες ταινίες, κομμάτι ἀπὸ τὸ τοίχωμα διώροφου κυπέλλου, ταινιωτὴ λαβὴ μὲ δισκοειδὲς ἐπίθημα στὸ πάνω μέρος, κομμάτια

μὲ μαῦρο ἐπίχρισμα, μερικά χαρακτηριστικά ὄστρακα τῆς ὙΜΙΑ περιόδου μὲ διακόσμηση dark on light, δύο ὄστρεα πορφύρας καὶ μία πεταλίδα.

Ὁ μακρόστενος χώρος Β, νότια τοῦ χώρου 18 καὶ τοῦ περιφράγματος Α, ἔμοιαζε μὲ διάδρομο (πίν. 210α) μὲ μία τετραγωνικὴ ἐσοχὴ στὸ ἀνατολικό του τμήμα, παρὰ τὸν βόρειο τοῖχο του. Τὸ δάπεδό του ἦταν σκεπασμένο μὲ κόκκινο ἐπίχρισμα ποὺ εἶχε ὡς ὑπόστρωμα ἓνα παχύτερο στρώμα λευκοῦ κονιάματος. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ ἦταν ὁ ἰσοπεδωμένος φυσικὸς βράχος, σὲ βάθος 0.25-0.40 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἐπιφάνεια τῶν περιμετρικῶν του τοίχων. Ἀπὸ τὸ κόκκινο ἐπίχρισμα εἶχε σωθεῖ μόνο ἓνα μικρὸ τμήμα, κοντὰ στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ διαδρόμου. Ὁ δυτικὸς τοῖχος φθάνει πρὸς τὸν Νότο μέχρι τὴν παρυφὴ τοῦ ἀνδῆρου καὶ τὸ βόρειο ἄκρο του περνοῦσε κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ περιφράγματος Α. Εἶχε ἄνοιγμα περίπου στὸ μέσο του, ὅπου σώζεται τὸ ὑπόβαθρο ἐνὸς κατωφλιοῦ, ποὺ δὲν βρέθηκε. Ἀμέσως νότια ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα, ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ τοίχου, περισυλλέχθηκε τὸ κατώτερο τμήμα προχοῦσῆς σὲ κομμάτια.

Ἀπὸ τὸ στρώμα δαπέδου τοῦ διαδρόμου Β περισυλλέχθηκαν πολλὰ παλαιοανακτορικά ὄστρακα ὠκεύφων ἀγγείων: μερικά ἦταν διακοσμημένα στὸν light on dark ρυθμὸ καὶ ἄλλα εἶχαν μαῦρο ἐπίχρισμα. Περισυλλέχθηκαν ἐπίσης θαλασσινὰ ὄστρεα, μικρὲς πορφύρες καὶ δύο κομμάτια ἀπὸ τρίτωνα.

Στῇ ΒΔ γωνίᾳ τοῦ δωματίου, στηριγμένα ὅπως φαίνεται ἀρχικὰ πάνω σὲ πλάκες, ἀποκαλύφθηκαν *in situ* πεσμένα στὸ πλái, τρία ἀγγεῖα: δύο ὁμοίου μεγέθους καὶ σχήματος πρόχοι, ποὺ σώζονται ὁλόκληρες ἐκτὸς ἀπὸ τὴ λαβὴ τους, καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος δίωτου ἀκόσμητου πιθίσκου-κάδου. Οἱ πρόχοι, ἦταν ἀπίοσχημες μὲ χαμηλὸ λαιμὸ καὶ ἐλαφριά πρόχυση, καὶ εἶχαν διακόσμηση ἀπὸ καστανὲς ταινίες σὲ ἀνοικτὸ βᾶθος.

Τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ νότιου τοίχου τοῦ διαδρόμου καμπυλῶνεται πρὸς τὰ νοτιοδυτικά, ὅπου σχηματιζόταν στενὴ προέκταση τοῦ ἐπίχριστου δαπέδου (πίν. 210β). Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅμως εἶχε σωθεῖ μόνο τμήμα ἀπὸ τὸ παχὺ κονίαμα-ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου. Ἀπὸ τὴν κατώτερη ἐπίχωση στὸ σημεῖο αὐτὸ περισυλλέχθηκαν μικρὴ λεπίδα ὀψιανοῦ, δισκοειδὲς ἀμφίκυρτο ὕφαντικὸ βάρος, μὲ μία ὀπὴ ἀνάρτησης καὶ ἐπίπεδη τὴν περιφέρεια κοντὰ σ' αὐτήν, καὶ μερικά ὄστρακα μικρῶν ἀγγείων, τὰ περισσότερα μὲ μαῦρο ἐπίχρισμα.

Ἀμέσως ΝΔ τοῦ δωματίου 19 ἀνασκάφηκε ὁ ἀκραῖος μικρὸς τριγωνικὸς χώρος Δ. Ὁ ἐξωτερικὸς του τοῖχος, ποὺ ἀποτελοῦσε τμήμα τῆς ἀνατολικῆς πρόσψης τοῦ κτιρίου, ἦταν ἐλαφρὰ καμπύλος καὶ πλευριζόταν ἀπὸ τὴ βαθμι-

δωτὴ ἀνάβαση, πὺν περνοῦσε ἀμέσως ἔξω ἀπὸ αὐτόν. Στὴν ἄνω ἐπίχωση τοῦ χώρου βρέθηκαν λίγα σκόρπια ὄστρακα, κόκαλα αἰγοειδῶν καὶ μερικὰ θαλασσινὰ ὄστρεα. Ἀπὸ τὸ 2ο στρώμα τῆς ἐπίχωσης (ἀπὸ 0.25-0.50 μ. βάθος) περισυλλέχθηκε κεραμεικὴ ἀνάμικτη, τῆς παλαιονακτορικῆς καὶ τῆς πρώτης νεοανακτορικῆς περιόδου. Πολλὰ κομμάτια ἀνῆκαν σὲ ὠκεύλῳφα κύπελλα ἢ κυάθους. Ἀνάμεσά τους περισυλλέχθηκε κομμάτι κομποῦ «μικκύλου» σκύφου, πὺν διασώζει τὸ κάτω μέρος τῆς πολὺ λεπτῆς κυλινδρικῆς λαβῆς του καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς πρόχωσης, ὅπως καὶ τὸ στόμιο μικροῦ ψευδόστομου ἀμφορέα. Μερικὰ ἀπὸ τὰ ὄστρακα εἶχαν διακόσμηση στὸν light on dark ρυθμὸ, λευκῶν γραμμῶν σὲ μαῦρο βάθος, ἄλλα εἶχαν ἀπλῶς μαῦρο ἐπίχρυσμα, ἐνῶ λιγότερα εἶχαν διακόσμηση dark on light (στὸ ἓνα διακρίνεται σπειροειδὲς μοτίβο). Ἀπὸ τὸ 3ο στρώμα τοῦ ἴδιου χώρου (0.50-0.75 μ. βάθος) περισυλλέχθηκαν ὄστρακα μὲ διακόσμηση καὶ στοὺς δύο ρυθμούς, dark on light καὶ light on dark, μερικὰ μὲ σπειροειδῆ θέματα, ἄλλα μὲ κόκκινο ἢ πυρρὸ ἐπίχρυσμα, ὅπως καὶ 2-3 βάσεις ἀπὸ tumbler. Μαζὶ μαζεύθηκαν πολλὰ μικρὰ κόκαλα ζώων καὶ ἀρκετὰ θαλασσινὰ ὄστρεα. Στὸ κατώτερο στρώμα ἐπίχωσης, ἀμέσως πάνω ἀπὸ τὸν φυσικὸ βράχο, περισυλλέχθηκαν σκόρπια κομμάτια μεγάλων ἢ μικροτέρων ἀγγείων, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα μερικὰ μὲ πολὺ λεπτὰ τοιχώματα, καὶ δισκοειδὲς πῆλινο πῶμα· μαζὶ βρέθηκαν κόκαλα καὶ σαγόνια ζώων —αἰγοειδῶν καὶ βοοειδῶν— καὶ μερικὰ ὄστρεα. Ἀκόμη κομποῦ κυβικὸ ὑφαντικὸ βάρος, μὲ τέσσερις ὁπὲς ἀνάρτησης, κομμάτια ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ τοίχωμα λεπτῆς λοπάδας ἀπὸ ὀφίτη, ὅπως καὶ τμῆμα ἀπὸ τὸν πυθμένα μικροῦ τριποδικοῦ σκεύους, μὲ πόδια πὺν καταλήγαν σὲ ἐλικοειδῆ ἄκρα. Κατὰ τὸν προσεκτικὸν καθαρισμὸ τοῦ τοίχου πὺν πλεῦριζε τὴ βαθμιδωτὴ ἀνάβαση περισυλλέχθηκαν πολλὰ σκόρπια ὄστρακα μικροτέρων καὶ μεγαλυτέρων ἀγγείων, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ὑπῆρχαν μερικὰ ἀπὸ πολὺ λεπτὰ κύπελλα καὶ κυάθους. Βρέθηκαν ἐπίσης λίγα κόκαλα ζώων καὶ μικρὸ ὄστρεο πορφύρας.

Δυτικὰ τοῦ χώρου Δ καὶ νότια τοῦ ἐπίχριστου διαδρόμου Β βρισκόταν ὁ χώρος Γ, τοῦ ὁποῖου ἡ ἀκριβὴς μορφή καὶ ἡ λειτουργία δὲν ἔγινε δυνατὸ νὰ προσδιορισθοῦν. Ἀπὸ τὸ παχὺ δυτικὸ του διαχώρισμα σώθηκε μόνον τὸ βορειότερο τμῆμα, μὲ μία-δύο παρολιθικὲς πλάκες στὴν ἐπιφάνειά του. Τὸν βόρειο τοῖχο, πὺν ἦταν ἐλαφρὰ καμπύλος, φαίνεται νὰ συμπλήρωνε τοιχίον ἀπὸ μία σειρὰ δόμων κατὰ πλάτος χωρὶς βαθιὰ θεμελίωση, πὺν ἴσως χρησίμευε γιὰ νὰ ὑποβαστάζει εἶδος θρανίου.

Πρὶν ἀρχίσει ἡ στρωματογραφικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου Γ ἀφαιρέθηκε ἀπὸ τὸ νότιο ὄριό του χαλαρὸς νεωτερικὸς ἀντερεισματικὸς τοῖχος, πού ἀκολουθοῦσε τῇ νότια παρυφῇ τοῦ ἰσοπέδου καὶ κτίσθηκε πάνω στὰ ἔχνη μινωικοῦ τοίχου μὲ παρόμοια λειτουργία. Ἀπὸ τὴ διάλυση τοῦ τοίχου περισυλλέχθηκαν διάφορα σκόρπια ὄστρακα ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα κομμάτια πίθου μὲ σχοινοειδεῖς διακοσμητικὲς ταινίες, κομμάτια κυπέλλων, κυάθων καὶ πρόχων, τμῆμα μεγάλου πῆλινου πώματος, ἐπίπεδο ὄστρακο ἀπὸ σκεῦος μὲ ἡμικυκλικὲς ἐγκοπές, ἴσως σχάρα, μικρὸ δισκοειδὲς πῶμα, ταινιωτὴ λαβὴ παλαιονακτορικῆς πρόχου καὶ ἐλλιπὲς γεφυρόστομη προχοή. Περισυλλέχθηκαν ἐπίσης λίγοι τριπτῆρες καὶ τμῆμα ἐλλειπτικοῦ τριβείου.

Ἀπὸ τὸ ἄνω στρώμα ἐπίχωσης τοῦ χώρου Γ περισυλλέχθηκαν σκόρπια ὄστρακα μικρῶν καὶ μεγάλων κοινῶν ἀγγείων, ὅπως μικρὸ κομμάτι πίθου μὲ σχοινοειδῆ διακόσμηση, λίγα κομμάτια ὠκελύφων κυπέλλων καὶ κυάθων, ταινιωτὴ λαβὴ πρόχου, λεπτότερη στὸ κάτω τῆς ἄκρο καὶ μικρὸ κομμάτι ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ τοίχωμα ἀγγείου ἀπὸ μαῦρο στικτὸ ὀφίτη. Ἀπὸ τὸ 2ο στρώμα ἐπίχωσης (0.20-0.50 μ. βάθος) καὶ τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ χώρου περισυλλέχθηκαν κομμάτια πίθων, ἀμφορέων μὲ ἐλλειπτικὸ στόμιο, μεγάλων λεκανίδων μὲ ὀριζόντιες τοξωτὲς λαβές, χυτῶν, ὅπως καὶ λίγα ὄστρακα πολὺ λεπτῶν ἀγγείων. Μαζί βρέθηκαν τμῆμα μικροῦ τετραγωνικοῦ σκεύους ἀπὸ γκριζωπὴ πέτρα, μερικὰ κόκαλα ζώων καὶ θαλασσινὰ ὄστρεα. Στὸ δυτικότερο τμῆμα τοῦ χώρου βρέθηκαν ἀρκετὰ ὄστρακα λεπτῶν κυπέλλων καὶ κυάθων. Ἀπὸ τὸ 3ο στρώμα τῆς ἐπίχωσης (0.50-0.85 μ.) περισυλλέχθηκαν μεταξὺ ἄλλων δύο χαρακτηριστικὰ ὄστρακα τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου, μὲ σκοῦρες καστανὲς παράλληλες ταινίες σὲ κίτρινο γυαλιστερὸ βάθος, βάση καὶ τὸ κάτω μέρος μεγαλύτερου ἀγγείου, ἴσως πρόχου, μὲ μαῦρο ἐπίχρισμα καὶ κομμάτια δύο ρηχῶν πέτρινων ἀγγείων (τὸ ἓνα ἀπὸ ὀφίτη, τὸ ἄλλο ἀπὸ γκριζὸ σχιστόλιθο).

Σὲ βάθος 0.40 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ βόρειου διαχωριστικοῦ μὲ τὸν διάδρομο Β τοίχου καὶ ἀκριβῶς στὴ βάση τοῦ στενοῦ «συμπληρωματικοῦ» τοίχου, ἀποκαλύφθηκαν τὰ λείψανα ἐνός, ἀκόμα παλαιότερου, τοίχου. Ἀπὸ τὴν παρειὰ τοῦ βόρειου τοίχου καὶ τὴ συμβολὴ του μὲ τὸν δυτικὸ, περισυλλέχθηκε ὠραῖος κυρτεπίπεδος τριπτῆρας ἀπὸ κόκκινο σχιστόλιθο, μὲ ἐλαφρὸ βάθοςμα στὸ κέντρο τῆς κυρτῆς του ἐπιφάνειας. Ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ βόρειου τοίχου προῆλθε σπασμένο πέτρινο πλακίδιο, πού εἶχε στὴ μία του ἐπιφάνεια διασταυρούμενες γραμμές, πιθανότατα συμπλέγματα διπλῶν πελέκων.

Στὸ στρῶμα δαπέδου, πάχους 0.10 μ. περίπου βρέθηκαν λίγα ὅστρακα πού ἀνῆκαν κυρίως σὲ ἀγγεῖα τῆς παλαιοανακτορικῆς περιόδου, ἀλλὰ καὶ σὲ λίγα νεοανακτορικά (τῆς ΥΜ ΙΑ φάσης). Περισυλλέχθηκαν ἀκόμα μερικά κόκαλα ζώων καὶ θαλασσινὰ ὅστρεα. Τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου σχηματίσθηκε ἀπὸ πατητὸ χῶμα, στρωμένο πάνω στὸν ἰσοπεδωμένο φυσικὸ βράχο.

Δυτικὰ τοῦ χώρου Γ ἐρευνήθηκε ὁ χῶρος Γα, τοῦ ὁποῖου τὸ δυτικότερο τμήμα ἔχει καταστραφεῖ. Τὸν βόρειο τοῖχο του ἀποτελοῦσε ἡ προέκταση πρὸς τὰ δυτικὰ τοῦ στενοῦ συμπληρωματικοῦ τοιχείου, πού πλευρίζε τὸν διαχωριστικὸ τοῖχο ἀνάμεσα στοὺς χώρους Β καὶ Γ. Σὲ βάθος 0.30 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ χώρου καὶ στὴ ΒΑ γωνία του ἀποκαλύφθηκε τμήμα πολυγωνικοῦ περιφράγματος ἀπὸ ὀρθιες ἐπεξεργασμένες πλάκες. Οἱ πλάκες, στενὲς καὶ χαμηλές, ἀποτελοῦσαν εἶδος πλασίου, μὲ καμπύλη ἐσωτερικὴ γωνία πρὸς τὸν ἀνατολικὸ καὶ βόρειο τοῖχο. Λίγο χαμηλότερα, σὲ βάθος 0.50 μ., ἀποκαλύφθηκε τὸ δάπεδο τοῦ χώρου, πού ἦταν ὁ ἰσοπεδωμένος φυσικὸς βράχος. Στὴν ἐπίχωση τοῦ ὑπόλοιπου χώρου Γα περισυλλέχθηκαν ὅστρακα μικρῶν ἀγγείων, ἀνάμεσα στὰ ὅποια ἦταν τμήματα ἀώτων παλαιοανακτορικῶν κυπέλλων, μὲ κυρτὰ τοιχώματα καὶ ἐλαφρὰ γυρτὸ πρὸς τὰ ἔξω ἐπιπεδούμενο χεῖλος καὶ τμήμα ἀπὸ τὸν λεπτὸ δισκοειδῆ πυθμένα σκεύους μέσου μεγέθους μὲ ἥθμό.

Στὴ συνέχεια ἀφαιρέθηκε τὸ τμήμα τοῦ βόρειου ἀντερεισματικοῦ τοίχου, ἀπὸ τὸ δωματίο 18 καὶ πρὸς τὰ δυτικὰ, μέχρι τὴν προβολὴ τοίχου κάθετου πρὸς τὸν νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου 12. Ἀπὸ τὶς ἀργές μεγάλες πέτρες πού ἀπομακρύνθηκαν ξεχώρισε καὶ τοποθετήθηκε πάνω σὲ ἐσοχὴ τοῦ νότιου τοίχου τοῦ δωματίου 12α ἄδρὰ ἐπεξεργασμένη βάση κίονα ἀπὸ γκρίζα σιδερόπετρα, ὀρθογώνια στὸ κάτω τῆς μέρος (διάμετρος: 0.35 μ., πάχος 0.23 μ.). Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τὸν ἀντερεισματικὸ τοῖχο περισυλλέχθηκαν σχετικὰ λίγα καὶ σκόρπια ὅστρακα ἀγγείων (ἀνάμεσα στὰ ὅποια μερικά ἦταν παλαιοανακτορικά). Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση αὐτὴ φάνηκε ὁ φυσικὸς βράχος, πού ἀποτελοῦσε τὴ συνέχεια πρὸς τὰ δυτικὰ τοῦ δαπέδου τοῦ χώρου 18, τοῦ ὁποῖου τὸ δυτικὸ ὄριο δὲν βρέθηκε. Ὁ βράχος στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι σὲ ἀρκετὰ ψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ αὐτὸ τῶν δαπέδων τῶν δωματίων Α, Β καὶ Γ. Κατὰ τὴν ἀφαίρεση ὀρισμένων πεσμένων λίθων, πού βρίσκονται στὸ ὕψος τῆς διαχωριστικῆς γραμμῆς ἀνάμεσα στὰ δωματία 12 καὶ 12α, περισυλλέχθηκε ὠραία μεγάλη ἡμισφαιρικὴ μύλη ἀπὸ ἄσπρη πέτρα. Ὁ τοῖχος πού ἦταν κάθετος στὸν νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου 12 βρέθηκε ἀρκετὰ διαταραγμένος ἀπὸ τὴν καλλιέργεια καὶ ἀπὸ τὸ νοτιότερο

τμήμα του δὲν ἔχουν σωθεῖ ἔχνη. Ἀνάμεσα στὶς πέτρες του βρέθηκε τμήμα μεγάλης μύλης πόρτας ἀπὸ ἀνοικτὴ γκρίζα πέτρα, μικρὸ κομμάτι ἀπὸ τὸ χεῖλος ἀγγείου ἀπὸ στικτὸ ὀφίτη καὶ κομμάτι φυσικοῦ τρίτωνα. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση κοντὰ στὸ βόρειο ἄκρο του περισυλλέχθηκε σχετικὰ μικρὸ δισκοειδὲς ἀμφίκυρτο ὕφαντικὸ βάρος, μὲ μία ὀπὴ ἀνάρτησης, μὲ ἐπιπεδωμένο τὸ τμήμα τῆς περιφέρειας πάνω ἀπὸ τὴν ὀπὴ.

Λίγο ἀνατολικότερα, ἐκεῖ ποὺ ὑπῆρχε ἓνα στενὸ ἀνοιγμα στὸν νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου 12, σχηματιζόταν μία προεξοχή, ἴσως ἡ ἀρχὴ ἐνὸς ἀκόμα κατεστραμμένου τοίχου. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση στὸ σημεῖο αὐτὸ περισυλλέχθηκε μεγάλο καὶ παχὺ δισκοειδὲς ὕφαντικὸ βάρος, μὲ μία ὀπὴ ἀνάρτησης, σωζόμενο κατὰ τὰ $3/4$, ὅπως καὶ τμήμα δισκοειδοῦς πώματος, κοίλου στὴν πάνω ἐπιφάνεια, μὲ τοξωτὴ ραβδοειδῆ λαβὴ στὸ κέντρο.

Ἀμέσως δυτικὰ τοῦ κατεστραμμένου τοίχου ποὺ ἦταν κάθετος στὸν νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου 12, καὶ σὲ βάθος 0.80 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἐπιφάνειά του, ἀποκαλύφθηκαν τὰ λείψανα πλακόστρωτου δαπέδου, ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ μεγάλες καὶ μικρὲς πλάκες. Πάνω στὸ πλακόστρωτο βρέθηκε ὁμάδα ἀγγείων: κομψὸ ἀκέραιο δισκοειδὲς πήλινο πῶμα μὲ κομβιόσχημη λαβὴ στὸ κέντρο, ἐλαφρὰ ἀναθύρωση γύρω ἀπ' αὐτὴν καὶ ἐσωτερικὴ περιφερικὴ ἀναθύρωση γιὰ τὴν προσαρμογὴ του, ἀκέραιη προχοῖσκη μὲ τριφυλλόσχημο στόμιο καὶ σφαιρικὴ πεπιεσμένη κοιλιὰ (ὕψους 0.09 μ.), ἑλλιπὲς εὐρύστομη μικρὴ πρόχους μὲ λεπτὸ χεῖλος, ποὺ διαμορφώνει ἐλαφρὰ πρόχυση καὶ ἀπιοσχημο σῶμα, τμήμα τριποδικοῦ πυραύνου, ὁ πυθμένος καὶ τὸ κατώτερο τμήμα μεγάλου ἀγγείου σὲ κομμάτια, τὸ πάνω μέρος μεγάλης πρόχους μὲ κυκλικὸ στόμιο, ταινιωτὴ, ἐλαφρὰ αὐλακωτὴ, λαβὴ καὶ πολὺ χαμηλὸ δισκάριο στὴ συμβολὴ χεῖλους καὶ λαβῆς, καὶ τὸ μισὸ περίπου λεκανίδας μὲ πλατὺ λοξὸ τοίχωμα. Ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ περισυλλέχθηκαν ἐπίσης παραλληλεπίπεδο ὕφαντικὸ βάρος, μὲ δύο ὀπὲς ἀνάρτησης, καὶ λίγα θαλασσινὰ ὄστρεα (μικρὴ πεταλίδα, ἀχιβάδα καὶ κομμάτι μεγαλύτερου ὀστρέου). Στὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ χώρου τοῦ πλακοστρώτου βρέθηκε δισκοειδὲς τριπτήρας ἀπὸ λευκὸ μαρμαρόλιθο, μὲ σκούρα κόκκινη φλέβωση στὸ ἓνα τοῦ ἄκρου καὶ ἐλαφρὸ βάθος στὸ κέντρο τῆς μιᾶς ἐπιφάνειάς του. Λίγο δυτικότερα τοῦ πλακοστρώτου, στὸ ὕψος τοῦ δωματίου 8, τὸ δάπεδο ἦταν ἀπὸ πατημένο χῶμα, ἀνάμικτο μὲ λίγα μικρὰ χαλίκια.

Μετὰ τὴ διάλυση τοῦ δυτικότερου τμήματος τοῦ βόρειου νεωτετικοῦ ἀν-

τερεισματικοῦ τοίχου, ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ δωματίου 12 ὡς τὴ ΝΔ γωνία τοῦ Σπιτιοῦ Ν, ἀποκαλύφθηκαν δύο μικρὰ δωμάτια, πὺλ χωρίζονται ἀπὸ διατοίχισμα, κάθετο στὸν νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου 8. Τὸ ἀνατολικότερο δωμάτιο 23 ἦταν σχεδὸν τετραγωνικὸ καὶ ὁ νότιος τοῖχος του βρέθηκε ἀρκετὰ διαταραγμένος καὶ κτισμένος μὲ μικροῦ μεγέθους πέτρες. Σὲ βάθος 0.70 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ βόρειου τοίχου περισυλλέχθηκε, σὲ κομμάτια καὶ ἐλλειπής, πεσμένη λεκανίδα μὲ ἐπίπεδη βάση, λοξὰ τοιχώματα, λεπτὸ χεῖλος πὺλ ἔγερνε πρὸς τὰ ἔξω καὶ μαῦρο ἐπίχρισμα. Ἀπὸ τὸ ἴδιο βάθος προῆλθαν ὀστρακα τριποδικοῦ, μικροῦ σχετικὰ, πυριατηρίου, μὲ ἐσωτερικούς ἐγχάρακτους ἀβαθεῖς κυκλίσκους. Λίγο βαθύτερα, μὲ τὸ στόμιο πρὸς τὸν βόρειο τοῖχο καὶ σὲ ἐπαφή μ' αὐτόν, βρέθηκε σχεδὸν ἀκέραιο κυλινδρικὸ κύπελλο, μὲ ἀποκρουσμένο ἓνα μέρος τοῦ χείλους καὶ τὴν λεπτὴ τοξωτὴ λαβή (ἀπὸ τὴν ὁποία σώθηκε μόνο ἓνα μικρὸ τμήμα). Σ' ἓνα σημεῖο τοῦ χείλους διαμορφωνόταν πρόχυση. Ἀπὸ τὸ ἴδιο βάθος περισυλλέχθηκαν λίγα ὀστρακα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ κομμάτια λεπτοῦ κυάθου, μὲ διακόσμηση λευκῶν ζωνῶν σὲ μαῦρο βάθος.

Σὲ βάθος 0.92 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ βόρειου τοίχου βρέθηκε τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου, πὺλ σχημάτιζε ὁ φυσικὸς βράχος. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ δαπέδου περισυλλέχθηκαν 2-3 ὀστρακα ἀπὸ μεγάλο δισκοειδὲς πῶμα πίθου, μὲ περιχέλωμα πὺλ ἔξέχει πρὸς τὰ κάτω, ὀστρακα ἀπὸ μεγάλη λεκανίδα μὲ παχὺ τοίχωμα καὶ μαῦρο ἐπίχρισμα, ὅπως καὶ μικρὸ ὀστρακο ἀπὸ ἀγγεῖο μέσου μεγέθους, μὲ διακόσμηση λευκῶν ζωνῶν σὲ μαῦρο βάθος.

Τὸ δάπεδο τοῦ δυτικοῦ μικροῦ δωματίου 24 βρέθηκε σὲ βάθος 0.70 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ βόρειου τοίχου καὶ ἦταν ἀπὸ πατητὸ χῶμα. Πάνω του εἶχε πέσει μικρὴ ὁμάδα ἀγγείων: μία τριποδικὴ χύτρα μέσου μεγέθους, μὲ λεπτὰ τοιχώματα καὶ εὐθὺ χεῖλος, πὺλ σχημάτιζε ἐλαφρὰ πρόχυση, καὶ τὰ κομμάτια δύο-τριῶν κυάθων μὲ ταινιωτὲς λαβές, πὺλ λεπτύνονταν στὸ κάτω τους ἄκρο. Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο ὑπῆρχε ὑπόστρωμα ἀπὸ σπαστὴ πέτρα πὺλ περιεῖχε λίγα ὀστρακα ἀπὸ μικρὰ κοινὰ ἀγγεῖα.

Παρακολουθήθηκε ἐπίσης ἡ πρὸς τὰ δυτικὰ συνέχεια τοῦ νότιου τοίχου τοῦ δωματίου 11. Ὁ τοῖχος ἔκλεινε τὸ ἀκράϊο ΝΔ δωμάτιο τοῦ ἄνω ἀνδῆρου τοῦ σπιτιοῦ, ἀπὸ τὰ νότια. Ἡ ἐξωτερικὴ ΝΔ γωνία τοῦ κτιρίου εἶχε καταστραφεῖ. Στὴν ἐπίχωση στὸ σημεῖο αὐτὸ βρέθηκαν πολλὰ ὀστρακα μεγάλων ἀγγείων (πίθων, λεκανίδων, χυτρῶν, πρόχων κλπ.), μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα

εἶχαν μαῦρο ἐπίχρισμα. Λίγο νοτιότερα βρέθηκε κολουροπυραμιδικὸ ὑφαντικὸ βάρος, μετέσσερις ὀπὲς ἀνάρτησης.

Ἀπὸ τὴν ἐπίκωση ποὺ σκέπαζε τὴν περιοχὴ νότια τῶν δωματίων 23 καὶ 24 καὶ τὸ μέσο περίπου τοῦ ἀνδῆρου, περισυλλέχθηκαν πολλὰ ὄστρακα μικρῶν κυρίως ἀγγείων, κυπέλλων, κυάθων καὶ μικρῶν πρὸχων.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΛΑΤΩΝ

29. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗΝ ΚΑΡΔΑΜΑΙΝΑ (ΑΡΧΑΙΑ ΑΛΑΣΑΡΝΑ) ΤΗΣ ΚΩ

(Πίν. 211 - 216)

Ἡ πανεπιστημιακὴ ἀνασκαφὴ στὸ οἰκόπεδο Πατέρα-Τσαγκαρούλη στὴν Καρδάμαινα τῆς Κω κατὰ τὸ 1987 διήρκεσε ἀπὸ τὶς 16 Αὐγούστου ὠς τὶς 6 Σεπτεμβρίου. Τὴν εὐθύνη τῆς ἀνασκαφῆς εἶχαν οἱ λέκτορες τοῦ Τομέα Ἀρχαιολογίας καὶ Ἱστορίας τῆς Τέχνης τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Σ. Καλοπίση Βέρτη, Γ. Κοκκοροῦ Ἀλευρᾶ, Ἀ. Λαιμοῦ καὶ ἡ ἐπικουρὴ καθηγήτρια Μ. Παναγιωτίδῃ. Ἐκ μέρους τῆς ΚΒ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων ἐπέβλεψαν οἱ ἀρχαιολόγοι Ἀ. Γιαννικουρῇ καὶ Ἐ. Μπρούσκαρη. Συμμετεῖχε, ὅπως πάντα, μεγάλος ἀριθμὸς φοιτητῶν τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, καθὼς καὶ ὁ φοιτητὴς τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ΕΜΠ Γ. Ἀντωνίου ποὺ ἔχει τὴν εὐθύνη γιὰ τὰ σχέδια καὶ τὶς μετρήσεις μὲ χωροβάτη στὴν ἀνασκαφὴ¹.

Χῶρος VII (τομεῖς Γ21-22 καὶ Δ21-22) (εἰκ. 1)

Δυτικὰ τοῦ σκελετοῦ τοῦ ξενοδοχείου Πατέρα-Τσαγκαρούλη ἀνασκάφηκε κατὰ τὸ 1987 ὁ χῶρος ποὺ περικλείεται ἀπὸ τοὺς τοίχους 32, 33, 34 καὶ τὴ

1. Ἡ ἀνασκαφὴ πραγματοποιήθηκε μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τοῦ Ὑπουργείου Αἰγίου καὶ τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ μὲ τὴν ἡθικὴ καὶ πρακτικὴ βοήθεια τῆς Κοινότητος καὶ τοῦ Πολιτιστικοῦ Συλλόγου Καρδάμαινας Κω. Θερμὲς εὐχαριστίες ἐκφράζουμε σὲ ὅλους τοὺς παραπάνω φορεῖς καθὼς καὶ στοὺς φοιτητὲς ποὺ συμμετεῖχαν γιὰ τὴν ἀψογὴ συνεργασία τους. Οἱ φοιτητὲς ποὺ πῆραν μέρος ἦταν οἱ: Σ. Ἀνεζίρη, Γ. Βιταλιώτης, Π. Βοΐλας, Ν. Γιαλλεῆς, Α. Γκολφινούλου, Δ. Δαμάσκος, Ἀ. Δρανδάκη, Π. Καλαμαρᾶ, Ἀ. Κανελλακοπούλου, Μ. Κόμβου, Γ. Κούρτης, Μ. Ξαγορᾶρη, Γ. Παπαδόπουλος, Ἰ. Περγάκη, Ο. Καραγιώργου, Π. Πετρίδης, Σ. Πετροχείλου, Δ. Πλάντζος, Ν. Φύσσας, Β. Φωσκόλου, Μ. Χαϊμαλᾶ, Ἰ. Χριστοφοράκη, Ἐ. Ψωμᾶ. Ὑπεύθυνοι κατὰ τομεῖς ἦταν: Σ. Καλοπίση Βέρτη γιὰ τοὺς τομεῖς Γ21 - Γ20. Γ. Κοκκοροῦ Ἀλευρᾶ γιὰ τὸν χῶρο VII (τομεῖς Γ21-22/Δ21-22) καὶ τὶς τομεῖς στοὺς τομεῖς Β22-Γ22, Ε17-18, Ε21. Ἀ. Λαιμοῦ γιὰ τοὺς τομεῖς Γ19-Γ20 καὶ Μ. Παναγιωτίδῃ γιὰ τοὺς τομεῖς Κ22-Γ23-Θ23.

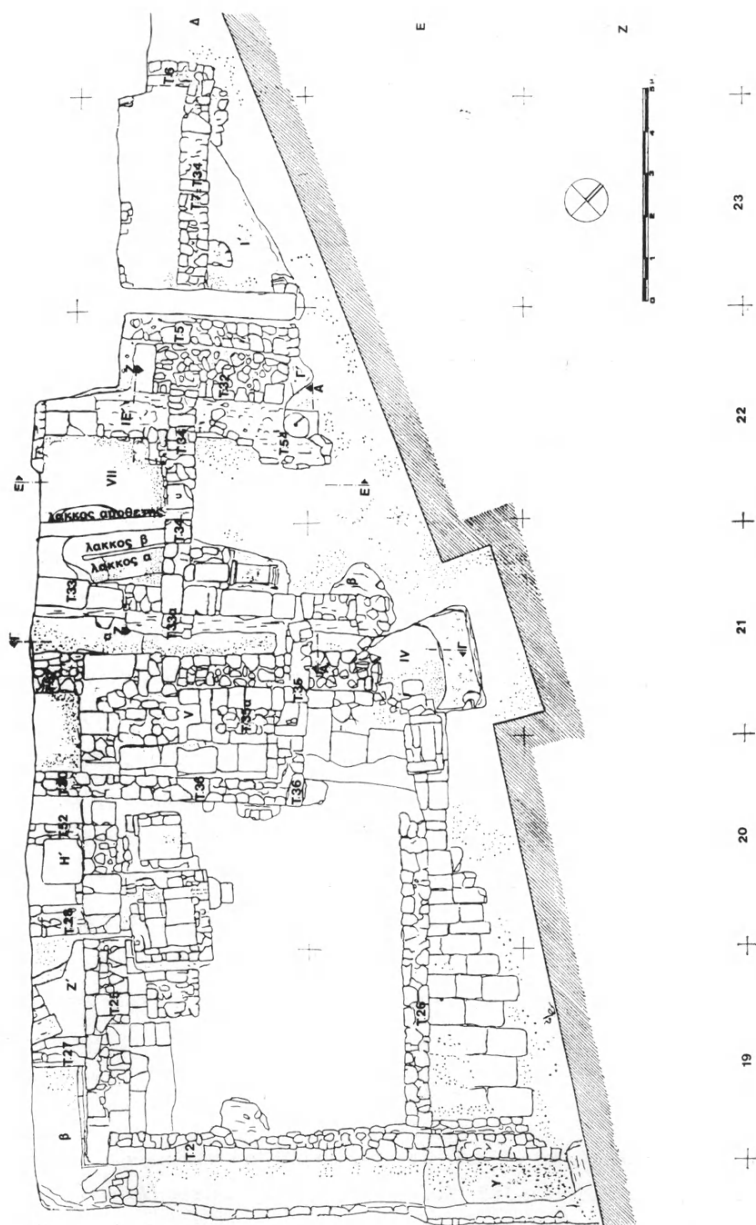
δυτική παρειά τοῦ σκάμματος τῆς Ἐφορείας. Ὁ χώρος αὐτὸς ἀποτελεῖ τμήμα τῶν τομέων Γ21-22 καὶ Δ21-22 καὶ πῆρε τὸ συμβατικὸ ὄνομα χώρος VII.

Στόχος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ χώρου VII ἦταν ἡ ἐξακρίβωση τῆς πιθανῆς σχέσης τοῦ ἐλληνιστικοῦ μνημειακοῦ οἰκοδομήματος («ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα») μετὸν στυλοβάτη τῆς στοᾶς ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ὡς τὸ ἐπάνω μέρος τῆς θεμελίωσής της ἀπὸ τῆ σωστικῆ ἀνασκαφῆ τῆς Ἐφορείας². Ὁ στυλοβάτης τῆς στοᾶς ἀπαντᾷ σὲ ἀπόλυτο ὕψος +4.77 μ. καὶ σὲ ἀπόσταση 4.80 μ. βορειότερα ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ μεγάλου ἐλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος («ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα»), βαίνει δὲ παράλληλα πρὸς αὐτόν. Ὁ βόρειος τοῖχος αὐτοῦ τοῦ οἰκοδομήματος («ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα») εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ὡς καὶ τὰ θεμέλια του κατὰ τὴν περυσινὴ πανεπιστημιακὴ ἀνασκαφῆ τοῦ χώρου V³. Ἡ ἀνασκαφῆ τῆς Ἐφορείας εἶχε ἀποκαλύψει ἐπίσης τμήμα μεταγενέστερου ἀπὸ τὴ στοὰ δαπέδου ΙΕ' ποὺ ἐδράζεται πάνω στὸν στυλοβάτη τῆς στοᾶς σὲ ἀπόλυτο ὕψος +5.11 μ. Τὸ δάπεδο ΙΕ' πρέπει νὰ ἔχει ἄμεση σχέση μετὸν τοῖχο 34 ποὺ ὀρίζει τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ δαπέδου καὶ στὸν ὅποιο ὑπῆρχαν ἐντοιχισμένα δύο πώρινα δωρικὰ κιονόκρανα, προερχόμενα πιθανῶς ἀπὸ τὴ στοὰ. Αὐτὸ γίνεται φανερό ἀπὸ τὸ παχὺ στῤῥωμα ἀσβεστοκονιάματος ποὺ καλύπτει ὡς ἐπίχρισμα ἐνιαῖα τὸ δάπεδο καὶ τὴ δυτικὴ παρειά τοῦ τοίχου. Τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου ΙΕ' ἀποτελοῦν μεγάλου μεγέθους καὶ κανονικοῦ σχήματος λίθοι, ἕνας ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι ἀπὸ ἀμυγδαλόπετρα ποὺ ἀπαντᾷ ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικὸ στὸ μεγάλο ἐλληνιστικὸ κτίριο («ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα») καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ προέρχεται ἀπὸ αὐτό. Ὁ τοῖχος 34 καὶ τὸ συνανῆκον δάπεδο ΙΕ' εἶναι ἀσφαλῶς μεταγενέστερα ἀπὸ τὸ μεγάλο ἐλληνιστικὸ οἰκοδόμημα καὶ τὴ στοὰ καὶ πρέπει νὰ ἀνήκουν στοὺς ὑστερορωμαϊκοὺς - παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους, ὅπως μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τὴ διαδοχὴ τῶν στρωμάτων στὸν χώρο καὶ τὴ συνανήκουσα κεραμεικῇ, γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω.

Σύγχρονα πρέπει νὰ εἶναι καὶ δύο τοιχάρια ἀπὸ μικροὺς λίθους καὶ παχὺ ἀσβεστοκονίαμα ποὺ βαίνουν ἐγκάρσια πρὸς τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου ΙΕ'

2. Βλ. σχετικὰ ἔκθεση τῆς ἀρχαιολόγου Χ. Κάντζια ποὺ πρόκειται νὰ δημοσιευθεῖ στὸ Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο. Ἐπίσης Χ. ΚΑΝΤΖΙΑ, *Τὸ Ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνα στὴν Ἀλασσόρα τῆς Κῶ* (Κῶς 1987) 10.

3. Σχετικὰ μετὸν βόρειο τοῖχο τοῦ μεγάλου ἐλληνιστικοῦ κτιρίου βλ. τὴν ἔκθεση τῆς πανεπιστημιακῆς ἀνασκαφῆς στὴν Καρδάμαινα τῆς Κῶ στὰ *ΙΙΑΕ* 1986, 302 κέ.

Εικ. 1. Κάτοψη της άνασκαφής δυτικά της οικόδομης Τσαγκαρούλη.

(πίν. 211α). Τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ βρίσκεται σύρριζα καὶ παράλληλα μὲ τὸν τοῖχο 34 καὶ ἔχει μῆκ. 0.61, πλ. 0.43 καὶ ὕψ. 0.32 μ.· τὸ ἄλλο, σύρριζα μὲ τὴ δυτικὴ παρειὰ τοῦ σκάμματος τῆς Ἑφορείας ἔχει διαστάσεις: μῆκ. 1.30, πλ. 0.25 μ. καὶ ὕψ. 0.63 μ. Τὰ δύο αὐτὰ τοιχάρια φαίνεται ὅτι ὑποβάσταζαν τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου ΙΕ', καθὼς εἶναι θεμελιωμένα λίγο βαθύτερα ἀπ' αὐτό.

Στὸν ὑπόλοιπο χῶρο ἡ ἀνασκαφὴ ξεκίνησε ἀπὸ τὸ βάθος +5.04 μ., στὸ ὁποῖο εἶχε σταματήσει ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἑφορείας, ἐκτὸς ἀπὸ μία στενὴ ζώνη σύρριζα μὲ τὸν στυλοβάτη τῆς στοᾶς, στὴν ὁποία ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἑφορείας εἶχε φθάσει βαθύτερα (+4.36 μ.).

Κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὰ θεμέλια τῶν ὑστερορωμαϊκῶν-παλαιοχριστιανικῶν τοίχων 33 καὶ 34, σὲ ἀπόλυτο βάθος +4.86 μ. καὶ πολὺ κοντὰ στὸν τοῖχο 33 ἀλλὰ λοξὰ ὡς πρὸς αὐτόν, ἐγκάρσια δὲ στὸν τοῖχο 34, ἀποκαλύφθηκαν δύο λάκκοι — α καὶ β (πίν. 211α) — παράλληλοι μεταξὺ τους πού χωρίζονται ἀπὸ λεπτὸ τοίχωμα πάχους 0.10 μ. Ἔχουν σχῆμα ὀρθογώνιου παραλληλογράμμου καὶ διαστάσεις $\pm 1.80 \times \pm 0.60$ καὶ βάθος ± 0.35 μ. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ λάκκου α, πού φαίνεται ὅτι συνεχιζόταν καὶ κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο 34, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ λάκκος β, βρέθηκαν ἔντονα ἔχνη καύσης καὶ μεγάλα θραύσματα καμένων κεραμίδων. Ἀντίθετα ἔχνη καύσης δὲν ἀπαντοῦν στὸν λάκκο β. Πυκνὰ ἔχνη καύσης ὑπάρχουν ὅμως καὶ στὸν χῶρο γύρω ἀπὸ τοὺς λάκκους, καθὼς καὶ σβῶλοι πηλοῦ καὶ πηλόχωμα, ἐνῶ τὸ χῶμα ἔφευγε πολὺ εὐκόλα. Πιθανότατα οἱ λάκκοι αὐτοὶ ἀποτελοῦσαν τμῆμα κάποιας ἐργαστηριακῆς ἐγκατάστασης — εἰσοδοὶ κεραμικοῦ κλιβάνου; —⁴ ἀσφαλῶς προγενέστερης τῶν τοίχων 33 καὶ 34 πού κτίζονται ἀπὸ πάνω τους, καὶ μεταγενέστερης τοῦ μνημειακοῦ ἐλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος («ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα») καὶ τῆς στοᾶς, ἐφόσον ἀπαντοῦν ψηλότερα ἀπὸ τὰ οἰκοδομήματα αὐτά. Τὸ ὑπερκείμενο τῶν λάκκων στρῶμα περιεῖχε κεραμεικὴ ἀνάμικτη ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ ἕως καὶ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο, ἐλάχιστα νεώτερα ὅστρακα τῆς ὁποίας χρονολογοῦν-

4. Πρβ. τοὺς στενόμακρους χώρους (stocking chambers) τῶν κεραμικῶν κλιβάνων τῆς Νεμέας, *Hesperia* 44, 1975, 162-165, εἰκ. 5, πίν. 40c· ἐπίσης *Hesperia* 45, 1976, 186-189, εἰκ. 7, πίν. 34d καὶ b, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ λάκκοι α καὶ β διαφέρουν ὥστόσο σημαντικά. Διαφορετικὲς εἶναι καὶ οἱ εἰσοδοὶ κεραμικῶν κλιβάνων πού βρέθηκαν τὸ 1988 στὸν Κεραμεικὸ τῆς Ἀθῆνας. Εὐχαριστοῦμε τὸν κ. Α. Rügler γιὰ τὴν καλοσύνη του νὰ μᾶς δεῖξει τοὺς κλιβάνους καὶ γιὰ τὴ συζήτηση πού εἴχαμε σχετικὰ.

ται στὸν 5ο αἰ. μ.Χ.⁵. Ἐπομένως οἱ λάκκοι πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν πρὶν ἀπὸ τὸ 400 μ.Χ. (*terminus ante quem*) ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸ 142 μ.Χ. (*terminus post quem*), χρονολογία στὴν ὁποία τοποθετεῖται ἡ καταστροφή τοῦ ναοῦ καὶ τῆς στοᾶς⁶. Πάντως τὰ λίγα ὄστρακα ποὺ περιεῖχαν οἱ λάκκοι ἐπίσης διαφόρων ἐποχῶν, χρονολογοῦνται ἕως καὶ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ. (κνίδια ἢ κώια κύπελλα⁷, *terra sigillata* περγαμηνή, τύπου Τσάνταρλι καὶ σαμιακή)⁸.

Ἡ ἀνασκαφή στὸν χώρο VII συνεχίστηκε βαθύτερα στὸν χώρο ἀνάμεσα στοὺς λάκκους α, β ἀφενὸς καὶ στὸν στυλοβάτη τῆς στοᾶς ἀφετέρου ἀποκαλύπτοντας πλήρως τὸν ἕνα καὶ μοναδικὸ δόμο τῶν θεμελίων τῆς ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ κανονικοῦ σχήματος λιθοπλίνθους ἀπὸ ἐρυθρωπὸ πῶρο Κεφάλου (0.50×0.67 μ.), ὅμοιες μὲ τὶς λιθοπλίνθους τῶν θεμελίων τοῦ μεγάλου ἑλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος (ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα), τοῦ ὁποίου ὅμως τὰ θεμέλια ἀποτελοῦνται ἀπὸ δύο καὶ ὄχι ἀπὸ ἕναν δόμο. Ἐπίσης ἀκριβεῖς μετρήσεις μὲ τὸν χωροβάτη ἔδειξαν ὅτι ἡ στοὰ εἶναι θεμελιωμένη σὲ βάθος +3.98 μ., δηλ. κατὰ 1.21 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὸν ναὸ ποὺ εἶναι θεμελιωμένος σὲ +2.77 μ. Αὕτῃ ἡ

5. Ἀρ. εὐρ. Γ21-22/Δ21-22-Α49/1987. Τὸ ὄστρακο αὐτὸ εἶναι τῆς κατηγορίας African Red Slip, προέρχεται ἀπὸ βάση πινακίου καὶ διακοσμεῖται μὲ σύστημα ὁμόκεντρων ἐγχάρακτων κύκλων ποὺ θὰ σχημάτιζαν ἕνα εἶδος μετάλλου. Ἡ διακόσμηση αὐτὴ ἀπαντᾷ στὸν 5ο αἰ. μ.Χ., ἰδιαίτερα στὸ β' μισό του. Βλ. J. H. HAYES, *Late Roman Pottery* (London 1972) 281-282, Forms 82-84.

6. Τὰ μέχρι στιγμῆς δεδομένα δείχνουν ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ πιθανῶς καὶ ἡ στοὰ κατασκευάσθηκαν τὴν ὕστερη ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ καὶ καταστράφηκαν ἀπὸ τὸν μεγάλο σεισμό τοῦ 142 μ.Χ. Βλ. *AE* 1985, Χρονικά, 6 καὶ *IAE* 1986, 308 κέ.

7. Γιὰ τὰ κώια ἢ κνίδια κύπελλα, βλ. J. W. CROWFOOT, G. M. CROWFOOT, K. M. KENYON, The objects from Samaria, *Samaria-Sebaste* III, London 1954, 266 ἀρ. 3, εἰκ. 57. H. S. ROBINSON, *The Athenian Agora* V, 1959, F29-31, πίν. 1 καὶ 64. J. W. HAYES, Four Early Roman Groups from Knossos, *BSA* 66, 1971, 258 ἀρ. 8. CH. K. WILLIAMS, Corinth 1976: Forum Southwest, *Hesperia* 46, 1977, 78 ἀρ. 38, 39 πίν. 31. K. S. WRIGHT, A Tiberian Pottery Deposit from Corinth, *Hesperia* 49, 1980, 135-177, ἀρ. 95, 96, 97 πίν. 32. CH. K. WILLIAMS καὶ D. H. ZERVOS, Corinth 1981, East of the Theater, *Hesperia* 51, 1982, 130 ἀρ. 43, πίν. 41.

8. Γιὰ τὶς διάφορες αὐτὲς κατηγορίες *terra sigillata* καὶ τὴ χρονολόγησή τους βλ. H. S. ROBINSON, Pottery of the Roman Period, *The Athenian Agora* V, 1959, 11 σημ. 7, 12 σημ. 9. J. W. HAYES, Roman Pottery from the South Stoa at Corinth, *Hesperia* 42, 1973, 450 κέ. 452 κέ., 456 κέ. μὲ παλαιότερη βιβλιογραφία.

διαφορὰ στὸ βάθος καὶ τὴν κατασκευὴ τῆς θεμελίωσης τῶν δύο κτιρίων —ναοῦ καὶ στοᾶς— μπορεῖ ἐν μέρει νὰ ἐρμηνευθεῖ μὲ τὴν κλίση τοῦ ἐδάφους ($\pm 0.50\mu.$) ποὺ διαπιστώνεται στὸν χώρο καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ στοὰ δὲν ἔχει ἀνάγκη τόσο γερῆς θεμελίωσης, ἐφόσον ἔφερε κιονοστοιχία καὶ ὄχι συμπαγὴ τοῖχο. Ἴσως γιὰ τὸν ἴδιο λόγο εἶναι «ἐλαφρύτερα» θεμελιωμένος καὶ ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ μεγάλου ἐλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος («ναοῦ»), ὅπως σημειώσαμε στὴν ἔκθεση τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου τοῦ ἔτους 1986⁹. Ὡστόσο τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῆς εὐθυνηθρίας τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ κοντὰ στὴ ΒΔ γωνία του ἀπαντᾷ σὲ $+3.94\mu.$, ἐνῶ ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ θεμελίου τῆς στοᾶς βρίσκεται περίπου στὸ ἴδιο ὕψος μὲ αὐτὴν ($+3.98\mu.$), φαίνεται νὰ ἀποκλείει τὴν πιθανότητα ἡ «στοὰ» νὰ ἀποτελοῦσε σύγχρονο μὲ τὸν ναὸ πτερό του. Πιθανῶς λοιπὸν νὰ πρόκειται γιὰ πτερὸ ποὺ προστέθηκε λίγο ἀργότερα στὸ κτίριο μετὰ ἀπὸ κάποια καταστροφὴ ποὺ ὑπέστη, καθὼς μάλιστα παράλληλα μὲ τὸ κάτω ἡμισυ τοῦ στυλοβάτη τῆς στοᾶς ἀπαντᾷ στρώμα μὲ πλῆθος σπασμένων κεραμίδων, θραυσμάτων πώρου, γκριζοῦ καὶ λευκοῦ μαρμάρου καὶ λατύπης καθὼς καὶ πλῆθος ὀστράκων, κίσηρη καὶ λίγα ὀστὰ ζώων μαζὶ μὲ κομμάτια ἀσβεστοκονιάματος καλῆς ποιότητος. Τὸ στρώμα αὐτὸ δίνει τὴν εἰκόνα στρώματος καταστροφῆς ἢ μπαζώματος τοῦ χώρου μετὰ ἀπὸ κάποια καταστροφὴ. Ἀξιοσημείωτο δὲ εἶναι ὅτι τὰ θεμέλια τῆς στοᾶς ἐδράζονται σὲ στρώμα ἀμυῶδες μὲ διάσπαρτα ἀλλὰ πυκνὰ ἔχνη καύσης.

Ἡ κεραμεικὴ τοῦ στρώματος καταστροφῆς ἢ μπαζώματος εἶναι ἀνάμικτη, ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἕως καὶ τοὺς ὕστερους ἐλληνιστικοὺς χρόνους (πίν. 212α)¹⁰. Ἐξάλλου τὸ ἀμέσως ὑποκείμενο στρώμα κιτρινωποῦ χρώματος στὸ ὁποῖο ἀνολίγονται τὰ θεμέλια τῆς στοᾶς περιέχει κεραμεικὴ¹¹ ἀνάλογη μὲ τὴν

9. Βλ. ἔκθεση πανεπιστημιακῆς ἀνασκαφῆς 1986, ὁ.π. σημ. 3.

10. Ἀρ. εὐρ. Γ21-22/Δ21-22/Α149-Α178/1987. Ξεχωρίζει θραῦσμα μεγαριοῦ σκύφου μὲ ἐπίθετη ἀχιβάδα, ἀρ. εὐρ. Γ21-22/Δ21-22/Α153/1987 (πίν. 212α). Πρβ. J. RAEDER, *Priene, Funde aus einer griechischen Stadt im Berliner Antikenmuseum* (Berlin 1984) 47, Nr. 176, ὅπου καὶ ἄλλα παράλληλα ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ β' μιστὸ τοῦ 3ου ἔως καὶ τὸν 1ο αἰ. π.Χ.

11. Γ21-22/Δ21-22/Α202-215, 222-273/1987. Τὰ ὀστρακα ἀπὸ τὰ ἱριδίζοντα μελαμβαφῆ ἐλληνιστικὰ πινάκια (ἀρ. εὐρ. Γ21-22/Δ21-22/Α207, Α237/1987) διαφέρουν στὸν πηλὸ καὶ στὴν ποιότητα τοῦ γανώματος ἀπὸ τὰ ἀττικὰ ἐλληνιστικὰ μελαμβαφῆ πινάκια τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν ποὺ εἴχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ μελετήσουμε σὲ ἓνα πρῶτο στάδιο. Ἐξάλ-

παραπάνω, ὅπως καὶ τὸ παρακάτω ἀμμοῶδες στρώμα¹². Στὸ στρώμα αὐτὸ καὶ σὲ βάθος +3.74 μ. ἀποκαλύφθηκε τὸ πάνω μέρος λάκκου-«ἀποθέτη» ἐλλειπτικοῦ σχήματος καὶ πλάτους 1.20 μ., γεμάτου ἀπὸ πέτρες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες πολλὲς εἶχαν ἔχνη καύσης, ἀπὸ κομμάτια κεραμίδων, ἀπὸ καρβουνάκια, μάζες ἀσβεστοκονιάματος, ὅστὰ ζῶων καὶ κομμάτια μεγάλων χρηστικῶν ἀγγείων καθὼς καὶ τμήμα μαρμαρίνης λεκάνης περιρραντηρίου (πίν. 211α καὶ 212β)¹³.

Ὁ πυθμένας τοῦ λάκκου - «ἀποθέτη» βρέθηκε σὲ ἀπόλυτο βάθος +3.24 μ., τὸ μεγαλύτερο δὲ τμήμα του βρίσκεται κάτω ἀπὸ τοὺς λάκκους α καὶ β γιὰ τοὺς ὁποίους ἔγινε λόγος παραπάνω, καὶ ἔτσι δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἀνασκαφεῖ ὁλόκληρος (πίν. 211α). Πρέπει πάντως νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ πάνω ἐπιφάνεια τοῦ λάκκου-«ἀποθέτη» βρισκόταν 0.20 μ. βαθύτερα ἀπὸ τὸ κάτω ἄκρο τῶν θεμελίων τῆς στοᾶς, πράγμα πού ἐπιβάλλει τὴ χρονολόγησή του σὲ παλαιότερη ἀπὸ τοὺς χρόνους τῆς κατασκευῆς τῆς στοᾶς ἐποχῆς.

Ἡ χρονολόγηση τοῦ λάκκου, ὅπως μπορεῖ νὰ συναχθεῖ ἀπὸ τὸ σχῆμα τμήματος ὀξυπύθμενου κώιου ἀμφορέα πού βρέθηκε μέσα στὸν λάκκο καὶ πού μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ ἀπὸ σύγκριση μὲ παράλληλά του, ἀνάγεται πιθανότατα ἐπίσης στοὺς ὑστεροελληνιστικοὺς χρόνους¹⁴, δηλαδὴ ὁ λάκκος-ἀποθέτης εἶναι μάλλον σύγχρονος μὲ τὸ μεγάλο ἐλληνιστικὸ οἰκοδόμημα (ἀναθ. τοῦ Ἀ-

λου τὰ ἀττικά πινάκια καλύπτονται πλήρως ἐξωτερικὰ ἀπὸ τὸ μαῦρο, καλῆς ποιότητος γάνωμα χωρὶς νὰ σχηματίζουν καταλειβάδες, ἐνῶ οἱ καταλειβάδες ἀποτελοῦν κανόνα γιὰ τὰ πινάκια τῆς Καρδάμαινας. Ἡ σύγκριση τῶν τομῶν πάντως πινακίων ἀπὸ τὴν Καρδάμαινα μὲ συγγενῇ στὴν τομῇ ἀττικά πινάκια ὁδηγεῖ σὲ χρονολόγηση τῶν κώιων στὰ τέλη 2ου-1ου αἰ. π.Χ.

12. Ἀρ. εὐρ. χαρακτηριστικότερων ὁστράκων: Γ21-22/Δ21-22/Α274-Α277/1987.

13. Ἀρ. εὐρ. Γ21-22/Δ21-22/Α23/1987, Πρβ. D. M. ROBINSON, *Excavations at Olynthus* II, 1930, εἰκ. 175: περιρραντήριον ἀπὸ οἰκία κλασικῶν χρόνων. Τὸ δικό μας θραῦσμα δὲν σώζει τένοντα γιὰ ἔνθεση σὲ κιονίσκο ὅπως τὸ ὀλυνθιακὸ (εἰκ. 173-174) ἀλλὰ διαμπερῇ ὁπῇ καὶ αὐλακα ὀρθογωνίου διατομῆς γιὰ στήριξη σὲ πόδι, στὴν κάτω πλευρά. Παρόμοιες αὐλακες φαίνεται νὰ ἔχει στὴν κάτω ἐπιφάνειά του τὸ θραῦσμα λίθινου τραπεζιοῦ στὴ Δῆλο: W. DEONNA, *Le Mobilier Délien, Délos XVIII*, 1938, 56 εἰκ. 81. Γενικὰ εἶναι δύσκολο σὲ θραῦσματα νὰ διακρίνει κανεὶς ἂν πρόκειται γιὰ δίσκον τραπεζιοῦ ἢ ἀβαθὴ λεκάνη περιρραντηρίου, ὅπως σημειώνει καὶ ὁ DEONNA, ὁ.π. 75.

14. Ἀρ. εὐρ. Γ21-22/Δ21-22/Α320/1987. Πρβ. V. GRACE, *Amphoras* (American School of Classical Studies at Athens, 1979) εἰκ. 56, δεύτερος ἀπὸ ἀριστερὰ (β' μισὸ 2ου αἰ. π.Χ.) καὶ ἀμφορέας ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, Μουσ. Ἀγορᾶς SS 14082 ὕστερος 3ος-2ος αἰ. π.Χ.

πόλλωναν)). Ἴσως πρόκειται γιὰ ἓναν λάκκο ὅπου συγκεντρώθηκαν χρηστικά σκεύη, ὅταν τελείωσαν οἱ ἐργασίες θεμελίωσης στοῦ κοντινοῦ ἑλληνιστικοῦ οἰκοδόμημα, ἐν εἴδει ἀνάθεσης, δηλ. γιὰ ἓνα εἶδος τελετῆς θεμελίωσης. Παρόμοιες ἀποθέσεις ἀγγείων μὲ ἴχνη καύσης, ποὺ ἐπίσης διαπιστώθηκαν στοῦ ὕψος τῆς θεμελίωσης τοῦ μεγάλου ἑλληνιστικοῦ κτιρίου στὴ νότια καὶ δυτικὴ πλευρὰ του εἴχαμε ἐρμηνεύσει ἐπίσης ὡς τελετὲς θεμελίωσης τοῦ κτιρίου¹⁵. Ἐκεῖ ὅμως δὲν διαπιστώθηκε λάκκος.

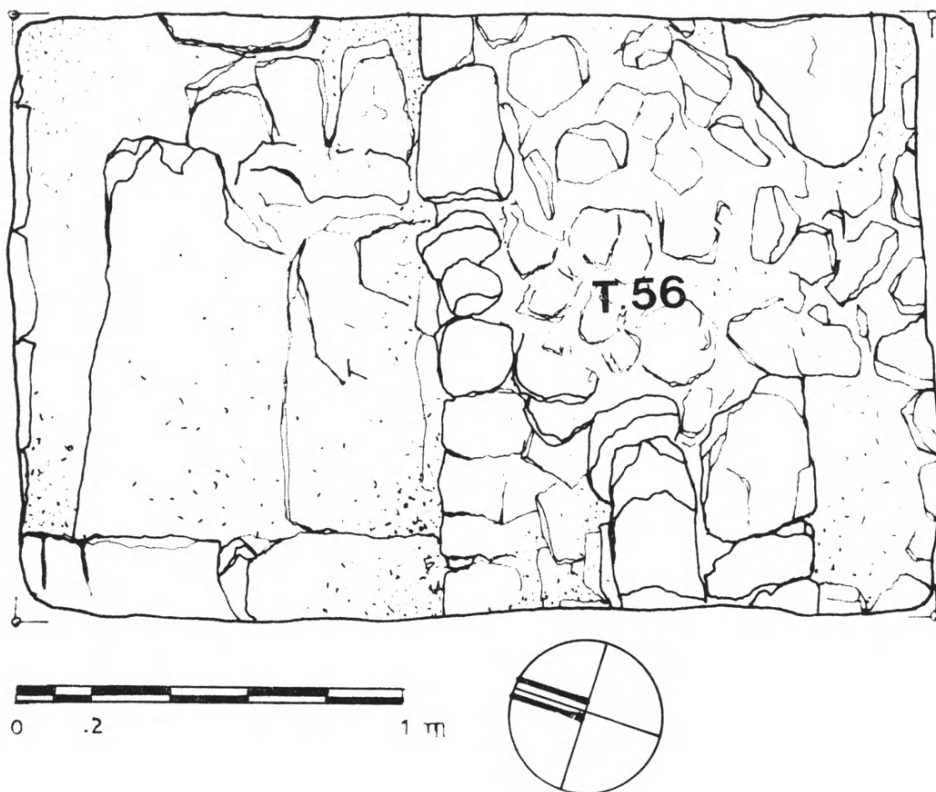
Καὶ τὰ τελευταῖα αὐτὰ δεδομένα φαίνεται νὰ συνηγοροῦν ὅτι ἡ στοὰ εἴτε ὡς αὐτοτελὲς οἰκοδόμημα εἴτε ὡς πτερὸ τοῦ μεγάλου ἑλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος (ἀναοῦ τοῦ Ἀπόλλωναν) κατασκευάσθηκε σὲ μεταγενέστερους ἀπὸ ἐκεῖνο χρόνους πιθανῶς μετὰ ἀπὸ τὴ μερικὴ καταστροφή του. Ἀφοῦ τὸ μεγάλο ἑλληνιστικὸ οἰκοδόμημα κατασκευάστηκε στοὺς ὑστεροελληνιστικοὺς χρόνους καὶ ὁ λάκκος ἀποθέσεως εἶναι σύγχρονός του καὶ ἡ στοὰ οἰκοδομήθηκε πάνω σὲ στῶμα καταστροφῆς ἀλλὰ δὲν ἀπέχει πολὺ χρονολογικὰ ἀπὸ ἐκεῖνο, πράγμα ποὺ ἐκτὸς ὅλων τῶν ἄλλων στοιχείων μαρτυρεῖ καὶ ἡ χρῆση παρόμοιου ὕλικου στὴν κατασκευὴ της, καθὼς καὶ ἡ δόμησή της, εἶναι ἐλκυστικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ στοὰ οἰκοδομήθηκε μετὰ ἀπὸ τὸν παραδιδόμενον σεισμὸ τοῦ 6/5 π.Χ., τοῦ ὁποῖου οἱ συνέπειες δὲν ἦταν καὶ τόσο φοβερές, ὅπως τουλάχιστον συνάγεται ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα τῆς πόλης τῆς Κῶ¹⁶. Δυστυχῶς ἡ μελέτῃ τῶν εὐρημάτων δὲν ἐπιτρέπει στοῦ παρὸν στάδιο μεγαλύτερη ἀκρίβεια χρονολόγησής, ἐπεὶδὴ πρόκειται κυρίως γιὰ ντόπια, ὅπως φαίνεται, χρηστικὴ κεραμεικὴ ποὺ δὲν εἶναι ἐπακριβῶς χρονολογημένη ἀπὸ τὴν μέχρι τώρα ἐπιστημονικὴ ἔρευνα.

Τομὴ στοὺς τομεῖς B22-Γ22 (εἰκ. 2)

Γιὰ νὰ διερευνηθεῖ ἡ σχέση τῆς στοᾶς μὲ τὸ μεγάλο ἑλληνιστικὸ οἰκοδόμημα ἀνοίχθηκαν δύο ἀκόμη τομέες. Ἡ τομὴ B22-Γ22 διαστάσεων 1.60×2.40 μ. ἀνοίχθηκε κατὰ τὴ νοτιὰ προέκταση τοῦ στυλοβάτη τῆς «στοᾶς» πρὸς τὰ δυτικὰ στοὺς τομεῖς B22-Γ22, ὅπου θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποκαλυφθεῖ ἡ γωνία

15. AE 1985, Χρονικά, 6 καὶ με σημ. 15. Πρβ. G. GRUBEN, AA 1982, 162, σημ. 6α, εἰκ. 3.

16. L. MORRICONE, BdA Ser. IV 35, 1950, 56.

Εἰκ. 2. Τομεῖς Β22-Γ22, κάτοψη (σχ. Γ. Ἀντωνίου).

τῆς στοᾶς, ἂν αὐτὴ περιέβαλλε ὡς πτερὸ τὸ ἐλληνιστικὸ οἰκοδόμημα. Στὴν τομή αὐτὴ ἀποκαλύφθηκε ὁ τοῖχος 56 με κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ (+6.23 μ.) καὶ στρώση ἀπὸ πέτρες καὶ ἀσβεστοκονίαμα σύρριζα στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα αὐτοῦ τοῦ τοίχου, ἐνῶ ἄφθονα ἔχνη καύσης ἀπαντοῦν στὸν ὑπόλοιπο χῶρο. Βαθύτερα (+4.99 μ.) φάνηκαν ὀγκόλιθος καὶ μικρότεροι λίθοι δίπλα στὴ βόρεια παρειὰ τοῦ τοίχου 56, ἐνῶ ἀκόμη πιο βαθιὰ (+4.56 μ.) ἀπαντᾷ στρώση ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα. Ὑποθέτουμε ἀναγκαστήκαμε νὰ διακόψουμε τὴν ἀνασκαφή, χωρὶς νὰ μπορέσουμε νὰ ἐξακριβώσουμε ἂν ὁ στυλοβάτης τῆς στοᾶς συνεχιζόταν καὶ στὸ σημεῖο αὐτό. Πάντως ἡ κατασκευὴ τοῦ τοίχου 56 καὶ τοῦ δαπέδου, ἡ διαδοχὴ τῶν στρωμάτων καὶ ἡ συνανήκουσα κεραμεικὴ πού χρονολογεῖται ἀπὸ τοὺς ἀρχαίκοις ἕως καὶ τοὺς ὑστερορωμαϊκοὺς-παλαιοχριστιαν-

νικούς χρόνους χρονολογοῦν τοῦχο καὶ δάπεδο ἐπίσης στοὺς ὑστερορωμαϊκοὺς-παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους.

Τομὴ στοὺς τομεῖς E17-18 (εἰκ. 3)

Γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους, γιὰ τοὺς ὁποίους ἔγινε ἡ τομὴ στὰ ἀνασκαφικὰ τετράγωνα B22-Γ22, ἀνοίχθηκε καὶ ἡ τομὴ στὰ τετράγωνα E17-18. Ἡ τομὴ αὐτὴ διαστάσεων 2×1.70 μ. ἀνοίχθηκε σὲ ἀπόσταση 4.80 μ. ἀπὸ τὸν νότιο τοῦχο τοῦ μεγάλου ἐλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος («ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα»), ὅπου θὰ ἔπρεπε κανονικὰ νὰ ἀπαντᾷ ὁ στυλοβάτης τοῦ πτεροῦ τοῦ ναοῦ, ἐφόσον βέβαια τὸ κτίριο θὰ ἦταν περίπτερο.

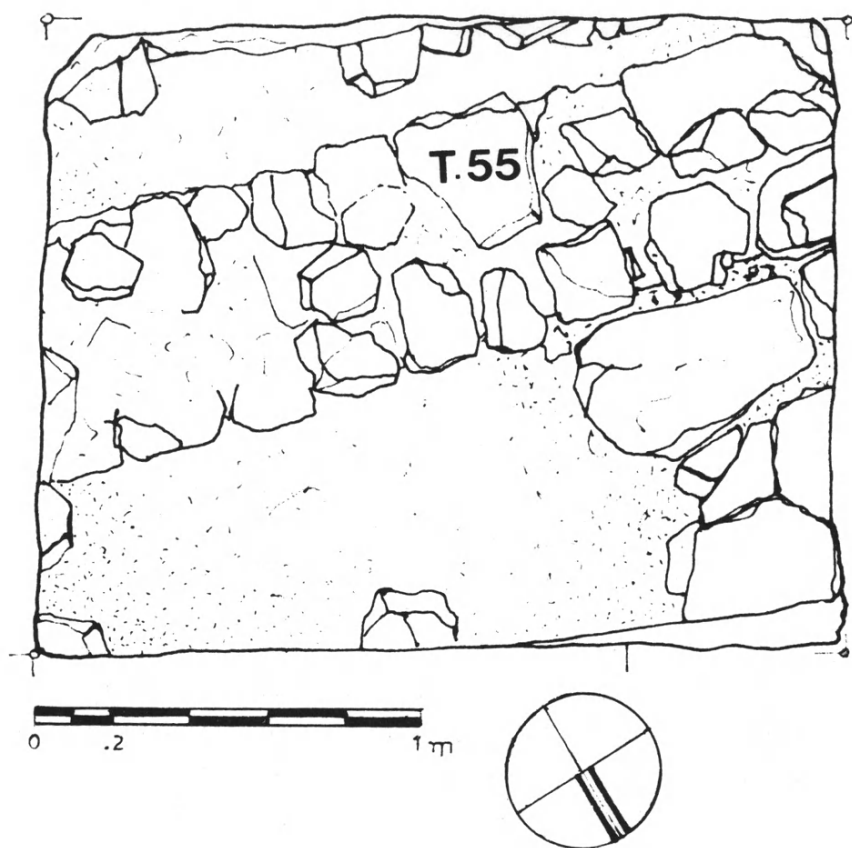
Καὶ στὴν τομὴ E17-18 ἀποκαλύφθηκε τοῦχος (55) τῶν ὑστερορωμαϊκῶν-παλαιοχριστιανικῶν πιθανότατα χρόνων, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ κατασκευὴ του, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ βορειοδυτικὰ πρὸς νοτιοανατολικά. Ἀποκαλύφθηκε ἐπίσης δάπεδο ἀπὸ ἐπίπεδες πλάκες σύρριζα μὲ τὸν τοῦχο 55 καὶ σὲ βάθος +5.27 μ. Ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίσθηκε στὸν ἐλεύθερο χώρο τοῦ σκάμματος ὡς τὸ βάθος τῶν +4.29 μ. χωρὶς ὥστόσο νὰ ὑπάρξει κάποια ἐνδειξὴ πτεροῦ. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ στυλοβάτης τῆς στοᾶς ἀπαντᾷ στὸν χώρο VII σὲ βάθος +4.77 μ.

Καὶ στὴν τομὴ αὐτὴ ἀπαντᾷ ἡ ἴδια στρωματογραφικὴ εἰκόνα ποὺ γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο ἀνασκαφικὸν χώρο καὶ τὴν τομὴ στὰ τετράγωνα B22-Γ22 μὲ ἓνα πρῶτο ἐπιφανειακὸ στρώμα, ἓνα δεύτερο παλαιοχριστιανικὸ ἀπὸ τὸ 554 μ.Χ. κέ. καὶ ἓνα τρίτο στρώμα καταστροφῆς ποὺ πιθανότατα χρονολογεῖται στὴν περίοδο 469-554 μ.Χ.

Τομὴ στὸν τομέα E21 (εἰκ. 1)

Μία τρίτη τομὴ διαστ. 2.60×4.25 μ. ἀνοίχθηκε στὸν τομέα E21, ἀνάμεσα στὴν οἰκοδομὴ Πατέρα-Τσαγκαρούλη καὶ στὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ μεγάλου ἐλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος («ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα»), ἀνατολικά τοῦ τοίχου 35. Στόχος ἦταν νὰ διαπιστωθεῖ τυχὸν ὑπαρξὴ λειψάνων θεμελίωσης αὐτοῦ τοῦ οἰκοδομήματος καὶ ἐνδεχομένως καὶ παλαιότερων οἰκοδομικῶν καταλοίπων καὶ στρωμάτων στὸν χώρο.

Στὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα τῆς τομῆς καὶ σύρριζα σχεδὸν στὴ σωζόμενη πεσσόμορφη, πιθανότατα ὑστερορωμαϊκῶν-παλαιοχριστιανικῶν χρόνων κατασκευή, ποὺ ἐδράζεται πάνω ἀκριβῶς στὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου τοῦ με-

Εἰκ. 3. Τομεῖς E17-E18, κάτοψη (σχ. Γ. Ἀντωνίου).

γάλου ἐλληνιστικοῦ κτιρίου, ἀποκαλύφθηκαν πράγματι τρεῖς ὀγκώδεις πώρινες λιθόπλινθοι ποὺ ἀνήκουν στὸν κατώτερο δόμο θεμελίωσης τοῦ κτιρίου. Ἡ καταστροφή στὸν χώρο αὐτὸ ἀπὸ τὴν ἀνέγερση τῆς οἰκοδομῆς Πατέρα-Τσαγκαρούλη ἔχει φθάσει ὡς τὰ θεμέλια.

Στρωματογραφικὰ ἐπιβεβαιώθηκε ἡ διάνοιξη τῶν θεμελίων μέσα σὲ ἀμῶδες χῶμα ποὺ περιεῖχε λίγα ὑπογεωμετρικά - ἀρχαῖα¹⁷ μαζί μὲ ἐλάχιστα ἐλληνιστικά μελαμβαφή ὄστρακα¹⁸.

17. Ἀρ. εὐρ. E21-A36, A38, A44, A49, A52/1987.

18. E21-A42, A54/1987.

Ἡ προσπάθεια νὰ προχωρήσει ἡ τομὴ σὲ βάθος μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ διαπιστωθοῦν βαθύτερα τὸ κλασικὸ καὶ ἀρχαῖο στρώμα ποὺ ἀπαντοῦν ἀνατολικά τῆς οἰκοδομῆς στὸν τομέα I19 νότια τοῦ ἐλληνιστικοῦ τοίχου 19β σὲ βάθος +2.06 καὶ +1.53 μ. ἀντίστοιχα, ἐγκαταλείφθηκε ἐξαιτίας τοῦ κινδύνου ὑποχώρησης τῶν λιθοπλίνθων τῆς θεμελίωσης, λόγω τῆς σαθρότητας τοῦ ἐδάφους.

Τομεῖς I19-I20 (εἰκ. 4)

Ἀνατολικά τῆς οἰκοδομῆς Πατέρα-Τσαγκαρούλη ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίσθηκε φέτος στοὺς τομεῖς I19 καὶ I20 βόρεια τοῦ ἐλληνιστικοῦ τοίχου 19β. Καὶ στοὺς δύο αὐτοὺς τομεῖς ἡ ὀλιγοήμερη ἔρευνα τοῦ 1985 εἶχε ἀποκαλύψει τρία στρώματα, καθὼς καὶ τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ ἐπάνω σωζόμενο τμήμα τῶν τοίχων 103 καὶ 20, χωρὶς ὅμως νὰ ἔχουν φανεῖ οἱ θεμελιώσεις τῶν τοίχων αὐτῶν¹⁹.

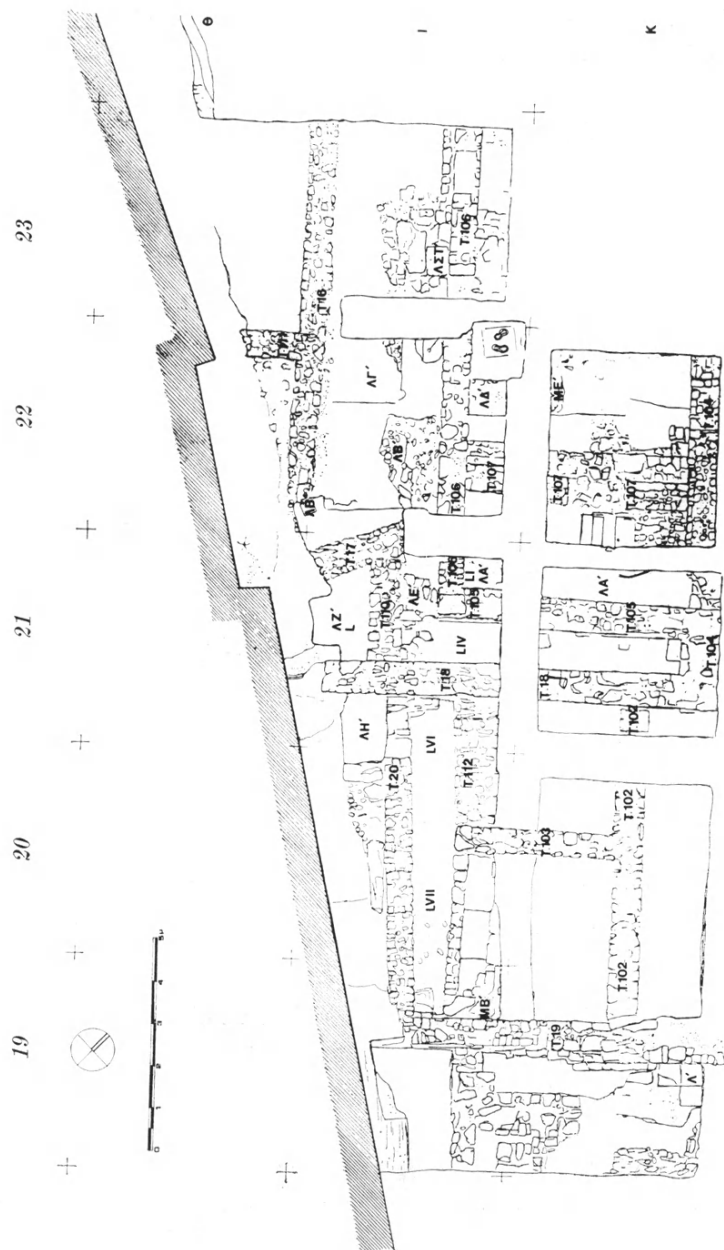
Ἡ συνέχιση στὸν συγκεκριμένο χώρο ἔγινε μὲ στόχο νὰ διερευνηθεῖ ἡ βόρεια πλεον πλευρὰ τοῦ ἐλληνιστικοῦ τοίχου 19β καὶ τῶν μεταγενέστερων προσκτισμάτων του, γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἀφενὸς ἡ ὑπαρξὴ τυχόν νέων ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων καὶ ἀφετέρου ἡ ἀλληλουχία στρωμάτων καὶ οἰκοδομικῶν λειψάνων, καθὼς καὶ ἡ πιθανὴ προέκταση φάσεων παλαιότερων τῆς ἐλληνιστικῆς. Στὴ σκέψη αὐτὴ ὁδηγοῦσε ἡ ἀποκάλυψη τῆς θεμελίωσης τοῦ ἐλληνιστικοῦ μνημειακοῦ κτιρίου ἀνατολικά τῆς τσιμεντένιας κατασκευῆς, ὅπως ἐπίσης καὶ τὰ κλασικὰ καὶ ἀρχαῖα ὀστράκα ποὺ βρέθηκαν σὲ βαθύτερα στρώματα κατὰ τὴν περσινὴ περίοδο²⁰.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἔφθασε σὲ βάθος +1.40 μ. περίπου ἀποκαλύπτοντας τὰ παρακάτω στρώματα μαζὶ μὲ πληθώρα ὀστράκων ἀπὸ χρηστικά ἀλλὰ καὶ καλῆς ποιότητος ἀγγεῖα.

Τὸ τρίτο στρώμα (εἰκ. 5) ἀπὸ τὸ ὁποῖο ξεκινήσαμε, ἔχει χαρακτηριστικὸ τὴν ὑπαρξὴ ἀργῶν λίθων καὶ πληθώρας κεραμίδων, στρωτήρων, καλυπτῆρων καὶ τμημάτων ὑδρορρόης καὶ φθάνει σὲ βάθος ἀπὸ +4.55 μ. στὴ νότια

19. *AE* 1985, Χρονικά, 11-12, Τομέας I20, ὅπου ἡ ἀρίθμηση τῶν στρωμάτων ὡς πρώτου καὶ δεύτερου, γίνεται μετὰ τὸ ἐπιφανειακό, ἀντίθετα μὲ τὴ μέθοδο ποὺ ἀκολουθήθηκε ἀπὸ τὸ 1986 κέ.

20. *ΠΑΕ* 1986, 313-4.

Εἰκ. 4. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς ἀνατολινὰ τῆς οἰκοδομῆς Τσαγκαρούλη.

πλευρά, μέχρι +4.46 μ. στὴ βόρεια, περιλαμβάνοντας τὸν τοῖχο 19α —μεταγενέστερη προσθήκη τοῦ ἑλληνιστικοῦ 19β— στὰ νότια, τὸν 20 στὰ δυτικὰ καὶ τὸν 103 στὰ βόρεια. Μάλιστα, ἀκριβῶς στὰ θεμέλια τοῦ τοίχου 19α, στὴ βόρεια του παρειά, καὶ σὲ βάθος +4.55 μ. βρέθηκαν τὰ ὑπολείμματα δαπέδου (MB') ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἀκανόνιστου σχήματος λίθινες πλάκες, οἱ ὁποῖες συνδέονται μεταξὺ τους μὲ λάσπη καὶ ἄλλες μικρότερες πέτρες. Τὸ δάπεδο αὐτὸ καθὼς καὶ οἱ θεμελιώσεις τῶν τοίχων 19α, 20 καὶ 103 καθιστοῦν σαφὴ τὸ διαχωρισμὸ τοῦ τρίτου στρώματος ἀπὸ τὰ ὑποκείμενά του. Περιγραφὴ αὐτοῦ τοῦ χώρου θὰ γίνῃ ἀναλυτικὰ παρακάτω.

Θὰ περιορισθοῦμε νὰ ἀναφέρουμε μερικὰ μόνον κεραμεϊκὰ εὐρήματα ποὺ ὑποβοηθοῦν τὴ σχετικὴ χρονολόγησι. Στὴν πλειονότητά τους τὰ ἀγγεῖα ἦταν χρηστικά, ὑπῆρχαν ὅμως καὶ καλῆς ποιότητος ὅστρακα, κυρίως ἀπὸ κατηγορίες τῶν ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων, ὅπως π.χ., α) μία σχεδὸν ἀκέραιη, διώτη χύτρα²¹. Ἔχει ὠσειδὲς σῶμα μὲ ραβδώσεις, ὑπόλευκο ἐπίχρῖσμα καὶ σαφὴ ἔχνη καύσης (πίν. 213α)· τὸ περιεχόμενό της ἀποτελεῖται ἀπὸ χῶμα μὲ λίγες μικρὲς πέτρες, κομμάτια κονιάματος καὶ ἐλάχιστα ἀκόσμητα ὅστρακα, καθὼς καὶ δύο τμήματα μικρῶν ὀστῶν ζώου, β) τμῆμα χείλους λεκάνης ὑστερορωμαϊκῆς κεραμεϊκῆς Γ', μὲ ἐμπέστη διακόσμηση ρουλέτας, ποὺ χρονολογεῖται στὸ β' μιστὸ τοῦ 5ου μ.Χ. αἰώνα²² καὶ γ) εὐάριθμα τμήματα ἀγγείων ὑστερορωμαϊκῆς κεραμεϊκῆς Δ', κυπριακῆς προέλευσης, τοῦ β' μιστοῦ τοῦ 5ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 6ου μ.Χ. αἰώνα²³.

Στὴ συνέχεια ἀκολουθεῖ τὸ τέταρτο στρώμα, τοῦ ὁποῖου χαρακτηριστικὰ ἦταν τὰ ἔχνη καύσης —«καρβουνάκια», ἀπὸ ἀπανθρακωμένα τμήματα ὀργανικῶν οὐσιῶν— σὲ ὅλη τὴν ἑκταση τοῦ χώρου, κυρίως ὅμως στὴ γωνία κάτω ἀπὸ τοὺς τοίχους 19α καὶ 20, ἢ ὕπαρξη πληθώρας κονιαμάτων, ἐρυθρῶν, ἄσπρων καὶ κίτρινων, στὰ θεμέλια τῶν τοίχων αὐτῶν καὶ τοῦ τοίχου 103 καὶ ἡ σχετικὴ μείωσις τῆς κεραμεϊκῆς. Τὸ στρώμα καύσης ποὺ ἀπαντᾷ σὲ ὅλη τὴν ἀνασκαμμένη ἑκταση τοῦ οἰκοπέδου περίπου στὸ ἴδιο βάθος, ἀνάλογα πάντα μὲ τὶς ὑψομετρικὲς ἀποκλίσεις, πρέπει νὰ συνδέεται μὲ εὐρείας ἑκτασης πυρκαγιὰ

21. Ἀρ. εὐρ. I19-I20-A205/1987.

22. Ἀρ. εὐρ. I19-I20-A98/1987, βλ. HAYES, ὅ.π. σημ. 5, Late Roman C ware, 392 κέ., Form 3, εἰκ. 67, type C5.

23. Στὸ ἴδιο, 373 κέ., Forms 2 καὶ 3, εἰκ. 80.

ποῦ ἐπληξε τὴν περιοχὴ· δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ πρόκειται γιὰ πυρκαγιὰ ποὺ ἀκολούθησε ἕναν ἀπὸ τοὺς μαρτυρημένους σεισμοὺς τῆς Κῶ. Ἡ συνανήκουσα κεραμεικὴ, ἀπὸ ὅπου δὲν ἔλειπαν οἱ διπλὲς λαβὲς κώϊων ἀμφορέων, ὅπως καὶ λαβὲς μὲ τμήματα τοῦ σώματος κώϊων κυπέλλων²⁴, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν καμμένα, ὑπαινίσσεται πιθανῶς τὸν σεισμό τοῦ 142 μ.Χ.

Στὸ ἐπόμενο, πέμπτο, στρώμα —τουλάχιστον στὴν ἀρχὴ του— τὰ ἔχνη καύσης ἐξακολουθοῦσαν σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ χώρου. Σὲ βάθος +4.02 μ. φάνηκε ἡ δυτικὴ παρειὰ δόμου τριῶν εὐμεγέθων λιθοπλίνθων, οἱ ὁποῖες βαίνουν ἀπὸ Νότο πρὸς Βορρὰ καὶ εἰσχωροῦν βαθιά μέσα στὸν ἀνατολικὸ μάρτυρα ποὺ χωρίζει τοὺς τομεῖς I19-20 ἀπὸ τοὺς παρακείμενους K19-20. Ἡ πλήρης ἀποκάλυψή τους δὲν ἦταν ἐφικτή, γιατί ἡ κατολίσθησις τῶν ὑπερκείμενων χωμάτων, ὕψους 1.50-2 μ., ἦταν ἀναπότρεπτη. Οἱ λιθόπλινθοι πιθανῶς ἔχουν σχέση μὲ τοὺς δόμους θεμελίωσης ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὴ συνέχεια, παρόλο ποὺ πρὸς τὸ παρὸν τουλάχιστον δὲν διαπιστώθηκε ὅτι ἐδράζονται σὲ αὐτούς. Μάλλον πρόκειται γιὰ οἰκοδομικὸ ὕλικὸ ἀπὸ τὸ ἐλληνιστικὸ κτίριο, ποὺ χρησιμοποιοῦντο σὲ δεύτερη χρῆση.

Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι ἀνάμεσα σὲ πολλὰ ἄλλα κεραμεικὰ εὐρήματα βρέθηκε καὶ διπλὴ λαβὴ κώϊου ἀμφορέα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ ΑΓΙΑΣ, μὲ τὸ ἀποτύπωμά της ἐπὶ τὰ λαϊά²⁵ (πίν. 213β). Κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα ὑπάρχει ἐπίμηκες στέλεχος, ποὺ πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς ρόπαλο, καὶ ἀριστερά του, πιθανῶς καρκίνος (κάβουρας)²⁶. στὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς λαβῆς τὸ ἀνάγλυφο εἶναι ἀρκετὰ διαβρωμένο. Τὸ ρόπαλο καὶ ὁ καρκίνος εἶναι γνωστὰ σύμβολα τῆς Κῶ καὶ σὲ νομίσματα.

Στὸ ἕκτο στρώμα, ποὺ ἀρχίζει σὲ βάθος περίπου +3.42 μ., ἀποκαλύφθηκαν *in situ* σημαντικότερα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα: συγκεκριμένα, ἡ θεμελίωσις τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς (ἡ δυτικὴ ὄψη) τοῦ μνημειακοῦ ἐλληνιστι-

24. Βλ. παραπάνω σημ. 7.

25. Ἀρ. εὐρ. I19-A126/1987. Γιὰ τὸ ὄνομα ΑΓΙΑΣ, μαρτυρημένο στὴν Κῶ, γύρω στὸ 200 π.Χ., βλ. S. SHERWIN - WHITE, *Ancient Cos* (Göttingen 1978) 390, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Γιὰ τὰ ὀνόματα, στὴν ὀνομαστικὴ ἢ γενικὴ, τῶν λαβῶν, ποὺ σήμερα πιστεύεται ὅτι εἶναι τῶν κατασκευαστῶν, βλ. V. R. GRACE στὸ *Delos XXVIII* (Paris 1970) 278 κέ.

26. Πρβ. GRACE, ὁ.π. σημ. 14, εἰκ. 58 καὶ 59.

κοῦ κτιρίου ἀνατολικά τῆς οἰκοδομῆς Τσαγκαρούλη. Αὐτοῦ τοῦ κτιρίου ἡ ὄρα-
τὴ ΝΑ γωνία μὲ τὴν περιτένεια²⁷ εἶχε ὀδηγήσει στὴν περσινὴ ἀνασκαφὴ τοῦ
τομέα Ι19 νότια τοῦ ἐλληνιστικοῦ τοίχου 19β, καὶ φέτος στὴν ἀνασκαφὴ τῶν
τομέων Ι19-Ι20 βόρεια τοῦ ἴδιου τοίχου. Σὲ μῆκος 3.20 μ. βρέθηκαν δύο δό-
μοι λιθοπλίνθων ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου σχήματος ἀπὸ κοκκινωπὸ πῶ-
ρο τῆς γειτονικῆς Κεφάλου. Ὅπως φαίνεται στὴν τομὴ (εἰκ. 5) εἶναι ἰσοδο-
μικὰ τοποθετημένοι, βαίνουν ἀπὸ Νότο πρὸς Βορρὰ καὶ σχηματίζουν γωνία
μὲ τοὺς δόμους θεμελίωσης τοῦ ἐλληνιστικοῦ τοίχου 19β, οἱ ὅποιοι ἔχουν κα-
τεύθυνση ἀπὸ Ἀνατολὰς πρὸς Δυσμὰς· μάλιστα, ὁ κατώτερος δόμος πρὸς Δυ-
σμὰς εἰσχωροῦσε κάτω ἀπὸ τὰ τσιμεντένια πέδιλα τῆς οἰκοδομῆς²⁸.

Παράλληλα πρὸς τοὺς δύο δόμους θεμελίωσης, στὴ δυτικὴ τους πλευρὰ
—στὸ ἐσωτερικὸ δηλαδὴ τοῦ ἐλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος— βαίνει ὁ τοῖχος Γ'.
ἐκτείνεται σὲ μῆκος 3.20 μ. στὸν χώρο LVII καὶ συνεχίζει βόρεια στὸν χώρο
LVI τῶν скаμμάτων Ι20-21, ἐλαφρῶς λοξὰ «σβήνοντας» μέσα στὸν τοῖχο
112, ἐνῶ τὸ ὕψος του παρακολουθεῖ ἐπακριβῶς τοὺς δύο δόμους καὶ εἶναι
περίπου 1 μ. (ὁ ἀνώτερος δόμος ἔχει ὕψος 0.50 μ. καὶ ὁ κατώτερος 0.46 μ.
στὸ σημεῖο ποὺ ἦταν δυνατό νὰ μετρηθοῦν μετὰ ἀπὸ ἀφαίρεση τμήματος τοῦ
τοίχου Γ'). Ὁ τελευταῖος αὐτὸς τοῖχος (πίν. 211β) ἔχει κατασκευασθεῖ ἀπὸ
ἀργοὺς ἀκανόνιστους λίθους, σχετικὰ μεγάλων διαστάσεων, σφιχτὰ ἀρμολο-
γημένους μεταξύ τους, ἐνῶ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὸ ὕλικό του κομμάτια γκρί-
ζου μαρμάρου, μεγάλες ὀρθογώνιες λιθόπλινθοι ἀπὸ ὀψιανὸ τοῦ Γυαλιοῦ, ὅπως
ἐπίσης καὶ ἀρκετὴ λατύπη πωρολίθου Κεφάλου. Ἡ χρονολόγηση τοῦ τοίχου Γ'
πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονη μὲ αὐτὴν τοῦ ἐλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος ὅχι μόνο
λόγω τῆς τοιχοποιίας καὶ τοῦ ὕλικου τῆς, ἀλλὰ καὶ γιατί ἡ συνανήκουσα κερα-
μεικὴ εἶναι στὴν πλειονότητά της ὁστρακα ἱριδίζοντα μελαμβαφὴ τῶν ἐλλήνι-
στικῶν χρόνων.

Μετὰ τὸ πέρασ τοῦ κατώτερου δόμου τῆς θεμελίωσης, σὲ βάθος +2.42 μ.,
ἀκολουθεῖ ἀμμόχωμα, πάνω στὸ ὁποῖο ἐδράζεται ἡ θεμελίωση τοῦ ἐλληνιστικοῦ
κτίσματος καὶ τὸ «γέμισμά» του. Ἐδῶ εἶναι ἀξιοσημεῖωτὴ ἡ σπανιότητα ὁ-
στράκων, πάντως κατὰ κανόνα ἐλληνιστικῶν, καὶ ἴσως τῆς ὕστερης περιόδου.

27. Βλ. ΑΕ 1985, Χρονικά, 1-18, πίν. Γα.

28. Βλ. ΠΑΕ 1986, 311-2 καὶ εἰκ. 115β.

Σὲ βάθος +1.66 μ. ἀρχίζει ἡ καθαρὴ ἄμμος· μικρῆς ἔκτασης τομῇ, βάθους 0.30 μ., πιστοποίησε τὴ συνέχιση τῆς ἄμμου, ποῦ, ὅπως εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ἀρκετὰ σημεῖα τῆς ἀνασκαφῆς (ὅπως στὸν παρακείμενο τομέα I19 νότια τοῦ τοίχου 19β τῆς περσινῆς χρονιάς), εἶναι τὸ παρθένο ἔδαφος τῆς περιοχῆς.

Προκαλεῖ ἐντύπωση ὅτι βόρεια τοῦ ἐλληνιστικοῦ τοίχου 19β δὲν συνεχίζονται τὰ ὀστρακα τῶν κλασικῶν καὶ ἀρχαϊκῶν χρόνων, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ νότια πλευρά του, ὅπου τὸ 1986, σὲ βάθος +2.06 μ. ἕως +1.47 μ., τὰ ὀστρακα τῶν ἐποχῶν αὐτῶν ἦσαν σχετικὰ πολυπληθῆ. Δύο πιθανὲς ἐρμηνεῖες θὰ μπορούσαν νὰ δοθοῦν: εἴτε ὅτι ἐκεῖ ἐπρόκειτο γιὰ θύλακα, ποῦ δὲν συνεχιζόταν πρὸς Βορρά, εἴτε ὅτι ἐδῶ, ἐφόσον πρόκειται γιὰ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου, «σκουπίστηκε» στὴν κυριολεξία ἡ περιοχὴ ἀπὸ ὅποιοδήποτε παλιότερο, ἀκόμα καὶ κινήτ, ἀπομεινάρι πρὶν ἀπὸ τὴν ἐναρξὴ τῆς οἰκοδόμησης.

Πάντως λίγα μεμονωμένα ὀστρακα τῆς κλασικῆς καὶ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς —στὰ τελευταῖα καὶ ἡ γνωστὴ κατηγορία τῶν ταινιωτῶν— βρέθηκαν σὲ ὅλα ἀνεξαίρετως τὰ στρώματα²⁹, τὰ ὑπερκείμενα τοῦ ἀμμοχώματος, γεγονός που δείχνει μὲ σαφήνεια ὅτι ἦταν ἰδιαίτερα ταραγμένα καὶ ἀναμοχλευμένα, λόγῳ τῶν ἀλλεπάλληλων οἰκοδομικῶν δραστηριοτήτων καὶ τῶν καταστροφῶν μέχρι καὶ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα.

Τομεῖς I21-I20³⁰ (εἰχ. 4)

Χ ὤ ρ ο ς L. Στὸ δυτικὸ μέρος τοῦ I21 ἀνασκάφηκε τμῆμα διαμερίσματος ποῦ ὀνομάσθηκε L, πλάτους 1.15 μ. καὶ μέγιστου μήκους 2.20 μ., τὸ ὁποῖο ὀρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους 17, 110 καὶ 18. Τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ διαμερίσματος ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὸ ὄρυγμα ποῦ ἀνοίχθηκε γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ξενοδοχείου. Σὲ ἀπόλυτο ὕψος +5.33 μ., στὸ τέλος τοῦ τρίτου στρώματος, ἀποκαλύφθηκε ὑπόστρωμα δαπέδου (ΛΖ') ἀπὸ πατημένο χῶμα καλυμμένο μὲ ἄσβεστοκονίαμα. Τὸ δάπεδο αὐτὸ θὰ ἔφερε πιθανῶς ἀρχικά ἐπίστρωση ἀπὸ κε-

29. Ἀρ. εὐρ. I19-I20-A435 καὶ A488/1987, ἀπὸ τὸ ἕκτο στρῶμα, μέσα στὸ ὁποῖο βρίσκεται ἡ θεμελίωση τοῦ ἐλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ οἴκου πέδου.

30. Ἀνασκαφικὲς ἐργασίες στοὺς τομεῖς I20 καὶ I21 εἶχαν πραγματοποιηθεῖ ἤδη κατὰ τὴν περίοδο 1985, βλ. AE 1985, Χρονικά, 11 κέ.

ραμεικὲς πλάκες ἀφοῦ θραύσματά τους βρέθηκαν σὲ μεγάλο ἀριθμὸ λίγο πιὸ πάνω ἀπὸ τὸ ὑπόστρωμα. Ὅρισμένα μάλιστα ἀπὸ τὰ θραύσματα αὐτὰ διατηροῦν ἀκόμα ἴχνη ἀσβεστοκονιάματος ἀπὸ τὴ μία πλευρά. Τὸ ὕψος τῶν τοίχων ποὺ σώζεται πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο κυμαίνεται ἀπὸ 0.50-0.95 μ.

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ βόρειου μάρτυρα τοῦ I21 ἀποκαλύφθηκε κατὰ χώραν βόρεια τοῦ τοίχου 17, στὸ ἀνοιγμα ποὺ σχηματίζει μὲ τὸν τοῖχο 16, τετράγωνη κεραμεικὴ πλάκα δαπέδου (ΑΒ') μὲ πλευρὰ 0.275 μ. καὶ πάχος 0.08 μ. Ἡ πλάκα αὐτή, ποὺ βρέθηκε στὸ τέλος τοῦ δεύτερου στρώματος σὲ ἀπόλυτο βάθος +6.15 μ., πρέπει νὰ συνανήκει: α) μὲ τμήματα τοῦ δαπέδου ΑΒ' ποὺ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1985 στὸ I22 σὲ ὕψος περίπου +6.08 μ.³¹ καὶ β) μὲ τὸ δάπεδο ΑΕ' ποὺ εἶχε ἐπίσης ἔλθει στὸ φῶς κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1985 στὸ I21 σὲ ὕψος +6.02 μ.³² Παράλληλα, ἀφαιρέθηκε ὁ δυτικὸς μάρτυρας τοῦ I22 γιὰ νὰ ἀποκαλυφθεῖ τὸ πάνω τμήμα τοῦ τοίχου 16.

Χῶρος LI. Στὸ βορειοανατολικὸ τμήμα τοῦ τομέα ἀνασκάφηκε μικρὸς χῶρος LI ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους 106 καὶ 105 καθὼς καὶ τὸν βόρειο καὶ τὸν ἀνατολικὸ μάρτυρα. Ἡ ἀνασκαφὴ σταμάτησε σὲ βάθος +4.96 μ., στὸ τέλος τοῦ τρίτου στρώματος, ὅπου ἀποκαλύφθηκε ὑπόστρωμα δαπέδου ΛΑ' ἀπὸ πατημένο χῶμα ἐπιστρωμένο μὲ ἀσβεστοκονίαμα. Ὁ χῶρος αὐτὸς ἀποτελεῖ μέρος εὐρύτερου διαμερίσματος ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους 105, 104, 107 καὶ 106. Τμήματα τοῦ διαμερίσματος αὐτοῦ στοὺς τομεῖς I22-I21 καὶ K22-K21 εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὶς περιόδους 1985 καὶ 1986³³.

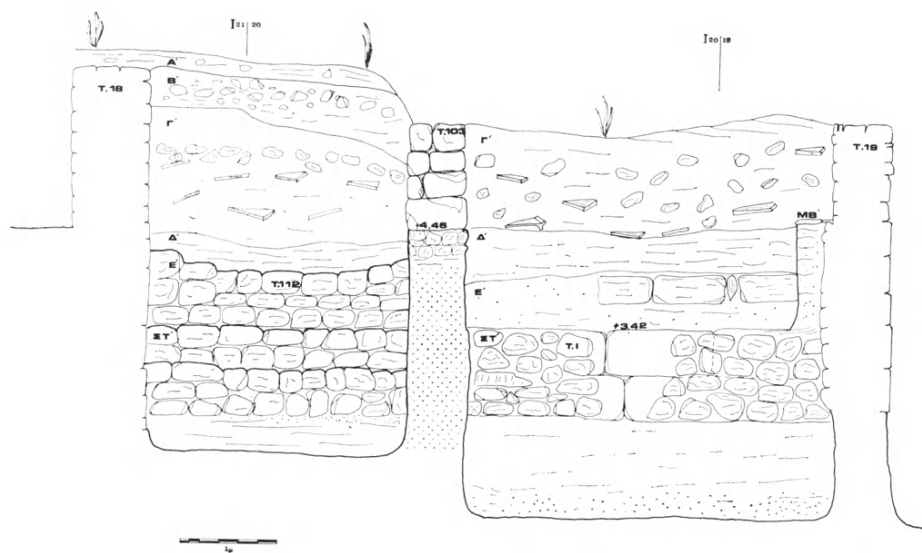
Χῶρος LIV. Στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ σκάμματος I21 μεταξὺ τῶν τοίχων 18, 105 καὶ 110 ἀνασκάφηκε χῶρος LIV, διαστάσεων 1×2.15 μ., ποὺ ἀποτελεῖ τὴ συνέχεια τοῦ στενόμακρου κεντρικοῦ διαμερίσματος τὸ ὁποῖο εἶχε ἀνασκαφεῖ στὸν τομέα K21 τὸ 1986³⁴. Τὸ διαμέρισμα αὐτό, ποὺ λόγω τῶν διαστάσεων του καὶ τῶν εὐρημάτων του θὰ πρέπει νὰ χρησίμευε ὡς ἀποθήκη, εἶχε ἐπομένως συνολικὸ μῆκος 6.20 μ. Λόγω τῆς στενότητος τοῦ χώρου ἡ ἀνασκαφὴ σταμάτησε σὲ βάθος +4.40 μ. (τέταρτο στῶμα).

31. Στὸ ἴδιο, 12-13.

32. Στὸ ἴδιο 14.

33. Στὸ ἴδιο, 12 κέ. ΠΑΕ 1986, 316 κέ.

34. ΠΑΕ 1986, 316 κέ.

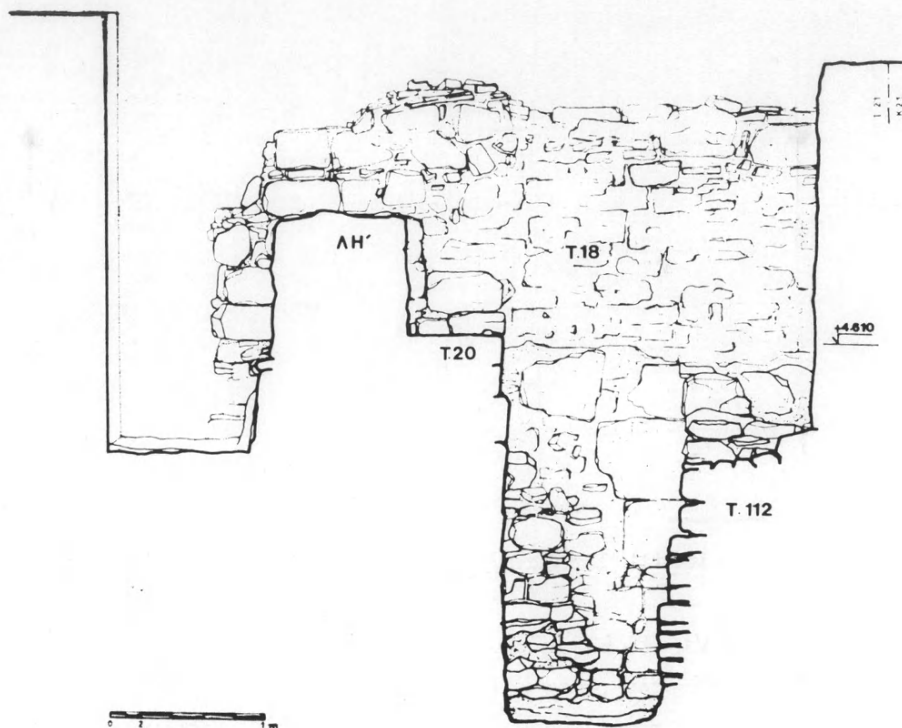

Εἰκ. 5. Τομεῖς I19-I20-I21. Στρωματογραφικὴ τομὴ ἀπὸ Β πρὸς Ν (σχ. Δ. Πλάντζου).

Χῶρος LVI. Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἀνασκαφῆς ἐπικεντρώθηκε στὸ νότιο τμήμα τοῦ I21 καὶ στὸν τομέα I20, στὸν χῶρο δηλ. ποὺ ὀνομάστηκε LVI ὁ ὁποῖος ὀρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους 20, 18, 103 καὶ τὸν ἀνατολικὸ μάρτυρα (εἰκ. 4). Στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα τοῦ χώρου αὐτοῦ δυτικὰ τοῦ τοίχου 20 ἡ ἀνασκαφὴ σταμάτησε σὲ βάθος +5.31 μ. ὅταν ἀποκαλύφθηκε ὑπόστρωμα δαπέδου ΛΗ' ἀπὸ πατημένο χῶμα μὲ ἔγχνη ἐπίστρωσης ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὰ δάπεδα ΑΖ' καὶ ΛΗ' βρίσκονται στὸ ἴδιο βάθος καὶ εἶναι ἀνάλογης κατασκευῆς.

Κατὰ μῆκος τοῦ τοίχου 20 ἀποκαλύφθηκαν δύο ἀνοίγματα θυρῶν. Τὸ βόρειο ἔχει πλάτος 1.08 μ. καὶ τὸ κατώφλι του βρίσκεται στὰ +4.61 μ., τὸ νότιο, πλάτους ἐπίσης 1.08 μ., ἔχει φραχθεῖ σὲ ὑστερότερη οἰκοδομικὴ φάση. Μεταγενέστερο κλείσιμο σώζεται ἐν μέρει καὶ στὸ βόρειο ἀνοίγμα μπροστὰ ἀπὸ τὸ ὁποῖο μάλιστα ἔχει κατασκευαστεῖ τὸ δάπεδο ΛΗ'. Ὀγκόλιθος, μήκους 1.72 μ. καὶ ὕψους περίπου 0.50 μ., ποὺ χρησίμευε ὡς σκαλοπάτι σώζεται μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἀνοίγμα τῆς νότιας θύρας. Δυτικὰ τοῦ τοίχου 20 καὶ σὲ ἀπόλυτο βάθος ποὺ κυμαίνεται ἀπὸ +4.34³⁵ ἕως 4.22 μ. λόγω τῆς κατηφορικῆς

35. AE 1985, Χρονικά, 12.

Εἰκ. 6. Τομέας Ι21. Τομή ἀπὸ Α πρὸς Δ (σχ. Γ. Ἀντωνίου).

κλίσης τοῦ ἐδάφους ἀπὸ Β πρὸς Ν ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ κροκάλες ποὺ ἀποτελοῦν τὴν ἐπίστρωση δρόμου ἢ αὐλῆς. Κάθετα πρὸς τὸν τοῖχο 20 βαίνει ὁ τοῖχος 103 τοῦ ὁποίου τὸ δυτικὸ ἄκρο διαμορφώνει ἄνοιγμα πλάτους 1 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο 20.

Βαθύτερα (περίπου +4.20 μ.), σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀνατολικὸ μάρτυρα καὶ ἐν μέρει κάτω ἀπὸ αὐτόν, ἀποκαλύφθηκε παλαιότερος τοῖχος (ἀρ. 112) ποὺ βαίνει ἀπὸ Β πρὸς Ν καὶ ἐφάπτεται κάθετα στὸν τοῖχο 18 (εἰκ. 4-6). Ὁ τοῖχος 112 θεμελιώνεται στὰ +2.47 μ. καὶ φέρει δύο προεξοχές (στὰ +3.40 μ. καὶ στὰ +3.04 μ.) ποὺ χρησίμευαν ὡς ἐνίσχυση τῶν θεμελίων. Κατὰ μῆκος τοῦ τοίχου, στὸ ὕψος τῶν προεξοχῶν, βρέθηκε λατύπη ἀπὸ ἀμυγδαλόπετρα καὶ μάρμαρο. Γιὰ τὴ χρονικὴ συσχέτιση τοῦ τοίχου 112 μὲ τὸν τοῖχο 18 θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ 112 ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν θεμελίων του (+2.47 μ.) ἕως τὰ

+4.10 μ. περίπου δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἔχει ἀκουμπήσει πάνω στὸν 18 ποὺ θεμελιώνεται στὰ +2.40 μ., ἐπομένως ἔπεται χρονολογικὰ τοῦ 18. Ψηλότερα ὅμως, σὲ νεώτερη δηλαδὴ οἰκοδομικὴ φάση τοῦ 18, ὅπου ἀλλάζει καὶ ὁ τρόπος τοιχοδομίας του καὶ ἀντὶ γιὰ λάσπη χρησιμοποιεῖται κονίαμα ὡς συνδετικὸ ὑλικό³⁶, ὁ τοῖχος 18 φαίνεται ὅτι εἶναι κτισμένος πάνω στὸν 112 ὁ ὁποῖος προφανῶς εἶχε γκρεμιστεῖ καὶ ἐγκαταλειφθεῖ. Ἡ ἀνασκαφὴ στὸν χώρου LVI ἔφθασε στὰ +2.24 μ. καὶ σὲ δύο τομὲς στὴ νότια παρειὰ τοῦ τοίχου 18 ἔως τὰ +2.08 μ.

Ἡ στρωματογραφία³⁷ στοὺς τομεῖς I21-I20 σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς οἰκοδομικὲς φάσεις καὶ τὰ εὐρήματα εἶναι ἡ ἀκόλουθη (εἰκ. 5). Στὸ πρῶτο —ἐπιφανειακὸ— στρώμα (ἀπὸ +6.30 μ. ἔως +6.06 μ. περίπου), ἀπὸ σκληρὸ ἀνοιχτὸ γκρίζο χῶμα, δὲν βρέθηκαν οἰκοδομικὰ λείψανα. Τὰ εὐρήματα περιορίστηκαν σὲ ὅστρακα ἀνάμικτα, κυρίως τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος.

Στὸ δεύτερο στρώμα (ἀπὸ +6.06 μ. ἔως +5.76 μ. ἢ 5.56 μ. περίπου), τὸ ὁποῖο περιεῖχε πολλὰ ἀσβεστοκονιάματα καὶ πέτρες γκρεμισμένες ἀπὸ τοὺς τοίχους, ἐμφανίστηκε ἡ ράχη τῶν περισσότερων τοίχων (18, 17, 16, 110, 106, 105, 103 καὶ 20). Ἄς σημειωθεῖ ὅτι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν οἰκοδομικὴ δραστηριότητα αὐτῆς τῆς φάσης εἶναι ἡ ἐπικάλυψη τῶν θεμελίων τῶν τοίχων μὲ ἰσχυρὸ ἀσβεστοκονίαμα —ἀλλοῦ παχύτερο ἀλλοῦ λεπτότερο— ποὺ περιέχει προσμίξεις μικρῶν λίθων καὶ θραυσμάτων ἀπὸ κεραμίδες. Εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ ἐνισχυτικὲς αὐτὲς κατασκευές, περισσότερο ἢ λιγότερο ἰσχυρές, χρησίμευσαν γιὰ τὴ στερέωση τῶν τοίχων ποὺ ἐπαναχρησιμοποιήθηκαν μετὰ τὴ μερικὴ τους κατάρρευση ἢ ὁποία πιθανότατα προῆλθε ἀπὸ σεισμό³⁸. Στὸ στρώμα αὐτὸ ἀντιστοιχοῦν καὶ τὰ δάπεδα ΛΕ' (+6.02 μ.) καὶ ΛΒ' (+6.15 μ.). Τὰ εὐρήματα

36. Γιὰ τὶς οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ τοίχου 18, βλ. ΠΑΕ 1986, 316 κέ.

37. Ἡ στρωματογραφία παρακολουθεῖται στὸν ἀνατολικὸ μάρτυρα τῶν I21-I20 στὸν χώρο LVI (εἰκ. 5). Ἀνάλογη στρωματογραφία παρατηρήθηκε καὶ στοὺς ἄλλους χώρους ποὺ ἀνασκάφηκαν.

38. Τέτοιου εἴδους ἐνισχύσεις θεμελίων τοίχων σημειώνονται γιὰ παράδειγμα στὸν I21 στὴ βόρεια παρειὰ τοῦ τοίχου 17 (ιδιαίτερα ἰσχυρὴ) καὶ στὴ νότια τοῦ 105 (ἀπὸ κουρασάνι).

τοῦ δεύτερου στρώματος περιλάμβαναν ὅστρακα ἀπὸ ὑστερορωμαϊκὰ χρηστικά ἀγγεῖα—ἀποθηκευτικά καὶ μαγειρικά—, θραύσματα γυάλινων ἀντικειμένων, μερικά ὅστρακα ὑστερορωμαϊκῶν πινακίων μὲ ἐρυθρὸ ἐπίχρυσμα κ.ἄ. Μεταξὺ τῶν τελευταίων ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ μικρὸ θραῦσμα χεῖλους ἀπὸ πινακιο ἀφρικανικῆς προέλευσης ποὺ φέρει στὸ εὐρὺ ἐπίπεδο χεῖλος μία σχετικὰ σπάνια γι' αὐτὴ τὴν κατηγορία διακόσμηση ἀπὸ ἀνάγλυφα, κοῖλα ἐσωτερικά, κομβία³⁹.

Τὸ τρίτο στρώμα (ἀπὸ +5.76 μ. ἕως +4.36 μ. περίπου), ἀπὸ ἀνοιχτὸ γκριζο εὐθρυπτο χῶμα, ἦταν σὲ μερικά σημεῖα ἰδιαίτερα παχύ (ἕως 1.40 μ.). Περιεῖχε πολλὰ ριγμένες πέτρες καὶ σπασμένες κεραμίδες. Στὸ στρώμα αὐτὸ ἀντιστοιχοῦν οἱ τοῖχοι 17, 110, 106, 105, 20, 103, τὸ τμήμα τοῦ τοίχου 18 ὅπου χρησιμοποιήθηκε κονίαμα ὡς συνδετικὸ ὕλικό⁴⁰ καθὼς καὶ τὰ διαμερίσματα ποὺ ὀρίζονται ἀπὸ τοὺς τοίχους αὐτούς. Εἰδικὰ γιὰ τοὺς τομεῖς I21-20-19 καὶ K21-20-19 — στοὺς τελευταίους δὲν ἔχει προχωρήσει ἀκόμα ἡ ἀνασκαφή — θὰ πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι διαμορφώνεται ἓνα μεγάλο διαμέρισμα ἀνάμεσα στοὺς τοίχους 20, 18, 102 καὶ 19 ποὺ χωρίζεται στὴ μέση περίπου ἀπὸ τὸν 103. Τὸ διάμερισμα βλέπει πρὸς τὰ δυτικὰ μὲ δύο ἀνοίγματα πρὸς δρόμο ἢ αὐλὴ στρωμένη μὲ κροκάλες. Τὸ δάπεδο τοῦ διαμερίσματος αὐτοῦ βρισκόταν σὲ βάθος περίπου +4.55 μ. καὶ ἔφερε ἐπίστρωση ἀπὸ πλάκες, ἀπὸ τίς ὁποῖες σώζονται δύο λίθινες (MB') κοντὰ στὸν τοῖχο 19⁴¹. Ἄλλες ἐνδείξεις γιὰ δάπεδο σὲ αὐτὸ περίπου τὸ ὕψος ἀποτελοῦν τὸ τέλος τοῦ μετώπου τοῦ τοίχου 103 στὸ ἀνοίγμα πρὸς τὸν 20 στὰ +4.46 μ. καὶ τὸ κατώφλι τοῦ βόρειου ἀνοίγματος τοῦ τοίχου 20 στὰ +4.61 μ. Τὰ δάπεδα ΑΖ' (+5.33 μ.) καὶ ΑΗ' (+5.31 μ.) ὀφείλονται πιθανῶς σὲ ἀνακατασκευὴ τοῦ μεγάλου αὐτοῦ διαμερίσματος ἀφοῦ φράσσονται τὰ ἀνοίγματα τῶν θυρῶν καὶ μπροστά τους ὑψώνονται τὰ νέα αὐτὰ

39. Ἀρ. εὐρ. I21-A76/1987 (Χῶρος L). Βλ. HAYES, ὁ.π. σημ. 5, 120-121, 124, Forms 72 καὶ 75, εἰκ. 21 (πρώιμος 5ος αἰ.). Γιὰ τὸ εἶδος τοῦ διακόσμου ποὺ μιμεῖται διακόσμηση μεταλλικῶν ἀντικειμένων στὸ ἴδιο, 283 (punched dot decoration).

40. Σὲ ὅλους τοὺς ἄλλους τοίχους τῶν τομέων I21, I20, K21 καὶ στὸ κάτω τμήμα τοῦ 18 χρησιμοποιεῖται λάσπη ὡς συνδετικὸ ὕλικό.

41. Βλ. παραπάνω, σ. 338.

δάπεδα. Πάντως καὶ αὐτὰ φαίνεται νὰ ἀντιστοιχοῦν στὴν ἴδια φάση ζωῆς τοῦ χώρου ἀφοῦ δέχονται τὴν καταστροφή πού ἀπαντᾷ στὸ τρίτο στρώμα.

Τὰ εὐρήματα τοῦ στρώματος αὐτοῦ ἦταν κατὰ κανόνα ἄφθονα. Ἰδιαίτερα πλούσιος σὲ ὄστρακα, ἀνάμικτα μὲ πολλὰ ὀστὰ ζώων, ἦταν ὁ χώρος L: θραύσματα ἀπὸ χρηστικά ἀγγεῖα ἀκόσμητα ἢ μὲ κτενωτές ἀλλοιώσεις, ὄστρακα ἀπὸ ὑστερορωμαϊκὰ πινάκια μὲ ἐρυθρὸ ἐπίχρυσμα, θραύσματα γυάλινων ἀντικειμένων, δύο πῆλινα ζάρια (πίν. 214α), τμήματα ἀπὸ ὑποστατὰ κ.ἄ. Τὰ ὑστερορωμαϊκὰ πινάκια ἀνήκουν τὰ περισσότερα στὴν κατηγορία τῶν φωκικῶν, σαφῶς λιγότερα προέρχονται ἀπὸ βορειοαφρικανικὰ ἐργαστήρια καὶ μικρὸς ἀριθμὸς ἔχει εἰσαχθεῖ ἀπὸ τὴν Κύπρο. Στὴ συντριπτικὴ τους πλειοψηφία τὰ θραύσματα τῶν πινακίων αὐτῶν χρονολογοῦνται ἀπὸ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 5ου ἕως τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ., γεγονὸς πού χρονολογεῖ τὸ στρώμα αὐτὸ καὶ τὰ συνανήκοντα κτίσματα στὸ μεσοδιάστημα τῶν δύο γνωστῶν σεισμῶν πού ἐπληξαν τὴν Κῶ στὰ 469 καὶ 554 μ.Χ. Ὡς παραδείγματα μποροῦν νὰ ἀναφερθοῦν:

— Βάση πινακίου (πίν. 214β) διαμέτρου 0.10 μ. πού ἀνήκει σὲ πολὺ διαδεδομένο τύπο (Form 3) τῆς φωκικῆς κεραμεικῆς (Late Roman C Ware). Φέρει στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ ἐμπέστο διάκοσμο ἀπὸ ἐλίσσόμενο βλαστὸ μὲ κισσόφυλλο καὶ στὴν ἐξωτερικὴ ὕψη ἐγγράρακτη ἐπιγραφή μὲ τὸ ὄνομα ΜΑΤΡΩΝΑ. Μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ β' μισὸ τοῦ 5ου αἰ.⁴²

— Θραῦσμα βάσης μὲ ἐμπέστους σταυροὺς σὲ ἡμικυκλικὴ διάταξη (πίν. 215α). Ἡ ποιότητα τοῦ ὀστράκου καὶ τὸ εἶδος τῶν σταυρῶν μὲ τὰ πλατιά ἄκρα καὶ τὸ διπλὸ περίγραμμα ἐντάσσουν τὸ θραῦσμα σὲ ὁμάδα τῆς φωκικῆς κεραμεικῆς (group III) πού χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 5ου ἢ ἀρχὲς 6ου αἰ.⁴³. Ἀνάλογο διάκοσμο φέρει ἄλλο τμήμα βάσης πινακίου πού θὰ πρέπει νὰ ἀποτελεῖ ὄψιμο παράδειγμα τῆς ἴδιας ὁμάδας ἀφοῦ ὁ τρόπος σφραγίσματος εἶναι ἰδιαίτερα ἀμελῆς⁴⁴.

42. Ἀρ. εὐρ. I24-A115/1987. HAYES, ὁ.π. σημ. 5, 333, 337, Type C10, εἰκ. 68, περίπου 460-475. Γιὰ τὸν διάκοσμο, στὸ ἴδιο 352-353, εἰκ. 73, ἀρ. 18x, Group IIA, περίπου 440-490.

43. Ἀρ. εὐρ. I21-A204/1987. Στὸ ἴδιο, 365-367, εἰκ. 79, ἀρ. 71b.

44. Ἀρ. εὐρ. I21-A304/1987. Στὸ ἴδιο, 365.

— Πολλὰ τμήματα ἀπὸ χεῖλη ἐκείνου τοῦ τύπου (Form 3) τῆς φωκικῆς κεραμεικῆς πὺ εἶχε εὐρύτατη διάδοση στὸν χῶρο τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου κυρίως στὸ β' μισὸ τοῦ 5ου καὶ στὸ α' μισὸ τοῦ 6ου αἰ.⁴⁵ Τὰ περισσότερα μάλιστα παραδείγματα μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὸ α' μισὸ τοῦ 6ου αἰ.

Τὸ τέταρτο στρώμα (ἀπὸ +4.36 μ. ἕως +3.85 μ. περίπου), ἀπὸ γκριζωπὸ εὐθυρπτο χῶμα, περιεῖχε πολλὰς ἀπανθρακωμένες ὀργανικὰς ὕλες («καρβονάκια»). Στὸ στρώμα αὐτὸ θεμελιώνονται οἱ τοῖχοι 103 (στά +3.94 μ.) καὶ 20 (+3.93 μ.) καθὼς καὶ τὸ τμήμα τοῦ τοίχου 18 πὺ ἔχει ἀσβεστοκονίαμα ὡς συνδετικὸ ὕλικό. Ἐδῶ ἀποκαλύφθηκε καὶ ἡ πάνω ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου 112. Τὸ τέταρτο στρώμα περιεῖχε κυρίως ὅστρακα χρηστικῆς κεραμεικῆς ἀλλὰ ἦταν γενικὰ φτωχὸ σὲ εὐρήματα. Στὸ μεταίχμιο τῶν δύο στρωμάτων — τρίτο πρὸς τέταρτο — βρέθηκε δῖωτη χύτρα⁴⁶ σφαιρικοῦ σχήματος πὺ συγκολλήθηκε ἀπὸ πολλὰ θραύσματα.

Στὸ πέμπτο στρώμα (ἀπὸ +3.85 μ. ἕως +3.40 μ. περίπου), ἀπὸ χῶμα καστανόξανθο καὶ ἀμμῶδες, ἀνήκει ἡ ἀνωδομή τοῦ τοίχου 112. Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸ στρώμα αὐτὸ στὸν χῶρο LVI, ἰδιαίτερα κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ μάρτυρα, ἦταν ὁ μεγάλος ἀριθμὸς θραυσμάτων ἀπὸ χρωματιστὰ κονιάματα. Τὰ θραύσματα αὐτὰ ἔχουν διάφορα χρώματα — ἐρυθρό, ὄχρα, μαῦρο, λευκὸ — μὲ σαφὴ κυριαρχία τοῦ ἐρυθροῦ. Ὅρισμένα κομμάτια εἶναι διάστικτα, ἄλλα φέρουν ταινιωτὴ διακόσμηση ἀπὸ σκούρα κοκκινοκάστανη, κιτρινοχρῶμη ἢ μαῦρη ταινία σὲ λευκὸ κάμπο καὶ ἄλλα ἔχουν γραπτὴ διακόσμηση πὺ δύσκολα ἀναγνωρίζεται (ἄνθη;). Μερικὰ λευκὰ θραύσματα, ἰδιαίτερα παχιά, μὲ ἀνάγλυφες ταινίες ἢ κυμάτια καὶ ἄλλα ἀνάλογα πὺ σχηματίζουν γωνία ἀποτελοῦσαν ἀσφαλῶς τὸ ἀνάγλυφο πλαίσιο τῶν χρωματιστῶν ἐπιχρισμάτων πὺ κάποτε διακοσμοῦσαν τοὺς τοίχους. Τὰ κονιάματα αὐτὰ φαίνεται ὅτι χρησιμοποιήθηκαν στὴ φάση αὐτὴ ὡς μπάζωμα. Στὸ στρώμα αὐτὸ βρέθηκαν ἐπίσης θραύσματα χρηστικῶν ἀκόσμητων ἀγγείων καὶ μαγειρικῶν σκευῶν, ὅστρακα ἀπὸ λεπτὰ κλειστά μελαμβαφὴ ἀγγεῖα καὶ ἀπὸ πινάκια μὲ χυτὸ βερνίκι ἐξωτερικὰ τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου, λαβὲς ἀπὸ κῶια κύπελλα κ.ἄ.

45. Π.χ. ἀρ. εὐρ. I21-A77α, β, 184, 185, 191, 195-197, 201, 237, 382, 394α-ε, 432α, 515α/1987. Γιὰ τὸν τύπο αὐτὸ καὶ τὴ χρονολόγησή του στὸ ἴδιο, 329-338.

46. Ἀρ. εὐρ. I21-I20-A557β/1987.

Τὸ ἕκτο στρώμα (ἀπὸ +3.40 μ.) περιλαμβάνει τὶς δύο προεξοχές τῆς θεμελίωσης τοῦ τοίχου 112 ποὺ φθάνει στὰ +2.47 μ. Στὸ ἴδιο ἀπόλυτο βάθος περίπου, δηλαδή στὰ +2.40 μ., θεμελιώνεται καὶ ὁ τοῖχος 18. Σὲ τομὴ κάτω ἀπὸ τὰ θεμέλιά του στὸν χώρο LVI βρέθηκε θραύσμα πρώιμης περγαμνῆς *terra sigillata*⁴⁷. Καὶ τὸ ἕκτο στρώμα, κυρίως κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ χώρου LVI, περιεῖχε πολλὰ διακοσμητικὰ χρωματιστὰ κονιάματα. Βρέθηκαν ἀκόμα ὅστὰ ζῶων, ὅσπρα καὶ χρηστικῆς κεραμεικῆς καὶ ἐλληνιστικῶν λεπτῶν μελαμβαφῶν ἀγγείων, διπλὲς λαβές ἀπὸ κώιους ἀμπορεῖς, περγαμνὴ *terra sigillata*, λαβές ἀπὸ «κνίδεια» κύπελλα, θραύσματα ἀπὸ ἐλληνιστικὰ πινάκια μὲ διακόσμηση ρουλέτας, μερικὰ ἀρχαῖα ὅσπρα μὲ γραπτὴ ταινιωτὴ διακόσμηση καὶ λίγα θραύσματα κλασικῶν ἀγγείων γραπτῶν ἢ μὲ ἔντυπο διάκοσμο.

Τὰ στρωματογραφικὰ δεδομένα, τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα καὶ τὸ εἶδος τῶν εὐρημάτων ὁδηγοῦν στὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα. Τὸ δεῦτερο καὶ τὸ τρίτο στρώμα ἀντιπροσωπεύουν παλαιοχριστιανικὲς φάσεις τοῦ οἰκισμοῦ μὲ τομὴ τὸν μεγάλο καταστρεπτικὸ σεισμὸ τοῦ 554 μ.Χ. Συγκεκριμένα τὸ τρίτο στρώμα, ἰδιαιτέρα πλούσιο σὲ οἰκοδομικὰ λείψανα καὶ σὲ εὐρήματα, ἐκπροσωπεῖ μιὰ περίοδο ἀκμῆς τοῦ παραλιακοῦ οἰκισμοῦ τῆς Ἀλασάρνας στὸ μεσοδιάστημα τῶν δύο μαρτυρημένων σεισμῶν τοῦ 469 καὶ τοῦ 554. Ὁ σεισμὸς τοῦ 554 ἐπέφερε μεγάλη καταστροφὴ ἀλλὰ ὅχι ἐγκατάλειψη τοῦ οἰκισμοῦ, ὁ ὅποιος ξανακατοικήθηκε ἀμέσως μετὰ (δεῦτερο στρώμα) γιὰ νὰ ἐγκαταλειφθεῖ πιά ὀριστικὰ μὲ τὶς ἀραβικὲς ἐπιδρομὲς τοῦ 7ου αἰ. Τὸ τέταρτο στρώμα ἀνήκει σὲ μιὰ περίοδο ζωῆς πρὶν τὸ 469 χωρὶς ἰδιαιτέρη οἰκοδομικὴ δραστηριότητα, τουλάχιστον στοὺς τομεῖς ποὺ ἀνασκάφηκαν, τὸ ὅποιο φθάνει πιθανῶς ὡς τὸ 142 μ.Χ., ἐνῶ τὰ βαθύτερα στρώματα (πέμπτο καὶ ἕκτο) ἐκπροσωποῦν φάσεις ἀκμῆς τοῦ οἰκισμοῦ κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ καὶ ἐλληνιστικὴ περίοδο.

Τομέας K22 (εἰκ. 4)

Στὸ ἀνασκαφικὸ τετράγωνο K22 (πίν. 215β) συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες ποὺ εἶχαν ἀρχίσει κατὰ τὴν περίοδο τοῦ 1986. Στὴ δυτικὴ παρειὰ τοῦ σκάμματος καὶ στὴν ἀνατολική, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ κατώφλι τοῦ τοίχου 104, σὲ βάθος

47. Ἄρ. εὐρ. I21-I20-A745/1987. Βλ. παραπάνω σημ. 8.

+5.30 μ., διαπιστώθηκε λεπτή στρώση κονιάματος πού ἐπικάλυπτε κατὰ πάσα πιθανότητα τὸ δάπεδο ME' καὶ σὲ βάθος +5.24 μ., στὸ βορειοδυτικὸ ἄκρο, τμῆμα πιθανῶς τῆς ὑπόστρωσης ἀπὸ πατημένο χῶμα. Τὸ δάπεδο αὐτὸ θὰ πρέπει ἐνδεχομένως νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὸ δάπεδο MB' στοὺς τομεῖς I19-I20⁴⁸. Σὲ βάθος +4.60 μ. φάνηκε ἡ θεμελίωση τοῦ τοίχου 104, ἐνῶ τὰ θεμέλια τοῦ τοίχου 107 δὲν ἀποκαλύφθηκαν. Βρέθηκαν ὥστόσο στὴ βόρεια πλευρὰ του πέτρες συστηματικὰ τοποθετημένες σὲ βάθος +4.96 μ. πού ἀποτελοῦν πιθανῶς ἀντιστήριξη τοῦ τοίχου αὐτοῦ. Πέτρες ἐπίσης τακτικὰ τοποθετημένες, πού ἀποκαλύφθηκαν σὲ βάθος +4.16 μ. ἀποτελοῦν ἴσως ὑπόστρωμα ἄλλου βαθύτερου δαπέδου. Ἀπὸ κάτω σὲ μικρὴ τομὴ πού συνεχίστηκε ἕως βάθος +3.93 μ. διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ στρώσης καύσης.

Στὸν τομέα αὐτό, ἐκτὸς ἀπὸ μία μικρὴ τομὴ, ἡ ἀνασκαφὴ διενεργήθηκε πρακτικὰ στὸ τέταρτο στρῶμα (πάχους ± 0.90 μ.) πού ἀρχίζει ἀπὸ τὸ δάπεδο ME' καὶ τὸ ὑπόστρωμά του. Τὸ στρῶμα αὐτὸ παρουσιάζει δείγματα καταστροφῆς μὲ κεραμίδες, κονιάματα καὶ μικρὲς καύσεις. Τὰ ὄστρακα πού βρέθηκαν εἶναι στὴν πλειονότητά τους χρηστικά. Ὑπάρχουν ἐπίσης ρωμαϊκὰ, μερικὰ ἑλληνιστικὰ καὶ ἐλάχιστα ἀρχαϊκὰ. Περισσότερο ἐνδιαφέροντα εἶναι θραύσματα ἀπὸ ἀγγεῖα μὲ ἐρυθρὸ ἐπίχρυσμα πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀνήκουν στοὺς ὑστερορωμαϊκοὺς-παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους. Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ⁴⁹ μποροῦν νὰ ταυτιστοῦν μὲ τοὺς τύπους τῆς ὑστερορωμαϊκῆς κεραμεικῆς Γ, προέλευσης φωκικῆς⁵⁰ καὶ ἄλλα⁵¹ ἀνήκουν στὴν ὑστερορωμαϊκὴ κεραμεικὴ Δ, προέλευσης κυπριακῆς⁵². Ἐνα ἀπὸ τὰ ὄστρακα πού μποροῦν νὰ ταυτιστοῦν, τὸ ὁποῖο ὥστόσο βρέθηκε ἀρκετὰ ὑψηλὰ, περίπου +4.90 μ., τοποθετήθηκε στὸ δεύτερο

48. Βλ. πρὸ πάνω σ. 338.

49. Ἀρ. εὐρ. K22-A99/1987, K22-A122/1987, K22-A124/1987, K22-A179/1987, K22-A180/1987, K22-A186/1987.

50. HAYES, ὁ.π. σημ. 5, 323 κ.ε.: ὁ ἴδιος, *A Supplement to Late Roman Pottery*, (London 1980) LIX κ.ε.

51. Ἀρ. εὐρ. K22-A154/1987, K22-A161/1987, K22-A178/1987, K22-A182/1987, K22-A212/1987.

52. HAYES, *Late Roman Pottery*, ὁ.π. σημ. 5, 371 κ.ε.: ὁ ἴδιος, *A Supplement*, ὁ.π. LXII κ.ε.

τέταρτο ὡς τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰώνα⁵³, ἐνῶ ἀρκετὰ χρονολογοῦνται γύρω στὸ 450 μ.Χ.⁵⁴ καὶ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 460-475 μ.Χ.⁵⁵. Ἀξιόλογο εὑρημα στὸ στρώμα καὶ στὸν χῶρο αὐτὸ τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι ἓνα μεταλλικὸ ἀντικείμενο ποὺ ἀνήκει καθὼς φαίνεται σὲ τμῆμα μικρῆς ἀξίνας (μονόχηλης σκαπάνης), τὸ ὁποῖο βρέθηκε λίγο κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο ME⁵⁶. Στὸ τέταρτο στρώμα βρέθηκαν ἐπίσης θραύσματα ἀπὸ γυάλινα σκεύη καὶ ἀρκετὰ κονιάματα.

Ἀπὸ τῆ μαρτυρία τῆς κεραμεικῆς κατὰ τὸ 1986⁵⁷ καὶ τῆς φετινῆς, ἀν καὶ τὰ ὄστρακα εἶναι πολὺ ἀνακατεμένα, φαίνεται πολὺ πιθανὸ ὅτι καὶ στὸν τομέα αὐτὸ τὸ τέταρτο στρώμα ἀνήκει στὴν ὑστερορωμαϊκὴ περίοδο ζωῆς τοῦ χώρου, ποὺ κράτησε ὡς τὴν καταστροφὴ ἀπὸ τὸν σεισμὸ τοῦ 469 μ.Χ. Μέσα σ' αὐτὴν ἔγινε φαίνεται ἡ ἀνοικοδόμησις ποὺ ἀκολούθησε τὰ ἐπόμενα πέντε-ἑξὶ χρόνια, ὑπόθεσις ποὺ δικαιολογεῖ τὴν ὑπαρξὴ τῶν ὀστράκων τῶν χρόνων αὐτῶν, στὸ βάθος ποὺ θὰ θεμελιώθηκαν τὰ νέα οἰκοδομήματα. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ θέσις αὐτὴ παρουσιάζει ὄστρακο μὲ ἐρυθρὸ ἐπίχρισμα τῆς ὑστερορωμαϊκῆς κεραμεικῆς Δ, ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὸ 450 μ.Χ.⁵⁸, τὸ ὁποῖο ἀποσπάστηκε ἀπὸ τὸν τοῖχο 104, σὲ βάθος 0.54 μ. ἀπὸ τὸ σωζόμενο ὕψος του, σὲ ἀντιστοιχία δηλαδὴ μὲ τὸ τρίτο στρώμα. Ἐπιβεβαιώνεται ἔτσι ἡ ἀνέγερσις τοῦ τοίχου μετὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτῇ. Ἡ εὕρεσις τοῦ νεώτερου ὀστράκου τοῦ 6ου αἰώνα ὥστόσο ποὺ ἀναφέρθηκε δικαιολογεῖται, ὅπως φαίνε-

53. Ἀρ. εὐρ. K22-A99/1987, Late Roman C ware, Form 3, type F. HAYES, *Late Roman Pottery*, ὁ.π. σσμ. 5, 338, εἰκ. 69.

54. Ἀρ. εὐρ. K22-154/1987 Late Roman D ware, Form 1, HAYES, ὁ.π. 375, εἰκ. 80. τέλη 4ου ὡς τὸ γ' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. ἀρ. εὐρ. K22-A161/1987, Form 2, στὸ ἴδιο, ὁ.π., 375, εἰκ. 80, γύρω στὸ 450. ἀρ. εὐρ. K22-A178/1987, τὸ ἴδιο. ἀρ. εὐρ. K22-A212/1987, τὸ ἴδιο.

55. Ἀρ. εὐρ. K22-A122/1987, K22-A180/1987, Late Roman C ware, Form 3, type B, HAYES, ὁ.π. 337, εἰκ. 67, γύρω στὸ 460-475. ἀρ. εὐρ. K22-A124/1987, K22-A179/1987, καὶ K22-A186/1987, Form 3, type C, στὸ ἴδιο, 337 εἰκ. 67, γύρω στὸ 460-475. ἀρ. εὐρ. K22-A182/1987, Late Roman D ware. Τὸ διακοσμητικὸ θέμα ποὺ σώζεται ἀπαντᾷ στὴ Form 2, HAYES, ὁ.π. 376, 385, εἰκ. 84, ἀπὸ τὸ 450 ὡς τίς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ.

56. Ἀρ. εὐρ. K22-M5/1987.

57. *IAE* 1986, 324-327.

58. Ἀρ. εὐρ. K22-A153/1987, Late Roman D ware, Form 2, HAYES, ὁ.π., 375, εἰκ. 80.

ται, ἀπὸ τὴν ἐπόμενη σεισμικὴ καταστροφὴ τοῦ 554, ὁπότε θὰ εἰσχώρησε μὲ τὴν ἀναμόχλευση ποὺ ἐγινε κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο ME' ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ τρίτο στρώμα.

Τομεῖς I23-Θ23 (εἰκ. 4)

Στὸ ἀνασκαφικὸ τετράγωνο I23 συνεχίστηκαν φέτος οἱ ἐργασίες ποὺ μόλις εἶχαν ἀρχίσει κατὰ τὴν περίοδο 1986. Παράλληλα ἀνασκάφηκε τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ τομέα Θ23. Ἐπειδὴ τὸ μεγαλύτερο μέρος πρὸς τὰ δυτικὰ τοῦ ἀνασκαφικοῦ τετραγώνου Θ23 ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὸ ὄρυγμα τῆς οἰκοδομῆς Τσαγκαροῦλη, ἐνοποιήθηκαν οἱ δύο τομεῖς καὶ καταργήθηκαν ὁ δυτικὸς μάρτυρας τοῦ I23 καὶ ὁ ἀνατολικὸς ἀντίστοιχα, καθὼς καὶ ὁ νότιος τοῦ Θ23. Ἀποκαλύφθηκαν οἱ παράλληλοι τοῖχοι 106 καὶ 16 καθὼς καὶ ὁ 111, ὁ ὁποῖος τέμνει κάθετα τὸν 16 καὶ ἐκτείνεται σὲ μῆκος 1.32 μ. στὰ δυτικὰ του ὡς τὸ ὄρυγμα τῆς οἰκοδομῆς. Οἱ τοῖχοι αὐτοὶ ποὺ θεμελιώνονται σὲ διαφορετικὰ βάθη (+4.30 μ., +5.40 μ., +5.16 μ. ἀντίστοιχα) ἀποτελοῦνται ἀπὸ πέτρες, κεραμίδες καὶ χῶμα ὡς συνδετικὸ ὕλικό. Ὁ τοῖχος 16 στὴν ἀνατολικὴ παρειά του ἕως βάθος +6.15 μ. φέρει ἐπικάλυψη ἀπὸ παχὺ ἀσβεστοκονίαμα, ὅπως ἀναφέρθηκε γιὰ τοὺς τοίχους τοῦ δεύτερου στρώματος τῶν τομέων I20-I21⁵⁹. Στὸν τομέα I23 ἀποκαλύφθηκε ἐπίσης πλακόστρωτο δάπεδο ΛΣΤ' σὲ δύο ἐπίπεδα βάθους +6.17 μ. καὶ +6. μ., ἡ διαφορὰ τῶν ὁποίων πιθανὸν νὰ ὀφείλεται σὲ καθίζηση τοῦ ἐδάφους (πίν. 216α). Τὸ δάπεδο αὐτὸ συναντᾷ στρωματογραφικὰ μὲ τὰ δάπεδα ΑΒ' καὶ ΑΕ' ποὺ ἀναφέρθηκαν πρὶν πάνω⁶⁰.

Ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὴ στρωματογραφία καὶ τὰ εὐρήματα μετὰ ἀπὸ τὸ πρῶτο στρώμα (πάχους ± 0.30 μ. στὸν τομέα I23 καὶ ± 0.14 μ. στὸν τομέα Θ23), ὅπου τὰ εὐρήματα εἶναι ἀνακατεμένα ἀπὸ τοὺς ὑστερορωμαϊκοὺς ὡς τοὺς ἀρχαίκοις χρόνους, τὸ δεύτερο στρώμα (πάχους +0.30 ἕως +0.50 μ.) στὸ ὁποῖο ἀντιστοιχεῖ τὸ δάπεδο ΛΣΤ' τοῦ ἀνασκαφικοῦ τετραγώνου I23, μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴν μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ σειсмоῦ τοῦ 554 φάση ζωῆς τοῦ χώρου. Στὸ στρώμα αὐτὸ ἰδιαίτερα ἀξιόλογο εἶναι ἓνα ὄστρακο μὲ ἐρυθρὸ ἐπίχρισμα καὶ ἐμπέστη διακόσμηση ρόδακα κυπριακῆς προέλευσης,

59. Βλ. παραπάνω, 345.

60. Βλ. παραπάνω, 345-6.

(ὕστερορωμαϊκὴ κεραμεικὴ Δ')⁶¹ καὶ τμῆμα λυχνarioῦ ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὸν 5ο ὡς τὸν 7ο αἰώνα, σαμιώτικης πιθανῶς προέλευσης⁶².

Στὸ τρίτο στρώμα (πάχους ± 1 μ. ἕως ± 1.50 μ.) τὰ ὀστρακα προέρχονται ἄλλα ἀπὸ χρηστικὰ ἀγγεῖα καὶ ἄλλα ἀπὸ ρωμαϊκὰ καὶ ἑλληνιστικά. Λιγοστὰ εἶναι κλασικὰ καὶ ἀρχαϊκά. Στὸν τομέα I23 ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε μόνον ἀνατολικά τοῦ τοίχου 106. Στὶς παρειὰς τῆς τομῆς αὐτῆς φαίνονται μὲ σαφήνεια δύο φάσεις καταστροφῆς, ἡ μία μεταξὺ τοῦ δεύτερου καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ τρίτου στρώματος καὶ ἡ ἄλλη πάχους ± 0.50 μ. περίπου στὸ τρίτο στρώμα σὲ βάθος $+5.66$ μ. ἕως $+5.19$ μ. περίπου. Στὸν χῶρο αὐτὸ βρέθηκε κατὰ χῶραν μεγάλο πιθάρι ἀνεστραμμένο, ὅπως ἔπese φαίνεται ἀπὸ σεισμικὴ καταστροφή. Τὸ χεῖλος τοῦ βρέθηκε σὲ βάθος $+5.40$ μ., λίγο δηλαδὴ ψηλότερα ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ τρίτου στρώματος.

Τὸ στρώμα αὐτὸ στὸν τομέα Θ23 ἔδωσε σημαντικὸ ἀριθμὸ ὀστράκων μὲ ἐρυθρὸ ἐπίχρισμα ποὺ χρονολογοῦνται στὴν πλειονότητά τους ἀπὸ τὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 5ου ὡς τὸ καὶ πρῶτο μισὸ τοῦ 6ου αἰώνα. Ἐλάχιστα εἶναι ἀφρικανικῆς προέλευσης⁶³, τὰ περισσότερα φωκικῆς (ὕστερορωμαϊκὴ κεραμεικὴ Γ')⁶⁴

61. Ἀρ. εὐρ. 123-A106, Late Roman D ware. Τὸ διακοσμητικὸ θέμα ἀπαντᾷ παρῶμοιο στὴ Form 2, Hayes, ὁ.π. 375-6, εἰκ. 84, ἀπὸ τὸ 450 ἕως τὶς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ.

62. NATHALIE POULOU - PAPADIMITRIOU, Lampes paléochrétiennes de Samos, BCH CX, 1986, I, 583 κέ., εἰκ. 53.

63. Ἀρ. εὐρ. Θ23-A172/1987, Form 78 HAYES, ὁ.π. 127, εἰκ. 22· ἀρ. εὐρ. Θ23-A224/1987 style A(III), στὸ ἴδιο, 219 εἰκ. 40, 42.

64. Ἀρ. εὐρ. Θ23-A96/1987, group II, στὸ ἴδιο, 349-357, χρονολ. 440-490· ἀρ. εὐρ. Θ23-A103/1987, Form 1B στὸ ἴδιο, 327, εἰκ. 65 τῶν ἀρχῶν ὡς τὸ γ' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. ἀρ. εὐρ. Θ23-A110/1987, Form 3B στὸ ἴδιο, 337, εἰκ. 67, χρονολ. 460-475 περίπου· ἀρ. εὐρ. Θ23-A126α/1987, Θ23-A126β/1987, Θ23-A170/1987, Θ23-A230/1987, Form 3 H, στὸ ἴδιο, 338 εἰκ. 68, τῶν μέσων περίπου τοῦ 6ου αἰ.· ἀρ. εὐρ. Θ23-A126γ/1987, Θ23-A163/1987, Θ23-A164/1987, Θ23-A171/1987, Θ23-A211/1987, Θ23-A219/1987, Form 3D, στὸ ἴδιο, 337 εἰκ. 68, τοῦ τέλους περίπου τοῦ 5ου αἰ.· ἀρ. εὐρ. Θ23-A129/1987, Θ23-A167/1987, Θ23-A212/1987, Form 3B στὸ ἴδιο, 337, εἰκ. 67, χρονολ. 460-475 περίπου· ἀρ. εὐρ. Θ23-A189/1987 Form 3F, στὸ ἴδιο, 338 εἰκ. 69, τῶν ἀρχῶν περίπου τοῦ 6ου αἰ.· ἀρ. εὐρ. Θ23-A191/1987, Θ23-A192/1987, Θ23-A195/1987, Form 3E, στὸ ἴδιο, 337 εἰκ. 68, τοῦ τέλους τοῦ 5ου-ἀρχῶν 6ου.

(πίν. 216β) καὶ ἀρκετὰ κυπριακῆς (ὕστερορωμαϊκὴ κεραμεικὴ Δ')⁶⁵. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει λυχνάρι πού βρέθηκε σχεδὸν ἀκέραιο μὲ σφραγίδα ἐργαστηρίου στὴ βάση του, τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὸ σχῆμα καὶ τὴ μορφὴ του θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰώνα⁶⁶. Στὸ στρώμα αὐτὸ τοῦ τομέα Θ23 βρέθηκε ἀκόμη τμήμα δεξιᾶς κνήμης ἀνδρικοῦ ἀγάλματος ρωμαϊκῶν χρόνων⁶⁷ πού θὰ χρησίμευε σ' αὐτὴ τὴ φάση ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικό. Τὸ τρίτο στρώμα, ὅπως φαίνεται καὶ ἐδῶ, ἀνήκει στὴν μεταξὺ τῶν σεισμῶν τοῦ 469 καὶ τοῦ 554 περίοδο ζωῆς τοῦ χώρου.

Στὸ τέταρτο στρώμα (πάχους ± 0.70 μ.) ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε μόνο στὸν τομέα I23, ἀνατολικά τοῦ τοίχου 106. Μὲ τὴν ἀλλαγὴ του περίπου σταματοῦν τὰ ἔχνη κονιάματος στὸν τοῖχο 106 καὶ σχηματίζεται μικρὴ προεξοχή. Τὰ εὐρήματα στὸ στρώμα αὐτὸ εἶναι λιγοστὰ τῆς ρωμαϊκῆς κυρίως ἐποχῆς. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον μάλιστα παρουσιάζουν τμήματα ἀπὸ ρωμαϊκὲς λεκανίδες πού χρονολογοῦνται στὸν 3ο μ.Χ. αἰώνα⁶⁸. Σὲ βάθος +4.47 μ. ἀκολουθεῖ στρώση πυρᾶς καὶ μικρὸ τμήμα λατύπης, κοντὰ στὸ βόρειο τμήμα τοῦ τοίχου 106, παράλληλα μὲ τὴ θεμελίωσή του. Τὸ στρώμα αὐτὸ ὅπως φαίνεται ἀντιστοιχεῖ στὴν ὕστερορωμαϊκὴ - πρώιμη παλαιοχριστιανικὴ φάση.

Ἡ γενικὴ εἰκόνα πού σχηματίζεται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν τομέων K22, I23 καὶ Θ23, ὅπως καὶ σὲ ὅλο τὸν χώρο κατὰ τὸ 1987 εἶναι ἡ ἀποκάλυψη δύο φάσεων τοῦ οἰκισμοῦ, ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ, πού ἀνήκουν στοὺς ὕστερορωμαϊκοὺς-παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους, ἀπὸ τὸν 2ο ὡς τὸν 6ο μ.Χ. αἰώνα, μὲ κά-

65. Ἀρ. εὐρ. Θ23-A117/1987, Form 3, στὸ ἴδιο, 376, εἰκ. 80, τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. ὡς τὸ β' τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. Ἀρ. εὐρ. Θ23-A130/1987, Θ23-A140/1987, Θ23-A158/1987, Form 2, στὸ ἴδιο, 375-376, εἰκ. 80, τοῦ τέλους τοῦ 5ου ὡς τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. περίπου.

66. Ἀρ. εὐρ. Θ23-A146/1987. Μπορεῖ ὡς ἓνα σημεῖο νὰ παραβληθεῖ μὲ μικρασιάτικα λυχνάρια, ὅπως F. MILTNER, *Das Coemeterium der Sieben Schläfer, Forschungen in Ephesos* IV, 2 (1937), ἀρ. 1226 (τύπος VIII), 1384, 1394 (τύπος 9, μορφὴ 3). Ἡ ὑπαρξὴ ἐπίσης μικρῆς αὐλακας, σχετικὰ πλατιᾶς συνηγορεῖ ἐπίσης στὴ χρονολόγησιν αὐτῇ, ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΙΜΗΤΡΙΟΥ, ὁ.π. 587.

67. Ἀρ. εὐρ. Θ23-Γ1/1987.

68. Ἀρ. εὐρ. Θ23-A201-206/1987.

ποια δείγματα ἐπισκευῶν καὶ ἐπιβίωσης μετὰ τὴν περίοδο αὐτή. Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι στὴν παλαιότερη φάση τοῦ οἰκισμοῦ οἱ χώροι ποὺ διαμορφώνονται εἶναι εὐρύτεροι, ἐνῶ στὴ νεώτερη τὰ διαμερίσματα γίνονται πιὸ στενὰ καὶ μικρά. Ὅπως φαίνεται σὲ ὅλο τὸν χώρο μετὰ ἀπὸ κάθε σεισμό καὶ μετὰ τὶς καταστροφές ποὺ ἀκολουθοῦν ἰσοπεδώνονται τὰ ἐρείπια καὶ πάνω σ' αὐτὰ γίνεται ἡ ἀνοικοδόμησις. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς παλαιότερους τοίχους στερεώνονται καὶ ἐπαναχρησιμοποιοῦνται καὶ ἄλλοι κτίζονται ἀπὸ τὴν ἀρχή, χωρὶς πολλὰς φορὰς ἰσχυρὴ θεμελίωσις.

Γ. ΑΛΕΥΡΑ - Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ - Α. ΛΑΙΜΟΥ - Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

ΜΟΥΣΕΙΑ

Εἰς τὴν ἐποπτεῖαν τῆς συνεχιζομένης οἰκοδομῆς τοῦ νέου Μουσείου μας εἰς τὰς Μυκῆνας ἀφιερῶθη χρόνος καὶ κόπος μὲ λαμπρὰ ἀποτελέσματα. Ἡ ἐξωτερικὴ τοῦ ὄψις ἔχει ἤδη τελειώσει. Τὸ κτίριον ἵσταται ὑπερήφανον κάτω ἀπὸ τὴν σκιὰν τῆς Ἀκροπόλεως καθρεφτίζοντας τὸν ἐλληνικὸν ἥλιον. Κατὰ τὴν γνώμην τοῦ ἀρχιτέκτονος κ. Αἷα Βαζυριαντζίκη καὶ τοῦ μηχανολόγου ἀρχιτέκτονος κ. Ἀ. Σακελλάρη μὲ σχετικὴν αἰσιοδοξίαν δυνάμεθα νὰ ἀναφέρωμεν ὅτι ἡ οἰκοδομὴ τοῦ θα ἔχῃ συμπληρωθῇ τὸν Αὐγούστον τοῦ 1988 καὶ τὸ κτίριον θὰ παραδοθῇ εἰς τὸ Ὑπουργεῖον Πολιτισμοῦ διὰ τὴν τελικὴν μουσειολογικὴν μελέτην ἐνόψει τῆς ἐπισήμου ἐνάρξεως τῆς λειτουργίας του.

Ἐτσι θὰ πληρωθῇ ἐφέτος μία κραυγαλέα ἀνάγκη τῆς πόλεως τοῦ Ἀγαμέμνονος. Ἡλπίζαμεν ὅτι τὰ ἐπίσημα ἐγκαίνια τοῦ Μουσείου τῶν Μυκηνῶν θὰ συνέπιπταν μὲ τὰς ἐορταστικὰς ἐκδηλώσεις τῆς ἐκατοστῆς πεντηκοστῆς ἐπετείου τῆς Ἑταιρείας, ἀλλὰ τοῦτο κατέστησαν ἀδύνατον λειτουργικοὶ λόγοι ποὺ ἐπέβαλαν ἐννεάμηνον διακοπὴν τῶν οἰκοδομικῶν του ἐργασιῶν.

Γ. Ε. Μ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΙΣ

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία συνέχισε μὲ δραστήριον καὶ ἐντατικὸν ρυθμὸν τὴν ἐκδοτικὴν δραστηριότητα καὶ τὴν μορφωτικὴν τῆς δρασίαν. Οὕτω διὰ τοῦ Γραφείου Δημοσιευμάτων ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἀρχαιολόγου Ἀντωνίου Χριστοδούλου καὶ ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ Γεν. Γραμματέως καθηγητοῦ Γεωργίου Ἐ. Μυλωνᾶ ἐξεδόθησαν:

Περιοδικὰ Δημοσιεύματα

α. Ἐξετυπώθη καὶ ἐκυκλοφόρησε τὸ πανηγυρικὸν τεῦχος τοῦ *Ἔργου* 1986.

β. Ἐπροχώρησεν ἡ στοιχειοθεσία καὶ ἤρχισεν ἡ ἐκτύπωσις τοῦ Α' τεύχους τῶν *ΠΑΕ* 1984.

γ. Ἐξετυπώθη καὶ ἐκυκλοφόρησεν ἡ *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 1985.

δ. Ἦρχισε ἡ στοιχειοθεσία τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος* 1986.

«Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας»

α. Ἐξετυπώθη καὶ ἐκυκλοφόρησεν ὁ Β' τόμος τοῦ ὑπ' ἀριθ. 103 τιμητικοῦ τόμου *Φίλια Ἔπη εἰς Γεώργιον Ἐ. Μυλωνᾶν* καὶ ἤρχισε καὶ ἐπροχώρησεν ἡ στοιχειοθεσία τοῦ Γ' τόμου.

β. Ἐξετυπώθη καὶ ἐκυκλοφόρησε τὸ ὑπ' ἀριθ. 104 βιβλίον τοῦ ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς Βασιλείου Χ. Πετράκου, *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Ἡ Ἱστορία τῶν 150 χρόνων τῆς, 1837 - 1987*.

γ. Ἐπερατώθη ἡ στοιχειοθεσία τοῦ ὑπ' ἀριθ. 105 βιβλίου τοῦ καθηγητοῦ Ἀλεξάνδρου Καμπίτογλου, *Zagora 2*.

δ. Ἦρχισε καὶ ἐπροχώρησεν ἡ στοιχειοθεσία τοῦ ὑπ' ἀριθ. 106 βιβλίου τῆς καθηγητρίας Χρυσούλας Καρδαρᾶ, *Ἀφροδίτη Ἐρυκίνη*.

ε. Ἦρχισεν ἡ στοιχειοθεσία τοῦ ὑπ' ἀριθ. 107 βιβλίου τοῦ καθηγητοῦ Σπύρου Ἰακωβίδου, *Γλῶσ I*.

ς. Ἐπερατώθη ἡ στοιχειοθεσία τοῦ ὑπ' ἀριθ. 108 βιβλίου τοῦ καθηγητοῦ Γεωργίου Μπακαλάκη, *Ἀνασκαφή στὸν Λόφο Γιόρκους τῆς Κύπρου*. Ἡ δαπάνη διὰ τὰ ἀνωτέρω ἀνῆλθεν εἰς δρχ. 8.004.879.

Κίνησις τῆς Βιβλιοθήκης κατὰ τὸ 1987: Εἰσῆχθησαν 1017 τόμοι βιβλίων. Ἐξ αὐτῶν 402 προέρχονται ἐξ ἀγορᾶς, 464 τόμοι ἐξ ἀνταλλαγῆς ἐκδόσεων τῆς Ἑταιρείας μὲ δημοσιεύματα ἄλλων ἰδρυμάτων καὶ 151 ἐκ δωρεῶν.

Ἡ δαπάνη διὰ τὴν ἀγορὰν βιβλίων ἀνῆλθεν εἰς δρχ. 2.242.520.

Ἑορταστικαὶ Ἡμέραι*

«Τὸ 1987 ἐωρτάσθη μὲ ἰδιαιτέραν χαρὰν ἡ ἐπέτειος τῶν ἐκατὸν πενήντα χρόνων τῆς ζωῆς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἀπὸ προσφοράς εἰς τὴν Πατρίδα καὶ τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἐπιστήμην, ὡς αὕτη παρουσιάσθη κατὰ τὴν ἐναρκτήριον συνέντευξιν Τύπου, παρουσίᾳ τῆς Ὑπουργοῦ Πολιτισμοῦ κυρίας Μελίνας Μερκούρη καὶ τοῦ Γεν. Γραμματέως τοῦ ΥΠΠΟ κυρίου Κωνσταντίνου Ἀλαβάνου.

Κορυφαία ἔκφρασις τοῦ ἐορτασμοῦ ἀπεδείχθη ἡ συνέλευσις τῶν ἐταίρων καὶ τῶν φίλων μας εἰς τὸ Ἡρώδειον, εἰς τὴν ρίζαν τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀκροπόλεως βράχου. Τὴν συνέλευσιν, εἰς τὴν ὁποίαν συνῆλθον περὶ τοὺς 2.000 ἐταῖροι, φίλοι καὶ ὑποστηρικταί, ἐλάμπρυναν μὲ τὴν παρουσίαν των ὁ Πρόεδρος τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας κύριος Χρῆστος Σαρτζετάκης, ἡ σύζυγός του, ἡ Ὑπουργὸς Πολιτισμοῦ κυρία Μελίνα Μερκούρη καὶ ὁ Ὑπουργὸς Ἑθν. Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων κύριος Ἀντώνης Τρίτσης.

Ὁ Πρόεδρος καὶ ἡ κυρία Ὑπουργὸς ἐξύμνησαν μὲ ἐνθουσιώθη λόγια τὸ ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας μας καὶ ἀπηύθυναν θερμὰς εὐχὰς διὰ τὴν συνέχειαν τοῦ ἔργου της εἰς τὸ μέλλον. Διὰ τὴν συμμετοχὴν των εἰς τὴν ἐορ-

* Τὸ κείμενον αὐτὸ εἶχε συνταχθεῖ ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο Γεν. Γραμματέα Γεώργιο Μυλωνᾶ γιὰ νὰ ἐκφωνηθῇ κατὰ τὴν ἐτήσια Δημόσια Συνεδρία ἡ ὁποία εἶχε ὁριστεῖ νὰ γίνῃ στὶς 24 Ἀπριλίου τοῦ 1988. Ἐξαιτίας τοῦ θανάτου του στὶς 15 Ἀπριλίου 1988 ποὺ συνέβη ὕστερα ἀπὸ τὰ γνωστὰ σ' ὅλους γεγονότα, ματαιώθηκε ἡ Δημόσια Συνεδρία, ἡ ὁποία ἔγινε στὶς 13 Δεκεμβρίου τῆς ἰδίας χρονιάς.

τὴν μας τοὺς εἴμεθα εὐγνώμονες, ὥς καὶ εἰς ἐκείνους ποὺ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ προσέλθουν εἰς τὴν ἑορτὴν, ἐνεθυμήθησαν ὅμως τὴν Ἑταιρείαν μὲ ἐγκάρδια συγχαρητήρια τηλεγραφήματα.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἐπετείου χρονικοῦ διαστήματος, ἐδόθησαν ἀπὸ μέλη τοῦ Συμβουλίου ὁκτὼ διαλέξεις, ἱστοροῦσαι τὰ τῶν ἀνασκαφῶν των. Τὰς διαλέξεις αὐτὰς παρηκολούθησε πολὺς κόσμος, τόση δὲ ἦτο ἡ εὐχαρίστησις των ὥστε ἐν συνεχείᾳ πολλοὶ ἐξέφρασαν τὴν ἐπιθυμίαν νὰ συνεχισθοῦν αἱ ἔκτακτοι αὐταὶ διαλέξεις τῆς Ἑταιρείας καὶ εἰς τὸ μέλλον. Αὐτὸ θὰ γίνῃ ἀπὸ τὸ 1988, κατ' ἀπόφασιν τοῦ Συμβουλίου. Ἐντὸς τῶν πλαισίων αὐτῶν ἐπραγματοποιήθη ἐπίσης ἐπιστημονικὴ Ἡμερὶς περὶ τῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν τῆς Ἑταιρείας εἰς τὸ Ἀκρωτήρι Θήρας κατὰ τὰ τελευταῖα εἴκοσι ἔτη διὰ τοῦ καθηγητοῦ κυρίου Χρίστου Ντούμα καὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ-τεχνικοῦ ἐπιτελείου τῆς ἀνασκαφῆς.

Μὲ τὴν εὐκαιρίαν τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν 150 χρόνων ζωῆς τῆς Ἑταιρείας ὀργανώθη ἐκδρομὴ τῶν ἐταίρων καὶ φίλων της καθὼς καὶ τοῦ προσωπικοῦ εἰς τὰς Μυκῆνας, ὅπου ἐξεναγήθησαν ὑπὸ τοῦ Γεν. Γραμματέως καὶ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Σπυρίδωνος Ἰακωβίδη.

Διὰ πρώτην φοράν ἀπὸ τῆς οἰκοδομήσεώς του ἀνεκαινίσθη καὶ ἐκαθαρίσθη τὸ Μέγαρον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἡ δαπάνη ἀνῆλθε εἰς τὸ ποσὸν τῶν 18.539.081 δρχ.

Ἐν κατακλείδι τῆς σημερινῆς περιγραφῆς τοῦ ἔργου τῆς Ἑταιρείας, μὲ πραγματικὴν χαρὰν ἐκφράζω τὰς θερμὰς εὐχαριστίας τοῦ Συμβουλίου καὶ ἐμοῦ εἰς τὸ ἐπιστημονικόν, τὸ διοικητικόν καὶ τὸ λοιπὸν προσωπικὸν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας διὰ τὴν ἀξιόλογον συμβολὴν των, τὸν ἐπιδειχθέντα ζῆλον καὶ τὴν ἀγάπην μὲ τὴν ὁποίαν περιβάλλουν τὸ ἔργον τῆς Ἑταιρείας. "Ἄνευ τῆς βοηθείας των θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ πραγματοποιηθῇ τὸ ἔργον τοῦτο, ἔργον διὰ τὸ ὁποῖον ἐτιμήθη μάλιστα ἡ Ἑταιρεία ἀπὸ τὸ Κοινωφελὲς Ἰδρυμα «Ἀλέξανδρος Ἀ. Ὠνάσης» μὲ τὸ βραβεῖον «Ὀλυμπία» (15 Ἰουνίου 1987)).

Τὸ Χρονικὸ τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν 150 χρόνων βλ. στὸν τόμο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τοῦ 1987, ἀφιερωμένο στὴν ἐπέτειο τῆς συμπλήρωσης τῶν 150 χρόνων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, εἰδικότερα τὸ μέρος ποὺ ἀναφέρεται στὶς ἐπετείους (σ. 210-233).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'

Α' ΤΑΚΤΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1987

Ἐν Ἀθήναις τῇ 29ῃ Μαρτίου τοῦ χιλιοστοῦ ἐνακοσιοστοῦ ὀγδοηκοστοῦ ἐβδόμου ἔτους, ἡμέρᾳ τῆς ἐβδομάδος Κυριακῇ, ὥρα 10 π.μ. ἀκριβῶς, συνήλθον ἐν τῷ μεγάρῳ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Πανεπιστημίου 22, ἐκ τῶν Ἑταίρων αὐτῆς οἱ ἐν τῷ ἐκλογικῷ καταλόγῳ τοῦ ἔτους 1987 ὑπ' αὔξ. ἀριθ. 294 Ζαφειροπούλου Φωτεινῇ, 95 Ζαφειρόπουλος Νικόλαος, 132 Καρδαρᾷ Χρυσούλα, 248 Μπόννης Κωνσταντῖνος, 416 Φυλακτόπουλος Γεώργιος, 257 Μυλωνᾶς Γεώργιος, 284 Παντελίδου Γκόφα Μαρία, 143 Κισκύρας Δημήτριος, 75 Δεκουλάκου Ἰφιγένεια, 198 Λεμπέση Ἀγγελικῇ, 305 Παπαπάνος Κωνσταντῖνος, 45 Βρανούσης Λέανδρος, 316 Παυλόπουλος Παναγιώτης, 160 Κόρσος Δημήτριος, 370 Στασινοπούλου Τουλούπα Ἑβη, 20 Βαγιακάκος Δικαῖος, 309 Παπαχατζῆς Νικόλαος, 73 Δασκαλάκης Ἀθανάσιος, 247 Μπέζη Ἑλένη, 93 Ζακυθηνὸς Διονύσιος, 425 Χατζηκακίδης Ἀθανάσιος, 144 Κοκολάκης Μίνως, 29 Βασιλικοῦ Ντόρα, 295 Παπαθανάση Μουσιοπούλου Καλλιόπη, 377 Συριόπουλος Κωνσταντῖνος, 99 Ζοῦμπος Ἀναστάσιος, 222 Μαυρομάτη Μαρία, 321 Πετράκος Βασίλειος, 361 Σκιαδᾶς Ἀριστόξενος, 96 Ζερβουδάκη Ἡώς, 115 Καλλίας Κωνσταντῖνος, 46 Γαλανόπουλος Ἀγγελος, 215 Μαραγκοῦ Λίλα, 267 Ντίνα Ἀσπασία, 103 Θέμελης Πέτρος, 302 Παπαμιχαήλ Κουτρούμπα Ἄννα, 81 Δημητριάδου Dinsmoor Ἀναστασία, 173 Κουτρούμπας Δημήτριος, 253 Μπούρας Χαράλαμπος, 347 Σακελλαρίου Ἀγνή, 348 Σακελλαρίου Μιχαήλ, 301 Παπαμιχαήλ Παντελῆς, 76 Δεληβορριᾶς Ἀγγελος, 246 Μπαμπινιώτης Γεώργιος, 351 Σαραντόπουλος Κωνσταντῖνος, 180 Κυριαζῇ Ἡλέκτρα, 193 Λαμπρινουδάκης Βασίλειος, 375 Στράτου Νία, 322 Πετρονώτης Ἀργύρης, 105 Θεοχάρη Μαρία, 171 Κουταλίδης Τρύφων, 320 Περαντινὸς Νικόλαος, 268 Ντούμας Χρῖστος, 354 Σιαφάκας Ἀναστάσιος, 428 Χατζηνικολάου Ἄννα, 28 Βασιλείου Σπύρος, 254 Μπουφίδης Νικόλαος, 204 Λούβαρης Νικόλαος, 415 Φουρλῆς Στυλιανός, 210 Μανάφης Κωνσταντῖνος, 60 Γκιολές

Νικόλαος, 100 Ζώης Ἀντώνιος, 2 Ἀδαμίδης Κωνσταντῖνος, 286 Πάντος Πάντος, 92 Ἐφραίμογλου Οὐρανία, 339 Ραυτοπούλου Ἐληάνα, 78 Δεσποτοπούλου Τσακατίκα Ὀλγα, 340 Ρογκάν Ἀλκης, 149 Κόκκου Ἀγγελική, 163 Κουβελάκης Γεώργιος, 233 Μιχαηλίδης Νουάρος Γεώργιος, 389 Τουρτόγλου Μενέλαος, 387 Τούντας Κωνσταντῖνος, 91 Ἐφραίμογλου Λάζαρος, 85 Δρανδάκης Νικόλαος, 289 Παπαδημητρίου Τάσος, 319 Πέππα Δελμούζου Κωνσταντῖνα, 65 Γριτσόπουλος Τάσος, 158 Κορρές Γεώργιος, 113 Καθάρειος Χρήστος, 31 Βαφειδης Ἀθανάσιος, 278 Παλιούρας Ἀθανάσιος, 35 Βλάχος Ἀγγελος, 212 Μανούσκακας Μανούσος, 164 Κούκου Ἐλένη, 279 Πάλλας Δημήτριος, 37 Βοβολίνης Σπυρίδων, 306 Παπαποστόλου Ἰωάννης, 290 Παπαδόπουλος Ἀθανάσιος, 293 Παπαδοπούλου Λίτσα, 356 Σιμωντᾶς Παναγιώτης, 335 Πουρναρόπουλος Γεώργιος, 61 Γκόφας Δημήτριος, 407 Τσίτουρας Δημήτριος, 337 Προμπονᾶς Ἰωάννης, 229 Μιράσγεζη Μαρία, 203 Λοῦζου Ἀλεξάνδρα, 8 Ἀνδρειωμένου Ἀγγελική, 151 Κομίνης Ἀθανάσιος, 274 Οἰκονομίδου Ἀδαμαντία, 390 Τριανταφυλλίδης Περικλῆς, 97 Ζίας Νικόλαος, 33 Βέρτη Καλοπίση Σοφία, 190 Λαζαρίδης Παῦλος, 86 Δροσογιάννη Κουτσοκώστα Φανή, 392 Τριανταφυλλόπουλος Δημήτριος, 147 Κοκκολιάδης Σπυρίδων, 190 Θωμόπουλος Θεόδωρος, 72 Δασκαλάκης Γεώργιος, 280 Παναγιωτίδου Μαρία, 52 Γεωργάνας Ἰάκωβος, 56 Γιαννακόπουλος Γεώργιος, 418 Χαιρέτη Μαρία, 234 Μιχαηλίδου Νουάρου Εὐθυμία, 114 Καλλέρης Ἰωάννης, 63 Γουλανδρῇ Νίκη, 422 Χαραμῇ Ἀγγέλα, 343 Ρωμοπούλου Αἰκατερίνη, 304 Παπαντωνίου Ροζαλίνδη, 385 Τζουβάρα Σούλη Χρυσή, 303 Παπαντωνίου Ἐλπιδοφόρος, 323 Πετρουνάκος Γεώργιος, ἥτοι ἐν ὧν ἑταῖροι 109 ἵνα συμφώνως πρὸς τὸ ἄρθρον 31 τοῦ Ὁργανισμοῦ, ἐκλέξωσι τὸν Πρόεδρον τῆς Συνελεύσεως καὶ τὴν πενταμελῆ Ἐξελεγκτικὴν καὶ περὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείαν διὰ τὸ ἀρξάμενον ἔτος 1987, ἀκούσωσι τὴν περὶ τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1986 ἔκθεσιν τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Γεν. Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου συνταχθεῖσαν ἔκθεσιν περὶ τῶν πεπραγμένων τοῦ 1986.

Ὁ Πρόεδρος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας κ. Κ. Μπόνης, ἐκήρυξε τὴν ἑναρξιν τῆς Συνεδρίας καὶ ἐκάλεσε τοὺς ἑταίρους εἰς ἐκλογὴν τοῦ Προεδρείου τῆς Συνελεύσεως διὰ φανερᾶς ψηφοφορίας. Ἐξελέγησαν δὲ Πρόεδρος ὁ κ. Γεώργιος Κουβελάκης, Ἀντιπρόεδρος ὁ κ. Γεώργιος Φυλακτόπουλος,

Α' Γραμματεὺς ἡ κ. Μ. Παντελίδου Γκόφα, καὶ Β' Γραμματεὺς ἡ κ. Ἀν. Παπαμιχαήλ Κουτρούμπα.

Ὁ ἐκλεγείς Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως κ. Γ. Κουβελάκης ἠὺχαρίστησε τοὺς ἐταίρους ἐπὶ τῇ ἐκλογῇ του καὶ ἐνετείλατο νὰ ἀναγνωσθῇ ἡ ἐκθεσις τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ ἔτους 1986. Ἡ Γραμματεὺς τῆς Συνελεύσεως κ. Παντελίδου Γκόφα ἀνέγνωσε τὴν ἐκθεσιν τῆς Ἐπιτροπείας φέρουσαν τὰς ὑπογραφὰς τῶν ἐλεγκτῶν κ.κ. Κ. Ἀδαμίδη, Σπ. Βασιλείου, Δημ. Γκόφα, Τ. Γριτσοπούλου, καὶ Κωνστ. Παπαπάνου.

Μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς ἐκθέσεως τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας καὶ τῶν γραπτῶν παρατηρήσεων τοῦ κ. Γριτσοπούλου, ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου κ. Γ. Μυλωνᾶς δίδει τὶς ἀκόλουθες διευκρινήσεις:

1. Οἱ χίλιες λίρες τοῦ κληροδοτήματος Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, ἐκποιήθηκαν εἰς ἐκτέλεσιν τῆς διαθήκης γιὰ νὰ χρηματοδοτηθῇ ἡ δημοσίευσιν τῶν ἀνεκδότων ἔργων τοῦ ἀποθανόντος. Ἐκ τοῦ προϊόντος τῆς πωλήσεως: α) Ἐξεδόθη ἓνας τόμος καὶ β) μισθοδοτεῖται εἰδικὸς ὑπάλληλος, ὁ κ. Π. Πυριοβολῆς, ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὸ σχετικὸ ἔργο. Τὰ ὑπόλοιπα χρήματα θὰ διατεθοῦν γιὰ τὴν συμπλήρωση τοῦ ἔργου «Μοναστήρια τῆς Ἑλλάδος».

2. Πρὸ ἐτῶν διαπιστώθηκε ὅτι τὰ μέλη τοῦ Συμβουλίου δὲν ἔχουν εἰδικὰς γνώσεις οἰκονομικῶν καὶ γι' αὐτὸ συστάθηκε τριμελὴς ἐπιτροπὴ ἐκ τῶν κ. Ἀ. Βλάχου, Λ. Ἐφραίμογλου, καὶ Π. Παυλόπουλου, ποὺ μελετᾷ τὰ οἰκονομικὰ θέματα καὶ εἰσηγεῖται στὸ Συμβούλιο τὶς προτάσεις της.

Κατόπιν ὁ κ. Γενικὸς Γραμματεὺς πληροφορεῖ τοὺς παρισταμένους ὅτι πρέπει νὰ προετοιμασθῇ γιὰ τὴν παράσταση τοῦ Ἔργου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1986 στὴν Δημόσια Συνεδρία, ζητεῖ τὴν ἄδεια τῆς Συνελεύσεως καὶ ἀποχωρεῖ ἀπὸ τὴν αἴθουσα.

Ὁ κ. Καλλίας τονίζει τὴν ἱστορικότητα τῆς παρουσίας συνεδρίας, ποὺ συμπέπει μὲ τὴν συμπλήρωση τῶν 150 ἐτῶν ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῆς Ἑταιρείας. Ἐκφράζει εὐχαριστίας πρὸς τὸ Συμβούλιον καὶ πρὸς ἐκείνους ποὺ συμβάλλουν στὴν δράση της καὶ προτείνει νὰ συγγραφῇ εἰδικὸ ἔργο, σὲ Ἑλληνικὴ καὶ ξένη γλῶσσα, ποὺ θὰ περιλάβῃ τὸ σύνολο τῶν ἀνασκαφῶν κατὰ τὰ 150 ἔτη τῆς λειτουργίας της.

Ὁ κ. Μπούρας παρατηρεῖ ὅτι στὸν Λογαριασμὸ Ἀποτελεσμάτων τοῦ Λογιστηρίου ὑπάρχουν πλεονάσματα, ἐνῶ διακόπτονται οἱ ἀνασκαφὲς καὶ ἡ ἔκ-

δοσις δημοσιευμάτων. Ἀκόμα, θέλει νὰ πληροφορηθῇ ποῖα εἶναι τὰ ἀντίστοιχα ποσὰ καὶ πῶς διενεμήθησαν.

Ὁ κ. Κουταλίδης θέτει θέμα διαδικαστικὸ διότι ἓνα ἀπὸ τὰ μέλη τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας ὑποβάλλει ἐρωτήματα, ἀντὶ νὰ ἐκτελέσῃ τὸ ἔργον γιὰ τὸ ὁποῖο ἐξελέγη.

Ὁ κ. Πάλλας ἐρωτᾷ γιὰ ποιὸ λόγο παραιτήθηκαν δύο μέλη τοῦ Συμβουλίου, καὶ γιατί δὲν προσκρίθησαν ἀρχαιολόγοι, ὅταν, σύμφωνα μὲ ὁρισμένες πληροφορίες ἐνεγράφησαν κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος 150 περίπου νέοι ἐταῖροι, ἀντὶ τοῦ συνήθους ἀριθμοῦ τῶν 10-20.

Ὁ κ. Κισκύρας προτείνει, γιὰ τὴν καλὺτερη διεξαγωγὴ τῆς συζητήσεως νὰ στέλλεται στοὺς ἐταίρους ὁ λογαριασμὸς ἀποτελεσμάτων μαζί μὲ τὴν πρόσκληση τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως καὶ ζητεῖ νὰ πληροφορηθῇ ποῖα ἡ ἔννοια τοῦ κονδυλίου ὑπ' ἀρ. 6 «Ἐκπτώσεις πωληθέντων βιβλίων 1.137.250».

Ὁ κ. Ζώης παρατηρεῖ ὅτι τὸν Λογαριασμὸ ἀποτελεσμάτων ἀναγράφεται ὡς «Ἀπόδοση κεφαλαίων 82.395.348» καὶ ὡς «Ἀνασκαφές Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 3.042.405». Ἐπειδὴ φοβεῖται μήπως, λόγῳ διακοπῆς, προκληθοῦν μελλοντικὲς ζημιές στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἐρωτᾷ γιατί δὲν δίνονται αἱ σχετικαὶ πιστώσεις.

Ὁ κ. Ντούμας διαπιστώνει, ὅτι κατὰ τὸ 1986 διατέθηκαν 3 ἑκατομ. περίπου γιὰ ἀνασκαφές καὶ 5 ἑκατομ. γιὰ ὁδοιπορικά, ἐνῶ σχετικὴ ἐγκύκλιος τοῦ Ὑπουργείου συνιστᾷ τὰ ὁδοιπορικὰ νὰ μὴν ὑπερβαίνουν τὰ ἐξόδα τοῦ κυρίως ἔργου.

Ὁ κ. Δρανδάκης ἀναφέρει ὅτι ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν ἐκτελεῖ ἀνασκαφὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ἐζήτησε νὰ δημοσιευθῇ δι' ἐξόδων τῆς ἡ ἀνασκαφὴ του, ἀλλὰ δὲν ἔλαβε ἀπάντηση.

Ὁ κ. Μανάφης θεωρεῖ περίεργον νὰ ὑποβάλλονται ἐρωτήματα ὑπὸ τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπῆς. Ὅταν ὅμως ὑπάρχουν πρέπει νὰ διατυπώνονται, διότι καὶ ὁ ἴδιος ἀπορεῖ γιατί ἄλλαξαν ἀξίες τῆς ἰδίας περιουσίας, τῶν ὁποίων ἡ τιμὴ ἔχει ἔκτοτε ὑπερδιπλασιασθεῖ.

Ὁ κ. Λαμπρινουδάκης, ἀπαντῶν στὸ ἐρώτημα τοῦ κ. Πάλλα, πληροφορεῖ ὅτι οἱ κριτικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ χαρτοφυλακίου ἀποτέλεσαν τὴν τελικὴ ἀφορμὴ τῆς παραιτήσεώς του. Αἰτία ὑπῆρξεν ἡ γενικότερη διαφωνία του γιὰ τὸν χειρισμὸ σοβαρῶν θεμάτων τῆς Ἑταιρείας. Βεβαιώνει ὅτι πράγματι τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1986 ἀποφασίσθηκε ὁμοφώνως ἡ μετατροπὴ τῶν

μετοχῶν, ἀφοῦ τὸ Συμβούλιο πείσθηκε ἀπὸ τὴν εἰσήγησιν τῆς τριμελοῦς ἐπιτροπῆς. Ἡ ἀπόφασις ὑλοποιήθηκε τὸν Ἰούνιον, χωρὶς νὰ ἐπακολουθήσῃ ἡ σχετικὴ ἐνημέρωσις. Στὶς 16 Δεκεμβρίου ὁ Πρόεδρος πρότεινε νὰ προστεθῇ σημείωμα γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ χαρτοφυλακίου στὰ Πρακτικά τῆς προηγουμένης συνεδρίας καὶ εἶπε ὅτι ἔλαβε γνῶσιν τοῦ πινακιδίου τὸν Δεκέμβριον. Ὑπέβαλε τὴν παραίτησίν του, λόγῳ διαφωνίας ἐπὶ τῆς διαδικασίας, ἔλλειψιν ἐνημερώσεως καὶ θεώρησε τὴν ἀντιμετώπισή του προσβλητικὴν.

Ὁ κ. Παπαποστόλου, ἀναφέρει ὅτι ὑπέβαλε γραπτῶς τὴν παραίτησίν του καὶ ἔλαβε γραπτῶς ἐπίσης ἀπάντησιν. Διαφώνησε γιὰ τὴν συσσώρευση χρηματικοῦ πλεονάσματος καὶ τὴν ἀναστολὴ τῶν ἀνασκαφῶν.

Ὁ κ. Κορρὲς ἐκδηλώνει τὴν ἀντίθεσίν του, γιὰτὶ μετὰ δεκαετῆ ἐργασία στὴ Μεσσηνία, ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία εἶχε ὑποχρέωσιν νὰ προστρέψῃ μὲ ἐνδιαφέρον στὸ ἔργο του, καὶ νὰ μὴ διακόψῃ τὴν ἀνασκαφή. Διαμαρτύρεται γιὰ τὴν ὑπαρξὴ πλεονάσματος καὶ ἐρωτᾷ ποῖος θέλει νὰ καρπωθῇ ἀπὸ τὸ ποσόν, ὅταν ἔχουν ἀφεθῇ τὰ μνημεῖα νὰ καταστρέφονται, καὶ δὲν τοὺς δίδεται ἡ δυνατότητα μελέτης καὶ ἀσκήσεως τῶν φοιτητῶν του.

Ἡ κ. Λεμπέση ἐρωτᾷ γιὰτὶ στὰ 114 νέα μέλη περιλαμβάνονται μόνο 15 ἀρχαιολόγοι, ἐφ' ὅσον ἡ Ἑταιρεία εἶναι ἀρχαιολογικὴ.

Ἡ κ. Μαραγκοῦ, ἀναφέρει ὅτι πρὸ δύο ἐτῶν πληροφορήθηκε μὲ ἐγκύκλιον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τὴν προσωρινὴν ἀναστολὴ τῶν ἐργασιῶν, λόγῳ ἐλλείψεως χρημάτων, οἱ ὁποῖες ὅμως συνεχίσθησαν χάρις στὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, τοῦ Ἰδρύματος Ψύχα καὶ τὴν προσωπικὴν παρεμβολὴ τοῦ καθηγητοῦ Γ. Μυλωνᾶ. Ἐρωτᾷ σὲ ποιούς διατέθησαν τὰ 3 ἑκατομ. τῶν ἀνασκαφῶν καὶ μὲ ποῖα κριτήρια σχηματίζεται πλεόνασμα, ἐνῶ διακόπτονται οἱ ἐργασίες. Ἀπὸ τίς 27 ἀνασκαφές, οἱ 20 δὲν ἔχουν χρηματοδοτηθεῖ ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία ἀλλὰ ἀπὸ τὰ Ἰδρύματα Ψύχα, Κωστοπούλου, τὸ Πανεπιστήμιον Ἰωαννίνων κ.ἄ. Τέλος διατυπώνει ἀντιρρήσεις γιὰ τὴν ἐκλογὴ ὡς ἐταίρου τοῦ αἰδεσιμωτάτου Ἐμμανουὴλ Σχοινιωτάκη.

Ἡ κ. Ἀνδρειωμένου διαμαρτύρεται γιὰ τίς οἰκονομικὰς ἀπαιτήσεις συναδέλφων, καὶ ἐρωτᾷ ἐπὶ τῇ βᾶσει τίνων κριτηρίων γίνεται ἡ ἐπιχορήγησις ἀνασκαφῆς. Ἡ ἰδίᾳ οὐδέποτε ἔλαβε πίστωση κατὰ τὰ τριάντα ἔτη ὑπηρεσίας καὶ παρὰ τὴν συγγραφὴν 78 ἐπιστημονικῶν μελετῶν.

Ὁ κ. Παπαπάνος παρατηρεῖ ὅτι ἡ συζήτησις παρεξέκλινε ἀπὸ τῆς ἡμερησίας διατάξεως. Πρέπει πρῶτα νὰ κριθῇ ἡ ἐκθεσις τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτρο-

τῆς, ἡ ὁποία κατὰ τὸ ἄρθρον 32 παρ. α) τοῦ Ὁργανισμοῦ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐξελέγχει τὸν ἀπολογισμὸν τοῦ λήξαντος ἔτους ἐν ἀντιπαραβολῇ τῶν βιβλίων πρὸς τὰ δικαιολογητικὰ στοιχεῖα, πρὸς τὸν ἐψηφισμένον προϋπολογισμὸν καὶ τὰς διατάξεις τοῦ Ὁργανισμοῦ, συντάσσει δὲ περὶ τῆς ἐξελέγξεως ταύτης λεπτομερῆ ἔκθεσιν μεθ' ὀρισμένων προτάσεων. Ἡ ἐπιτροπὴ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ διατυπώνει ἐρωτήματα. Γὰρ τὴν σύνταξιν τῆς ἐκθέσεως προτάθηκε νὰ συνεδριάσῃ ἡ ἐπιτροπὴ ὡς σῶμα, ἀλλ' ὁ κ. Γριτσόπουλος ἀρνήθηκε καὶ ἔκρινε ὁρθότερον νὰ σημειώσῃ τὶς παρατηρήσεις του στὸ περιθώριο. Στὸ ἐρώτημα τῶν ἀρχαιολόγων σχετικὰ μὲ τὴν δημιουργία πλεονάσματος, διευκρινίζει ὅτι τὸ ποσὸν αὐτὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ τοὺς τόκους χρημάτων, ποὺ δὲν ἀνήκουν στὴν Ἑταιρεία. Ἐφ' ὅσον οἱ τόκοι προέρχονται ἀπὸ χρηματοδοτήσεις καὶ ὄχι ἐξ ἰδίων πόρων, τότε τὰ ποσὰ αὐτὰ μπορεῖ νὰ διαθεθοῦν μόνον διὰ τοὺς εἰδικoὺς σκοποὺς ἢ διὰ τὴν μισθοδοσίαν προσωπικοῦ ποὺ ὑπηρετεῖ τὰ συγκεκριμένα ἔργα.

Ὁ κ. Ζώης παρατηρεῖ ὅτι ἀντὶ ἐκθέσεως πεπραγμένων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀκούεται ἔκθεσις ἔργων τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ.

Ὁ κ. Ζαφειρόπουλος λαμβάνει τὸν λόγο, ἀλλὰ δὲν ἀκούγεται. Ἡ γραμματεὺς παρακαλεῖ νὰ ὁμιλήσῃ δυνατώτερα διὰ νὰ καταχωρήσῃ τὴν παρέμβασή του στὰ Πρακτικά, ἀλλ' ὁ κ. Ζαφειρόπουλος συνεχίζει σὲ χαμηλὸ τόνο καὶ δὲν δίνει σχετικὸν σημείωμα.

Ὁ κ. Παπαπάνος διευκρινίζει ὅτι δὲν πρόκειται περὶ ἀνασκαφῶν τοῦ Ὑπουργείου, ἀλλὰ περὶ ἔργων ποὺ ἀνατέθηκαν ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἔγγραφο ἀποφάσεως τοῦ Ὑπουργείου Ἑθνικῆς Οἰκονομίας (14.4.1986): «Ἐγκρίνεται ἡ διάθεση πίστωσης 15.000.000 γιὰ τὴν ἐπιχορήγησιν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας γιὰ τὴν συνέχισιν τοῦ ἔργου στὴν Πύλο, Δῆλο, Ἀρχαία Ὀλυμπία... Ἡ πληρωμὴ θὰ γίνῃ... σὲ βάρος τοῦ Ἔργου Δημοσίων Ἐπενδύσεων 8219000». Ἐπιχορήγησιν Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας γιὰ τὴν μερίμνη αὐτῆς ἀντιμετώπιση τῶν ἔργων εἰς Πύλο, Δῆλο, Ἀρχαία Ὀλυμπία, διὰ μέσου τοῦ στὴν Τράπεζα Ἑλλάδος οἰκείου λογαριασμοῦ».

Ἡ κ. Ζαφειροπούλου, ὡς ὑπόλογος τοῦ Ἔργου Δήλου, ἀναφέρει ὅτι ἀπὸ τὸ 1980 μεταβλήθηκε ὁ τρόπος χρηματοδοτήσεως. Κατόπιν ὑποδείξεως τοῦ πρώην προέδρου Δημοκρατίας κ. Κ. Καραμανλῆ, διὰ τῆς ἀναθέσεως τῶν ἔργων στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία παρακάμπτονται οἱ δυσκολίες ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν κανόνων τοῦ Δημοσίου Λογιστικοῦ.

Ὁ κ. Παπαπάνος ἀπαντᾷ ὅτι τὰ ἔργα αὐτὰ προτείνει καὶ προγραμματίζει ἡ Ἑταιρεία.

Ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως διευκρινίζει ὅτι ἡ Ἐξελεκτικὴ Ἐπιτροπὴ εἶναι τυπικὰ ἐπιφορτισμένη καὶ ὑποχρεωμένη νὰ περιλάβῃ στὸν ἑλεγχό της τὰ ἔργα ποὺ ἐπιχορηγοῦνται ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ.

Ὁ κ. Λαμπρινουδάκης παρατηρεῖ ὅτι πολλὰ ἔργα λειτουργοῦν ὑπὸ τὴν διεύθυνση ἐπιτροπῶν.

Ὁ κ. Θωμόπουλος ἀναφέρει ὅτι ὡς ἐλεγκτὴς ἀντιμετώπισε τὸ θέμα τῶν τόκων συνεννοούμενος μὲ τὸ Ὑπουργεῖο καὶ πληροφορεῖ ὅτι ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία γιὰ τὴν διαχείριση τῶν Κεφαλαίων θέτει σὲ κίνηση ὀρισμένη ὑπηρεσία καὶ ὅτι ὀρθῶς διαθέτει τὰ χρήματα ἐκ τῶν τόκων καὶ τῶν Δημοσίων ἐπενδύσεων. Οἱ κανόνες τοῦ Δημοσίου Λογιστικοῦ θέτουν φραγμοὺς στὴν ἀπρόσκοπτη κίνηση καὶ γι' αὐτὸ ἐξευρέθη ὁ τρόπος ἐκτελέσεως ἔργων μέσω τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Ὁ κ. Μπούρας παρατηρεῖ ὅτι εἶναι ἀπολύτως λογικὸ νὰ καλύπτονται τὰ πρόσθετα λογιστικὰ ἔξοδα διαχείρισεως τῶν κονδυλίων τῶν μεγάλων ἔργων ἀπὸ τοὺς τόκους, ἀλλ' ἡ κεφαλαιοποίηση ὁλοκλήρου τοῦ ποσοῦ τῶν τόκων, τὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ ἐγγράφονται ἰδιαίτερος, παραμένει θέμα πρὸς συζήτηση.

Ὁ κ. Σακελλαρίου ἀναφέρει ὅτι ἀπὸ ἡμέρες ἔχει ἐνημερωθῇ ἀπὸ τοὺς συναδέλφους του, καὶ συνοψίζω ἐρωτᾷ γιατί τὸ πλεόνασμα δὲν χρησιμοποιεῖται σὲ ἀνασκαφές καὶ δημοσιεύσεις, ἐνῶ ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία δηλώνεται ὅτι δὲν ὑπάρχουν χρήματα. Ἄν πράγματι τὸ πλεόνασμα δὲν ἀνήκει στὴν Ἑταιρεία, τότε γιατί ἀναγράφεται στὰ ἔσοδά της.

Ὁ κ. Μπόνης συγχαίρει τοὺς ἀρχαιολόγους, οἱ ὁποῖοι ἐπιθυμοῦν νὰ ἐργαστοῦν καὶ ζητοῦν χρήματα. Ὡς γνωστόν, ἡ Ἑταιρεία ἀποτελεῖ Ἰδρυμα Ἰδιωτικοῦ Δικαίου, ἐπιχορηγούμενο ἀπὸ τὸ Δημόσιο καὶ ἀπὸ Συνδρομές. Στὸ παρελθὸν εἶχε προκληθεῖ ἀπὸ τοὺς μισθοὺς ἔλλειμμα 24 ἑκατομ. περίπου. Γιὰ τὴν ἐξεύρεση νέων πόρων αὐξήθηκαν, μετὰ ἀπὸ εἰσήγησή του οἱ ἐταῖροι, καὶ μαζὶ μὲ τὸν Γεν. Γραμματέα πραγματοποιήσαν εἰδικὸ ταξίδι στὸ Λονδίνο. Ἐκεῖ ἡ Ἑταιρεία ἀπέκτησε νέους ὑποστηρικτάς, συνεστήθη ἐπιτροπὴ ἐξ ὁμογενῶν, καὶ κατατίθενται χρήματα σὲ Ἀγγλικὴ Τράπεζα γιὰ Λογαριασμὸ τῆς Ἑταιρείας. Ὡς πρὸς τὴν μετατροπὴ τοῦ πακέτου τῶν μετοχῶν, ἀπαντᾷ στὸν κ. Λαμπρινουδάκη, ὅτι καθαρτίστηκε εἰδικὴ ἐπιτροπὴ ἐκ τῶν κ. Ἀ. Βλάχου, Λ. Ἐφραίμου γλου καὶ Π. Παυλόπουλου γιὰ τὴν ἐξέταση τοῦ θέματος. Ἡ ἐντολὴ τῆς με-

τατροπῆς δόθηκε ὁμόφωνα καὶ ἀργότερα ἐκτελέσθηκε. Τὶς χρυσὲς λίρες ἐκ τῆς διαθήκης Ὁρλάνδου, δὲν εἶχε ἡ Ἑταιρεία τὸ δικαίωμα νὰ τὶς πωλήσῃ ἐλευθέρως στὴν ἀγορά.

Ὁ κ. Θέμελης παρατηρεῖ ὅτι περιμένει ἀπάντηση στὰ ἐρωτήματα ποὺ ὑπέβαλαν οἱ προηγούμενοι ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως, ὥστε νὰ ἀποφασίσῃ ἂν θὰ ἐγκρίνῃ ἢ ὄχι τὸν Ἰσολογισμό. Βλέπει μὲ ικανοποίηση ὅτι τὰ ποσὰ τῶν κονδυλίων ποὺ διαχειρίστηκε ἡ Ἑταιρεία εἶχαν ἀνέλθει κατακόρυφα, ἀλλ' ἀνησυχεῖ διότι ἡ Ἑταιρεία γίνεται ἐπιχείρηση, παίζει στὸ χρηματιστήριο καὶ ὅπως πληροφορεῖται ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις τοῦ κ. Γριτσοπούλου γίνεται «πτωχότερη».

Ὁ κ. Παυλόπουλος ἀπαντῶν στὰ ἐρωτήματα διευκρινίζει ὅτι ἡ ἀλλαγὴ τοῦ πακέτου προτάθηκε στὸ Συμβούλιο, ἐπειδὴ σκοπὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας δὲν εἶναι ἡ κατοχὴ περιουσίας, ἀλλ' ἡ ἐξέυρεση χρημάτων γιὰ τὴν ἐκτέλεση τοῦ ἔργου της. Τὰ χρήματα γιὰ τὴν Ἑταιρεία ἀποτελοῦν μέσον καὶ ὄχι σκοπὸν. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἡ ἐπιτροπὴ πρότεινε τὴν μεγιστοποίηση τῶν ἐσόδων, ἐνῶ ἂν ἐπρόκειτο περὶ τοῦ κεφαλαίου, δὲν θὰ ὑπῆρχε κανεὶς ποὺ νὰ ἐπιθυμῇ νὰ ἐκτελέσῃ τὸ ἔργο τῆς κερδοσκοπίας.

Στὴν οἰκονομικὴ ἀγορὰ ὑπάρχουν ἐπενδυταί, ποὺ ἀποβλέπουν σὲ βραχυχρόνια κεφαλαιακὰ κέρδη, καὶ ἄλλοι ποὺ ἐπιθυμοῦν σταθερὰ εἰσοδήματα μὲ μικρὴ πιθανότητα κεφαλαιακῆς ἀπώλειας. Γι' αὐτὸ οἱ Τράπεζες Ἐπενδύσεως παραιοσιάζονται διεθνῶς μὲ διευρυμένα χαρτοφυλάκια. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία δὲν διακινδυνεύει νὰ χάσῃ τὸ κεφάλαιο, ἐνῶ μὲ τὴ νέα ρύθμιση θὰ σημειώσῃ αὐξήση τῶν ἐσόδων της κατὰ 25%. Ἡ τιμὴ τῶν μετοχῶν τῆς Ἑθνικῆς Τραπεζῆς πράγματι αὐξήθηκε, ἀλλὰ παράλληλα αὐξήθηκε καὶ ἡ τιμὴ τῶν ἄλλων μετοχῶν κατὰ 70%.

Σημασία γιὰ τὴν Ἑταιρεία ἔχει ἡ ἀπόδοση τοῦ κεφαλαίου της, καὶ ὄχι ἡ κατοχὴ τῶν μετοχῶν. Κατὰ τὴν μεταβίβαση τηρήθηκε ἡ ὀρθὴ διαδικασίᾳ, διότι ἂν εἶχε γνωστοποιηθεῖ ἡ πρόθεσις τῆς Ἑταιρείας νὰ πωλήσῃ 20.000 μετοχές, ἡ τιμὴ τους θὰ εἶχε σημειώσῃ κατακόρυφὴ πτώση.

Ὁ κ. Ἐφραίμογλου κατ' ἀρχὴν ὑπεθυμίζει ὅτι κατὰ τὴν προηγούμενη Γενικὴ Συνέλευση εἶχε ἀσκηθεῖ ἔντονη κριτικὴ ἀπὸ πολλοὺς γιὰ τὸν ἀκατάλληλο τρόπο ἀξιοποιήσεως τῆς κινητῆς καὶ ἀκινήτου περιουσίας τοῦ ιδρύματος καὶ εἶχε διατυπωθεῖ ἐκκλήσις πρὸς τὸν Γενικὸν Γραμματέα νὰ λάβῃ σχετικὰ μέτρα. Μετὰ τὴν σύστασις τῆς οἰκονομικῆς ἐπιτροπῆς, οἱ εἰσηγήσεις της,

πρὸς τιμὴν τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου, ἐνεκρίθησαν ὁμοφώνως, ἐνῶ τώρα ὁρισμένα μέλη ἐμφανίζονται βάλλοντα κατὰ τῆς ἀποφάσεως. Κατὰ τὰ πρακτικά (Συνεδρία 21-4-1986), τὸ Συμβούλιον ἀπεφάσισε «τὴν μετατροπὴν τοῦ χαρτοφυλακίου ἀξιῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας διὰ τῆς ἀπαλλαγῆς τῶν μετοχῶν τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς καὶ τῆς Τραπεζῆς Ἑλλάδος εἰς ὁμόλογα καὶ μετοχὰς τῆς Ε.Τ.Β.Α. καὶ τῆς θυγατρικῆς αὐτῆς Τραπεζῆς Ἐπενδύσεων, κατὰ Ἰούνιον μῆνα, μετὰ τὴν εἰσπραξίν τοῦ μερίσματος». Σημειώνει ἐπίσης ὅτι, ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ὡς Ἴδρυμα Ἰδιωτικοῦ Δικαίου, ἔχει τὴν δυνατότητα νὰ διαχειρίζεται εὐκολώτερα τὰ κονδύλια καὶ νὰ τὰ διαθέτῃ γιὰ τὴν ἐκτέλεση ὁρισμένων ἔργων. Μόλις εἰσπραχθοῦν τὰ χρήματα κατατίθενται σὲ Τραπεζικὸ λογαριασμό, ὅπου παραμένουν τοκίζόμενα, μέχρις ὅτου δαπανηθοῦν, ἡ δὲ Ἑταιρεία τὰ χρησιμοποιεῖ κατὰ τὴν κρίσιν της. Ὡς περιουσιακὰ στοιχεῖα, οἱ λίρες καὶ οἱ μετοχὲς τῶν Τραπεζῶν Ἑλλάδος καὶ Ἐθνικῆς δὲν ἀπέδιδαν ἱκανοποιητικὰ (6.500.000 περίπου εἰσόδημα κατὰ τὸ 1986) ἐνῶ ἐφέτος, μετὰ τὴν μετατροπὴν τοὺς ὑπολογίζεται νὰ ἀποφέρουν πέραν τῶν 30.000.000. Ἐξ ἄλλου διὰ τῶν ὁμολόγων ἡ Ἑταιρεία ἐξασφαλίζεται καὶ μακροχρονίως. Ἡ ἀπόδοσή τους εἶναι βεβαία καὶ ἀφορολόγητη. Τὰ αὐτὰ περίπου ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴν ἀγορὰ μετοχῶν Ἐπενδύσεως χαρτοφυλακίου τῆς Ε.Τ.Β.Α., ὅπου σημειώνεται ὅτι μὲ τιμὴ ἀγορᾶς 1.100 καὶ 1.200 δραχμῆς, ἔχουν σήμερα εἰσόδημα 300 δραχμῆς. Στὴν συνέχεια, ὁ κ. Ἐφραίμογλου ἀπορεῖ γιὰ τὶς ἐπικρίσεις, διότι ἡ ἐπιτροπὴ ἔλαβε ἐντολὴ ἀναδιαρθρώσεως τοῦ χαρτοφυλακίου τῆς Ἑταιρείας. Χάρης σὲ εὐνοϊκὴ συγκυρία ὑπῆρξε δυνατότητα ἀγορᾶς τῶν μετοχῶν στὴν προνομιακὴ τιμὴ ἐκδόσεως νέων μετοχῶν πρὸς 1.100 καὶ 1.200 δρχ., μὲ ἀποτέλεσμα νὰ σημειώνεται ἡ αὐξησὶς εἰσοδημάτων.

Τέλος, παρακαλεῖ τοὺς «διαμαρτυρομένους» νὰ δηλώσουν ποῦ ἔγκειται τὸ συγκεκριμένο σημεῖο διαφωνίας τοὺς ἢ τί εἶχαν τότε προτείνει καὶ δὲν ἔγινε ὅπως τὸ ᾔθελαν.

Ὁ κ. Γεωργάνας, σύμβουλος τῆς Ἑταιρείας Ἐπενδύσεων Χαρτοφυλακίου, ἀναφέρει ὅτι ἂν δὲν ἐπρόκειτο γιὰ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ἡ διοίκησις τῆς Τραπεζῆς δὲν θὰ δεχόταν τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν μετοχῶν, καὶ προβλέπει ὅτι οἱ ἐταῖροι θὰ ἐκτιμήσουν τὴν ἀφέλεια ἐκ τῆς πράξεως αὐτῆς ἀργότερα.

Πρὸς ἐνημέρωσιν τῆς Συνελεύσεως προσθέτει ὅτι ἡ Ἑταιρεία Ἐπενδύσεων διατηρεῖ τὰ ἀγοραζόμενα κεφάλαια, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἀντίκρουσμα καὶ περιλαμβάνονται μέσα στὴν ἀξία τῶν μετοχῶν. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν δια-

πραγματεύσεων ἢ τήρησις ἐμπιστευτικότητος εἶναι ἀναγκαία. Θὰ ἔπρεπε οἱ ἔχοντες σήμερα ἀντιρρήσεις νὰ ζητήσουν τὴν συμβολὴ εἰδικοῦ περὶ τὰ χρηματιστηριακά.

Ὁ κ. Λαμπρινουδάκης ἀναγνωρίζει ὅτι ἀποδέχθηκαν τὴν εἰσήγηση τῆς οἰκονομικῆς ἐπιτροπῆς, ἀλλὰ ἐνίσταται γιὰ τὸν τρόπο ἐκτελέσεως τῆς ἐντολῆς καὶ γιὰ τὴν μὴ ἐνημέρωσή τους.

Ὁ κ. Ἐφραίμογλου ἀπαιτεῖ νὰ δηλωθῇ ποῖο στοιχεῖο ἀπεκρύβη ἀπὸ τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο, ἄλλως ἢ παρατήρησις εἶναι ἠθικῶς ἀπαράδεκτη.

Ὁ κ. Λαμπρινουδάκης ἐπανέρχεται ἐπὶ τοῦ πινακιδίου, τὸ ὁποῖο ἐπροτάθη νὰ περιληφθῇ ὡς προσθήκη στὰ πρακτικά τοῦ προηγούμενου Συμβουλίου, καὶ θεωρεῖ φυσικὴ τὴν ἀνησυχία του, γιὰ τὴν διαδικασίαν τοῦ τοκισμοῦ τῶν πιστώσεων τοῦ δημοσίου.

Ὁ κ. Ἐφραίμογλου ἐρωτᾷ ἂν προτείνῃ κάποιος ἐταῖρος νὰ μὴν εἰσπράττονται οἱ τόκοι.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ Συνέλευσις διακόπτεται, γιὰ νὰ παρακολουθήσουν οἱ ἐταῖροι στὴν μεγάλη αἴθουσα τὴν ἀνάγνωση ὑπὸ τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς ἐκθέσεως τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1986.

Μετὰ τὴν ἐπανάληψη τῆς Συνελεύσεως ὁ κ. Παυλόπουλος κρίνει ὅτι ἡ συζήτησις ἐπὶ τῶν τόκων εἶναι ἐσφαλμένη καὶ μπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ σὲ παραπλανητικὰ συμπεράσματα.

Ὁ κ. Σιαφάκας, ὡς χρηματιστής, παρέχει ὁρισμένες διευκρινίσεις στὴν Συνέλευση. Τονίζει ὅτι τὸ Χρηματιστήριο ἀποτελεῖ ἐλεύθερη ἀγορά, πὺ ἐπηρεάζεται ἀπόλυτα ἀπὸ τὴν προσφορὰ καὶ τὴν ζήτησι. Τὴν ἐποχὴ παροχῆς ἐντολῆς πωλήσεως τῶν μετοχῶν ἦταν γνωστὸ ὅτι ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα ἐπρόκειτο νὰ δώσῃ μέρισμα μόνο 230 δραχμὲς ἀνὰ μετοχή, ἐνῶ ἐφέτος ἴσως φθάσῃ στὶς 800. Ἄν γινόταν γνωστὸ στὴν ἀγορά, ὅτι ἡ Ἑταιρεία προτίθεται νὰ πωλήσῃ τόσο μεγάλο ἀριθμὸ μετοχῶν, τότε εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ τιμὴ τους θὰ ἔπεφτε καταχορύφως. Προφανῶς, ὁ λόγος πὺ ἐπέβαλε τὴν ἀγορὰ μετοχῶν Ἐπενδύσεως Ἑλληνικοῦ χαρτοφυλακίου εἶναι ἡ τηρουμένη ὑπ' αὐτῶν οἰκονομικῆς πολιτικῆς μεγάλῃς ἀποδόσεως, ἐνῶ τμῆμα τῶν κεφαλαίων των εἶναι σὲ συνάλλαγμα.

Μὲ τιμὴ ἀγορᾶς 1.100 δραχμῶν, ἔχουν φθάσει σήμερα στὶς 1.800 περίπου καὶ εἰκάζεται ὅτι φέτος θὰ ἀποδώσουν μέρισμα 300 δραχμῶν, τὸ ὁποῖο μάλι-

στα εἶναι ἀφορολόγητο, ἐνῶ τῶν Τραπεζῶν Ἑλλάδος καὶ Ἑθνικῆς φορολογεῖται κατὰ 42%.

Οἱ μεταβολὲς τῆς τιμῆς τῶν μετοχῶν δὲν εἶναι πάντοτε δυνατόν νὰ προβλεφθοῦν. Παράδειγμα ἀποτελεῖ ὁ κ. Γ. Καρράς, ποὺ ἐπώλησε τὶς μετοχὲς Τραπεζῆς Κρήτης πρὸς 750 δραχμὲς, ἐνῶ σήμερα ἔχουν φθάσει στὶς 5.000 δρχ. Ἡ Ἑθνικὴ Τράπεζα εἶχε χρηματοδοτήσει ὅλη τὴν προβληματικὴ βιομηχανία τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἀκόμα ἔχει ἐξ αὐτοῦ μεγάλη βάρη. Ἡ πώληση μεγάλου ποσοῦ μετοχῶν δὲν πρέπει νὰ κακολογεῖται, διότι ἰσχύουν οἱ συνήθεις νόμοι τῆς ἀγορᾶς κατὰ τὴν μεγάλη προσφορά.

Ὁ κ. Παπαπᾶνος ὑπεθυμίζει ὅτι ἡ συζήτησις πρέπει νὰ διεξαχθῇ ἐπὶ τῆς δυνατότητος χρησιμοποίησεως τῶν πλεονασμάτων γιὰ ἀνασκαφὲς καὶ τὸν τρόπο ἐκποιήσεως τοῦ πακέτου τῶν μετοχῶν, γιὰ τὸ ὅποιο ὅμως ὑπάρχει πλήρης νομικὴ κάλυψη. Ἀφοῦ ἐγκριθῇ ὁ ἀπολογισμὸς τοῦ 1986, προτείνει νὰ δεσμεύσῃ ἡ Συνέλευσις τὴ νέα διοίκηση νὰ ἐξετάσῃ κατὰ βάθος τὸ θέμα διαθέσεως τῶν τόκων.

Ὁ κ. Τριανταφυλλόπουλος θεωρεῖ ὅτι πρέπει νὰ προηγεῖται ἡ ἔκθεσις τῶν πεπραγμένων, νὰ ἀκολουθεῖ ἡ ἔκθεσις τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας καὶ στὸ τέλος νὰ διενεργεῖται ὁ ἔλεγχος, γιὰ νὰ ὑπάρχῃ ὁ ἀπαιτούμενος χρόνος. Διαπιστώνει ὅτι οἱ κ. Λαμπρινουδάκης καὶ Παπαποστόλου διαφώνησαν γιὰ τὴν τηρηθεῖσα τακτικὴ.

Ὁ κ. Μπόνης ἀπαντᾷ ὅτι ἡ Συνέλευσις παρέβλεψε τὴν σειρὰ τῆς ἡμερησίας διατάξεως, γιὰ νὰ δοθῇ ἡ δυνατότητα νὰ ἀκουσθοῦν ὅλες οἱ ἀπόψεις. Ἡ ἔκθεσις τῶν πεπραγμένων γίνεται σὲ ἀνοικτὴ συνεδρία γιὰ νὰ γνωστῇ στὸ εὐρὺ κοινὸ τὸ Ἔργο τῆς Ἑταιρείας.

Ὁ πατὴρ Σχοινιωτάκης λαμβάνει τὸν λόγο ἐπὶ προσωπικοῦ θέματος, γιὰ νὰ ἀντικρούσῃ τὴν διατυπωθεῖσαν γνώμην περὶ ἐγγραφῆς τοῦ στοὺς νέους ἑταίρους. Δηλώνει ὅτι τὸ ποινικὸ του μητρώο εἶναι λευκότατο καὶ ἄριστο, ἐπὶ πλεόν δὲ εἶναι ὁ μόνος κληρικὸς ποὺ τιμήθηκε ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ ὀνομάσθηκε Πρωτοπρεσβύτερος τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου.

Ὁ κ. Μανάφης παραδέχεται ὅτι ὁρθῶς ἔγινε ἡ διαχείρισις τοῦ χαρτοφυλακίου, καὶ ὅτι ὁρθῶς ἡ Ἑταιρεία δανεῖζει τὰ χρήματα ποὺ παρέχονται ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ σχηματίζεται πλεόνασμα. Ἀπορεῖ ὅμως γιατί μὲ τὰ χρήματα αὐτὰ δὲν μπορεῖ ἡ Ἑταιρεία νὰ διενεργῇ δικῆς της ἀνασκαφῆς, καὶ στὴν περίπτωσιν αὐτὴ προτείνει οἱ τόκοι νὰ ἀναγράφονται

ὡς Ἰδίου Κεφαλαίου, ὥστε νὰ διευκρινισθῇ ἂν ὄντως ὑπάρχει οἰκονομικὸ ὄφελος.

Ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως συνοψίζων τὶς θέσεις τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου, ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὴν διαχείριση τῶν πιστώσεων τοῦ Δημοσίου δημιουργοῦνται ἔξοδα γιὰ τὴν Ἑταιρεία, τὰ ὁποῖα ἀντιμετωπίζονται ἀπὸ τοὺς τόκους, καὶ ὅτι διαπιστώνει δισταγμὸ στὰ μέλη τοῦ Συμβουλίου γιὰ τὴν περαιτέρω διάθεση τῶν τόκων.

Ὁ κ. Παυλόπουλος παρατηρεῖ ὅτι καθ' ὅσον γνωρίζει δὲν ὑπάρχει ἀπαγόρευση, ἀλλ' οὔτε καὶ τὸ ἀντίθετον, γιὰ τὴν διάθεση τῶν τόκων. Κρίνει ὅτι καλῶς εἰσπράττονται οἱ τόκοι, οἱ ὁποῖοι πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦνται.

Ὁ κ. Μπόνης διευκρινίζει ὅτι οἱ τόκοι ἀποτελοῦν χρήματα τοῦ Δημοσίου, τὰ ὁποῖα παρέχονται γιὰ τὴν ἐκτέλεση ὁρισμένων σκοπῶν. Ἄν χρησιμοποιηθοῦν γιὰ ἄλλο λόγο, θὰ πρέπει νὰ ὑποβληθῇ σχετικὸ ἐρώτημα. Ἡ μόνη δυνατότητα ποὺ παρέχεται στὴν Ἑταιρεία εἶναι νὰ ἐνισχύσῃ τὸ συγκεκριμένο ἔργο μὲ τὸ προσωπικόν της.

Ὁ κ. Λούβαρης, ὡς δικηγόρος τῆς Ἑταιρείας, ἀναφέρει ὅτι τὰ Κοινοφελῆ Ἰδρύματα ἔχουν τὴν ἄδεια τῆς Νομισματικῆς Ἐπιτροπῆς νὰ καταθέτουν κέρδη σὲ δικούς τους λογαριασμούς. Ἡ ἀπόφασις τῆς Νομισματικῆς Ἐπιτροπῆς δὲν κάνει διάκριση στὴν πηγὴ τῶν ἐσόδων, καὶ εἶναι γνωστὸν ὅτι πολλὰ κονδύλια προέρχονται ἀπὸ κρατικὰς ἐπιχορηγήσεις.

Ὁ κ. Θ. Παπαδόπουλος παρατηρεῖ μὲ τὴν ἄνοδο τοῦ κόστους ζωῆς τυχὸν πίστωση 1.000.000 δραχμῶν καλύπτει πλέον μικρὸ τμῆμα τῶν ἐξόδων ἀνασκαφῆς καὶ προτείνει, ἐφ' ὅσον δὲν ὑπάρχει σχετικὴ ἀπαγόρευση, νὰ γίνῃ τὸ ἐρώτημα πρὸς τὸ κράτος, γιὰ νὰ διατεθοῦν τὰ χρήματα στὶς ἀνασκαφές.

Ὁ κ. Σιαφάκας ἐπισημαίνει ὅτι θὰ πρέπει προηγουμένως νὰ ἐξετασθῇ κατὰ πόσον εἶναι σκόπιμο νὰ τεθῇ παρόμοιο ἐρώτημα.

Ὁ κ. Παπαπάνος ἐπαναλαμβάνει τὴν πρότασή του νὰ ἐξετάσῃ τὸ ἐπόμενο Συμβούλιο τῆς Ἑταιρείας τὴν δυνατότητα διαθέσεως τῶν τόκων γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση καὶ ἄλλων ἐργασιῶν.

Ὁ κ. Δασκαρόλης ὑπενθυμίζει ὅτι ἔργον τῆς Συνελεύσεως εἶναι ὁ ἔλεγχος τῶν πεπραγμένων τοῦ 1986 καὶ προτείνει νὰ ληφθῇ σαφὴς ἀπόφαση ἐπ' αὐτοῦ.

Ὁ κ. Μυλωνᾶς ἐπισημαίνει ὅτι πρῶτα πρέπει νὰ ἐγκριθῇ ἢ ἀπορριφθῇ ἡ ἔκθεσις τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ ὅταν ἀπαλλαγῇ τὸ παλαιὸν συμβούλιον νὰ διατυπωθῇ πρόταση δεσμεύσεως τοῦ νέου.

Ἀκολουθεῖ ψηφοφορία «δι' ἀναστάσεως» ὡς ὀρίζει ὁ Ὄργανισμός τῆς Ἑταιρείας, μὲ ἀποτέλεσμα 62 (ἐξήντα δύο) ψήφους θετικὲς πρὸς 21 (εἴκοσι μία) ἀρνητικὲς, καὶ ἡ Συνέλευσις ἀπαλλάσσει τὸ Συμβούλιον πάσης εὐθύνης.

Μετὰ τὴν ἀπαλλαγὴ τοῦ ἀπελθόντος Συμβουλίου, ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως ἐπαινεῖ τὶς προσπάθειες ποὺ κατέβαλε ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ ἰδιαίτερα τοὺς χειρισμοὺς πρὸς αὐξήση τῶν ἐσόδων τῆς. Θέτει στὴν κρίση τῆς Συνελεύσεως τὴν ἐξῆς πρόταση: «Ἡ Συνέλευσις διατυπώνει τὴν εὐχή, ὅπως τὸ ἐπόμενον Διοικητικὸν Συμβούλιον διερευνήσῃ τὴν δυνατότητα διαθέσεως τῶν τόκων ἐκ τῶν ἐπιχορηγήσεων τοῦ Δημοσίου γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση ἄλλων ἔργων». Ἡ πρότασις ἐγκρίνεται παμψηφεί.

Τέλος ὁ κ. Μυλωνᾶς ὑπενθυμίζει τὶς προσπάθειες τῆς Διοικήσεως γιὰ τὴν συλλογὴ χρημάτων, τὰ ὁποῖα θὰ διαθέσῃ ὡς ἔχει ὑποχρέωση, ἐν ἀναλογίᾳ πρὸς τὶς δυνάμεις τῆς.

Μετὰ τὴν ἐγκρισιν καὶ ἐπικύρωσιν τῆς Ἐκθέσεως τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπῆς, ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως κ. Γ. Κουβελάκης ἐκάλεσε τοὺς ἐταίρους πρὸς ἐκλογὴν τῆς πενταμελοῦς Ἐξελεγκτικῆς καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείας διὰ τὸ ἀρξάμενον ἔτος 1987.

Ὁρισθέντων ψηφολεκτῶν τῶν Ἀσπασίας Ντίνα καὶ Ἀγγέλας Κυριαζῆ προσῆλθον, ἀναγινωσκομένων τοῦ ἐκλογικοῦ καταλόγου καὶ ἐψήφισαν ἐταῖροι 101 γενομένης δὲ διαλογῆς ὡς μέλη τῆς Ἐξελεγκτικῆς καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείας ἔλαβον:

Κ. Ἀδαμίδης 71 ψήφους, Σπ. Βασιλείου 76, Δ. Γκόφας 79, Τ. Γριτσόπουλος 87, Κ. Παπαπάνος 74, Δ. Τριανταφυλλόπουλος 19, Γ. Κουβελάκης 2, Π. Θέμελης 4, Θ. Κριτζᾶς 2, Π. Πάντος 3, Π. Παυλόπουλος 2, Κ. Μανάφης 4, Λ. Ἐφραίμογλου 1, Μ. Τουρτόγλου 4, Ἀ. Ἀνδρειωμένου 1, Μ. Σακελλαρίου 1, Δ. Βαγιακάκος 1, Ἀ. Κομίνης 1, Δ. Κουτρούμπας 2.

Κατὰ ταῦτα ἐξελέγησαν μέλη τῆς Ἐξελεγκτικῆς καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείας διὰ τὸ τρέχον ἔτος 1987 οἱ κ.κ. Ἀδαμίδης Κ., Βασιλείου Σπ., Γκόφας Δ., Γριτσόπουλος Τ. καὶ Παπαπάνος Κ.

Εἶτα ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως κ. Γεώργιος Κουβελάκης ἐκάλεσε τὸν Γεν. Γραμματέα τοῦ Συμβουλίου, ὅπως προβῇ εἰς ἀνακοίνωσιν τῆς ὑπ' αὐτοῦ συνταχθείσης ἐκθέσεως περὶ τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1986.

Μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς ἐκθέσεως ὑπὸ τοῦ Γεν. Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου, ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως ἐκφράζει τὰ συγχαρητήρια τῆς Συνε-

λεύσεως πρὸς τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον διὰ τὴν γενομένην ἐθνικὴν ἐργασίαν.

Πρὸ τῆς λήξεως τῆς Συνεδρίας, ὁ κ. Ἐφραίμογλου ἀνακοινώνει ὅτι ἔχει τεθεῖ θέμα ἀξιοποιήσεως τῆς ἀκινήτου περιουσίας καὶ ὅτι ἔχουν ἤδη ἀρχίσει οἱ σχετικὲς προσπάθειες. Ἐρωτᾷ ποῖες ὁδηγίαι δίνονται στὸ νέο Συμβούλιο καὶ ζητεῖ νὰ ὀρισθῇ ἐπιτροπὴ παρακολουθήσεως τῆς διαδικασίας.

Ὁ Πρόεδρος ἀπορρίπτει τὸ ἐρώτημα ὡς ἐκτὸς ἡμερησίας διατάξεως καὶ κυρήσκει τὴν λήξιν τῆς Συνεδρίας.

Εἴτα ἡ Συνέλευσις διελύθη περὶ ὥραν 12.30 μ.μ.

Ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως
Γ. ΚΟΥΒΕΛΑΚΗΣ

Ἡ Α' Γραμματεὺς
Μ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ

Ὁ Ἀντιπρόεδρος
Γ. ΦΥΛΑΚΤΟΠΟΥΛΟΣ

Ἡ Β' Γραμματεὺς
Α. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑ

Οἱ ψηφοδέκται
Α. ΝΤΙΝΑ
Α. ΚΥΡΙΑΖΗ

Β' ΤΑΚΤΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ
ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1987

Τῇ 5ῃ Ἀπριλίου 1987, ἡμέρα Κυριακῇ καὶ ὥρα 9.30 π.μ. ἀκριβῶς συνῆλθον ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Προέδρου τῆς Συνελεύσεως κ. Κουβελάκη Γεωργίου, ἐν τῷ μεγάρῳ τῆς Ἑταιρείας οἱ ἐν τῷ παρόντι ἀναφερόμενοι ἐταῖροι αὐτῆς, ἕνα συμφώνως πρὸς τὰ ἄρθρα 7 καὶ 8 τοῦ Ὁργανισμοῦ ἐκλέξωσι τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον τῆς Ἑταιρείας διὰ τὴν τριετίαν 1987-1989 ὑπ' αὐξ. ἀριθμόν: Μπόνης Κωνσταντῖνος, 73 Δασκαρόλης Ἀθανάσιος, 19 Βαβρίτσας Ἀνδρέας, 99 Ζοῦμπος Ἀναστάσιος, 131 Καρανῆκος Αὐρήλιος, 82 Δημητροκάλλης Γεώργιος, 309 Παπαχατζῆς Νικόλαος, 230 Μιτσὸς Μάρκελλος, 271 Ξυλᾶς Μάρκος, 141 Κεραμόπουλλος Ἀντώνιος, 104 Θεοδοσίου Ἀγγελος, 301 Παπαμιχαήλ Παντελῆς, 306 Παπαποστόλου Ἰωάννης, 83 Δοντάς Γεώργιος, 254 Μπουφίδης Νικόλαος, 112 Καββαδίας Γεώργιος, 8 Ἀνδρειωμένου Ἀγγελική, 336 Προκοπίου Γεώργιος, 215 Μαραγκοῦ Λίλα, 45 Βρανούσης Λέανδρος, 286 Πάντος Πάντος, 357 Σῖνος Στέφανος, 295 Παπαθανάση Μουσιόπουλου Καλλιόπη, 323 Πετρουνάκος Γεώργιος, 389 Τουρτόγλου, Μενέλαος, 15 Ἀρβανίτης Ἀθανάσιος, 372 Στεργιάδης Στέργιος, 207 Λουρίδης Ὁρέστης, 160 Κόρσος Δημήτριος, 95 Ζαφειρόπουλος Νικόλαος, 252 Μπουραζέλης Κωνσταντῖνος, 20 Βαγιακάκος Δικαῖος, 434 Χωρέμης Ἀγγελος, 418 Χαιρέτη Μαρία, 38 Βοκοτόπουλος Παναγιώτης, 340 Ρογκᾶν Ἀλκης, 164 Κούγκου Ἑλένη, 100 Ζώης Ἀντώνιος, 398 Τσαντίλας Ἰωάννης, 397 Τσαμπαρλάκης Ἰωάννης, 225 Μεταξᾶς Ἀνδρέας, 226 Μεταξᾶς Νικόλαος, 375 Στράτου Νία, 107 Θεοχάρης Περικλῆς, 155 Κοντολέοντος Εὐρυδίκη, 236 Μοδιάνο Μάριος, 360 Σκαρπαλέζος Σπυρίδων, 349 Σαμπεταί Ραφαήλ, 370 Στασινοπούλου Τουλούπα Ἐβη, 132 Καρδαρᾶ Χρυσούλα, 123 Καμπόλη Ἄννα, 184 Κύρου Ἀδωνις, 316 Παυλόπουλος Παναγιώτης, 170 Κούσουλας Φάνης, 77 Δεσπίνης Γεώργιος, 312 Παρλαμᾶ Στυλιανή, 180 Κυριαζῇ Ἡλέκτρα, 106 Θεοχάρη Μαρία, Δ., 337 Προμπονᾶς Ἰωάννης, 412 Φατούρου Ἡσυχάκη Κάντω, 246 Μπαμπινιώτης Γεώργιος, 361 Σκιαδᾶς Ἀριστόξενος, 105 Θεοχάρη Μαρία, 198 Λεμπέση Ἀγγελική, 67 Δαβάρας Κωνσταντῖνος, 53 Γεωργίου Παῦλος, 274 Οἰκο-

νομίδου Ἀδαμαντία, 93 Ζακυθηνὸς Διονύσιος, 339 Ραυτοπούλου Ἐλῆνα, 315 Παυλάκης Ἰωάννης, 276 Οἰκονομόπουλος Κλεομένης, 26 Βασιλάκης Ἀντώνιος, 76 Δεληβορριάς Ἀγγελος, 103 Θέμελης Πέτρος, 289 Παπαδημητρίου Τάσος, 163 Κουβελάκης Γεώργιος, 217 Μαρινόπουλος Ἰωάννης, 425 Χατζηκακίδης Ἀθανάσιος, 222 Μαυρομάτη Μαρία, 321 Πετράκος Βασίλειος, 253 Μπούρας Χαράλαμπος, 279 Πάλλας Δημήτριος, 91 Ἐφραίμογλου Λάζαρος, 92 Ἐφραίμογλου Οὐρανία, 47 Γαλλῆς Κωνσταντῖνος, 28 Βασιλείου Σπύρος, 29 Βασιλικῷ Ντόρα, 348 Σακελλαρίου Μιχαήλ, 61 Γκόφας Δημήτριος, 229 Μιράσγεζι Μαρία, 268 Ντούμας Χρῖστος, 193 Λαμπρινουδάκης Βασίλειος, 290 Παπαδόπουλος Ἀθανάσιος, 293 Παπαδοπούλου Λίτσα, 288 Παπαδημητρίου Κωνσταντῖνος, 261 Νικολάου Γεώργιος, 12 Ἀπέργης Μάκης, 305 Παπάνος Κωνσταντῖνος, 328 Ποιμενίδης Γεώργιος, 46 Γαλανόπουλος Ἀγγελος, 173 Κουτρούμπας Δημήτριος, 302 Παπαμιχαήλ Κουτρούμπα Ἄννα, 60 Γκιολᾶς Νικόλαος, 36 Βλάχος Γεράσιμος, 329 Πολέμης Δημήτριος, 239 Μούσουλος Λουκᾶς, 407 Τσίτουρας Δημήτριος, 320 Περαντίνος Νικόλαος, 347 Σακελλαρίου Ἀγνή, 351 Σαραντόπουλος Κωνσταντῖνος, 109 Θωμόπουλος Θεόδωρος, 90 Εὐαγγελῆτος Σπυρίδων, 377 Συριόπουλος Κωνσταντῖνος, 144 Κοκολάκης Μίνως, 7 Ἀναστασιάδου Αἰκατερίνη, 96 Ζερβουδάκη Ἡώς, 181 Κυριαζῆς Κωνσταντῖνος, 387 Τούντας Κωνσταντῖνος, 149 Κόκκου Ἀγγελική, 392 Τριανταφυλλόπουλος Δημήτριος, 204 Λούβαρης Νικόλαος, 212 Μανούσας Μανούσος, 148 Κοκκοροῦ Ἀλευρᾶ Γεωργία, 318 Πέννας Χαράλαμπος, 356 Σιμωνᾶς Παναγιώτης, 129 Καραμανώλη Σιγανίδου Μαρία, 58 Γιούρη Εὐγενία, 63 Γουλανδρῇ Νίκη, 154 Κοντέλλης Παῦλος, 137 Κασκαρέλης Διονύσιος, 352 Σεργόπουλος Γεώργιος, Βλάχος Ἀγγελος, 128 Καράγιωργα Σταθακοπούλου Θεοδώρα, 211 Μανέας Χρῆστος, 153 Κονοφάγος Κωνσταντῖνος, 203 Λοῖζου Ἀλεξάνδρα, 366 Σπυρόπουλος Θεόδωρος, 277 Οἰκονόμου Ἡλίας, 428 Χατζηνικολάου Ἄννα, 426 Χατζημιχαήλ Σβορώνου Ἰωάννα, 115 Καλῆς Κωνσταντῖνος, 327 Πλάτων Νικόλαος, 85 Δρανδάκης Νικόλαος, 310 Παπαχριστοδοῦλου Ἰωάννης, 390 Τριανταφυλλίδης Περικλῆς, 307 Παπαστάμου Δημήτριος, 147 Κοκκολιάδης Σπυρίδων, 21 Βαλάσης Θωμᾶς, 113 Καθάρειος Χρῆστος, 68 Δάικος Γεώργιος, 165 Κουκούλη Χρυσανθάκη Χάιδω, 65 Γριτσόπουλος Τάσος, 216 Μαρίνος Ἀναστάσιος, 30 Βασιλόπουλος Γεράσιμος, 4 Ἀλεξανδρῇ Τζάχου Ὀλγα, 311 Παπίδας Λεωνίδα, 151 Κομίνης Ἀθανάσιος, 264 Νικονᾶνος Νικόλαος, 278 Παλιούρας Ἀθανάσιος, 353 Σημαντώνη

Μπουρνιά Εὐαγγελία, 384 Τζεδάκις Ἰωάννης, 332 Ποταμιᾶνος Ἀνδρέας, 136 Καρράς Κωνσταντῖνος, 194 Λαναρᾶς Χρῆστος, 223 Μελισσηνοῦ Χριστίνα, 145 Κοκοτὸς Γεώργιος, 166 Κουλεϊμάνη Βοκοτοπούλου Ἰουλία, 87 Δρούγου Στέλλα, 175 Κριμπᾶς Κωνσταντῖνος, 116 Καλλιγᾶ Γερουλάνου Αἰμιλία, 81 Δημητριάδου Dinsmoor Ἀναστασία, 78 Δεσποτοπούλου Τσακατίκα Ὀλγα, 72 Δασκαλάκης Γεώργιος, 296 Παπαθανασόπουλος Γεώργιος, 431 Χριστοδούλου, Γεώργιος, 191 Λαζαρίδου Ἑλλη, 424 Χατζηδάκης Ἐμμανουήλ, 33 Βέρτη Καλοπίση Σοφία, 237 Μολοκότος Μιχαήλ, 421 Χανιώτης Ἀγγελος, 355 Σιμόπουλος Ἀρης, 324 Πέτσας Φώτιος, 13 Ἀποστολίδης Νικόλαος, 263 Νικολόπουλος Παναγιώτης, 432 Χριστόπουλος Παναγιώτης, 43 Βουδούρογλου Ξενοφῶν, 1 Ἀγγελίδου Ζωζώ, 400 Τσαρουχᾶς Βάγιας, 422 Χαραμῆ Ἀγγέλα, 177 Κροντηρᾶ Νασούφη Λήδα, 270 Ξυλᾶ Σταματία, 314 Πατέρας Γεώργιος, 98 Ζολώτας Ξενοφῶν, 396 Τσάκος Κωνσταντῖνος, 101 Ζώρα Καλλιόπη, 70 Δάκαρης Σωτήριος, 210 Μανάφης Κωνσταντῖνος, 168 Κουνουπιώτου Μανωλέσου Ἑλένη, 24 Βαρελᾶ Μαρία, 192 Λάλη Ἑνυ, 240 Μουστάχα Λήδα, 183 Κυριακόπουλος Παναγιώτης, 241 Μουστάκας Χαράλαμπος, 403 Τσιμπίδης Πεντάζος Εὐάγγελος, 156 Κοντὸς Παναγιώτης, 185 Κωνσταντινόπουλος Γρηγόριος, 231 Μιχαλᾶ Νίκη Ἐλευθερία, 335 Πουρναρόπουλος Γεώργιος, 74 Δεληγιάννη Δωρῆ Ἑλένη, 179 Κυριαζῆ Ἀγγέλα, 343 Ρωμιοπούλου Αἰκατερίνη, 134 Καρούζου Παπασπυρίδη Σέμνη, 283 Πανταζόπουλος Νικόλαος, 280 Παναγιωτίδη Μαρία, 234 Μιχαηλίδη Νουάρου Εὐθυμία, 233 Νουάρος Γεώργιος, 319 Πέππα Δελμούζου Κωνσταντίνα, 294 Παπαδοπούλου Ζαφειροπούλου Φωτεινή, 14 Ἀραβαντινὸς Διονύσιος, 314 Μαντζώρου Ἑλπίς, 187 Κωστόπουλος Ἰωάννης, 244 Μπακιρτζῆς Χαράλαμπος, 404 Τσιποπούλου Μεταξία, 3 Ἀλαβάνος Κωνσταντῖνος, 379 Τακοπούλου Ἄννα, 80 Δημακοπούλου Αἰκατερίνη, 40 Βορίδης Κίμων, 146 Κόκκινος Δημήτριος, 219 Μαστροκώστας Εὐθύμιος, 64 Γούναρης Γεώργιος, 97 Ζίας Νικόλαος, 326 Παλιόπουλος Συμεών, 114 Καλλέρης Ἰωάννης, 354 Σιαφάκας Ἀναστάσιος, 16 Ἀργυροπούλου Κωνσταντινίδη Εὐθαλία, 238 Μουρίκη Ντούλα, 75 Δεκουλάκου Ἰφιγένεια, 251 Μπούρα Φιλιππίδου Λασκαρῖνα, 42 Βουδούρης Ἀγγελος, 393 Τριανταφυλλόπουλος Ἰωάννης, 178 Κυριαζῆ Ἀβὰ, 205 Λουκάκης Θεόδωρος, 338 Πρωτονοταρίου Δεῖλᾶκη Εὐαγγελία, 385 Τζουβάρα Σούλη Χρυσή, 150 Κόλλιας Ἡλίας, 408 Τσόλας Ὁρέστης, 308 Παπαστάμου Μαρία, 221 Μαυρολέων Βασίλειος, 202 Λοβέρδου Τσιγαρίδα Κάτια, 79 Δημακόπουλος Ἰορδάνης, 167 Κου-

μανούδης Ἰωάννης, 367 Σταθόπουλος Μιχαήλ, 402 Τσιγαρίδας Εὐθύμιος, 84 Δοξιάδης Ἀπόστολος, 235 Μοδιάνο Λεὼν Λίντα, 346 Σακελλαρίδης Χριστίνα, 282 Παναγιωτόπουλος Γεώργιος, 196 Λεβεντάκης Νικόλαος, 383 Τζανετάτος Θησεύς, 330 Πολίτης Κάρολος, 284 Παντελίδου Γκόφα Μαρία, 18 Ἀχειμάστου Ποταμιάνου Μυρτάλη, 378 Σχοινιωτάκης Ἐμμανουήλ, 394 Τριάντη Ἀλίκη, 278 Παλιούρας Ἀθανάσιος, 421 Χουρμουζιάδης Γεώργιος, 25 Βαρουφάκης Γεώργιος, 172 Κουταλίδου Χριστίνα, 44 Βούλγαρης Χρῆστος, 69 Δάικου Μαρία, 224 Μερίκας Γεώργιος, 359 Σιφωνιοῦ Καράπα Ἀναστασία, 256 Μπρούσκαρη Μαρία, 405 Τσιρίγου Δήμητρα, 433 Χριστοπούλου Δωροθέα, 71 Δανασσῆς Ἀντώνιος, 51 Γεωργακόπουλος Βασίλειος, 37 Βοβολίνης Σπυρίδων, 245 Μπακόπουλος Ἀγησίλαος, 162 Κοσμᾶς Γεώργιος, 133 Καρέτσου Ἀλεξάνδρα, 255 Μπρούμης Ἰωάννης, 333 Πουλατζᾶς Ἰωάννης, 55 Γιαλούρης Νικόλαος, 259 Μυλωνᾶς Παῦλος, 258 Μυλωνᾶς Κωνσταντῖνος, 176 Κριτζᾶς Χαράλαμπος, 27 Βασιλείου Ἰωάννης, 158 Κορρές Γεώργιος, 56 Γιαννακόπουλος Γεώργιος, 120 Καλογεροπούλου Ἀθηνᾶ, 409 Τωμαδάκης Νικόλαος, 15 Δροσογιάννη Κουτσοκώστα Φανή.

Ἡ συνεδρία ἀρχίζει τὴν 9.30 π.μ. κατὰ τὴν ἡμερησία διάταξη, μὲ τὴν ἀνάγνωση τῶν πρακτικῶν τῆς προηγούμενης (31.3.1987) Συνελεύσεως τῶν ἐταίρων. Ἀκολούθως, ὁ κ. Ἐφραίμογλου ἀνακοινώνει ὅτι μετὰ τὴν γενικὴ Συνέλευση, ἐκυκλοφόρησε ἐπιστολὴ, στὴν ὁποία ὀρισμένοι ἐταῖροι διατυπώνουν ἐρωτήματα, καὶ παρακαλεῖ τὸν κ. Θωμόπουλο, ὡς τὸν κατ' ἐξοχὴν ἀρμόδιο νὰ ἀπαντήσῃ ἐπ' αὐτῶν. Ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως παρακαλεῖ νὰ ὑπάρξῃ ἀπάντηση γιὰ νὰ ἀκουσθῇ καὶ ἡ ἄποψη τῶν ἄλλων.

Ὁ κ. Παπαπάνος παρατηρεῖ ὅτι κατὰ τὴν ἡμερήσια διάταξη ἡ παρούσα Συνέλευση ἔχει ὡς ἔργον τὴν ἐπικύρωση τῶν Πρακτικῶν τῆς προηγούμενης καὶ ὅχι τὴν διεξαγωγὴ συζήτησεως.

Ὁ κ. Σακελλαρίου, ὡς ἐκπρόσωπος τῶν ἀποστολέων, παρατηρεῖ ὅτι στὴν ἐπιστολὴ ἐπισημαίνονται θέματα ὅχι οἰκονομικά, ἀλλὰ πολιτικῆς καὶ ἐκλογῶν τῆς Ἑταιρείας. Ἄν τὰ σημεῖα αὐτὰ ἀνεπτύσσοντο τώρα, θὰ ἦταν ἐκτὸς θέματος. Ἐφ' ὅσον τὰ ἐρωτήματα δὲν ἀπαντήθηκαν τὴν προηγούμενη φορὰ, οἱ ὑπογράφωντες ἀποφάσισαν νὰ σχηματίσουν ἰδιαίτερο ψηφοδέλτιο καὶ νὰ ζητήσουν ἀπ' τοὺς Ἑταίρους τὴν ὑπερψήφισή τους, μὲ τὴν ὑπόσχεση νὰ ἐκτελέσουν ὅ,τι ἀκριβῶς παρετήρησαν ὡς παράλειψη τοῦ Συμβουλίου. Κρίνει ὅτι ὁποιαδήποτε συζήτηση εἶναι ἐκτὸς θέματος.

Ὁ κ. Θωμόπουλος συμφωνεῖ ὅτι ἡ συζήτηση εἶναι ἐκτὸς θέματος καὶ παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἐπιστολή, ἔχει καθαρῶς ψηφοθηριακὸ (sic!) σκοπὸ καὶ ὄχι πραγματικό.

Ὁ κ. Κεραμόπουλος παρατηρεῖ, ὅτι ἀποκλείεται ὁποιαδήποτε συζήτησις, γιατί θὰ εἶναι παράνομη.

Ἀκολουθεῖ ἡ ἐπικύρωση τῶν Πρακτικῶν τῆς Προηγούμενης Συνεδρίας παμψηφεί καὶ ἀρχίζει ἡ ψηφοφορία γιὰ τὴν ἐκλογή νέου Διοικητικοῦ Συμβουλίου γιὰ τὴν ἐπόμενη τριετία 1987-1990.

Μετὰ τὴν λήξη τῆς ψηφοφορίας, καὶ πρὶν ἀρχίσει ἡ διαλογὴ τῶν ψήφων, κατατίθεται ὑπὸ τῶν ὑποψηφίων κ. Ἀ. Δεληβορριά, Ἡ. Ζερβουδάκη, Β. Λαμπρινουδάκη, Χ. Μπούρα, Χ. Ντούμα, Μ. Οἰκονομίδου, καὶ Μ. Σακελλαρίου πρὸς τὴν Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ ἔνστασις κατὰ τῆς ὑποψηφιότητος τοῦ κ. Γ. Σακελλαράκη.

Ὁ κ. Σακελλαράκης καλεῖται ἀπὸ τὸν Πρόεδρο τῆς Συνελεύσεως νὰ ἀπαντήσῃ ἐπὶ τῆς ἐνστάσεως καὶ βεβαιώνει ὅτι τὸ θέμα τὸν ἔχει ἀπασχολήσει ἀπὸ τὸ 1980, ὅταν μετατέθηκε στὸ Ἡράκλειο Κρήτης ὡς ὑπάλληλος τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ. Ὑπουργικὴ ἀπόφασις ὁρίζει ὅτι πρώτη θέσις λογίζεται ἡ τοῦ Ἐπικούρου Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου. Τὸ θέμα εἶχε ἐξετάσει καὶ ὁ ἀποθανὼν Πρόεδρος τῆς Ἑταιρείας Π. Ζέπος, καὶ εἶχε ἀποφανθεῖ ὅτι κατὰ τὸν Ἀστικὸ Κώδικα δὲν ὑπάρχει πρόβλημα. Γι' αὐτὸ δὲν εἶχε μέχρι τώρα δημιουργηθεῖ θέμα, ἂν καὶ ὑποβάλλει ὑποψηφιότητα γιὰ τρίτη κατὰ σειρά φορά. Ὡς διεύθυνση τῆς μονίμου κατοικίας του δηλώνει: ὁδὸς Ρόδων 1, Δροσιὰ 14555.

Ὁ κ. Ντούμας παρατηρεῖ ὅτι ἂν εἶναι κάτοικος Ἀθηνῶν, γιατί λαμβάνει ἀποζημίωση γιὰ τὶς ἐκτὸς Ἡρακλείου μετακινήσεις του;

Ὁ κ. Γκόφας παρατηρεῖ ὅτι ὅταν στὸν Ὁργανισμό, ἄρθρο 7, γίνεται ἀναφορὰ στὸν ἀποκλεισμό τῆς ὑποψηφιότητος τῶν «οἰκούντων» ἐκτὸς τῆς περιφέρειας τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Πειραιῶς, ἡ ἀναφορὰ αὕτη δὲν γίνεται στὴν κατοικία, ὑπὸ τὴν νομικὴ ἔννοια, ἀλλὰ στὸν τόπο ὅπου ὁ ὑποψήφιος Σύμβουλος ἐνδιατρίβει, δηλαδὴ διαμένει. Ὁ σκοπὸς τῆς διατάξεως τοῦ ἁρθροῦ 7, δὲν εἶναι νὰ ἀποκλείσῃ ἐκείνους ποὺ κατὰ τὸν νόμο ἡ κατοικία τους εἶναι ἐκτὸς Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς, ἀλλ' ἐκείνους ποὺ, ἀνεξάρτητα ποῦ εὐρίσκεται ἡ κατοικία τους, λόγω τοῦ τόπου διαμονῆς των ἀδυνατοῦν στὴν πράξη νὰ ἀσχήσουν τὰ καθήκοντα τοῦ Συμβούλου. Ἄν ἡ ὑποψηφιότητα τοῦ κ. Σακελλαράκη δὲν γίνῃ ἀπο-

δεκτὴ λόγῳ τῆς κατοικίας του θὰ πρέπει νὰ ἐξετασθῇ ἡ διαμονὴ ὅλων τῶν ὑποψηφίων.

Ὁ κ. Σακελλαράκης προσθέτει ὅτι ὁ Ὁργανισμὸς θέτει περιορισμοὺς γιὰ νὰ εἶναι τὰ μέλη παρόντα στὰ Συμβούλια. Ἐκεῖνος εἶναι τακτικότατος σὲ ὅλες τὶς συνεδρίες σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλους, στοὺς ὁποίους δὲν ἔχουν ὡς τώρα ἐπιβληθεῖ κυρώσεις, κατὰ τὸν Ὁργανισμό.

Ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως ἀποφαίνεται ὅτι ὁ Ὁργανισμὸς τῆς Ἑταιρείας ὀρίζει στὸ ἄρθρο 5 ὅτι δικαίωμα «τοῦ ἐκλέγεσθαι ἔχουν μόνον οἱ ἐν Ἀθήναις ἢ ἐν Πειραιεῖ μονίμως οἰκοῦντες τακτικοὶ ἐταῖροι...» Κατὰ τὸν Νόμο Πλαίσιο περὶ Ἀνωτάτης Παιδείας 1268/1982, ἀρ. 13 §§ 1, 4, 6, 8, ὁ κ. Γ. Σακελλαράκης ἔχει ὡς κύρια ἀπασχόληση τὴν τοῦ Ἐπικούρου καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἡ ὁποία καὶ προσδιορίζει τὸν τόπο τῆς μόνιμης κατοικίας του ποὺ εἶναι ἡ Ἀθήνα.

Ὡς μέλος τοῦ ΔΕΠ (Διδακτικοῦ Ἑρευνητικοῦ Προσωπικοῦ) ἔχει βάσει τοῦ Συντάγματος τὴν δυνατότητα νὰ παρέχῃ τὶς Ὑπηρεσίες του στὸ Δημόσιο κλπ. Καὶ μὲ τὴν ιδιότητα αὐτῇ, κατέχει τὴν θέση τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Μουσείου Ἑρακλείου. Ἡ θέση αὐτὴ εἶναι ἡ δεύτερη ἀπασχόληση, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἔχῃ ἄλλες εὐνομες συνέπειες στὸν προσδιορισμὸ τῆς νόμιμης κατοικίας του. Ἡ ἔννοια τῆς διατάξεως τοῦ Ὁργανισμοῦ εἶναι ὅτι ἀναφέρεται στὴν πραγματικὴ κατοικία, ποὺ στὴν προκείμενη περίπτωσι εἶναι στὴν περιοχὴ Ἀθηνῶν καὶ ὄχι στὴν νόμιμη κατοικία, ποὺ προσδιορίζεται ἀπὸ τὸν τόπο ἀπασχολήσεως τῶν Δημοσίων Ὑπαλλήλων. Ὑπὸ οἰαδήποτε ἐκδοχῇ ἡ διάταξι αὐτὴ εἶναι ἀνεφάρμοστη ὡς προσβάλλουσα τὸ Συνταγματικὸ δικαίωμα τῆς ἰσότητος τῶν Ἑλλήνων, διότι θὰ δημιουργοῦσε ἐμπόδια στὸ δικαίωμα τοῦ συνεταίριζεσθαι.

Κατόπιν τούτου ζητεῖται ἡ γνώμη τῆς Ἐφορευτικῆς ἐπιτροπῆς καὶ ἡ ἔνστασις ἀπορρίπτεται παμψηφεί.

Κατὰ τὴν διαλογὴν τῶν ψηφοδελτίων, παρουσίᾳ ἀντιπροσώπων ὅλων τῶν ἐνδιαφερομένων, βρέθηκαν ἑξί (6) ἀμφισβητούμενα, τὰ ὁποῖα τελικῶς ἡ ἐπιτροπὴ ἐθεώρησε ἔγκυρα μὲ τὸ ἀκόλουθο αἰτιολογικόν:

Οἱ ὑπ' ἀριθ. 271 καὶ 89 φάκελλοι περιεῖχαν πρῶτο τὸ ψηφοδέλτιο τοῦ συνδυασμοῦ Δεληβορριάς κ.ἄ. καὶ ὡς δεύτερο ἓνα λευκόν. Κατὰ τὸν Ὁργανισμό ἔγκυρες ψῆφοι εἶναι οἱ πρῶτες ὀκτὼ ψῆφοι, ἄρα τὸ πρῶτο μὲ τὸν συνδυασμό. Ὁ ὑπ' ἀριθ. 211, περιεῖχε τὰ ψηφοδέλτια τῶν δύο συνδυασμῶν στὰ ὁποῖα εἶχαν σημειωθεῖ 8 σταυροί, καὶ θεωρήθηκαν ὡς ψηφιζόμενοι οἱ σημειούμενοι μὲ

σταυρό. Στὸ ὑπ' ἀριθ. 104 εἶχε σημειωθεῖ ὡς ἑνατος ὁ κ. Πάλλας, ἄρα ψηφίζονται οἱ 8 πρῶτοι καὶ διαγράφεται ὁ κ. Πάλλας. Στὸ ὑπ' ἀριθ. 50 εἶχαν προστεθεῖ οἱ κ. Κ. Μπόνης καὶ Ντ. Μουρίκη, οἱ ὅποιοι διαγράφονται ὡς πέραν τῶν 8, καὶ ψηφίζονται οἱ 8 πρῶτοι, Δεληβορριᾶς κ.ἄ. Στὸ 291 προστέθησαν οἱ κ. Μυλωνᾶς Γ., Ζακυθηνὸς Δ., Πετράκος Β., οἱ ὅποιοι δὲν λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν καὶ ψηφίζονται οἱ Δεληβορριᾶς κ.ἄ.

Ἡ Συνεδρία ἐκλείσει μετὰ τὴν ἀνακοίνωση τῶν ἀποτελεσμάτων, τὰ ὁποῖα ἀνεγράφησαν λεπτομερῶς στὸ ἐπὶ τόπου συνταχθὲν Πρακτικόν.

Ἀκολούθως ἐπικυροῦνται τὰ Πρακτικά τῆς προηγουμένης Συνελεύσεως 29ης Μαρτίου 1987, μεθ' ὃ ὁ Πρόεδρος κ. Κουβελάκης Γεώργιος παρισταμένων τοῦ Ἀντιπροέδρου κ. Φυλακτόπουλου Γεωργίου, τῆς Α' Γραμματέως κ. Παντελίδου Γκόφα Μαρίας, τῆς Β' Γραμματέως κ. Παπαμιχαήλ Κουτρούμπα Ἀν., τῶν ψηφολεκτῶν Ντίνα Ἀσπασίας καὶ Κυριαζῆ Ἀγγέλας καὶ τῶν μελῶν τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας κ.κ. Ἀδαμίδη Κ., Βασιλείου Σπ., Γκόφα Δημ., Γριτσοπούλου Τ. καὶ Παπαπάνου Κωνστ. καὶ ἐκ τῶν ἐν τῷ ἐκλογικῷ καταλόγῳ ἀναγραφομένων ἐταίρων οἱ: 31 Βαφείδης Ἀθανάσιος, 142 Κεραμόπουλλος Δημήτριος, 304 Παπαντωνίου Ροζαλίνδη, 257 Μυλωνᾶς Γεώργιος, 190 Λαζαρίδης Παῦλος, 345 Σακελλαράκης Ἰωάννης, 2 Ἀδαμίδης Κωνσταντῖνος, 303 Παπαντωνίου Ἐλπιδοφόρος, 247 Μπέζη Ἐλένη, 427 Χατζημιχάλης Ἰωάννης, 416 Φυλακτόπουλος Γεώργιος, 344 Σακελλαράκη Ἐφη, 334 Πουλιανὸς Ἀρης, 300 Παπαμιχαήλ Μιχαήλ, 322 Πετρονώτης Ἀργύρης 228 Μίκαρος Νικόλαος, 206 Λουκᾶς Ἰωάννης, 135 Καροῦσος Γεώργιος, 267 Ντίνα Ἀσπασία.

Ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως ἐκήρυξε τὴν ἑναρξιν τῆς ψηφοφορίας, καθ' ἣν προσῆλθον οἱ ὡς ἄνω ἐταῖροι.

Τὴν 13.15 ὥραν, μὴ ὑπάρχοντος ἐτέρου ψηφοφόρου ὁ Πρόεδρος ἐκήρυξε τὴν λήξιν τῆς ψηφοφορίας καὶ ἐκάλεσε τοὺς ψηφοδέκτας Ντίνα Ἀσπασία καὶ Κυριαζῆ Ἀγγέλα μεθ' ὃ καταμετρηθέντων τῶν ἐν τῇ κάλπῃ ψηφοδελτίων καὶ εὐρεθέντων ψηφοδελτίων τριακοσίων δέκα ὀκτὼ (318) ἤρξατο ἡ διαλογή, καθ' ἣν ἔλαβον ψήφους: οἱ κ.κ. Μπόνης Κ. 180, Μυλωνᾶς Γ. 198, Ζακυθηνὸς Δ. 191, Γαλανόπουλος Α. 159, Ἐφραίμογλου Α. 166, Λαζαρίδης Π. 184, Πετράκος Β. 180, Σακελλαράκης Γ. 174, Δεληβορριᾶς Ἀγγ. 135, Ζερβουδάκη Ἡ. 108, Λαμπρινουδάκης Β. 138, Μπούρας Χ. 126, Ντούμας Χ. 117, Οἰκονομίδου Μ. 123, Σακελλαρίου Μ. 120, Χρήστου Χρ. 119, Πάλλας Δ. 23, Μουρίκη Ντ. 2, Δοντᾶς Γ. 5, Δεσπίνης Γ. 2, Ζώης Ἀ. 1, Λεμπέση Ἀ. 1, Μπαμπινιώ-

τῆς Γ. 1, Καλλέρης Ἰ. 1, Κισκύρας Δ. 1, Βορίδης Κ. 1, Ἰακωβίδης Σ. 1, Κεραμόπουλος 1.

Μετὰ ταῦτα ὁ κ. Πρόεδρος ἀνεκοίνωσεν ὅτι ἐξελέγησαν μέλη τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου διὰ τὴν τριετίαν 1987-1989 κατ' ἀλφαβητικὴν σειρὰν ἐπὶ νύμων οἱ ἐξῆς Ἑταῖροι:

Γαλανόπουλος Ἀγγ. 159, Ἐφραίμογλου Α. 166, Ζακυθινός Δ., 191, Λαζαρίδης Π. 184, Μπόνης Κ. 180, Μυλωνᾶς Γ. 198, Πετράκος Β. 180 καὶ Σακελλαράκης Γ. 174.

Μέθ' ὃ ἀνεγνώσθησαν καὶ ἐπεκυρώθησαν καὶ ὑπεγράφησαν τὰ Πρακτικὰ ταῦτα καὶ ἐλύθη ἡ Συνεδρία περὶ ὥραν 16.00 μ.μ.

Ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως
Γ. ΚΟΥΒΕΛΑΚΗΣ

Ἡ Α' Γραμματεὺς
Μ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ

Ὁ Ἀντιπρόεδρος
Γ. ΦΥΛΑΚΤΟΠΟΥΛΟΣ

Ἡ Β' Γραμματεὺς
Α. ΠΑΠΑΜΙΧΑΝΑ ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑ

Τὰ Μέλη τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας

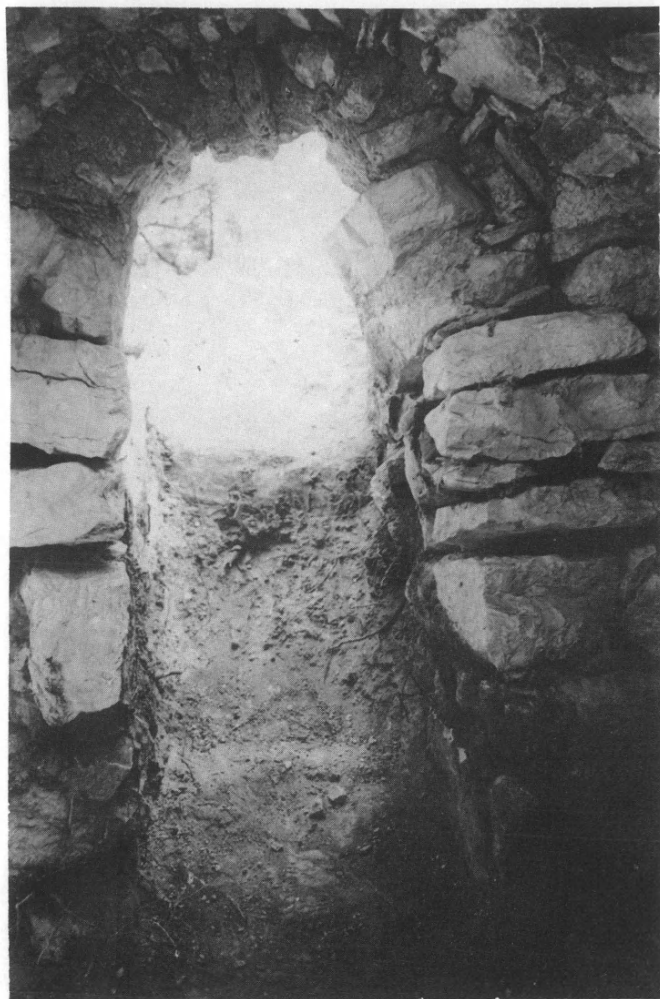
Κ. ΑΔΑΜΙΔΗΣ
ΣΠ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ
Δ. ΓΚΟΦΑΣ
Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ
Κ. ΠΑΠΑΠΑΝΟΣ

Οἱ ψηφοδέκται
Α. ΝΤΙΝΑ
Α. ΚΥΡΙΑΖΗ

ΠΙΝΑΚΕΣ

α. Έρυθρόμορφη πυξίδα του 4ου π.Χ. αϊ. β. Μεσόμφαλη φιάλη του 4ου π.Χ. αϊ.

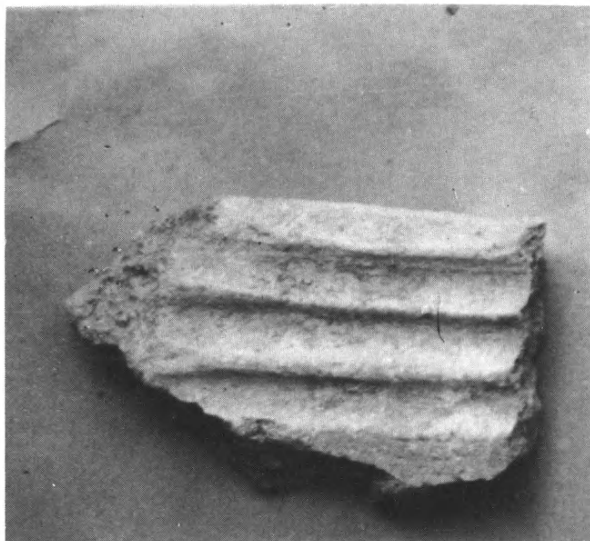
Σαλαμίνα, Πυργιακόνι, καμαρωτὸς τάφος. Ἡ εἵσοδος (ἀπὸ Δ).

α-β. Σαλαμίνα, Πυργιακόνι, καμαρωτός τάφος: α. 'Από Α. β. 'Εσωτερική ΝΑ γωνία (ἀπὸ ΒΔ).

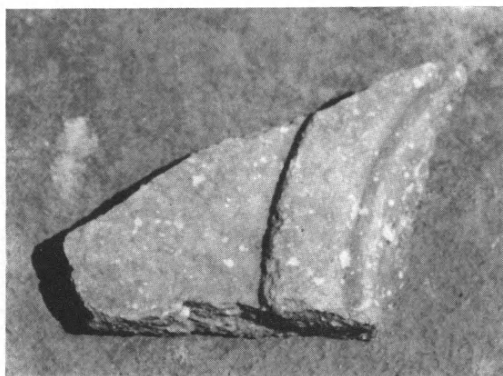
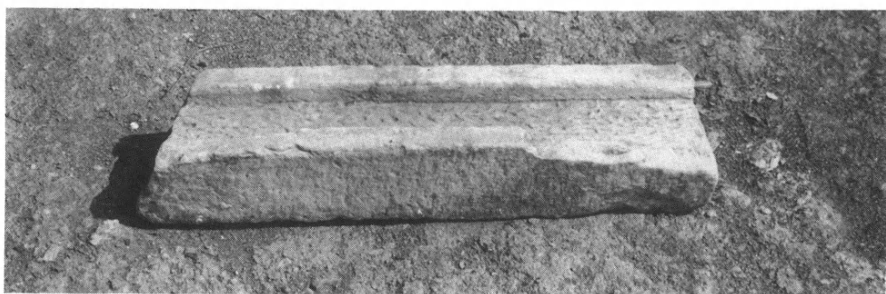
α. Σαλαμίνα, Πυργιακόνι, προϊστορικός τοῖχος σ' ἐπαφή πρὸς τὸν — πρῶτο ἐπίπεδο — καμαρωτὸ τάφο. β. Σαλαμίνα, Πέρανι, καμαρωτὸς τάφος (ἀπὸ Α).

α. Σαλαμίνα, Πέρανι, απότμημα κεραμίδας. β. Σαλαμίνα, Πέρανι, ναῦδριο τοῦ Ἁγ. Ἰωάννη τοῦ Νηστευτῆ. Τοιχοδομία ΝΑ γωνίας (ἀπὸ ΝΑ).

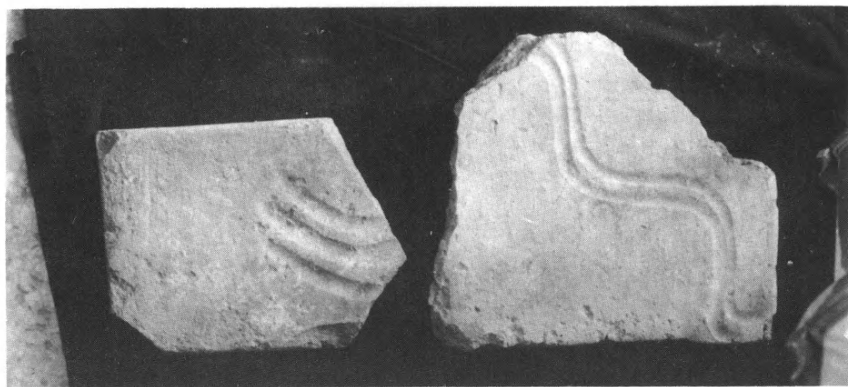
α-β. Σαλαμίνα, Πέρανι, ναῦδριο τοῦ Ἁγ. Ἰωάννη τοῦ Νηστευτῆ: α. Ἡ Ἀγία Τράπεζα. β. Ἀποψη τοῦ ἱεροῦ βήματος (ἀπὸ Β).

α-β. Σαλαμίνα, Πέρανι, ναύδριο τοῦ Ἁγ. Ἰωάννη τοῦ Νηστευτῆ: α. Ἀπότμημα πεσίσκου ἀπὸ παλαιοχριστιανικὸ τέμπλο. β. Ἀπότμημα παλαιοχριστιανικοῦ θωρακίου.

α-γ. Σαλαμίνα, Πέρανι, ναῦδριον τοῦ Ἀγ. Ἰωάννη τοῦ Νηστευτῆ: α. Πεσσίσκος με
κοιλότητα. β. Ἐπίθημα κιονοκράνου. γ. Μαρμάρινα μέλη παραθύρων.

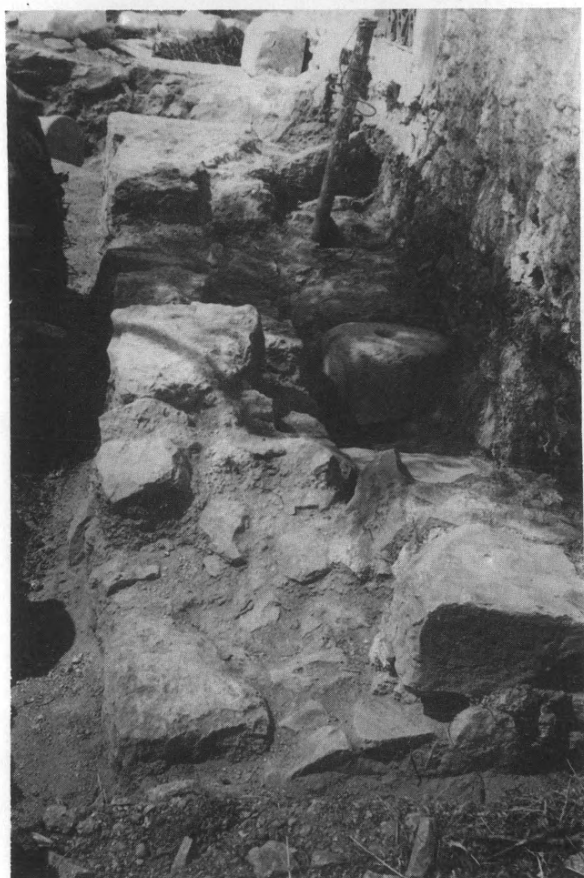
α-β. Σαλαμίνα, Πέρανι, ναύδριο τοῦ "Αγ. Ἰωάννη τοῦ Νηστευτῆ: α. Πλίνθος μετὶ μακρὰς πλευρὰς καμπύλες. β. Ἀποτμήματα πλίνθων.

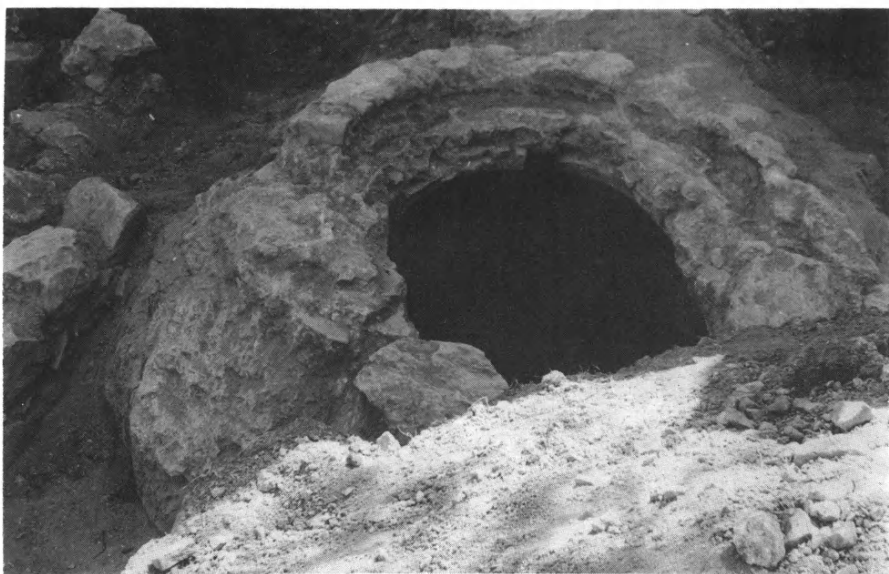
α. Σαλαμίνα, "Αγ. Γρηγόριος. Τοῖχος παλαιοῦ περιβόλου, ἐσωτ. ὄψη (ἀπὸ Α). β. Τὸ ναῦδριο τοῦ "Αγ. Γρηγορίου (ἀπὸ Ν).

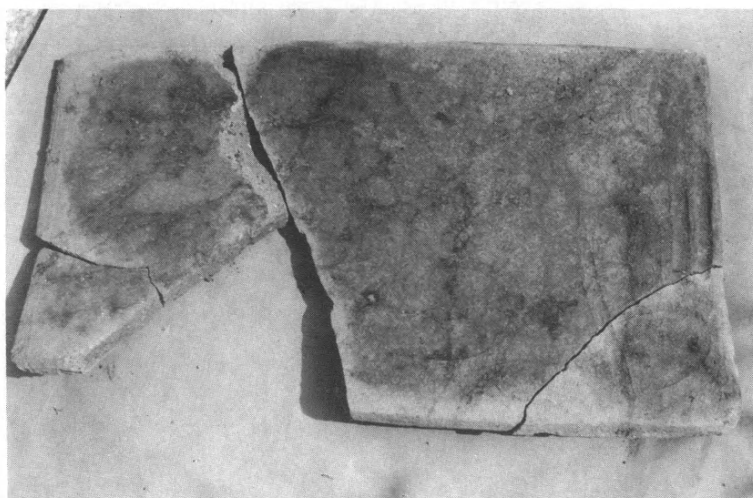
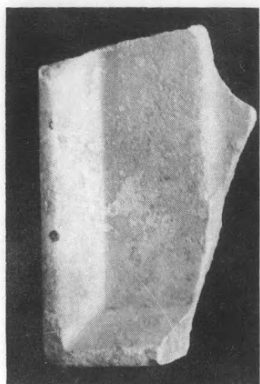
α-β. Σαλαμίνα, "Άγιος Γρηγόριος: α. Βόρειος τοίχος μεταγενέστερης προσθήκης (άπο
B). β. Απότμγμα κίονα τῆς μεταγενέστερης προσθήκης.

α-β. Σαλαμίνα, "Αγ. Γρηγόριος: α. Ίωνική βάση. β. Τοῖχοι τῆς νότιας πτέρυγας τῆς μεταγενέστερης προσθήκης.

α . Σαλαμίνα, "Αγ. Γρηγόριος: α. Ὑπολείμματα τοίχων εὐτελοῦς κατασκευῆς.
β. Σιρὸς 2, τὸ στόμιο.

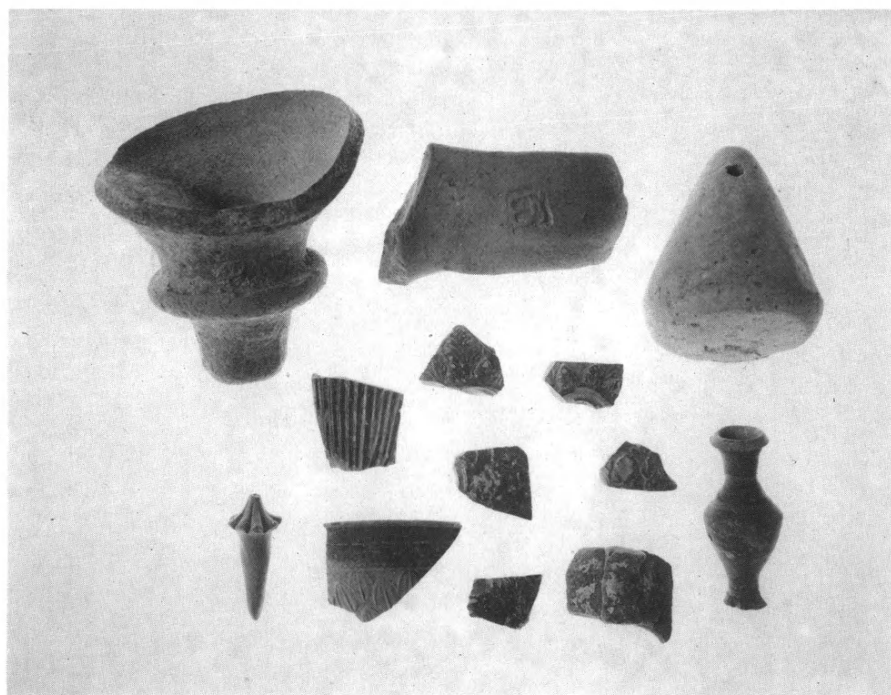
α-δ. Σαλαμίνα, "Αγ. Γρηγόριος: α. 'Απότμημα πλάκας παλαιοχριστιανικῆς ἁγίας (;) τράπεζας. β. 'Αγνύθα. γ. 'Ιωνίζον κιονόκρανο με συμφυῆς ἐπίθημα. δ. Κεραμίδα στρωτήρια.

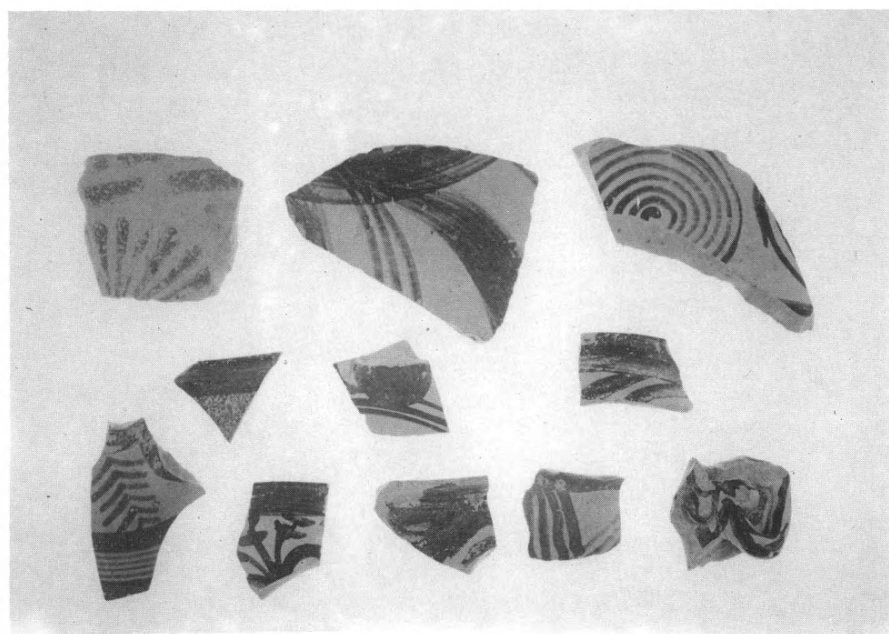
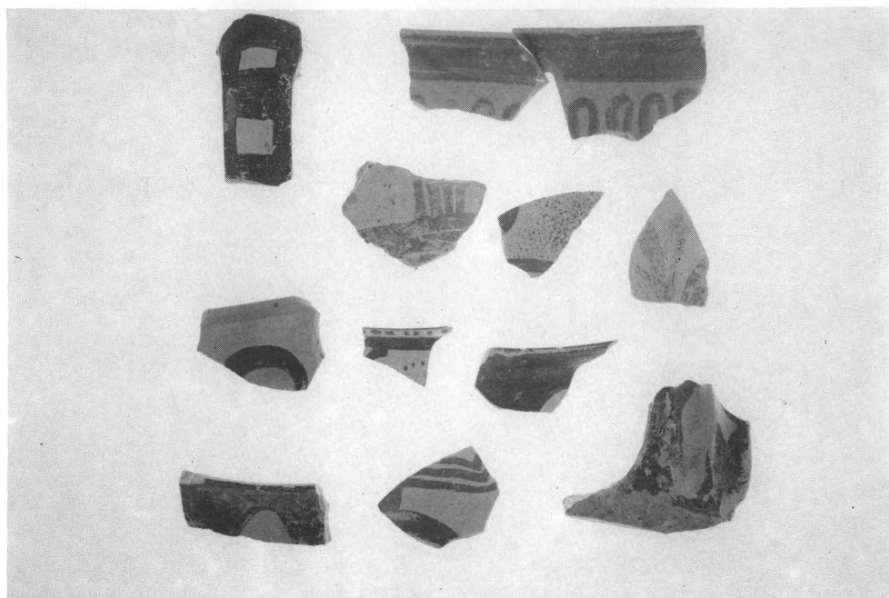
α-β. Σαλαμίνα, Ἀμπελάκι. Ἰωνικὰ κιονόκρανα ἀπὸ τῇ «Φραγκοκκλησιᾷ».

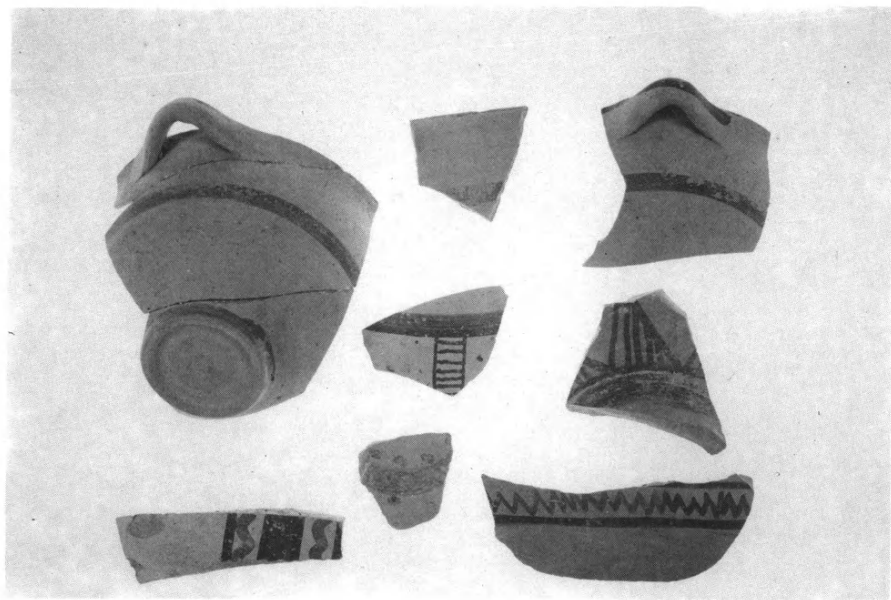
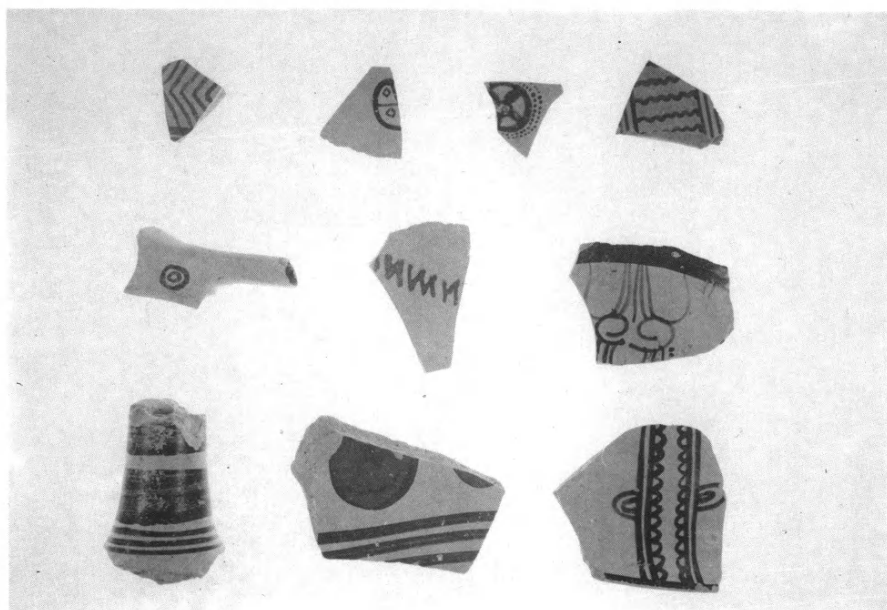
Σαλαμίνα, Ἀμπελάκι, περιοχή «Φραγκοκκλησιᾶς». Εὐτελὲς τοῖχος ὁψιμων χρόνων (ἀπὸ Β).

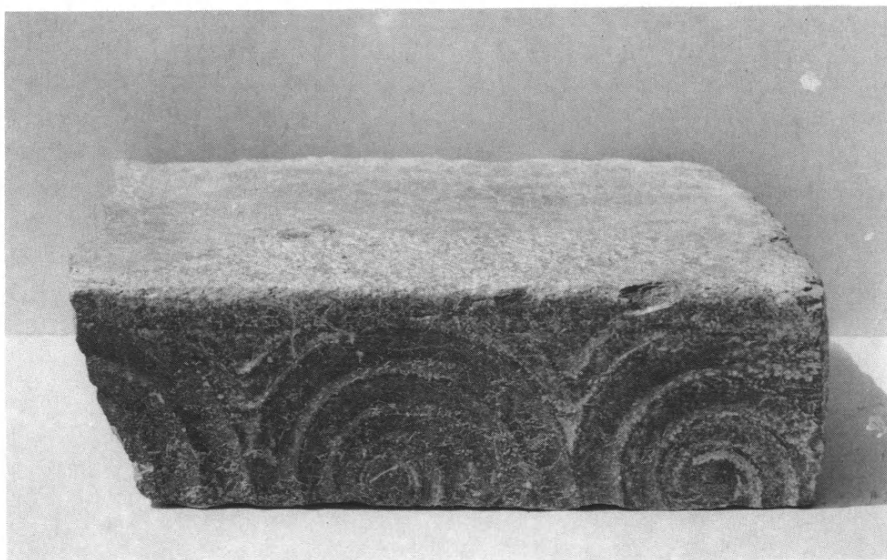
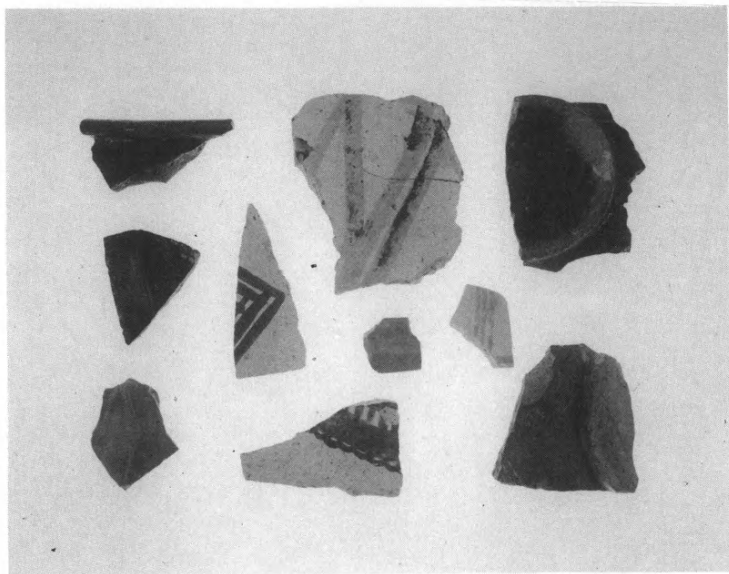
α. 'Ενεπίγραφη λαβή έλληνιστικού άμφορέα. β. 'Ελληνιστική κεραμεική.

α-β. Τομή έλαιοτριβείου: α. Στρώμα κάτω από θεμέλιο μυκηναϊκού τοίχου. β. Στρώμα θεμελιώσεως μυκηναϊκού τοίχου.

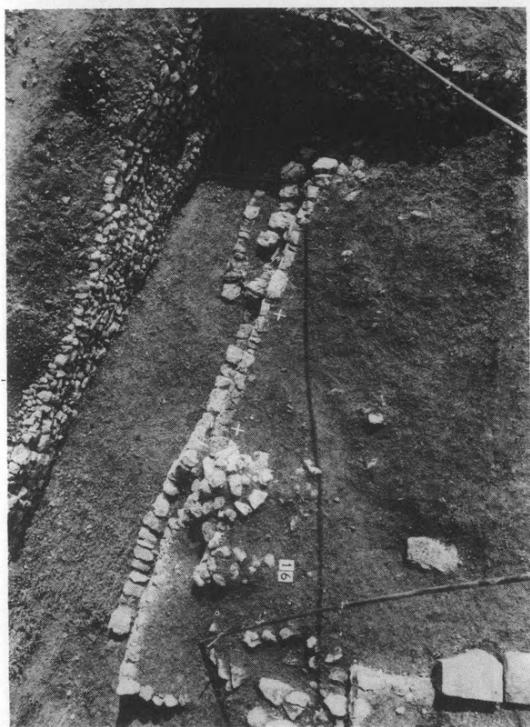
α. Τομή έλαιοτριβείου, στρώμα καταστροφής μυκηναϊκού κτιρίου. β. Τομή πρὸς Δ έλαιοτριβείου: ὄστρακα ἄθικτης μυκηναϊκῆς ἐπίχωσης.

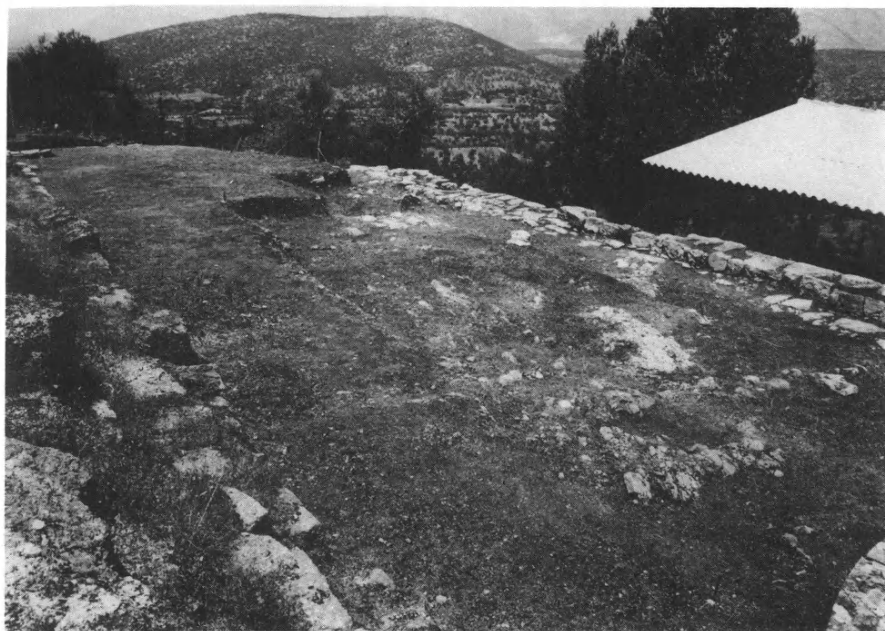
α. Τομή πρὸς Δ ἐλαιοτριβείου. Ἐπίχωση φυσικοῦ βράχου. β. Ἀνάγλυφη πλάκα.

Ἄγωγοι πρὸς Α τοῦ ἐλαιοτριβείου.

α. Τὸ ἱερὸ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποψίλωση. β. Τὰ λείψανα τοῦ ἀνδῆρου τοῦ μυκηναϊκοῦ βωμοῦ.

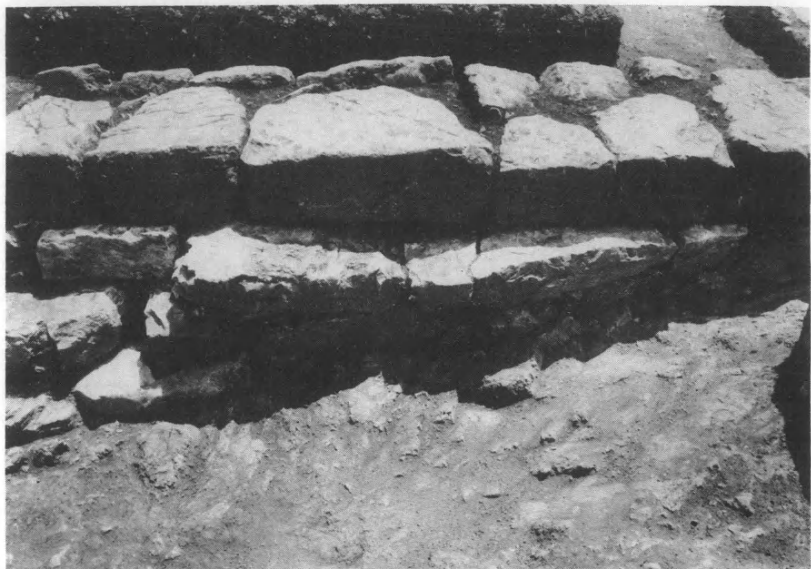
α. Ἡ παλιὰ περίφραξη στηριγμένη ἐπάνω σὲ ἀρχαῖα θεμέλια. β. Τὸ μυκηναϊκὸ ἄνδρηρο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1986.

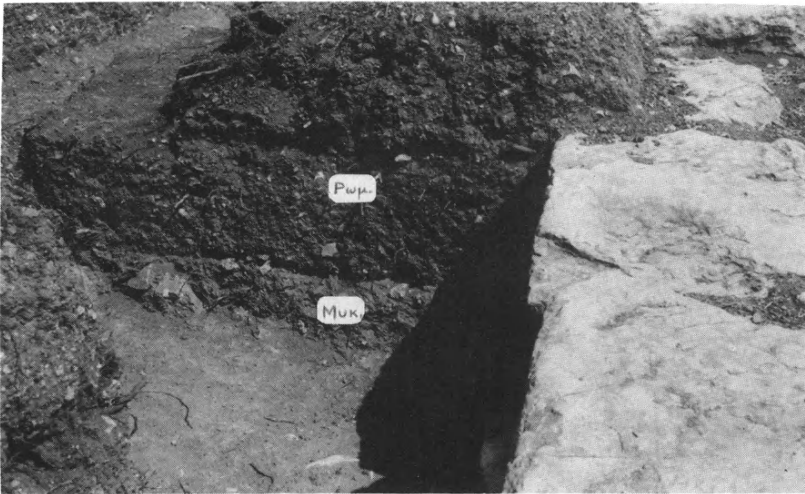
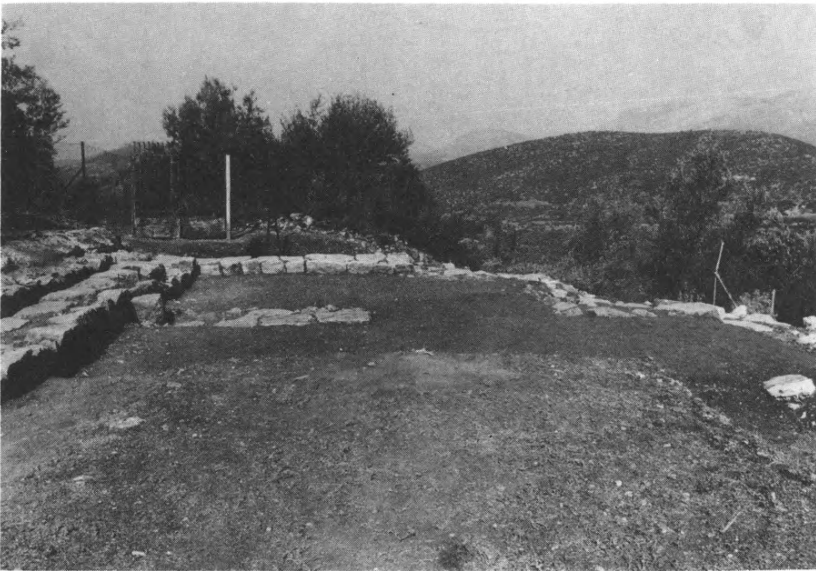
Συνδυασμὸς φωτογραφιῶν μὲ τρίποδα τοῦ μηχαναῖοῦ ἀνδῆρου καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ περιβόλου.

α. Τὸ μυκηναϊκὸ ἄνδρρο μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1986. β. Ἡ δυτ. στενὴ πλευρὰ τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀναλήμματος καὶ τὰ λείψανα τοῦ ρωμαϊκοῦ περιβόλου ἐπάνω του.

α. Ἡ σφηνοειδῆς ἀπόλξη τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀναλήμματος στὴ δυτικὴ πλευρά. β. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνδῆρου καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ περιβόλου.

α. Τὸ «ἄδυτο» τοῦ τεμένους τῆς ρωμαιοκρατίας. β. Ἡ στρωματογραφία στὰ δυτικὰ τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνδῆρου ἀπὸ τὰ νότια.

α. Ἡ ΝΔ γωνία τοῦ τεμένους τῆς ρωμαιοκρατίας. Ἐπάνω δεξιὰ διακρίνεται ἡ συνέχεια τῶν περιβόλων γύρω ἀπὸ τὸν λόφο πρὸς τὰ δυτικά. β. Τομὴ στὴν ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τὸν κλασικὸ βωμὸ ἀπὸ τὰ δυτικά.

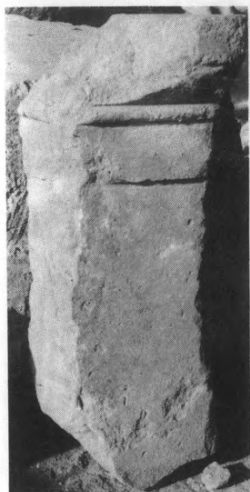
α. Ὁ μυκηναϊκὸς ἀναλημματικὸς τοῖχος κάτω ἀπὸ τὸν κλασικὸ βωμό. β. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1986 κάτω ἀπὸ τὸν κλασικὸ βωμό. Διακρίνεται δεξιὰ ὁ μυκηναϊκὸς τοῖχος καὶ ἀριστερὰ χαμηλὰ τὸ στρώμα τῆς μαύρης τέφρας.

α. Τὸ ἀνάλημμα /περίβολος τοῦ μυκηναϊκοῦ ἱεροῦ μετὰ τὸ στρώμα τῶν λίθων ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἰσοπέδωση ἐπάνω του. β. Τὸ ἀνάλημμα /περίβολος τοῦ μυκηναϊκοῦ ἱεροῦ μετὰ τὸ στρώμα τῆς τέφρας πίσω του.

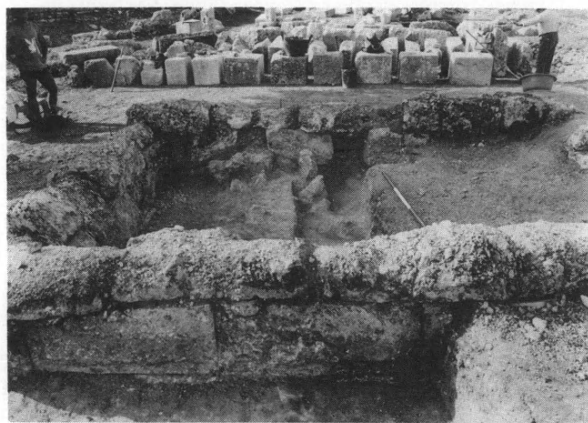
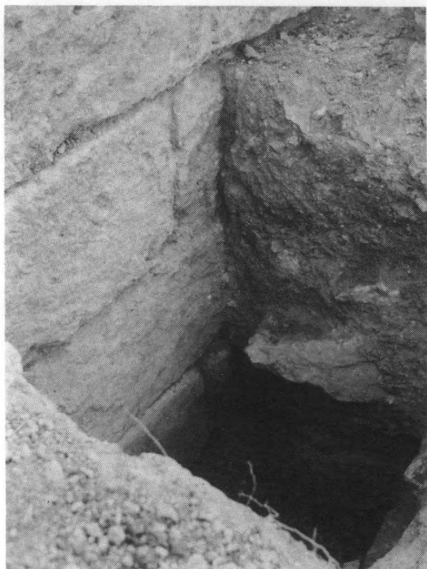
α. Ἡ τομὴ στὴν ἐπίκωψη πρὸς τὸ Μουσεῖον. β. Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ ἀναθηματικοὶ βωμοὶ στὴν τομὴ πρὸς τὸ Μουσεῖον.

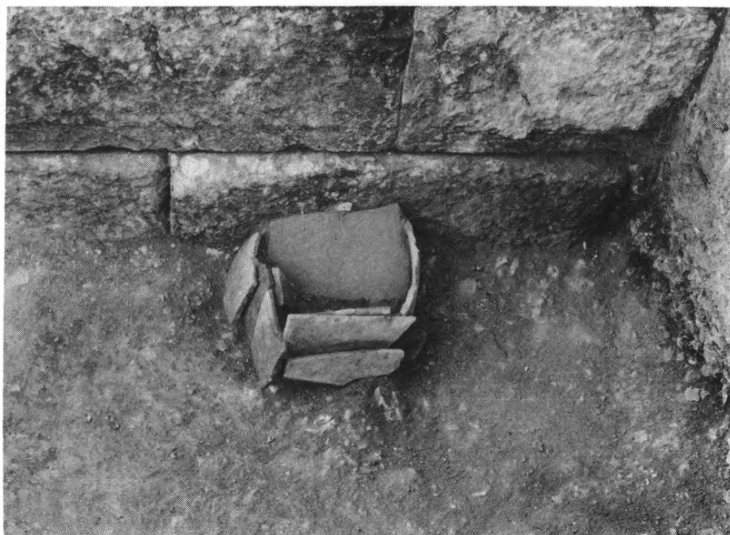
α. Τεμάχιο από την μαρμαρίνη επένδυση του κλασικού βωμοῦ. β. Βωμὸς τῆς Ἀρτέμιδος Ἡγεμόνης. γ. Βωμὸς τοῦ Ἀπόλλωνος Δειραδιώτου.

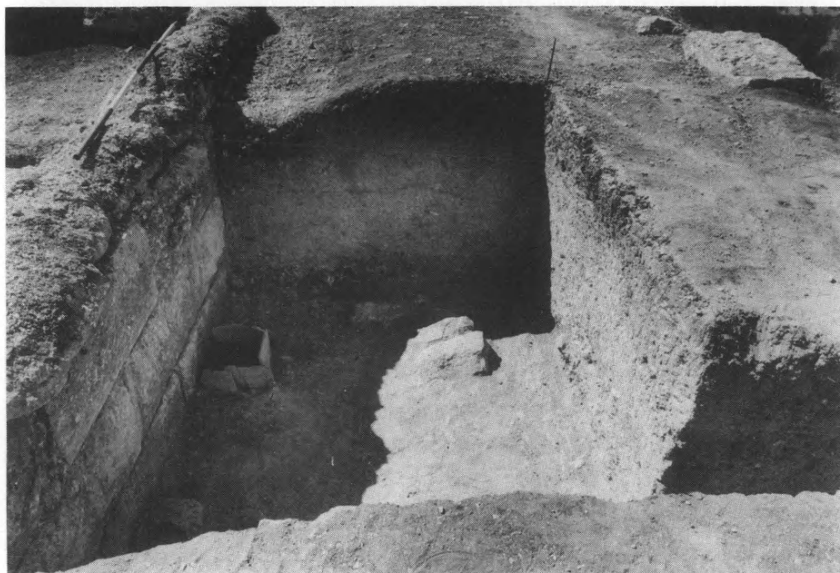
α. Τὰ θεμέλια τοῦ μικροῦ οἰκοδομήματος στὰ Α τοῦ κλασικοῦ βωμοῦ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή. β. Οἱ τομὲς στὸ ἀνωτέρω οἰκοδόμημα ἀπὸ τὰ νότια.

α. Βαθεία τομή στο έσωτερικό του κτιρίου του πίν. 33α. β. Θεμελίωση του νότιου τοίχου του κτιρίου του πίν. 33α.

α. Ἡ θυσία στὸ βόρειο θεμέλιο τοῦ κτιρίου τοῦ πίν. 33α. β. Ἡ θυσία μετὰ τὴν ἀφαί-
ρεση τοῦ καλύμματος.

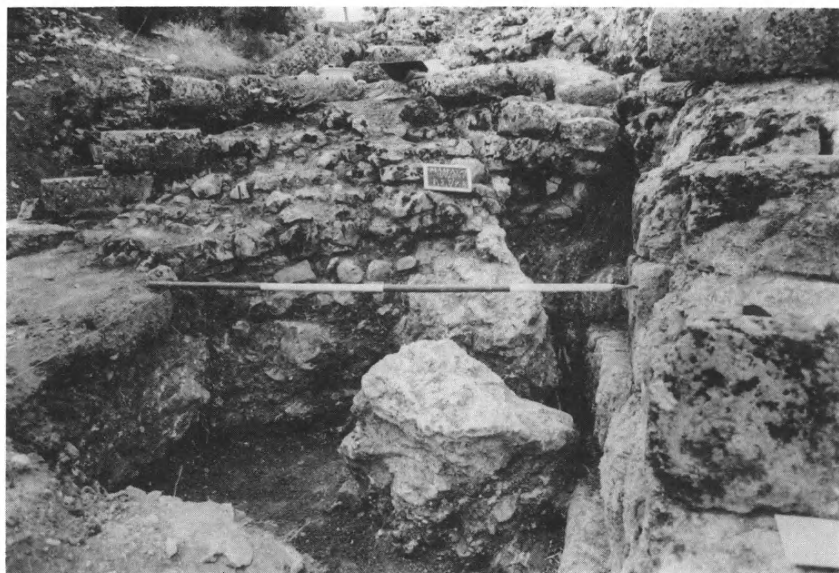
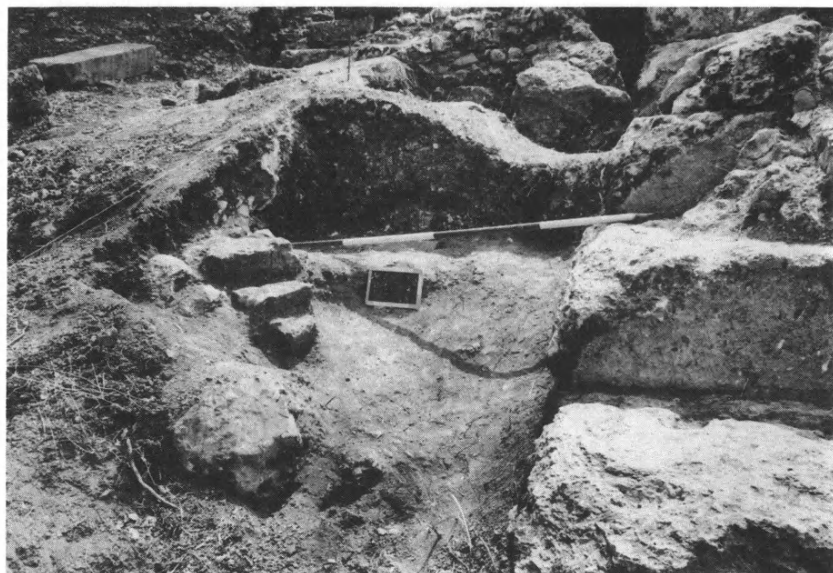
α. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ κτιρίου τοῦ πίν. 33α. β. Ἡ στρωματογραφία στὰ βόρεια τοῦ κτιρίου τοῦ πίν. 33α.

- α. Ἀνατολική πλευρὰ τοῦ κτιρίου τοῦ πίν. 33α καὶ γειτονικὸ πρόχειρο ἀνάλημμα.
β. Ἡ ΒΑ γωνία τοῦ μεγάλου ἀναλήματος πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή.

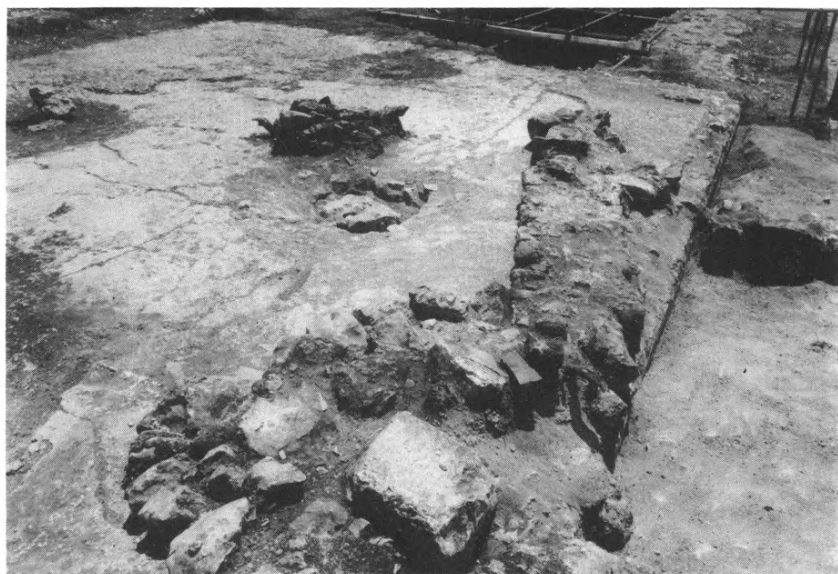
α. Έρείπια τῆς στοᾶς καὶ τοῦ ἀναλήμματος γύρω ἀπὸ τῇ ΒΑ γωνία του. β. Κατά-
σταση στὴν ὁποία διακόπηκε ἡ ἀνασκαφὴ τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ ἀναλήμματος.

α. Λείψανα μεταγενεστέρων κατασκευῶν στὰ Α τοῦ ἀναλήμματος. β. Πῶροι κάτω ἀπὸ τὰ θεμέλια τοῦ ρωμαϊκοῦ προπύλου στὰ Α τοῦ ἀναλήμματος.

α. Ἡ τάφος θεμελίωσης τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ἀναλήμματος. β. Ἡ ΒΑ γωνία τοῦ ἀναλήμματος ἀπὸ τὰ Ν κατὰ τὸ τέλος τῶν ἐργασιῶν τοῦ 1987.

α. Ἡ ΒΑ γωνία τοῦ ἀναλήμματος ἀπὸ τὰ Β κατὰ τὸ τέλος τῶν ἐργασιῶν τοῦ 1987.

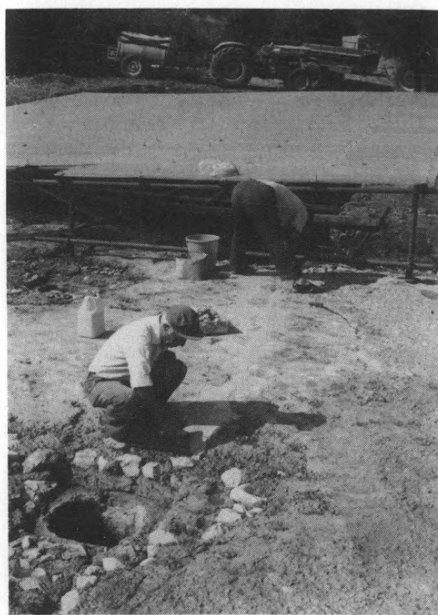
β. Μεταγενέστερα θεμέλια στὸ ΒΔ μέρος τῆς στέγης τῆς δεξαμενῆς.

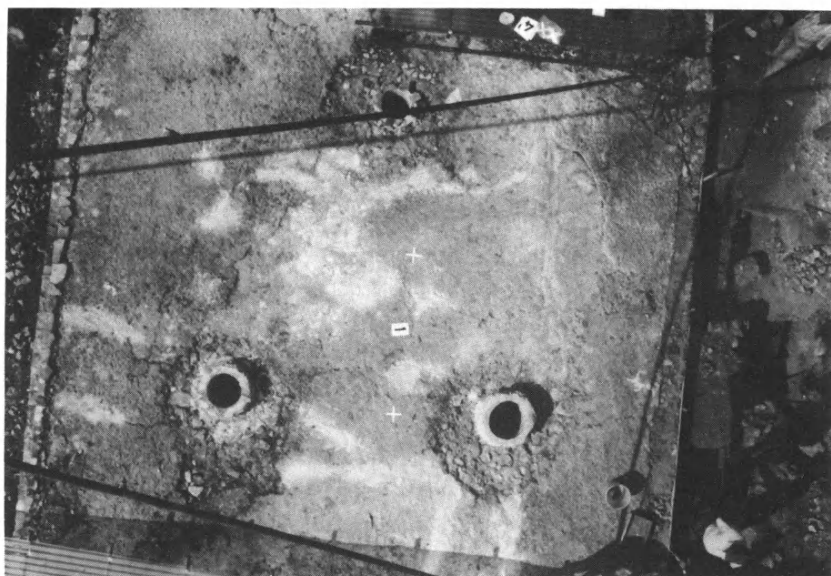
α-β. Ἡ στέγη τῆς δεξαμενῆς: α. Τὸ βόρειο τμῆμα. β. Τὸ νότιο τμῆμα.

α. Καλυπτήρια πλάκα όπής μαστεύσεως στη στέγη τής δεξαμενής. β. 'Η όπή μετά τήν άφαίρεση τής πλάκας.

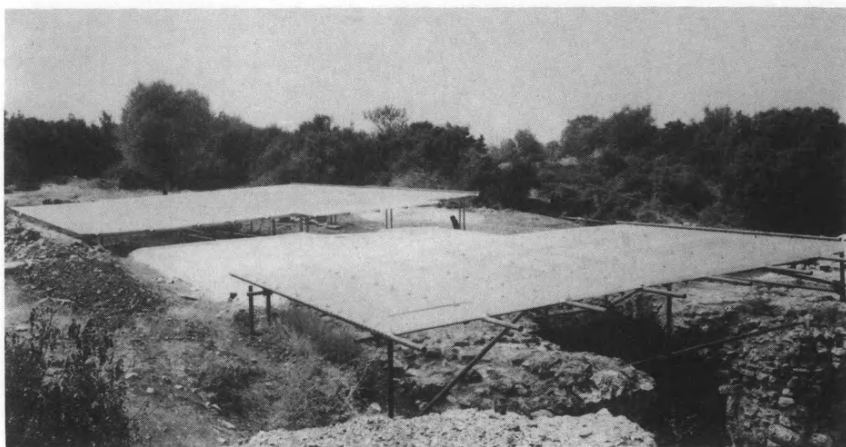

α-β. Στη στέγη τῆς δεξαμενῆς: α. Καθαρισμός ρωγμῶν. β. Κλείσιμο ρωγμῶν.

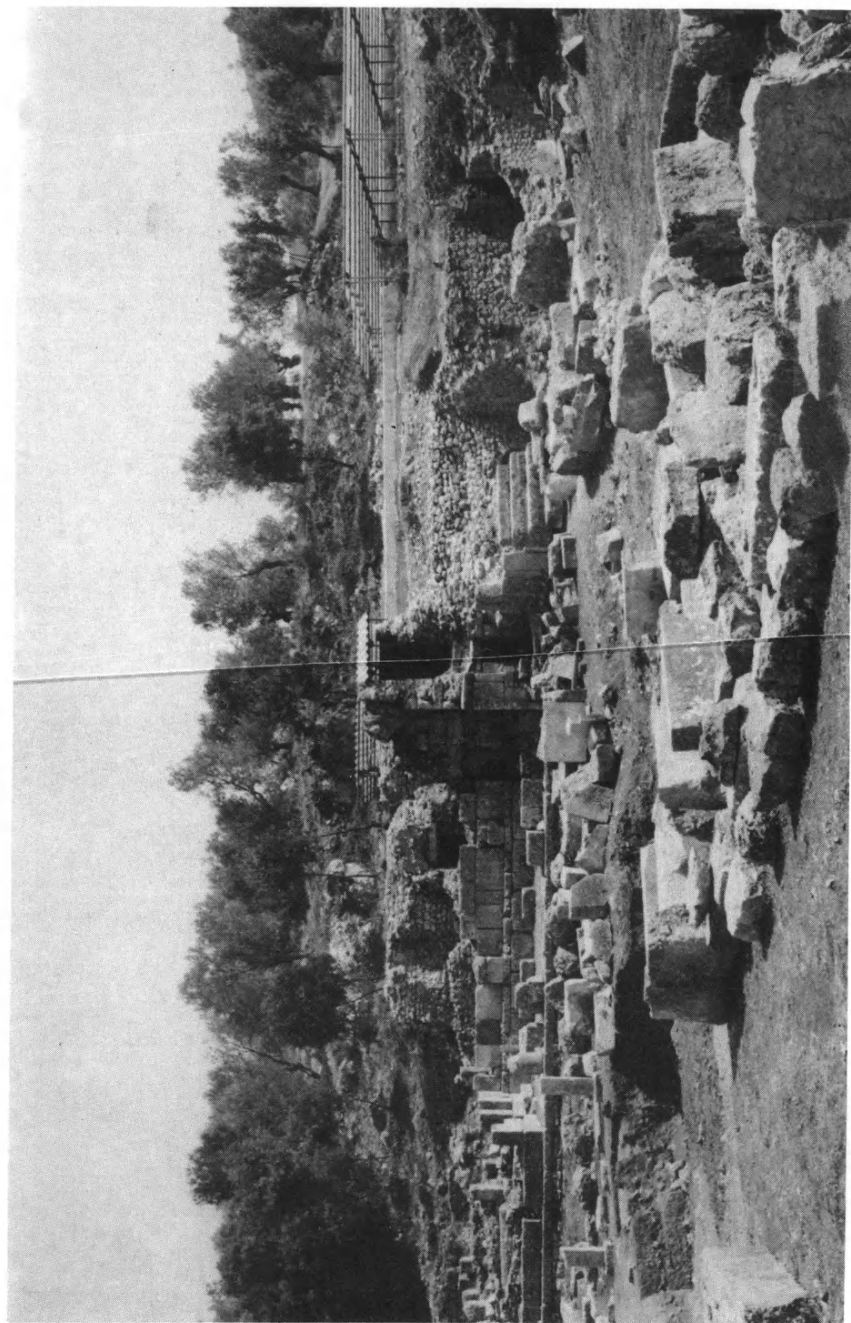

α. Προστατευτικοὶ δακτύλιοι στὶς ὀπές μαστεύσεως τῆς δεξαμενῆς. β. Συμπλήρωση τῆς δυτικῆς ἀκμῆς τῆς στέγης τῆς δεξαμενῆς.

α. Ἡ στέγη τῆς δεξαμενῆς προστατευμένη με κονίαμα καὶ στεγάστρα. β. Λάγκος γιὰ τὴν ἀγκύρωση βάσης τοῦ στεγάστρου τῆς δεξαμενῆς.

Ἐπίδαυρος. Τὸ συγκρότημα τῆς κατοικίας τῶν ἱερέων (ἀριστ.) τῆς δεξαμενῆς τοῦ Ἀντωνίνου (κάτω ἀπὸ τὰ στέγαστρα, μετὰξὺ τους τὸ στεγανοποιημένο μέρος τῆς στέγης) καὶ τοῦ νυμφαίου (δεξιὰ) μετὰ τὶς ἐργασίες.

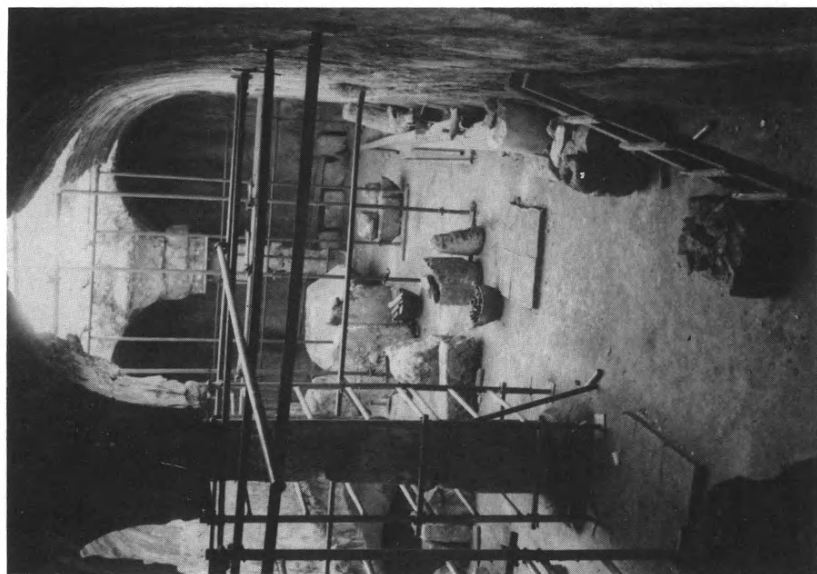
α. Βάση τοῦ στεγάστρου τῆς δεξαμενῆς. β. Ἡ περιοχή τοῦ νυμφαίου πρὶν ἀπὸ τὶς ἐργασίες.

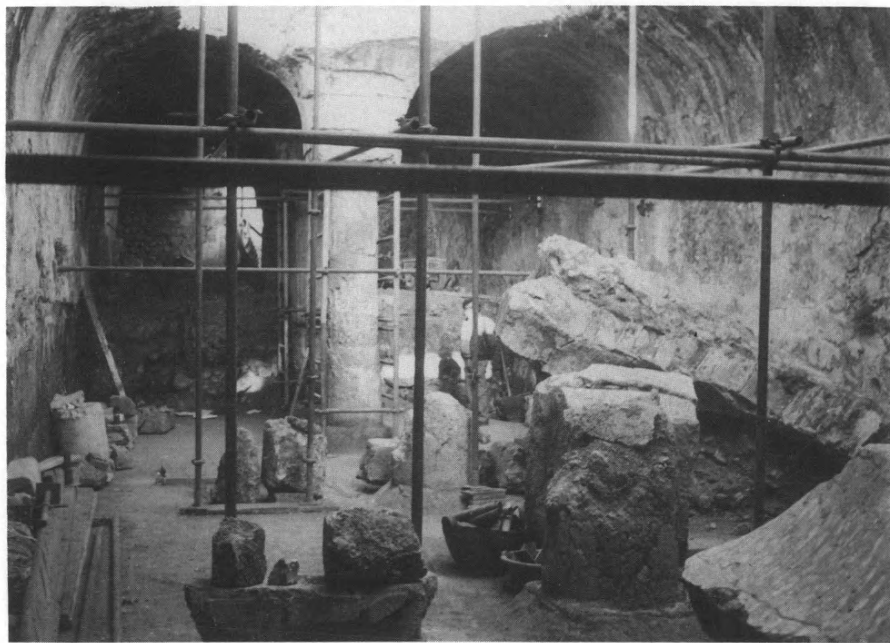
α. Ἡ περιοχή τοῦ νυμφαίου μετὰ τίς ἐργασίες. β. Νεώτερα θεμέλια στὸν χῶρο ἀνά-
μεσα στὴ δεξαμενὴ καὶ τὸ νυμφαῖο.

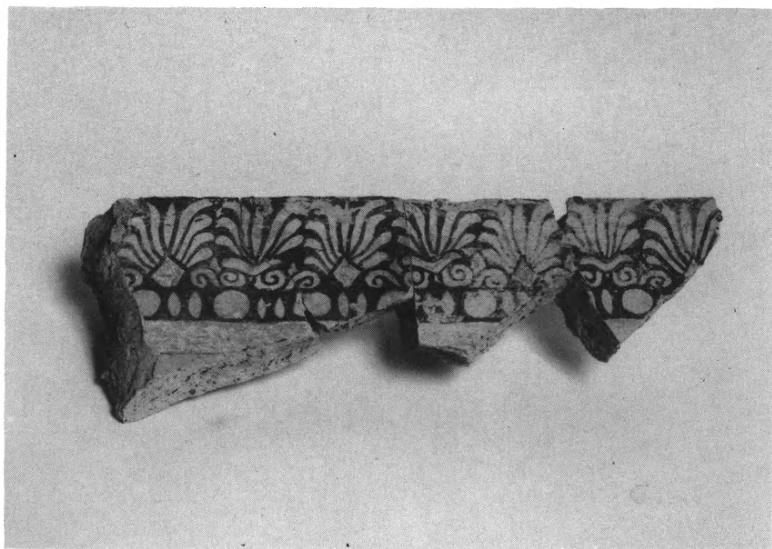
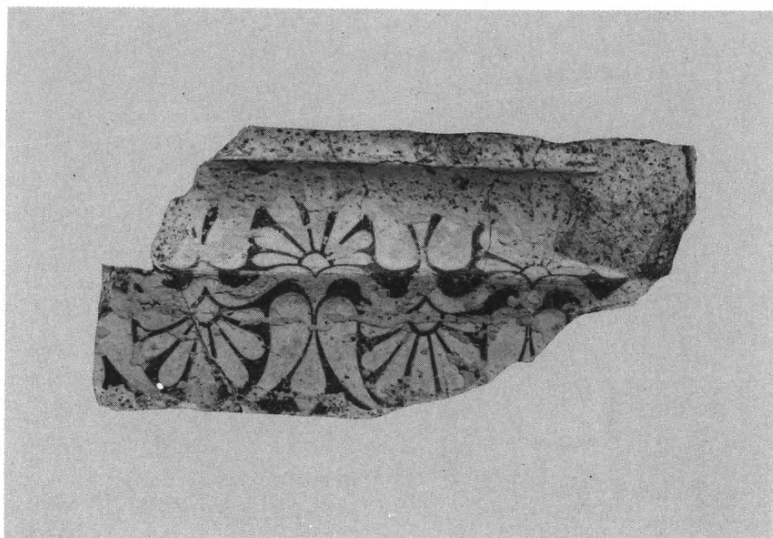
α. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς δεξαμενῆς πρὶν ἀπὸ τὶς ἐργασίες. β. Ἡ ἐπίχωση ἀνάμεσα στὴ δεξαμενὴ καὶ τὸ νυμφαῖο.

α. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς δεξαμενῆς μετὰ τὶς ἐργασίες ἀπὸ τὰ βόρεια. β. Μετακίνηση μιᾶς ἀπὸ τὶς συμπλαγεῖς κεφαλὰς τῶν καταπεσόντων τόξων τῆς δεξαμενῆς.

α. Πώρινα κιονόκρανα που χρησιμοποιήθηκαν ως χείλη όπων μαστεύσεως στη δεξαμενή. β. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς δεξαμενῆς μετὰ τίς ἐργασίες ἀπὸ τὰ νότια.

α. Τμήμα ήγεμόνα με διπλή σειρά άνθемίων και λωτῶν. β. Ήγεμών με έννεάφυλλα και έπτάφυλλα άνθέμια.

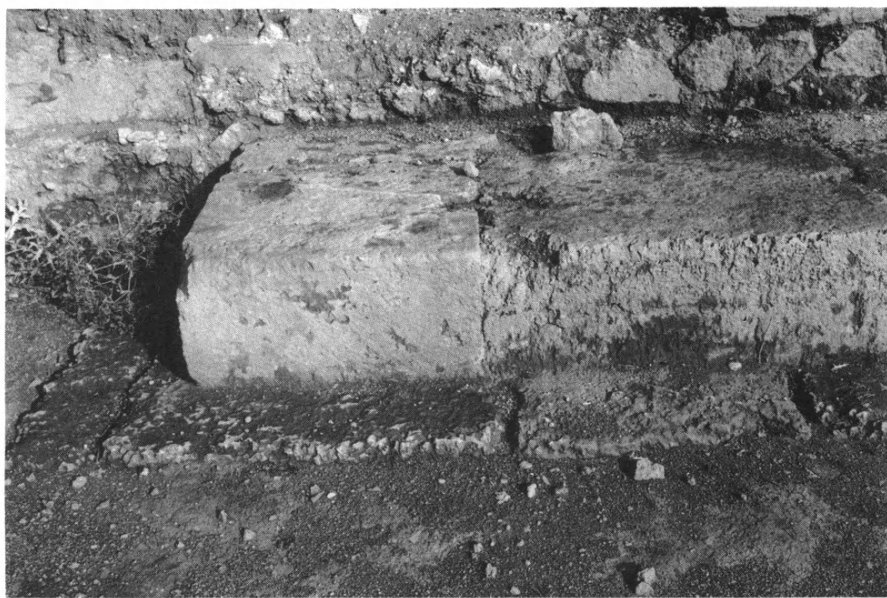
α. Τμήμα σίμης με βλαστόσπειρα και μισό τμήμα λεοντοκεφαλῆς ὑδρορρόης. β. Τμήμα σίμης με βλαστόσπειρα· πάνω σειρά λέσβιου κυματίου, κάτω σειρά μαιάνδρου ἀβακωτοῦ κοσμήματος.

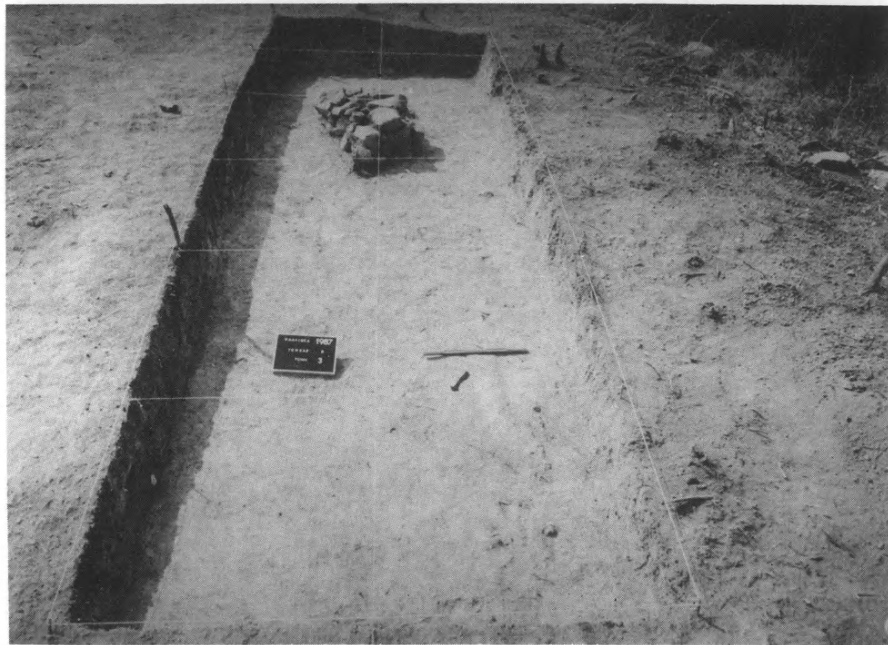
α. Τεμάχιο σίμης. β. Κιονόκρανο έλληνιστικό.

α. Τεμάχια ύστερορωμαϊκῆς ἐπιγραφῆς. β. Ἑλληνιστικὸ κιονόκρανο (διακρίνονται τὰ ἔχνη τοῦ διαβήτη).

Τμήμα τῆς ὑποθεμελίωσης τοῦ κτίσματος ΒΑ τοῦ ναοῦ.

α. Ἡ θέση «Λαγανιδιά» Καλλιθέας. β. Καλλιθέα. Ἡ δοκιμαστική τομή 3.

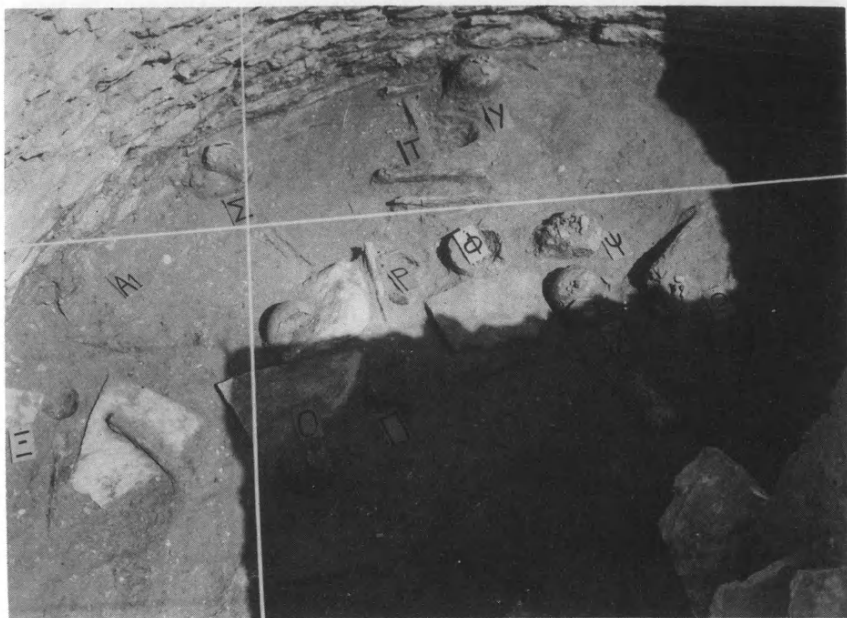
α. Καλλιθέα. Ὁ θολωτὸς τάφος ἀπὸ ΝΔ. β. Ἡ ἀκτέριστη ταφὴ στὴν εἴσοδο τοῦ θολωτοῦ τάφου.

α. Τὸ σῆμα τοῦ τάφου. β. Ὁ θολωτὸς τάφος ἀπὸ Ν.

α. Τὸ ἀφαιρεθὲν τμῆμα τῆς θόλου τοῦ θολωτοῦ τάφου. β. Ἡ ἀδιατάρακτη ταφὴ Ν.

α. Κρανία και διάσπαρτα οστά τάφων του θολωτού τάφου της Καλλιθέας. β. Οί ταφές
 αλόγου και άλλων ζώων στον θολωτό τάφο.

α. ΥΕ ΙΙΑ κύλικα. β. ΥΕ ΙΙ ἀρτόσχημο ἀλάβαστρο.

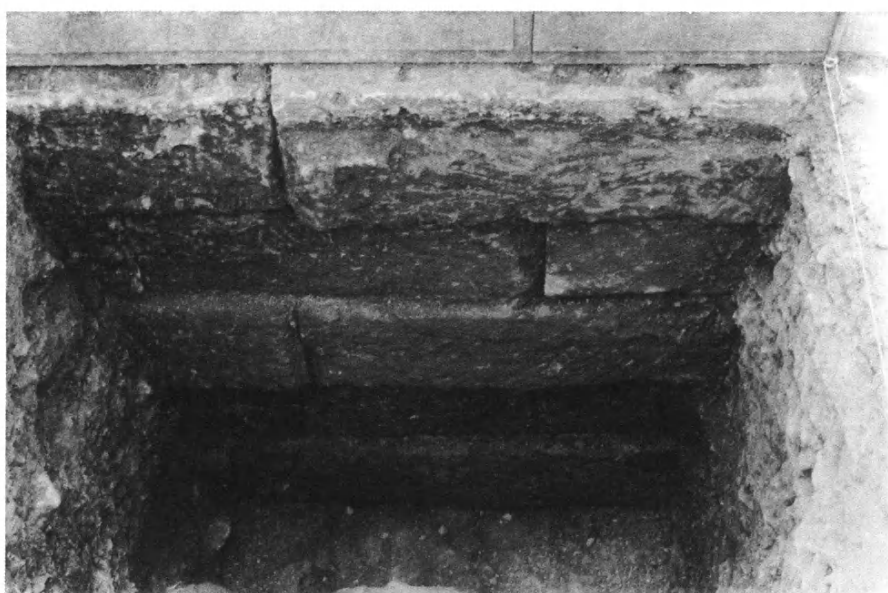
- α. Ώξυκόρυφη πυλίδα (Π2), δυτικοῦ ἀναλήμματος θεάτρου πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς.
β. Ώξυκόρυφη πυλίδα (Π1) δυτικοῦ ἀναλήμματος θεάτρου πρὶν τὴν ἀναστήλωση.

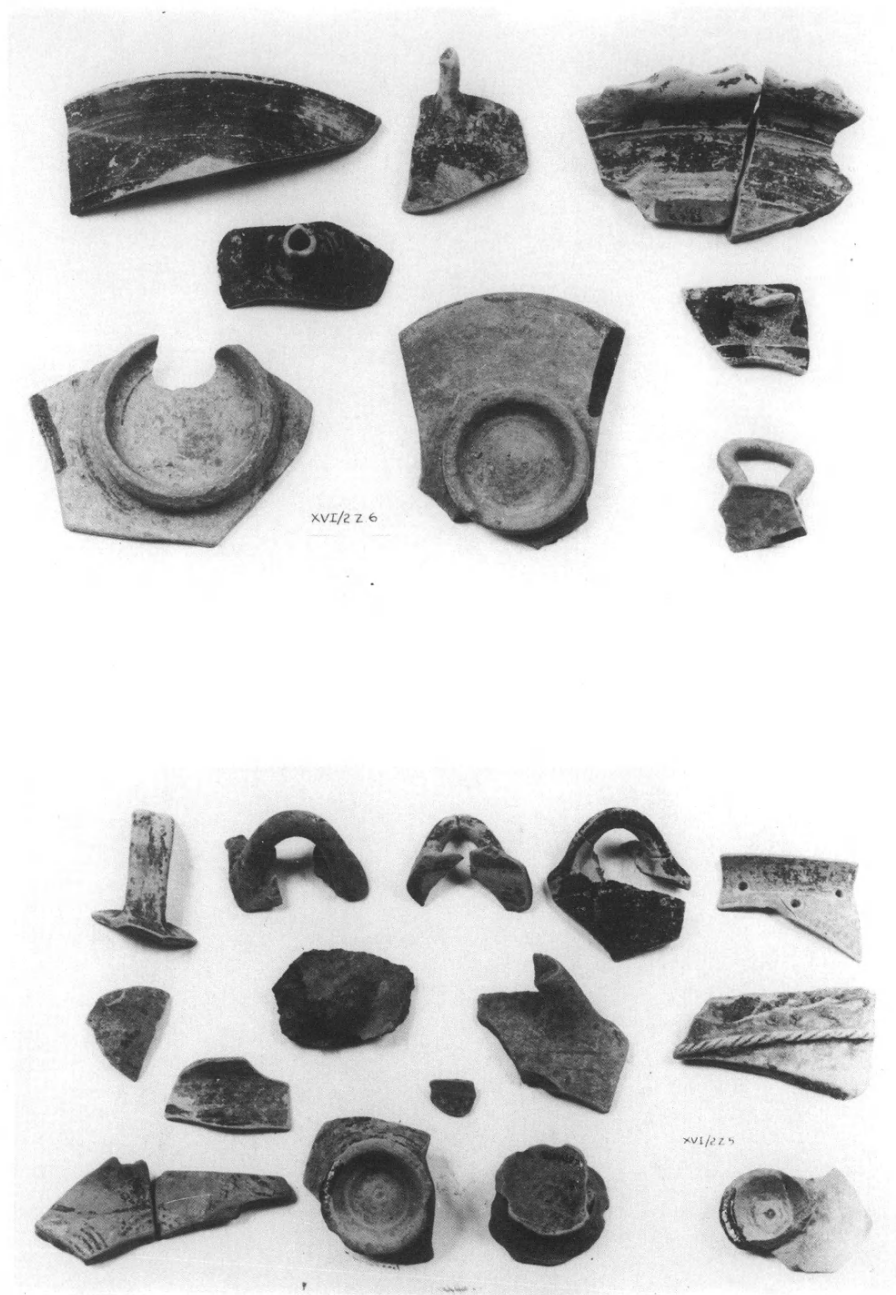
α. Ἀποψη τῆς ἀνασκαφῆς πρὸ τῆς πυλίδος (Π2). β. Ἀποψη ἀποκαλυφθέντος τμήματος δυτικῆς παρόδου θεάτρου ἀπὸ Ν.

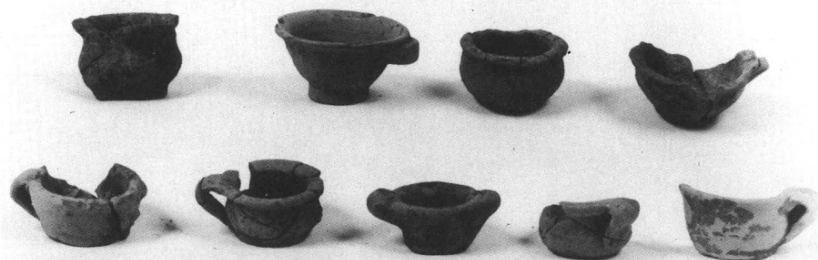
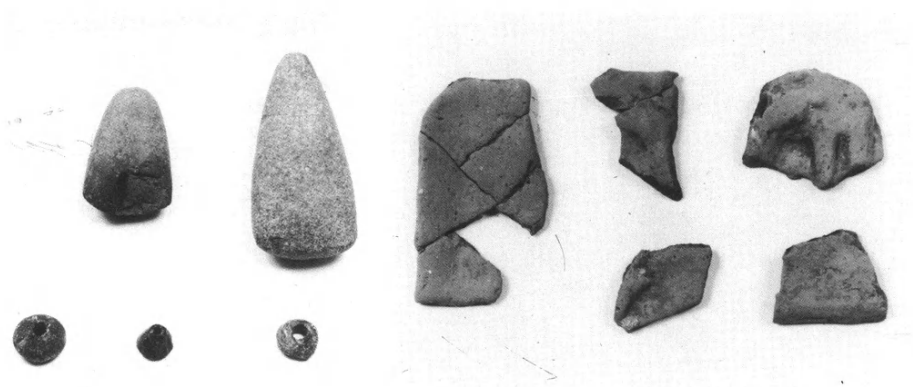
α-β. Ἀπόψεις τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ.

α. Ἀποψη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ. β. Θεμελίωση ναοῦ, βόρεια πλευρά.

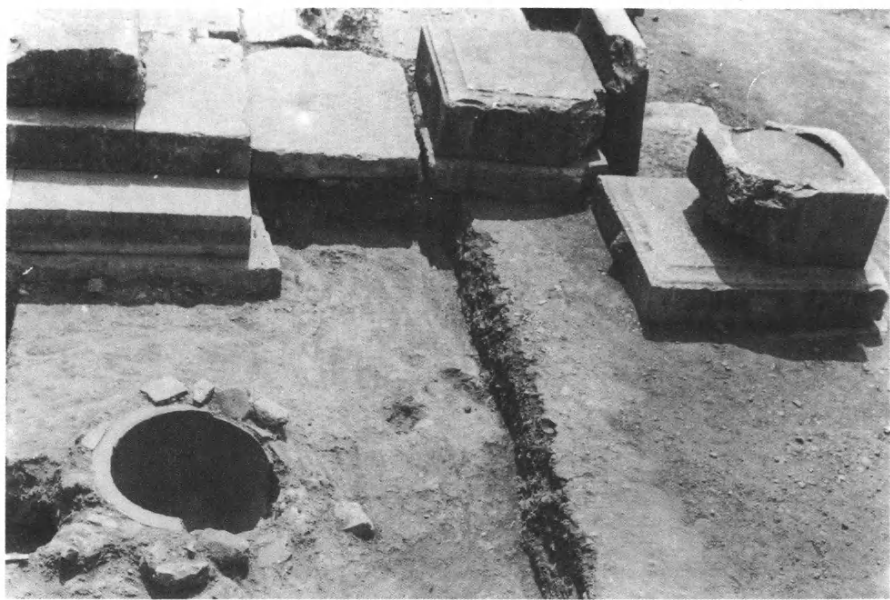
α. Έλληνιστική κεραμεική από τὸν ναό. β. Πρωτογεωμετρική καὶ γεωμετρική κεραμεική ἀπὸ τὸ ΒΑ τμήμα τοῦ ναοῦ.

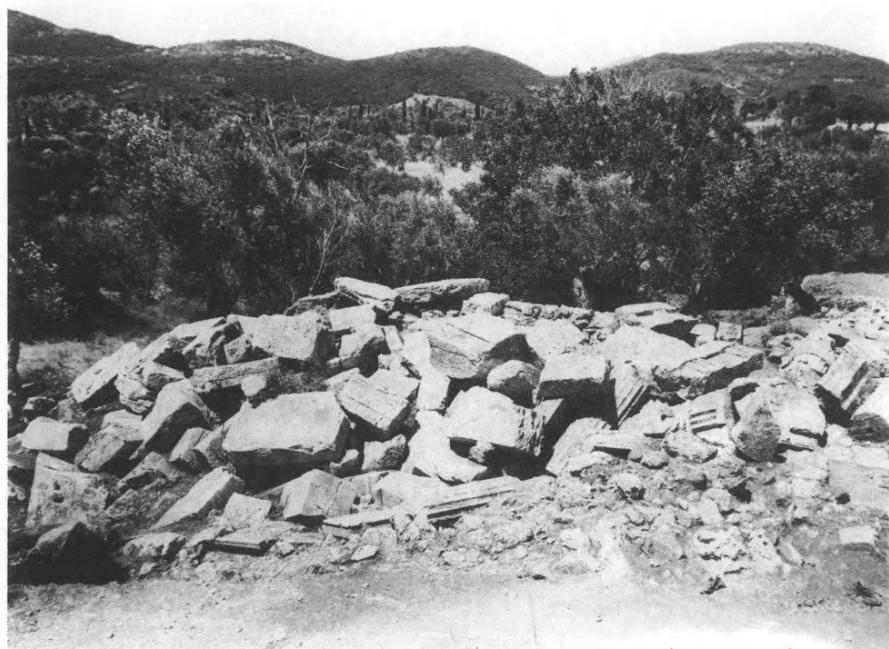
α. Λίθινοι πελέκεις καὶ κομβία στεατίτη. β. Θραύσματα ἀναθηματικῶν πλακιδίων ἀπὸ τὸν ναό. γ. Ἀναθηματικὰ σκυφίδια ἀπὸ τὸν ναό.

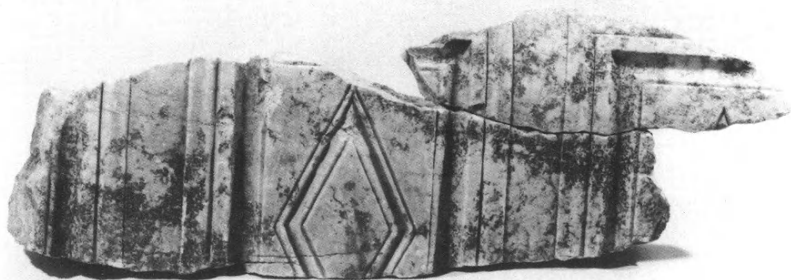
α. Πήλινος άγωγός νερού κατά μήκος του δυτικού κρηπιδώματος του ναού. β. Στρωτήρας με συμφυές βάθρο γωνιακού άκρωτηρίου.

α. Στρωτήρας με συμφυές βάθρο γωνιακού ακρωτηρίου. β. Πίθος κατά χώραν στη ΝΔ γωνία του βωμού.

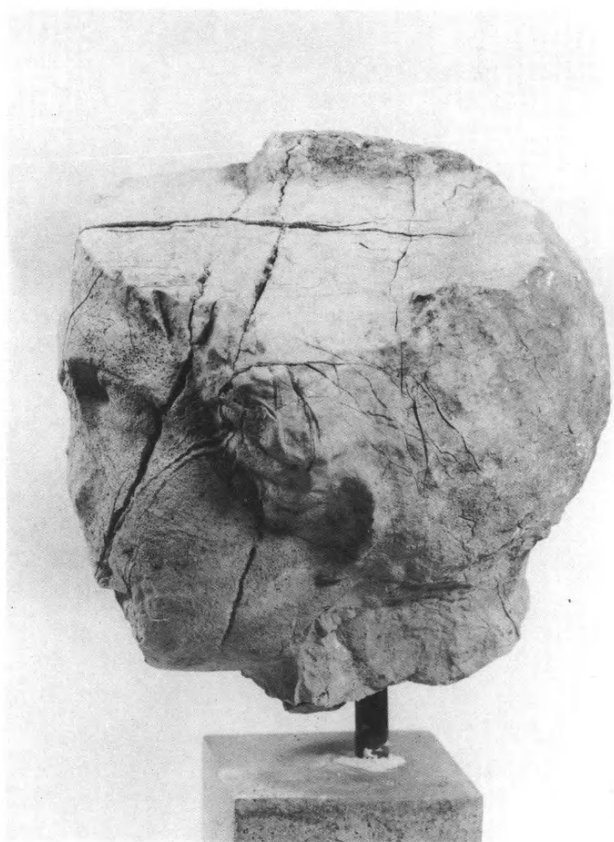
α. Δωρικά αρχιτεκτονικά μέλη από την πρόσοψη του Ἡρώου. β. Ἀποψη τοῦ σωροῦ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ Ἡρώου.

α. Ἀνακλιμένη σὲ ἀνάκλιντρο μορφή ἀπὸ τὸ Ἡρῶο. β. Συνανήκοντα θραύσματα ἀπὸ τὸ ἐρεισίνωτο τοῦ ἀνακλίντρου.

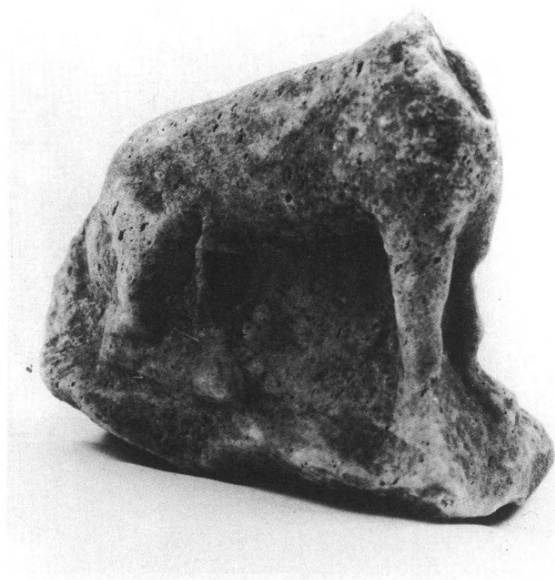
Πεπλοφόρος - Καρυάτις από τὸ ἀνάκλιντρο τῆς ἀνακεκλιμένης μορφῆς τοῦ Ἡρώου.

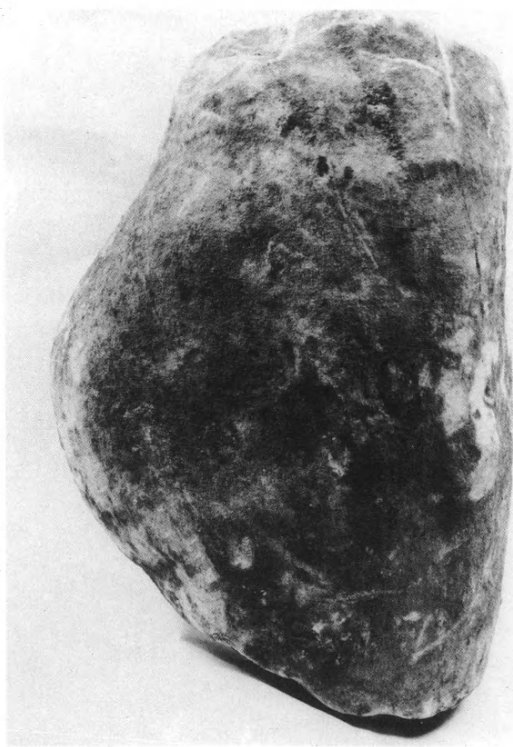
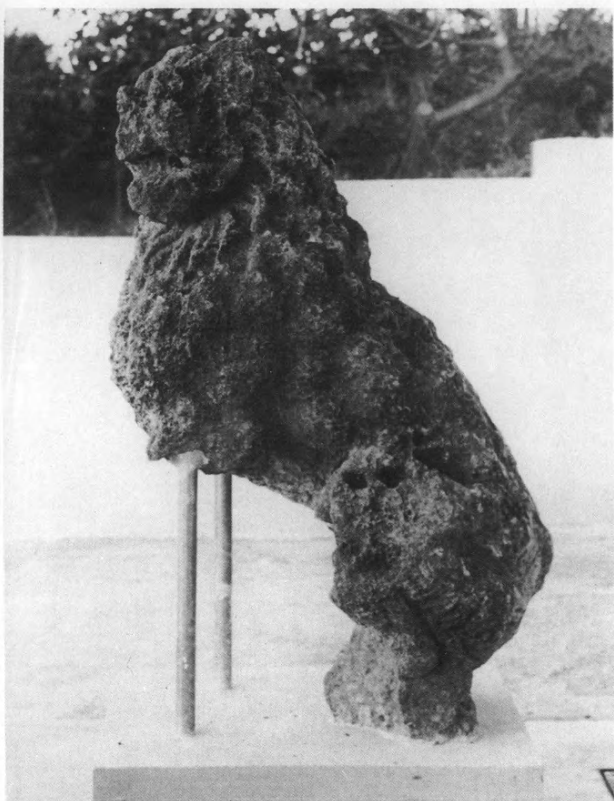
α-β. Λίθινο κεφάλι από τὸ Ἡρώο.

α. Λεπτομέρεια κερκίδων (5,6,7) τοῦ σταδίου ἀπὸ ΝΑ. β. ᾽Αποψη δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ σταδίου.

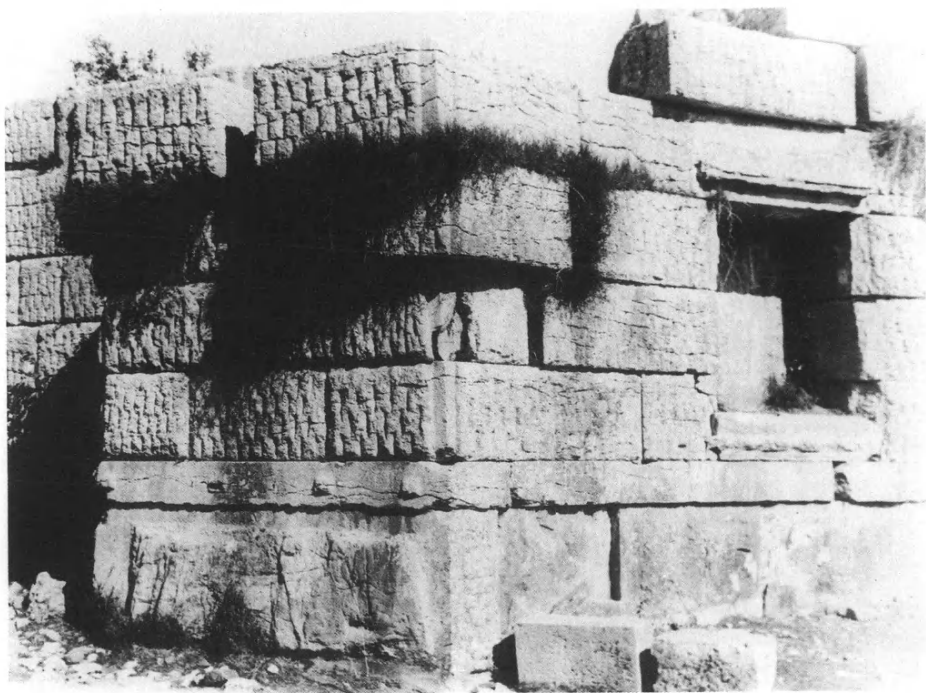
α. Θραῦσμα μηροῦ ἱματιοφόρου μορφῆς. β. Ἀκέφαλο ἀνακαθισμένο λιοντάρι ἀπὸ
θρόνο Κυβέλης.

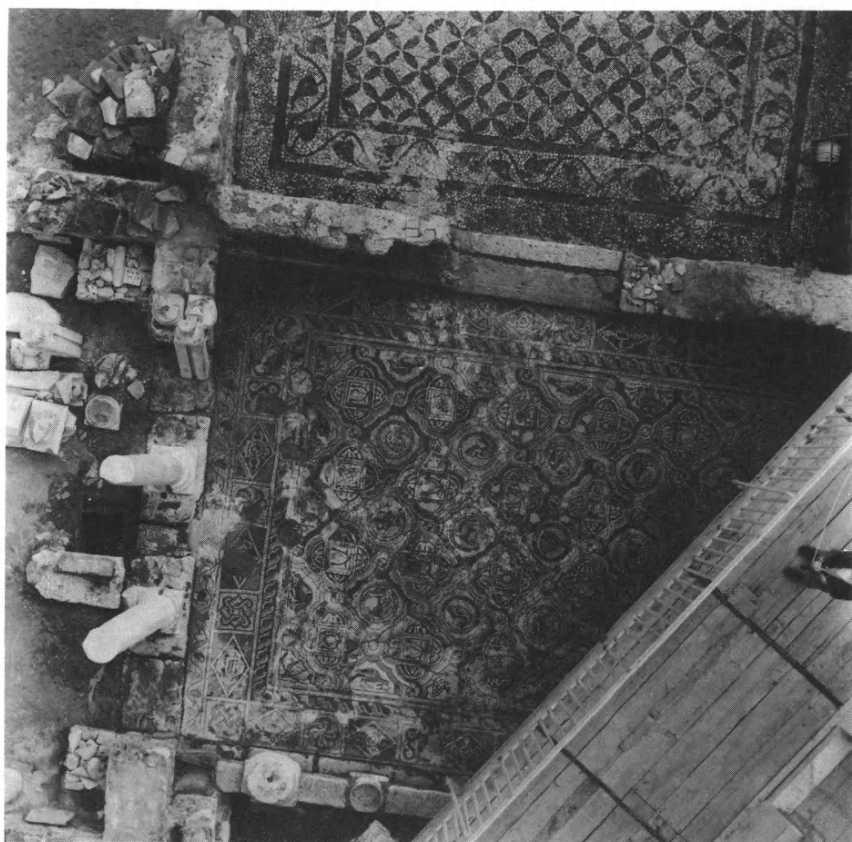
α. Ἀνακαθισμένο λιοντάρι ἀπὸ πωρόλιθο ἔντονα διαβρωμένο. β. Φθαρμένος μαρμάρινος δεξιὸς γλουτὸς ἀνδρικοῦ ἀγάλματος.

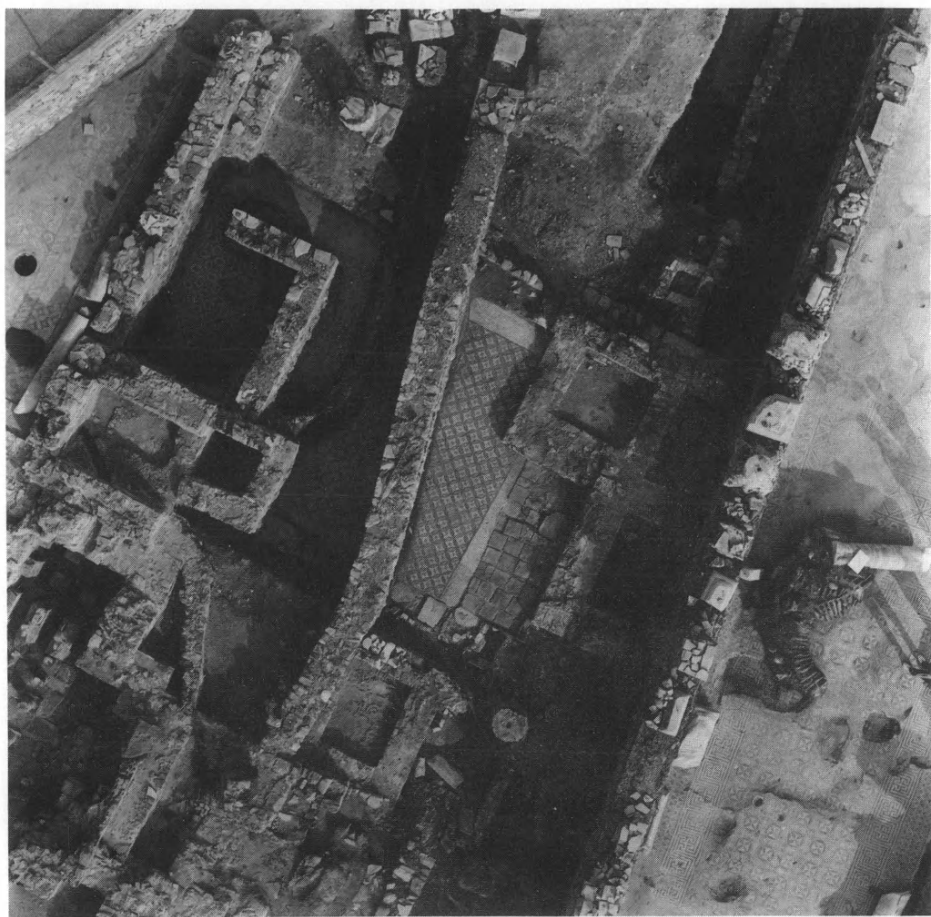
α. Τμήμα κορμού κολοσσιαίου γυναικείου αγάλματος. β. Γραπτή έπιτύμβια στήλη.

α. Γραπτή ἐπιτύμβια στήλη. β. Λεπτομέρεια ἐσωτερικοῦ χώρου ἀρκαδικῆς πύλης με
κόγχη ἐρμαϊκῆς στήλης.

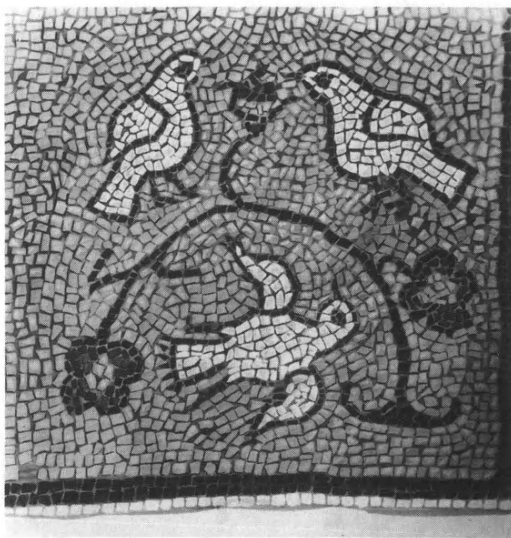
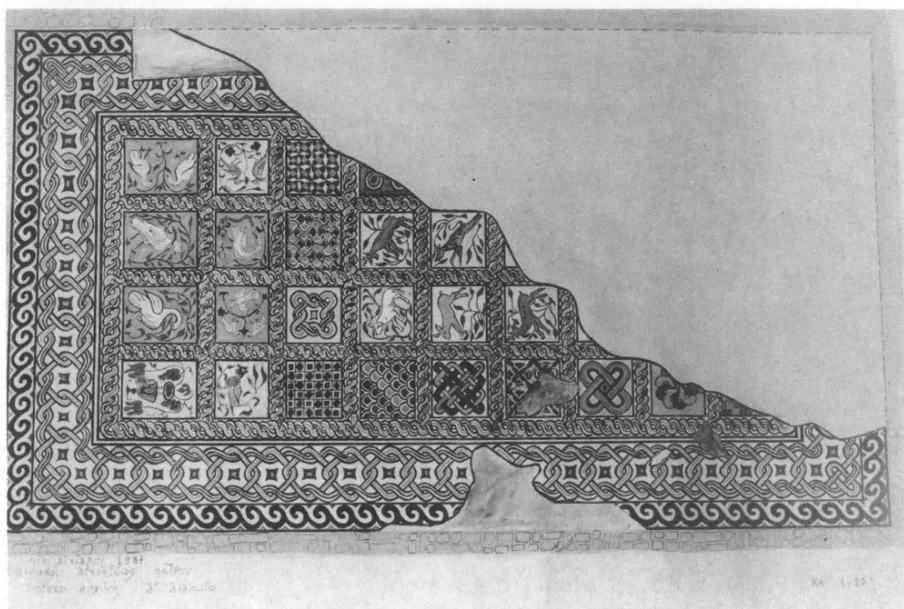
α. Τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τοῦ χώρου VIII. β-γ. Χρυσὸς σόλιδος Λέοντος Α' (457-474 μ.Χ.).

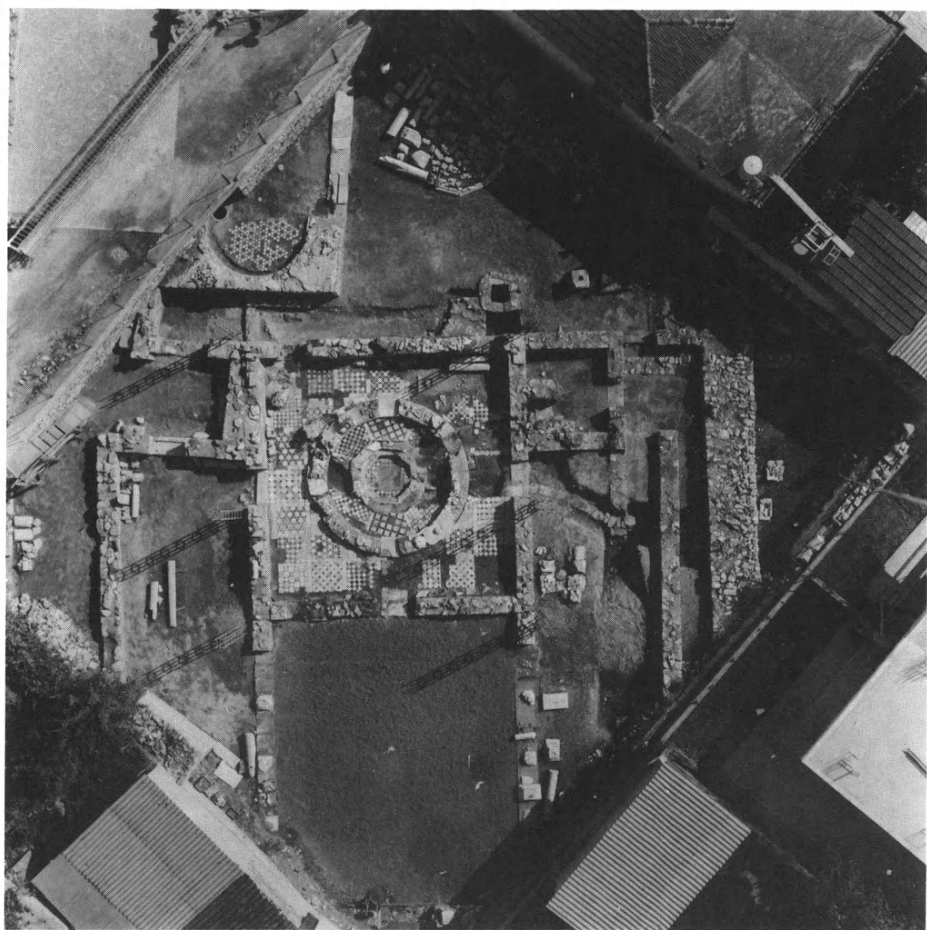
Ἐρείπια τοῦ λουτροῦ στὸν τομέα ΤΜ-Ο καὶ τὸ ἐκτὸς τῶν βασιλικῶν ψηφιδωτὸ Δε
στὸν τομέα ΤΜ-Ξ.

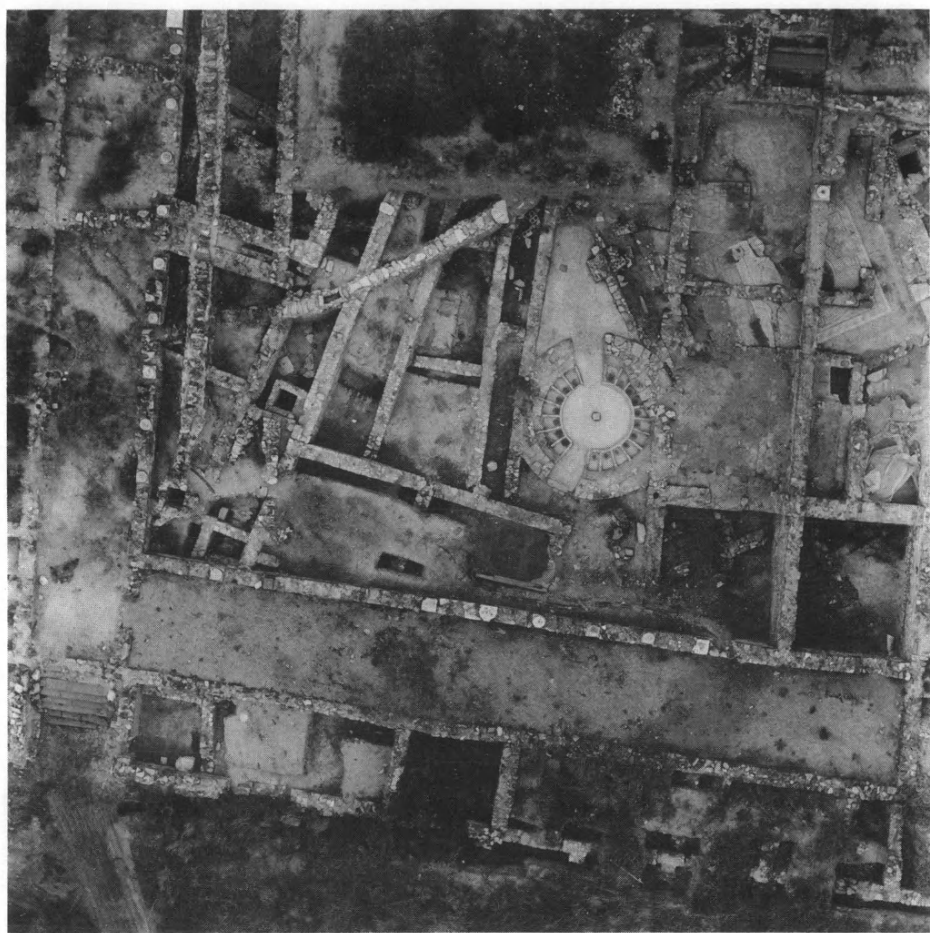
Τὸ βόρειο κλίτος μετὰ τὸ ἀνατολικὸ διάχωρο τῶν ψηφιδωτῶν. Δεξιὰ τὸ ἱερὸ τῆς τελευταίας βασιλικῆς.

α. Τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τοῦ ἀνατολικοῦ διαχώρου τοῦ βορείου κλίτους. β. Λεπτομέ-
ρεια τοῦ ἀνατολικοῦ διαχώρου τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ βορείου κλίτους.

Τὸ βαπτιστήριον. Ἐμπρὸς ἀριστερὰ τὸ ἀψιδωτὸ κτίσμα.

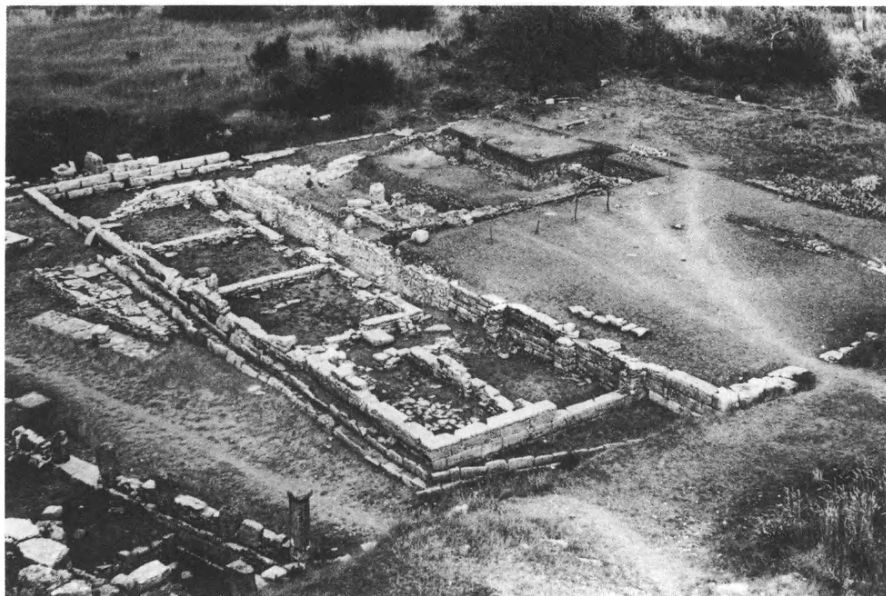
Τὸ συγκρότημα τῶν κοσμηκῶν κτηρίων, ἀεροφωτογραφία.

Ταφή νηπίου.

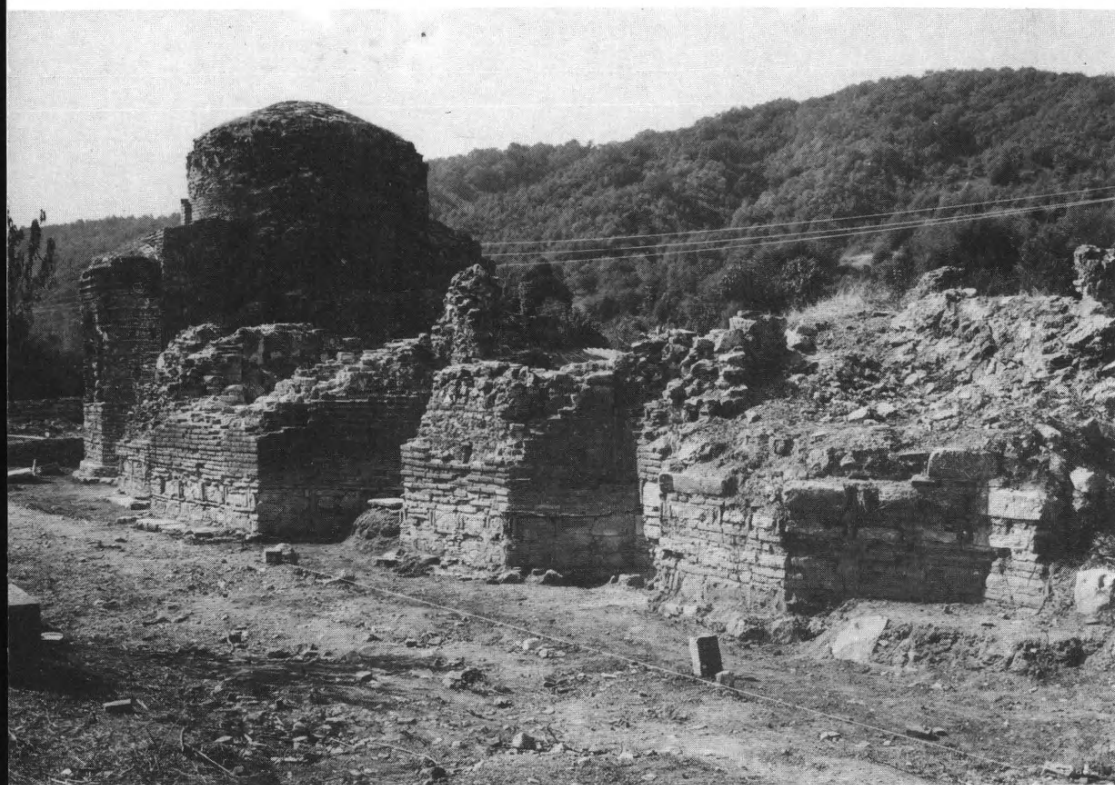
α. Παλαιοχριστιανικός και ύστερορωμαϊκός λύχνος. β. Πήλινος λυχνοστάτης. γ. Πήλινος λυχνοστάτης. δ. Πήλινο ρυτό με μορφή κεφαλιού σκύλου. ε-ζ'. Νόμισμα του Κοινοῦ τῶν Θεσσαλῶν: ε. Στὴν ὄψη τὸ κεφάλι τοῦ Ἀπόλλωνα. ζ'. Στὴν ὀπίσθια ὄψη Ἰτωνία Ἀθηνᾶ.

α. Ἀποψη ἀπὸ δυτικὰ - βορειοδυτικὰ τοῦ Πρυτανείου Ο-Ο1. β. Τὸ ἐλληνιστικὸ περιστύλιο.

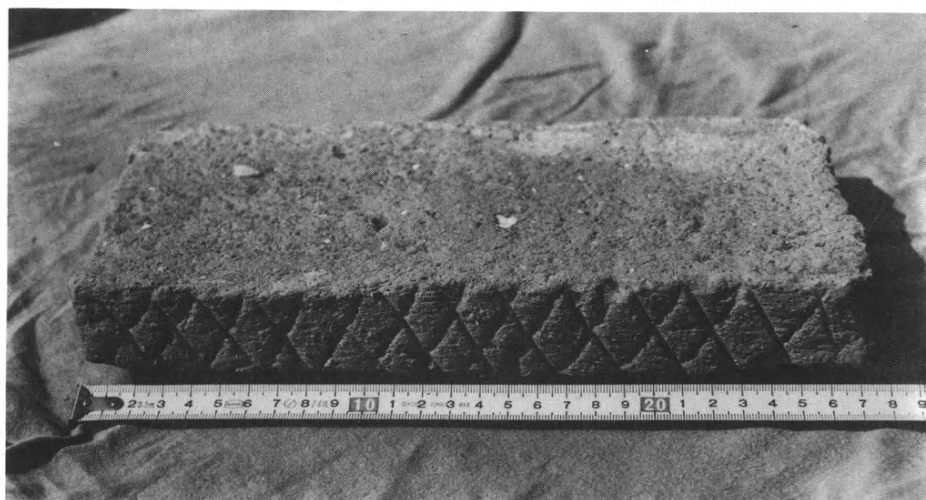
α. Ἡ περίστυλη αὐλὴ ἀπὸ δυτικά. β. Ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ βόρειου τοίχου Α2-Ζ.

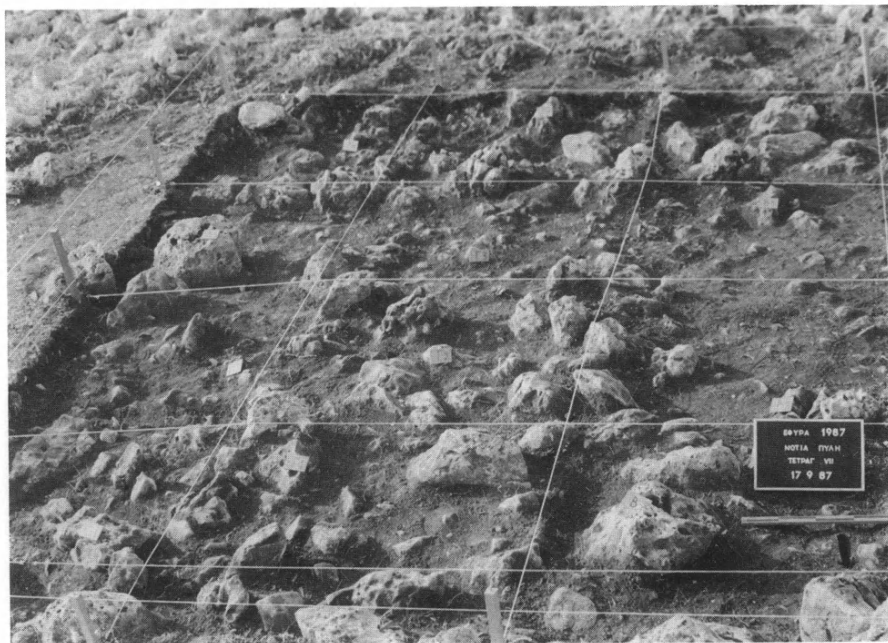
Ἡ ἀνατ. πλευρὰ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Παντανάσσης Φιλιππιάδος ἀπὸ ΒΑ.

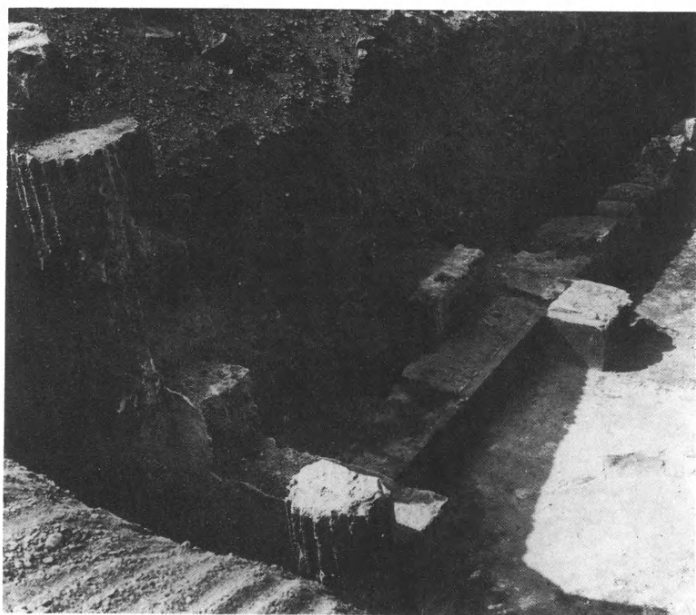
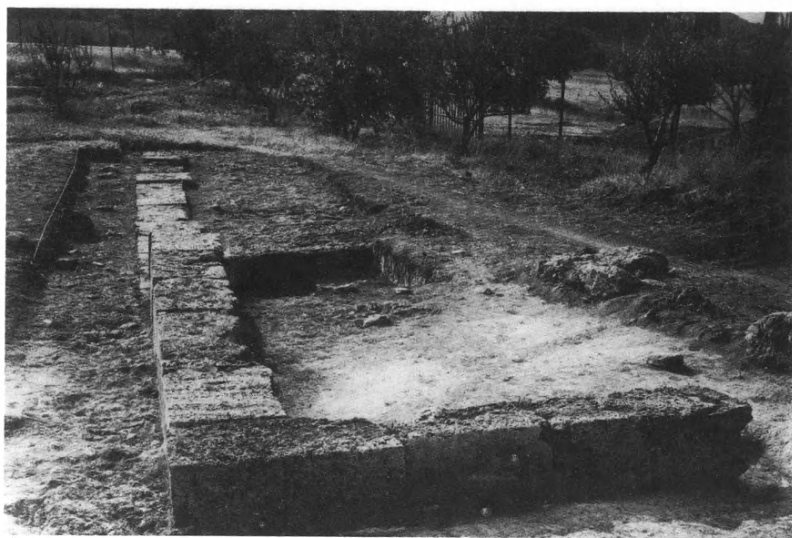
α. Τμήμα τῆς τοιχοποιίας τῆς ἀνατ. πλευρᾶς ὅπου ἐφαρμόστηκε ἡ τεχνικὴ τῆς κρυμμένης πλίνθου. β. Ἡ ἀψίδα τῆς προθέσεως ἀπὸ ΒΑ.

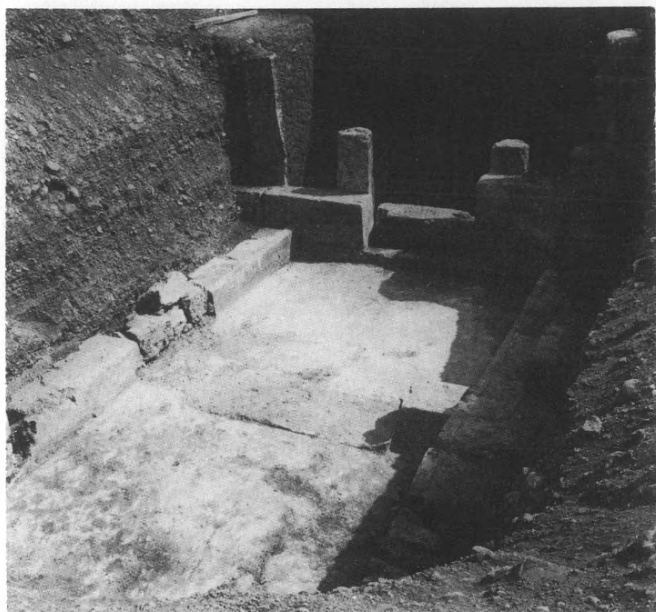
α. Πλίνθοι με άπολαυξευμένους σταυρούς. β. Πλίνθος με διαγώνιες χαραξίσεις.

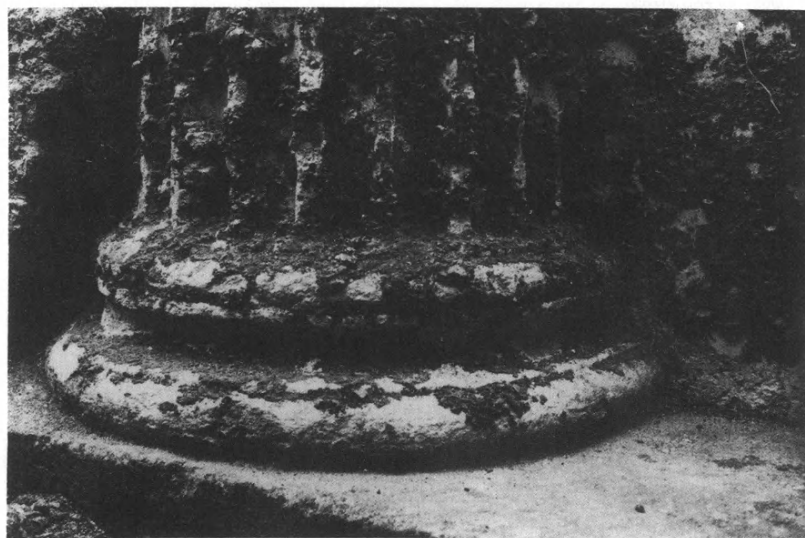
Έφυρα. Τὸ τετράγωνο VII.

α. Βεργίνα. Ἀρχαῖο θέατρο, σκηνή ἀπὸ ἀνατολικά. β. Ἡ τούμπα ΒΑ τοῦ Πνευματικοῦ Κέντρου. Ἡ νότια πλευρὰ τοῦ ἀρχαίου σκάμματος καὶ ὁ νότιος τοῖχος τοῦ μακεδονικοῦ τάφου καὶ τῆς ΝΑ γωνίας τῆς πρόσοψης μὲ δύο ἡμικίονες.

- α. Ἡ τούμπα ΒΑ τοῦ Πνευματικοῦ Κέντρου. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ «κρατήρα».
 β. Ἡ τούμπα ΒΑ τοῦ Πνευματικοῦ Κέντρου. Ὁ μακεδονικὸς τάφος μετὰ τὴν ἰωνικὴ
 πρόσοψη, ἐσωτερικὸ μετὰ τοὺς δύο θαλάμους.

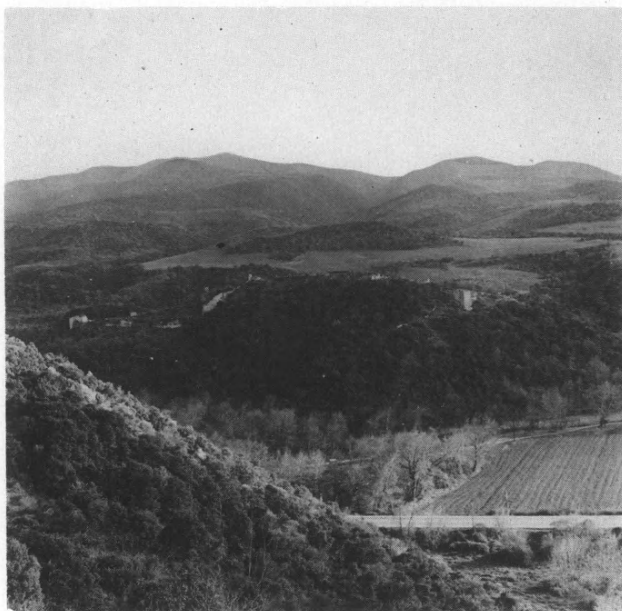
α. Ἡ τούμπα ΒΑ τοῦ Πνευματικοῦ Κέντρου. Ὁ μακεδονικὸς τάφος μὲ τὴν ἰωνικὴ πρόσοψη. Ἡ πρόσοψη μὲ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου. β. Ἰωνικὴ βάση μὲ ἡμικίονα τῆς πρόσοψης.

α. Ὁ μακεδονικὸς τάφος μετὰ τὴν ἰωνικὴ πρόσοψη. Ἡ πρόσοψη καὶ ἡ εἴσοδος τοῦ τάφου.
β. Τμῆμα «μεγαρικοῦ» σκύφου.

α. Τείχος. 'Η ἐξωτερική πλευρά τοῦ τείχους καὶ τοῦ πύργου ἀπὸ Β. β. Τείχος. 'Η ἐξωτερική πλευρά τοῦ τείχους ἀπὸ Ν.

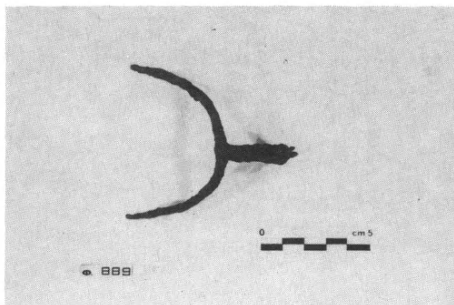
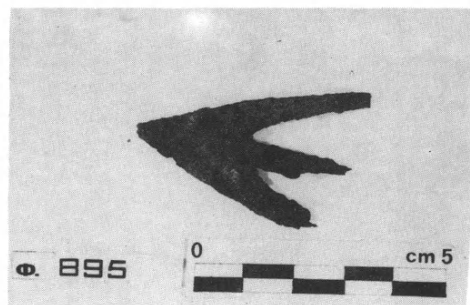
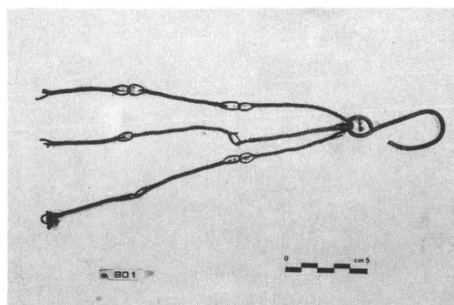
α. "Αποψη τοῦ ὄχυροῦ βυζαντινοῦ οἰκισμοῦ τῆς Ρεντίνας ἀπὸ Β. β. "Αποψη τοῦ λόφου τῆς Ρεντίνας ἀπὸ Δ.

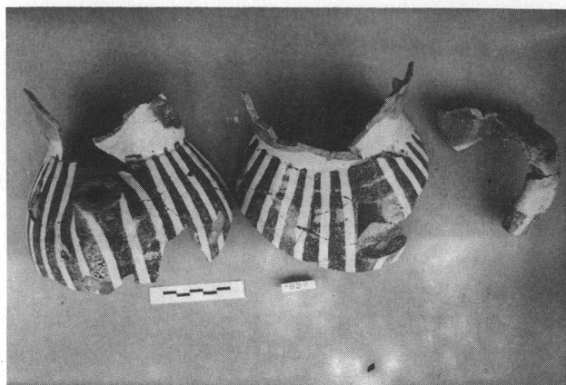
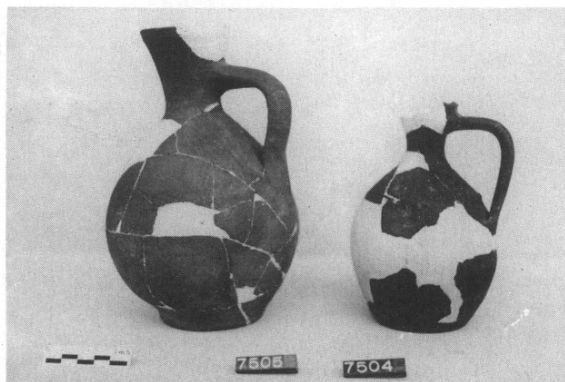
Τὸ ἰουστινιάνειο τεῖχος τῶν μεσημβρινῶν ὁχυρώσεων. Δεξιά διακρίνεται ἡ βυζαντινὴ κατοικία K23 ποὺ στηρίζεται πάνω στὸ τεῖχος.

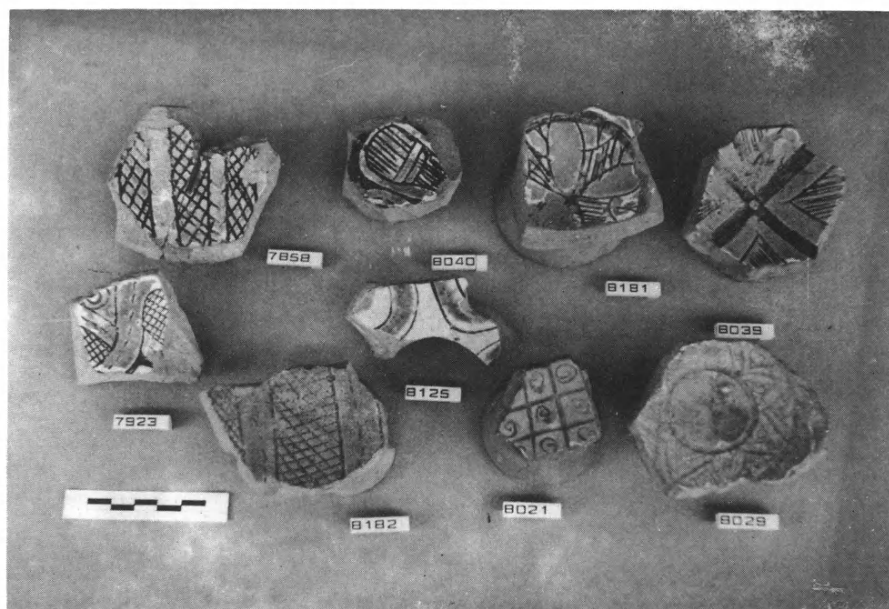
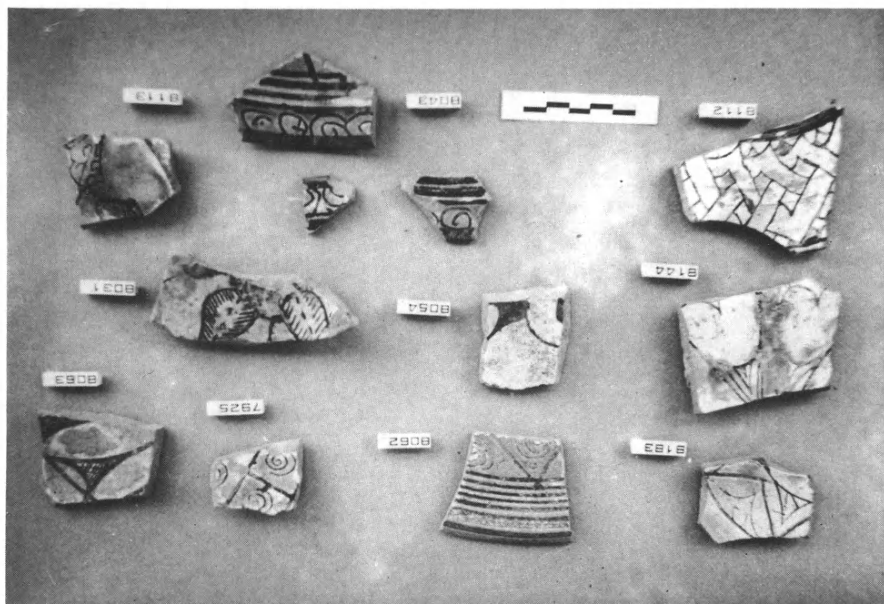
α. Οι βυζαντινές κατοικίες K25, K23 και K24. β. Τò μεσημβρινό ταφικό κλίτος τῆς βασιλικῆς.

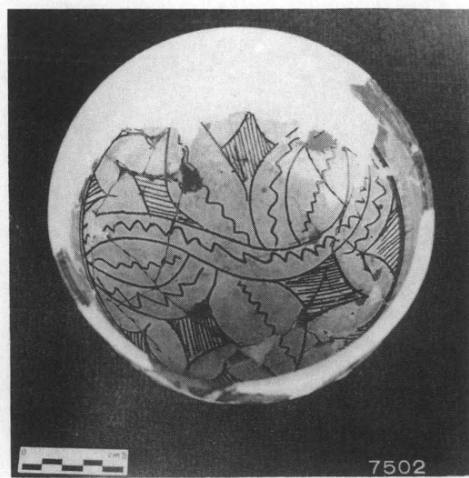
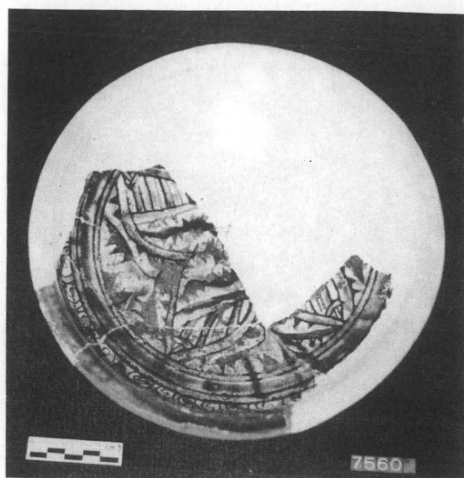
α. Ψαλίδι. β. Φιαλίδιο μύρου. γ. Πόρπη. δ. Άλυσίδα κανδήλας. ε. Βέλος. ς'. Πτερινστήρας.

α-β. Βυζαντινά αγγεία. γ. Ώστρακα βυζαντινού αγγείου.

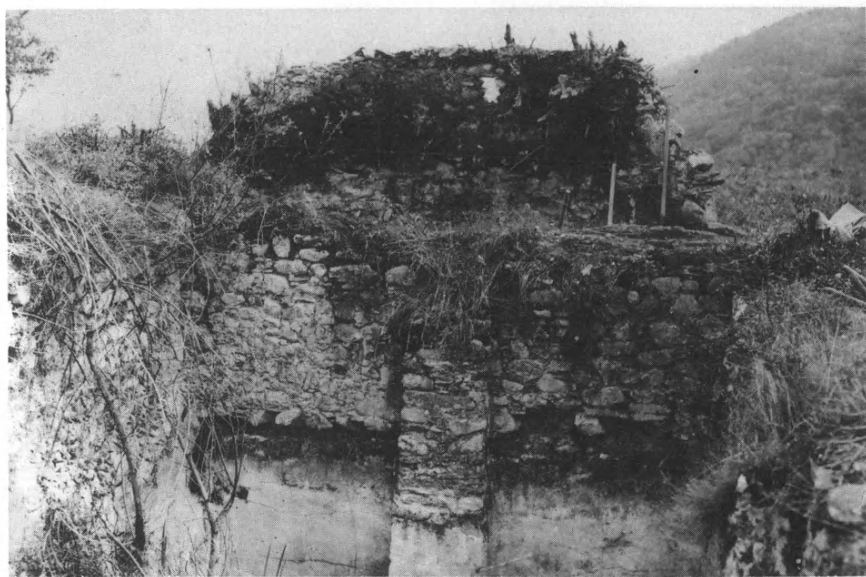
α-β. Όστρακα έφραλαωμένων βυζαντινών άγγείων.

α-β. Βυζαντινό αγγείο από τὸ μεσημβρινὸ κλίτος. γ-δ. Βυζαντινὰ ἀγγεῖα.

α. Ἐξωτερικὴ ἄποψη τῆς ἀψίδας τῆς βασιλικῆς. β. ΝΔ ἄποψη.

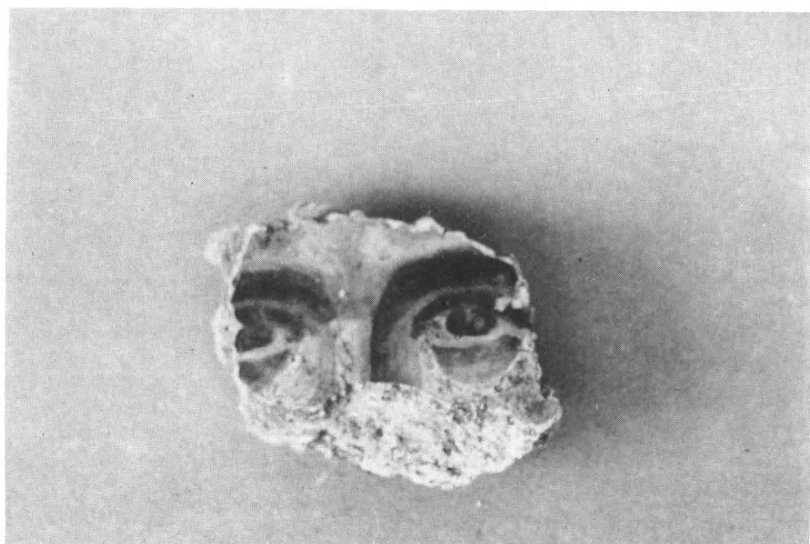
α-β. Ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ. γ. Ἀποψη τῆς κινστέρνas καὶ τῆς ἀψίδας τῆς βασιλικῆς.

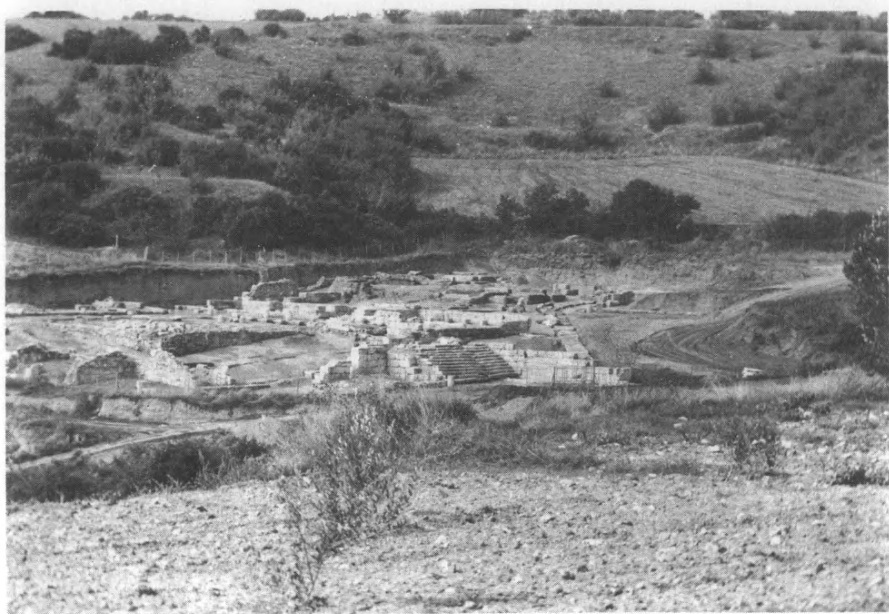
α-β. Οί ταφές Α, Β στο θεμέλιο τῆς ἀψίδας τῆς βασιλικῆς.

α-δ. Ταφές τοῦ μεσημβρινοῦ κλίτους τῆς βασιλικῆς: α. Ὁ τάφος ΤΓ. β. Ὁ τάφος ΤΒ.
γ. Ὁ τάφος ΤΝ2. δ. Τὸ πόδιον.

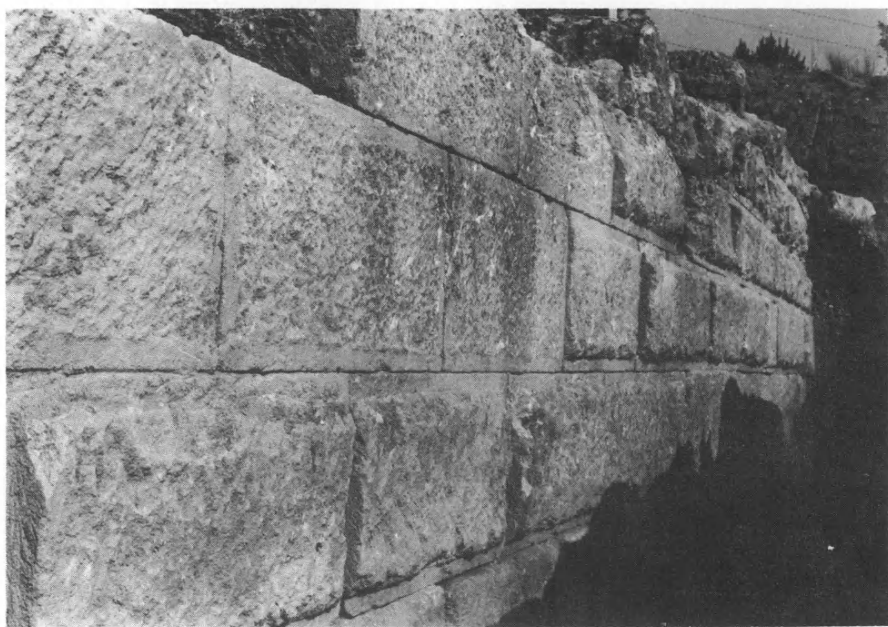
α. Σπάραγμα τοιχογραφίας τῆς βασιλικῆς. β. Τὸ μεσημβρινὸ ταφικὸ κλίτος τῆς βασιλικῆς.

α. Γενική άποψη τοῦ Γυμνασίου ἀπὸ ΝΑ. β. Γενική άποψη τοῦ Γυμνασίου ἀπὸ Β.

α. Αΐθριο παλαίστρας. β. Ἀνατολικὸς τοῖχος αἵθριου καὶ διπλὴ ἀνατολικὴ στοὰ
Παλαίστρας.

α. Ἀνατολική πλευρά Παλαίστρας. β. Κλιμακωτή διαμόρφωση ἀνατολικοῦ τοίχου Παλαίστρας.

α. ΝΔ περίβολος Παλαίστρας. β. Τμήμα ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὸ αἶθριο τῆς Παλαίστρας.
γ. Ὅστρακα παναθηναϊκοῦ ἀμφορέα.

α. Διάδρομος μετὰ Παλαίστρας καὶ Δεξαμενῶν. β. Τὸ κτίριο τῶν Δεξαμενῶν.

α. Οι δεξαμενές του Γυμνασίου. β. Πήλινος αγωγός ύδροδότησης.

α. Ὁ βωμός τοῦ Γυμνασίου. β. Βωμός, βάσεις με κρίκους, ἀποθέτες.

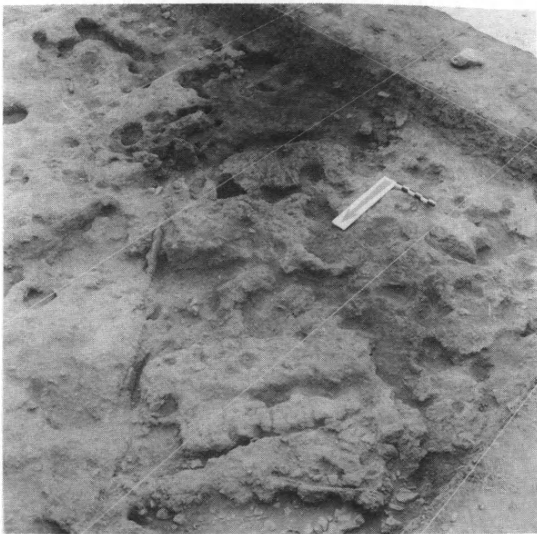
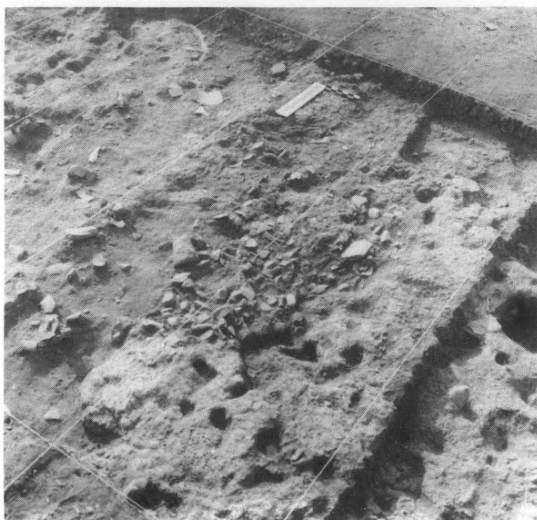
α. Τοιχοποιία νέου κτιρίου. β. Νέο κτίριο.

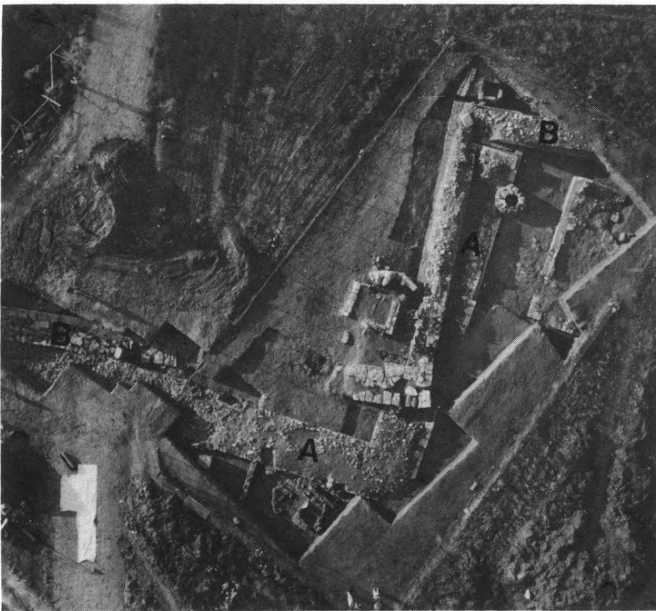
α. Σπόνδυλοι δωρικής κιονοστοιχίας νέου κτιρίου. β. Ὁ ξυστός δρόμος τοῦ Γυμνασίου.

Τομέας Ι. Ἐπάλληλες φάσεις ἱπνοῦ.

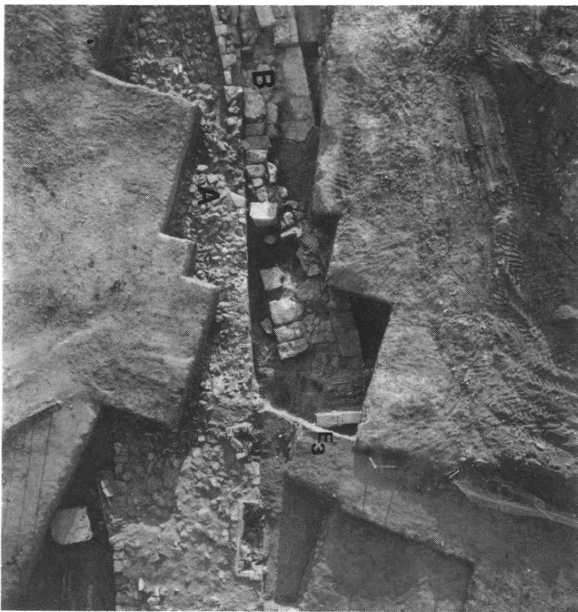
α. Τομέας V. Στρώμα ύστερης νεολιθικής εποχής, δάπεδο κτιρίου (;). β. Τομέας V.
"Αποψη κτιρίου μέσης νεολιθικής εποχής.

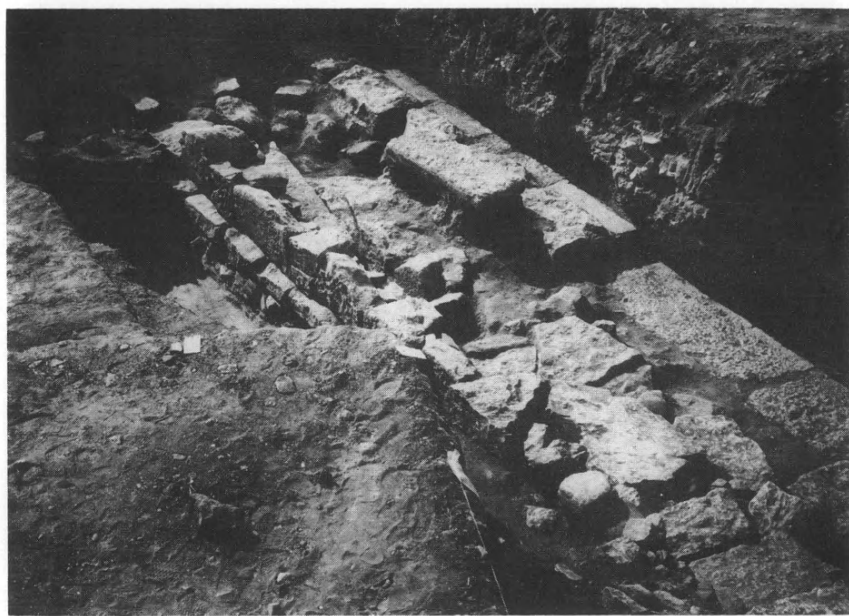
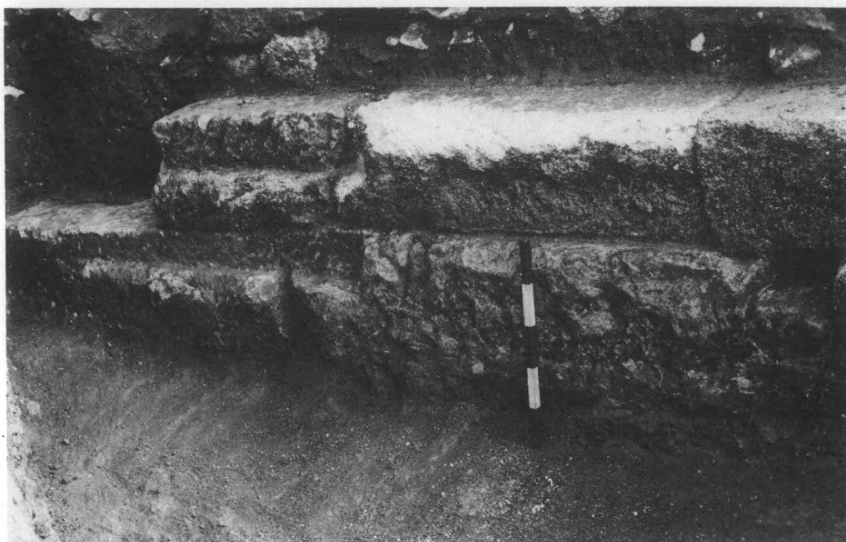
α-β. Τομέας II, βόρειος περίβολος: α. Γενική άποψη. β. Περιοχή πύλης.

α. Ἀνατολική πλευρὰ πύλης. β. ΒΔ γωνία βόρειου περιβόλου, ἐσχάρα Ε2.

α. Βόρειος περίβολος, δυτική πλευρά πύλης. β. Ἐπάλληλες κτιριακὲς φάσεις βόρειου περιβόλου (Α, Β).

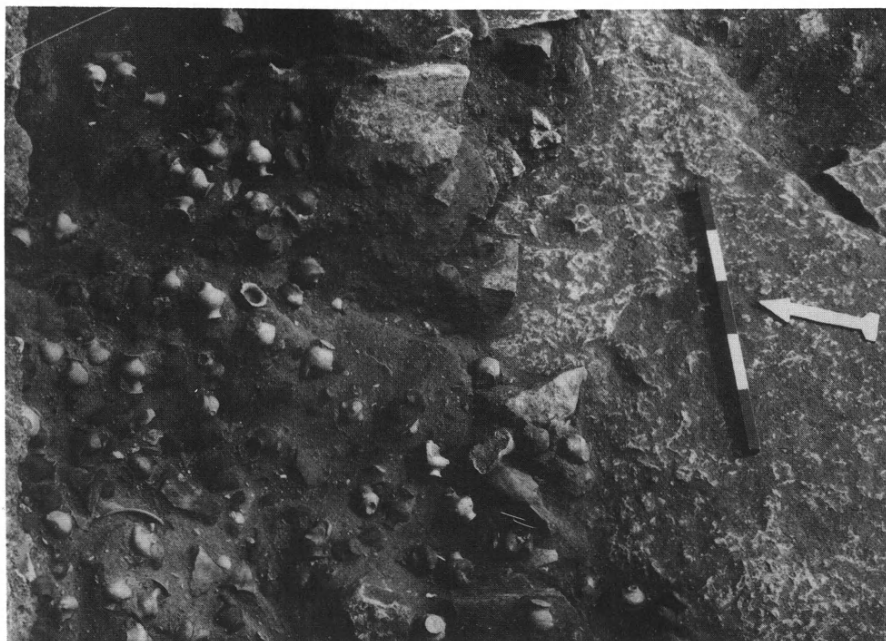
α. Ἐξωτερικὴ πλευρὰ τείχους φάσης Β. β. Ἐσωτερικὴ πλευρὰ τείχους φάσης Β.

α. Ἐσωτερικὴ πλευρὰ τείχους. β. Βόρειος περίβολος, φάσεις Α καὶ Β.

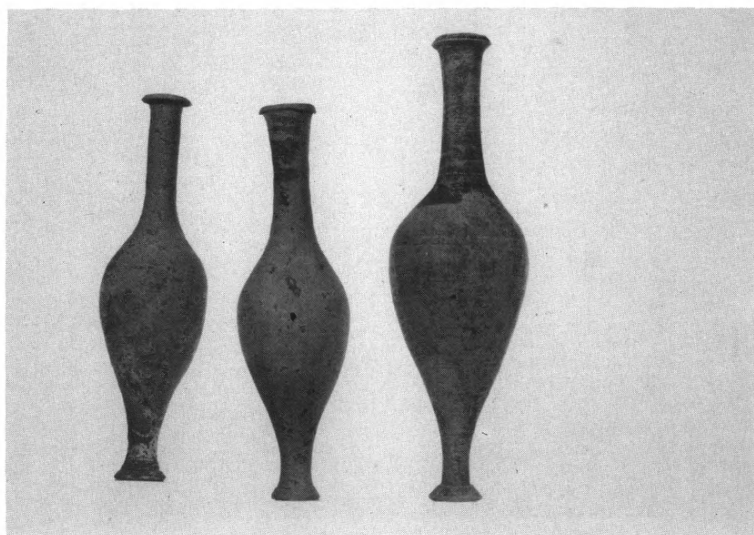
α. Βόρειος περίβολος φάσης Β, βαθμιδωτή κατασκευή. β. Τείχος φάσης Β, αποθέτης.

Βόρειος περίβολος, λεπτομέρεια αποθέτη.

α-β. Ειδώλια από τὸ ἱερό.

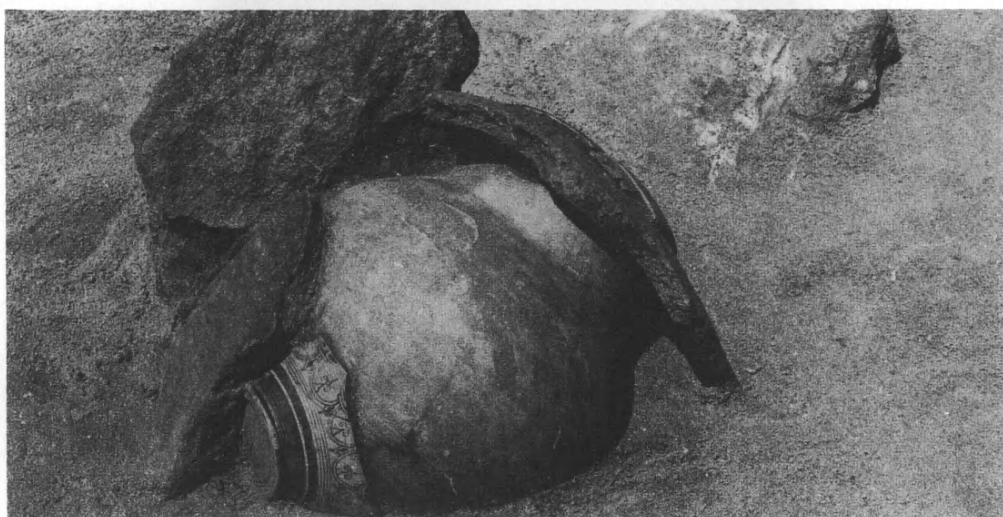
α. Κτέρισμα τῆς ταφῆς 8α. β. Κτέρισμα τοῦ τάφου Ν9 ἀπὸ τὸ ἐλληνιστικὸ νεκροτα-
φεῖο. γ. Κτερίσματα τοῦ τάφου Ν14.

α. Παιδική ταφή σὲ πίθο. β. Ἑλληνιστικὸ νεκροταφεῖο.

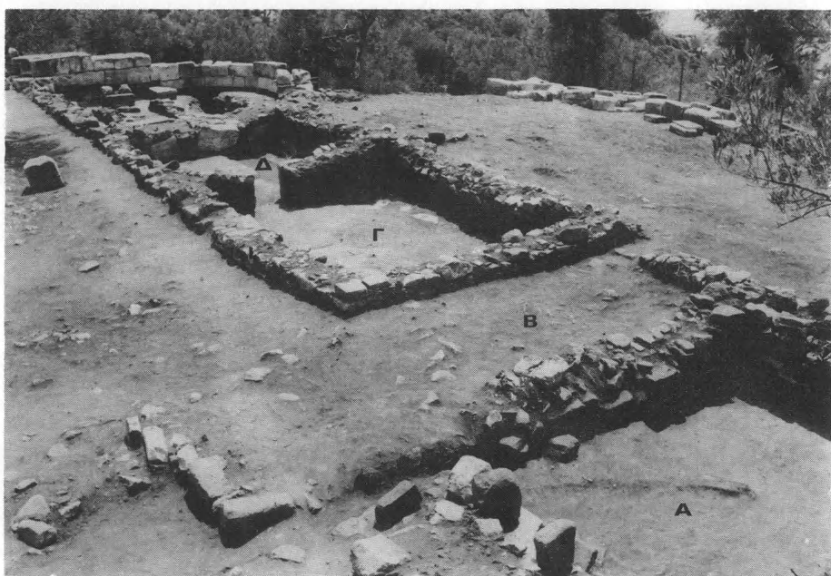
α. Έλληνιστικό νεκροταφείο, κεραμοσκεπής τάφος. β. Τείχος φάσης Α, έλληνιστικές ταφές.

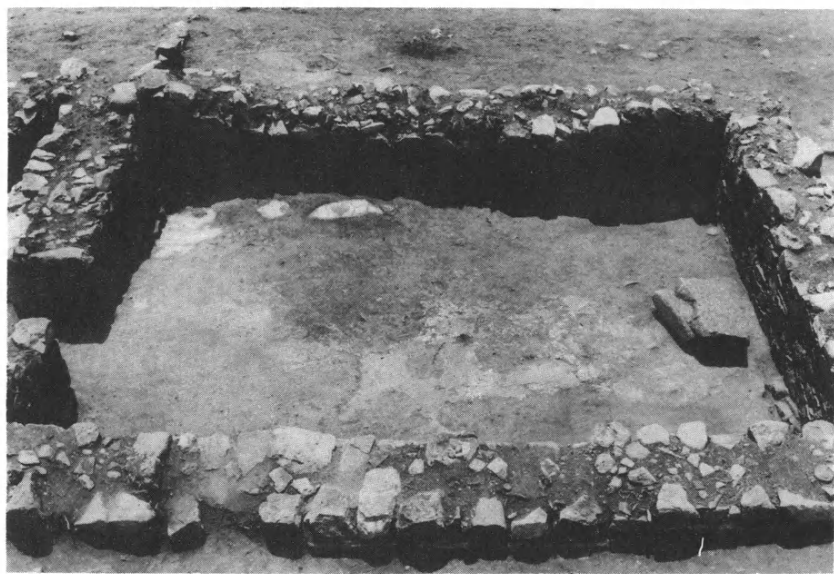
α. Μερική άποψη τής ανασκαφής του αρχαϊκού νεκροταφείου. β. Ἡ ταφή K191 τοῦ αρχαϊκοῦ νεκροταφείου.

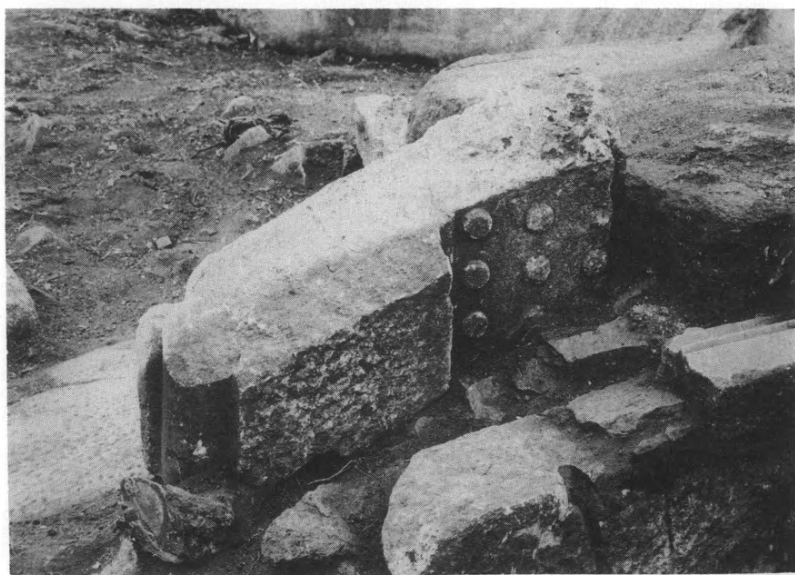
α. Παρεκκλήσι παλαιοχριστιανικῶν χρόνων. β. Νότιο πτερύγιο βασιλικῆς, τράπεζα μονῆς (δωμάτιο Ε).

α. Βόρειο πτερύγιο βασιλικῆς με μεταγενέστερες προσθήκες. β. Ἡ νότια πτέρυγα διαμερισμάτων τῆς μονῆς (Α: θυρωρεῖον ἢ ξενών, Β: ὑπόστεγο, Γ: ὀψοφυλάκειον, Δ: μαγειρεῖον).

α. Θυρωρεῖον ἢ ξενών (δωμάτιο Α). β. Ὀψοφυλάκειον (δωμάτιο Γ).

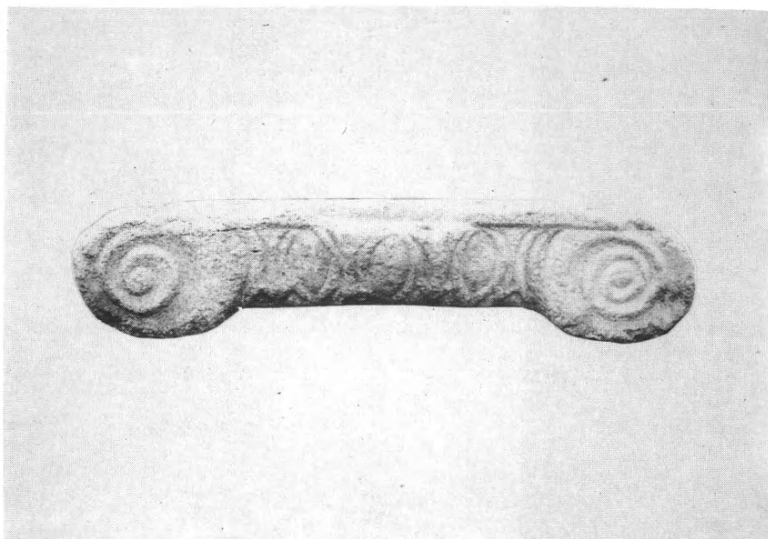
α. Ἡ βόρεια πτέρυγα διαμερισμάτων τῆς μονῆς. β. Καταληπτήρας λίθος ἀπὸ τοῖχο-
περίβολο ἄβατου ἱεροῦ ρωμαϊκῶν χρόνων.

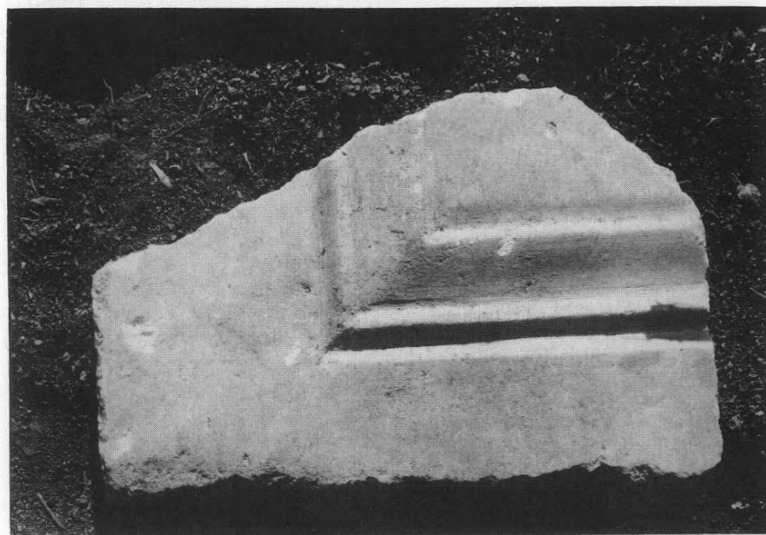
α. Μεταγενέστερη είσοδος πρὸς τὸ βόρειο πτερύγιον τῆς βασιλικῆς καὶ ἐξωτερικὴ ὄψη βόρειου τοίχου καθολικοῦ μονῆς. β. Τοῖχος μὲ χαραῖς στοῦ ἐπίχρισμα.

α. Τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς. β. Τάφος στὸν νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ.

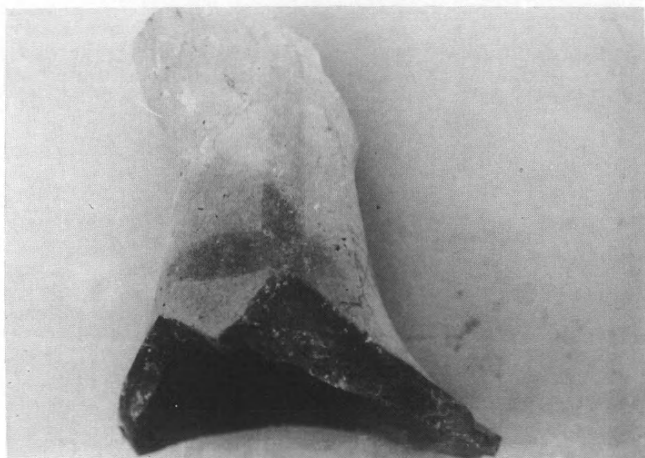
α. Ίωνικό κιονόκρανο ύστερορωμαϊκῶν χρόνων. β. Ὑδραγωγεῖο Σύναξης.

α. Ἀποψη τῶν δύο ἀψίδων τοῦ ναοῦ. β. Τεμάχιο θωρακίου.

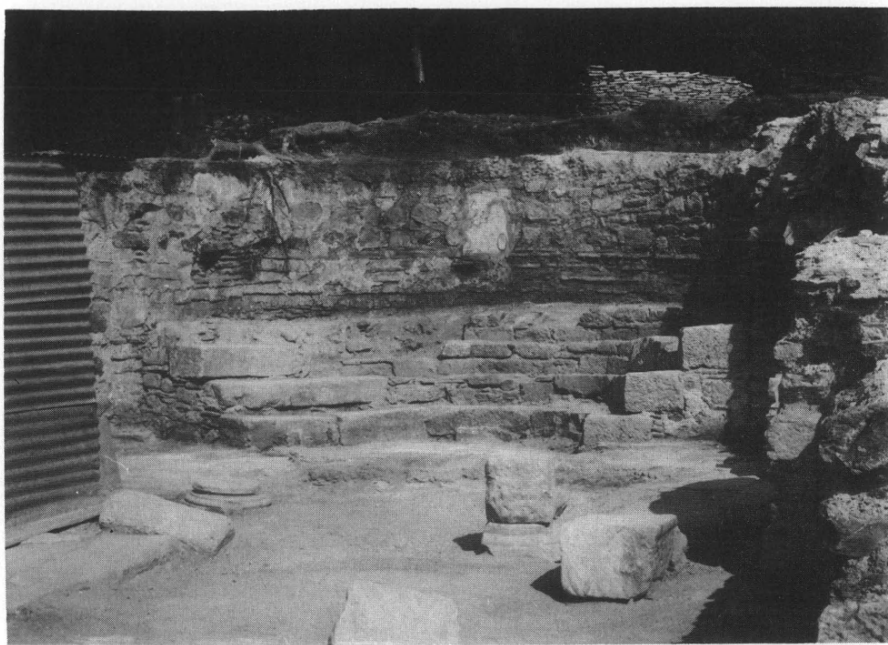
α. "Αποψη τῆς κόγχης τοῦ διακονικοῦ. β. Τὸ πλινθόστρωτο δάπεδο τῆς κόγχης τοῦ διακονικοῦ.

α. Λαιμὸς ἀγγείου με ζωγραφιστὸ σταυρό. β. Τμῆμα κοσμήτη.

α. Σπάραγμα τοιχογραφίας από τὸν χώρο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ. β. Τμῆμα κοσμήτη με
ἀνάγλυφη παράσταση μαργαρίτας.

Ἀποψη τοῦ συνθρόνου.

α. Τμήμα κιονοκράνου. β. Βαθμίδες συνθρόνου με ἔχνη ὀρθομαρμάρωσης.

α. Νότιο τμήμα τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμού. Γενική ἄποψη ἀπὸ τὰ δυτικά. β. Τετράγωνο Β, Α καὶ ΝΑ ἄποψη ἀπὸ Βορρά.

α. Τετράγωνο Β, δυτικό τμήμα. β. Τετράπλευρος χώρος, άποψη από Α.

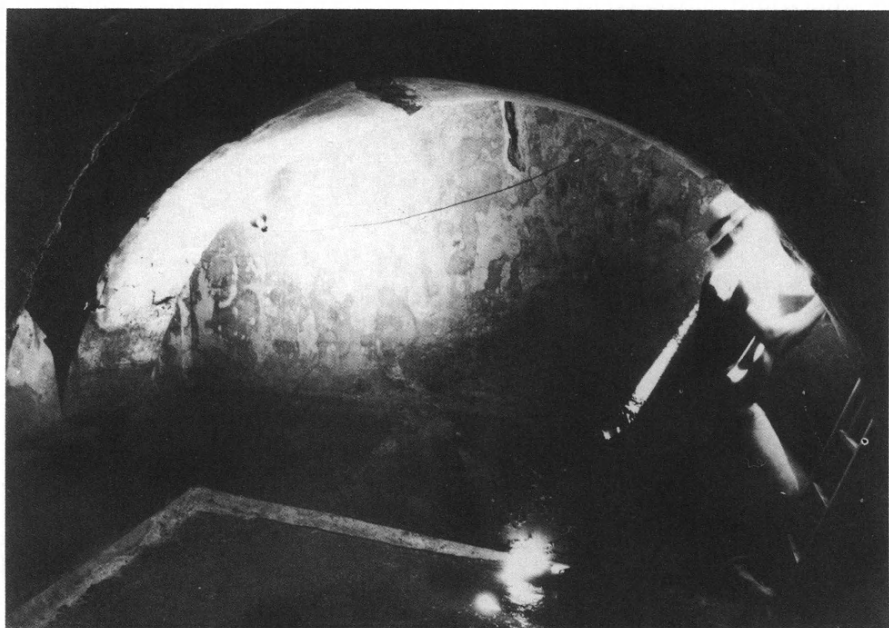
α. Τετράγωνο Β,Γ,Δ και ὁ πρόχειρος τοῖχος δεξιὰ, ἄποψη ἀπὸ Ν. β. Τετράγωνο Δ.
Τὸ βόρειο τμήμα τοῦ δωματίου μὲ τὰ κονιάματα καὶ τὸ καμίνι, ἄποψη ἀπὸ Ν.

Τετράγωνο Δ. Τὸ καμίνι καὶ τὸ δωμάτιο μὲ τὰ κονιάματα. Δεξιὰ ὁ Πύργος (Π).
᾽Αποψη ἀπὸ Β.

α. Ἀγωγὸς κάτω ἀπὸ τὸν δρόμο πρὸς Ἀ τῆς Ἱερῆς Λίμνης. β. Ἡ δεξαμενὴ τῆς κεντρικῆς αὐλῆς στὴν Οἰκία τῆς Λίμνης πρὶν τὸν καθαρισμό.

Ἡ δεξαμενὴ τῆς κεντρικῆς αὐλῆς στὴν Οἰκία τῆς Λίμνης μετὰ τὸν καθαρισμό.

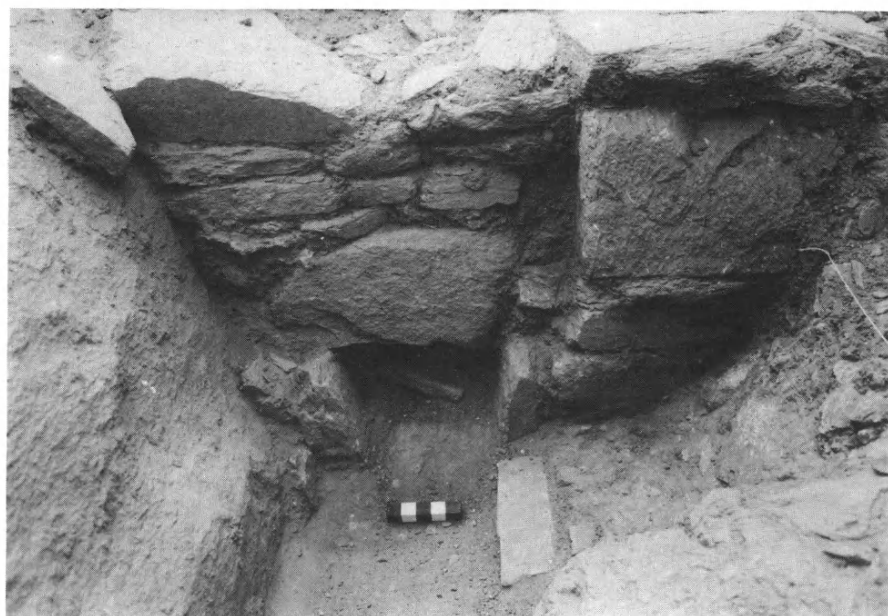
α-β. Ίωνικό κιονόκρανο ἀπὸ τὴν Οἰκία τῆς Λίμνης.

α-β. Οί κίονες τοῦ περιστυλίου τῆς Οἰκίας Ν στή νησίδα VI (συννοικία τοῦ θεάτρου πρὶν καὶ μετὰ τὶς ἐργασίες).

α-β. Μουσείο, αίθουσα ελληνιστικής γλυπτικής σε προσωρινή έκθεση.

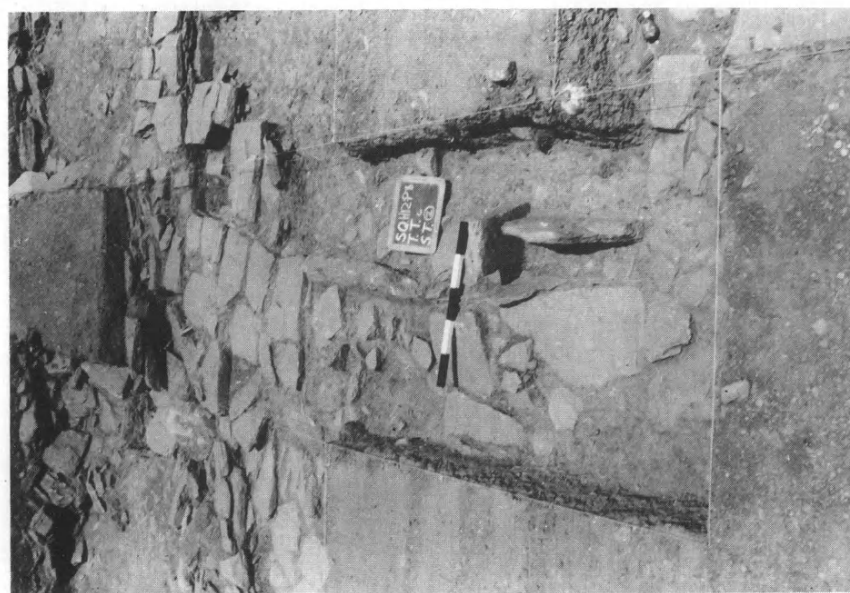
α. Τάφος H12, άριθ. 6. Δωμάτιο πρώιμου αρχαϊκού οικισμού Κουκουναριών, άποψη άπό Ν. β. Μεσαίο πλάτωμα, τάφος H12, άριθ. 6. "Ανοιγμα άγωγού νότιας πλευράς δωματίου.

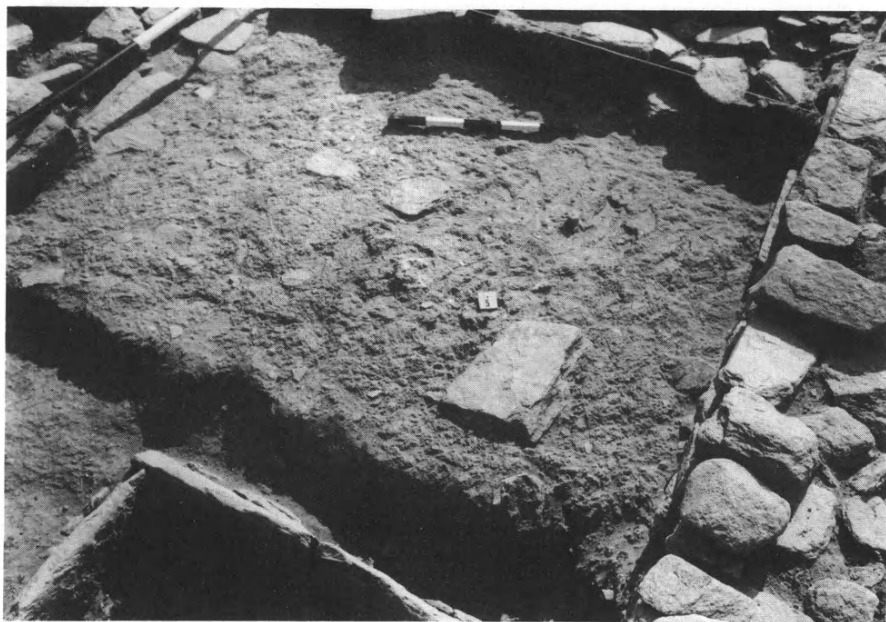
α. Ἡ τάφος H12, ἀριθ. 9 ἀπὸ Ν. β. Ἡ τάφος H12, ἀριθ. 7 ἀπὸ Δ.

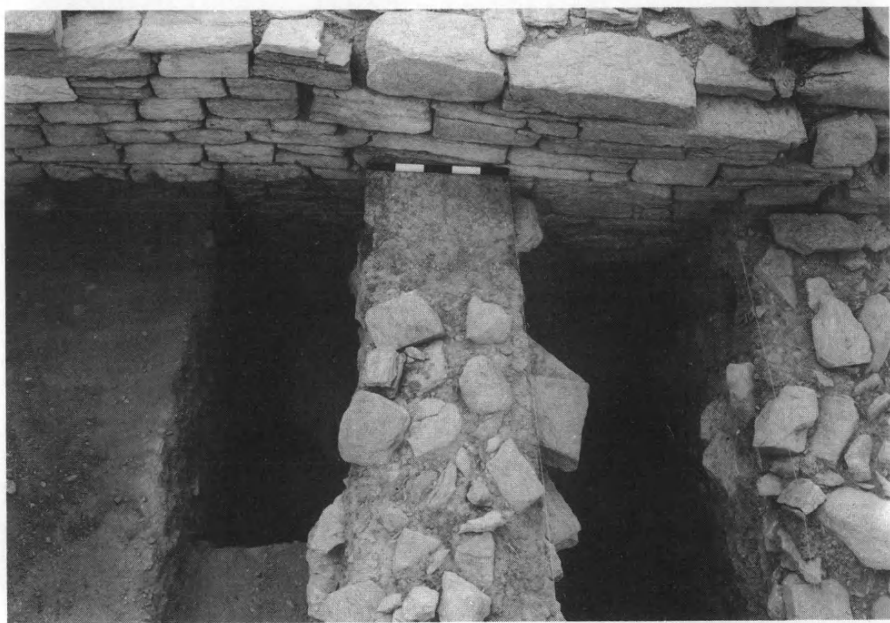
α. Οίνοχόη τάφρου Η12, ἀριθ. 9, κατὰ χώραν. β. Τάφος Η12, ἀριθ. 5 ἀπὸ Δ.

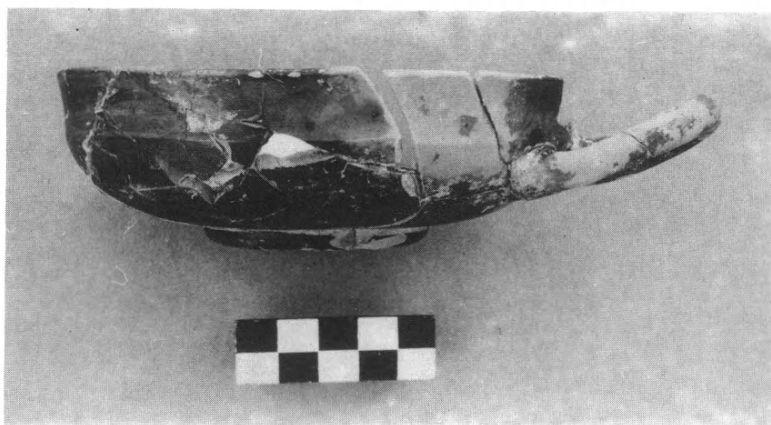
α. Τάφος H12, άριθ. 8. Άνοιγμα θύρας, φρασσόμενο με έγκάρσια τοποθετημένη σχιστολιθική πλάκα. β. Τάφος H13, άριθ. 2. Έστία με τέφρα και χροιάλες κατά χώραν.

α. Τὸ δάπεδο τοῦ κτιρίου τῶν σφραγισμάτων. β. Ἀνάλημμα ἱεροῦ Ἀθηνᾶς. Ἀποψη ἀπὸ Ν τοῦ κτιρίου τῶν σφραγισμάτων.

α. Ναός Ἀθηνᾶς. ᾽Αποψη ἐρειπίων ἀπὸ Β. β. Δοκιμαστικὲς τομὲς σχαμμένες καθέτως πρὸς τὸν δυτικὸ ἀναλημματικὸ τοῖχο τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς.

α. "Όστρακα τομῆς ἡ πρὸς Δυσμᾶς τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς.
β. "Αποὺς κύλιξ 5ου π.Χ. αἰ.

α. Τέμενος ιεροῦ Ἀθηνᾶς. Τοῖχος 3 ἀπὸ Δ. β. Βόρειος τοῖχος τεμένους· κάτω ὁ μυκηναϊκὸς τοῖχος.

α. 'Ανάλημμα ἱεροῦ Ἀθηνᾶς. Ἐρείπια τῆς τάφρου K13, ἀριθ. 1 ἀπὸ Ν. β. Δυτικὸ νεκροταφεῖο Κουκουναριῶν. Ταφικὲς κατασκευὲς καὶ τάφροι ἀπὸ Δ.

α-β. Δυτικό νεκροταφείο Κουκουναριῶν: α. Ἐρείπια τάφρου Β12, ἀριθ. 1. β. Θολωτὸς τάφος 1 καὶ ὁ πρὸ αὐτοῦ περίβολος.

α. Δυτική οικήα. Νότια τομή (λήψη από Α). β. Εεστή 3, Δωμ. 3B. 'Ο άποσαθρωμένος
δυτικός τοίχος (λήψη από ΒΑ).

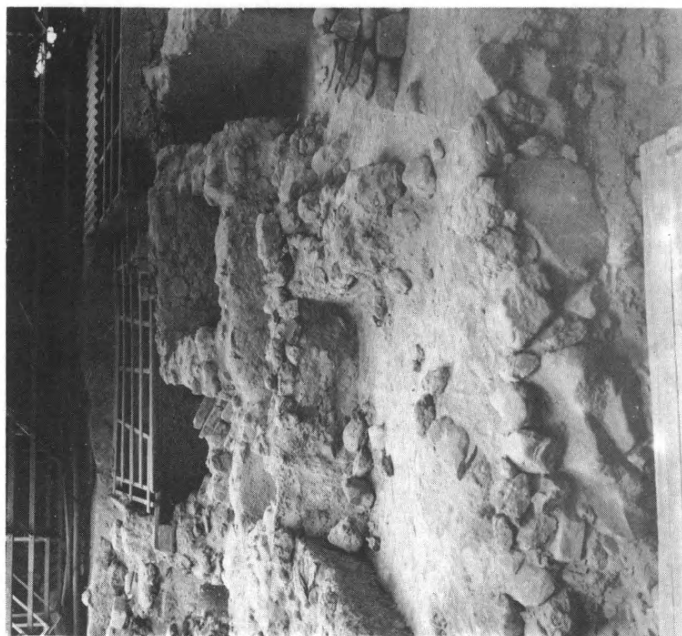
α-β. Οικήα Γυναικῶν: α. Σειρά δωματίων τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας (ἀπὸ ΒΑ). β. Τὰ δωμάτια 1 (ἀνασκαμμένο) καὶ 2 πρὶν ἀπὸ τὶς ἐργασίες.

α-β. Οικία Γυναικῶν: α. Δωμάτιο 2. Τὸ «ἀναδιπλωμένο» δάπεδο τοῦ ὀρόφου (ἀπὸ Δ).
β. Τὰ δωμάτια 2 καὶ 3 πρὶν ἀπὸ τὶς ἐργασίες. Ἀμέσως δυτικὰ τὸ δωμάτιο 1, ὁ φωτα-
γωγὸς 9 καὶ ὁ περιθῆων ἐσωτερικὸς διάδρομος 10 (ἀπὸ Α).

α-β. Οικία Γυναικῶν, δωμάτιο 3: α. Τὸ πεσμένο δάπεδο τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ ὀρόφου. β. Τμήμα δαπέδου τοῦ ὀρόφου καὶ μέρος τῆς σκευῆς του.

α. Οικία Γυναικῶν, δωμάτιο 4. Τμήμα τοῦ πεσμένου δαπέδου. β. Τὸ δωμάτιο 4 πρὶν ἀπὸ τῆς ἐργασίας.

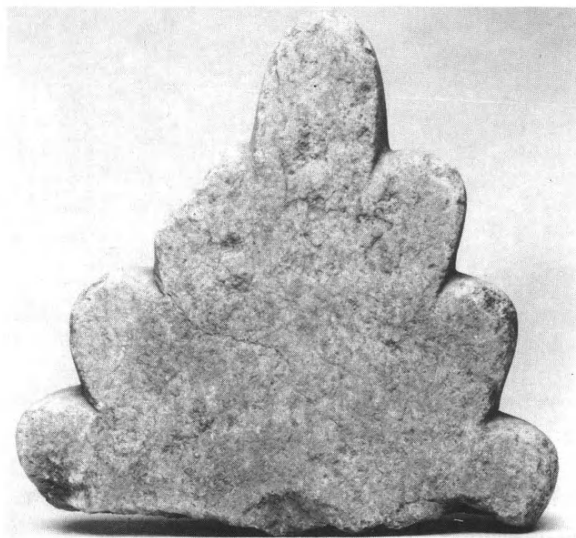
α-β. Οικία Γυναικῶν: α. Δωμάτιο 8. Τμήμα τοῦ πεσμένου δαπέδου τοῦ ὀρόφου. β. Τὸ δωμάτιο 8 καὶ ὁ χώρος 5 πρὶν ἀπὸ τὶς ἐργασίες.

α-β. Οίκία Γυναικῶν, χώρος 5: α. Τμήμα διπλοῦ κέρατος. β. Τὸ δευτερεῦον (ἐσωτερικὸ) κλιμακοστάσιο.

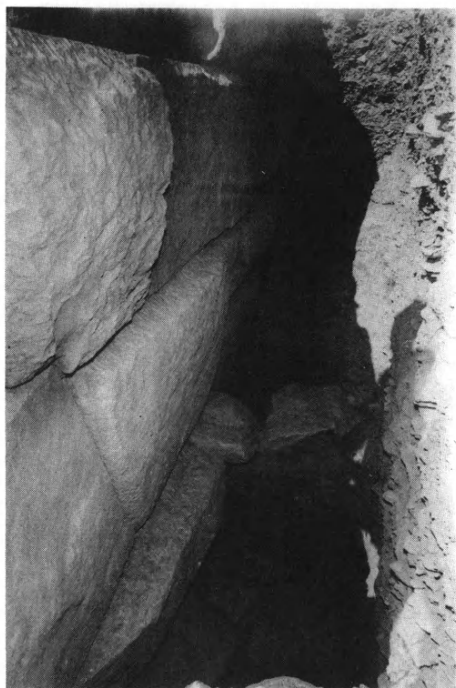
α. Ἡ ΝΑ γωνία τοῦ ἀνατ. τοίχου τοῦ Γυμνασίου, τομὴ ΑΝ/Ν1. β. Λεπτομέρεια τῶν θεμελίων στὴ ΝΑ γωνία τοῦ ἀνατ. τοίχου τοῦ Γυμνασίου.

α. Ἐπίστεψη μαρμάρινης ἐπιτάφιας στήλης ἀπὸ τὴν τομὴ ΑΝ/Ν1. β. Μαρμάρينو ἀνθέ-
μιο στὸ γέμισμα τῶν θεμελίων κατὰ χώραν.

α. Τὸ ἀνατ. τμήμα τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ Β τοίχου τοῦ Γυμνασίου μετὸν γωνιαῖο λίθο. β. Ὁ γωνιαῖος λίθος μετὸν ὁδηγὸ κατὰ χώραν, ΒΔ γωνία τοῦ Γυμνασίου.

α. Λίθινος άγωγός στην έξωτερική παρειά του βόρειου τοίχου. β. Το δυτικό τμήμα της έξωτερικής παρειάς του βόρειου τοίχου.

α. Ἐσωτερικὸς χώρος τοῦ Γυμνασίου κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου. β. Ρωμαϊκὴ δεξαμενὴ («τὰ Παλάτια») δυτικὰ τοῦ Δ τοίχου τοῦ Γυμνασίου.

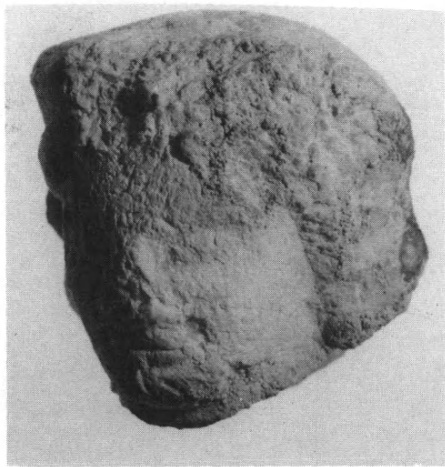
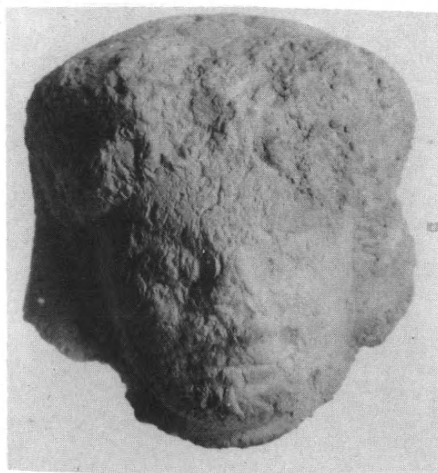
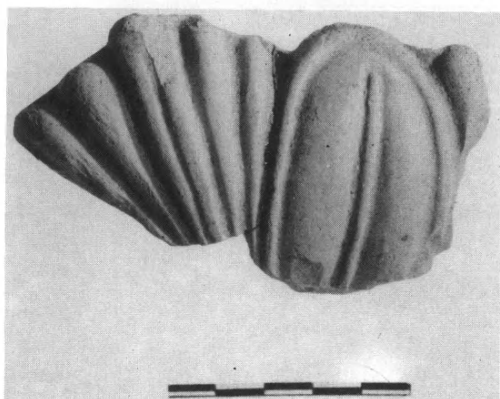
- α. Τμήμα τοίχου στην έξωτερική παρειά της δυτικής απόληξης του βόρειου τοίχου.
β. Βόρειος τοίχος του Γυμνασίου, έσωτερική παρειά.

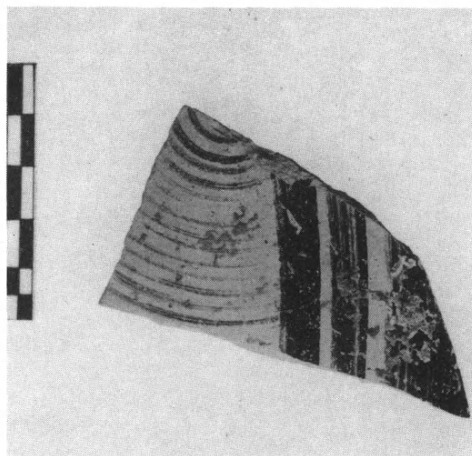
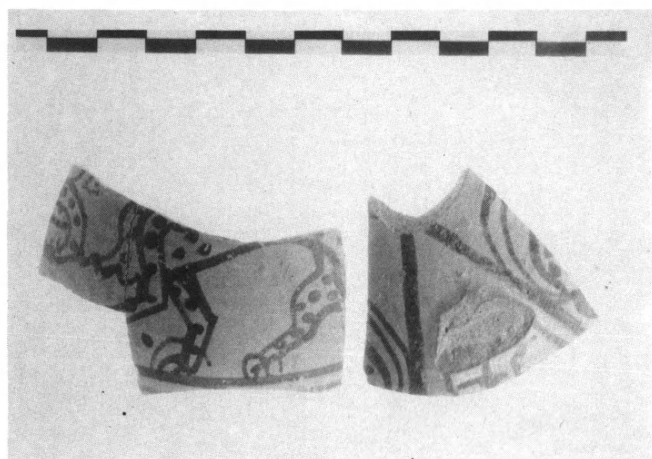
α. 'Ενσφράγιστη λαβή από την τομή ΤΕ. β-γ. 'Ανάγλυφες λαβές πυραύνων.

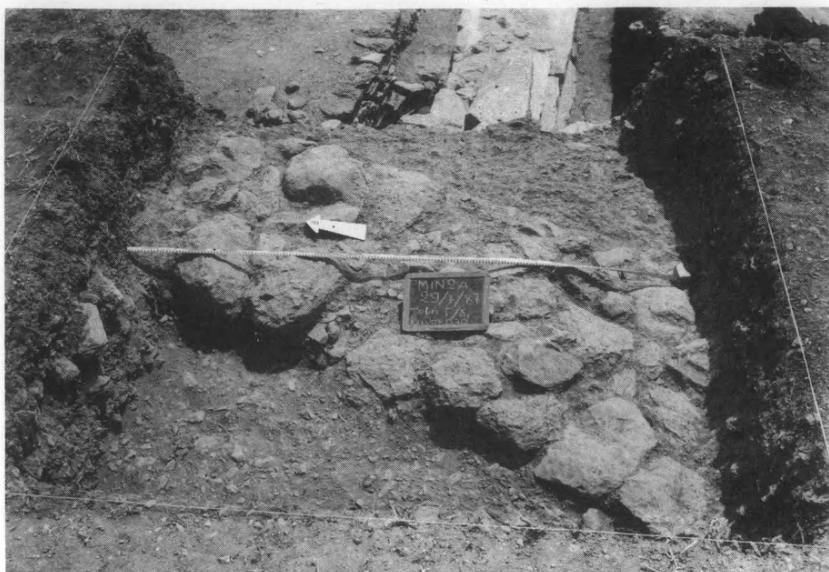
α-β. Τομή ΤΕ: α. Θραῦσμα πυράννου. β. Ἀνάγλυφος σκύφος «μεγαρικοῦ» τύπου.

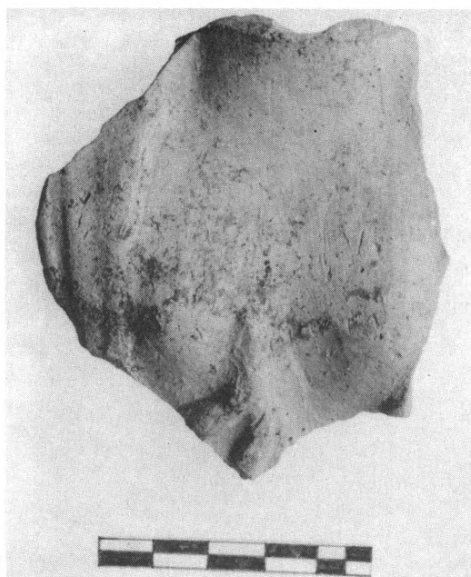
α-δ. Τομή ΤΕ: α. Θραῦσμα ἀνθοκάλυκος. β. Κεφαλὴ εἰδωλίου γυναικός. γ-δ. Κεφαλὴ μαρμάρινου ἀρχαῖκου ἀγάλματιδίου.

α-γ. Τομή Γ/δ1: α. Ώστρακα γραπτοῦ ἀγγείου ἀρχαῖκων χρόνων. β. Ώστρακο ἀπὸ ἀγγεῖο γεωμετρικῶν χρόνων. γ. Θραῦσμα γραπτοῦ λύχνου.

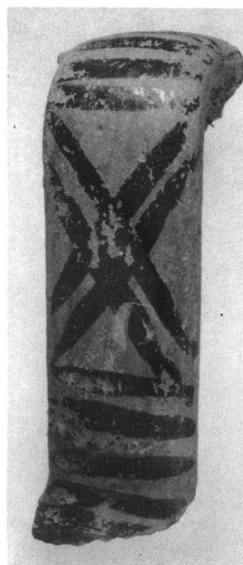
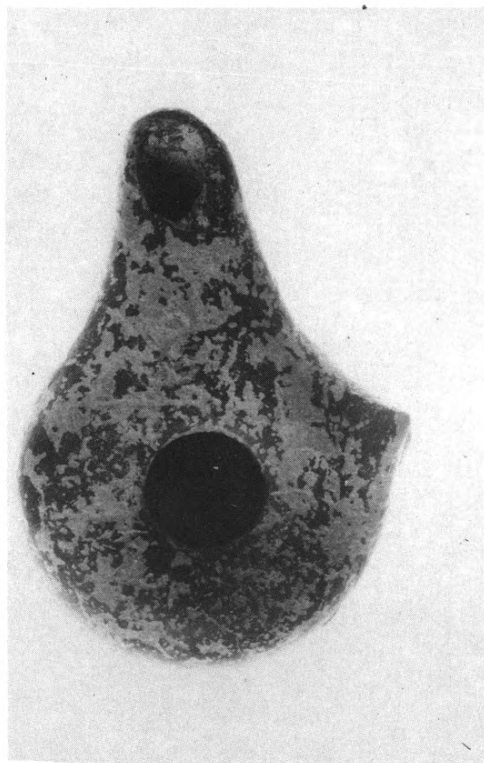
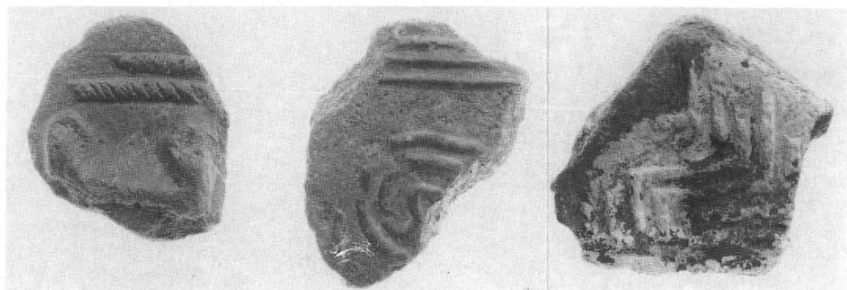
α. Τομή Γ/δ1, αποκάλυψη τῆς ἄνω ἐπιφάνειας τοῦ ἐλλειψοειδοῦς τοίχου. β. Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ ἐλλειψοειδοῦς τοίχου ἐπάνω ἀπὸ τὴ στέγη τοῦ ἀποχωρητηρίου.

α. Θραῦσμα ἀνάγλυφου πίθου ἀπὸ τὴν τομὴ Γ/Ν1. β-γ. Κορμὸς καὶ κεφαλὴ πῆλινων εἰδωλίων.

α. Κεφαλή οστέινου αναγλύφου, πιθανώς Ἀφροδίτης (τομή Γ/Ν1). β. ᾽Αποψη τοῦ ἀνατ. τοίχου τοῦ Γυμνασίου πρὶν ἀπὸ τὴ διάλυση τοῦ χωραφότοιχου.

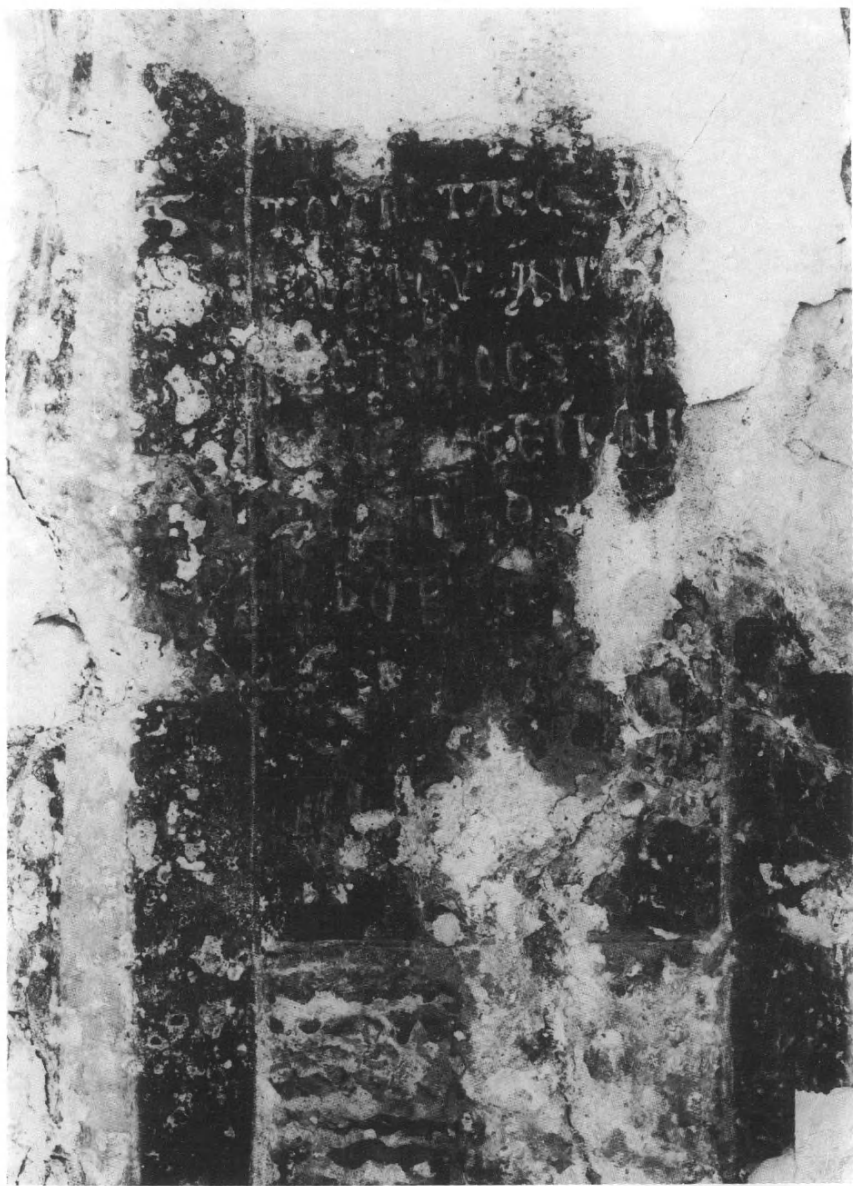
α. Θραύσματα ανάγλυφων πίθων από τούς ἐπιφανειακούς καθαρισμούς. β. Λύχνος ἀπὸ τὴν τομὴ Γ/Ν1. γ. Λαβὴ γραπτοῦ γεωμετρικοῦ ἀγγείου.

Ταξιάρχης Μιχαήλ "Ανω Κορακιάνας. Ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.

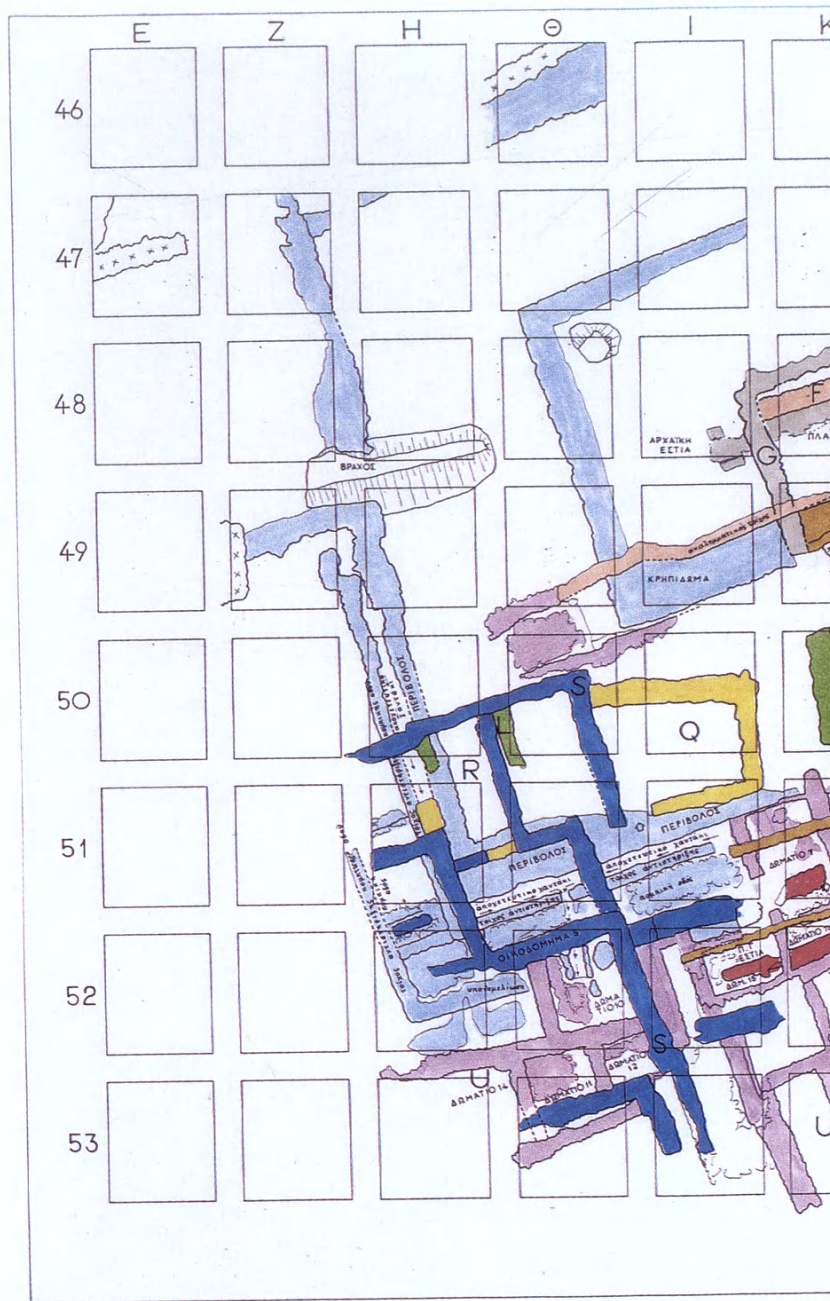
Ταξιάρχης Μιχαήλ "Ανω Κορακιάνας. Τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδος.

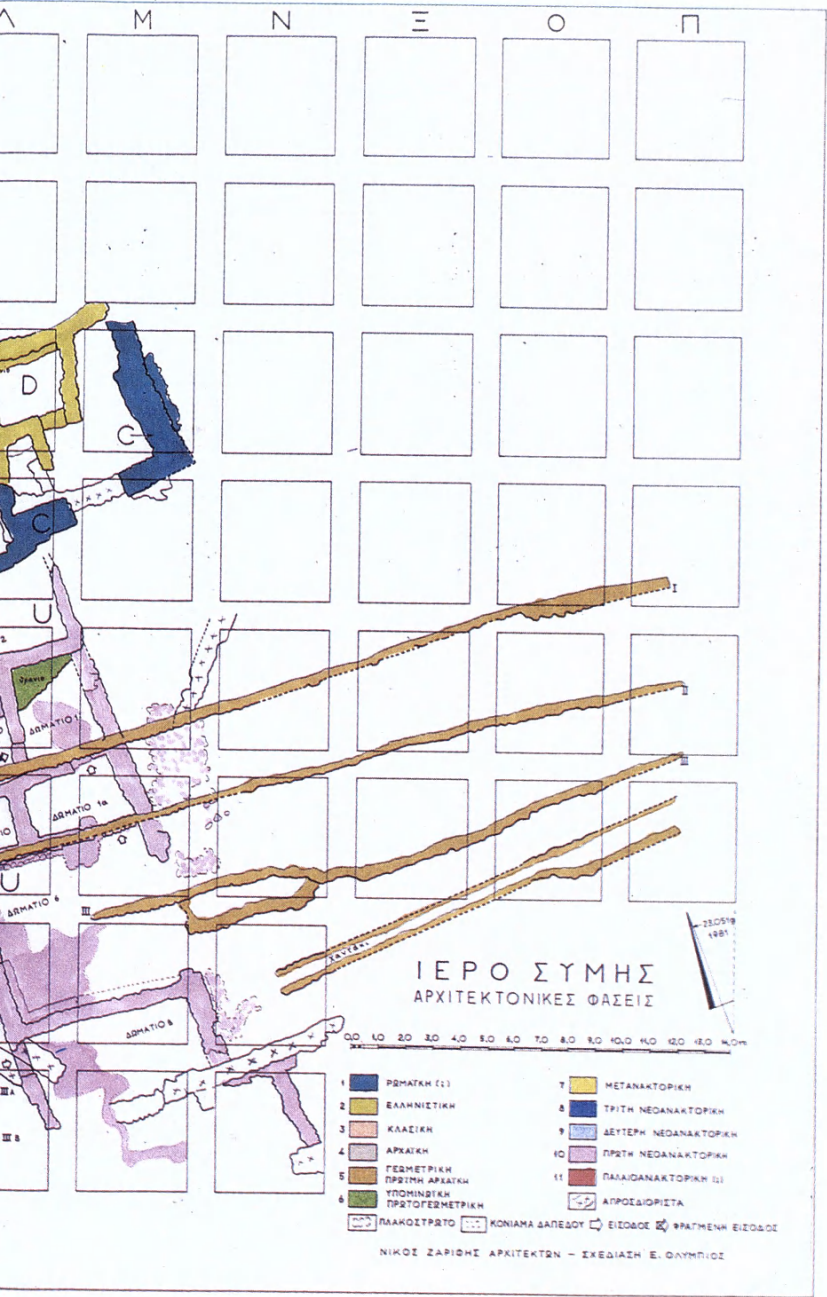
Ταξιάρχης Μιχαήλ Ἀνω Κορακιάνας. Κτιτορική ἐπιγραφή.

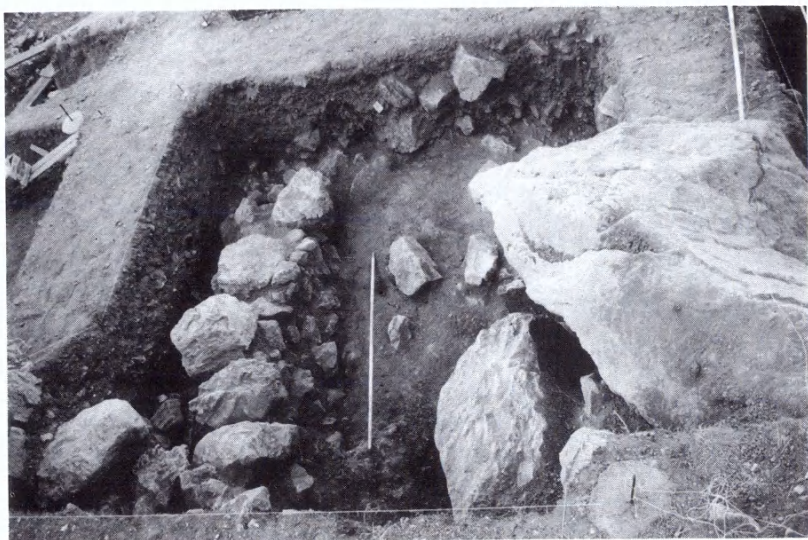

α. Τμήμα τῆς ἐσωτερικῆς ὀψῆς τοῦ Δ σκέλους τοῦ περιβόλου (ἀπὸ ΝΑ). β. Τὸ τμήμα τοῦ Β σκέλους τοῦ περιβόλου στὸ ὄρθογ. Θ46 (ἀπὸ ΒΔ).

Ἱερὸ Ἑρμῆ καὶ Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου: κάτοψη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων.

α. Τμήμα τοῦ ἀμφιπρόσωπου τοίχου πάνω ἀπὸ τὸ Β σκέλος τοῦ περιβόλου στὸ ὄρθογ.
Θ46 (ἀπὸ Α). β. Δύο ἀπὸ τοὺς πεσμένους βράχους στὴν ἐξωτερικὴ ΒΔ γωνία τοῦ
περιβόλου (ἀπὸ Β).

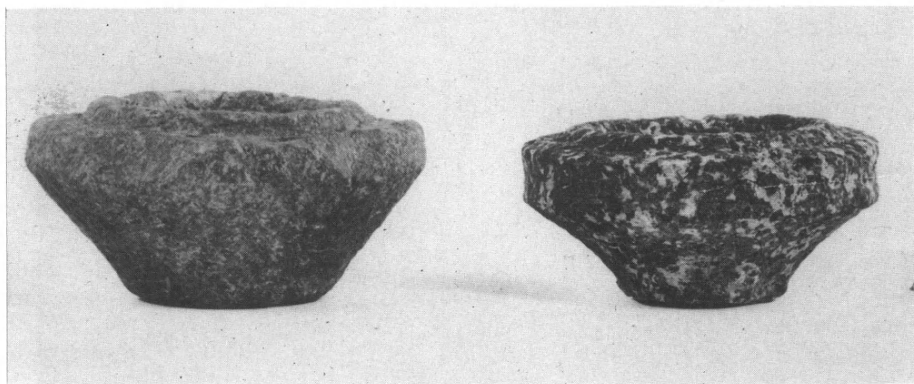
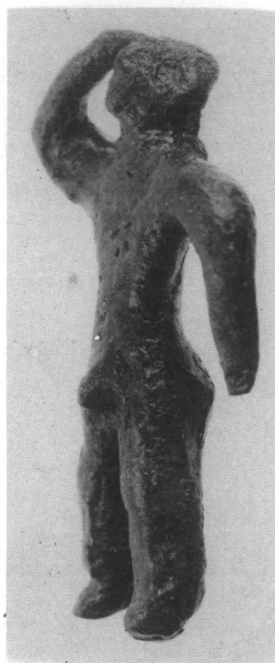
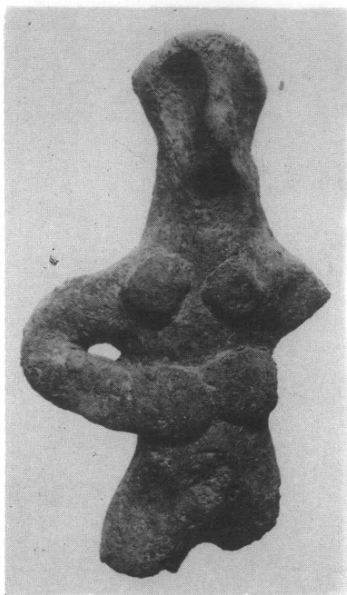
α. Ἡ ΝΔ γωνία τοῦ κρηπιδώματος σὲ σχέση μετὸν τοῦχο καὶ τὸ πλακόστρωτο τοῦ κτιρίου U (ἀπὸ ΒΔ). β. Τμῆμα τοῦ ἀμφιπρόσωπου τοῦχοι στὸ ὄρθογ. Ε47 μετὰ ἐνσωματωμένο πεσμένο βράχο (ἀπὸ Δ).

α. 'Η ΝΔ γωνία τοῦ κρηπιδώματος (ἀπὸ ΝΔ). β. 'Η ΒΔ γωνία τοῦ κρηπιδώματος σὲ σχέση μετὰ τὸ στρώμα τῆς πυρᾶς (ἀπὸ Α).

α. Τὸ στρώμα καταστροφῆς πάνω ἀπὸ τὴν πλακόστρωτη πρόσβαση στὸ ὄρθογ. Ι53 (ἀπὸ ΝΔ). β. Ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα προγενέστερα τοῦ κτιρίου U στὰ δωμάτια 7 καὶ 7α (ἀπὸ ΒΔ).

α. Πήλινο ειδώλιο αναθέτη. β. Χάλκινο ειδώλιο λατρευτή. γ. Τράπεζες προσφορών
ἀπὸ ὀφίτη.

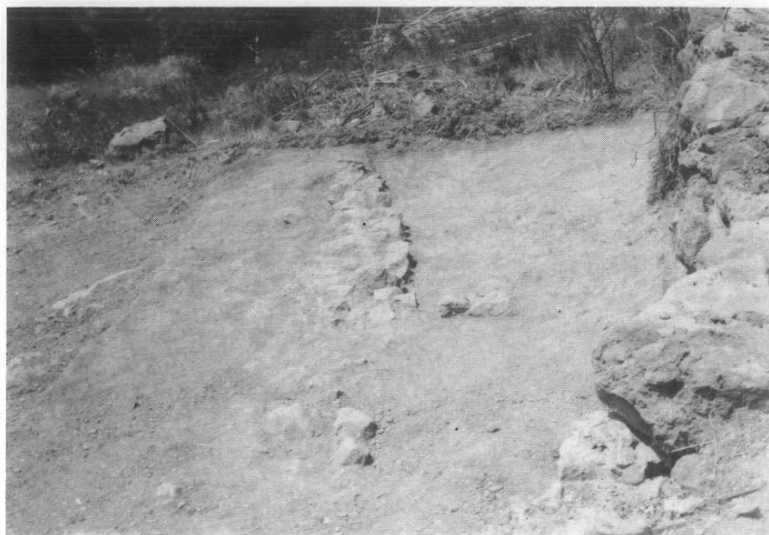
α-β. Νότιος τομέας: α. 'Ανατολικό τμήμα τοῦ τοίχου I με τὴν προεξοχή, ἀπὸ τὰ δυτικά. β. Τοῖχος I, ἀπὸ τὰ δυτικά.

α. Νότιος τομέας. Τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ τοίχου I καὶ ὁ τοῖχος 3, ἀπὸ τὰ δυτικὰ.
β. Σπίτι F, Ἄνδρη IV. Τὸ ἀνατολικὸ δωμάτιο, ἀπὸ τὰ ΒΔ.

α-β. Σπίτι F, "Ανδρη IV: α. Τὸ ἀνατολικὸ δωμάτιο, ἀπὸ τὰ ἀνατολικά. β. Τμήματα
πιθίσκου στὴ ΝΑ γωνία τοῦ ἀνατολικοῦ δωματίου.

α . Σπίτι F, "Ανδριο IV: α. 'Ο μακρὺς τοῖχος με κατεύθυνση Δ-Α, ἀπὸ ἀνατολικά.
β. 'Ο μακρὺς τοῖχος με κατεύθυνση Δ-Α, ἀπὸ ΒΔ.

α . Σπίτι F, "Ανδριο IV: α. 'Ο μακρὺς τοῖχος καὶ τὸ ὀφιοειδὲς τοιχάριο, ἀπὸ ΒΔ.
β. Τὸ ἀνατολικὸ δωμάτιο καὶ οἱ τοῖχοι τοῦ δυτικότερου τμήματος τοῦ ἀνδρήρου, ἀπὸ Α.

α-β. Οικία Δα, δωμάτιο υπό τὸν χώρο XV. Στρώμα κεραμεικῆς μὲ καδίσκο.

α-β. Οίκη Δα, δωμάτιο ὑπὸ τὸν χώρῳ XV: α. Ἀνάστροφα κομμάτια τοιχογραφίας με
ἀνάγλυφες σπεῖρες, ἀπὸ τὰ ΒΑ. β. Πώρινη γούρνα κατὰ χώραν, ἀπὸ τὰ ΝΔ.

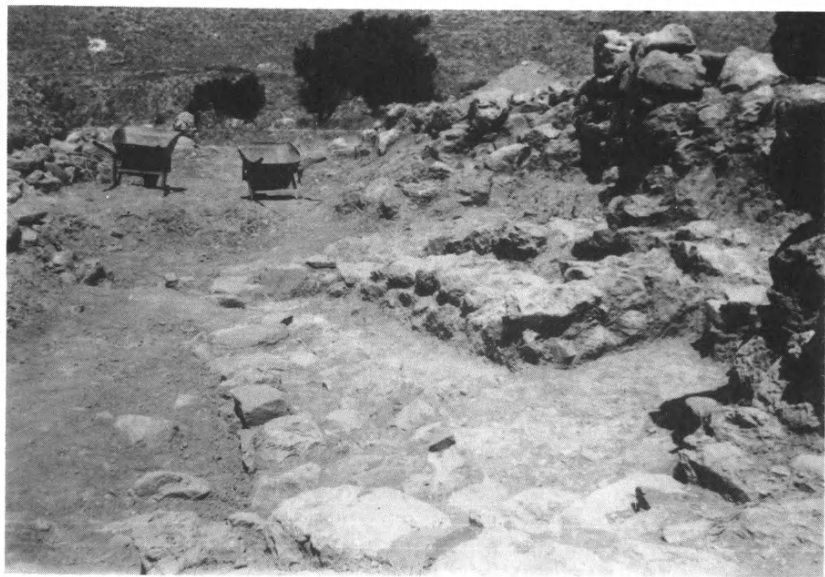
α. Οίκία Δα, δωμάτιο ὑπὸ τὸν χῶρο XV. Ἡ πώρινη γούρνα στὸ δυτ. τμῆμα τοῦ δωματίου, μὲ κύαθο καὶ κύπελλο κατὰ χώραν, ἀπὸ Α. β. Σπίτι Ζ, δωμάτιο Β. Τὸ πολύθυρο, ἀπὸ τὰ ΒΔ.

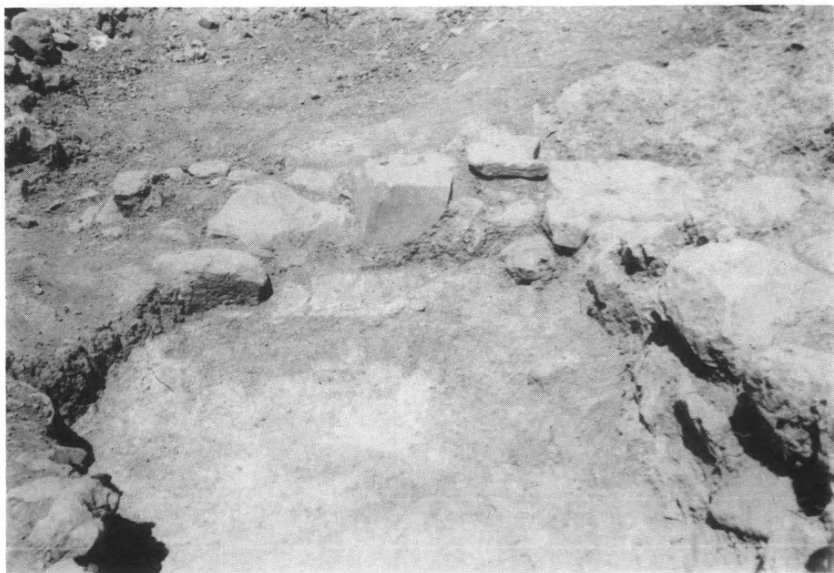
α-β. Σπίτι Ζ: α. Δωμάτιο Β. Τὸ πολύθυρο ἀπὸ τὰ ΒΔ. β. Τὸ δωμάτιο Γ μετὰ τὸ δάπεδο ἀπὸ χαλικάσβεστο, ἀπὸ Α.

α. Πλακόστρωτος δρόμος παρά τὸ Σπίτι Ξ, ἀπὸ τὰ νότια. β. Τμῆμα τοῦ πλακόστρω-
του δρόμου ἀνάμεσα στὰ φράγματα α καὶ β, ἀπὸ Ν.

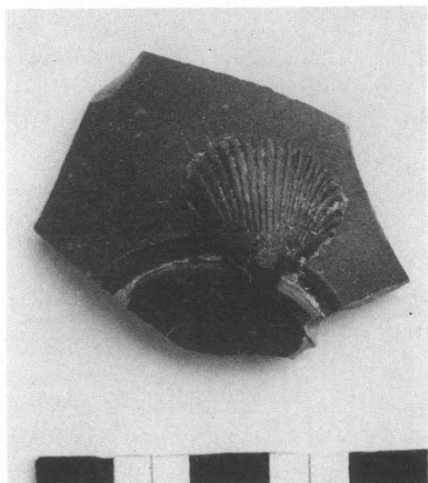
- α. Σπίτι Ξ του ΒΔ λόφου. Ἡ sotto-scala τοῦ ξύλινου κλιμακοστασίου, ἀπὸ τὰ ΒΔ.
β. Σπίτι Ν του ΒΔ λόφου. Γενικὴ ἄποψη τοῦ νότιου ἀνδῆρου, ἀπὸ τὰ ΝΑ.

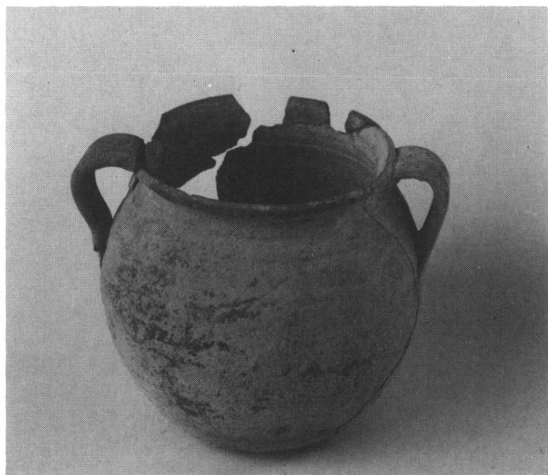
α-β. Σπίτι Ν τοῦ ΒΔ λόφου: α. Τὸ δωμάτιο Β μετὸ ἐπίχριστο δάπεδο, ἀπὸ Α. β. Τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ διαδρόμου Β, ἀπὸ Α.

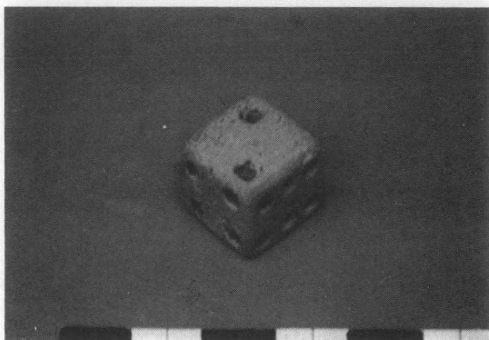
α. Χῶρος VII με λάγκους α, β καὶ πάνω μέρος λάγκου - ἀποθέτη. β. Τομέας I19-20.
Τοῖχος I καὶ δόμοι θεμελίωσης ἀπὸ τὰ δυτικά.

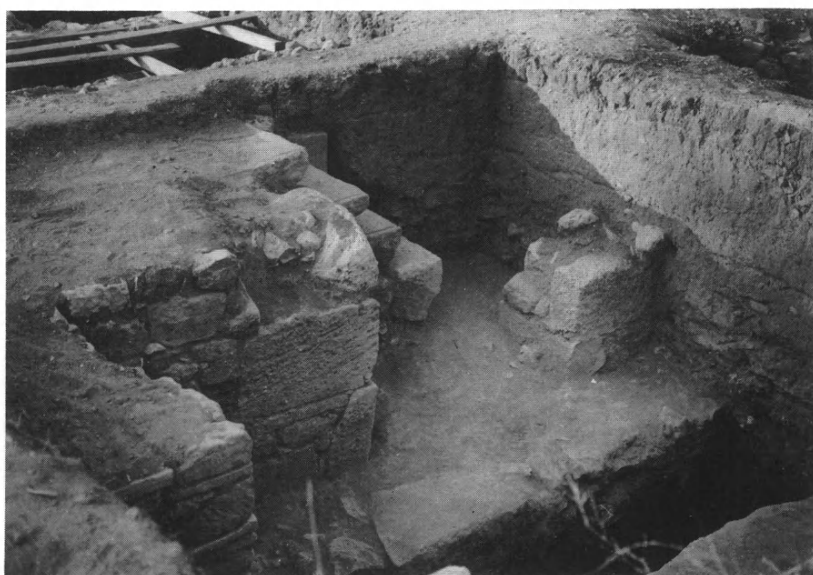
α. Θραῦσμα μεγαρικοῦ σκύφου με ἐπίθετη ἀχιβάδα. β. Θραῦσμα λεκάνης περιρραντηρίου.

α. Δίωτη χύτρα. β. Διπλή λαβή κώιου αμφορέα με την επιγραφή ΑΓΙΑΣ.

α. Πήλινος κύβος. β. Ἐνεπίγραφη βάση φωκικοῦ πινακίου.

α. Θραῦσμα φωκικοῦ πινακίου με ἐμπίεστους σταυρούς. β. Τομέας Κ22, ἀπὸ ΒΑ.

α. Τομέας Ι23 με τὸ δάπεδο ΛΣΤ'. β. Ὅστρακα φακικῶν ἀγγείων.

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1987
ΑΡ. ΤΟΜΟΥ 142
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 1000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΙΟΥΝΙΟ ΤΟΥ 1991
ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.
ΦΩΤΟΜΑΡΑ 54 - ΝΕΟΣ ΚΟΣΜΟΣ
ΜΕΤΑΛΛΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΕΝΤΟΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΥΡΙΑΚΑΚΗΣ